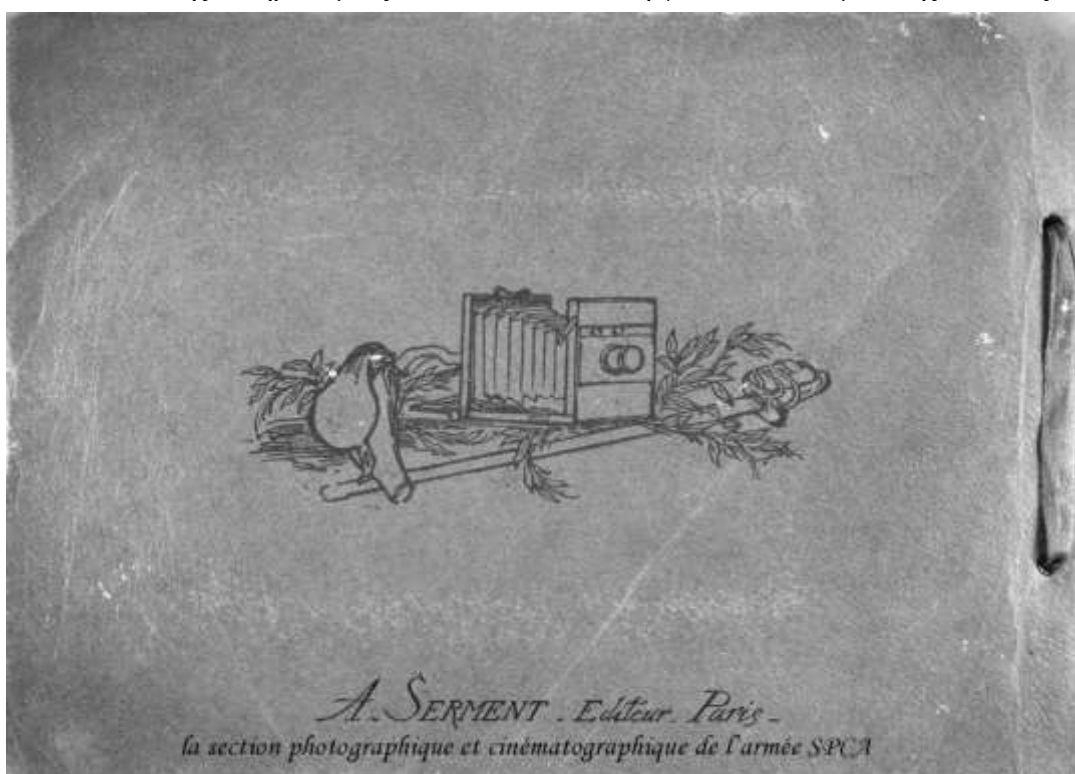

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΦΛΩΡΙΝΑΣ
ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΟ ΤΜΗΜΑ ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΜΣ «ΙΣΤΟΡΙΑ, ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ».**

"Αυτόπτης Μάρτυς".

Το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού και οι Αιχμάλωτοι Πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο (1915-1919), μέσα από τη μελέτη του φωτογραφικού αρχείου της Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Μ.Α.Ρ.) του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας.

**ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑ ΠΑΝΟΥ**

**ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ
ΣΤΗΝ «ΙΣΤΟΡΙΑ, ΤΟΠΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ, ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΔΙΔΑΚΤΙΚΗ»**

Επόπτης Καθηγητής: Ανδρέας Ανδρέου
Δεύτερος βαθμολογητής: Σοφία Ηλιάδου - Τάχου
Τρίτος βαθμολογητής: Κωνσταντίνος Κασβίκης

**ΦΛΩΡΙΝΑ
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2017**

**UNIVERSITY OF WESTERN MACEDONIA
FLORINA SCHOOL OF EDUCATION
DEPARTMENT OF PRIMARY EDUCATION
PS «HISTORY, LOCAL HISTORY, RESEARCH AND TEACHING».**

"Eyewitness".

The Photographic and Cinematographic Section of French Army and Prisoners of War in the Macedonian Front (1915-1919), through the study of the photographic archive of the Media Library of Architecture and Heritage (M.A.P.) of French Ministry of Culture.

"Témoin oculaire".

La Section Photographique et Cinématographique de l'Armée et Prisonniers de Guerre du Front d'Orient (1915-1919), à travers l'étude des archives photographiques de la Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine (M.A.P.) du Ministère de la Culture de France.

**POSTGRADUATE BACHELORS THESIS
OF KEFALAS PANOS**

**FLORINA
NOVEMBER 2017**

Ο συγγραφέας Κεφαλάς Πάνος του Βασιλείου βεβαιώνει ότι το περιεχόμενο του παρόντος έργου είναι αποτέλεσμα προσωπικής εργασίας και ότι έχει γίνει η κατάλληλη αναφορά στις εργασίες τρίτων, όπου κάτι τέτοιο ήταν απαραίτητο, σύμφωνα με τους κανόνες της ακαδημαϊκής δεοντολογίας.

Υπογραφή: Κεφαλάς Πάνος

Ημερομηνία: 6/11/2017

Αφιέρωσεις

Στον Μπίλι και την Τούλα,
τους γονείς μου.

Αρκτικόλεξα – Συντομογραφίες

Α΄Π.Π. Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

Β΄Π.Π. Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος

ANZAK Australian and New Zealand Army Corps

BEF British Expeditionary Force

B.M.I. Bureau militaire d'informations

BUFA Bild und Filmamt

ΓΕΣ/ΔΕΣ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Στρατού

ΓΕΣ/ΔΙΣ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού

DORA Defense of the Realm Act

E.C.P.A.D. Établissement de communication et de production audiovisuelle de la Défense

G.Q.G. Grand Quartier Général

ΙΑΥΕ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος

I.C.R.C. International Committee of the Red Cross

ΙΣΠΚ Ιδιωτική Συλλογή Πάνου Κεφαλά

IWM Imperial War Museum

KPQ Kriegspressequartier

k.u.k. kaiserlich und königliche

M.A.P. Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine

MIET Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

Pow Prisoner of War

ReK Reichsvereinigung ehamaliger Kriegsgefangener

S.P.A. Section photographique de l'armée

S.C.A. Section cinématographique de l'armée

S.P.C.A. Section Photographique et Cinématographique De l'Armée

S.P.A.O. Section photographique de l'armée Orient

S.P.C.A.O. Section Photographique et Cinématographique De l'Armée Orient

Ufa Universum - Film- Aktiengesellschaft

YMCA Young Men's Christian Association

αι. αιώνας
αρ. αριθμός
βλ. βλέπε
δηλ. δηλαδή
Ed. editor
εκατ. εκατομμύρια
Επίμ. επιμέλεια
κ.ά. και άλλοι – και άλλα
κ.λπ. και λοιπά
λ.χ. λόγου χάριν
μ. μέτρα
μετ. μετάφραση
μτφρ. μεταφραστής - μεταφράστρια
ό.π. όπου παραπάνω (αντικαθιστά τον τίτλο του έργου που έχει αναφερθεί προηγουμένως).
p. page / pp. pages
π.χ. παραδείγματος χάριν
σ. σελίδα – σ.σ. σελίδες
σημ. σημείωση
σσ. σημείωση συγγραφέα
σ.μ.φ. σημείωση του μεταφραστή
τ. τεύχος
trans. translation
τομ. τόμος
φ. α. φωτογραφικών αρχείων / φωτογραφικά αρχεία

Οι ημερομηνίες της εργασίας βασίζονται στο νέο (γρηγοριανό) ημερολόγιο. Όπου δίνονται δύο ημερομηνίες (π.χ. 21 Μαΐου/14 Ιουλίου 1916), η πρώτη αναφέρεται στο παλαιό (ιουλιανό) ημερολόγιο, ενώ η δεύτερη στο νέο. Στην Ελλάδα χρησιμοποιούνταν το παλαιό μέχρι τις 15 Φεβρουαρίου 1923, η δε διαφορά του με το νέο εκείνη την περίοδο ανερχόταν σε 13 ημέρες.

Περίληψη

Η παρούσα έρευνα επικεντρώνεται στην περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ειδικότερα στην περιοχή του Μακεδονικού Μετώπου. Σκοπός της έρευνας είναι η μελέτη δύο περιπτώσεων. Η πρώτη μελέτη επικεντρώνεται στην παρουσίαση του Φωτογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού και του Κινηματογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού, μετέπειτα Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού και της δραστηριοποίησής τους σε όλα τα μέτωπα του πολέμου, πάντα υπό τον έλεγχο και τους περιορισμούς της λογοκρισίας για την απόκρυψη πληροφοριών από τον εχθρό και υπέρ της πολεμικής προπαγανδιστικής προσπάθειας των εμπόλεμων κρατών για την επίτευξη της νίκης. Πιο συγκεκριμένα ο ερευνητικός φακός εστιάζει στη μελέτη του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού της Ανατολής, παράρτημα του γαλλικού στο Μακεδονικό Μέτωπο και την δραστηριοποίησή του στην αποτύπωση της πολύπλοκης κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης της Ελλάδας στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου.

Η δεύτερη μελέτη επικεντρώνεται στην ιστορία των αιχμαλώτων πολέμου (Prisoners of War - Pow) του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ειδικότερα των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο, οι οποίοι ανήκουν στις κατηγορίες όπου ιστοριογραφικά έχουν παραμεληθεί, εξαιτίας των ακροτήτων του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι Pow στον Μεγάλο Πόλεμο αποτέλεσαν σημαντικό διαπραγματευτικό χαρτί, την εικόνα των οποίων οι αντιμαχόμενες πλευρές προπαγανδιστικά μετασχημάτιζαν πάντα προς όφελός τους. Μέσα από την δεύτερη περίπτωση μελέτης γίνεται προσπάθεια ανάδειξης των συνθηκών διαβίωσης, μεταχείρισης και περίθαλψης των Pow, αλλά και της οργάνωσης των στρατοπέδων Pow σε αντιπαραβολή με την πολιτική της απεικόνισης του «εχθρού» υπό καθεστώς αιχμαλωσίας, όπως αυτή επίσημα αποτυπώθηκε από το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού και του παραρτήματός του στο Μακεδονικό Μέτωπο.

Και οι δύο περιπτώσεις μελέτης ερευνήθηκαν με τη βοήθεια του επίσημου φωτογραφικού αρχείου του τμήματος, μέρος του οποίου διασώζεται, σε μία εκ των δύο συμπληρωματικών επίσημων συλλογών του τμήματος, στη βάση δεδομένων «Mémoire» της Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας. Για την αποφυγή της πολυσημίας των πληροφοριών των φωτογραφιών ή της απουσίας των πληροφοριών αυτών, που ελλοχεύει με τη χρήση τους ως ιστορικών μαρτυριών, η μαρτυρία τους αποφασίστηκε να τοποθετηθεί στα συμφραζόμενα ή μία σειρά από συμφραζόμενα, τα οποία αφορούν, εκτός από τις προθέσεις του δημιουργού και το χρονικό, ιδεολογικό, κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς αυτών.

Λέξεις κλειδιά: Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Μακεδονικό Μέτωπο, φωτογραφία, προπαγάνδα, λογοκρισία, Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού, Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής, αιχμάλωτοι πολέμου.

Abstract

This research focuses on the period of the First World War and especially on the Macedonian Front region. The purpose of the research concerns a two-case study. The first one focuses on the presentation of the Photographic Section of the French Army and Cinematographic Section of the French Army, afterwards Photographic and Cinematographic Section of the French Army and their activation on all war fronts, always under censorship control and limitations hiding important information from the "enemy" and in favor of war propaganda effort of the warring states for the war victory. More specifically, the research lens focuses on the study of the Photographic and Cinematographic Section of Army of the Orient, French annex at the Macedonian Front and its activation in the mapping of the complex social and political situation of Greece during First World War.

The second study focuses on the history of Prisoners of War (Pow) of the First World War, especially on those of the allied forces of the Entente Cordiale in the Macedonian Front, who belong to the categories where they were historically neglected because of the atrocities of the Second World War. Pow during First World War were an important negotiating paper, the propaganda image of which rival sides always transformed for their benefit. Through the second case, an attempt is made to highlight Pow living, treatment and care conditions, as well as the organization of the Pow camps, in contrast to the policy of the depiction of the "enemy" in captivity, as it was formally captured by the Photographic and Cinematographic Section of the French Army and its annex to the Macedonian Front.

Both study cases were investigated with the aid of the official photographic archive of the section, part of which is preserved in one of the two supplementary official collections of the section in "Mémoire" database of the Media Library of Architecture and Heritage of the French Ministry of Culture. In order to avoid the versatility of the information in the photographs or the absence of such information, which has been used in their use as historical evidence, their testimony has been decided to be placed in the context or a series of contexts that concern, in addition to the intentions of the creator and the temporal, ideological, social frame of reference.

Keywords: World War I, Macedonian Front, photography, propaganda, censorship, Photographic and Cinematographic Section of French Army, Photographic and Cinematographic Section of Army of the Orient, Pow, Prisoners of War.

Résumé

Cette recherche se concentre sur la période de la Première Guerre Mondiale et surtout dans la région du Front Macédonien. Le but de la recherche est l'étude de deux cas. La première étude porte sur la présentation de la Section Photographique de l'Armée Française - S.P.A. et la Section Cinématographique de l'Armée Française - S.C.A. En suite La Section Photographique et Cinématographique de l'Armée Française - S.P.C.A.. et leur activité sur tous les fronts de la guerre, toujours sous le contrôle et les restrictions de censure ayant comme but de cacher l'information à l'ennemi et en faveur de l'effort de propagande polémique des États en guerre pour remporter la victoire. Plus précisément l'objectif de la recherche se concentre sur l'étude de la Section Photographique et Cinématographique de l'Armée de l'Orient - S.P.C.A.O., annexe de l'Armée Française au Front macédonien et l'activation de la prise de la situation sociale et politique complexe de la Grèce au cours de la Première Guerre Mondiale.

La deuxième étude se concentre sur l'histoire des Prisonniers de Guerre (Pow) de la Première Guerre Mondiale et en particulier les forces alliées de l'Entente Cordiale du Front macédonien, qui appartiennent aux catégories qui ont été historiquement négligées à cause des atrocités de la Seconde Guerre Mondiale. Les Pows de la Première Guerre Mondiale étaient un important document de négociation, dont les parties en conflit se sont propagées à leur avantage. Dans le second cas, une tentative est faite pour mettre en évidence les conditions de vie, de traitement et de soins des Pow, ainsi que l'organisation des camps de Pow, contrairement à la politique d'imagerie de l'«ennemi» captif, telle qu'elle est officiellement décrite dans la Section Photographique et Cinématographique de l'Armée Française et son annexe au Front Macédonien.

Les deux études de cas ont été étudiés au moyen d'un dossier photographique officiel du département, dont une partie est conservée dans l'une des deux collections officielles supplémentaires du département, la base de données «Mémoire» de la Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine (M.A.P.) du Ministère de la Culture de France. Pour éviter la polysémie d'information des photos ou l'absence de ces données, dont l'utilisation menacerait comme preuve historique, leur témoignage a été décidé de se mettre en contexte ou dans un certain nombre de contextes, qui se rapportent, à l'exception des intentions de l'auteur et le cadre temporel, idéologique et social de référence.

Mots clés: Première Guerre Mondiale, Front Macédonien, photographie, censure, propagande, La Section Photographique et Cinématographique de l'Armée Française, La Section Photographique et Cinématographique de l'Armée de l'Orient, Pow, Prisonniers de Guerre.

Πίνακας Περιεχομένων

Αφιερώσεις.....	4
Αρκτικόλεξα – Συντομογραφίες.....	5
Περίληψη.....	7
Abstract.....	8
Résumé	9
Πίνακας Περιεχομένων.....	10
Προλογικά	13
Ευχαριστίες.....	16
Κεφάλαιο 1 ^ο : Ο Παγκόσμιος Πόλεμος ή Ευρωπαϊκός Πόλεμος.....	17
1.1. Το Μονοπάτι με τις λεύκες.....	17
1.2. Μακεδονικό Μέτωπο (Macedonian Front) ή Μέτωπο της Θεσσαλονίκης (Salonika Front)	52
Διαπιστώσεις	71
Κεφάλαιο 2 ^ο : Έρευνα – Μεθοδολογία Έρευνας.....	75
2.1. Αναγνώριση ερευνητικού προβλήματος και αναγνώριση έρευνας	75
2.2. Σκοπός της έρευνας και επιμέρους σκοποί.....	83
2.3. Το δείγμα της έρευνας.....	83
2.4. Τα ερευνητικά ερωτήματα.....	84
2.4.1. Ερωτήματα ως προς το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού και του Στρατού της Ανατολής.....	84
2.4.2. Ερωτήματα ως προς τους αιχμαλώτους πολέμου (Pow).....	85
2.5. Η μεθοδολογία της έρευνας.....	85
2.6. Εξερεύνηση και παρουσίαση του αρχείου του Ministère de la culture (Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας).....	88
2.6.1. Βάση δεδομένων της Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (M.A.P.)	94
2.6.2. M.A.P. και Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος	100
2.6.3. Τί να προσέχουμε με τη μελέτη ενός αρχείου	101
2.6.4. Βάση μελέτης του ερευνητή.....	104
2.6.5. Περιορισμοί έρευνας (ή αδυναμίες μελέτης ή πιθανά προβλήματα).....	108
Α΄ Μέρος.....	109
Κεφάλαιο 3 ^ο : Το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού (La Section Photographique et Cinématographique de l' Armée Française - S.P.C.A.).....	110
3.1. Το Φωτογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού (La Section Photographique de l'Armée Française – S.P.A.).....	116

3.1.1. Φωτογραφικός εξοπλισμός.....	127
3.1.2. Εγκαταστάσεις - Εργαστήρια.....	130
3.1.3. Βάσεις με Φωτογραφικά αρχεία.....	143
3.2. Το Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού (La Section Cinématographique de l'Armée Française - S.C.A.).....	149
3.2.1. Βάσεις με Κινηματογραφικά αρχεία.....	164
3.3 Επιγραμματικά η πορεία του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού μέχρι σήμερα (Sené, 2015).....	167
Κεφάλαιο 4 ^ο : Το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής (La Section Photographique et Cinématographique de l'Armée Orient - S.P.C.A.O.).....	168
4.1. Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής (La Section Photographique de l'Armée Orient – S.P.A.O.).....	173
4.2. Το Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής (La Section Cinématographique De l'Armée Orient, S.C.A.O.).....	186
4.2.1. Μερικά φιλμ της ECPAD σχετικά με το Μακεδονικό Μέτωπο εντός και εκτός της άνω λίστας που μελετήθηκαν:.....	193
4.3. Παραδείγματα Καταγραφής Κοινωνικών και Πολιτικών Γεγονότων από το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής στο Μακεδονικό Μέτωπο.....	197
4.3.1. Η πολύπλοκη κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Ελλάδας κατά τον Α΄ Π.Π. από το S.P.C.A.O.....	197
4.3.2. Ο βομβαρδισμός και η κατάρριψη του Ζέπελιν στη Θεσσαλονίκη.....	218
4.3.3. Η Μεγάλη Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης.....	228
4.3.4. Άγιο Όρος.....	238
4.4. Συνεργασίες του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού της Ανατολής με υπηρεσίες των συμμαχικών δυνάμεων του Στρατού της Ανατολής στο Μακεδονικό Μέτωπο.....	247
4.4.1. Συνεργασία του S.P.C.A.O. με την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής.....	247
4.4.2. Συνεργασία του S.P.A.O. (μετέπειτα S.P.C.A.O.) με την Αεροπορία.....	256
4.4.3. Συνεργασία του S.P.A.O. με ζωγράφους.....	268
Κεφάλαιο 5 ^ο : Λογοκρισία – Προπαγάνδα.....	278
5.1. Λογοκρισία.....	278
5.1.1. Παραδείγματα φωτογραφιών που λογοκρίθηκαν από την επιτροπή.....	283
5.1.2. Ως προς τη λέξη λογοκρισία «Censure», στο αρχείο της βάσης δεδομένων της M.A.P. εντοπίζονται:.....	294
5.2. Προπαγάνδα.....	306
5.2.1. Λογοκρισία - Προπαγάνδα στην Ελλάδα.....	318
Διαπιστώσεις Α΄ Μέρους.....	326

Β΄ Μέρος	336
Κεφάλαιο 6 ^ο : Μεσίτες Ονείρων - Αιχμάλωτοι Πολέμου στον Α΄ Π.Π.	337
6.1. Αιχμάλωτοι πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο (1915 – 1919).....	352
6.1.1. Αιχμάλωτοι πολέμου των Κεντρικών Δυνάμεων στο Μακεδονικό Μέτωπο.....	361
6.1.2. Αιχμάλωτοι Πολέμου των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο	368
Διαπιστώσεις Β΄ Μέρους.....	435
Βιβλιογραφία	445
Παράρτημα	472
Παράρτημα Α΄ Μέρους.....	472
Παράρτημα Β΄ Μέρους	490

Προλογικά

Το 2014 συμπληρώθηκε ένας αιώνας από την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (εφεξής Α΄Π.Π.), του πολέμου που επέφερε κατά τον Eric Hobsbawm το τέλος του προηγούμενου διανοητικού σύμπαντος (Hobsbawm, 1999). Και ενώ μεσολάβησε ένας «*πυκνός ιστορικός χρόνος με γεγονότα που σκίασαν την ιστορική σημασία του Α΄ Π.Π. ή τον κοινωνικοπολιτικό απόηχο του*» (Λεμονίδου, 2016: 17), η επέτειος της εκατονταετηρίδας δίνει την αφορμή για αναθέρμανση της μνήμης του πολέμου.

Μιας αναθέρμανσης στην οποία κυριαρχεί μια στροφή στη θεματολογία των ερευνών σε θέματα που πριν δεν είχαν μελετηθεί όπως, για παράδειγμα, οι αιχμάλωτοι πολέμου του Α΄Π.Π., στη χρήση νέων μεθοδολογικών εργαλείων, την αξιοποίηση νέων πηγών της μνήμης του πολέμου, όπως των φωτογραφιών και νέων ερμηνευτικών σχημάτων ή πεδίων μελέτης, όπως η χρήση της εικόνας ως ιστορικής μαρτυρίας. Αλλαγές που επιτρέπουν τους νέους ερευνητές να πραγματοποιήσουν «*νέες συνθέσεις της διαμόρφωσης της γνώσης και της εικόνας (άρα και της νεότερης στρωματογράφησης της μνήμης) του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*» (Λεμονίδου, 2014: 68).

Ο Α΄Π.Π. αντιπροσωπεύει ένα ορόσημο στην ιστορία της πολεμικής φωτογραφίας. Ήταν η πρώτη σύγκρουση που φωτογραφήθηκε λεπτομερώς από όλους τους συμμετέχοντες και ο πρώτος πόλεμος στον οποίον η φωτογραφία ενεργά χρησιμοποιούνταν και ελέγχονταν από τα εμπόλεμα κράτη για την υποστήριξη της πολεμικής τους προσπάθειας (Roberts, 2014). Ήταν ο πρώτος πόλεμος στον οποίο τα εμπόλεμα κράτη επίσημα προέβησαν στην ίδρυση και τη στελέχωση Φωτογραφικών και Κινηματογραφικών Τμημάτων του Στρατού, όπως το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού (La Section Photographique et Cinématographique de l' Armée Française – εφεξής S.P.C.A.). Στόχος τους ήταν η προστασία της εικόνας της χώρας έναντι της προπαγάνδας του εχθρού, η δημιουργία της αυταπάτης της νίκης, η στρατολόγηση του στρατιώτη ή η υποστήριξη του ευρύτερου κοινού (στα μετόπισθεν, φίλιων ή ουδέτερων χωρών) και η κατάδειξη της ανωτερότητας της χώρας έναντι του «βάρβαρου άλλου» λαού, μέσα από εικόνες και μύθους που διαδόθηκαν από νέα μέσα όπως ο Τύπος, η Φωτογραφία, τα Κινηματογραφικά Επίκαιρα (Ferro, 1997: 260' Guerin, 2016, σ. 63).

Ειδικότερα τα στελέχη του S.P.C.A., παρά τις πολλές δεσμεύσεις και τους περιορισμούς της λογοκρισίας κάτω από τους οποίους εργάστηκαν, κατάφεραν να αφήσουν παρακαταθήκη ένα πλούσιο φωτογραφικό και κινηματογραφικό αρχείο. Στις λήψεις τους απαθανατίζουν σημαντικά ή ασήμαντα γεγονότα του Μεγάλου Πολέμου από όλα τα πολεμικά μέτωπα που ενεργοποιήθηκαν. Επίκαιρα γεγονότα, στρατιωτικά και πολιτικά, πεδία μάχης, στιγμές της καθημερινότητας των στρατιωτών αλλά και των πολιτών στα μετόπισθεν, όψεις της γραφικότητας της κοινωνίας, πορτρέτα γυναικών και παιδιών, νοοτροπίες, επαγγέλματα, μνημεία του πολιτισμού, την μορφή των πόλεων και των κτηρίων. Κατάφεραν με το αρχείο τους να αποδείξουν ότι ο Α΄ Π.Π. δεν έβαλε μόνο τα θεμέλια για τη φωτογραφία κατά τη διάρκεια του Β΄Π.Π., αλλά και για κάθε σύγκρουση που ακολούθησε (Guillot, 2014α).

Στο Μακεδονικό Μέτωπο, οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ, μετά την αποβίβαση τους το 1915 στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, επίταξαν κτήρια μέσα στην πόλη για τη στέγαση διάφορων υπηρεσιών (Μήτος, 2009). Σε ένα από αυτά στεγάστηκε μέχρι το τέλος των εχθροπραξιών το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής (La Section Photographique et Cinématographique de l'Armée Orient, S.P.C.A.O.). Οι φωτογραφίες των στελεχών του τμήματος αποτελούν «ίχνη» της παρουσίας της Στρατιάς της Ανατολής στην ευρύτερη περιοχή του Μακεδονικού Μετώπου και ένα μέσο για ιστορική, κοινωνιολογική και εν γένει έρευνα στο χώρο της Μακεδονίας και όχι μόνο (Μήτος, 2009).

Οι φωτογραφίες πάντα θα μας διδάσκουν και θα μας υπενθυμίζουν την ιστορία δρώντας ως «αυτόπτες μάρτυρες» του ιστορικού και κοινωνικοπολιτισμικού πλαισίου της εποχής που παρήχθησαν (Burke, 2003). Χρειάζεται όμως μεγάλη προσοχή ως προς τη χρήση τους για τη μελέτη του ιστορικού παρελθόντος. *«Στη φωτογραφία, και το μικρότερο πράγμα μπορεί να αποτελέσει σπουδαίο θέμα, και η παραμικρή ανθρώπινη λεπτομέρεια να γίνει leitmotiv»* - καθοδηγητικό μοτίβο (Cartier-Bresson, 2013: 16). Ο ερευνητής των φωτογραφιών πλην των λεπτομερειών, ακόμη και των μικρών αλλά εξίσου σημαντικών, πρέπει να λαμβάνει υπόψη και τις χαρακτηριστικές απουσίες που κρύβονται, επειδή οι φωτογραφίες είναι προορισμένες να επικοινωνούν και πάλι να μην λένε απολύτως τίποτα (Burke, 2003). Επίσης, η χρησιμότητα της φωτογραφίας έχει δύο αντίθετους πόλους: η κάμερα ενοχοποιεί – γι' αυτό αποτέλεσε ένα «νέο όπλο» στον Α΄Π.Π., από την άλλη η κάμερα τεκμηριώνει, προσφέροντας αποδείξεις για κάτι δεδομένο που συνέβη (Sontag, 1993: 19).

Σκοπός όμως της παρούσας εργασίας δεν είναι να αποδείξει αν οι φωτογραφίες είναι αξιόπιστες ή αναξιόπιστες, αλλά να παρουσιάσει τους βαθμούς και τους τρόπους αξιοπιστίας και για την αξιοπιστία τους για διαφορετικούς σκοπούς (Burke, 2003: 234). Μία αξιοπιστία που επιτυγχάνεται σύμφωνα με τον «τρίτο δρόμο» του Burke, μόνο αν τοποθετηθεί η μαρτυρία των φωτογραφιών στα συμφραζόμενα ή μία σειρά από συμφραζόμενα, τα οποία αφορούν, εκτός από τις προθέσεις του δημιουργού και το χρονικό, ιδεολογικό, κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς των εικόνων (Burke, 2003: 239).

Η παρούσα εργασία περιλαμβάνει έξι κεφάλαια. Στο 1^ο Κεφάλαιο επιχειρείται μία συνοπτική ανασκόπηση των γεγονότων του Α΄ Π.Π. 1914-1918, τόσο εκτός όσο και εντός των τειχών της Ελλάδας καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου. Στο 2^ο Κεφάλαιο αναλύεται η μεθοδολογία της έρευνας, ο οδηγός που χρησιμοποίησε ο ερευνητής για να μελετήσει το φωτογραφικό αρχείο της βάσης δεδομένων «Memoire» της Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine, M.A.P. (Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας), για να μπορέσει να κατανοήσει πληρέστερα την αξία της χρήσης των φωτογραφιών για τη μελέτη ιστορικών γεγονότων. Επίσης, στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση του περιβάλλοντος χρήσης της βάσης, ως οδηγός χρήσης της από άλλους ερευνητές.

Ακολουθούν το 3^ο, 4^ο και 5^ο Κεφάλαιο, που αποτελούν το Α΄ Μέρος της παρούσας εργασίας και οι διαπιστώσεις του Α΄ Μέρους. Τα εν λόγω κεφάλαια

περιστρέφονται γύρω από την 1^η μελέτη περίπτωσης της παρούσας εργασίας, η οποία αφορά το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού (S.P.C.A.), μέσα από το φωτογραφικό αρχείο της βάσης δεδομένων της M.A.P.. Στο 3^ο Κεφάλαιο παρουσιάζεται η σκοποθεσία της δημιουργίας του τμήματος στη Γαλλία, η οργάνωση, η λειτουργία και η διαδικασία στελέχωσης του σε σύγκριση με φωτογραφικά τμήματα άλλων χωρών, κυρίως της Γερμανίας, η σταδιακή ανάπτυξη του εν μέσω αναπροσαρμογών από το έτος δημιουργίας του, το 1915 μέχρι τη διάλυση του το 1919. Επίσης, παρουσιάζονται διάφορα μητρώα με πλούσιο φωτογραφικό και κινηματογραφικό υλικό, «ίχνη» της εργασίας των φωτογράφων του τμήματος κατά τη διάρκεια του Α΄ Π.Π., τα οποία σήμερα διαφυλάττονται επιτρέποντας κάθε είδους ερευνητικής αξιοποίησής τους.

Στο 4^ο Κεφάλαιο παρουσιάζεται η δημιουργία, η οργάνωση, η λειτουργία και η στελέχωση του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού της Ανατολής (S.P.C.A.O.), παραρτήματος του γαλλικού τμήματος στο Μακεδονικό Μέτωπο, από το 1915 ως το τέλος των πολεμικών επιχειρήσεων στην εν λόγω περιοχή. Ιδιαίτερο βάρος στο κεφάλαιο αυτό δίνεται στην παρουσίαση παραδειγμάτων καταγραφής κοινωνικών και πολιτικών γεγονότων από το S.P.C.A.O. στο Μακεδονικό Μέτωπο, όπως η πολύπλοκη κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Ελλάδας στη διάρκεια του Α΄ Π.Π., ο βομβαρδισμός και η κατάρριψη του Ζέπελιν στη Θεσσαλονίκη το 1916, η Μεγάλη Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης το 1917 και το Άγιο Όρος, καθώς και η παρουσίαση της συνεργασίας του τμήματος με υπηρεσίες των συμμαχικών δυνάμεων του Στρατού της Ανατολής στο Μακεδονικό Μέτωπο, όπως την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής, την Αεροπορία των συμμαχικών δυνάμεων και διάφορους στρατιωτικούς ζωγράφους.

Στο 5^ο Κεφάλαιο, παρουσιάζεται η χρήση της εικόνας ως «ένα νέο ισχυρό όπλο» υπέρ της πολεμικής προπαγανδιστικής προσπάθειας που κατέβαλαν οι εμπόλεμες χώρες για να κερδίσουν στον Α΄ Π.Π. και μέσα από παραδείγματα φωτογραφιών η διαδικασία λειτουργίας της λογοκρισίας «Censure», εργαλείο με το οποίο προσπάθησαν τα αντιμαχόμενα κράτη να χειραγωγήσουν τη χρήση της εικόνας προστατεύοντας τη φήμη τους.

Η παρούσα εργασία ολοκληρώνεται με το Β΄ Μέρος, που περιλαμβάνει το 6^ο Κεφάλαιο και τις διαπιστώσεις του Β΄ Μέρους, και διαπραγματεύεται την 2^η περίπτωση μελέτης η οποία αφορά την πολιτική απεικόνισης των αιχμαλώτων πολέμου (prisoner of war – Pow) στον Α΄ Π.Π. και ειδικότερα στο Μακεδονικό Μέτωπο όπως αυτή επίσημα καταγράφηκε από το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής. Με τη βοήθεια του φωτογραφικού αρχείου της βάσης δεδομένων της M.A.P. επιχειρείται μέσα από 6 παραδείγματα η διερεύνηση της σημασίας της τοποθέτησης της μαρτυρίας των εικόνων στα συμφραζόμενα τους ή σε μία σειρά αυτών, για την καλύτερη κατανόηση της διαδικασίας λήψης των φωτογραφιών και της απεικόνισης των Pow στον Α΄ Π.Π..

Ευχαριστίες

Μια εργασία σαν αυτή εξαρτάται πάρα πολύ από τις προτάσεις και την ενθάρρυνση άλλων, οι οποίοι μερικές φορές δεν συνειδητοποιούν πόσο πολύ βοηθούν. Είμαι ευγνώμων με ποικίλους τρόπους, καταρχάς στα μέλη της τριμελούς επιτροπής της εργασίας μου, τους καθηγητές Ανδρέου Ανδρέα, Ηλιάδου – Τάχου Σοφία και Κασβίκη Κώστα. Τους ευχαριστώ θερμά για την εμπιστοσύνη και την υποστήριξη τους σε όλη τη διάρκεια της ερευνητικής μου εργασίας, για τις επισημάνσεις τους και την προμήθεια βιβλιογραφικού υλικού. Τον Ανδρέου Ανδρέα ιδιαίτερα, επόπτη της διπλωματικής μου εργασίας, για την ελευθερία των κινήσεων που μου παρείχε στην ερευνητική μου πορεία, αλλά και για την «γνωριμία» με την οποία με έφερε, χωρίς να το γνωρίζει κατά τη διάρκεια των ακαδημαϊκών μου σπουδών, με το βιβλίο του Peter Burke «Αυτοψία», έργο σταθμός των μελλοντικών μου ακαδημαϊκών ενασχολήσεων και παθών.

Είμαι υπόχρεος, στους Βλασίδη Βλάση, Δορδανά Στράτο και Μιχαηλίδη Ιάκωβο, που μου έστειλαν άρθρα και προσωπικές ανακοινώσεις τους από διάφορα συνέδρια. Ειδικότερα στον Βλασίδη Βλάση για τη βοήθεια του, τις υποδείξεις του και την εξαιρετική ευγένεια του να με προμηθεύσει με εποπτικό υλικό σχετικό με το Μακεδονικό Μέτωπο και τους αιχμαλώτους πολέμου του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Ευχαριστίες οφείλω, στους Ι. Μότσιανο, για την προμήθεια εποπτικού υλικού πρακτικών συνεδρίων και εκθέσεων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού και την Κορμά Λένα, επιστημονικό-ερευνητικό μέλος της Γαλλικής Σχολής Αθηνών (EFA) για τις βιβλιογραφικές της επισημάνσεις.

Επιπροσθέτως, ευχαριστίες οφείλω στην Mathilde Falguière επιμελήτρια και υπεύθυνη του Φωτογραφικού Τμήματος της Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine, M.A.P. (Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας), για την επίσημη παροχή άδειας χρήσης των φωτογραφιών και τις επισημάνσεις της σχετικά με τη βάση φωτογραφικών δεδομένων «Memoire», στα κεντρικά γραφεία της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού (ICRC) στη Γενεύη, για την αποστολή αντίτυπων από τις δύο αποστολές της επιτροπής τα έτη 1919 και 1920 στο Μακεδονικό Μέτωπο για την επιθεώρηση των στρατοπέδων αιχμαλώτων πολέμου των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ και στην Guillot Helene, που με καθοδήγησε στην μελέτη και την αναζήτηση της πολύτιμης έρευνας και μονογραφιών της σχετικά με την ίδρυση και λειτουργία του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού. Χωρίς το πολύτιμο υλικό της, η παρούσα εργασία δεν θα μπορούσε να ολοκληρωθεί.

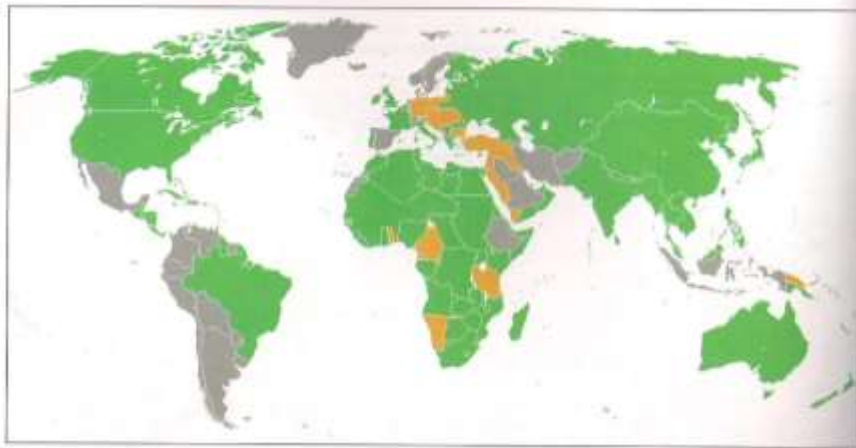
Στους, Καλλιανιώτη Αθανάσιο και Παυλό Κώστα, για τις κριτικές τους επισημάνσεις και συμβουλές και την Κασίδου Στέλλα για τις πολύωρες συζητήσεις μας, τις υποδείξεις της και τα κριτικά της σχόλια για τα «ίχνη» του παρελθόντος στο παρόν που αγαπά με περίσσιο πάθος. Στις Ιωάννα Κεφαλά, για τα κριτικά σχόλια στα κείμενα και την Καραμήτσου Δήμητρα, που έκανε μια εξαιρετικά προσεκτική τελική επιμέλεια και διόρθωση των κειμένων. Τέλος, στον φίλο Τσιτσεκίδη Ιωσήφ, για την πολύτιμη βοήθεια του στην έρευνα μου.

Ευχαριστώ τους γονείς μου και την αδελφή μου, που ήταν σε όλη τη διάρκεια της συγγραφής της εργασίας ανεξάντλητη πηγή υπομονής, στήριξης και ενθάρρυνσης αυτά τα δύο δύσκολα χρόνια, γιατί αυτοί και μόνο γνωρίζουν τις διαδικασίες κάτω από τις οποίες ολοκληρώθηκε και τη σημασία της για έναν άνθρωπο που είναι ο αυστηρότερος κριτής του εαυτού του.

Κεφάλαιο 1^ο: Ο Παγκόσμιος Πόλεμος ή Ευρωπαϊκός Πόλεμος¹

1.1. Το Μονοπάτι με τις λεύκες²

Το πρωί της 28^{ης} Ιουνίου του 1914³ όταν ο Αρχιδούκας Φερδινάνδος, διάδοχος της Αυστρίας, μαζί με τη σύζυγο του έφθασαν στο Σαράγιεβο η Ευρώπη ζούσε ακόμη εν ειρήνη⁴. Ένα μήνα μετά βρισκόταν σε πόλεμο (Keegan, 1999). Ο Α΄Π.Π. ξεκίνησε στις 28 Ιουλίου του 1914 και έληξε στις 11 Νοεμβρίου του 1918, αποτελώντας έναν από τους πλέον πολύνεκρους πολέμους με την σύγκρουση που ακολούθησε να κινητοποιεί 65-70 εκατ. στρατιώτες, να προκαλεί περισσότερους από 15 εκατ. νεκρούς (στρατιώτες και αμάχους) και 21 εκατ. τραυματίες, τη διάλυση τεσσάρων μεγάλων ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών, την προσάρμοση των βιομηχανιών των εμπόλεμων κρατών στο πεδίο της μάχης για χρήση νέων τεχνολογιών και την αλλαγή του χάρτη της Ευρώπης με τη δημιουργία εθνικών κρατών μετά το τέλος του πολέμου (Rogan, 2016).

Εικόνα 1 – Παγκόσμιος χάρτης. Οι δύο εμπόλεμα συνασπισμοί κατά τον Α΄Π.Π. Με πράσινο χρώμα οι σύμμαχοι της Αντάντ. Με πορτοκαλί οι σύμμαχοι των Κεντρικών Δυνάμεων. Με γκρι οι ουδέτερες χώρες. Πηγή: Taylor, 2009.

¹ Η συνήθης ονομασία ήταν Παγκόσμιος Πόλεμος ή Ευρωπαϊκός πόλεμος. Μεγάλος Πόλεμος (αγγλικά Great War, γαλλικά Grande Guerre), ονομάστηκε αργότερα. Η ονομασία Α΄ Π.Π. αποδίδεται συνήθως στον Τσαρλς α –Κουρ Ρέπινγκτον, πολεμικό ανταποκριτή των Times, ο οποίος διέκρινε πολύ νωρίς, από το Σεπτέμβριο του 1918, πως η αισιόδοξη πρόβλεψη του Χέρμπερτ Τζορτζ Ουέλς ότι «αυτός ο πόλεμος ήταν ο πόλεμος που θα τελειώσει τον πόλεμο», δεν θα εκπληρωνόταν. Πληροφορίες από Ferguson, N. (2006). *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία. 1914-1918*. τομ. 1. Αθήνα: Ιωλκός, σ. 23.

² Τίτλος από το Ρεμάρκ, Ε. (2014). *Ουδέν νεώτερον από το δυτικόν μέτωπον*. Δεληγιάννη-Αναστασιάδη, Γ. (μετ.). Αθήνα: Μίνωας, σ. 129.

³ Η ημερομηνία που διάλεξαν οι Αυστριακοί, για να πραγματοποιήσουν γυμνάσια στη Βοσνία και για την επίσκεψη του αρχιδούκα ήταν ατυχής, γιατί την ίδια ημέρα, ανήμερα του Αγίου Βίτου, το έτος 1389, οι οθωμανικές δυνάμεις εξολόθρευσαν τον σερβικό στρατό στο Κοσσυφοπέδιο (Κόσοβο), βάζοντας τέλος στην εποχή της σερβικής αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια. Οπότε το 1914 οι εορτασμοί θα ήταν έντονοι, γιατί ήταν η πρώτη γιορτή του Αγίου Βίτου από τότε που απελευθερώθηκε το Κόσοβο στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο το 1913.

⁴ Για την κατάσταση στην Ευρώπη πριν την έναρξη του Α΄Π.Π. βλ. ενδεικτικά τα Mombauer, A. (2002). *The origins of the First World War. Controversies and Consensus*. London: Longman, MacMillan, M. (2013). *The War that ended peace. How Europe abandoned peace for the First World War*. London: Profile Books, Clark, C. (2014). *Οι υπνοβάτες. Πως η Ευρώπη πήγε στον πόλεμο του 1914*. Κουρεμένος, Κ. (μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια και Keegan, J. (2001). *An Illustrated history of The First World War*. New York: Alfred A. Knopf, pp. 9-23.

Η δολοφονία του αρχιδούκα, σύμφωνα με τον Rogan (2016:37), «ενεργοποίησε το δίκτυο των φανερών ή μυστικών συμμαχικών διαιρώντας την Ευρώπη σε δύο εμπόλεμους συνασπισμούς» και μια σύγκρουση που ξεκίνησε ως «βαλκανική ή ευρωπαϊκή, εν τέλει έσυρε σε ολοκληρωτικό παγκόσμιο πόλεμο τις μεγαλύτερες στρατιωτικές δυνάμεις των κρατών της Υψηλής» (Gerwarth & Manela, 2014: 5)(**εικόνα 1**), αποτελώντας τελικά την «πρώτη συμφορά του εικοστού αιώνα, η συμφορά από την οποία ξεπήδησαν όλες οι άλλες» (Clark, 2014: xxiii).

Τα κράτη αμέσως προχώρησαν σε διπλωματικό αγώνα, για να ενισχύσουν τις μεταξύ τους σχέσεις και να προσεγγίσουν συμμάχους. Πολιτική, που επέφερε ένα ντόμινο αλληπάλληλων κηρύξεων πολέμου μεταξύ των χωρών. Συνολικά στον Α΄Π.Π. υπήρξαν 60 κηρύξεις πολέμου σε ένα διάστημα 4 χρόνων. Οι μάχες αναπτύχθηκαν σε διάφορα μέτωπα του πολέμου. Ουσιαστικά δεν υπήρξε μία μόνο σύγκρουση, αλλά πέντε πόλεμοι, ο Γαλλογερμανικός, για την επικράτηση στην ευρωπαϊκή ήπειρο, ο Αγγλογερμανικός, για την κυριαρχία των θαλασσών, ο Αυστρορωσικός, για την επικράτηση στα Βαλκάνια, ο Ιταλοαυστριακός, για την επικράτηση στην Αδριατική και ο Ρωσοτουρκικός, για τον έλεγχο των στενών (**εικόνα 2**). Μάχες υπήρξαν εκτός από την Ευρώπη, στη Μεσοποταμία, τον Καύκασο, τη Μέση Ανατολή⁵, την Αραβία, την Ανατολική Ασία, που διεξήχθη από την Ιαπωνία, για τη δημιουργία μιας Ιαπωνικής Αυτοκρατορίας, στις αποικίες, τη θάλασσα και στα παράλια της Λατινικής Αμερικής (Αγγλογερμανικές ναυμαχίες) (Ρομάνο, 2014: 14' Garton, 2014: 226).

Το κυριότερο πολεμικό μέτωπο ήταν το Δυτικό, το οποίο θεωρήθηκε ως η αποφασιστική ζώνη της αντιπαράθεσης, το οποίο δημιουργήθηκε όταν η Γερμανία παραβίασε τα σύνορα του Βελγίου για να πλαγιοκοπήσει τη Γαλλία, αλλά οι Γάλλοι με τους συμμάχους τους αναχαίτισαν αναγκάζοντας τους να οπισθοχωρήσουν σε μια αμυντική οχυρωματική γραμμή, από την ακτή της Φλάνδρας στη Μάγχη ως τα Γαλλοελβετικά σύνορα, για τριάνμισι χρόνια, ως το τέλος του πολέμου το 1918. Στα υπόλοιπα μέτωπα της Ευρώπης, το Ανατολικό Μέτωπο εκτεινόταν ουσιαστικά από τη Βαλτική Θάλασσα μέχρι τον Εύξεινο Πόντο, το Ιταλικό Μέτωπο στις Άλπεις ανάμεσα στην Ίστρια και τα Ιταλοελβετικά σύνορα και το Μέτωπο των Βαλκανίων ή Μακεδονικό Μέτωπο από την Αλβανία ως τη Θράκη (**εικόνα 2**).

⁵ Για τις συγκρούσεις στη Μέση Ανατολή βλ. ενδεικτικά Ford, R. (2011). *Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος στη Μέση Ανατολή. Από την Εδέμ στον Αρμαγεδδώνα*. Χαλαζιά, Ε. (μετ.). Αθήνα: Ψυχογιός και Rogan, E. (2016). *Η πτώση των Οθωμανών. Ο Μεγάλος Πόλεμος στη Μέση Ανατολή. 1914-1920*. Αστερίου, Ε. (μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

Εικόνα 2 - Ο Α'Π.Π. 1914-1918 στην Ευρώπη: εμπόλεμες παρατάξεις, κύρια μέτωπα και βασικές μάχες στην Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή. Πηγή: Audoin – Rouzeau, S. & Becker, A. 2004.

Οι δύο αντίπαλοι συνασπισμοί δυνάμεων, που δημιουργήθηκαν στον Α'Π.Π. ήταν, από τη μία η Εγκάρδια ή Τριπλή Συνεννόηση (Entente Cordiale - Αντάντ Κορντιάλ) ή Αντάντ (η Γαλλική Αυτοκρατορία⁶, η Αυτοκρατορία της Μ. Βρετανίας⁷ και η Αυτοκρατορία της Ρωσίας⁸, μέχρι τέλος του 1917, με προσάρτηση αμέσως της Ιαπωνίας⁹, της Σερβίας, της Ιταλίας¹⁰ το 1915, της Ρουμανίας και της Πορτογαλίας¹¹

⁶ Για τη Γαλλία ο Fogarty θεωρεί ότι στον Μεγάλο Πόλεμο συμμετείχε ως «La plus grande France», δηλαδή ως Μεγάλη Γαλλία, όπως ήταν γνωστή η οντότητα του έθνους μαζί με τις υπερπόντιες κτήσεις της. Ο πόλεμος έδωσε τη δυνατότητα στη Γαλλία να επιστρατευτεί «la force noire» - μεγάλος αριθμός αφρικανών εφέδρων και «troupes indigènes», όπου από τις αποικίες πήγαν 500.000 άνδρες να πολεμήσουν (αν και οι περισσότεροι αφρικανοί δεν ήταν μάχιμοι, αλλά χρησιμοποιήθηκαν ως εργάτες ή μεταφορείς). Επίσης, η Γαλλία εκτός από στρατιώτες χρησιμοποίησε οικονομικούς και χρηματοοικονομικούς πόρους από τις αποικίες της. Fogarty, S., R. (2014). Η Γαλλική Αυτοκρατορία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 163 και Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.). (2014). *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923*. Αστερίου, E. (μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ.σ. 10-11.

⁷ Από την Μ. Βρετανία, περίπου εβδομήντα αποικίες, πριγκιπάτα, προτεκτοράτα, βασιλεία και αυτοκυβερνώμενες κτήσεις συμμετείχαν. Garton, S. (2014). Οι αυτοκυβερνώμενες κτήσεις, η Ιρλανδία και η Ινδία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *ό.π.*, σ. 229.

⁸ Περισσότερα για τη συμμετοχή της Ρωσικής Αυτοκρατορίας στον Α'Π.Π. στο Sanborn, J. (2014). Η Ρωσική Αυτοκρατορία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *ό.π.*, σ.σ. 135-159.

⁹ Η Ιαπωνία μπήκε στον πόλεμο για να καταλάβει τις γερμανικές θέσεις την Άπω Ανατολή και στο Δυτικό Ειρηνικό, αλλά έμεινε στις εκεί επιχειρήσεις. Περισσότερα για τη συμμετοχή της Ιαπωνίας στον Α'Π.Π. στο Dickinson, R., F. (2014). Η Ιαπωνική Αυτοκρατορία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *ό.π.*, σ.σ. 293-317.

το 1916, της Ελλάδας και των ΗΠΑ¹² το 1917) και από την άλλη πλευρά η Τριπλή Συμμαχία¹³ των Κεντρικών Δυνάμεων (η Αυτοκρατορία της Αυστροουγγαρίας¹⁴, η Γερμανική Αυτοκρατορία¹⁵, με προσάρτηση της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁶). Μόνο έξι ευρωπαϊκά κράτη κατάφεραν να μείνουν αμέτοχα (Ολλανδία, Ελβετία, Ισπανία και τρεις σκανδιναβικές χώρες, η Δανία, η Σουηδία και η Νορβηγία).

Οι κυριότερες μάχες του Α΄Π.Π. ήταν η μάχη του Μάρνη (1914), του Υπρ (14-15), του Τάνενμπεργκ (1914), της Γκορλίτσε – Τάρνοφ (1915), της Καλλίπολης (1915), του Ιζόντσο (1915-17), του Βερντέν (1916), του Σομ (1916), του Chemin des Dames (1917), του Καπορέτο (1917), του Πιάβε (1918), της Αμιένης (1918), του Σκρα ντι Λέγκεν (1918) και η μάχη του Βιτόριο Βένετο (Οκτώβριος του 1918).

¹⁰ Η Ιταλία στην αρχή αν και συμμετείχε στην Τριπλή Συμμαχία τελικά με την έναρξη του πολέμου έμεινε ουδέτερη. Στον πόλεμο προσχώρησε με μυστική συνθήκη του Λονδίνου τον Μάιο του 1915 στο πλευρό της Αντάντ, όταν οι Αγγλογάλλοι της υποσχέθηκαν εδαφική κέρδη, όπως την προσάρτηση των αλύτρωτων εδαφών του Τρεντίνο και της Τεργέστης και σημαντικά οφέλη στις ανατολικές ακτές της Αδριατικής, δηλαδή όπως υποστηρίζει ο Hobsbawm «εξαγοράστηκε». Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης (δεύτερος τόμος). Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*. Δημητρακόπουλος Αναστάσιος (μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 271 και Hobsbawm, E. (2002). *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ος αιώνας, 1914-1991*. Ε΄ έκδοση, Καπετανγιάννης, Β. (μετ.). Αθήνα: Θεμέλιο, σ. 41. Περισσότερα για τη συμμετοχή της Ιταλίας στον Α΄Π.Π. στο Bosworth, R. & Finaldi, G. (2014). *Ιταλική Αυτοκρατορία*. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), ό.π., σ.σ. 49-75.

¹¹ Περισσότερα για τη συμμετοχή της Πορτογαλίας στον Α΄Π.Π. στο Ribeiro de Meneses, F. (2014). *Η Πορτογαλική Αυτοκρατορία*. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), ό.π., σ.σ. 265-291.

¹² Περισσότερα για τη συμμετοχή των ΗΠΑ στον Α΄Π.Π. στο Capozzola, C. (2014). *Η Αυτοκρατορία των Ηνωμένων Πολιτειών*. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), ό.π., σ.σ. 349-376.

¹³ Με τον όρο Τριπλή Συμμαχία χαρακτηρίστηκε ο αμυντικός συνασπισμός μεταξύ Γερμανίας, Αυστροουγγαρίας και Ιταλίας που συνάφθηκε μετά από εισήγηση του καγκελάρου της Γερμανίας Μπίσμαρκ και συνομολογήθηκε στις 20 Μαΐου του 1882. Στην έναρξη του Α΄Π.Π. η Ιταλία στην αρχή αποφάσισε να μείνει ουδέτερη, μετέπειτα όμως μεταπήδησε στη συμμαχία της Αντάντ.

¹⁴ Περισσότερα για την συμμετοχή της Αυστροουγγαρίας στον Α΄Π.Π. στο Haslinger, P. (2014). *Η Αυστροουγγαρία*. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), ό.π., σ.σ. 109-133.

¹⁵ Στον Α΄Π.Π. ο όρος Γερμανική Αυτοκρατορία περιλάμβανε ποικίλες αυτοκρατορικές λειτουργίες του γερμανικού κράτους και αναφερόταν στο «Kaiserreich» δηλαδή: α) εσωτερική αυτοκρατορία, με τα εδάφη εντός των συνόρων του Ράιχ πριν από το 1914 τα οποία είχαν οριστεί ως αυτοκρατορία κατά την ίδρυση της το 1871, β) το όραμα της Γερμανίας για μια ευρωπαϊκή αυτοκρατορία που θα εξουσίαζε προσαρτημένα εδάφη και κράτη δορυφόρους, τα οποία θα περιέρχονταν στη γερμανική σφαίρα ελέγχου ως αποτέλεσμα σύγκρουσης, γ) ως παγκόσμια αυτοκρατορία που θα ένωνε την προπολεμική αποικιακή αυτοκρατορία την οποία είχε οικοδομήσει στην Αφρική, την Ασία και τον Ειρηνικό. Jones, H. (2014γ). *Η Γερμανική Αυτοκρατορία*. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), ό.π., σ. 79.

¹⁶ Η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπήκε στον πόλεμο «όταν το 1913 το Λονδίνο απέρριψε την πρόταση για συμμαχία και ο μεγάλος βεζίρης, Σαΐντ Χαλίμ, άρχισε, συνομιλίες με το Βερολίνο, υπογράφοντας συνθήκη για 7 χρόνια. Ο Σαΐντ Χαλίμ και ο Ενβέρ ήλπιζαν ότι η συμμαχία με τη Γερμανία θα τους παρέιχε στρατιωτική ασφάλεια εναντίον επιθέσεων, όπως εκείνες της Ιταλίας και των βαλκανικών κρατών, καθώς και την αναγκαία στήριξη για εσωτερική ανάπτυξη και εκβιομηχάνιση». Aksakal, M. (2014). *Η Οθωμανική Αυτοκρατορία*. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), ό.π., σ. 35. Ο Rogan αναφέρει ότι οι δύο όροι που έθεσε ο Σαΐντ Χαλίμ για να βοηθήσει τους Γερμανούς αφορούσαν τις απώλειες των Οθωμανών στους Βαλκανικούς πολέμους. «Οι Οθωμανοί ήθελαν να εξασφαλίσουν συμφωνίες με τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία για να είναι σίγουροι ότι δεν θα απειλούσαν την τουρκική Θράκη ή την Κωνσταντινούπολη. Έτσι προσάρτηση στο πλευρό της Γερμανίας θα βοηθούσε στην απαραίτητη συνεννόηση με τη Ρουμανία και τη Βουλγαρία, αλλά και μελλοντική διαπραγματεύση με τη Βουλγαρία για μοιρασιά των πιθανών λαφύρων του πολέμου. Επίσης, αν η Ελλάδα έμπαινε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ και έχανε, οι Οθωμανοί ήθελαν να τους εξασφαλίσει η Γερμανία ότι θα πάρουν πίσω τα τρία νησιά του Αιγαίου, τη Χίο, τη Λέσβο και τη Λήμνο». Rogan, E. (2016). ό.π., σ. 44.

Αιτία της πυροδότησης του Α΄Π.Π. ήταν η δολοφονία στο Σαράγεβο του αρχιδούκα της Αυστρίας Φραγκίσκου – Φερδινάνδου και της γυναίκας του Σοφίας, «ο πυροβολισμός που ακούστηκε σε όλο τον κόσμο». Η δολοφονία έγινε από τον Βόσνιο φοιτητή Πρίντσιπ, μέλος της μυστικής εταιρίας Μαύρης Χειρός¹⁷ ή Μαύρη Χειρ, που συνδεόταν με το γιουγκοσλαβικό εθνικιστικό κίνημα «*Mlada Bosna*» (Dejan, 2003: 24) (εικόνα 3).

Εικόνα 3 – Η στιγμή της δολοφονίας του αρχιδούκα και της γυναίκας του από τον Πρίντσιπ. Πηγή: Keegan, 2001.

Σύμφωνα με τον Clark, ο κύριος αρχιτέκτονας της συνωμοσίας της δολοφονίας του αρχιδούκα ήταν ο Ντιμιτρίεβιτς ή αλλιώς Άπις, με την ιδέα να προέρχεται από τον συνεργάτη του Ράντε Μαλόμπαμιτς, άνθρωποι και οι δύο της Μαύρης Χειρός, που ίσως τον ενημέρωσε για την επίσκεψη του Φερδινάνδου. Οι τρεις που επιλέχτηκαν να φέρουν σε πέρας την αποστολή δολοφονίας του αρχιδούκα ήταν Σερβοβόσνιοι νέοι, ο Τρίφκο Γκραμπέζ, ο Νεντέλκο Τσαμπρίνοβιτς και ο Γκαβρίλο Πρίντσιπ¹⁸. Και τους τρεις του στρατολόγησε ο πρώην κομιτατζής Βόγια Τάνκοσιτς. Στο Σαράγιεβο προστέθηκε και ένας άλλος τετραμελής πυρήνας, που τον είχε στρατολογήσει ο Ντανίλο Ίλιτς. Για να μην υπάρξει εμφανής δεσμός ανάμεσα στον πυρήνα των δολοφόνων και στις αρχές του Βελιγραδίου, μόλις γινόταν η δολοφονία έπρεπε με τα όπλα που είχαν να αυτοπυροβοληθούν ή να καταπιούν κυάνιο ως μέτρο προφύλαξης (Clark, 2014: 54).

Όπως ανέφερε ο Γκαβρίλο Πρίντσιπ, ο αρχιδούκας επιλέχτηκε ως στόχος επειδή «ως μελλοντικός ηγεμόνας θα εμπόδιζε την ένωση μας, κάνοντας κάποιες

¹⁷ Μαύρη Χείρα: Μετά την προσάρτηση το 1908 της Βοσνίας- Ερζεγοβίνης στην Αυστρία, ο σερβικός εθνικισμός οξύνθηκε, και το 1911 ριζοσπαστικοποιημένοι εθνικιστές, κάποιοι αξιωματικοί του στρατού, ίδρυσαν τη μυστική οργάνωση Μαύρη Χείρα, με κινητήρια δύναμη τον Ντιμιτρίεβιτς (Άπις). Πληροφορίες από το Kershaw, I. (2016). ό.π., σ. 28.

¹⁸ Στοιχεία για τους τρεις και τον τετραμελή πυρήνα που προστέθηκε στο Σαράγιεβο στο Clark, C. (2014). ό.π., σ.σ. 49-51.

μεταρρυθμίσεις», δηλαδή τις μεταρρυθμίσεις, που θα έδιναν μεγαλύτερη αυτονομία στις σλαβικές περιοχές εμποδίζοντάς, κατά πολλούς σέρβους, την υπόθεση της επανένωσης (Clark, 2014: 49). Σύμφωνα με τον Clark οι σκοτωμοί στο Σαράγιεβο δεν ήταν ένα απλό ατυχές περιστατικό, αφού από πίσω ήταν μια δηλωμένη τρομοκρατική οργάνωση, που υμνούσε τη θυσία, τον θάνατο και την εκδίκηση, μία οργάνωση όμως εξωεδαφική, χωρίς κρατική τοποθεσία, σκορπισμένη σε πυρήνες εκατέρωθεν της μεθορίου δύο κρατών και οι δεσμοί της, με την κυρίαρχη κυβέρνηση ήταν έμμεσοι και κρυφοί (Clark, 2014: xxvii).

Την στιγμή της δολοφονίας του αρχιδούκα, είδαν με «ευνοϊκό μάτι», τόσο η Αυστροουγγαρία, όσο και η Γερμανία (Kershaw, 2016: 33). Μέσα σε λίγες ημέρες από τις δολοφονίες της 28^{ης} Ιουνίου οι βασικοί Αυστριακοί ιθύνοντες θεωρούσαν ότι μόνο με στρατιωτική δράση θα λυνόταν το πρόβλημα των σχέσεων της μοναρχίας με τη Σερβία συντρίβοντας την¹⁹, η οποία απειλούσε τη συνοχή της επηρεάζοντας τους Νότιους Σλάβους, οι οποίοι επιζητούσαν την προσάρτηση με τη Σερβία (Clark, 2014: 392 Mazower, 2008: 513). Οι Γερμανοί από την πλευρά τους επέμεναν πως αν γινόταν κάποια ενέργεια εναντίον της Σερβίας, έπρεπε να γίνει γρήγορα, όσο «η λαϊκή αγανάκτηση για τους φόνους ήταν ακόμα φρέσκια» (Clark, 2014: 423). Από το σημείο αυτό και μετά οι ενέργειες στη Βιέννη γινόντουσαν κάτω από κάθε μυστικότητα ώστε να μην μάθουν οι Σέρβοι τις αυστριακές προθέσεις και άρα να έχουν χρόνο να προκαταλάβουν τον αυστριακό στρατό (Clark, 2014: 426). Επίσης, η μυστικότητα ήταν βασικής σημασίας στην προσπάθεια η Βιέννη να παρουσιάσει τις αξιώσεις της στο Βελιγράδι πριν οι δυνάμεις της Αντάντ αποφασίσουν πως να αντιδράσουν (Clark, 2014: 427). Στο εξωτερικό οι φόννοι αντιμετωπίστηκαν διαφορετικά από κράτος σε κράτος «ανάλογα με τη διάθλαση που υπέστησαν περνώντας μέσα από τις γεωπολιτικές σχέσεις του καθενός» (Clark, 2014: 406).

Στις 23 Ιουλίου η Αυστρία έστειλε τελεσίγραφο στη Σερβία «*démarche*» (επίσημο διπλωματικό ανακοινωθέν), γνωστό και ως το «*Ultimatum του Ιουλίου*» (Gilbert, 1995: 20), με το οποίο την καθιστούσε υπεύθυνη για τη δολοφονία του αρχιδούκα και της διέθετε 48 ώρες να αποδεχτεί κάποιες συγκεκριμένες απαιτήσεις (Mazower, 2008). Σκοπός της κυβέρνησης της Διπλής Μοναρχίας σε περίπτωση αποδοχής των όρων ήταν ο διαμελισμός της Σερβίας προσφέροντας μεγάλα τμήματα του σέρβικου εδάφους στην Βουλγαρία και την Αλβανία (Ferro, 1997).

Η Σερβία υπολόγιζε στη βοήθεια της Ρωσίας και του Μαυροβουνίου (η Βοσνιακή κρίση του 1908 καθιστούσε βέβαιη τη Ρωσική υποστήριξη προς τους Σέρβους) (Mazower, 2008: 190), αλλά η Ρωσία συνέστησε συγκράτηση. Για τη Ρωσία, μια Αυστριακή στρατιωτική επιχείρηση εναντίον της Σερβίας δεν μπορούσε παρά να πυροδοτήσει δική της αντεπίθεση. Οι Ρώσοι ήθελαν να μπουν στο παιχνίδι, επειδή θεωρούσαν ότι η Σερβία ήταν ένα καλύτερο εργαλείο για την άσκηση πίεσης στη μοναρχία της Αυστροουγγαρίας απ' ότι η Βουλγαρία, για αυτό και προσπάθησαν

¹⁹ Η επίσημη θέση των σέρβικων πολιτικών κομμάτων (εκτός των Ανεξάρτητων Ριζοσπαστών), ήταν υπέρ της δημιουργίας μιας «Μεγάλης Σερβίας» έναντι της Ιταλίας, που απόκοπταν από την Ανατολική ακτή της Αδριατικής και έναντι της Αυστροουγγαρίας, που θα εκτοπιζόταν από τη Βαλκανική. Πληροφορίες από Mazower, M. (2008). *Τα Βαλκάνια*. Αθήνα: Πατάκης, σ. 512.

με τις διπλωματικές τους κινήσεις να φανεί στην κοινή γνώμη ότι επιτιθέμενη είναι η Αυστρία (Clark, 2014: 484). Επίσης, η Ρωσία επιδίωκε με τον πόλεμο να μην χάσει την επιρροή της στα Βαλκάνια.

Από την πλευρά τους αυτό που επεδίωκαν η Αυστροουγγαρία και η Γερμανία σε περίπτωση εμπλοκής ήταν να δράσουν γρήγορα εξουδετερώνοντας την Γαλλία στη Δύση και την Ρωσία στην Ανατολή (η λεγόμενη εκστρατεία blitzkrieg που εφαρμόστηκε και στον Β΄ Π.Π.), περιορίζοντας τον πόλεμο στα Βαλκάνια. Γι' αυτό και οι όροι που έθεσαν δεν ήταν δυνατόν να γίνουν αποδεκτοί από τη Σερβία (ειδικά το άρθρο 6): «οι αξιώσεις που διατύπωνε η αυστριακή νότα ήταν τέτοιες, που καμία σέρβικη κυβέρνηση δεν μπορούσε να τις δεχθεί στο σύνολο τους» (Clark, 2014: 460). Βέβαια, οι Σέρβοι ήταν έτοιμοι να δεχτούν τα περίφημα σημεία 5 και 6, «αρκεί ο διορισμός μιας τέτοιας επιτροπής να μπορεί να αποδειχθεί ότι είναι σύμφωνος με τα διεθνώς ισχύοντα» (Clark, 2014: 462) και σύμφωνα με τη διαμεσολάβηση της Αγγλίας «οι όροι να είναι μετριοπαθείς και συμβατοί με την ανεξαρτησία της χώρας» (Ferro, 1997: 93).

Για τη Γερμανία ο πόλεμος ήταν μια ευκαιρία «να αναλάβει εκ νέου η Γερμανία την αυτοκρατορική αποστολή της στην ανατολή» (Jones, 2014γ: 86). Οι Γερμανοί σχεδιαστές του πολέμου επένδυναν μεγάλες ελπίδες²⁰ ότι αν ο σουλτάνος κήρυττε με τις 5 νομικές γνωμοδοτήσεις (φετβάδες), τον ισλαμικό ιερό πόλεμο (τζιχάντ) (Rogan, 2016: 52), πολιτική που είχε προτείνει στον Κάιζερ ο Μαξ φον Όπενχάιμ (Jones, 2014γ: 91-92), όπως είχε κάνει το 1877 ο σουλτάνος Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ στο πόλεμο εναντίον των Ρώσων (Rogan, 2016: 52), αυτός θα υπονόμει τις δυνάμεις της Αντάντ μέσω των μουσουλμανικών αποικιών τους²¹, όπου αν υπήρχαν εξεγέρσεις, θα ανάγκαζαν τα συμμαχικά κράτη να στείλουν δυνάμεις στις αποικίες τους για να προστατέψουν τα εδάφη τους και έτσι θα μειωνόταν η πίεση στο Δυτικό και Ανατολικό Μέτωπο (Rogan, 2016: 99· Jones, 2014γ).

Πλέον όμως, οι συνθήκες ήταν διαφορετικές, αφού ζητούσαν οι μουσουλμάνοι, τόσο στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και εκτός αυτής, να πολεμήσουν εναντίον κάποιων μη μουσουλμάνων (Ρώσων, Βρετανών, Γάλλων), όχι όμως εναντίον κάποιων άλλων μη μουσουλμάνων (Γερμανών). Το

²⁰ Ειδικά με την επιχείρηση των συμμάχων στα Δαρδανέλια ο φόβος ένταξης Ιταλίας – Ελλάδας – Ρουμανίας – Βουλγαρίας με το πλευρό των συμμάχων ήταν πιθανός, για αυτό και βοήθησαν στην ενδυνάμωση της τουρκικής αντίστασης. Για να τους προσεγγίσουν και να τους μεταπείσουν, τους έστειλαν 2 εκατ. τουρκικές λίρες σε χρυσό, οι οποίες θα δίνονταν μόλις άρχισαν οι εχθροπραξίες με τη Ρωσία και υποσχέθηκαν επιπλέον 3 εκατ. λίρες του επόμενου οκτώ μηνες, άντρες για να οργανώσουν τον οθωμανικό στρατό και οπλισμό. Αργότερα Γερμανοί αξιωματικοί και ναύαρχοι μετέβησαν στην Κωνσταντινούπολη, ανέλαβαν την διοίκηση του Οθωμανικού στρατού και ξεκίνησαν την οχύρωση των στενών. Οι Γερμανοί, επίσης, πολλούς αιχμαλώτους μουσουλμάνους στο Δυτικό Μέτωπο τους τοποθέτησαν στο Halbmondlager (Στρατόπεδο της Ημισελήνου) στο Βύνσντορφ - Τσόσεν κοντά στο Βερολίνο, προσπαθώντας να τους στρατολογήσουν αυτή τη φορά με το δικό τους μέρος υπέρ της οθωμανικής προσπάθειας. Μερικοί υπηρέτησαν στα μέτωπα της Μέσης Ανατολής Rogan, E. (2016). *ό.π.*, σ.σ. 51, 72 και Σφέτας, Σ. (2009). *ό.π.*, σ. 519 και Afflerbach, H. (2005). *Greece and the Balkan Area in German Strategy, 1914-1918*. Στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the Great War* (p.p. 53- 66). Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

²¹ Το 1914, 240 εκατ. μουσουλμάνοι στον κόσμο ζούσαν υπό αποικιακή κυριαρχία και από αυτούς σχεδόν όλοι ήταν υπήκοοι κάποιας δύναμης της Αντάντ. Πληροφορίες από Rogan, E. (2016). *ό.π.*, σ. 53.

σχέδιο αυτό σύμφωνα με τον Rogan (2016: 56 ' Jones, 2014γ: 93), απέτυχε γιατί στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οι άνδρες στρατεύσιμης ηλικίας μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους άρχισαν να φεύγουν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, για να αποφύγουν τη στρατιωτική θητεία και επειδή ο κόσμος φοβήθηκε για την καταπάτηση των γαιών του. Η αναγκαστική στρατολόγηση, από σπίτι σε σπίτι, στην οποία κατέφυγε η Οθωμανική Αυτοκρατορία εντοπίζεται στα συνολικά μόλις 2,8 εκατ. στρατιωτών, που σε όλη τη διάρκεια του Α΄Π.Π. συγκέντρωνε η Οθωμανική Αυτοκρατορία (12% του συνολικού πληθυσμού).

Στο εξωτερικό, επίσης, σύμφωνα με τον Rogan, υπήρξε απογοήτευση στο κάλεσμα για Ιερό Πόλεμο. Μερικοί από τους λόγους ήταν²²: α) οι μουσουλμάνοι των αποικιών βρήκαν την ευκαιρία με τη στρατολόγηση να αποκτήσουν σταθερή εργασία. Τους παρείχαν δελεαστικές αμοιβές και επιδόματα, τρόφιμα, καταλύματα και τακτικό μισθό, δηλαδή μία θέση στην κοινωνία που δεν θα είχαν αλλιώς, β) οι Βρετανοί για να μην χάσουν το λαό της Αίγυπτου, αποφάσισαν να τον εξαιρέσουν από τη συμμετοχή στον πόλεμο, επιβάλλοντας παράλληλα αυστηρούς περιορισμούς σε οτιδήποτε θα μπορούσε να εμποδίσει τη δράση τους στην Αίγυπτο ή να παράσχει βοήθεια στις προσπάθειες των Οθωμανών, μη τηρώντας φυσικά και την αρχική υπόσχεση τους. Επίσης, 18 Δεκεμβρίου, κήρυξαν την Αίγυπτο βρετανικό προτεκτοράτο, βάζοντας τέλος στην οθωμανική εξουσία, γ) οι Βρετανοί, για να πείσουν τους Ινδούς μουσουλμάνους να πολεμήσουν υπέρ της βρετανικής πολεμικής προσπάθειας τους υποσχέθηκαν ότι θα προστάτευαν από επιθέσεις τη Μέκκα και τη Μεδίνα, το λιμάνι Τζιντα και ιερές πόλεις στη Μεσοποταμία. Έτσι, το Νοέμβριο του 1914, το συμβούλιο του Πανινδικού Μουσουλμανικού Συνδέσμου αποφάσισε ότι παρά τη συμμετοχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο, οι Ινδοί μουσουλμάνοι θα διατηρήσουν τη νομιμοφροσύνη τους έναντι της αυτοκρατορίας, δ) το παράδειγμα της Βρετανίας ακολούθησε και η Γαλλία που κινητοποίησε τους νομιμόφρονες μουσουλμάνους προύχοντες του Μαρόκου και της Αλγερίας (Rogan, 2016: 71).

Οι Σέρβοι στις 25 Ιουλίου απάντησαν ότι δέχονταν όλους τους όρους εκτός από το σημείο 6 το οποίο ζητούσε από τη σέρβικη κυβέρνηση να «*διαλύσει τις οργανώσεις που επιδίδονταν στην πολιτική προπαγάνδα και να αποδεχτεί την παρουσία Αυστροούγγρων δημόσιων λειτουργιών που θα συμμετείχαν στην καταστολή του ανατρεπτικού κινήματος*» (Ferro, 1997: 94). Η απάντηση της σέρβικης πλευράς δεν ικανοποίησε τους Αυστροούγγρους και ο βαρόνος Γκιλ διέκοψε τις διπλωματικές σχέσεις, οι διπλωμάτες εγκατέλειψαν το Βελιγράδι, αν και ήδη Σέρβοι και Αυστροούγγροι είχαν προχωρήσει σε διάταξη κινητοποίησης (Ferro, 1997: 94-95).

Όπως υποστηρίζει ο Kershaw, η ενθάρρυνση της Γερμανίας στην Αυστρία να επιδώσει το τελεσίγραφο, το οποίο ήταν έτσι σχεδιασμένο να είναι αδύνατη η αποδοχή του, έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στο να μετατραπεί ένα τοπικό αρχικά ζήτημα σε γενική ευρωπαϊκή κρίση. Ειδικά ο όρος για απαίτηση συμμετοχής εκπρόσωπων της Αυστρίας στην ερέυνα για τη συνωμοσία και την καταστολή του ανατρεπτικού κινήματος στη Σερβία (Kershaw, 2016: 24). Ο Kershaw θεωρεί ότι χωρίς τη «*λευκή*

²² Περισσότερα στο Rogan, E. (2016). ό.π., σ.σ. 53-74.

επιταγή», δηλαδή τις εγγυήσεις στήριξης της Γερμανίας προς την Αυστροουγγαρία, η Αυστροουγγαρία δεν θα είχε στείλει ένα τόσο αδιάλλακτο τελεσίγραφο στη Σερβία και η Ρωσία δεν θα είχε δεσμευτεί ότι θα στήριζε τη Σερβία με όλες τις συνεπαγόμενες συνέπειες. Οι συμμαχίες ήταν συνεπώς αυτές που προκάλεσαν τον πόλεμο στην πραγματικότητα (Kershaw, 2016: 25-27).

Οι διαβεβαιώσεις για τη στήριξη της Γαλλίας 20-23 Ιουλίου, ενθάρρυναν τη Ρωσία να υιοθετήσει σκληρή στάση απέναντι στους Αυστροούγγρους και να στηρίζει τη Σερβία (Ferro, 1997). Η Ρωσία στις 29 Ιουλίου απάντησε με γενική επιστράτευση ζητώντας παράλληλα από την πλευρά της Γερμανίας την άσκηση πίεσης προς την Αυστροουγγαρία για την αποφυγή ενός πόλεμου. Στις 31 Ιουλίου η Γερμανία απαίτησε γραπτά την ακύρωση της επιστράτευσης από τη ρωσική κυβέρνηση, για να λάβει αρνητική απάντηση. 1^η Αυγούστου ο Γερμανός αυτοκράτορας κήρυξε τον πόλεμο στη Ρωσία. 2 Αυγούστου η Γερμανία ζήτησε από το Βέλγιο ελευθερία πρόσβασης.

Η Γαλλία δεσμεύτηκε να υποστηρίξει τη Ρωσία σε μια βαλκανική επέμβαση ανεξάρτητα από τις περιστάσεις στις οποίες η επέμβαση θα κρινόταν απαραίτητη, πάντα όμως παρασκηνιακά, ώστε να μείνουν ήσυχοι οι Γερμανοί και να μην επικαλεστούν αμέσως το *casus foederis* (την περίπτωση συμμαχίας): «*Η Γαλλία θα πράξει σύμφωνα με τα συμφέροντα της*» (Gondos, 2015: 99), ήταν η απάντηση των Γάλλων σε απαίτηση των Γερμανών να δηλώσουν ουδετερότητα, παραδίδοντας την Τουλ και το Βερντέν. Τελικά, η Γερμανία κήρυξε τον πόλεμο στη Γαλλία στις 3^η Αυγούστου με πρόφαση ότι γαλλικά αεροπλάνα βομβάρδισαν την Νυρεμβέργη.

Η Αγγλία στις εξελίξεις εξαρχής πήρε επιφυλακτική θέση και για να κρύψει τις πραγματικές της προθέσεις παρουσιάστηκε ως διαμεσολαβητής, προσπαθώντας με συμβιβασμούς να επιλύσει το όλο θέμα, ζητώντας από την Γερμανία να γίνουν διαπραγματεύσεις, δίνοντας το Βελιγράδι ως ενέχυρο, αν και τόνιζε ότι σε περίπτωση ηπειρώτικου πόλεμου η Αγγλία δεν μπορεί να μείνει για μεγάλο διάστημα αμέτοχη (Ferro, 1997: 97). Αυτό που φόβιζε την Αγγλία περισσότερο ήταν ότι σε περίπτωση που έμενε εκτός πολέμου και η Γερμανία και η Αυστρία νικήσουν και συντρίψουν τη Γαλλία και ταπεινώσουν τη Ρωσία, τότε ποιά θα ήταν η θέση μιας μη φιλικής Αγγλίας; Και αν η Γαλλία και η Ρωσία νικούσαν τί στάση θα είχαν απέναντι στην Αγγλία και τί θα γινόταν με την Ινδία και τη Μεσόγειο; (Clark, 2014: 547).

Τον Ιούλιο του 1914, οι Γερμανοί πίστευαν ότι η Αγγλία δεν θα συμμετείχε σε έναν ευρωπαϊκό πόλεμο (ουδετερότητα). Έχοντας την πεποίθηση ότι θα κατέληγαν σε συμφωνία με τους Άγγλους για τη μεταπολεμική περίοδο, ένωσαν έκπληξη όταν μετά την εισβολή τους στο Βέλγιο, αυτή προχώρησε σε γενική επιστράτευση στις 30 Ιουλίου και την κήρυξη πολέμου στις 4 Αυγούστου (το Γερμανικό αρχηγείο ναυτικού το 1914 δεν είχε σχέδιο πολέμου ενάντια της Μεγάλης Βρετανίας) (Ferro, 1997: 67). Η Jones (2014γ: 80), υποστηρίζει ότι η Αγγλία χρησιμοποίησε σαν πρόσχημα την υπεράσπιση του Βελγίου για να εξαπολύσει πόλεμο στοχεύοντας σε αυτοκρατορικές στρατηγικές εδαφικές κτήσεις, ιδίως στην Μ. Ανατολή.

Στις 4 Αυγούστου η Σερβία με τη σειρά της κήρυξε τον πόλεμο στη Γερμανία, στις 5 Αυγούστου η Αυστροουγγαρία στη Ρωσία, στις 12 Αυγούστου η Αγγλία και η Γαλλία στην Αυστροουγγαρία και τέλος του μήνα η Ιαπωνία. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπήκε στις 28 Οκτωβρίου, η Ιταλία και η Ρουμανία δεσμεύονταν με συνθήκες συμμαχίας με τις Κεντρικές Δυνάμεις αλλά δήλωσαν ουδετερότητα, ενώ μετά, όπως και οι ΗΠΑ προσχώρησαν στη συμμαχία της Αντάντ (Keegan, 1999).

Αν θέλουμε να επιχειρήσουμε την απόδοση μιας συνοπτικής παρουσίασης των αλυσιδωτών συμμαχιών και της εμπλοκής των κρατών, στο πώς και γιατί ο ύπνος της λογικής των κοινωνιών πριν το 1914 οδήγησε στην «*ανώφελη σφαγή*»²³, που ακολούθησε στον Α΄Π.Π., τότε όσα αναφέρει ο Clark στην πρόταση που ακολουθεί περιγράφονται όσον δυνατόν καλύτερα: ο Α΄Π.Π. ήταν «*ένας καβγάς στα Βαλκάνια, δεν είχε σημασία ποιος θα τον είχε αρχίσει, η Ρωσία θα βούταγε με το κεφάλι τραβώντας μέσα τη Γερμανία, η Γαλλία μοιραία θα επενέβαινε στο πλευρό τη συμμάχου της. Μπροστά σε αυτή την κατάσταση, η Βρετανία δεν θα μπορούσε να κάτσει σε μια γωνία να κοιτάζει πως η Γερμανία θα συνέτριβε τη Γαλλία*» (Clark, 2014: 498).

Στον Α΄ Π.Π., «*στον κατακλυσμό της βροχής από σίδηρο που θα καταστρέψει ολοσχερώς τον κόσμο*» (Ferguson, 2006: 37), σύμφωνα με τον βρετανό πολιτικό Λόνιτ Τζορτζ το 1914, «*τα έθνη της Ευρώπης γλίστρησαν χωρίς ίχνος φόβου ή δειλίας από το χείλος του καζανιού μέσα στο καζάνι που έβραζε*» (Kershaw, 2016: 23). Αποτέλεσμα αυτής της ολίσθησης, για τον βρετανό υπουργό εξωτερικών Edward Grey το 1914, ήταν «*Τα φώτα να σβήσουν σε όλη την Ευρώπη και ο διάχυτος φόβος ότι στη διάρκεια της ζωής δεν θα τα ξαναδούμε να ανάβουν*» (Kershaw, 2016: 9 Hobsbawn, 2002: 37), και «*σε λιγότερο από δύο βδομάδες η βαλκανική κρίση να μετατραπεί σε γενικευμένη σύρραξη, πρελούδιο του Α΄Π.Π.*» (Berstein & Milza, 1997: 266), εγκαινιάζοντας κατά τον Singer την «*εποχή της σφαγής*» (Singer, 1972: 66).

Άλλες αιτίες του Α΄Π.Π., πέρα του τελεσίγραφου, κατά τους Berstein & Milza (1997) ήταν: α) η Γερμανία ήθελε να επιτύχει μια συνολική αλλαγή των ισορροπιών σε παγκόσμιο επίπεδο αυξάνοντας την επιρροή της στην Οθωμανική Αυτοκρατορία που ήταν έτοιμη για κατάρρευση και εδαφικό διαμελισμό, για να εξασφαλίσει φθηνές πρώτες ύλες και αγορές, για τα βιομηχανικά της προϊόντα. Σχέδιο που απαιτούσε σύγκρουση με τη Βρετανία και Γαλλία, β) η διάθεση της Γαλλίας για εκδίκηση από τον γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-71 και η συνακόλουθη πολιτική συμμαχιών έναντι της Γερμανίας, γ) η σύγκρουση των συμφερόντων και η πολιτική της ρωσικής και αυστροουγγρικής αυτοκρατορίας στην κεντρική Ευρώπη και φυσικά τα βαλκάνια, δ) το 1898²⁴ είχε γίνει η Τριπλή Συνεννόηση μεταξύ Γαλλίας, Ρωσίας και Μεγάλης Βρετανίας, ως αντίρροπος δύναμη της Τριπλής Συμμαχίας.

Ήδη τα δύο μπλοκ και «*ο βιομηχανοποιημένος, τεχνολογικός και ολοκληρωτικός χαρακτήρας του Α΄Π.Π.*» ((Κόκκινος, 2014α: 93), είχε προαναγγελθεί

²³ Χαρακτηρισμός, που τον απέδωσε την 1^η Αυγούστου του 1917 ο Πάπας Βενέδικτος ΙΕ΄ σε επιστολή του προς τους ηγέτες των εμπόλεμων κρατών σε μια προσπάθεια για τον τερματισμό του πολέμου.

²⁴ Για τις σχέσεις Γαλλίας, Ρωσίας, Μεγάλης Βρετανίας, τον σχηματισμό της Τριπλής Συμμαχίας και τις στρατιωτικές συνθήκες σε περίπτωση απειλής μίας εκ των τριών βλ. Berstein, S. & Milza, P. (1997). *ό.π.*, σ.σ. 248-259.

στον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο, το Γαλλοπρωσικό Πόλεμο, από το 1906 – 1914 στη δυτική Αφρική με τις κρίσεις της Ταγγέρης και του Μαρόκου και στα μέτρα καταστολής της αντίστασης των λαών της Αφρικής και της Ασίας απόρροια της επεκτατικής πολιτικής των αυτοκρατοριών και στα Βαλκάνια με την κρίση στη Βοσνία το 1908, τον Ιταλοτουρκικό πόλεμο του 11-12 και τους Βαλκανικούς 12-13 (Berstein, & Milza, 1997: 252-255).

Ο Clark υποστηρίζει ότι ο πόλεμος ξέσπασε εξαιτίας «αλυσιδωτών αποφάσεων που πήραν πολιτικοί δράστες με συνειδητούς στόχους, οι οποίοι αναγνώρισαν την ύπαρξη μίας γκάμας εναλλακτικών και διαμόρφωναν τις καλύτερες κρίσεις που μπορούσαν στη βάση των καλύτερων πληροφοριών που είχαν. Ο εθνικισμός, οι εξοπλισμοί, οι συμμαχίες και τα χρηματοοικονομικά ήταν όλα κομμάτι της ιστορίας, αλλά αποκτούν πραγματικό βάρος μόνο αν τα δούμε ως παράγοντες που διαμόρφωσαν τις αποφάσεις οι οποίες έκαναν να ξεσπάσει ο πόλεμος» (Clark, 2014: xxvii). Ο Ferguson αναφέρει ότι κανείς δε ρώτησε για ποιό λόγο γινόταν ο πόλεμος. Οι γερμανοί ξεκίνησαν τον πόλεμο για να κερδίσουν. Οι σύμμαχοι πολέμησαν για να μη χάσουν. Αντικειμενικός σκοπός ήταν να κερδηθεί ο πόλεμος (Ferguson, 2006: 47). Ο Ferro υποστηρίζει ότι κανείς δεν αναρωτιόταν για τα αίτια ή για το ενδεχόμενο του πολέμου ή τον τρόπο της νίκης, αλλά για το πότε θα παρουσιαζόταν η κατάλληλη ευκαιρία να αρχίσει (Ferro, 1997: 77).

Ο Ρεμάρκ σε μία υπέροχη συζήτηση των πρωταγωνιστών του βιβλίου του για τον πόλεμο του 1914-1918 αναφέρει: «Ρωτάει ο Τιάντεν: Πως ξεσπάει ο πόλεμος; Τις πιο πολλές φορές γίνεται γιατί μια χώρα προσβάλλει σοβαρά μια άλλη [...] Ένας λαός προσβάλλει έναν άλλο» (Ρεμάρκ, 2014: 210) και «Εμείς βρισκόμαστε εδώ για να υπερασπιστούμε την πατρίδα μας. Και οι Γάλλοι όμως το ίδιο, βρίσκονται κει για να υπερασπιστούνε τη δική τους. Ποιος έχει λοιπόν δίκιο;» (Ρεμάρκ, 2014: 209).

Πώς έβλεπαν όμως τον πόλεμο το 1914-1918 στρατιώτες και πολίτες; «Είναι η πλήρης δραστηριοποίηση όλων των μηχανισμών, χωρίς όρια και χωρίς αναστολές, που μπορούν να οδηγήσουν στη νίκη. Είναι η χρησιμοποίηση των πιο παράταιρων και των πιο ποταπών μέτρων, των μέτρων που βασίζονται στις αρχές του δικαίου και των μέτρων που βασίζονται στη δύναμη του ισχυρού. Ο πόλεμος δεν έχει να κάνει με το σχετικό αλλά με το απόλυτο» (Tynaire, 2008: 51). Ο Μυριβήλης για τον πόλεμο αναφέρει: «τούπα πως ύστερα από λίγα χρόνια, ίσως άλλοι θα γελούν έτσι για τους δικούς μας σκοτωμούς. Άλλοι που θα σκοτώνονται για αντιπατριωτικά ιδανικά. Θα σκοτώνονται πάλι με ενθουσιασμό για τα καινούργια ιδανικά τους. Θαναι πάλι ο ίδιος ο αισχρός, ο πολύ παλιός πόλεμος κάτω από ολοκαίνουργιες σημαίες. Ίσως κιόλας να ξεκοιλιάζονται τότες με ιερή μανία, λέγοντας σκοτώνουμε τον πόλεμο. Και για αυτούς πάλι θα γελάσουν αργότερα άλλοι με το ίδιο κέφι» (Μυριβήλης, 1924:171).

Το 1914, ο πόλεμος χωρίς να δημιουργεί την αίσθηση του εξαναγκασμού έγινε αποδεκτός με ενθουσιασμό από την πλειοψηφία των ανδρών σε μάχιμη ηλικία. Γενικά, όσοι επιστρατεύτηκαν έλαμπαν ολόκληροι γιατί όλοι πίστευαν ότι ο πόλεμος θα ήταν σύντομος και πως θα επέστρεφαν τα Χριστούγεννα του 1914 στεφανωμένοι με τις δάφνες της νίκης: τόσο πολύ, που στο Παρίσι όσο και στο Λονδίνο και το

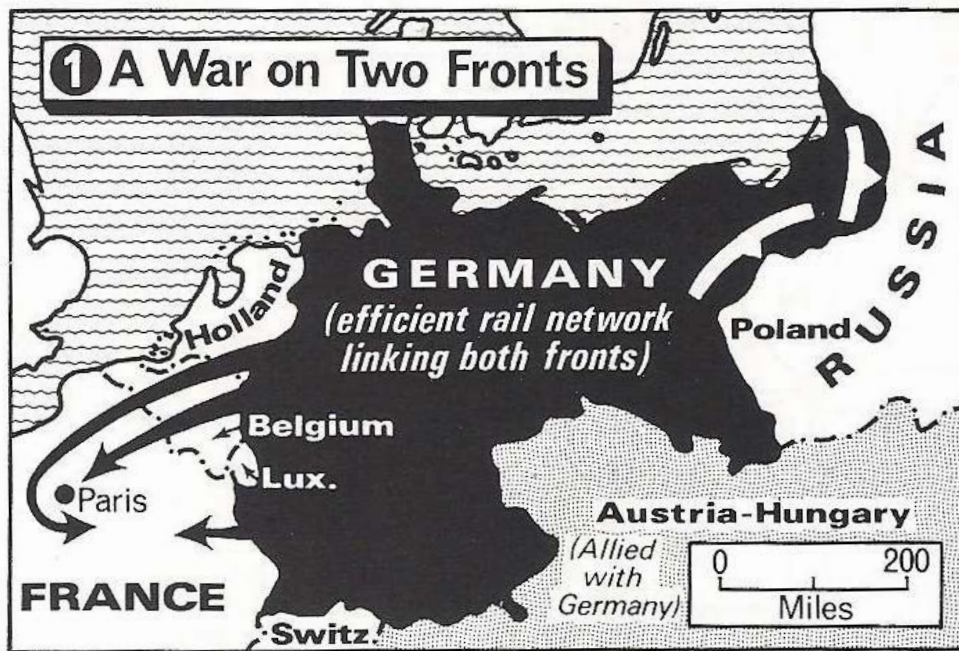
Βερολίνο, οι στρατιώτες αποχωρούσαν για το μέτωπο τραγουδώντας, με ενθουσιασμό, με το «άνθος στο τουφέκι» (Ferro, 1997: 19), ενώ κάποιοι στρατιώτες είχαν πάρει μαζί τους, όπως αναφέρει ο Ρεμάρκ στο μυθιστόρημα του, τα σχολικά βιβλία τους, για να δώσουν επαναληπτικές εξετάσεις, που δεν πρόλαβαν να δώσουν, επειδή ξέσπασε ο πόλεμος (Ρεμάρκ, 2014: 9).

Υπήρχαν όμως και νέοι που δίσταζαν και δεν ήθελαν να πάνε. Αλλά δεν μπορούσαν να κάνουν και διαφορετικά και να ξεφύγουν: «Για εκείνη την εποχή, ακόμα και ο πατέρας και η μάνα σου εύκολα σου πετούσαν κατάμουτρα τη λέξη δειλός. Και τούτο γιατί οι άνθρωποι δεν είχαν ιδέα για ότι θα γινόταν. Οι πιο λογικοί απ' όλους ήταν οι απλοί και φτωχοί άνθρωποι. Από την πρώτη κιόλας στιγμή λογιόσανε τον πόλεμο δυστυχία, ενώ η καλή αστική κοινωνία δεν βασιτιόταν από τη χαρά της» (Ρεμάρκ, 2014: 17-18).

Πριν ανακοινωθεί η έναρξη του πολέμου ο Γουλιέλμος Β΄ θεωρούσε, ότι η κατάσταση θα ξεκαθάριζε «μέσα σε μια εβδομάδα, γιατί η Σερβία θα έκανε πίσω, ή το πολύ να διαρκέσει ίσως μέχρι και τρεις εβδομάδες» (Clark, 2014: 515) και έτσι στους στρατιώτες έλεγε ότι «μέχρι να πέσουν τα φύλλα, θα έχετε γυρίσει στο σπίτι, κοντά στους αγαπημένους σας – νικητές» (Gondos, 2015: 104). Για όλους, ένας σύγχρονος πόλεμος ήταν απαραίτητος ένας σύντομος²⁵ περιορισμένος πόλεμος με την τακτική της ταχείας επίθεσης θα επιτύγχανε γρήγορα τη νίκη μετά από μία – δύο μεγάλες μάχες (Ferro, 1997: 67). Οι Γερμανοί αξιωματικοί ανέμεναν να είναι στο Παρίσι σε περίπου έξι βδομάδες, ώστε να μην προλάβει ο εχθρός να κινητοποιήσει εγκαίρως επαρκείς αμυντικές δυνάμεις. Αντίστοιχα οι Ρώσοι αξιωματικοί περίμεναν ότι θα φθάσουν στο Βερολίνο σε έξι βδομάδες και όσοι προέβλεπαν ότι ο πόλεμος θα διαρκέσει έξι μήνες θεωρήθηκαν απαισιόδοξοι. Βέβαια, ο Kershaw υποστηρίζει ότι «τα στρατεύματα που πήγαν στον πόλεμο το 1914 ήταν του 19^{ου} αιώνα. Επρόκειτο να εμπλακούν σ' έναν πόλεμο του 20^{ου}» (Kershaw, 2016: 43).

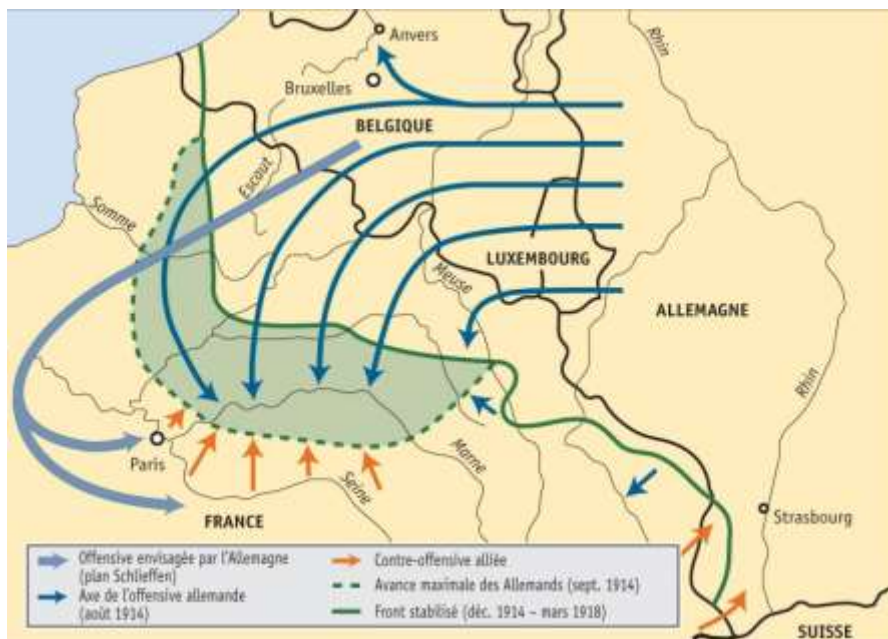
Οι γνώμες των στρατηγών ήταν, επίσης, διχασμένες και ως προς την τακτική επικράτησης: στενά ή εκτεταμένα μέτωπα – επίθεση με αραιή ή πυκνή διάταξη – βαρύ ή ελαφρύ πυροβολικό – χρήση πυροβόλου ή όχι. Τελικά η χρήση πυροβολικού κρίθηκε ακατάλληλη από Γαλλία και Γερμανία λόγω της αραιής διάταξης των στρατευμάτων. Για τους λόγους αυτούς κάλεσαν μόνο τακτικό στρατό (Ferro, 1997: 70). Βέβαια κάποιοι στρατιωτικοί θεωρούσαν ότι δεν θα υπήρχαν γρήγορες νίκες, αλλά ένα «κοπιαστικό και αιματηρό σούρσιμο προς τα εμπρός, βήμα βήμα» (Clark, 2014: 562). Ο Γερμανός στρατηγός Φον Μόλτκε και ο Γάλλος ομόλογος του Ζοφρ, ήταν από τους λίγους που περίμεναν ένα μακροχρόνιο πόλεμο, αλλά δεν τροποποίησαν τα στρατιωτικά τους σχέδια αναλόγως. Αντίθετα, ο Βρετανός Λόρδος Κίτσεναρ περιμένοντας έναν μεγάλο πόλεμο (τρία έτη ή και περισσότερα), ενήργησε αναλόγως οργώνοντας έναν μεγαλύτερο στρατό (Ferro, 1997).

²⁵ Αυτό το πίστευαν και γιατί μέχρι εκείνη την στιγμή όπως ισχυρίζεται ο Hobsbawm όλοι οι πόλεμοι που είχαν πραγματοποιηθεί, ακόμα κι αν σ' αυτούς είχαν εμπλακεί Μεγάλες Δυνάμεις ήταν συγκριτικά σύντομοι, όπως για παράδειγμα ο πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Αυστρίας το 1866 που κράτησε βδομάδες. Hobsbawm, E. (2002). *ό.π.*, σ. 38.

Εικόνα 4 – Χάρτης με την απεικόνιση ενός πολέμου σε δύο μέτωπα. Πηγή: Banks 1997.

Το σχέδιο των Γερμανών για γρήγορο και ταχύ πόλεμο αντικατοπτριζόταν στο σχέδιο Σλίφεν (εικόνα 5): ο κύριος όγκος του Γερμανικού Στρατού θα σάρωνε το Βέλγιο παρακάμπτοντας τις γαλλικές οχυρώσεις στα σύνορα με τη Γαλλία και στη συνέχεια θα εισέβαλλε στο γαλλικό έδαφος εκτελώντας έναν ευρύ κυκλωτικό ελιγμό προς τα δυτικά - νοτιοδυτικά, θα συνέτριβε τη γαλλική αριστερή πτέρυγα και τελικά θα περικύκλωνε και θα καταλάμβανε το Παρίσι, αναγκάζοντας τη Γαλλία να αποσυρθεί από τον πόλεμο.

Εικόνα 5 – Η προβλεπόμενη επίθεση των Γερμανών με βάση το σχέδιο του Σλίφεν, ο άξονας της επίθεσης των Γερμανών κατά τον Μόλτκε, η κόντρα επίθεση των συμμάχων, η μέγιστη εδαφική εισχώρηση των Γερμανών το 1914 και η σταθεροποίηση των αμυντικών γραμμών το 1914. Πηγή: Audoin – Rouzeau, S. & Becker, A. 2004.

Το 1914 με την έναρξη του πολέμου οι Γερμανοί μέσα σε 25 ημέρες κατέλαβαν το μεγαλύτερο μέρος του Βελγίου και εισέβαλαν στη βορειοδυτική Γαλλία, αλλά αντί να κάνουν την κυκλωτική κίνηση του σχεδίου Σλίφεν, πήγαν προς τα βόρεια του Παρισιού (**εικόνα 5**). Το γαλλικό επιτελικό σχέδιο προέβλεπε την αναχαίτιση της γερμανικής πορείας με δύο αντεπιθέσεις στην περιοχή των Αρδεννών και της Λωρραίνης, προσπάθεια που θα διευκολυνόταν από τις επιθέσεις Ρώσων στα ανατολικά γερμανικά σύνορα. Έτσι, οι γαλλικές δυνάμεις, που ενισχύθηκαν με Βέλγους και Άγγλους στρατιώτες, δε συντρίφτηκαν και η καθοριστική για την έκβαση του πολέμου μάχη του ποταμού Μάρνη (5-12 Σεπτεμβρίου) αποδείχτηκε στρατηγικής σημασίας. Οι σύμμαχοι αντεπιτέθηκαν αλλά βρέθηκαν μπροστά σε ένα οργανωμένο εκτεταμένο σύστημα γερμανικών χαρακωμάτων το οποίο έφθανε ως τις ακτές του Βελγίου²⁶. Αν και οι σύμμαχοι προσπάθησαν να υπερκεράσουν τις γερμανικές θέσεις στον ποταμό Σομ και στην Υπρ απέτυχαν κατασκευάζοντας με τη σειρά τους δικά τους χαρακώματα, σταθεροποιώντας το μέτωπο για τα επόμενα 4 χρόνια από την ακτή της Μάγχης ως τα ελβετικά σύνορα.

Γιατί απέτυχε το σχέδιο; *«Το σχέδιο συντάχτηκε το 1905. Μέχρι το 1914 άλλαξαν πολύ οι στρατιωτικοί συσχετισμοί, ο γαλλικός στρατός δυνάμωσε, ενώ οι ρωσικές δυνάμεις επανέκτησαν την ισχύ τους και η επιστράτευση τους επιτεύχθηκε ταχύτερα απ' ό τι πίστευαν οι Γερμανοί»* (Gondos, 2015: 108). Κατά τον Ferro (1917), το σχέδιο απέτυχε λόγω των τροποποιήσεων που έκανε ο αρχηγός του γερμανικού επιτελείου Χέλμουτ φον Μόλτκε, επειδή οι τακτικές που εφαρμόστηκαν για την επίτευξη του αποδείχτηκαν ασύμβατες με τα νέα φονικότερα όπλα με τα οποία είχαν εξοπλιστεί οι σύμμαχοι. Τέλος, απέτυχε επειδή ο βελγικός στρατός υπερασπίστηκε τη Λιέγη στις μάχες κατά μήκος των γαλλικών συνόρων καθυστερώντας την προέλευση των γερμανικών δυνάμεων, οι Ρώσοι στις 17 Αυγούστου επιτέθηκαν στην Ανατολική Πρωσία αναγκάζοντας τη μεταφορά γερμανικών στρατευμάτων από τη Δύση στην Ανατολή και γιατί οι Γερμανοί δεν είχαν εκτιμήσει τον οργανωμένο συμμαχικό στρατό που τους περίμενε και κατόρθωσε να τους σταματήσει.

Στο Ανατολικό Μέτωπο (**εικόνα 6**), μετά την εμπλοκή Ρώσων και Αυστρογερμανών από τις 17 Αυγούστου του 1917, την κατατρόπωση των Ρώσων από τον Χίντενμπουργκ σε σχέδιο του Λούντεντορφ στο Τάνενμπεργκ (με ρωσικές απώλειες της τάξεως των 170.000 αντρών έναντι μόλις 13.873 Γερμανών), την απόσυρση και την οχύρωση αυτών κοντά στη Βαρσοβία, σταδιακά δημιουργήθηκε μια αμυντική γραμμή, από τη Βαλτική ως τον Εύξεινο Πόντο. Το Ανατολικό Μέτωπο δεν ήταν στατικό, όπως το Δυτικό, με αλλαγές θέσεων των αντιπάλων να πραγματοποιούνται συνεχώς λόγω διάφορων συγκρούσεων.

²⁶ Οι Γερμανοί είχαν κατασκευάσει ολόκληρα δίκτυα χαρακωμάτων με παραλλήλους, γραμμές εκκίνησης, ορύγματα που επικοινωνούσαν και καταφύγια. Οι Άγγλοι του μιμήθηκαν. Υπήρχε το βρετανικό «Εγχειρίδιο Οχυρώσεων και Στρατιωτικής Μηχανικής» του 1886, για την κατασκευή ενός απλού χαρακώματος. Όταν έγινε αντιληπτό ότι ο πόλεμος δεν θα είναι σύντομος και με βάση τις οργανωμένες αμυντικές γραμμές των Γερμανών, οι Άγγλοι προχώρησαν σε πιο σύνθετες κατασκευές. Πληροφορίες από το Παπαθανάσης, Η. (2007). ό.π..

Εικόνα 6 - Ανατολικό Μέτωπο: γενική ακολουθία επιχειρήσεων από τον Αύγουστο του 1915 έως το Σεπτέμβριο του 1917. Πηγή: Audoin – Rouzeau, S. & Becker, A. 2004.

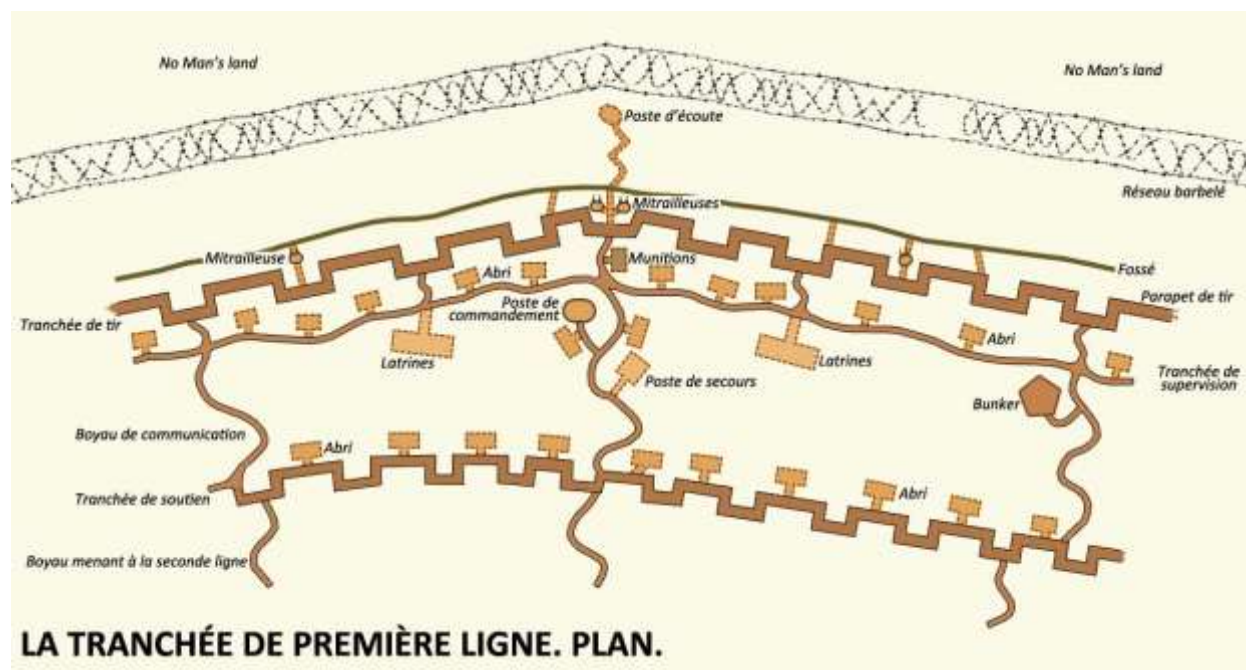
Το τέλος του πρώτου έτους του πολέμου έφερε πολύ δυνατές συγκρούσεις χωρίς να κριθεί ο πόλεμος. Ούτε οι δυνάμεις της Αντάντ, ούτε οι Κεντρικές Δυνάμεις είχαν καταλήξει για το πώς θα επικρατούσαν. Παρά την αποτυχία του γερμανικού σχεδίου, τα στρατεύματα του Κάιζερ κατέλαβαν περιοχές του Βελγίου και της Βόρειας Γαλλίας, σταθεροποιώντας τον πόλεμο στο γαλλικό έδαφος για περισσότερα από 4 χρόνια (Ferro, 1997: 120). Οι Ρώσοι κατέλαβαν την Ανατολική Γαλικία, την Μπουκοβίνα και μέρος της Αρμενίας. Στη θάλασσα η Αγγλία απέκλεισε τα γερμανικά παράλια και έφερε μεγάλες δυσκολίες στον εφοδιασμό των Κεντρικών Δυνάμεων. Στα ευρωπαϊκά μέτωπα εξισοροπήθηκαν οι δυνάμεις, οι στρατιώτες κρύφτηκαν πίσω από χαρακώματα²⁷ για να επιβιώσουν²⁸, αρχικά πρωτόγονα, κατόπιν πολύ πιο περίπλοκες αμυντικές κατασκευές (εικόνα 7). Ο «πόλεμος έμοιαζε όλο και περισσότερο με μια φρίκη δίχως τέλος» (Gondos, 2015: 113).

²⁷ Για τα χαρακώματα βλ. το άρθρο Παπαθανάσης, Η. (2007). Ο πόλεμος των χαρακωμάτων. Αγónας θανάτου μέσα στη λάσπη. *Panzer* (31). Αθήνα: Περισκόπιο και το φωτορεπορτάζ του Jeffrey Gusky για λογαριασμό του National Geographic με τίτλο «The Hidden World of World War I». Βλ. σχετικά στο <https://jeffgusky.com/>.

²⁸ «Τρωγλοδύτες» είναι όρος για τους στρατιώτες στο Δυτικό Μέτωπο καθώς έσκαβαν τρύπες στο χώμα και ζούσαν μέσα σ' αυτές για να προστατευτούν. Επίσης, υπήρχαν και οι «Τουνελοποιοί», αυτοί που έσκαβαν σήραγγες οδηγώντας κάτω από την ουδέτερη ζώνη και τις αντίπαλες γραμμές με στόχο η ανατίναξη των αντιπάλων με νάρκες. Πληροφορίες από Ζαφειριάδης, Τ. & Χριστούλιας, Π. (2014). ό.π., σ 85.

Μετάπειτα, για την προστασία των χαρακωμάτων εγκαταστάθηκαν περίπολοι, μετά συρματοπλέγματα, σακιά με χώμα, διαμόρφωση επάλξεων για παρατηρητές (Παπαθανάσης, 2007 Ferro, 1997: 183-185). Ο πραγματικός εχθρός των στρατιωτών πλέον ήταν η οξείδωση των όπλων, που χαρακτηρίζει τη στατικότητα του πολέμου. «Ο πόλεμος είναι πολύ διαφορετικός απ' ότι τον νομίζουν» (Ρεμάρκ, 2014: 175). «Σκιές από γκρίζα βουβά πρόσωπα, με τη μάσκα του φόβου. Αφήνουν τα χαρακώματα, σκαρφαλώνουν στα παραέτα, κενός και πολυάσχολος κυλά ο χρόνος στα ρολόγια τους κι ελπίζουν, με μάτια ανήσυχα και σφιγμένες γροθιές, τσαλαβουτούν στη λάσπη. Ω χριστέ μου δώσε ένα τέλος!» (Hobsbawh, 2002: 37).

«Γίνετε εδώ ένας πόλεμος υπόγειος. Όσο πιο καλά κρύβεσαι, τόσο πιο καλός στρατιώτης είσαι. Οι πολεμιστές δεν φαίνονται πουθενά, δεν ακούγονται. Σκάβουν όλοι λαγούμια κατ' από τη γη» (Μυριβήλης, 1924: 80). «Σκάβουμε το λοιπόν και βάζουμε σύρματα. Χιλιάδες μακαράδες από σύρματα γεμάτα αγκύλια. Λόγοι ολάκεροι από δαύτους ξεφορτώνονται αδιάκοπα. Ξετυλίνονται και ξετυλίνονται και σωσμό δεν έχουν. Βγαίνουμε τη νύχτα, βγαίνουν χιλιάδες, μιλιούνια άνθρωποι κάθε νύχτα κι απλώνουν αγκαθωτά σύρματα. δένουν τα βουνά, τις λαγκαδιές και τους ατελείωτους κάμπους. Η υδρόγειο έγινε πια ένα κουβάρι αγκαθωτό σύρμα» (Μυριβήλης, 1924: 141). «τα αγκαθωτά συρματοπλέγματα, δεμένα με σφιχτούς κρίκους, απλώνουν τα τεράστια δίχτυα τους σε εκπληκτικό μήκος στα βάθη της κοιλάδας και στις πλαγιές των λόφων» (Tynaire, 2008: 87).

Εικόνα 7 - Σχέδιο χαρακωμάτων πρώτης γραμμής. Σχέδιο Brun Georges 2015. Πηγή: Livio, 1963.

Ανάμεσα στις αντίπαλες γραμμές χαρακωμάτων, η ουδέτερη ζώνη, η «γη του κανενός» (no man's land) (εικόνα 8), ήταν ο τόπος μαζικής σφαγής των επιτιθέμενων όταν αυτοί, υπό τους ήχους των εχθρικών πολυβόλων, επιχειρούσαν να βγουν από τα λαγούμια τους και να κινηθούν προς το απέναντι χαρακώμα: σε μια επίθεση του 1917 στο Chemin des Dames, οι Γάλλοι στρατιώτες καθώς διέσχιζαν την ουδέτερη ζώνη, βέλαζαν ακριβώς σαν πρόβατα που οδεύουν στη σφαγή, ως συλλογική διαμαρτυρία

για την άσκοπη θυσία τους από έναν ανίκανο στρατηγό κάπου στο Παρίσι (Ferro, 1997). «επιτεθείτε, επιτεθείτε, είναι εύκολο να το λείει κανείς, όσο εύκολο είναι να γκρεμιστεί με γροθιές ένα τοίχος από πέτρα (...) γι' αυτούς, ο μόνος τρόπος για να πετύχει κανείς είναι να σκοτώνεται ο κόσμος [...] τα στρατιωτικά ανακοινωθέντα χαρακτηρίζονται από μια συνεχή πένθιμη μονοτονία. Χάνουμε ή καταλαμβάνουμε ένα χαράκωμα και αυτό είναι όλο, όμως οι στρατιώτες σκοτώνονται και ο θάνατος συνεχίζει αλύπητα το ολέθριο έργο του – τίποτα νεότερο από το δυτικό μέτωπο» (Ferro, 1997: 137).

Εικόνα 8 – Καναδός Υπολοχαγός βαδίζοντας στην λασπώδη ουδέτερη ζώνη. Φωτογράφος: William Rider-Rider (βρετανός φωτογράφος). Πηγή: Library and Archives Canada (Colours by Anthony Malesys from France).

Ήταν τέτοια η στατικότητα του μετώπου όπου υπήρχε ακρίβεια ακόμη και στους βομβαρδισμούς, επικρατώντας μεταξύ των στρατιωτών η αντίληψη του Live and Let live²⁹: «Οι Τόμηδες (οι Βρετανοί) ρίχνουνε κιόλας. Ακούγονται ξεκάθαρα οι βολές [...] Χτυπάνε μια ώρα νωρίτερα από το συνηθισμένο. Τα δικά μας αρχίζουνε πάντα με ακρίβεια στις δέκα [...] Θα πηγαίνουμε σίγουρα μπροστά τα ρολόγια τους [...]

²⁹ «Ζήσε και άσε τους άλλους να ζήσουν». Πρόκειται για την αυθόρμητη μη-επιθετική συνεργατική συμπεριφορά που αναπτύχθηκε στο Δυτικό Μέτωπο. Οι στρατιώτες εσκεμμένα και σιωπηρά απείχαν από τη χρήση βίας με διάφορους τρόπους, όπως στοχεύοντας σκόπιμα, πυροβολώντας πάντα την ίδια ώρα για προειδοποίηση, αποφεύγοντας την εμπλοκή με τις αντίπαλες περιπόλους. Το πιο ηχηρό παράδειγμα είναι η εκχειρία των Χριστουγέννων του 1914 που έλαβε μέρος σε περιοχές στο Δυτικό Μέτωπο. Τα Χριστούγεννα του 1915 επαναλήφθηκε σε πολύ μικρότερο βαθμό και στη συνέχεια δεν πήρε ξανά τόσο μαζικές διαστάσεις. Τέτοια συμπεριφορά δεν ήταν γενικευμένη, εμφανίστηκε σε επίπεδο μικρών μονάδων και στρατιωτών ή χαμηλόβαθμων αξιωματικών. Από το Ζαφειριάδης, Γ. & Χριστούλιας, Π. (2014). *ό.π.*, σ.σ. 80, 91.

Το πυροβολικό άρχιζε πάντα στις επτά – τόσο σταθερά που θα μπορούσε κανείς να ρυθμίσει το ρολόι του με αυτό. [...] Είχε πάντα τον ίδιο στόχο, το εύρος ήταν ακριβές, ποτέ δεν μεταβαλλόταν πλευρικά ή υπερέβαινε ή υπολείπεται της στόχευσης του.[...] Υπήρχαν και μερικοί που από περιέργεια σέρνονταν έξω λίγο πριν από τις επτά, για να το δουν να σκάει» (Ρεμάρκ, 2014: 60).

Το 1915, νέοι σύμμαχοι μπήκαν στο παιχνίδι, όπως η Ιταλία, που η Αντάντ της έταξε το νότιο Τιρόλο και το Τρεντίνο, (23 Μαΐου 1915 κήρυξε τον πόλεμο στην Αυστροουγγαρία), δημιουργώντας το ιταλικό μέτωπο (**εικόνα 15**), η Βουλγαρία με τις Κεντρικές Δυνάμεις (Οκτώβριο του 1915), μετά την αποτυχία της Αγγλογαλλικής εκστρατείας στα Δαρδανέλλια και τη σπουδαία νίκη των Γερμανών στο Gorlice Tarnow τον Μάιο. Ο πόλεμος πλέον διευρύνθηκε και μεταφέρθηκε και σε άλλα μέτωπα πέρα του ιταλικού, όπως με την εκστρατεία στα Δαρδανέλλια - Καλλίπολης³⁰ και μετέπειτα στο Μακεδονικό Μέτωπο με την αποβίβαση των Αγγλογάλλων στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Η εκστρατεία της Καλλίπολης χαρακτηρίζεται ως η «*πανωλεθρία του Τσώρτσιλ*» (Rogan, 2016: xvi), ο οποίος θεωρούσε ότι η επιτυχής κατοχή των στενών θα βοηθούσε στην αποκατάσταση της άμεσης επικοινωνίας της Αγγλίας και της Γαλλίας με τη Ρωσία μέσω των Στενών, θα ανέκοπτε τα σχέδια των Γερμανών για αναζήτηση νέων πηγών πρώτων υλών στη Μέση Ανατολή και επανασύνδεσης του άξονα Βερολίνου Βαγδάτης (Ferro, 1997) και θα είχε αντίκτυπο στις βαλκανικές χώρες, που ήταν ακόμη ουδέτερες, να προσχωρήσουν με το μέρος της Αντάντ (Keegan, 1999 Σφέτας, 2009), σχέδιο που απέτυχε παταγωδώς.

Σύμφωνα με τον Rogan, στόχος της όλης επιχείρησης ήταν να βρεθεί ένας παράκτιος στόχος που η επίθεση εναντίον του να θεωρούνταν σημαντική απειλή για τα οθωμανικά συμφέροντα, ώστε η Οθωμανική Αυτοκρατορία να απομακρύνει στρατεύματα από την περιοχή του Καυκάσου, για να αντιμετωπίσει αυτήν την επίθεση και να μετριαστεί έτσι η σφοδρή πίεση την οποία δεχόταν η Ρωσία από τους Οθωμανούς το 1915 (Rogan, 2016: 130). Αν και τελικά οι Ρώσοι νίκησαν το στρατό του Ενβέρ στο μέτωπο του Καυκάσου και δεν χρειάζονταν τη βρετανική βοήθεια, η προοπτική των συμμάχων να επιφέρουν μια σημαντική νίκη εναντίον των Τούρκων, καταλαμβάνοντας την Κωνσταντινούπολη τους εξίταρε (Rogan, 2016: 131).

Ο Βρετανός στρατάρχης Κίτσεναρ επηρεασμένος από τις απώλειες των συμμαχικών δυνάμεων και την έλλειψη πολεμοφοδίων όσο και από το σκάνδαλο που αυτή είχε προκαλέσει, δίσταζε να αποσπάσει στρατεύματα από το Δυτικό Μέτωπο. Τελικά δέχτηκε να πραγματοποιηθεί η επιχείρηση αλλά μόνο με την εμπλοκή του ναυτικού. Στόχος της επίθεσης ήταν να παραβιάσει τα Δαρδανέλλια, να απειλήσει την Κωνσταντινούπολη να επισπεύσει την επέμβαση των Ελλήνων και να οδηγήσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία σε συνθηκολόγηση (Ferro, 1997).

³⁰ Περισσότερα για την εκστρατεία της Καλλίπολης βλ. στα Rogan, E. (2016). *ό.π.*, σ.σ., 185-215 και Ford, R. (2011). *ό.π.*, σ.σ. 285-413.

Το λιμάνι του Μούδρου³¹ στη Λήμνο (**εικόνα 9**), μετά από συμφωνία με την ελληνική κυβέρνηση, χρησιμοποιήσαν «δανεικά» ως βάση οι βρετανικές και συμμαχικές δυνάμεις για το ναύσταθμο του στόλου τους, γνωστός ως Μοίρα της Ανατολικής Μεσογείου, κατά την διάρκεια της εκστρατείας στην Καλλίπολη. Το νησί της Λήμνου επιλέχτηκε, γιατί υπήρχε το βαθύ λιμάνι του Μούδρου και γιατί βρισκόταν σε απόσταση μικρότερη των 80 χιλ. από τον Ελλήσποντο (Rogan, 2016: 93). Στο Μούδρο εγκαταστάθηκαν νοσοκομεία (όπως το Third Australian General Hospital), για ανάρρωσή και περίθαλψη τραυματισμένων στρατιωτών από τις μάχες της Καλλίπολης, σφαγεία για την παροχή προμηθειών στους στρατιώτες στην Καλλίπολη, ταχυδρομικά γραφεία για τη συγκέντρωση και αποστολή γραμμάτων των στρατιωτών, προσωρινά στρατόπεδα Τούρκων και Αιγυπτίων αιχμαλώτων πολέμου, ενώ εκεί αλλά και στη περιοχή του Πορτιανού υπάρχουν σήμερα, συμμαχικά κοιμητήρια, όπου έχουν ταφεί περίπου 1.200 άντρες.

Εικόνα 9 - Αποψη του Μούδρου τον Αύγουστο ή τον Σεπτέμβριο του 1915³² Πηγή: State Library New South Wales.

Τις τουρκικές ακτές υπερασπίζονταν περί τους 300.000 στρατιώτες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, υπό τις διαταγές του Γερμανού διοικητή στην Κωνσταντινούπολη Λίμαν φον Σάντερς, ο οποίος είχε πάρει μέτρα για την ενίσχυση της αμυντικής του δύναμης. Από την ελληνική πλευρά ο Βενιζέλος υπέρμαχος της Μεγάλης Ελλάδας πίστευε ότι ήταν η κατάλληλη στιγμή για να προσφέρει τη βοήθεια του στέλνοντας ένα εκστρατευτικό σώμα προς την Κωνσταντινούπολη, αλλά οι Ρώσοι αντέδρασαν αμέσως, ανασύροντας από το παρελθόν μια παλιά έριδα, όπως το 1824 όταν Ρώσοι, Άγγλοι και Έλληνες ήταν ταυτόχρονα σύμμαχοι και αντίπαλοι (Ferro,

³¹ Για το Moudros (Μούδρο), στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. εντοπίζονται 19 φωτογραφίες, όλες έτους 1915.

³² Περισσότερες φωτογραφίες στο άλμπουμ με τίτλο «*Photographs of the Third Australian General Hospital at Lemnos, Egypt & Brighton (Eng.)*, από τον A. W. Savage 1915-17» του State Library New South Wales.

1997). Η μεγάλη ναυτική επιχείρηση στα Δαρδανέλια ξεκίνησε στις 18 Μαρτίου του 1915 (εικόνα 10).

Εικόνα 10 – Η εκστρατεία της Καλλίπολης. Πηγή: Banks, 1997.

Το ναυτικό των συμμάχων απέτυχε να διασχίσει τα στενά, αφού στόχος του αρχικού σχεδίου, ήταν ο στόλος να ανοίξει δρόμο σε ένα εκστρατευτικό σώμα, αφήνοντας εκεί το 1/3 των πλοίων τους, ενώ οι Οθωμανοί έχασαν μόνο 200 άντρες. Η ήττα της 18^{ης} Μαρτίου έφερε το τέλος της ναυτικής εκστρατείας στον Ελλήσποντο και έθεσε σε κίνηση σχέδια για χερσαία εκστρατεία με απόβαση στην Καλλίπολη, όπου θα κατέστρεφε τα οθωμανικά πυροβόλα και θα επέτρεπε στα πλοία να μπουν στον Ελλήσποντο και να πάνε προς την Κωνσταντινούπολη.

Η συμμαχική απόβαση στην Καλλίπολη αποφασίστηκε να ξεκινήσει στις 23 Απριλίου 1915, υπό τη διοίκηση του Αγγλου στρατηγού σερ Ίαν Χάμιλτον, ο οποίος

είχε στη διάθεσή του συνολικά 490.000 βρετανούς στρατιώτες της Μεσογειακής Εκστρατευτικής Δύναμης (MEF), στην οποία συμμετείχαν και στρατεύματα από την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία (ANZAC), καθώς και 80.000 Γάλλους στρατιώτες του Εκστρατευτικού Σώματος της Ανατολής. Η χερσαία εκστρατεία κράτησε 259 ημέρες - 8 ½ μήνες - από τις αποβάσεις στις 25 Απριλίου έως και την απομάκρυνση των τελευταίων συμμαχικών δυνάμεων από το ακρωτήριο της Έλλης στις 9 Ιανουαρίου 1916. Όπως υποστηρίζει ο Keegan, η επιχείρηση της απομάκρυνσης ίσως ήταν η μοναδική φάση της εκστρατείας που πέτυχε απόλυτα (Keegan, 1999: 144).

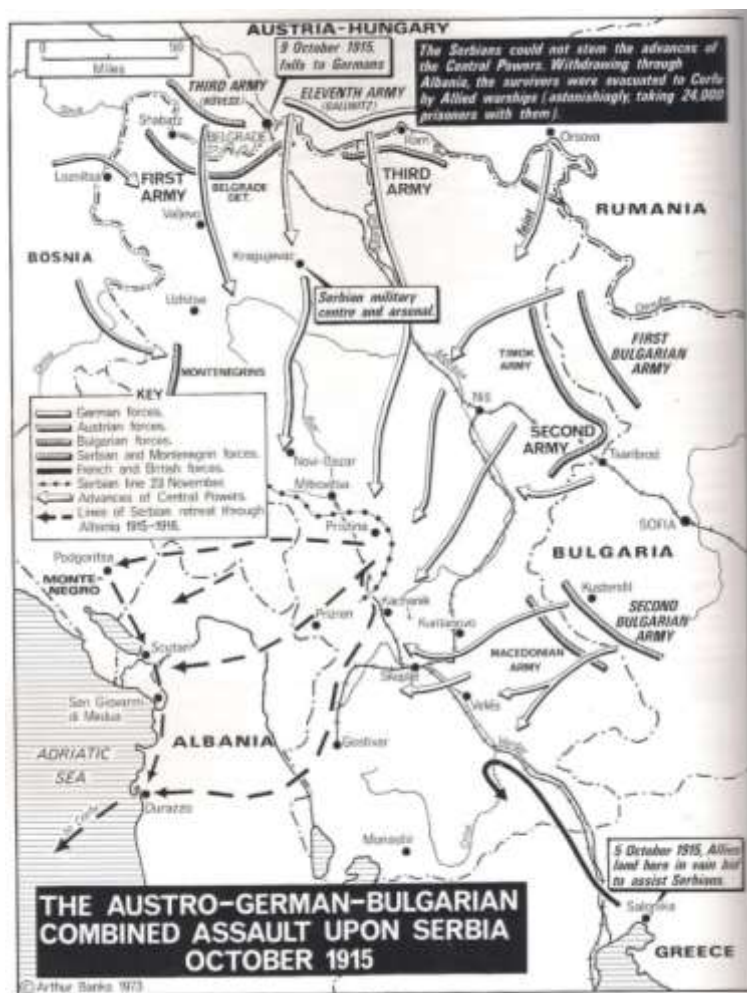
Η επιχείρηση αν και απέσπασε την προσοχή δεκατεσσάρων εκ των τριανταέξι Nizam (της πρώτης γραμμής) των Οθωμανών, από πιθανή εμπλοκή στη Μεσοποταμία, την Αίγυπτο και τα μέτωπα του Καυκάσου, απέτυχε, επειδή δεν άνοιξε ένα άνοιγμα για ανεφοδιασμό των συμμαχικών δυνάμεων από τη μαύρη θάλασσα στα λιμάνια της Ρωσίας και δεν κατάφερε να βοηθήσει στην πίεση που δεχόταν η Σερβία το 1915 με την απομάκρυνση στρατευμάτων των Κεντρικών Δυνάμεων από την εκεί περιοχή (Keegan, 1999: 249). Ο Ferro υποστηρίζει ότι με βάση τις ελπίδες που είχαν εναποθέσει οι σύμμαχοι στην εκστρατεία των Δαρδανελίων το αποτέλεσμα είναι καταστροφικό, αλλά αν αναλογιστεί κανείς ότι τα στρατεύματα αυτά χρησιμοποιήθηκαν μετά στο Μέτωπο της Θεσσαλονίκης, η επιχείρηση αποδείχτηκε τελικά χρήσιμη (Ferro, 1997: 145).

Μετά την αποτυχία της εκστρατείας, οι Βρετανοί πρότειναν να αποβιβαστούν στην Αλεξανδρέττα της Κιλικίας λόγω της παρουσίας τους στην Κύπρο και στην Αίγυπτο, αλλά οι Γάλλοι δεν το δέχτηκαν επειδή είχαν βλέψεις για τη Συρία και τις μυστικές συμφωνίες Σάικς – Πίκο (Ferro, 1997). Αρχές Δεκεμβρίου οι Βρετανοί και οι Γάλλοι πολιτικοί αρχηγοί και στρατιωτικοί αποφάσισαν υπέρ ή κατά της αποστολής των στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη. Παρά την άρνηση των Άγγλων, οι οποίοι με το φόβο της κατάρρευσης της βρετανικής κυβέρνησης και με το σχέδιο οι Ρώσοι να κρατήσουν την πίεση τους στην Ανατολή, αποφασίστηκε η μετακίνηση των στρατευμάτων στη Θεσσαλονίκη.

Στην αντίπαλη εμπόλεμη πλευρά, η αντίσταση των Ρώσων στην Ανατολή έκανε τον Φάλκενχαϊν το 1915 να στρέψει άλλου τις πολεμικές του βλέψεις, κάτι στο οποίο συμφωνούσε και ο Κόνραντ φον Χόζτεντορφ, κυρίως προς την Ιταλία. Όμως οι αποτυχίες του Κόνραντ στη Γαλικία οδήγησαν τον Φάλκενχαϊν να χτυπήσει τον εχθρικό συνασπισμό στη Σερβία η οποία το 1915 κατέρρευσε (Ferro, 1997).

Για να κατατροπώσουν τη Σερβία, οι Γερμανοί προσάρτησαν τη Βουλγαρία επιδιώκοντας παράλληλα να ανοίξουν διάλογο επικοινωνίας με την Κωνσταντινούπολη μέσω Βελιγραδίου - Σόφιας, δηλαδή της πρωτεύουσας της Σερβίας με αυτή της Βουλγαρίας. (Ferro, 1997). Σκοπός του σχεδίου του στρατηγού Μάκενσεν ήταν να μεταφέρει και να επεκτείνει το μέτωπο νότια, όπου η Βουλγαρία μπορούσε να ωθήσει τις δυνάμεις των Σέρβων, να διασκορπιστούν στην άμυνα της Μακεδονίας, όπου είχαν μόνο 11 αδύναμες μεραρχίες, έναντι 23 μεραρχιών (6 των Βούλγαρων, 7 των Αυστριακών και 10 των Γερμανών (Keegan, 2001: 235-243· Ferro, 1997: 251) **(εικόνα 11)**.

Το μόνο που απασχολούσε τους Γερμανούς ήταν ότι η βουλγαρική επέμβαση ενάντια στην Σερβία θα υποχρέωνε την Ελλάδα να μπει στον πόλεμο βοηθώντας την Σερβία. Όμως, όσο ο βασιλιάς της Ελλάδας και ο στρατός αρνούσαν να δεσμευτούν και οι Έλληνες δεν είχαν στον Βαρδάρη (Αξιό) συγκεντρώσει τους 150.000 άνδρες της ελληνοσερβικής συμφωνίας όλα έμοιαζαν ιδανικά (Ferro, 1997).

Εικόνα 11 – Η επίθεση των Κεντρικών Δυνάμεων στη Σερβία τον Οκτώβριο του 1915. Στον χάρτη πέρα της επίθεσης, απεικονίζεται η «έξοδος» των εναπομεινάντων σέρβικων δυνάμεων προς την Αλβανία και την Αδριατική θάλασσα για να μεταβούν στο νησί της Κέρκυρας, αλλά και η εκστρατεία της Στρατιάς της Ανατολής από την πόλη της Θεσσαλονίκης για τη βοήθεια της υποχώρησης των Σέρβων. Πηγή: Banks, 1997.

Αποδυναμωμένος από τη νίκη του 1914, ο σέρβικος στρατός δεν είχε πάνω από 200.000 στρατιώτες ανεπαρκώς εξοπλισμένους τους οποίους είχε μόλις πλήξει επιδημία τύφου, μένοντας με μερικούς κληρωτούς από το Μαυροβούνιο, αναμένοντας στην βοήθεια της Στρατιάς της Ανατολής που οργανώθηκε με την αποβίβαση των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη (Ferro, 1997: 154-156). Οι Σέρβοι μπροστά στις δυνάμεις των Αυστριακών και των Γερμανών και με τα νώτα τους να απειλούνται από τη βουλγαρική επέμβαση μη μπορώντας να υπερασπιστούν τον δρόμο της Νις και ενώ προσπάθησαν ανεπιτυχώς να υποχωρήσουν προς τη Θεσσαλονίκη, για την αποφυγή ολοκληρωτικής συντριβής κατέφυγαν μέσα από τα βουνά με κατεύθυνση προς τη θάλασσα της Αδριατικής (εικόνα 11), διάμεσου του Πρίζρεν και της Αλβανίας με

άτακτα στρατεύματα Αλβανών να τους επιτίθενται. Οι Γάλλοι παραβιάζοντας το ελληνικό έδαφος μετέφεραν στο νησί της Κέρκυρας³³ υπό την επίβλεψη στρατιωτών από τις Άλπεις τα απομεινάρια του σέρβικου στρατού και της σέρβικης κυβέρνησης, ο οποίος αφού ανεφοδιάστηκε και αναδιοργανώθηκε μεταφέρθηκε μετέπειτα στη Θεσσαλονίκη και ενσωματώθηκε στη Στρατιά της Ανατολής υπέρ του αγώνα της Αντάντ.

Στις 27 Αυγούστου του 1916 η Ρουμανία εισήρθε στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ, σε μια προσπάθεια να καταλάβει την Τρανσυλβανία, μια περιοχή της Αυστροουγγαρίας με ρουμανική πλειονότητα, αλλά οι Γερμανοαυστρούγγροι με επιθέσεις το Δεκέμβριο του ίδιου έτους την εξουδετέρωσαν, αναγκάζοντας την να υπογράψει την Ανακωχή της Φωξάνης στις 9 Δεκεμβρίου 1917 (Ferro, 1997: 168-169). Το ίδιο έτος, οι εμπόλεμες χώρες άρχισαν να αναζητούν τρόπους για να σπάσει η στασιμότητα στα μέτωπα. Αυτό έγινε με τη συνδρομή της τεχνολογικής εξέλιξης, για αναζήτηση νέων ισχυρών όπλων μαζικής εξόντωσης, όπως τα δηλητηριώδη αέρια³⁴ (εικόνα 12), τα ερπυστριοφόρα θωρακισμένα οχήματα (άρματα μάχης), τα πολεμικά αεροσκάφη³⁵, τα αερόπλοια (Ζέπελιν) και φυσικά τα υποβρύχια³⁶ που οδήγησαν στην λιμοκτονία των αμάχων: «Λένε πως τώρα, στην επίθεση, ο εχθρός θα χρησιμοποιήσει τανκς και αεροπορία σε συνδυασμό με το πυροβολικό. Αυτό όμως μας απασχολεί λιγότερο από αυτά που λένε για τα φλογοβόλα³⁷» (Ρεμάρκ, 2014: 113).

Ο Ρεμάρκ για τα αέρια αναφέρει: «Αέρια όπου οι αερίοπληκτοι ζερνάνε κομμάτι κομμάτι, μέρες ολάκερες, τα καμένα πνευμόνια τους. [...] Μια επίθεση που έγινε με αέρια θερίζει πλήθος από νεοσύλλεκτους. Βρίσκουμε ένα αμπρί γεμάτο μελανά

³³ Πληροφορίες για τους Σέρβους και περιγραφές για την κατάσταση που επικρατούσε στην Κέρκυρα βλ. Tynaire, M. (2008). *Ένα καλοκαίρι στη Θεσσαλονίκη, Απρίλιος – Σεπτέμβριος 1916*. Αθήνα: Ασίνη, σ.σ. 29-34. Για την Σέρβικη παρουσία στην Ελληνική Μακεδονία κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου δες το άρθρο: Χασιώτης, Λ. (2015). *Η σερβική παρουσία*. Στο <http://www.efsyn.gr/arthro/i-serviki-paroysia>. Περισσότερα για την υποχώρηση των Σέρβων και τους αιχμαλώτους πολέμου, που μετέφεραν, στα επόμενα κεφάλαια της παρούσας εργασίας.

³⁴ Η χρήση χημικών αερίων ήταν διαδεδομένη στον Α'Π.Π. Χρησιμοποιήθηκαν πρώτα από τον γερμανικό στρατό, αλλά σύντομα οι αντίπαλοι τους ακολούθησαν. Χρησιμοποιήθηκαν πολλά είδη χημικών με διαφορετική δραστηριότητα και σοβαρότητα. Αν και οι πρώτες φορές που χρησιμοποιήθηκαν ήταν φονικές, καθώς οι αντίπαλοι ήταν απροετοίμαστοι, ή γιατί οι περισσότεροι στρατιώτες δεν φορούσαν μάσκα, συχνά ακούσια, σύντομα τα στρατεύματα εξοπλίστηκαν με αντιασφυξιογόνες μάσκες και τηρήθηκαν αυστηρότεροι κανόνες. Η Σύμβαση της Γενεύης του 1925 απαγόρευσε τη βάρβαρη χρήση χημικών όπλων στον πόλεμο και στον Β'Π.Π. τα χημικά όπλα δεν χρησιμοποιήθηκαν από καμία πλευρά. Ο πόλεμος των αερίων είχε βαθιά επιρροή στη λογοτεχνία, τη ζωγραφική και τον κινηματογράφο (για παράδειγμα η ταινία Το άλογο του πολέμου, War Horse, έτος 2012, σε σκηνοθεσία Steven Spielberg, περιέχει μία σκηνή μάχης στα χαρακώματα υπό την επίδραση αερίων. Φωτογραφικό αφιέρωμα για τη χρήση αερίων στο Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. σχετικά SBRAVA, D. (2011). *La guerre des gaz 1915-1918. Vue à travers les archives de l'ECPAD*. ECPAD.

³⁵ Ο αεροπορικός πόλεμος ως μέσο κατατρομοκράτησης των αμάχων θα βρει την θέση του στον Β'Π.Π..

³⁶ Το 1916 ο ναυτικός αποκλεισμός της Γερμανίας έγινε όλο και ασφυκτικότερος, οδηγώντας σε έλλειψη πόρων – τον χειμώνα του 1916-1917 (γνωστός ως χειμώνας των γογγυλιών - Steckrübenwinter), οδηγώντας τη Γερμανία στα πρόθυρα λιμού, προκαλώντας βίαιες διαδηλώσεις και ανταρσίες στο γερμανικό στόλο. Οι Γερμανοί θέλοντας να τον σπάσουν μετέφεραν τον πόλεμο στη θάλασσα με τη χρήση υποβρυχίων, θέλοντας να πλήξουν παράλληλα το θαλάσσιο εμπόριο της Αγγλίας και της Γαλλίας (κατασκεύασαν 360 U-boats, 176 από το οποία βυθίστηκαν), αλλά η επιχείρησή τους δεν πέτυχε έναντι του αγγλικού στόλου.

³⁷ Ο Γερμανοί ήταν οι πρώτοι που χρησιμοποίησαν φλογοβόλα στον Α'Π.Π. στο Malancourt, κοντά στον Μεύση (Meuse), ποταμό της Γαλλίας, στις 26 Φεβρουαρίου του 1915.

κεφάλια και μαύρα χείλη» (Ρεμάρκ, 2014: 76, 139)³⁸. Η χρήση των δηλητηριωδών αερίων δεν αποτέλεσε καθοριστική λύση στο πεδίο της μάχης για την έκβαση της νίκης, μίας και οι απώλειες κατά τη διάρκεια του πολέμου θα είναι «ελάχιστες» σε σύγκριση με τα 23 εκατομμύρια τραυματιών και τα 8 εκατομμύρια νεκρών, κυρίως λόγω πυροβολικού ή τα πυρά των πολυβόλων.

Εικόνα 12 - Des artilleurs munis de leur masque à gaz dans la forêt de Parroy en Meurthe-et-Moselle. 25 avril 1917. Photo Jacques Agi (Πυροβολητές με τη μάσκα αερίων στο δάσος Parroy en Meurthe-et-Moselle. 25 Απριλίου του 1917). Πηγή: ECPAD / Agence d'images de la Défense.

Το 1916 οι Γερμανοί με τον στρατηγό Φάλκενχαϊν αποφάσισαν να επιτεθούν σε κάποιο σημείο του Δυτικού Μετώπου, το Βερντέν. Στόχος της ανώτερης γερμανικής διοίκησης δεν ήταν η κατάληψη του Βερντέν, αλλά να το σφυροκοπήσουν ανελέητα αναγκάζοντας τους Γάλλους να σταθεροποιήσουν στο εγγύς σημείο τις δυνάμεις τους, για να το υπερασπιστούν σπιθαμή προς σπιθαμή με το φόβο να μην ανοίξει ο δρόμος για το Παρίσι, να τις εξαντλήσουν ή στην καλύτερη να τις αφανίσουν χάρη στην ανωτερότητα του γερμανικού πυροβολικού (Ferro, 1997).

Η μάχη του Βερντέν³⁹ (Verdun-sur-Ma'as), που ακολούθησε, κράτησε 6 μήνες, με απώλειες 700.000 αντρών (τα χαμένα παιδιά του 1916, όπως υποστηρίζει ο Ferro⁴⁰ (1997). Οι Γερμανοί από την πρώτη ημέρα έριξαν 1 εκατ. οβίδες και οι Γάλλοι

³⁸ Επίσης, ο Μυριβήλης για τη χρήση αερίων αναφέρει: «Κι ήταν όλα τυφλά από τα δακρυγόνα. Όλα εκείνα τα μαύρα μάτια ήταν πεθαμένα, ίσως για πάντα, κάτω από τους θλιβερούς επιδέσμους». Από το Μυριβήλης, Σ. (1924). *Η ζωή εν τάφω. Το βιβλίο του πολέμου*. Αθήνα: βιβλιοπωλείο Εστίας Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε., σ. 45. Στον ίδιο στις σελίδες 370-374 γίνεται αναφορά για τη χρήση των αερίων στο πόλεμο.

³⁹ Αναλυτική περιγραφή για τη Μάχη του Βερντέν στο Ferro, Μ. (1997). *Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος 1914-1918*. Κατσιλιέρη, Τ. (μετ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ.σ. 159-168.

⁴⁰ Εξαιτίας των δύο αυτών μαχών, Βερντέν και Σομ, στην μνήμη Γάλλων και Βρετανών ο Α΄ Π.Π. χαρακτήθηκε ως ο Μεγάλος Πόλεμος, το τραύμα του οποίου ήταν βαθύτερο έναντι του Β΄ Π.Π.. Για την επέτειο των 100 χρόνων από τη μάχη του Σομ στη Βρετανία στις 1 Ιουλίου του 2016 πραγματοποιήθηκε το σχέδιο με τίτλο «we're here because we're here», όπου χιλιάδες άνδρες ντυμένοι με στρατιωτικές στολές του ΑΠΠ χύθηκαν στους δρόμους της Βρετανίας, αναπαριστώντας κάποιον νεκρό στρατιώτη της μάχης τους Σομ. Την πρώτη ημέρα της μάχης του Σομ 19.240 άντρες σκοτώθηκαν, αποτελώντας την πιο αιματοβαμμένη αγγλική επιχείρηση στον Α΄Π.Π. Οι στίχοι «we're

λάμβαναν οδηγίες χωρίς να χρησιμοποιήσουν πολλούς άντρες και πυροβολικό να κάνουν υπομονή, να κρατήσουν τη θέση τους και να περιμένουν (Ferro, 1997: 162). Ο γαλλικός στρατός στον Α΄Π.Π. είχε περισσότερα από 330 τάγματα. Από το Βερντέν πέρασαν 259 και από το Σομ 109, αποτελώντας για τη Γαλλία μια μεγάλη εθνική δοκιμασία μαζί με τους συμμάχους άγγλους και τα αποικιακά τάγματα (Ferro, 1997: 164). Μετά το Βερντέν πλέον όλοι γνώριζαν ότι ο πόλεμος δεν θα κερδηθεί με μια και μόνο μάχη, αλλά και ότι οι Γερμανοί δεν θα επικρατούσαν.

Εικόνα 13 – Η Μάχη του Σομ. «Βουνό» από χρησιμοποιημένες κάλυκες οβίδων. Πηγή: Μ.Α.Ρ./2008.

Για αποσυμφόρηση του Βερντέν οι σύμμαχοι εξαπέλυσαν επίθεση κατά μήκος του ποταμού Σομ⁴¹ με συνολικό αριθμό θυμάτων όλων των πλευρών (νεκρών, τραυματιών, αιχμαλώτων) 1.200.000. Η Μάχη του Σομ, ως κοινή επιχείρηση των Βρετανών και των Γάλλων για να κερδίσουν έδαφος στο Δυτικό Μέτωπο ενάντια στη γερμανική ισχύ που παρουσίαζε σημάδια φθοράς και κοπώσεως από τη Μάχη του Βερντέν, κράτησε 140 περίπου ημέρες και για 12 μόλις χιλ. κέρδος θυσιάστηκαν σχεδόν 1.000.000 άνθρωποι και από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές. «*Θα' ναι όπως στο Σομ. Τότε είχαμε εφτά μερόνυχτα αδιάκοπο βομβαρδισμό*» (Ρεμάρκ, 2014: 112). Η μάχη του Σομ ήταν περὰ από μια από τις πιο αιματηρές μάχες στην ανθρώπινη ιστορία

here because we're here» είναι ανώνυμο τραγουδιού που τραγουδούσαν οι οπλίτες καθώς βάδιζαν στα ορύγματα.

⁴¹ Αναλυτική περιγραφή για τη Μάχη του Σομ στο Ferro, Μ. (1997). *ό.π.*, σ. 170. Αναμνήσεις στρατιωτών από τη Μάχη στο Σομ βλ. σχετικά Barbusse, Η. (1916). *Le feu: Journal d'une escouade*. Folio. Στα ελληνικά Μπαρμπίς, Ανρί. (1998). *Η φωτιά. Ημερολόγιο μιας ομάδας*. Αλάτσης Κ. (μετ.). Αθήνα: Σύγχρονη εποχή, Rogerson S. (2009). *Στα χαρακώματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αναμνήσεις από τη Μάχη του Σομ 1916*. Αθήνα: Ιωλκός και Keegan, J. (2010). *Το πρόσωπο της μάχης*. Ζάβαλος, Α. (μετ.). Αθήνα: Κέδρος, σ.σ. 263-361.

χωρίς μηδαμινό αποτέλεσμα σε στρατιωτικό επίπεδο (Ferro, 1997: 165). Μετά την επιτυχή απόκρουση των μαχών του Μαρτίου και του Ιουνίου στο Βερντέν και το Σομ, επανήλθε ξανά ισορροπία στο Δυτικό Μέτωπο.

Το 1917 ήταν η μαύρη χρονιά του πολέμου από όλους τους εμπόλεμους. Στο Δυτικό Μέτωπο συνεχίστηκε το πολεμικό αδιέξοδο. Η επιχείρηση του Στρατηγού Ρομπέρ Νιβέλ στην περιοχή Chemin des Dames (ο Δρόμος των Κυριών) τον Απρίλιο του 1917, ή αλλιώς η «Επίθεση του Νιβέλ», οι επιθέσεις του στρατηγού σερ Ντάγκλας Χέιγκ και των Βρετανών στην Υπρ από τον Ιούλιο ως τον Νοέμβριο του 1917, επιφέροντας την κατάκτηση μόνο 8 χλμ. εδάφους και η επίθεση στο Καμπραί (Cambrai), με τη πρωτοφανή μαζική χρήση 400 τανκς, αντιμετωπίστηκαν επιτυχώς από τους γερμανούς εμποδίζοντας τη διάσπαση του γερμανικού μετώπου.

Πλέον, για έδαφος μερικών χιλιομέτρων το οποίο πολλές φορές χανόταν μετά από μερικές ώρες ή ημέρες με την αντεπίθεση του εχθρού, εξαπολύονταν κύματα στρατιωτών (οι gueugules cases, οι μετέπειτα στραπατσarisμένες μορφές της μνήμης της μεταπολεμικής εικόνας). Επιθέσεις, που περισσότερο σκοπό είχαν τη φθορά του αντιπάλου παρά την επικράτηση, επειδή τα κράτη επιθυμούσαν να μείνουν σε θέση άμυνας, μέχρι να υπερτερήσουν σε πυροβολικό – τανκς – αεροπορία. Οι Γερμανοί, που πλέον ήξεραν ότι δεν μπορούσαν να επικρατήσουν μέσα στο 1917 με μία και μόνο νικηφόρα επίθεση, υποχώρησαν σε μικρότερο και ευκολότερα υπερασπίσιμο μέτωπο, τη γραμμή Siegfried – Stellung - για τους συμμάχους «*γραμμή Χίντενμπουργκ*» (Kershaw, 2016: 55).

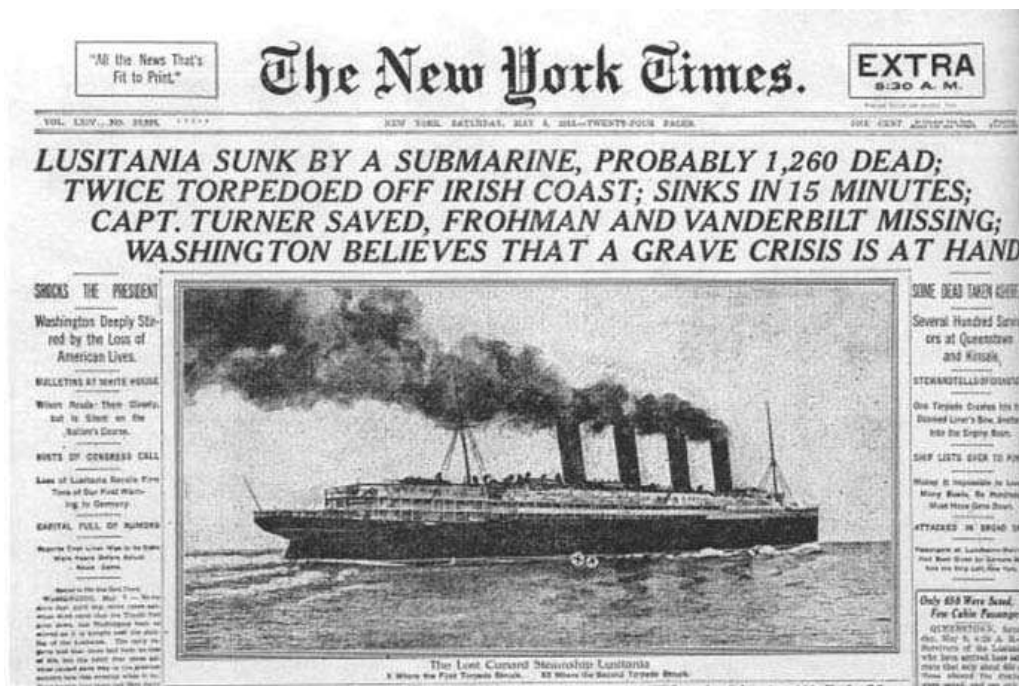
Το 1917 η Γερμανία εξακολούθησε να εφαρμόζει και να εντείνει τον υποβρυχιακό πόλεμο, αλλά το μόνο που κατάφερε ήταν να εισέλθουν στον πόλεμο οι ΗΠΑ⁴² στο συνασπισμό της Αντάντ, στις 6 Απριλίου του 1917 μετά τη βύθιση του κρουαζιερόπλοιου Lusitania⁴³ (**εικόνα 14**). Βέβαια, ο Berstein υποστηρίζει ότι ενώ οι Αμερικανοί έλεγαν ότι πολεμούσαν για την υπεράσπιση των ελευθέρων θαλασσών και τη δημοκρατία, όλο αυτό ήταν πρόφαση κάτι που φάνηκε από το διάγγελμα του Γούντροου Ουίλσον στο Κογκρέσο 2-4-1917⁴⁴ (Berstein, 2002: 90) και στα δεκατέσσερα σημεία⁴⁵ του Ιανουαρίου του 1918 για τους σκοπούς του πολέμου των ΗΠΑ.

⁴² Μαζί με τις ΗΠΑ στον πόλεμο προχώρησαν και οι Φιλιππίνες, η Δομινικανή Αυτοκρατορία, οι σύμμαχοι Κούβα, Παναμάς και μετά η Νικαράγουα και η Ονδούρα. Ουδέτερες από την άλλη πλευρά του ημισφαιρίου έμειναν το Μεξικό και το Ελ Σαλβαδόρ.

⁴³ Στις 7 Μαΐου του 1915, το κρουαζιερόπλοιο Lusitania, τορπιλίστηκε από γερμανικό υποβρύχιο U-boat, με 1,198 άτομα να σκοτώνονται, συμπεριλαμβανόμενοι 128 Αμερικανών.

⁴⁴ Για το διάγγελμα του προέδρου Ουίλσον στο Κογκρέσο βλ. Berstein, S. (2002). *ό.π.*, σ.σ. 106-107. Για τις προτάσεις του στο Kershaw, I. (2016). *ό.π.*, σ. 58.

⁴⁵ Τα Δεκατέσσερα Σημεία του Προέδρου Ουίλσον βλ. Berstein, S. (2002). *ό.π.*, σ.σ. 108-109.

Εικόνα 14 – Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας The New Work Times, για τη βύθιση του Lusitania. Πηγή: Taylor, 2009.

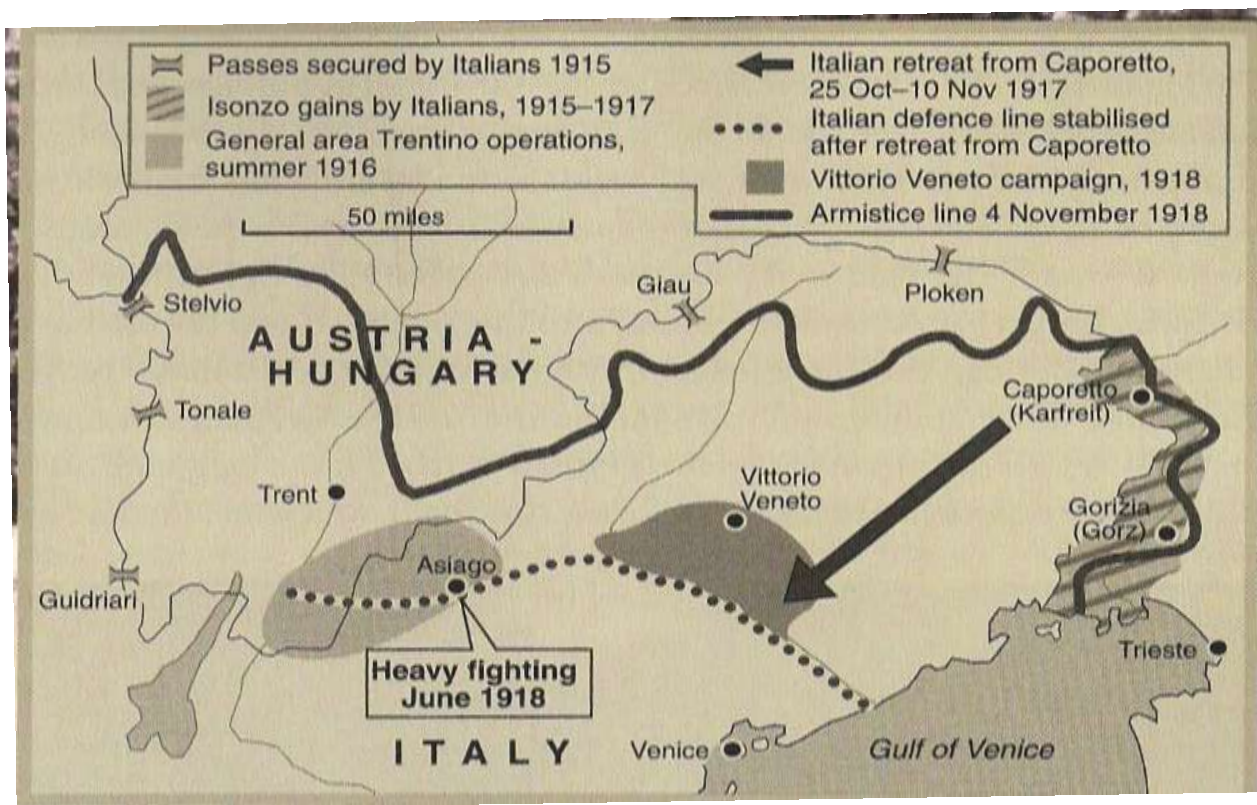
Το ίδιο έτος του 1917: α) Μετά την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917, την ανατροπή υπό των Μπολσεβίκων της κυβέρνησης Α. Κερένσκυ στις 7 Νοεμβρίου του 1917 και την πρόταση των ιδίων το Νοέμβριο του 1917 για σύναψη ανακωχής, η Ρωσία εξήλθε από τη συμμαχία της Αντάντ και από τον πόλεμο με τη συνθήκη του Μπρέστ – Λιτόφσκ, οι όροι της οποίας ήταν «από τους πιο εκδικητικούς και ταπεινωτικούς» (Kershaw, 2016: 58)⁴⁶. Με τη συνθηκολόγηση της Ρωσίας, ο Ουίλσον πρότεινε τα 14 σημεία, για συνολική παύση των εχθροπραξιών και γενική διαπραγμάτευση των ορών της συνθήκης. Οι προτάσεις του όμως δεν προκάλεσαν καμία κίνηση για παύση των εχθροπραξιών και στην Ανατολή δεν έπαιξαν ρόλο στις διαπραγματεύσεις (Kershaw, 2016), β) κατέρρευσε το ιταλικό μέτωπο (Isonzo Front), με την συντριπτική ήττα των ιταλικών δυνάμεων στις όχθες του ποταμού Ιζόντσο (Isonzo) – για τους Ιταλούς αλλιώς Μάχη του Καπορέτο⁴⁷ (ή Twelfth Battle of the Isonzo ή Battle of Kobarid ή Battle of Karfreit⁴⁸) και την άτακτη υποχώρηση του ιταλικού στρατού, όπου με τη βοήθεια Αγγλογαλλικών μεραρχιών ανασυγκροτήθηκαν

⁴⁶ Η Συνθήκη του Μπρεστ – Λιτόφσκ υπογράφηκε μεταξύ της Μπολσεβικικής Ρωσίας (Ρωσική Σοβιετική Ομοσπονδιακή Σοσιαλιστική Δημοκρατία) και των Κεντρικών δυνάμεων κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η συνθήκη χαρακτηρίστηκε επίσης και ως «συνθήκη άνευ προσαρτήσεων – άνευ αποζημιώσεων». Της υπογραφής της συνθήκης αυτής είχε προηγηθεί, ένα μήνα πριν, ομώνυμη συνθήκη με την Ουκρανία (Συνθήκη του Μπρεστ - Λιτόφσκ (Φεβρουαρίου 1918). Μετά την ανακωχή και την συνθήκη ειρήνης στο Μπρέστ-Λιτόβσκ 3 Μαρτίου του 1918, η Αυστρογερμανοί έστρεψαν την πολεμική τους προσπάθεια στο Δυτικό Μέτωπο, αλλά οι ισορροπίες αντισταθμίστηκαν με την είσοδο των ΗΠΑ, όπου έναν χρόνο αργότερα θα έχει αποστείλει στην Ευρώπη πάνω από 1.000.000 εκατομμύριο στρατιώτες.

⁴⁷ Για το Καπορέτο - Caporetto βλ. σχετικά τα: Barbero, A. (2017). *Caporetto*. Italia: Laterza Cultura storica, Perin, A. (2017). *Caporetto la disfatta*. Italia: Dario De Bastiani και Bavecchi, A. Zanier, C. & Tonazzi, D. (2017). *Sul Fella, am Fella. 1917-1918. Fanti, Schützen, Jäger e friulani nei giorni di Caporetto*. Comune di Chiusaforte. Regione Autonoma, Friuli-Venezia Giulia και Macdonald, J. (2015). *Caporetto and the Isonzo Campaign. The Italian Front 1915-1918*. UK: Pen & Sword Books Ltd.

⁴⁸ Η μάχη έγινε κοντά στην πόλη Kobarid (για τους Γερμανούς Karfreit).

στο ποταμό Πιάβε σταθεροποιώντας το μέτωπο τους (355.000 ο αριθμός των αιχμαλώτων πολέμου και των λιποτακτών) (εικόνα 15) και γ) υπήρξε η είσοδος της Ελλάδας στον πόλεμο στο συνασπισμό της Αντάντ στις 28 Ιουνίου του 1917.

Εικόνα 15– Το Ιταλοαυστριακό μέτωπο (Isonzo Front). Πηγή: Banks, A. 1997.

Η Γερμανία επειδή έβλεπε την κόπωση του λαού της, την εξάντληση των αποθεμάτων, την αριθμητική υπεροχή των συμμάχων⁴⁹ πραγματοποίησε το 1918 τέσσερις μεγάλες επιθέσεις (εικόνα 16). Ο Kershaw αναφέρει ότι οι στρατιωτικοί πήραν την εξουσία το 1918, γιατί ο Γουλιέλμος Β΄ δεν ήταν αποδεκτός εξαιτίας της κρίσης στο εσωτερικό της Γερμανίας. Κρίση την οποία οι Χίντενμπουργκ και Λούντεντορφ με στρατιωτική πειθαρχία κατάφεραν να αντιμετωπίσουν, επαναφέροντας το ηθικό των Γερμανών. Το ίδιο έκανε και ο Ζωρζ Κλεμανσώ στη Γαλλία (Kershaw, 2016: 98-99).

⁴⁹ Πλέον επειδή σε όλα τα μέτωπα ο αριθμός των νεκρών και των τραυματιών είναι μεγάλος, οι κυβερνήσεις αναγκάζονται να στρατολογήσουν σειρές από νεαρούς άντρες, τα «γιαννάκια» κατά Ρεμάρκ, που εκπαιδεύονται γρήγορα και στέλνονται αμέσως στην μάχη. Αλλά ήταν τόσο ευάλωτοι που «σε αναλογία μ' έναν παλιό που πέφτει, πέφτουν πέντε - δέκα νεοσύλλεκτοι». Ρεμάρκ, Ε. (2014). ό.π., σ. 139.

Εικόνα 16 – Την άνοιξη του 1918 υπήρξαν 5 γερμανικές επιθέσεις, στο Σομ (Somme) τον Μάρτιο, στην Υπρ (Ypres) τον Απρίλιο, στο Δρόμο των Κυριών (Chemin des Dames) τον Μάιο, στο Σομ τον Ιούνιο και στο Μάρνη (Marne) τον Ιούνιο, όπου από την τελευταία ξεκίνησε η αντεπίθεση των Γάλλων που οδήγησε στο τέλος του πολέμου. Πηγή: Banks, A. 1997.

Οι Γερμανοί θεωρούσαν ότι το Δυτικό Μέτωπο ήταν ένα από τα σημαντικότερα θέατρα των στρατιωτικών επιχειρήσεων, οπότε έπρεπε να μεταφέρουν όλα τους τα στρατεύματα από το Ανατολικό Μέτωπο καταφέροντας ένα τελειωτικό χτύπημα στις συμμαχικές δυνάμεις πριν την μαζική άφιξη των Αμερικανών. Όμως την άνοιξη του 1918 είχαν μείνει 1 εκατ. Γερμανοί στρατιώτες στην Φιλανδία, Ρωσία και Ρουμανία. Όταν ξεκίνησε η επίθεση του 1918 στα δυτικά οι συνθήκες δεν ήταν ευνοϊκές σε συνδυασμό με την οικονομική αθλιότητα της χώρας, την έλλειψη τροφίμων, τις απεργίες και τη δυσαρέσκεια των πολιτών στα μετόπισθεν (Ferro, 1997: 421-422).

Η πρώτη γερμανική επίθεση με κωδική ονομασία «Επιχείρηση Μιχαήλ» ξεκίνησε 21 Μαρτίου του 1918 και είχε επίκεντρο το Σομ (Ferro, 1997· Keegan, 1999). Ο Χίντενμπουργκ και ο Λούντεντορφ επιτέθηκαν έναντι των Άγγλων, που ήταν εξαντλημένοι από τη μάχη του Πασεντάλε το 1917 (γνωστή και ως Μάχη της Φλάνδρας ή Τρίτη Μάχη της Υπρ), μετέφεραν την μάχη στο σημείο συνάρθρωσης του γαλλικού μετώπου γνωρίζοντας και την διχόνοια Ντάγκλας Χέιγκ – Φιλίπ Πεταίν και ίσως την άρνηση των Γάλλων να βοηθήσουν τους Άγγλους (Ferro, 1997: 422). Η επίθεση των Γερμανών το Μάρτιο με Απρίλιο του 1918 επέφερε την εισχώρηση των γερμανικών δυνάμεων 65 χιλ. σε 15 ημέρες, προέλευση που κανείς δεν είχε πραγματοποιήσει από το 1914 και ύστερα (Παπαθανάσης, 2007).

Μεταξύ 9 με 11 Απριλίου ο Λούντεντορφ πραγματοποίησε δεύτερη επίθεση στο βόρειο σημείο του Αγγλογαλλικού μετώπου, ώστε να μην μπορεί να υπάρξει γαλλική βοήθεια και να απομονώσει το βέλγικο στρατό και τα αγγλικά στρατεύματα, χωρίς όμως επιτυχία. Στις 9 Ιουνίου ο Λούντεντορφ επιτέθηκε στους Γάλλους από το Δρόμο των Κυριών (Chemin des Dames) ως την Καμπανία (Champagne), ως αντιπερισπασμό για να επαναλάβουν την επιχείρηση αφανισμού του αγγλικού μετώπου, φθάνοντας ως τον ποταμό Μάρνη. Η τέταρτη και τελευταία προσπάθεια του Λούντεντορφ έγινε στην Καμπανία, γνωστή ως επίθεση ειρήνης της 15^{ης} Ιουλίου του 1918 ή «Friedensturm», αλλά ο Πεταίν από πληροφορίες αιχμαλώτων σταμάτησε τους Γερμανούς. Η επίθεση των Γκουράν - Μανζέν μαζί με άρματα μάχης (τανκς) και την υποστήριξη της αεροπορίας ανάγκασε τους Γερμανούς σε υποχώρηση (Ferro, 1997).

Ο Φερντινάν Φος, αρχιστράτηγος και κατόπιν στρατάρχης της Γαλλίας, εφάρμοσε γενική επίθεση. Στόχος του ήταν όλα τα μέτωπα το ένα μετά το άλλο να δραστηριοποιηθούν: Παλαιστίνη, Ανατολή, Δυτικό Μέτωπο, από τη Φλάνδρα ως τη Λωρραίνη όπου ήταν και το μεγαλύτερο μέρος των Αμερικανών και επίσης οι Ιταλοί περίμεναν στο Μόντε Γκράππα (Monte Grappa)⁵⁰. Στις 8 Αυγούστου με πάνω από 30 μεραρχίες οι Γαλλοβρετανοί επιτεθήκαν στην Αμιένη, στις 20 Αυγούστου πραγματοποίησαν δεύτερη επίθεση και έσπασαν τη διάταξη των τάξεων του εχθρού (Ferro, 1997). *«Πάει πολύς καιρός που δεν μπορούν να κρατήσουν πια τα χαρακώματα μας. Το μέτωπο μας έγινε, θαρρείς, ελαστικό. Στην πραγματικότητα, τώρα πια δεν κάνουμε πόλεμο θέσεων. Τις επιθέσεις διαδέχονται οι αντεπιθέσεις και δεν απομένει παρά μια γραμμή σπασμένη σ' όλη της την έκταση, μια λυσσασμένη μάχη από τρύπα σε τρύπα»* (Ρεμάρκ, 2014 280).

⁵⁰ Στις 28/08/2017 ο Roberto Giacobbo, Ιταλός δημοσιογράφος, παρήγαγε ένα ντοκιμαντέρ για τον Α' Π.Π.. Στο ντοκιμαντέρ παρουσιάζει ιστορίες και ντοκουμέντα του «*La Guerra Bianca – του λευκού πολέμου*», επειδή οι Ιταλοί και οι Αυστρούγγροι σε ύψος 3000 μέτρων, στο χιόνι, ανάμεσα σε χαράδρες, πραγματοποίησαν το 1916 και μετέπειτα τολμηρές και αδύνατες επιχειρήσεις. Ο Roberto Giacobbo στο ντοκιμαντέρ του επισκέπτεται την πόλη του πάγου “Ice City” στο βουνό Marmolada (είναι βουνό στη βορειοανατολική Ιταλία και το υψηλότερο βουνό των Δολομιτών - τμήμα στις Άλπεις. Βρίσκεται ανάμεσα στα σύνορα του Τρεντίνο και του Βένετο), το όρος Pasubio, το μονοπάτι των 52 υπόγειων τούνελ 12 χιλιομέτρων, τα χαρακώματα στο όρος Palon του ορεινού όγκου του Monte Grappa των βενετικών προάλλεων που βρίσκονται στην Βενετία. Η όλη περιοχή έμεινε στην ιστορία ως η πόλη του πάγου, γιατί κατά τον Α' Π.Π. δημιουργήθηκαν στρατώνες, κουζίνες, παρεκκλήσια, σανατόρια, καταστήματα από τους Αυστρούγγρους στρατιώτες. Για την ιστορία της περιοχής βλ. <http://www.museomarmoladagrandeguerra.com/en/the-ice-city/>

Εικόνα 17 – Βρετανοί στην γέφυρα Riqueval, όχημα του St. Quentin, την οποία έχουν καταλάβει 2 Οκτωβρίου του 1918, μετά την κατάρρευση του γερμανικού μετώπου στις 29 Σεπτεμβρίου του 1918 και την παράδοση 5000 Γερμανών. Φωτογραφία: McLellan D (2nd Lt). Πηγή: © IWM (Q 9534).

Ο γερμανικός στρατός υπέστη συντριβή. Χιλιάδες Γερμανοί παραδόθηκαν χωρίς να αντισταθούν και υπήρξε κατάρρευση του γερμανικού μετώπου (**εικόνα 17**): «Οι γραμμές μας έχουν υποχωρήσει. Μπροστά μας υπάρχει πολύς ξεκούραστος στρατός, Εγγλέζοι κι Αμερικάνοι. Έχουν άφθονο κορν μπιφ κι άσπρο σταρένιο αλεύρι και πάρα πολλά καινούργια κανόνια, πάρα πολλά αεροπλάνα» (Ρεμάρκ, 2014:282) και «Αν είχαμε όλοι ίδιο φαί μα κι ίδιο μισθό ο πόλεμος τούτος θα' χε τελειώσει από καιρό» (Ρεμάρκ, 2014: 48), επιβεβαιώνοντας τα λεγόμενα του Κέρσον ότι ο Α'Π.Π. ήταν ένας υλικός πόλεμος που νίκησε αυτός που είχε πολλά. Άποψη που ενυπήρχε και στα στρατόπεδα των Γάλλων όπου: «όλοι πιστεύαμε την ιστορία για τους *Alboches*, οι Γερμανοί στην γαλλική αργό, που θα παραδοθούν για ένα κομμάτι ψωμί. Επειδή είμαστε βέβαιοι για τη συντριπτική ανωτερότητα του πυροβολικού μας, αντιμετωπίζαμε την εκστρατεία σαν έναν στρατιωτικό περίπατο» (Ferro, 1997).

Από τη συμμαχία των Κεντρικών Δυνάμεων πρώτη βγήκε η Βουλγαρία, όπου ηττήθηκε από τις μονάδες του Στρατού της Ανατολής υπό τη διοίκηση του στρατηγού Φρανσέ ντ' Εσπερέ και την υπογραφή της εκεχειρίας στις 29 Σεπτεμβρίου του 1918. Ένα μήνα μετά συνθηκολόγησε η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για το τέλος των Οθωμανών στον Α'Π.Π. ο Aksakal θεωρεί ότι όσο ο πόλεμος συνεχιζόταν, η Οθωμανική Αυτοκρατορία «δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί τους πόρους της Αντάντ και

την αριθμητική υπεροχή της σε στρατιώτες». Έτσι, όταν το Δεκέμβριο του 1917, οι βρετανοί κατέλαβαν την Ιερουσαλήμ, φθάνοντας μετέπειτα στο Χαλέπι στη βόρεια Συρία και σταδιακά προωθούνταν προς την Κωνσταντινούπολη, 30 Οκτωβρίου η Οθωμανική Αυτοκρατορία προχώρησε σε συνθηκολόγηση» (Aksakal, 2014: 46). Η Συνθήκη ανακωχής του Μούδρου⁵¹ υπεγράφη στη Λήμνο, στο πλοίο Agamemnon, στις 30 Οκτωβρίου του 1918 (Rogan, 2016: 381) και οι εχθροπραξίες σταμάτησαν στις 12 το μεσημέρι της 31^{ης} Οκτωβρίου 1918.

Μετά τη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ακολούθησε της Αυστροουγγαρίας, όταν το φθινόπωρο του 1918 (Οκτώβριο), οι Ιταλοί εξαπέλυσαν επίθεση στο Ιταλοαυστριακό μέτωπο (εικόνα 15), διασπάζοντας το μέτωπο στο Βιτόριο-Βένετο, οδηγώντας σε κατάρρευση της άμυνας της Αυστροουγγαρίας και την συνθηκολόγηση αυτής στις 3 Νοεμβρίου με την ανακωχή της Πάντοβα, αποδεχόμενη όλους τους όρους της Ιταλίας.

Τέλος του 1918 η Γερμανία ακόμη νικούσε στο Ανατολικό Μέτωπο και κατείχε εδάφη των συμμαχικών δυνάμεων στο Δυτικό Μέτωπο. Το ντόμινο όμως των συνθηκολογήσεων των συμμάχων της, η εξάντληση των εφεδρειών της σε έμπυχο και άμπυχο δυναμικό, η οικονομική εξάντληση και η λιμοκτονία της χώρας εξαιτίας του ναυτικού αποκλεισμού, επέφεραν ένα ντόμινο αντιδράσεων στα μετόπισθεν της χώρας και στα στρατιωτικά επιτελεία, αναγκάζοντας στο Μόναχο τον καγκελάριο Γουλιέλμο Β΄ στις 9 Νοεμβρίου του 1918 σε παραίτηση και στο Βερολίνο την ανακήρυξη της Γερμανικής Δημοκρατίας⁵². Η νέα γερμανική κυβέρνηση εκδήλωσε την προθυμία της να αποδεχτεί τα 14 σημεία του Ουίλσον ως βάση για διαπραγματεύσεις ειρήνης.

Η συνθήκη ανακωχής με τη Γερμανία, υπεγράφη λίγο μετά τις 5.00 πμ. στις 11 Νοεμβρίου του 1918 στο δάσος της Κομπιένης μετά από 52 μήνες μακελειού, για να τεθεί σε ισχύ έξι ώρες μετά, στις 11.00 πμ. ώρα Παρισίων, ώστε να προλάβει η είδηση να μεταδοθεί σε όλα τα στρατεύματα. Γνωστή και ως η ενδέκατη ώρα της ενδέκατης μέρας του ενδέκατου μήνα (Ferro, 1997· Audoin-Rouzeau & Becker, 1998) (εικόνα 22): «Δευτέρα, 11 Νοεμβρίου, 1 το πρωί: Στο δρόμο μας ανοίγουν όλες οι πόρτες κι όλα τα παράθυρα. Κυματίζουν ήδη κάποιες σημαίες. Ακούγεται ο «Φλαμανδός Λέων». Ο ύμνος ανακατεύεται με ιαχές χαράς. Ώρα 8: ακόμη δεν ξημέρωσε και κυματίζουν παντού σημαίες του Βελγίου, της Γαλλίας και της Αγγλίας. Οι καμπάνες χτυπάνε για τη νίκη. Στρατιώτες ντυμένοι στα χακί καταφθάνουν, φωνές χαράς τους υποδέχονται, τους προσφέρονται λουλούδια, γυναίκες του λαού πουλάνε χρυσάνθεμα στους περαστικούς και τα στερεώνουν στο πέτο τους. Παιδιά κουνάνε σημαιούλες, μικρά ακόμα και δύο και τριών χρονών σφίγγονται στα πόδια των διερχόμενων γενναίων» (Λόβελινγκ, 2014: 37).

Παρά την ανακωχή οι εχθροπραξίες συνεχίστηκαν μέχρι και το τελευταίο λεπτό, γιατί κάποιιο αξιωματικοί ήθελαν να εξασφαλίσουν προαγωγή, άλλοι

⁵¹ Οι όροι αναλυτικά στο Rogan, E. (2016). *ό.π.*, σ. 382.

⁵² Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης (1918-1933) ήταν το πρώτο δημοκρατικό πολίτευμα στην ιστορία της Γερμανίας. Γεννήθηκε από την ήττα της αυτοκρατορικής Γερμανίας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και πέθανε με την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία. Βλ. Winkler, H., A. (2011). *Βαϊμάρη: Η ανάπηρη δημοκρατία 1918-1933*. Αθήνα: Πόλις.

διαφωνούσαν (πχ ο λοχαγός τότε Χάρρυ Τρούμαν, μετέπειτα Πρόεδρος των ΗΠΑ), άλλοι ήθελαν να εξασφαλίσουν ευνοϊκότερη θέση σε περίπτωση που ξανάρχιζαν οι εχθροπραξίες και άλλοι για να ξοδέψουν τα πυρομαχικά τους ώστε να μην τα κουβαλήσουν μετά (η σπατάλη των πυρομαχικών του εχθρού σήμαινε ότι ετοιμαζόταν για αναχώρηση και επειδή δεν μπορούσε να τα μεταφέρει πίσω τα έριχνε προς τον εχθρό)(Πολυχρονιάδης, 1999: 90). Την τελευταία ημέρα του πολέμου υπήρξαν 10.944 απώλειες, εκ των οποίων 2.738 ήταν θάνατοι (Ζαφειριάδης & Χριστούλιας, 2014:92).

Εικόνα 18 – Πρωτοσέλιδα εφημερίδων για το τέλος του Α΄Π.Π..

Στη διάρκεια του πολέμου, οι Μεγάλες Δυνάμεις, Βρετανία, Γαλλία, Ιταλία, ΗΠΑ και Ιαπωνία, δημιούργησαν το Ανώτατο Συμβούλιο Πολέμου, για να συντονίζουν τις στρατιωτικές επιχειρήσεις τους εναντίον των Κεντρικών Δυνάμεων. Το συμβούλιο αυτό μετά την ανακωχή αποτέλεσε τον πυρήνα της συνδιάσκεψης ειρήνης και μετασχηματίστηκε στο Ανώτατο Συμβούλιο της Συνδιάσκεψης Ειρήνης του Παρισιού (Smith, 2014:382). Στο συμβούλιο συμμετείχαν ο πρόεδρος των ΗΠΑ Γούντροου Ουίλσον, ο πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας Ζωρζ Κλεμανσώ, ο πρωθυπουργός της Αγγλίας Λόιντ Τζορτζ, ο πρωθυπουργός της Ιταλίας Ορλάντο και αντιπροσωπείες 32 συνολικά κρατών.

Οι συνθήκες ειρήνης που υπογράφηκαν τότε, κατά ημερολογιακή σειρά είναι οι παρακάτω: α) Η Συνθήκη των Βερσαλλιών⁵³ ή αλλιώς «καρχιδόνια ειρήνη» την 28^η

⁵³ Σύμφωνα με τον Σφέτα, η Αγγλία και η Γαλλία δεν ανέλαβαν καμία δέσμευση για την εγγύηση της ανεξαρτησίας και εδαφικής ακεραιότητας των νέων κρατών που δημιουργήθηκαν, αμφισβήτηση τη βιωσιμότητα των νέων κρατών, με αποτέλεσμα στα μέσα της δεκαετίας του 30 τίποτα δεν διασώθηκε από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών, εκτός από τις εδαφικές ρήτρες. Σφέτας, Σ. (2009).ό.π., σ. 556. Επίσης ο συνασπισμός των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης έπαψε να υπάρχει και η ιδέα της Κοινωνίας των Εθνών έπεσε στο τραπέζι, τον Ιανουάριο του 1920, αλλά απότυχε στον πρωταρχικό σκοπό του, που ήταν η διεθνή συνεργασία, η συλλογική ασφάλεια και η διεθνή ειρήνη, με αποφυγή κάθε Παγκόσμιου Πολέμου στο μέλλον. Η οικονομική κρίση της δεκαετίας του 20 και μετά οδήγησε στην άνοδο του μιλιταρισμού και της άκρας δεξιάς και πλέον ένας νέος πόλεμος, παγκόσμιος, φάνταζε

Ιουνίου 1919. Υπογράφηκε μεταξύ των Συμμάχων και της Γερμανίας, οι οποίοι Γερμανοί εξαιτίας του άρθρου 231⁵⁴ της συνθήκης (γνωστό ως άρθρο για την Kriegsschuld ή την ενοχή της Γερμανίας για τον πόλεμο) (Smith, 2014: 383) και την αποστράγγιση της με τους όρους που τις επέβαλαν την κατήγγειλαν ως Diktat των νικητών: «Αυτό δεν είναι ειρήνη. Είναι ανακαωχή για 20 χρόνια», κατά τον στρατάρχη Φερντινάν Φος (Kershaw, 2016: 93), β) Συνθήκη του Σεν Ζερμέν, (ή Συνθήκη Αγίου Γερμανού), στις 10 Σεπτεμβρίου 1919. Υπογράφηκε μεταξύ των Συμμάχων και της Αυστρίας, γ) Συνθήκη του Νεϊγύ, την 27^η Νοεμβρίου 1919. Υπογράφηκε μεταξύ των Συμμάχων και της Βουλγαρίας, δ) Συνθήκη του Τριανόν, την 4^η Ιουνίου 1920. Υπογράφηκε μεταξύ των Συμμάχων και της Ουγγαρίας και ε) Συνθήκη των Σεβρών, την 10^η Αυγούστου 1920. Υπογράφηκε μεταξύ των Συμμάχων και της Τουρκίας.

Ο Α΄Π.Π. ήταν ένας πόλεμος που «γκρέμισε πολλούς θρόνους», αποτελώντας «καμπή στη μακροχρόνια σύγκρουση ανάμεσα στη μοναρχία και τον εκδημοκρατισμό» (Ferguson, 2006: 763). Αρχικά, με το τέλος του πολέμου τα γερμανικά στρατεύματα αποσύρθηκαν από το Βέλγιο και τη βόρεια Γαλλία. Το ίδιο έγινε με τη Ρουμανία, την Πολωνία, την Ουκρανία και τα Κράτη της Βαλτικής. Μετέπειτα, τέσσερις αυτοκρατορίες, που συμβόλιζαν τα αυταρχικά κράτη, διαλύθηκαν, αφού μετά το τέλος του Α΄Π.Π. η αυτοκρατορία των Οθωμανών, των Αψβούργων και των Ρομανόφ εξαφανίστηκαν από το χάρτη, ενώ των Χοεντσόλερν, περιορίστηκε σημαντικά σε μέγεθος, έχασε τις υπερπόντιες αποικίες της και τη θέση τους πήραν δημοκρατικά συστήματα (Gerwarth & Manela, 2014: 1). Οι Gerwarth & Manela υποστηρίζουν ότι μετά την κατάρρευση των αυτοκρατοριών η συνθήκη της Λωζάνης ήταν αυτή «που καθόρισε την επικράτεια της Νέας δημοκρατίας της Τουρκίας και έβαλε τέλος στις ελληνικές εδαφικές βλέψεις στη Μικρά Ασία με τη μεγαλύτερη υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών στην ιστορία πριν από τον Β΄Π.Π.» και «αυτή μόνο τελείωσε τη βία σε μεγάλη κλίμακα σταθεροποιώντας τη μεταυτοκρατορική σύγκρουση στη νοτιοανατολική Ευρώπη και τη Μικρά Ασία (Gerwarth & Manela, 2014: 3, 6).

Με το τέλος του πολέμου νέα ανεξάρτητα εθνικά κράτη δημιουργήθηκαν (Αυστρία, Ουγγαρία, Τσεχοσλοβακία, Γιουγκοσλαβία, Φιλανδία, Εσθονία, Λετονία, Λιθουανία) ή εδαφικά ενισχύθηκαν (Πολωνία, Ιταλία, Ρουμανία, Ελλάδα), με κοινοβουλευτικές δημοκρατίες (γαλλικού τύπου) ή συνταγματικές μοναρχίες βρετανικού τύπου (Berstein, 2002, 101) (εικόνα 19). Η Αυστρία και η Ουγγαρία ακολούθησαν ξεχωριστούς δρόμους. Οι Σέρβοι πέτυχαν το σκοπό τους για ένα κράτος των Σλάβων του Νότου – μετά το 1929 ονομάστηκε Γιουγκοσλαβία, μαζί με τους Κροάτες και τους Σλοβένους (και τους Βόσνιους Μουσουλμάνους). Η Ιταλία μεγάλωσε (αν και όχι τόσο όσο ήθελαν οι ηγέτες της). Η Αγγλία έχασε το μεγαλύτερο μέρος της Ιρλανδίας. Η Γαλλία κέρδισε την επιστροφή της Αλσατίας και της Λωρραίνης που είχε χάσει το 1871. Η Γαλλία και η Αγγλία μπορεί να μεγέθυναν τις

τόσο προβλέψιμος. Για τη συνθήκη βλ. στο Berstein, S. & Milza, P. (1997). *ό.π.*, σ.σ. 277 – 283 και τα πέντε προβλήματα που υποστηρίζει ο Hobsbawm, E. (2002). *ό.π.*, σ.σ. 49 – 52.

⁵⁴ Ήταν το πρώτο άρθρο του τμήματος της συνθήκης των Βερσαλλιών για τις πολεμικές επανορθώσεις, ορίζοντας ότι η Γερμανία είχε την πλήρη ευθύνη για τον πόλεμο και τις ζημιές και τις απώλειες τις οποίες είχαν υποστεί οι Σύμμαχοι. Αποτέλεσε τη νομική βάση για να επιβάλουν οι νικήτριες χώρες στη Γερμανία την πληρωμή αποζημιώσεων.

αποικιακές αυτοκρατορίες τους, Συρία και Λίβανο η Γαλλία, Ιράκ και Παλαιστίνη η Μ. Βρετανία. Καμερούν, Κονγκό διαμοιράστηκαν στις δύο, αλλά και οι δύο είχαν προβλήματα ως προς τις ανυπότακτες νέες κτήσεις τους στη Μέση Ανατολή, ιδίως με δεδομένο ότι η πραγματική απειλή για την ασφάλεια τους θα προερχόταν από τη Γερμανία, που θα ανακτούσε αναπόφευκτα τη δύναμη της (Smith, 2014: 378). Η γερμανική Νοτιοδυτική Αφρική δόθηκε στη Νότια Αφρική, η γερμανική Σαμόα στη Νέα Ζηλανδία και η γερμανική Νέα Γουινέα στην Αυστραλία. Η Μ. Βρετανία πήρε την γερμανική Ανατολική Αφρική, ενώ το Βέλγιο και η Πορτογαλία πήραν επίσης αφρικανικές περιοχές» (Ferguson, 2006: 762). Τα σύνορα άλλαξαν παντού, ακόμα και στην Αφρική, όπου η Γερμανία εγκατέλειψε τις κτήσεις και τα αποικιοκρατικά της όνειρα. Με άλλα λόγια ο Α΄ Π.Π. κατέληξε ένας πόλεμος κατακτήσεων.

Εικόνα 19 –Χάρτης των κρατών, όπως αυτά διαμορφώθηκαν μετά το τέλος του Α΄ Π.Π. και τις συνθήκες ειρήνης.

1.2. Μακεδονικό Μέτωπο (Macedonian Front) ή Μέτωπο της Θεσσαλονίκης (Salonika Front)⁵⁵

Το Οκτώβριο του 1915 η Βουλγαρία κήρυξε τον πόλεμο κατά της Σερβίας. Η Ελλάδα συνδεόταν με αμυντική συνθήκη με τη Σερβία (από τις 19/30 Μαΐου του 1913, που προέβλεπε σε περίπτωση βουλγαρικής επίθεσης εις βάρος της Σερβίας την κινητοποίηση της Ελλάδας). Με βάση τους όρους της συνθήκης, η Σερβία έπρεπε να παρατάξει κατά μήκος των συνόρων της με τη Βουλγαρία 150.000 στρατιώτες, κάτι αδύνατο μετά τις απογοητευτικές σέρβικες στρατιωτικές εξελίξεις του 1915 στην εμπλοκή της με την Αυστροουγγαρία (Χρυσάφης, 1996: 7). Ο Βενιζέλος⁵⁶ προσπάθησε να πείσει τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ να αποβιβάσουν στη Θεσσαλονίκη μία στρατιά 150.000 δικών τους στρατιωτών καλύπτοντας τη δέσμευση της Σερβίας, ώστε να μπορεί η Ελλάδα από τη δική της πλευρά της συμφωνίας να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της προς τη Σερβία, με ανάλογη ελληνική στρατιωτική δύναμη.

Αν και ο Τσώρτσιλ ήταν υπέρ της ενίσχυσης άλλων μετώπων πολέμου, όπως του Δυτικού, υπήρξε γενική συμφωνία στο Λονδίνο και το Παρίσι, ότι αποτελούσε πολιτική αναγκαιότητα η δημιουργία ενός κράτους ανάχωμα, «*Drang nach Osten*»⁵⁷, στην πορεία των Γερμανών προς την Ανατολή (Μιχαηλίδης, 2015β) και η αποστολή δυνάμεων στην περιοχή από τη στιγμή που η Βουλγαρία προσχώρησε στο συνασπισμό των Κεντρικών Δυνάμεων (Σφέτας, 2009), και η σύμμαχος Σερβία δεχόταν την επίθεση Γερμανών – Αυστροούγγρων και Βούλγαρων διασπάζοντας τις γραμμές άμυνας τους.

Η μόνη πηγή στρατευμάτων η οποία θα μπορούσε να μεταφερθεί γρήγορα να βοηθήσει στην οπισθοχώρηση των Σέρβων νότια προς τη Θεσσαλονίκη ήταν αυτή της Καλλίπολης, η οποία μετά το πέρας της καταστροφικής για τους συμμάχους εκστρατείας, παρέμενε αδρανείς και με κάποιο τρόπο έπρεπε να αξιοποιηθεί (Ford, 2011: 394). Από το λιμάνι του Μούδρου, βάση των συμμαχικών δυνάμεων για την επιχείρησή τους στην Καλλίπολη, ξεκίνησε η σταδιακή μετακίνηση στρατευμάτων

⁵⁵ Το Μακεδονικό Μέτωπο μπορεί να μην έχει την ίδια αναγνωσιμότητα αυτών του Δυτικού και του Ανατολικού Μετώπου και οι μάχες που πραγματοποιήθηκαν να μην μπορούν να φθάσουν το τραύμα που άφησαν οι μάχες των Βερντέν, Σομ, Τάνπεργκ, Καλλίπολης, αλλά, αν και δευτερεύον στα γεγονότα του Α΄Π.Π., πρώτον, οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που πραγματοποιήθηκαν σε αυτό έχουν όλα τα χαρακτηριστικά στοιχειά της σύγκρουσης του Α΄Π.Π., στατικός πόλεμος, αέρια, αέριοι βομβαρδισμοί και δεύτερον, ενεργοποιήθηκε στην κατάλληλη στιγμή το 1918, αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα για την τελική έκβαση του πολέμου. Σύντομο χρονολόγιο του Μακεδονικού Μετώπου βλ. στο Μήτος, Β. (2009). ό.π., σ.σ. 17 – 19. Βλ. και Γούναρης, Β. (2000). Στη Μακεδονία τον καιρό του μεγάλου πολέμου (1914-1919), *Θεσσαλονικέων Πόλις* (1), σ. 179-192.

⁵⁶ Ο Βενιζέλος από την αρχή του πολέμου πρότεινε στην Αντάντ τη διάθεση όλων των χερσαίων και ναυτικών δυνάμεων της Ελλάδας. Η Αντάντ ήθελε την Ελλάδα σύμμαχο, αλλά χωρίς να τις παραχωρήσει σαφείς εγγυήσεις, γιατί ήθελε να προσελκύσει και να πάρει στο πλευρό της την Βουλγαρία παραχωρώντας ακόμα και την περιοχή της Καβάλας, αλλά και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Βακαλόπουλος, 2005: 352).

⁵⁷ Το *Drang nach Osten* είναι όρος του 19^{ου} αιώνα ως προς τη Γερμανική στρατηγική για αποικισμό των Σλαβικών περιοχών ανατολικά της Γερμανίας. Περισσότερα στο: <https://www.britannica.com/event/Drang-nach-Osten>.

προς το λιμάνι της Θεσσαλονίκης⁵⁸: «Μετά το *Charlemagne* και το *Patrie* έρχεται η δική μας σειρά να αποχωριστούμε – χωρίς την παραμικρή λύπη – τις θλιβερές ακτές του Μούδρου της Λήμνου» (Σερέφας, 1991:22). «Συνεχίζουμε πλέοντας προς τα περίχωρα, με προορισμό το Ζέϊτενλικ της Θεσσαλονίκης, όπου πρόκειται να στήσουμε τις σκηνές μας προτού αναχωρήσουμε για τη Σερβία» (Σερέφας, 1991: 12).

Η ουσιαστική αποβίβαση των πρώτων δυνάμεων της Αντάντ στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης ξεκίνησε από της 22 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου του 1915, που αποβιβάστηκαν η 10^η Βρετανική Μεραρχία και η 156^η Γαλλική Μεραρχία, μετά από άδεια της κυβέρνησης Βενιζέλου στις 30 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους, λίγο πριν η τελευταία παραιτηθεί, προκαλώντας αυτομάτως την ενεργοποίηση του Μακεδονικού Μετώπου (Δορδανάς, 2015)⁵⁹. Μια εβδομάδα μετά, έφθασε ο στρατηγός Μωρίς Σαράιγ, για να αναλάβει τη διοίκηση του Εκστρατευτικού Σώματος της Ανατολής ή αλλιώς Στρατιάς της Ανατολής.

Εικόνα 20 - Départ des troupes françaises de Salonique pour le front serbe, 5-7 novembre 1915.
(Αναχώρηση γαλλικών στρατευμάτων της Θεσσαλονίκης για το μέτωπο της Σερβίας, 5-7 Νοεμβρίου 1915). Μ.Α.Ρ./2008.

Αμέσως, μετά την πρόχειρη εγκατάσταση τους οι ταλαιπωρημένοι «ετερόχθονες μάρτυρες» (Σερέφας, 1991: 9), για πολλούς από αυτούς μόλις έχουν

⁵⁸ Κατά τον Ferro, το σχέδιο των συμμάχων, να προσελκύσουν το ενδιαφέρον συμμαχικών δυνάμεων με τη διάνοιξη ενός βαλκανικού μετώπου μέσω του λιμανιού της Θεσσαλονίκης είχε προταθεί ήδη από τον Φρανσέ ντ' Εσπερέ τον Οκτώβριο του 1914. Στόχος του σχεδίου ήταν η αποστολή 185.000 στρατιωτών στη Θεσσαλονίκη κατά των Κεντρικών Δυνάμεων, ώστε η Ελλάδα και η Ρουμανία να μην παραδοθούν στα χέρια του αντιπάλου. Hassiotis, L. (2014). Greece. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

⁵⁹ Η αποβίβαση των συμμάχων έγινε μετά από άδεια που δόθηκε από την Κυβέρνηση Βενιζέλου λίγο πριν αυτή παραιτηθεί, ώστε η Ελλάδα να μην μείνει εκτός μιας μελλοντικής διανομής νέων εδαφών αλλά και εξαιτίας του κινδύνου απόσπασης της Μακεδονίας από τον εθνικό κορμό, βλ. σχετικά Papadakis, N., E. (2005). Eleftherios Venizelos. Strategic Goals and the Salonica Theatre of Operations. Στο *The Salonica Theatre of operations and the Outcome of the Great War* (p.p. 97-108). Thessaloniki: Institute for Balkan Studies και Δημητριάδης, Σ., Β. (2012). ό.π., σ. 42.

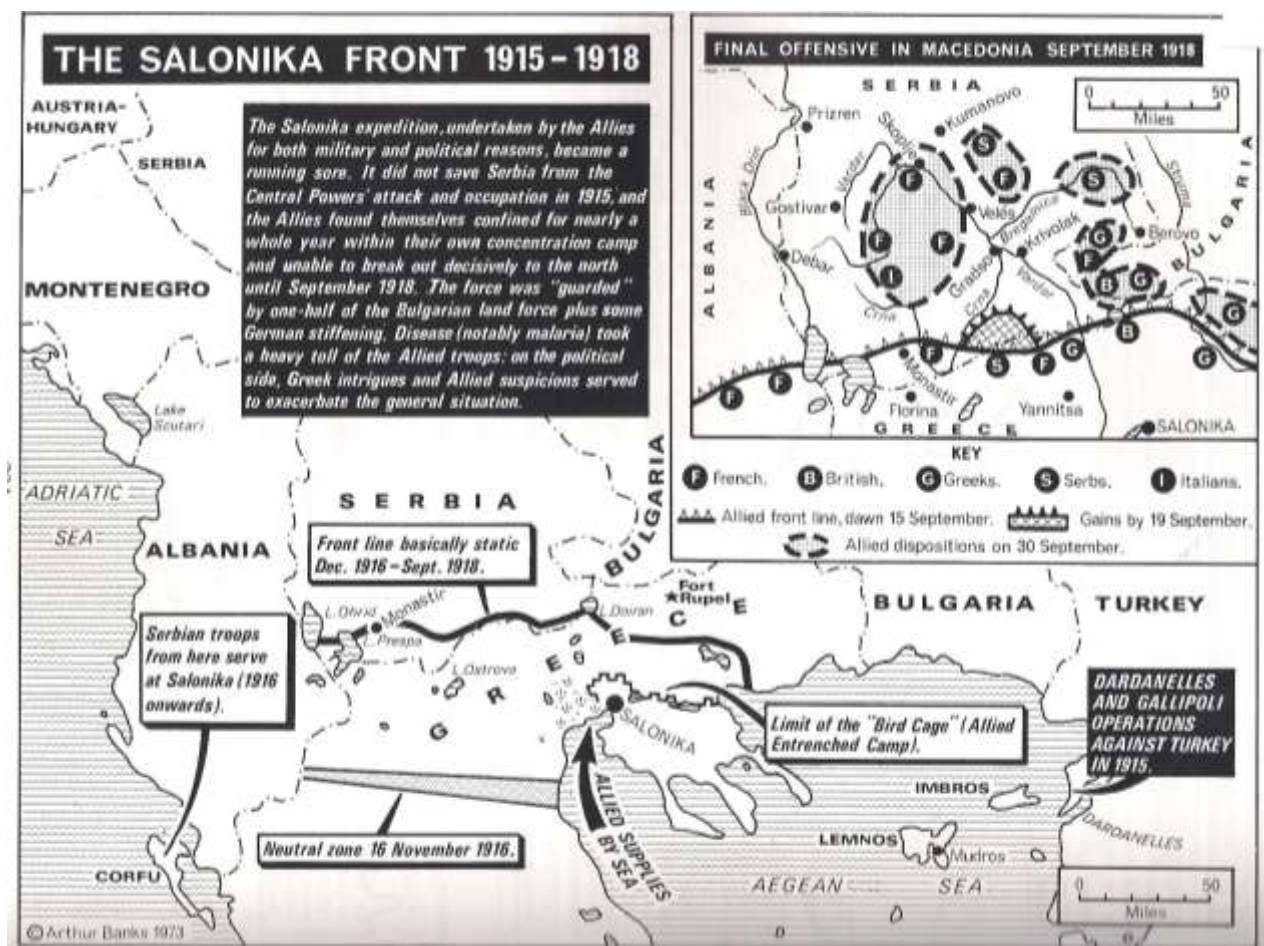
προηγηθεί οι πολεμικές επιχειρήσεις της Καλλίπολης, κατευθύνθηκαν προς τη Σερβία, για να καταλάβουν την άνω κοιλάδα του Αξιού, διασφαλίζοντας την υποχώρηση των Σέρβων προς τη Θεσσαλονίκη (**εικόνα 20**). Μέσω της μοναδικής σιδηροδρομικής γραμμής έφθασαν αρχικά στο σταθμό στη Στρώμνιτσα ή Στρούμιτσα (Strumitza) και από εκεί με πορεία στα Κρίβολακ (Κρινολακ) – Νεγκοτίν (Negotin). Αφού διέσχισαν τον ποταμό Αξιό (Βαρδάρη), ήρθαν σε επαφή με τις βουλγαρικές δυνάμεις. Οι στρατιώτες έφθασαν, συντάσσονταν, απέκρουαν τους Βούλγαρους, καταφέροντας αρχές Νοεμβρίου να φθάσουν ως το Βέλες. Πολλές μάχες πραγματοποιήθηκαν στον Αξιό και στον παραπόταμο του Τσέρνα, γραμμή άμυνας των Γάλλων. Η έλλειψη όμως επαρκών βαγονιών καθυστέρησαν τη μεταφορά του γαλλικού στρατού, επιτρέποντας τη 2^η Βουλγαρική στρατιά⁶⁰ σε 24 ώρες να κατορθώσει να καταλάβει το Βέλες και το Κομάνοβο, εμποδίζοντας την επικοινωνία των Γάλλων με τους Σέρβους και την ένωση τους (κάτι που επέτρεπε πρόσβαση στο Πρίλεπ και στο Μοναστήρι) και την υποχώρηση των δεύτερων προς την κοιλάδα του Αξιού (Νικόλτσιος, 2012: 31). Παράλληλα, οι Βρετανοί, που είχαν προχωρήσει μέσω της πεδιάδας της Δοϊράνης, αν και κατέλαβαν στις 21 Νοεμβρίου το Κοστούρινο (Kosturino), δεν μπόρεσαν να συγκλίνουν προς την κοιλάδα του Αξιού και να βοηθήσουν τα γαλλικά στρατεύματα.

Οι Σέρβοι με τους Βούλγαρους να τους απειλούν Ανατολικά και τους Αυστριακούς Βόρεια, αναδιπλώθηκαν και με επικεφαλής τον αρχιστράτηγο Ρutnik, το βασιλιά Πέτρο, το διάδοχο Αλέξανδρο, τη σέρβικη κυβέρνηση, πολίτες και αιχμαλώτους πολέμου, μη έχοντας άλλο τρόπο διαφυγής κατέφυγαν δυτικά προς την Αλβανία και από εκεί με συμμαχικά πλοία στην Κέρκυρα⁶¹. Τα συμμαχικά στρατεύματα των Αγγλογάλλων μετά την αποτυχία βοήθειας των Σέρβων και την κατάληψη των Σκοπίων από τους Βούλγαρους, 9/22 Οκτωβρίου, από τις 23 Οκτωβρίου μέχρι τις 12 Δεκεμβρίου οπισθοχώρησαν⁶² σε ελληνικό έδαφος (**εικόνα 21**).

⁶⁰ Περισσότερα για τον βουλγαρικό στρατό στο Μακεδονικό Μέτωπο βλ. Minchev, D. (2005). The Bulgarian army at the Salonica Front. Στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the Great War* (p.p. 133-141). Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

⁶¹ Η επιχείρηση μεταφοράς των σερβικών δυνάμεων από την Αυλώνα, το Δυρράχιο και το Σκουτάρι, στην Κέρκυρα, παρά τη σύμφωνη γνώμη της κυβέρνησης Θεοτόκη, από τις γαλλικές δυνάμεις που κατέλαβαν το νησί της Κέρκυρας, ξεκίνησε στις 5 Ιανουαρίου 1916 και ολοκληρώθηκε στις 10 Φεβρουαρίου 1916. Συνολικά μεταφέρθηκαν στην Κέρκυρα 133.000 Σέρβοι στρατιώτες. Μέσα σε ένα μήνα πέθαναν αρκετοί από αυτούς, εξαιτίας επιδημίας τύφου και δυσεντερίας. Κάποια Σέρβοι μεταφέρθηκαν με πλωτά νοσοκομεία στη Μπιζέρτα (Bizerte) της Τυνησίας, όπου οι Γάλλοι είχαν ναυτική και στρατιωτική βάση και στη Γαλλία, στην Τουλόν, όπου εγκαταστάθηκαν σε καταυλισμούς στη νότια και δυτική Γαλλία. (Μασσαλία, Λιμπύρν, Κορσική). Μετά την ανασυγκρότηση του, ο Σερβικός Στρατός, με νέα επιχείρηση που κράτησε από τις 11 Απριλίου ως το τέλος Μαΐου 1916, επαναπροωθήθηκε στη Μακεδονία, ενισχύοντας το συμμαχικό στρατό στην περιοχή. E.C.P.A.D. (2014). *La Serbie et la première guerre mondiale dans les collections de l'ECPAD*. Paris: ECPAD.

⁶² Περισσότερα για τη διαδικασία της οπισθοχώρησης των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη στο Χρυσάφης, Γ. (1996). ό.π., σ.σ. 24-26. Οι παρούσες πληροφορίες είναι από τα πρωτότυπα έγγραφα «Documents» του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού στα *Ministre de la Guerre*. (1916). *La Guerre. Documents de la Section Photographique de l'Armée. Fascicule III. Les Allies A Salonique*. Tome Premier. Paris : Librairie Armand Colin και *Ministre de la Guerre*. (1916). *La Guerre. Documents de la Section Photographique de l'Armée. Fascicule XVI. En Orient. Ministre de la Guerre*. Tome Premier. Paris : Librairie Armand Colin.

Εικόνα 21 – Το μέτωπο της Θεσσαλονίκης 1915-1918. Πηγή: Banks, 1997.

Με την οπισθοχώρηση των συμμαχικών στρατευμάτων ο στρατηγός Σαράιγ⁶³, προτίμησε αντί να οργανώσει γραμμή άμυνας κοντά στη μεθοριακή γραμμή, να οπισθοχωρήσουν όλα τα στρατεύματα γύρω από την πόλη της Θεσσαλονίκης. Αφού εγκαταστάθηκαν, άρχισαν να κατασκευάζουν τάφρους και άλλα ισχυρά αμυντικά έργα, μία ενισχυμένη γραμμή χαρακωμάτων, πολυβολείων και δικτύων από συρματοπλέγματα, για την προστασία της πόλης της Θεσσαλονίκης από πιθανή Βουλγαρογερμανική επίθεση (Χρυσάφης, 1996: 26 Price, 1918: 348), δημιουργώντας έτσι το «μεγαλύτερο περιχαρακωμένο στρατόπεδο (*entrenched camp*) του πολέμου» (Δορδανάς, 2014: 363), ή Κλουβί (Birdcage)⁶⁴ (Σαββαΐδης & Δεμερτζής, 2016: 62). «Η Ταξιαρχία Φυνάρι και Σκαπάνη παρατάσσεται μ' ένα φυνάρι και μια σκαπάνη μάνι μάνι [...] για να σκάψει πλήθος χαρακώματα μες τη βροχή» (Σερέφας, 2015: 24) (εικόνα 22).

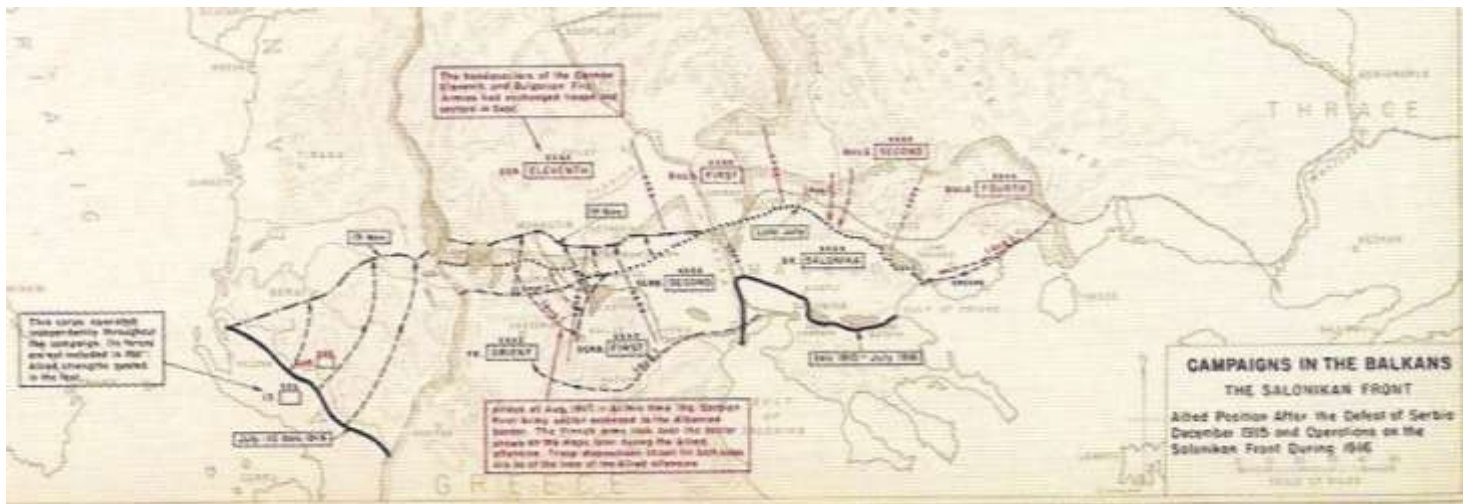
⁶³ Για τον στρατηγό Μωρίς Σαράιγ βλ. Σατραζάνης, Α. (2015). *ό.π.*, σ. 36-51 και Sarrail, M. (1920). *Mon commandement en Orient, 1916-1918*. Paris: Flammarion.

⁶⁴ Ο χαρακτηρισμός του Μακεδονικού Μετώπου ως «Κλουβί» αναφέρεται στο μυθιστόρημα Aslet, C. (2014). *The Birdcage: a novel of Salonika*. Players' Account. Επίσης, για το Μακεδονικό Μέτωπο βλ. και το μυθιστόρημα Proctor, L. (2013). *The Long Shadow*. Leicester: Troubador.

Εικόνα 22 - Les premières lignes fortifiées construites par Sarrail, décembre 1915. Une tranchée de 1ère ligne, Thessalonique/Salonique (environs), 1916.03.12 (Οι πρώτες οχυρωμένες γραμμές που έκτισε ο Σαράνγ, Δεκέμβριος 1915. Μια τάφος πρώτης γραμμής, Θεσσαλονίκη, περίχωρα. 03/12/1916). Μ.Α.Ρ./2008.

Η πρώτη αμυντική γραμμή ακολουθούσε «από τα βόρεια της Θεσσαλονίκης από τον Αξιό ποταμό από τις εκβολές του μέχρι βόρεια τα Στενά Γαλλικού, περνούσε προς τα ανατολικά με τη σειρά τους οικισμούς *Dautli* (Μονόλοφος), *Ajvatli* (Λήτη), *Kavalat* (Καβαλάρι), και έφθανε μέχρι τον Κόλπο του Ορφανού, περνώντας από τις λίμνες *Λαγκαδά* (*Langaza*) και *Βόλβη* (*Besik*)» (Χρυσάφης, 1996: 26 Γαρυφαλλος, Σαββαΐδης & Χριστοδούλου, 2015: 14). Μέχρι το τέλος του 1916 η γραμμή αντιπαράθεσης του Μακεδονικού Μετώπου, 350 χιλ, ταυτίστηκε σε γενικές γραμμές βόρεια από την Αδριατική, τη λίμνη Οχρίδα, τις Πρέσπες, το Μοναστήρι, ακολουθώντας περίπου την ελληνοσερβική συνοριακή γραμμή, τη λίμνη Δοϊράνη φθάνοντας στα ανατολικά το ποταμό Στρυμόνα» (Γαρυφαλλος, Σαββαΐδης & Χριστοδούλου, 2015: 14). Μέσα στην προστατευόμενη περιοχή και κατά μήκος της αμυντικής γραμμής τοποθετήθηκαν ελεγκτικά φυλάκια σε διάφορα σημεία (Λαζαρίδης, 2016: 60). Το μέτωπο ήταν σχετικά στατικό μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1918 όταν οι σύμμαχοι εξαπέλυσαν επίθεση και συνθηκολόγησε η Βουλγαρία (εικόνες 21 και 23).

Εικόνα 23 - Campaigns in the Balkans. The Salonikan Front – Allied Position After the Defeat of Serbia – December 1915 and Operations on the Salonikan Front During 1916. Η πρώτη γραμμή του Μακεδονικού Μετώπου για την οχύρωση της Θεσσαλονίκης (περίπου από Δεκέμβριο 1915 μέχρι Ιούλιο 1916. Πηγή: Σαββαΐδης Π., - Δεμερτζής Σ., (2016), ό.π., σ. 63.

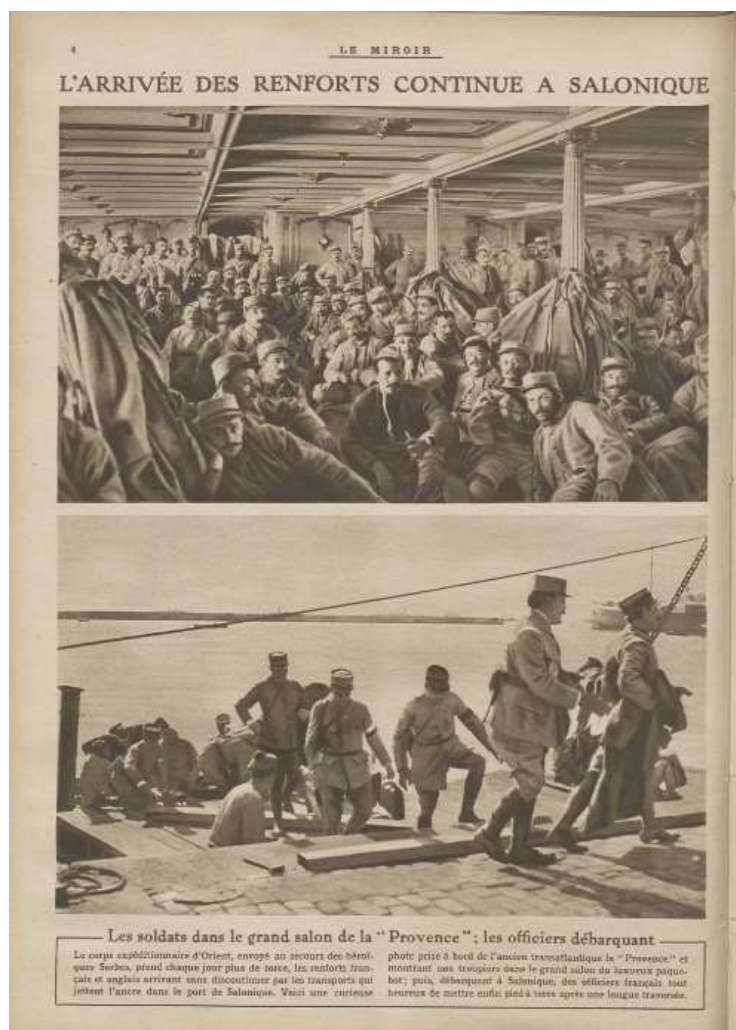
Η πόλη της Θεσσαλονίκης⁶⁵, όπου η εβδομάδα έχει τρεις Κυριακές⁶⁶, με την αποβίβαση των συμμάχων και την εγκατάστασή τους, ανάμεσα στο 1915 και το 1919, αποτέλεσε σημαντικό λιμάνι των πολεμικών επιχειρήσεων των συμμαχικών δυνάμεων, ένα «πολύχρωμο και πολύβουο στρατιωτικό κέντρο» (Κολώνας, 1983), «η πόλη με το μεγαλύτερο συνωστισμό σε όλη την οικουμένη» (Mazower, 2006: 372), «το μεγαλύτερο εθελοντικό στρατόπεδο αιχμαλώτων» (Afflerbach, 2005), το «θέατρο» ορισμένων από τα σημαντικότερα στρατιωτικά και κοινωνικοπολιτικά γεγονότα της περιόδου και τέλος, πατρίδα για χιλιάδες πρόσφυγες, που έφθασαν σε αυτή από τη Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Ανατολική Θράκη.

Στα μάτια των Γάλλων, η Θεσσαλονίκη έγινε «η βαλκανική Μασσαλία τους, ενώ των Βρετανών ένα νέο Πορτ Σάιτ με αλεξανδρινές αποχρώσεις» (Σατραζάνης, 2012α: 14). Η Tynaire Marcelle για τη Θεσσαλονίκη αναφέρει: «Η Θεσσαλονίκη είναι μια πολιτεία ξαπλωμένη στους πρόποδες ενός λόφου, στην κορυφή του οποίου δεσπόζουν κατεστραμμένοι πύργοι, τείχη με πολεμίστρες που κατεβαίνουν ως την πόλη και ψηλά πυκνά πλατάνια.[...]. Αυτό που τραβάει την προσοχή μας είναι η προκυμαία που εκτείνεται από τον Λευκό Πύργο ως τις αποθήκες του Τελωνείου, γεμάτη

⁶⁵ Περισσότερα για τη Θεσσαλονίκη στο Χρυσάφης, Γ. (1996). Ό.π., σ. 20-22 και 28-30. Μαρτυρίες στρατιωτών από τη Θεσσαλονίκη και το Μακεδονικό Μέτωπο στα Σερέφας, Σ. (1991). *Η Θεσσαλονίκη εξ αποστάσεως. Βλέμματα από τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1914-1919*. Αθήνα: Εντευκτηρίου και Σερέφας, Σ. (2015). *Δεν υπήρξαμε ήρωες εδώ. Λογοτεχνικά κείμενα και μαρτυρίες*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press. Για φωτογραφικά λευκώματα δεξ τα: Φωτογραφικό λευκώμα. (1991). *Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του μεγάλου πολέμου. Φωτογραφίες της Στρατιάς της Ανατολής (1915-1919)*. Θεσσαλονίκη: Εθνική τράπεζα της Ελλάδος και Σατραζάνης, Α. (2012α). *Η Γαλλική Στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

⁶⁶ Η Tynaire Marcelle αναφέρει ότι στη Θεσσαλονίκη η ημέρα αργίας επαναλαμβάνεται τρεις φορές μέσα στη βδομάδα και άρα η εβδομάδα έχει τρεις Κυριακές, για τους πιστούς τριών διαφορετικών θρησκειών. Την Παρασκευή αργούν οι Μουσουλμάνοι, το Σάββατο οι Εβραίοι και την Κυριακή οι Χριστιανοί. Tynaire, M. (2008). ό.π., σ. 39.

περαστικούς, αυτοκίνητα, τραμ και στρατιωτικά οχήματα, όπου η φορτοεκφόρτωση διεξάγεται μέσα στην οχλαγωγία και τις φωνές» (Tynaire, 2008: 36-37).

Εικόνα 24 - Αποβίβαση Γάλλων (στρατιωτών επάνω – αξιωματικών κάτω) στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης. Εφημερίδα Le Miroir (21-11-1915). Πηγή: Gallica.

Σταδιακά στην πόλη της Θεσσαλονίκης συγκεντρώθηκαν όλες οι «Φυλές του Ισραήλ» (Μυριβήλης, 1924), εκατοντάδες χιλιάδες στρατιώτες και βοηθητικό προσωπικό με όλων των τύπων και των τόπων τις στολές, δίνοντας στη Στρατιά της Ανατολής έναν πολυεθνικό χαρακτήρα⁶⁷: Γάλλοι, Σενεγαλέζοι, Βορειοαφρικανοί, Ινδοκινέζοι, Άγγλοι, Σκωτσέζοι, Ουαλοί, Ιρλανδοί, Ινδοί, Κύπριοι, Μαλτέζοι, Σέρβοι, Ιταλοί, Ρώσοι, Αλβανοί, Αμερικάνοι, Τσεχοσλοβάκοι και Έλληνες άλλων περιοχών και γιατροί και νοσοκόμοι από τον Καναδά, την Αυστραλία και τη Νέα Ζηλανδία.

Ως τα τέλη του Ιανουαρίου 1916 είχαν αποβιβαστεί 125.000 Γάλλοι⁶⁸ και 100.000 Βρετανοί⁶⁹, χωρίς να υπολογίζονται οι άντρες των τεχνικών και βοηθητικών

⁶⁷ Στοιχεία για την εθνικότητα των στρατιωτών της Στρατιάς της Ανατολής και περιγραφές τους στα Γαρύφαλλος, Α., Σαββαΐδης, Π. & Χριστοδούλου, Δ. (2015). ό.π., σ.σ. 16-17, Σερέφας, Σ. (2015). ό.π. και Μέγας, Γ. (2015α). ό.π., σ. 17.

⁶⁸ Τα γαλλικά στρατεύματα αποτελούνταν από μονάδες από τη μητροπολιτική Γαλλία, με ένα 20% να αποτελείται από στρατεύματα των αποικιών (Troupes Coloniales), από τις γαλλικές αποικίες της

υπηρεσιών (Βακαλόπουλος, 2005: 354). Σταδιακά οι δυνάμεις αυξήθηκαν. Τον Απρίλιο του 1916 έφθασαν από την Κέρκυρα 120.000 Σέρβοι άνδρες του «*Στρατού των φαντασμάτων που ζαναζωντάνεψαν*»⁷⁰ (Tynaire, 2008: 101). Τέλη Ιουλίου έφθασαν δύο ρωσικές ταξιαρχίες⁷¹, 50.000 αντρών, ενώ τον Αύγουστο άρχισε η σταδιακή άφιξη 44.000 Ιταλών⁷². Το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους, προστέθηκαν και 10.000 Έλληνες της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, που κήρυξε τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις. Τέλος του 1916, οι δυνάμεις της Αντάντ ανέρχονταν σε 550.000 άνδρες περίπου μαζί με το βοηθητικό προσωπικό (Μέγας, 2015α: 14). Το 1918 η συνολική δύναμη των συμμαχικών στρατευμάτων έφθανε τους 655.000⁷³ άντρες (130.000 περίπου διέθετε η Ελλάδα)⁷⁴, έναντι των 570.000 των Κεντρικών Δυνάμεων⁷⁵ (ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1958).

Αφρικής και της Ινδοκίνας και Αναλυτικά στοιχεία για το σύνολο του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος στο Μακεδονικό Μέτωπο βλ. Μέγας, Γ. (2015α). ό.π., σ.σ. 24-49.

⁶⁹ Αναλυτικά για τις βρετανικές δυνάμεις στο Μακεδονικό Μέτωπο ή κατά τους Βρετανούς την British Salonika Force (BSF), βλ. Μέγας, Γ. (2015α). ό.π., σ. 50-77.

⁷⁰ Αναλυτικά για το σέρβικο στρατό στο Μακεδονικό Μέτωπο βλ. Μέγας, Γ. (2015α). ό.π., σ. 78-85.

⁷¹ Για την άφιξη των Ρώσων, της 2^{ης} ταξιαρχίας (Ιούλιο) και της 4^{ης} (Νοέμβριος), βλ. σχετικά Gorokhoff, G. and Korliakov, A. (2003). *Le corps expéditionnaire russe en France et à Salonique, 1916-1918*. Paris. Για τη παρουσία της Ρωσίας στο Μακεδονικό Μέτωπο βλ. σχετικά Παυλόβ Α. Ι. (2014). *Η Ρωσία και το μέτωπο της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη και Μέγας, Γ. (2015α). ό.π., σ.σ. 108-115. Το Ρωσικό εκστρατευτικό σώμα συνέβαλε στην επιτυχία επιχειρήσεων στις επιθέσεις στη Φλώρινα και το Μοναστήρι το έτος 1916. Ο Σαράιγ αναφέρει «*Ρώσοι στα βουνά της Ελλάδας, όπως και στις πεδιάδες της Σερβίας, η μυθική σας γενναιότητα ποτέ δεν θα αμφισβητηθεί*». Sarail, M. (1920). ό.π., σ. 182. Η συμμετοχή τους στις μάχες συνεχίστηκε μέχρι την Οκτωβριανή επανάσταση του 1917, όπου μετά το πρώτο διάταγμα για ειρήνη των Σοβιετικών, οι στρατιώτες απαίτησαν την επιστροφή τους στη Ρωσία, αλλά η γαλλική διοίκηση τους το απαγόρευσε, αναφέροντας ότι το διάταγμα δεν αφορά τα στρατεύματα του εξωτερικού. Τελικά, τέλη Φεβρουαρίου του 1918, η ρωσική δύναμη διαιρέθηκε σε τρεις κατηγορίες, αυτούς που συμφώνησαν να πολεμήσουν στο πλευρό της Γαλλίας μετά την επανάσταση, αυτούς που αρνήθηκαν να πολεμήσουν αλλά συμφώνησαν να βοηθήσουν τους συμμάχους σε εθελοντική βάση και αυτοί που επέμεναν να γυρίσουν στην πατρίδα τους και σχημάτισαν για αυτούς ένα τάγμα εργασίας. Σαββαΐδης, Π. & Δεμερτζής, Σ., (2016), ό.π., σ. 124-125.

⁷² Αναλυτικά για τις ιταλικές δυνάμεις βλ. Μέγας, Γ. (2015α). ό.π., σ. 101-107.

⁷³ Πληροφορίες αναφέρουν και την ύπαρξη δύο ταγμάτων από την Πορτογαλία και ένα αυτοτελές σύνταγμα Μαυροβούνιων και Βόσνιων με Γάλλους αξιωματικού το οποίο το 1918 ενσωματώθηκε στη δύναμη των 6.000 ανδρών της διαμορφωθείσας Τσεχοσλοβακικής Λεγεώνας. Μέγας, Γ. (2015α). ό.π., σ. 17.

⁷⁴ Αναλυτικά για τον Ελληνικό Στρατό στο Μακεδονικό Μέτωπο, βλ. Μέγας, Γ. (2015α). ό.π., σ.σ. 86-99 και ΓΕΣ/ΔΙΣ. (1958). *Η Ελλάς και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια 1914-1918*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας του Στρατού.

⁷⁵ Ο στρατηγός Φάλκενχαϊν θεωρούσε ότι η διατήρηση στο Μακεδονικό Μέτωπο μεγάλο αριθμό γερμανικών δυνάμεων ήταν «*χάσιμο χρόνου*», ειδικά όταν υπήρχε μεγαλύτερη ανάγκη ενίσχυσης στο Βερντέν. Επίσης, σε περίπτωση επίθεσης της Γερμανίας στη Θεσσαλονίκη τα συμμαχικά στρατεύματα με πλοία θα έφευγαν και θα μεταφέρονταν είτε στη Γαλλία, είτε στην Ιταλία προκαλώντας μεγαλύτερη ζημιά από το να «*κάθονται*» απλά στην Θεσσαλονίκη. Έτσι, το 1917 ενώ οι σύμμαχοι είχαν 400.000 άντρες στη Θεσσαλονίκη, οι Γερμανοί είχαν μόλις 90.000, το οποίο από πλευρά της στρατηγικής ήταν κερδοφόρο το να καταφέρεις με τόσο λίγο στρατό να παραληρήσεις 400.000 και να έχεις και την Βουλγαρία με το μέρος σου. Το 1918, άφησαν μόνο 33.000 Γερμανούς (3 Τάγματα και 32 πυροβολαρχίες) και το στρατιωτικό τους υλικό στο Μακεδονικό Μέτωπο για να το χρησιμοποιήσουν οι Βούλγαροι, μεταφέροντας τους υπόλοιπους στο Δυτικό για να συνδράμουν στην γενική επίθεση Χίντενμπουργκ και Λούντεντορφ. Όταν η Στρατιά της Ανατολής το 1918 υπό τις διαταγές του Εσπερέ με συνολική δύναμη 30 μεραρχίες (8 Γαλλικές, 6 Σέρβικες, 4 Βρετανικές, 11 Ελληνικές και 1 Ιταλική) επιτέθηκαν ήταν λογική η κατάρρευση των βουλγαρικών γραμμών και η ήττα των γερμανικών και βουλγαρικών δυνάμεων, με την αλληλουχία των συνθηκολογήσεων που ακολούθησε. Από το Afflerbach, H. (2005). ό.π., σ.σ. 59-64.

Ο πολυφυλετικός χαρακτήρας των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ που βρίσκονταν στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά τη διάρκεια του Α΄Π.Π. μπορεί να φανεί από μια φωτογραφία (καρτ – ποστάλ χριστουγεννιάτικων γιορτινών ευχών) που κυκλοφορεί ευρέως στο διαδίκτυο (εικόνα 25) στην οποία απεικονίζονται όρθιοι από αριστερά: ένας Βρετανός, ένας στρατιώτης από τις Γαλλικές αποικίες, ένας Ρώσος, ένας Ινδός Σικχ, ένας Ιταλός, και ένας Σέρβος. Καθιστοί είναι από αριστερά: (πιθανόν Κρητικός χωροφύλακας με στολή εξόδου), τυφεκιοφόρος από την Αφρική, ένας Γάλλος με αποικιακή στολή, ένας Βιετναμέζος και ο Κρητικός χωροφύλακας που οργάνωσε την φωτογράφιση) (Ρουμελιώτης, 2013). «Σε μας πρόκειται για την ανθρώπινη ενέργεια που την φέραμε ως εδώ μαζεμένη απ’ όλα τα μέρη του κόσμου, από τη Γαλλία, την Αφρική, την Αγγλία, την Αυστραλία και την Αμερική, για ξεχυθεί με θανατηφόρους σπινθηρισμούς στις πλαγιές των Βαλκανίων» (Σερέφας, 1991: 16).

Εικόνα 25 - Xmas Greetings 1916 from the Salonica Army, Historic Group of Allied Comrades in Arms.

Μαζί με τις μονάδες στρατού στη πόλη της Θεσσαλονίκης, αποβιβάστηκαν τεράστιες ποσότητες εφοδίων και πυρομαχικών, ενώ επί εβδομάδες συνεχίστηκε η εκφόρτωση πυροβόλων, πολεμοφοδίων, υλικού στρατωνισμού, ειδών επισιτισμού, οχημάτων (φορτηγών, κάρων, ασθενοφόρων⁷⁶, αυτοκινήτων), ζώων κτλ. (εικόνα 26): «κάθε μέρα έφταναν στο λιμάνι βαποριές καταψυγμένα κρέατα και κουνέλια από την Αυστραλία, ζάχαρη από τη Γιόβα, κορν μπιφ από την Αργεντινή, άσπρο αλεύρι και

⁷⁶ Πρόκειται για τις μονάδες 3 και 10 της AFS (American Field Service) που στάλθηκαν στο Μακεδονικό Μέτωπο, αλλά και γαλλικές μονάδες (Ambulance, Ambulance Alpine, Ambulance de colonne mobile). Περισσότερα για τα ασθενοφόρα και προσωπικές μαρτυρίες οδηγών - εθελοντών βλ. στο Γαρυφαλλός, Α., Σαββαΐδης, Π. & Χριστοδούλου, Δ. (2015). ό.π., σ.σ. 78-83 και Μέγας, Γ. (2015α). ό.π., σ.σ. 120-121.

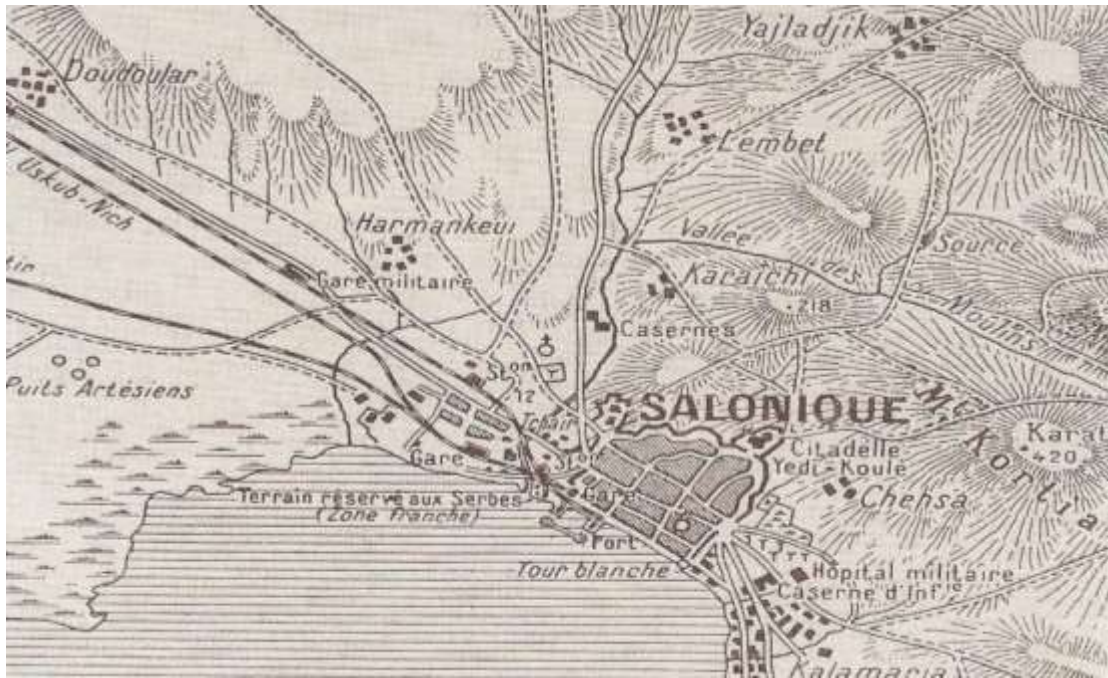
βούτυρο μπάνερ από τις ΗΠΑ και σοκολάτα νεστλέ από την Ελβετία» (Σερέφας, 2015: 77).

Εικόνα 26 – Αποβίβαση αλόγου στην αποβάθρα του λιμανιού της Θεσσαλονίκης.

Στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, η αναβάθμιση του οποίου έγινε από Γάλλους μηχανικούς, υπήρχαν πολλά πλοία (πολεμικά, επιβατηγά, εμπορικά, θωρηκτά, αντιτορπιλικά, υποβρύχια και μεταγωγικά: *«έβλεπες κάθε λογής σκάφη, όπως για παράδειγμα τα μεταγωγικά που πηγαινοέρχονταν φορτωμένα με στρατεύματα. τα πιο όμορφα απ' όλα ήταν τα νοσοκομειακά πλοία, βαμμένα πράσινα και άσπρα, με μεγάλους κόκκινους σταυρούς»* (Σερέφας, 1991: 34), για τη μετακίνηση των σοβαρά τραυματιών σε άλλες εγκαταστάσεις στη Μάλτα, την Ιταλία, τη Γαλλία και τη Μ. Βρετανία. Το λιμάνι και η είσοδος του, διαμορφώθηκαν κατάλληλα από τους συμμάχους για την προστασία των πλοίων: *«Η είσοδος του λιμανιού είναι ένας σωστός λαβύρινθος από δίχτυα και νάρκες. Για να μπορέσει να μπει κανείς μέσα του, χρειάζεται να τον καθοδηγήσουν. Το είχαν οχυρώσει οι Σύμμαχοι από την πρώτη κιόλας μέρα που αποβιβάστηκαν, στις 5 Οκτωβρίου. Πρόκειται για μια εξαιρετικά πολύπλοκη οχύρωση, σωστό αριστούργημα όπως κρίνουν οι αξιωματικοί ου πλοίου μας»* (Σερέφας, 2015: 22).

Η τοποθέτηση των στρατιωτών των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στην πόλη της Θεσσαλονίκης είχε μελετηθεί πριν την αποβίβαση αυτών, από τον στρατηγό Γιαν Χάμιλτον, διοικητή στα Δαρδανέλια των «εν Καλλιπόλει Συμμαχικών Δυνάμεων», ο οποίος προέβη στη Θεσσαλονίκη σε συζητήσεις με τις επιτόπιες ελληνικές αρχές για *«εξέταση τας περίξ της πόλεως τοποθεσίας όπως εξεύρει τον τόπον εις τον κατά πρώτον θα γίνει η στρατοπέδευσης των συμμαχικών στρατευμάτων, τα οποία θα αποβιβαστούν ενταύθα αποστελλόμενα προς βοήθειαν της Σερβίας κατά της Αυστριακής και της Βουλγαρικής επιθέσεως»* (Λαζαρίδης, 2016: 37).

Εικόνα 27 - Ο χώρος δυτικά της Θεσσαλονίκης που επιλέχθηκε να γίνει το «camp de Zeitenlik». Πηγή: Λαζαρίδης 2016.

Τα πρώτα στρατόπεδα⁷⁷ οργανώθηκαν έξω από τη ΒΔ πλευρά της πόλης, με τους Γάλλους να επιλέγουν το Ζέϊτενλικ (επειδή δίπλα υπήρχαν κτήρια του μοναστηρίου των καθολικών καλογραιών του Ζέϊτενλικ, το στρατιωτικό νοσοκομείο και το πολιτικό καθολικό νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης) και του Άγγλου το Λεμπέτ. Στην αρχή η εγκατάσταση των στρατοπέδων με σκηνές ήταν προσωρινή, επειδή στόχος ήταν η διείσδυση των στρατιωτών στη Σερβία. Με την οπισθοχώρηση τους πίσω, στρατοπέδευσαν έξω από την πόλη της Θεσσαλονίκης, αλλά επιτάχθηκαν και κτήρια μέσα στην πόλη για τη στέγαση διάφορων υπηρεσιών⁷⁸. Με την σταδιακή άφιξη και άλλων στρατιωτών και υπηρεσιών, δημιουργήθηκαν και σε άλλες περιοχές της Θεσσαλονίκης στρατόπεδα και εγκαταστάσεις. Η εντυπωσιακή θέα με τα στρατόπεδα περιγράφεται γλαφυρά στα εξής λόγια ενός Γάλλου αξιωματικού: «*συμμαχικά στρατόπεδα που εκτείνονται κατά μήκος του ορίζοντα ως το άπειρο, χιλιάδες επί χιλιάδων μικροί καταυλισμοί και αντίσκηνα που μοιάζουν με άσπρα στίγματα κάτω από τον καυτό ήλιο*» και ενός γιατρού: «*Τώρα υπάρχουν απίστευτα μακριές γραμμές και ομάδες από αντίσκηνα – μικρές πόλεις στεγασμένες με μουσαμά*» (Σατραζάνης, 2012α: 37).

⁷⁷ Περισσότερα για τα στρατόπεδα στο Γαρυφαλλός, Α., Σαββαΐδης, Π. & Χριστοδούλου, Δ. (2015). ό.π., σ.σ. 13-15, Σατραζάνης, Α. (2015). ό.π., σ. 20 και Λαζαρίδης, Σ. (2016). ό.π..

⁷⁸ Στην πόλη στεγάστηκαν διάφορες υπηρεσίες, όπως ζωγράφοι, αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες, μηχανικοί, τοπογράφοι, φωτογράφοι, βυζαντινολόγοι, ιστορικοί κτλ. (περισσότερα στο 4^ο Κεφάλαιο της παρούσας εργασίας).

Εικόνα 28- Εξώφυλλο της Le Miroir (25 Μαρτίου 1917). Course de tortues sur le front de Macédoine (Αγώνας ταχύτητας με χελώνες στο Μακεδονικό Μέτωπο). Πηγή: Gallica.

Στους χώρους που επέλεξαν οι σύμμαχοι για να στρατωνιστούν υπήρχαν επίσης, παραπήγματα, νοσοκομεία⁷⁹, αποθήκες πυρομαχικών, αποθήκες τροφίμων και ιματισμού, στάβλοι, κτηνιατρικά νοσοκομεία, στρατόπεδα αιχμαλώτων πολέμου. Κατασκευάστηκαν ντουζ, λουτήρες, εστιατόρια, παραπήγματα για τη σφαγή ζώων και τη φύλαξη των σφαγείων, κλίβανοι, πλυντήρια και αποχωρητήρια. Μετά την υποχώρηση των Αγγλογάλλων από τη Σερβία ιδρύθηκαν και άλλες στρατιωτικές υποδομές, νοσοκομεία, στρατόπεδα, αεροδρόμια (Γαλλικό και Αγγλικό), όπως στο ΝΑ της πόλης (Χαριλάου, Καλαμαριά, Ντεπώ, Τούμπα, Μίκρα) και επιπλέον εγκαταστάσεις αποθηκών και εφοδίων. Εκτός της πόλης της Θεσσαλονίκης, στρατόπεδα, μονάδες εφοδιασμού, σταθμοί πρώτων βοηθειών, νοσοκομεία εκστρατείας και προσωρινοί χώροι κράτησης αιχμαλώτων πολέμου δημιουργήθηκαν

⁷⁹ Για τις υγειονομικές υπηρεσίες των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο βλ. σχετικά Γαρυφαλλός, Α., Σαββαΐδης, Π. & Χριστοδούλου, Δ. (2015). ό.π..

από τις δυνάμεις της Αντάντ και σε διάφορες πόλεις της Μακεδονίας, ως υποστήριξη στις πολεμικές επιχειρήσεις του μετώπου (Γαρυφάλλος, Σαββαΐδης & Χριστοδούλου, 2015: 16).

Για τον πρωθυπουργό της Γαλλίας Ζωρζ Κλεμανσό, η Στρατιά της Ανατολής ήταν οι επονομαζόμενοι «*κηπουροί της Θεσσαλονίκης*» (Palmer, 1965)⁸⁰. Ο χαρακτηρισμός οφείλεται στο γεγονός ότι η παρουσία των στρατευμάτων σχολιαζόταν με ειρωνεία στη Γαλλία και την Αγγλία, μιας και η Θεσσαλονίκη παρουσιαζόταν ως ιδεώδη τόπος παραθερισμού και διασκέδασης, σε πλήρη αντίθεση με το «αιματοβαμμένο» Δυτικό Μέτωπο. Χαρακτηριστικό είναι το εξώφυλλο της *Le Miroir* (25 Μαρτίου 1917) (εικόνα 28), με τις φωτογραφίες Γάλλων στρατιωτών στη Θεσσαλονίκη να διοργανώνουν κούρσα ταχύτητας με χελώνες. Επίσης, οι βρετανοί χρησιμοποιούσαν για τη Θεσσαλονίκη το φανταστικό τοπωνύμιο «*Mesopolonica*» (από τη Μεσοποταμία και τη Θεσσαλονίκη όπου υπήρχαν βρετανικά στρατεύματα), όπου οι πιθανότητες επιβίωσης ήταν μεγαλύτερες (Ζαφειριάδης & Χριστούλιας, 2014: 85).

Παρά την κριτική που δέχτηκε, σημαντικό ήταν το «ωφελμιστικό έργο»⁸¹ της Στρατιάς της Ανατολής και των υπηρεσιών της στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά τη διάρκεια του Α΄Π.Π.. **Τα πλεονεκτήματα της παρουσίας των συμμάχων** στη Μακεδονία ήταν: 1) πραγματοποιήθηκε πλήθος έργων υποδομής (Δημητριάδης, 2012: 43), που συνδέονταν με τις άμεσες ανάγκες του πολέμου, αλλά και έργα που εξασφάλιζαν στους στρατιώτες καλές συνθήκες διαβίωσης και μεταφορών (Farnoux, 2012: 83), και έδωσαν τη δυνατότητα σε ντόπιους και πρόσφυγες να βρουν εργασία: «*εις την περιοχή του Ζεΐτενλικ χιλιάδες Έλληνες πρόσφυγες εργάζονται και ζουν και αυτοί και οι οικογένειές τους ανακουφίζοντας την ελληνική κυβέρνηση πληρωμένοι επαρκώς και μη λαμβάνοντας επίδομα*» (Λαζαρίδης, 2016: 71), 2) καταπολέμηση ασθενειών, όπως η ελονοσία, 3) βελτίωση των μεσών καλλιέργειας, εκσυγχρονισμό και νέες μέθοδοι, 4) εμπλουτισμός της πνευματικής και καλλιτεχνικής ζωής, εκπαιδευτικό έργο (ανανέωση ήδη υπαρχόντων σχολείων και δημιουργία άλλων)⁸² και 5) αρχαιολογικές έρευνες (περισσότερα στο 4^ο Κεφάλαιο της παρούσας εργασίας).

«Τα δύο μεγαλύτερα προβλήματα στη μακεδονική εκστρατεία ήταν οι επικοινωνίες και οι μεταφορές. Ενώ ο εχθρός μπορούσε να στέλνει εφόδια και ενισχύσεις από την κεντρική Ευρώπη προς το μακεδονικό μέτωπο σιδηροδρομικός, αντίθετα κάθε στρατιώτης και κάθε τόνος από τα αγαθά που προωθούσαν οι σύμμαχοι

⁸⁰ Στα ελληνικά Palmer, A., W. (1977). *Το Μακεδονικό Μέτωπον και ο ελληνικός διχασμός*. Παπαρόδου, Ν. (μετ.), Αθήνα: Μπεργκαδής.

⁸¹ Για το Πολιτιστικό έργο της Γαλλικής Στρατιάς στη Μακεδονία βλ. περισσότερα στο Σατραζάνης Α. (1994). Το ειρηνικό έργο του Γαλλικού στρατού στη Μακεδονία. Στο Χεκίμογλου Ε. (Επίμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη* (σ.σ. 91-112). Θεσσαλονίκη: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος - Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος, Σατραζάνης, Α. (2012β). Η Γαλλική Στρατιά της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη. Στο Αναστάσιος Α. & Μότσιανός, Ι. (Επίμ.), *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια: Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/Σέδες* (σ.σ. 83-92). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού και Χεκίμογλου, Ε. (2012). Επιδράσεις της συμμαχικής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη (1915-1918). Στο Αναστάσιος Α. & Μότσιανός, Ι. (Επίμ.), *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια: Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/Σέδες* (σ.σ.51-64). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

⁸² Περισσότερα για τα σχολεία στη Θεσσαλονίκη βλ. Tynaire, M. (2008). ό.π., σ.σ. 124-144.

έπρεπε να μεταφερθεί διαμέσου θαλασσών τις οποίες λυμαίνονταν τα εχθρικά υποβρύχια» (Σερέφας, 1991: 45).

Εικόνα 29 - Η περιοχή της Θεσσαλονίκης, οι θέσεις των συμμαχικών στρατοπέδων και οι σιδηροδρομικές γραμμές που κατασκευάστηκαν από τους Συμμάχους για τη μεταφορά εφοδίων και προσωπικού από τα λιμάνια προς τις αποθήκες και τις μονάδες προς το μέτωπο. Πηγή: Σαββαΐδης & Δεμερτζής, 2016.

Για καλύτερη μετακίνηση των μονάδων στρατού, τραυματιών, αιχμαλώτων πολέμου και των εφοδίων με φορτηγά, κάρα, άλογα και τρένα προς το μέτωπο και πίσω ξεκίνησε η κατασκευή και συντήρηση ενός επαρκούς οδικού δικτύου⁸³ και σιδηροδρομικού δικτύου⁸⁴ σε όλη την περιοχή με τη χρησιμοποίηση στρατιωτικού προσωπικού και ντόπιων εργατών ή προσφύγων που εργάζονται για ένα μεροκάματο στους συμμάχους (Λαζαρίδης, 2016: 74). Επίσης, σιδηροδρομικό δίκτυο κατασκευάστηκε και στην πόλη, που ξεκινούσε από το λιμάνι και πήγαινε σε αποθήκες και χώρους εφοδίων στα στρατόπεδα και ενωνόταν με τις βασικές

⁸³ Ως προς τους δρόμους υπήρξαν τρεις, ο δρόμος από Θεσσαλονίκη για Μοναστήρι, ο δρόμος Σερρών και ο δρόμος από Jailadjik για Βέροια, Κοζάνη και Φλώρινα, οι οποίοι ήταν σχεδόν κατεστραμμένοι με λιθόστρωμα ανύπαρκτο. Οι δρόμοι ανακατασκευάστηκαν μέσα σε ένα χρόνο από στρατιωτικό προσωπικό και εργάτες πολίτες και καινούργιοι ανοίχτηκαν. Επίσης, κατασκευάστηκαν γέφυρες. Συνολικά το πρόγραμμα της Οδικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Στρατού της Ανατολής συντήρησε και κατασκεύασε 1200 χλμ δρόμου. Σατραζάνης, Α. (2012α). *ό.π.*, σ. 109.

⁸⁴ Υπήρχαν τρεις σιδηροδρομικές γραμμές. Η πρώτη από την κοιλάδα του Αξιού, μέσω της Μακεδονίας, την παλιά Σερβία και το βασίλειο της Σερβίας μέχρι τη Νις, όπου διακλαδίζεται προς τη γραμμή προς τη Κωνσταντινούπολη, τη Σόφια και την Αδριανούπολη. Η δεύτερη περιλαμβάνει τη βόρεια ακτή του Αιγαίου, για να εισέλθει στη Βουλγαρία από τη Ξάνθη. Η τρίτη πηγαίνει στα βορειοδυτικά και κατευθύνεται στο Μοναστήρι και φτάνει κοντά στα Αλβανικά σύνορα. Μια νέα τέταρτη γραμμή έγινε για να συνδεθεί το δίκτυο Θεσσαλονίκης με τη Θεσσαλία για επαφή με την πόλη της Αθήνας. Σατραζάνης, Α. (2012α). *ό.π.*, σ.σ. 19-20. Για τη γραμμή Μοναστήρι – Θεσσαλονίκη περισσότερα βλ. Μαυρομάτης, Β. και Μαζαρακίδου, Α. (1990). *Πρώτες ιστορικές πληροφορίες για τη σιδηροδρομική σύνδεση Θεσσαλονίκης – Μοναστηριού στα τέλη του 19ου αιώνα*. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.

σιδηροδρομικές γραμμές προς το Μοναστήρι και την Κωνσταντινούπολη (το λεγόμενο Decaucille - 60cm πλάτους). Παρόμοια γραμμή από το λιμάνι έφθανε στη Μίκρα. Άλλες γραμμές παρόμοιες έγιναν και έξω από την πόλη της Θεσσαλονίκης (εικόνα 29). Ανάλογο οδικό δίκτυο έγινε για την επικοινωνία των στρατοπέδων και για την διευκόλυνση των νοσοκομειακών εγκαταστάσεων γύρω από τη Θεσσαλονίκη.

Στο Μακεδονικό Μέτωπο, πέρα των έργων υποδομής αλλά και τη μεγάλη, σχεδόν, σε χρονική διάρκεια στατικότητα του μετώπου, σημειώθηκαν διάφορες εχθροπραξίες, με κορύφωμα το έτος 1918 και την τελική επίθεση της Στρατιάς της Ανατολής προς τις αμυντικές θέσεις των Βούλγαρων, επιφέροντας την πολυπόθητη συνθηκολόγηση της.

Μετά την αρχική εκστρατεία του 1915 για την υποστήριξη της οπισθοχώρησης των Σέρβων, που απέτυχε, το μεγαλύτερο βάρος των συμμαχικών δυνάμεων στράφηκε στην κατασκευή οχυρωματικών έργων γύρω από την πόλη της Θεσσαλονίκης. Ο Δορδανάς αναφέρει ότι η στασιμότητα και η διατήρηση των θέσεων που υπήρξε στο Μακεδονικό Μέτωπο πριν το 1916, οφειλόταν στη «στάθμιση των αριθμητικών δεδομένων» θεωρώντας ότι δεν θα βοηθούσε καμία πλευρά για τη πραγματοποίηση μιας μεγάλης κλίμακας επιθετικής πρωτοβουλίας (Δορδανάς, 2014: 363). Και όταν τελικά αυτή πραγματοποιήθηκε ήταν «περιορισμένης έκτασης», που δύσκολα θα ανέτρεπε τη στρατιωτική κατάσταση της περιοχής. Ειδικά, όταν όλο το βάρος των στρατιωτικών επιχειρήσεων το καλοκαίρι του 1916 βρισκόταν στο Δυτικό Μέτωπο και τις μάχες στο Σομ και το Βερντέν.

Το 1916, ο Σαράιγ σχεδίαζε την κατάληψη του Μοναστηρίου, αλλά για να επιτευχθεί αυτό έπρεπε να προηγηθεί η εκδίωξη των εχθρικών δυνάμεων από το Καϊμακτσαλάν. Την εκστρατεία των συμμαχικών δυνάμεων, με μπροστάρηδες τους Σέρβους στην όλη επιχείρηση, πρόλαβε η επίθεση των Γερμανοβούλγαρων και η κατάληψη στη Δυτική Μακεδονία της περιοχής από τη Φλώρινα μέχρι τη Βεύη και τον ποταμό Τσέρνα (Εριγώνας) και η κατάληψη στην Ανατολική Μακεδονία των Σερρών, Δράμας, Καβάλας και η συνθηκολόγηση του Δ' Σώματος Στρατού (Νικόλτσιος, 2012: 35) **(περισσότερα στο Β' Μέρος, Κεφάλαιο 6 της παρούσας εργασίας)**.

Η εκστρατεία αντεπίθεσης των συμμαχικών δυνάμεων για την απελευθέρωση, αρχικά της Φλώρινας και μετέπειτα την κατοχή του Μοναστηρίου, ξεκίνησε στις 12 Σεπτεμβρίου του 1916, με τη σέρβικη μεραρχία Ντρίνα να καταλαμβάνει τον Προφήτη Ηλία, ενώ δύο γαλλικές μεραρχίες και μια ταξιαρχία Ρώσων να απελευθερώνουν τη Φλώρινα. Με εντολή του στρατηγού Σαράιγ, οι δυνάμεις αυτές βοήθησαν τους Σέρβους στην πολιορκία του Μοναστηρίου, το οποίο τελικά έπεσε στα χέρια των συμμάχων. Παρά την επιτυχία κατάληψης του Μοναστηρίου, οι σύμμαχοι δεν κατάφεραν να σπάσουν την οχυρωματική γραμμή του εχθρού από το Ντόμπρο Πόλιε μέχρι το Πρίλεπ (Νικόλτσιος, 2012: 36).

Το 1917 πραγματοποιήθηκε εαρινή επίθεση υπό τις διαταγές του στρατηγού Σαράιγ, καταλαμβάνοντας τις θέσεις στο Ραβινέ και στο Σκρα ντι Λέγκεν, αποτυγχάνοντας όμως τη διάσπαση των βουλγαρικών αμυντικών γραμμών,

οδηγώντας στην αντικατάσταση του από τον στρατηγό Γκιγιωμά (Marie Louis Adolphe Guillaumat)⁸⁵.

Η γραμμή του Μακεδονικού Μετώπου παρέμεινε περίπου ίδια, μέχρι το 1918, όπου η συμμαχική στρατιά, πρώτα υπό τις διαταγές του στρατηγού Γκιγιωμά κατέλαβε στις 17 Μαΐου του 1918 το ύψωμα του Σκρα ντι Λέγκεν⁸⁶, η πρώτη σημαντική και νικηφόρα μάχη του Μακεδονικού Μετώπου, με τη συμμετοχή ελληνικών μεραρχιών (Κρήτης, Αρχιεπαύλους και Σερρών). Με τη μάχη αυξήθηκε η εμπιστοσύνη των συμμάχων προς τον ελληνικό στρατό, η αποτελεσματικότητα του οποίου τους εξέπληξε⁸⁷.

Ο στρατηγός Λουί Φρανσέ ντ' Εσπερέ (Louis Félix Marie François Franchet d'Espèrey)⁸⁸, συνέχισε το σχέδιο επίθεσης του Γκιγιωμά, σε ένα σημείο που θα ήταν δύσκολο να υποψιαστεί ο εχθρός, τον άξονα Σοκόλ – Ντόμπρο Πόλιες – Βέτρνικ, του όρους Βόρα (Καϊμακτσάλαν)⁸⁹, με τη συμμετοχή συμμαχικών και ελληνικών δυνάμεων (Κρήτης, Σερρών και του 1^{ου} Σώματος Στρατού) (εικόνα 30). Ήδη από τον Ιούνιο του 1918 ο Λουί Φρανσέ ντ' Εσπερέ, σχεδίαζε την διάσπαση του βουλγαρικού μετώπου και συγκέντρωνε πληροφορίες από Σέρβους και Έλληνες αξιωματικούς αλλά και βούλγαρους αιχμαλώτους για το ηθικό, τον αριθμό και την διάταξη των βουλγαρικών δυνάμεων (Σφέτας, 2009: 548). Στόχος του σχεδίου της τελικής επίθεσης ήταν η απόθεση της 11^{ης} γερμανικής στρατιάς υπό του λοχαγού Σχολτς (Firedeich von Scholtz), η κύκλωση της και η απόθεση της 1^{ης}, 2^{ης} και 4^{ης} βουλγαρικής στρατιάς προς τη Βουλγαρία. Μετά από τρεις μέρες, το βουλγαρικό μέτωπο κατέρρευσε, η 11^η γερμανική στρατιά αποκόπηκε από τους Βούλγαρους και παραδόθηκε αυθημερόν με 77.000 άνδρες, 500 πυροβόλα, 10.000 ίππους και πυρομαχικά. Στις 25 του ίδιου μήνα οι συμμαχικές δυνάμεις έφθασαν στην Στρώμνιτσα και πλέον η κατάρρευση της Βουλγαρίας στα τέλη του Σεπτεμβρίου «οδήγησε τη γερμανική στρατιωτική ηγεσία στο συμπέρασμα ότι ο πόλεμος είχε χαθεί» (Mazower, 2008: 193).

Ο Πολυχρονιάδης για τις τελευταίες ημέρες των επιθέσεων αναφέρει: «και αφού δεκατίσθηκαν οι Βούλγαροι, ήλθεν ένας στρατηγός με λευκή σημαία και είπεν

⁸⁵ Ο στρατηγός Γκιγιωμά αντικατέστησε τον Μωρίς Σαράιγ ως διοικητής της Στρατιάς της Ανατολής το Δεκέμβριο του 1917. Πραγματοποίησε αναδιοργάνωση στον στρατό και έθεσε τα στρατιωτικά σχέδια που αργότερα έβαλε σε εφαρμογή ο αντικαταστάτης του Λουί Φρανσέ ντ' Εσπερέ. Πληροφορίες για τις εχθροπραξίες που σημειώθηκαν στο Μακεδονικό Μέτωπο 1915-1918 στα Γαρύφαλλος, Α., Σαββαΐδης, Π. & Χριστοδούλου, Δ. (2015). ό.π. και Spahidis, P. (2005). The Greek Army in World War I, Στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the Great War* (p.p.153-172). Thessaloniki: Institute for Balkan Studies. Περισσότερα για τον στρατηγό Marie Louis Adolphe Guillaumat βλ. Σατραζάνης, Α. (2015). ό.π., σ.σ. 52-63.

⁸⁶ Περισσότερα για τη μάχη στο Σατραζάνης, Α. (2015). ό.π., σ. 60-63 και Περιγραφή της μάχης στα απομνημονεύματα του στρατιώτη Πολυχρονιάδης, Α., Σ. (1999). ό.π., σελ 81-90.

⁸⁷ Περισσότερα στο Dimitriou, Α. (2005). The Greek fighter on the Macedonian Front during World War I, Στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the Great War* (p.p. 173-183). Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.

⁸⁸ Περισσότερα για τον Louis Félix Marie François Franchet d' Espèrey στο Σατραζάνης, Α. (2015), ό.π., σ.σ. 64-68.

⁸⁹ Αναλυτικά η επίθεση στο Σαββαΐδης Π., - Δεμερτζής Σ., (2016), ό.π., σ.σ. 56-62.

εις τον στρατηγό Ιωάννου ότι εις το Πέτσοβον (πόλη της Βουλγαρίας) θα σας παραδώσωμεν τα όπλα» (Πολυχρονιάδης, 1999: 92).

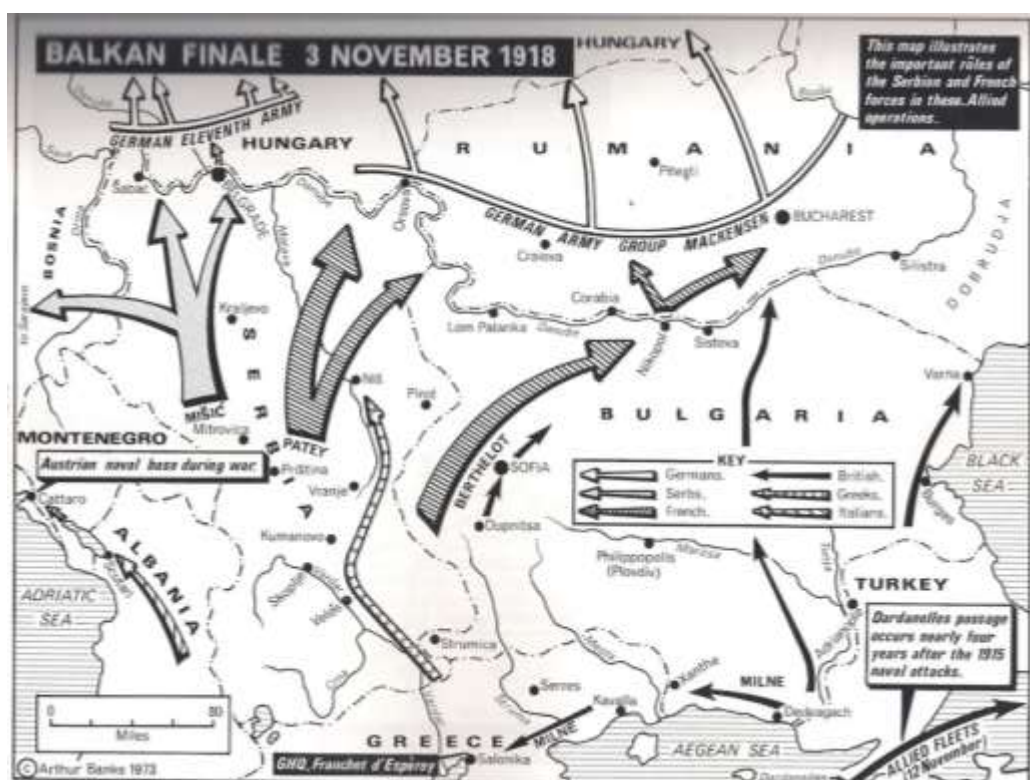

Εικόνα 30 - Campaigns in the Balkans. Disposition of Opposing Forces of the Time of the Allied Offensive, 14 September 1918 and Operations to the Armistice, 11 November 1918 (Η γραμμή του μετώπου κατά την έναρξη της τελικής επίθεσης της 14^{ης} Σεπτεμβρίου του 1918 και οι μεταβολές της μέχρι τη βουλγαρική ανακωχή). Πηγή: Σαββαΐδης & Δεμερτζής, 2016.

Η Βουλγαρία ζήτησε εσπευσμένα 48ωρη ανακωχή δια του πρεσβευτή Ράντεφ, του στρατηγού Λουκόφ και του υπουργού Λιάπτσεφ, που ήρθαν στη Θεσσαλονίκη στις 28 Σεπτεμβρίου και διαπραγματεύτηκαν με τον αρχιστράτηγο Φρανσέ ντ' Εσπερέ, υπογράφοντας τελικά ανακωχή (30 Σεπτεμβρίου 1918)⁹⁰, δεχόμενοι τους όρους που της έθεσαν για εγκατάλειψη των σερβικών και ελληνικών εδαφών που κατείχε ο στρατός της. Μετά την συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας τα αγγλικά στρατεύματα προχώρησαν μέσα από τη Θράκη, φθάνοντας ως τον Έβρο κυριεύοντας προγεφυρώματα της ανατολικής όχθης του. Οι Βρετανοί μπόηκαν στη Σόφια και ο στρατηγός Μιλνέ μετά από διαταγή του Εσπερέ, επιτέθηκε εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οδηγώντας την σε ανακωχή στις 30 Οκτωβρίου, καταλαμβάνοντας παράλληλα τη Δυτική Θράκη. Μετέπειτα τα συμμαχικά στρατεύματα απελευθέρωσαν τη Ρουμανία. Ακολούθως, ο στρατηγός Εσπερέ με τη συνοδεία ελληνικών δυνάμεων κατέπλευσε στο λιμάνι της Κωνσταντινούπολης, όπου τμήμα Κρητών χωροφυλάκων εγκαταστάθηκαν στο φανάρι ως φρουρά του Πατριαρχείου (**εικόνα 31**).

⁹⁰ Ο Γερμανός στρατάρχης Πάουλ Φον Χίντενμπουργκ (Paul Ludwig Hans Anton von Beneckendorff und von Hindenburg) στα απομνημονεύματά του μετά τον πόλεμο έκανε αρνητική κριτική για το βουλγαρικό στρατό, θεωρώντας ότι η Βουλγαρία μπορούσε να συνεχίσει τον αγώνα, μιας και οι βουλγαρικές δυνάμεις, κατ' αυτόν, δεν είχαν εξαντληθεί.

Μετά την συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας, η Αυστροουγγαρία απέσυρε τα στρατεύματα από την Ιταλία και το ιταλικό μέτωπο κατέρρευσε, με αποτέλεσμα 14 Νοεμβρίου ο συμμαχικός στρατός να συνεχίσει την πορεία του, με την είσοδο γαλλικών και σέρβικων δυνάμεων στη Σερβία, αφήνοντας έτσι αυστριακά στρατεύματα εκτεθειμένα στην Αλβανία, όπου υπήρχε ιταλικός στρατός. Την 1^η Νοεμβρίου έπεσε το Βελιγράδι, τα συμμαχικά στρατεύματα εισήλθαν στη Σόφια και στις 3 του μήνα συνθηκολόγησε η Αυστροουγγαρία. Τα συμμαχικά στρατεύματα προσπάθησαν να περάσουν το Δούναβη για να ελευθερώσουν τη Ρουμανία, από τα γερμανικά στρατεύματα του Μάκενσεν, οδηγώντας τη Γερμανία στην ανακωχή 11 του μήνα και στο τέλος του Α΄Π.Π..

Εικόνα 31 – Το «βαλκανικό» φινάλε, 3 Νοεμβρίου 1918. Πηγή: Banks, 1997.

Με τη λήξη του πολέμου τα συμμαχικά στρατεύματα έφυγαν από την Ελλάδα και το Μακεδονικό Μέτωπο, αλλά κάποιοι παρέμειναν εκεί για πάντα, στα διάφορα κοιμητήρια που δημιουργήθηκαν (Κολώνας, 2012: 69), αν και η απουσία ταφής του σώματος του στρατιώτη συνείσφερε στη διατήρηση της στο οικείων περιβάλλον του κάνοντας ακόμη πιο επώδυνο το αίσθημα της απώλειας (Bach, 2010). Τα συμμαχικά Κοιμητήρια του Ζεΐτενλικ στην περιοχή των Αμπελοκήπων – Σταυρούπολης είναι το μεγαλύτερο κοιμητήριο του Α΄Π.Π., στο οποίο συνυπάρχουν στρατιώτες από όλες τις δυνάμεις της Αντάντ⁹¹ (εκτός της Ελλάδας). Στο κοιμητήριο αναπαύονται 20.500 νεκροί της Στρατιάς της Ανατολής (Armee d' Orient) του Μακεδονικού Μετώπου

⁹¹ Για την πολιτική κάθε χώρας ξεχωριστά βλ. σχετικά τα Βλασίδης, Β. (2016). *Μεταξύ μνήμης και λήθης. Μνημεία και κοιμητήρια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη Μακεδονία (1915-1918)*. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα και Βλασίδης, Β. (2017). *Η μνήμη του Μεγάλου Πολέμου. Κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

(Γαλλικό τμήμα, Βρετανικό τμήμα, Σέρβικο τμήμα, Ρωσικό τμήμα και Ιταλικό τμήμα)⁹²(Βλασίδης, 2017: 13).

Το τέλος του πολέμου βρήκε την Ελλάδα στο πλευρό των νικητών, όπου σε αντάλλαγμα προσάρτησε την Δυτική Θράκη από την Βουλγαρία με τη συνθήκη του Νεϊγύ (27 Νοεμβρίου 1919) και ευελπιστούσε σε μεγαλύτερα κέρδη με την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υπό τη συνθήκη των Σεβρών το 1920, όπου δόθηκαν στην Ελλάδα η Ανατολική Θράκη (μέχρι τα πρόθυρα της Κωνσταντινούπολης) και τα νησιά Ίμβρος και Τένεδος, τα οποία έχασε μετέπειτα με τη συνθήκη της Λωζάνης. Η Σμύρνη και η ενδοχώρα της πέρασαν υπό ελληνική διοίκηση, η οποία θα εξέλεγε κοινοβούλιο για μελλοντική ένωση με το βασίλειο της Ελλάδας μετά από 5 χρόνια αν ο πληθυσμός με δημοψήφισμα το αποφάσιζε.

Όταν απέτυχε η συνδιάσκεψη του Λονδίνου τον Φεβρουάριο του 1921, οι μεγάλες δυνάμεις ενθάρρυναν μια ελληνική επίθεση στην Ανατολία. Υπό αυτές τις συνθήκες, η Ελλάδα αποφάσισε να υλοποιήσει το «αιωνικό όραμα» το οποίο πρόβαλλε εθνοτικές και ιστορικές αξιώσεις στην Ανατολία (Smith, 2014: 405) και άρα τα σύνορα που υπήρχαν πριν από το 1914 ήταν η «σπονδυλική στήλη» μιας πολύ μεγαλύτερης Ελλάδας η οποία θα περιλάμβανε μεγάλο μέρος των εναπομείναντα οθωμανικών εδαφών στην Ευρώπη (μαζί με την Κωνσταντινούπολη), εδάφη και στις δύο ακτές των Στενών των Δαρδανελίων και του Βοσπόρου και την Ανατολία μέχρι το κεντρικό υψίπεδο. Τελικά το 1923 και ενώ είχε μεσολαβήσει η Μικρασιατική καταστροφή, η συνθήκη της Λωζάνης (23 Ιουλίου 1923), με την πτώση του Σουλτάνου και την εγκαθίδρυση της Τουρκικής Δημοκρατίας έκλεισε το Ανατολικό ζήτημα (Rogan, 2016: 392).

Για τον Mazower, όμως η κατάρρευση των αυτοκρατοριών δεν έφερε την ειρήνη που είχαν προβλέψει οι φιλελεύθεροι, επειδή τα νέα κράτη που δημιουργήθηκαν προσέφυγαν στην αρχή των εθνοτήτων για να διεκδικήσουν τη γη των γειτόνων τους (αρχή των εθνοτήτων), αλλά ούτε και οι Μεγάλες Δυνάμεις το 1918 έλυσαν τις διαφορές τους, που τις οδήγησαν σε νέο πόλεμο, όπου υπό το πρίσμα του φασισμού και του κουμμουνισμού, οι μεταξύ τους σχέσεις οξύνθηκαν και φορτίστηκαν περισσότερο ιδεολογικά (Mazower, 2008: 196).

⁹² Περισσότερα στο Βλασίδης, Β. (2017). ό.π., σσ. 46-69. Επίσης, εκτός του κοιμητηρίου Ζέιτενλικ, στη Θεσσαλονίκη υπάρχουν τα Κοινοπολιτειακά Στρατιωτικά Κοιμητήρια Μίκρας, Εξοχής – Χορτιάτη και το Ινδικό στην Οδό Μοναστηριού. Στο Μακεδονικό Μέτωπο υπάρχουν πολλά σε όλο το χώρο που εκτεινόταν και από τις δύο πλευρές. Αναλυτικά βλ. στο Βλασίδης, Β. (2017). ό.π., σ. 77. Το 2014 εγκαινιάστηκε το Μουσείο του Γαλλικού Στρατιωτικού Νεκροταφείου του Ζέιτενλικ. Βλ. σχετικά στο <https://gr.ambafrance.org/%CE%9C%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B5%CE%AF%CE%BF%CF%85-%CF%84%CE%BF%CF%85-%CE%96%CE%B5%CE%B9%CF%84%CE%B5%CE%BD%CE%BB%CE%B9%CE%BA>

Διαπιστώσεις

Ο 20^{ος} αιώνας της Ευρώπης κατά τον Kershaw, ήταν ένας αιώνας πολέμου, σε αντίθεση με τον 19^ο που ήταν, σχεδόν, ειρηνικός. Η Ηπειρος, που για σχεδόν εκατό χρόνια μετά το τέλος των ναπολεόντειων πολέμων το 1815, περηφανευόταν ότι είχε φθάσει στο απόγειο του πολιτισμού, από το 1914 έως το 1945 βυθίστηκε στην άβυσσο της βαρβαρότητας (Kershaw, 2016: 1). Αυτή η εποχή των άκρων, το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, που ξεκίνησε το 1914 και έληξε το 1945, προσεγγίζεται επίσης με τις έννοιες ενός Β' Ευρωπαϊκού Τριακονταετούς Πολέμου, κατά τον Eugen Weber ή ενός Ευρωπαϊκού εμφύλιου πόλεμου, κατά τον Traverso (2013).

Οι περισσότεροι μετά το τέλος του Α'Π.Π.⁹³ επέμεναν ότι ο πόλεμος ήταν αναπόφευκτος, αποτέλεσμα τόσο μεγάλων ιστορικών δυνάμεων, που καμία ανθρώπινη μεσολάβηση δε θα είχε μπορέσει να τον αποτρέψει (Ferguson, 2006: 51). Ειδικά για τους νικητές ο πόλεμος ήταν σχετικά εύκολο να αιτιολογηθεί. Στη Βρετανία για παράδειγμα, υπήρξε η άποψη ότι η Γερμανία, ένας ηπειρώτικος τύραννος που στόχευε στην κυριαρχία του κόσμου αποτέλεσε απειλή για την αυτοκρατορία και αυτή (η αυτοκρατορία) λόγω της παραβίασης της βελγικής ουδετερότητας, του φόβου της συντριβής της Ρωσίας και της Γαλλίας, του φόβου μιας πιθανής απομόνωσης της ή του φόβου για το μίσος αυτών, που φοβήθηκαν, αλλά και αυτών, που ευχήθηκαν την παρέμβαση της έπρεπε να αντιδράσει καταφέροντας επιτυχώς την πρόκληση της Γερμανίας (Ferguson, 2006: 57).

Ο Α'Π.Π. ήταν «ο πόλεμος της χαμένης γενιάς»⁹⁴ (Keegan, 1999: 7). Σε όλες τις εμπόλεμες χώρες πολλοί είχαν πολεμήσει για ιδανικά, συχνά για λάθος και κάποιοι επειδή δεν είχαν άλλη εναλλακτική λύση: «ελπίζοντας να καταλάβω ρωτό, της σφαγής τον σκοπό. Για την πατρίδα. Είναι η απάντηση που παίρνω αλλά τον λόγο τότε δεν ξέρω» (Kershaw, 2016: 92). Ο Hobsbawm υποστηρίζει ότι οι περισσότεροι από τους άντρες που πολέμησαν στον Α'Π.Π. μίσησαν ενσυνείδητα τον πόλεμο. Υπήρξαν όμως και κάποιοι, ειδικά Γερμανοί, που από την εμπειρία της πρώτης γραμμής (frontsoldat) με τον θάνατο και το θάρρος απέκτησαν μια αίσθηση όπως την αποκαλεί «*άγριας και μη επικοινωνήσιμης ανωτερότητας*» που καθόρισε τη ζωή τους και αποτέλεσαν τους πρώτους οπαδούς του Χίτλερ (Hobsbawm, 2002: 43). Επίσης, στα μετόπισθεν οι Γερμανοί ούτε οι πολίτες ούτε οι στρατιωτικοί είχαν την αίσθηση ότι είχαν χάσει τον πόλεμο. Κάτι που φάνηκε από την υποδοχή που έκαναν στους στρατιώτες που επέστρεφαν, όπως τους αιχμάλωτους πολέμου (Prisoners of War - Pow),

⁹³ Περισσότερα στο κεφάλαιο «Ταραχώδης ειρήνη» στο Kershaw, I. (2016). *ό.π.*, σ.σ. 93-148.

⁹⁴ Οι απώλειες του Α'Π.Π. ανήλθαν περίπου στα 9 εκατ. νεκροί και από τις δύο πλευρές, περισσότερο από 1 στους 8 από τα 65 εκατ. που πολέμησαν (12% του συνόλου των επιστρατευθέντων), 21 εκατ. τραυματίες (15 εκατ. που τραυματίστηκαν κατά τον πόλεμο, έμειναν μόνιμα ανάπηροι - *grands mutilés* και λίγοι έλαβαν συντάξεις αναπηρίας), ενώ το ποσοστό συνολικών απωλειών (τραυματίες και νεκροί) έφτασε το 57,5 % των επιστρατευθέντων. Σε 4 χρόνια και τρεις μήνες σκοτώνονταν κάθε μέρα κατά μέσο όρο περίπου 6.046 άνδρες. Ο πόλεμος στοίχισε 208 δις δολάρια με τις μετέπειτα επιπτώσεις τους (οικονομική μιζέρια, πληθωρισμός, αποπληθωρισμός και ανεργίας, νομισματική κρίση, συρρίκνωσης του εμπορίου, αθέτησης δανειακών υποχρεώσεων). Πληροφορίες από Ferguson, N. (2006). *ό.π.*, σ. 766 και Keegan, J. (1999). *ό.π.*, σ. 7.

στερεώνοντας έναν μύθο και τροφοδοτώντας την χιτλερική προπαγάνδα (Ferro, 1997: 433).

Ο Keegan υποστηρίζει ότι όταν τα όπλα σίγησαν μετά από 4 χρόνια, μια κληρονομιά πολιτικής μνησικακίας και φυλετικού μίσους ήταν τόσο έντονη, όπου καμία εξήγηση για τον Β΄Π.Π. δεν ευσταθεί χωρίς να γίνει αναφορά σε αυτές τις ρίζες. Στις 18 Σεπτεμβρίου του 1922, ο Χίτλερ θα αναφέρει «δεν μπορεί δύο εκατομμύρια Γερμανοί να έχουν πέσει–ηττηθεί τόσο μάταια [...] όχι, εμείς δεν συγχωρούμε, ζητάμε εκδίκηση» (Keegan, 1999: 3). Τοποθέτηση της προπαγανδιστικής γραμμής που επέλεξε ο Χίτλερ, σύμφωνα με τον Stevenson (2012), μετά την απόφαση του ίδιου για επαναεξοπλισμό⁹⁵ της χώρας και την de facto κατάργηση της Συνθήκης των Βερσαλλιών, οι ρυθμίσεις της οποίας, σύμφωνα με τον Κόκκινο (2014β: 13), μαζί με των υπόλοιπων συνθηκών, εξαιτίας της «επισημλής και αυτό-υπονομευμένης ειρήνης, που επέβαλαν, αποτέλεσε το πρόσφορο έδαφος για την έκρηξη και την αδιανόητη κλιμάκωση του Β΄Π.Π.».

Ο Α΄Π.Π. κατά τον Keegan ήταν η εμβρυική μορφή του ολοκληρωτικού πολέμου και του μαζικού θανάτου που ο Β΄Π.Π. εφάρμοσε σε ανελέητη ολοκλήρωση (Keegan, 1999: 4, 9), άποψη που υποστηρίζει και ο Κόκκινος (2014α: 96): «όπως με την σωματική και ψυχική κατάρρευση των στρατιωτών στη φθορά των χαρακωμάτων, τη πρωτόγνωρη μαζική σφαγή με τη χρήση παλαιών και νέων όπλων και η έλλειψη διάκρισης μεταξύ στρατευμάτων και άμαχου πληθυσμού υπήρξαν η μήτρα των δεινών που έπληξαν τα επόμενα χρόνια τον ευρωπαϊκό και όχι μόνο κόσμο».

Παρότι το τέλος του Α΄Π.Π. γέννησε ένα «χάος» και ο Β΄Π.Π. ήταν το άμεσο αποτέλεσμα του Α΄Π.Π., το τέλος του Β΄Π.Π. άνοιξε το δρόμο για την αναγέννηση της Ευρώπης μετά το 1950. Ενώ ο Α΄Π.Π. άφησε πίσω του «μια κληρονομιά οξυμμένων εθνικών, συνοριακών και ταξικών συγκρούσεων σε συνδυασμό με βαθιά και παρατεταμένη κρίση του καπιταλισμού, ο Β΄Π.Π. σάρωσε αυτή την αλληλουχία μέσα στη δίνη της καταστροφής και διέλυσε μια για πάντα το σύστημα των ανταγωνιζόμενων ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων οι οποίες πάλευαν για την κυριαρχία στην Ευρώπη» (Kershaw, 2016: 6).

Στην ιστορία του Α΄ Π.Π. το Μακεδονικό Μέτωπο είναι άγνωστο, μιας και οι μάχες που σημειώθηκαν στο Δυτικό Μέτωπο, όπως του Βερντέν, του Σομ και του Σεμέν ντε Νταμ είναι περισσότερο γνωστές από την παρουσία στρατιωτών στο Μακεδονικό Μέτωπο. Στη συλλογική μνήμη της Ευρώπης οι επιχειρήσεις του Μακεδονικού Μετώπου δεν έλαβαν την προβολή που τους άξιζε, αν και ο Α΄ Π.Π. άρχισε από τα Βαλκάνια και έληξε στα Βαλκάνια, μετά την προέλαση των δυνάμεων της Αντάντ, που οδήγησε στην κατάρρευση της Βουλγαρίας και σε ένα ντόμινο συνθηκολογήσεων (Σφέτας, 2009: 548). Προέλαση, που πολλοί ιστορικοί πλέον

⁹⁵ Ο Ferro υποστηρίζει ότι ίσως οι στρατηγοί πίστευαν ότι οι όροι που έθεσαν τότε, το 1919-20, αρκούσαν για να τεθεί η Γερμανία στο «έλεος των νικητών», αλλά τελικά δεν είχαν καταλάβει ότι έπρεπε να καταστρέψουν το βιομηχανικό δυναμικό της Γερμανίας και να ελέγξουν την οικονομία της, συνάπτοντας όπως την χαρακτηρίζει «μια ανακωχή μεταξύ στρατιωτών» και άρα ένα αφοπλισμένο έθνος είναι απλά ένα έθνος νικημένο. Από Ferro, Μ. (1997). ό.π., σ. 433.

αναγνωρίζουν, μελετώντας ειδικά τις μαρτυρίες των Γάλλων και Άγγλων στρατιωτών (Hassiotis, 2015).

Η σημασία της κατάρρευσης του Μακεδονικού Μετώπου φαίνεται από ένα γράμμα του Πάουλ φον Χίντενμπουργκ που αναφέρει: «*εξαιτίας της κατάρρευσης του Μακεδονικού Μετώπου και την μείωση των εναπομεινάντων στρατιωτών στο Δυτικό Μέτωπο, σε συνάρτηση με την αδυναμία ενίσχυσης των μεγάλων απωλειών που βιώσαμε τις τελευταίες ημέρες δεν υπάρχει καμία ελπίδα πλέον για να αναγκάσουμε τον εχθρό να αποδεχτεί την ειρήνη*» (Spahidis, 2005: 171).

Ο Keegan, σε μία αντίθετη τοποθέτηση, υποστηρίζει ότι τελικά το σχέδιο του Μακεδονικού Μετώπου δεν επέφερε πίεση στα βουλγαρικά και τα γερμανικά στρατεύματα, δεν απομάκρυνε δυνάμεις από το Δυτικό Μέτωπο, δεν έφερε καμία βοήθεια στους Ρώσους και δεν αποτέλεσε απειλή για τους Τούρκους. Απεναντίας η Στρατιά της Ανατολής, το μεγαλύτερο περιχαρακωμένο στρατόπεδο του κόσμου, ήταν ένα μεγάλο νοσοκομείο εξαιτίας των μεγάλων απωλειών ανδρών από ασθένειες όπως η μαλάρια, με απώλειες 100% τις δυνάμεις κάποιων σωμάτων (Keegan, 1999: 255).

Πολλοί είναι οι ιστορικοί που θεωρούν ότι, εάν η Βουλγαρική κατάρρευση συνέβαινε νωρίτερα, η διάρκεια του Α΄Π.Π. ίσως ήταν συντομότερη, μιας και η Γερμανία θα ήταν απομονωμένη από την Τουρκία και την Ασία, έχοντας και το αριστερό πλευρό της ανοιχτό από τον Δούναβη. Άλλοι, υποστηρίζουν ότι οι Γερμανοί υποτίμησαν το Μακεδονικό Μέτωπο γιατί, ίσως, το θεωρούσαν αμελητέο ή απόρθητο εξαιτίας των ορεινών οχυρών θέσεων που υπήρχαν (Σαββαΐδης & Δεμερτζής, 2017).

Σύμφωνα με τον Μουρέλο, στο επίπεδο του ευρύτερου σχεδιασμού, το θέατρο των επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης είναι κλασικό παράδειγμα της περιφερειακής στρατηγικής στο πλαίσιο ενός ευρέως διαδεδομένου πολέμου, επιτρέποντας να κατανοηθεί ο ακριβής ρόλος και η αξία των δευτερευόντων μετώπων τα οποία ενεργοποιήθηκαν την κατάλληλη στιγμή, επιβεβαιώνοντας τη θεωρία του ντόμινο των εξελίξεων που ακολούθησε (Mourellos, 2015).

Σε μια παράλληλη διεργασία από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των συμμάχων στο Μακεδονικό Μέτωπο, η περίοδος του Α΄Π.Π. βρήκε την Ελλάδα «*κράτος ουδέτερο, του οποίου το έδαφος κατέχονταν από δύο αντίπαλες εμπόλεμες παρατάξεις*» (Σφέτας, 2009: 532), με «*συνεχείς παραβιάσεις της συνταγματικής νομιμότητας, παρεμβάσεις του Συμμαχικού παράγοντα ως ρυθμιστή των εσωτερικών ισορροπιών, επαναστατική διάθεση της κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης*⁹⁶» (Μουρέλος, 2012: 23),

⁹⁶Μετά την εισβολή το Μάιο του 1916 των Βουλγαρογερμανών στην Ανατολική Μακεδονία, την παράδοση της Καβάλας τέλος Αυγούστου στους Βούλγαρους και την παράδοση του Δ΄ Σώματος Στρατού, εκδηλώθηκε στη Θεσσαλονίκη το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας. Ο Βενιζέλος που είχε καταφύγει στην Κρήτη σχηματίζοντας προσωρινή κυβέρνηση – Τριανδρία, τέλος Σεπτεμβρίου του 1916 αποβιβάστηκε στη Θεσσαλονίκη, αναλαμβάνοντας την ηγεσία της Εθνικής Άμυνας, κηρύσσοντας τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις και τη συγκρότηση του Στρατού Εθνικής Αμύνης, για να συμμετέχει στις πολεμικές επιχειρήσεις στο πλευρό των συμμάχων. Σφέτας, Σ. (2009). *ό.π.*, σ. 357. Περισσότερα στο Μιχαηλίδης, Δ., Ι. (2015α). *Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

περίοδος που «την καταδεικνύουν αψευδώς τα αίτια, τα ελατήρια και τα αποτελέσματα του εθνικού διχασμού Βενιζέλου - Κωνσταντίνου» (Λεονταρίτης, 2005: 15)⁹⁷.

Η αντιπαράθεση των δύο δημιούργησε ένα κλίμα πόλωσης, χωρίζοντας την Ελλάδα σε δύο στρατόπεδα, τους φιλοβασιλικούς, αυτών που ήταν εναντίον της συμμετοχής στον πόλεμο και υπέρ της διατήρησης της ουδετερότητας και τους φιλοβενιζελικούς, αυτών που ήταν υπέρ της συμμετοχής στον πόλεμο (Μουρέλος, 2012: 23). Η αντιπαράθεση παράλληλα ταυτιζόταν και με την επιλογή του κατάλληλου συνασπισμού, που σε περίπτωση νίκης θα εξυπηρετούσε τις εθνικές διεκδικήσεις της Ελλάδας (Βακαλόπουλος, 2005: 353), εξασφαλίζοντας πλεονεκτήματα σε μελλοντική διανομή κερδών (διερεύνηση των ελληνικών συνόρων, κυρίως προς την Ανατολή πραγματοποιώντας την μεγάλη ιδέα των πέντε θαλασσών και των δυο ηπείρων) (Hassiotis, 2014 Μουρέλος, 2012) και εξαιτίας του κινδύνου απόσπασης της Μακεδονίας από τον εθνικό κορμό (Papadakis, 2005), επιλογή που υποστήριζε ο Βενιζέλος και ερχόταν σε αντίθεση με τη «συμπάθεια» του βασιλιά Κωνσταντίνου προς τη Γερμανία (**αναλυτικά η πολύπλοκη κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Ελλάδας στη διάρκεια του Α΄ Π.Π. στο 4^ο Κεφάλαιο**).

⁹⁷ Περισσότερα για το παρασκήνιο της διαμάχης Βενιζέλου – Κωνσταντίνου βλ. Βεντήρης, Γ. (1970). *Η Ελλάς του 1910-1920*. Ιστορική Μελέτη. τομ. Β΄. Αθήνα: Ίκαρος.

Κεφάλαιο 2^ο: Έρευνα – Μεθοδολογία Έρευνας

2.1. Αναγνώριση ερευνητικού προβλήματος και αναγνώριση έρευνας

Η πρώτη επαφή με τη βάση δεδομένων «*Mémoire*» της Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine, εφεξής Μ.Α.Ρ.) του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας και το πλούσιο φωτογραφικό αρχείο των φωτογράφων (operator) του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού (La Section Photographique et Cinématographique De l'Armée – εφεξής S.P.C.A.) έγινε το 2012 σε μια συζήτηση που αφορούσε τη χρήση της φωτογραφίας για ιστορική και εν γένει έρευνα της πόλης της Φλώρινας κατά τη διάρκεια του Α'Π.Π.. Η αναζήτηση του φωτογραφικού αρχείου και η πρώτη επαφή με το μέγεθος των φωτογραφιών έθεσε αρκετά ερωτήματα ως προς το ποιό και γιατί δημιούργησαν αυτό το πλούσιο αρχείο.

Το 2014 μετά από τη συζήτηση με τους καθηγητές της τριμελούς επιτροπής, τα «ίχνη» του παρελθόντος στο παρόν θα αποτελούσαν το βασικό θέμα της διπλωματικής μου εργασίας. Στην αρχή της έρευνας σκοπός ήταν η μελέτη της απεικόνισης της πόλης της Φλώρινας μέσα από το αρχείο της βάσης δεδομένων της Μ.Α.Ρ.. Σταδιακά, μελετώντας το αρχείο, παράλληλα με την αναζήτηση ιστοριογραφίας για τη φωτογραφία και το αρχείο των Γάλλων, επηρεασμένος από τις τοποθετήσεις του Peter Burke στο βιβλίο του Eyewitnessing: The uses of images as Historical Evidence (στα ελληνικά Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών. μετ. Ανδρέου, Α.), άρχισαν να προκύπτουν διάφορα ερωτήματα, όπως για το κατά πόσο η φωτογραφία απεικονίζει ή όχι την αλήθεια, άρα και κατά πόσο το αρχείο των Γάλλων απεικονίζει ή όχι την πραγματικότητα των συνθηκών που επικρατούσαν στη διάρκεια του Α'Π.Π. στο Μακεδονικό Μέτωπο και για το αν οι φωτογραφίες του αρχείου μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως ιστορικές μαρτυρίες. Η κυριότερη τοποθέτηση του Burke ως προς τη χρήση των εικόνων είναι ότι αποτελούν ιστορικές μαρτυρίες αρκεί ο ερευνητής να τοποθετήσει τη μαρτυρία τους στα συμφραζόμενα της ή σε μια σειρά από συμφραζόμενα λαμβάνοντας υπόψη τις παγίδες που υπάρχουν κατά τη προσέγγισή τους, τις προθέσεις του δημιουργού και το χρονικό, ιδεολογικό, κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς των εικόνων (Burke. 2001: 239).

Αναζητώντας τις υποδείξεις του Burke, για την πραγματοποίηση της έρευνας, στο φωτογραφικό αρχείο αλλά και τη σχετική βιβλιογραφία αναφορικά με τις δύο μελέτες περίπτωσης εμφανίστηκαν τα εξής προβλήματα:

α) η ελληνική βιβλιογραφία για το S.P.C.A., τους φωτογράφους αλλά και το παράρτημα του στο Μακεδονικό Μέτωπο είναι ελάχιστη, ως μηδαμινή. Εκτός από την ερευνητική μίας σπουδάστριας της σχολής ΑΚΤΟ, της Θ. Γιαννικοπούλου, με θέμα «*Σημαδεύοντας μέσα από το Φακό: Η ιστορία της Φωτογραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Στρατού και η δράση της στα Βαλκάνια στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (1915-1919)*»⁹⁸, οποιαδήποτε άλλη αναφορά αποκλειστικά και μόνο για τους φωτογράφους του τμήματος, τη δημιουργία του τμήματος και την ιδεολογία πίσω από την παραγωγή του πλούσιου αυτού αρχείου, δεν υπάρχει. Στην υπόλοιπη ελληνική

⁹⁸ Γιαννικοπούλου, Θ., Ε. (2007). *Σημαδεύοντας μέσα από το Φακό: Η ιστορία της Φωτογραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Στρατού και η δράση της στα Βαλκάνια στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο (1915-1919)*. Ανέκδοτη διπλωματική διατριβή. Αθήνα: ΑΚΤΟ. Την ερευνητική της Γιαννικοπούλου χρησιμοποίησε ο Ξανθάκης, Α. στο βιβλίο του «*Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1970*», 2008, εκδόσεις Πάπυρος.

βιβλιογραφία, εκτός 2-3 βιβλίων στα οποία συμπεριλαμβάνεται κάποια απλή αναφορά – παραπομπή – υποσημείωση για το τμήμα, κέντρο της ερευνητικής προσοχής αποτελεί η ανάδειξη και η παρουσίαση της σπουδαιότητας του φωτογραφικού αρχείου ως πρωτογενούς υλικού για την αντανάκλαση της εποχής του Μακεδονικού Μετώπου, ειδικότερα της πόλης της Θεσσαλονίκης, του «νόστου της Ανατολής» (orientalism) και των σχέσεων του «πολύχρωμου πάζλ», που επικρατούσε, από την παρουσία τόσων χιλιάδων στρατιωτών στην πόλη της Θεσσαλονίκης με την τοπική κοινωνία, αφήνοντας μια νότα γραφική και ηθογραφική παρά ιστοριογραφική. Αντιθέτως, η ελληνική βιβλιογραφία για την περίοδο του Α΄Π.Π., επικεντρώνεται στα πολιτικά πάθη που δημιούργησε ο Εθνικός Διχασμός και εστιάζει, κυρίως, σε πολιτικό-στρατιωτικά γεγονότα. Αν και παρουσιάζεται πλούσια, δεν είναι τόσο όσο θα ανέμενε κάποιος σε σύγκριση με άλλες, εξίσου ταραγμένες περιόδους της νεοελληνικής ιστορίας, όπως για παράδειγμα τη δεκαετία του 1940 (Δορδανάς, 2015).

β) η έλλειψη ελληνικής βιβλιογραφίας για το πώς και το γιατί δημιουργήθηκε το τμήμα και πως οι φωτογράφοι βρέθηκαν στην πόλη της Θεσσαλονίκης, οδήγησε στην αναζήτηση βιβλιογραφίας από τη γενέτειρα του τμήματος, τη Γαλλία. Η αναζήτηση γαλλικής βιβλιογραφίας εμφάνισε μια πληθώρα υλικού και πληροφοριών για τους σκοπούς της δημιουργίας του φωτογραφικού τμήματος στη Γαλλία το 1915, την ιδεολογία πίσω από την παραγωγή του πλούσιου φωτογραφικού υλικού, άρα την ύπαρξη της βάσης δεδομένων της Μ.Α.Ρ. και φυσικά τις προθέσεις του δημιουργού (κέντρο αναφοράς το πλούσιο έργο της Guillot Hélène για τους «les soldats de la mémoire», τους στρατιώτες της μνήμης, και η διδακτορική διατριβή της).

Η πληθώρα του γαλλικού υλικού απέτρεψε την ενασχόληση μου με την απεικόνιση της παρουσίας των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στην πόλη της Φλώρινας, ειδικά από τη στιγμή που δεν υπήρχε στα ελληνικά κάποια εις βάθος μονογραφία. Μόνο μία πρώτου επιπέδου έρευνα, ανάλυση και παρουσίαση του φωτογραφικού τμήματος τόσο στη γενέτειρα του, τη Γαλλία, όσο και του παραρτήματος του στη Θεσσαλονίκη κατά τη διάρκεια του Α΄Π.Π. (για εντοπισμό κοινών σημείων ή διαφορών ως προς τη λειτουργία, την οργάνωση και τη διαδικασία λήψης), σε συνδυασμό με την τοποθέτηση της μαρτυρίας των φωτογραφιών της βάσης δεδομένων της Μ.Α.Ρ. στα συμφραζόμενα τους, μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα για το αν τελικά οι φωτογραφίες επιτρέπεται να χρησιμοποιηθούν ως ιστορικές μαρτυρίες και αν απεικονίζουν ή όχι την πραγματικότητα των συνθηκών που επικρατούσαν στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά τη διάρκεια του Α΄Π.Π..

Παρέχοντας λοιπόν το πρώτο σκαλοπάτι, αφού έχει αναλυθεί το πώς και το γιατί, μετέπειτα μπορούν να πραγματοποιηθούν πάρα πολλές έρευνες σε μικροεπίπεδο, όπως για παράδειγμα η απεικόνιση της ύπαρξης των συμμαχικών δυνάμεων στη πόλη της Φλώρινας, η καταγραφή των γεγονότων του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας, η καταγραφή ή η απουσία της πολύπλοκης κοινωνικοπολιτισμικής κατάστασης στο εσωτερικό της Ελλάδας, η συνεργασία του τμήματος με άλλες υπηρεσίες των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο, η απεικόνιση του «νόστου της Ανατολής» μέσα από της καταγραφή της καθημερινής ζωής των κατοίκων των πόλεων της Μακεδονίας, η απεικόνιση της αρχιτεκτονικής των κτηρίων και των σπιτιών και άλλα τόσα θέματα.

Μετά από συζήτηση με τους υπεύθυνους καθηγητές, σε συνδυασμό με την παράλληλη αναζήτηση βιβλιογραφίας ελληνικής, αγγλικής και γαλλικής αποφασίστηκε η αλλαγή του αρχικού τίτλου και η οριστικοποίηση του εκ νέου τίτλου

της παρούσας εργασίας «*Αυτόπτης Μάρτυς. Το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού και οι Αιχμάλωτοι Πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο (1915-1919) μέσα από τη μελέτη του φωτογραφικού αρχείου της Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Μ.Α.Ρ.) του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας*».

γ) η διαδικασία της έρευνας συνέπεσε με την επέτειο της εκατονταετηρίδας⁹⁹ από την έναρξη του Α΄Π.Π.. Σε όλα τα κράτη, κυρίως όμως σε αυτά του εξωτερικού, ο Α΄Π.Π. βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος του επιστημονικού διαλόγου και του δημόσιου ενδιαφέροντος (Λεμονίδου, 2016: 17). Η βιβλιογραφία¹⁰⁰ για τον Α΄Π.Π. ήταν εξαρχής ιδιαίτερα ογκώδης και με αφορμή τη συμπλήρωση των 100 χρόνων, υπήρξε ένα «memory boom» από ερευνητές αρκετών χωρών με εκδόσεις αρκετών μονογραφιών, ειδικά στη Γαλλία, καλύπτοντας διάφορες πτυχές του Α΄Π.Π. (ο ρόλος των γυναικών, των παιδιών, οι αιχμάλωτοι πολέμου, η βιαιοποίηση του πολέμου κτλ.). Δυστυχώς, όπως υπογραμμίζει και η Λεμονίδου, οι καινούργιες μονογραφίες για τον Α΄Π.Π. εστίασαν αποκλειστικά στις εθνικές περιπτώσεις της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας, παραμελώντας τα υπόλοιπα μέτωπα του πολέμου¹⁰¹ (Λεμονίδου, 2016). Στην Ελλάδα ο Α΄Π.Π. παραγκωνίστηκε και ο απολογισμός των εκδηλώσεων για τα εκατό χρόνια, όπως αναφέρει η Λεμονίδου (2016: 91), είναι «*πενιχρός σε σύγκριση με άλλες χώρες, ωστόσο δεν είναι και ευκαταφρόνητος, αν αναλογιστεί κανείς το διαχρονικά περιορισμένο και ενδιαφέρον κοινού και ειδικών για το θέμα*».

Δύο από τα σημαντικότερα έργα αναφοράς με αφορμή τα 100 χρόνια από την έναρξη του Α΄Π.Π. είναι η τρίτομη έκδοση του Πανεπιστημίου του Κέιμπριτζ για την ιστορία του Α΄Π.Π. «*Winter, J. (Ed.), The Cambridge History of the First World War. Three Volumes. United Kingdom: Cambridge University Press*» και η διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια του Α΄Π.Π. (www.1914-1918-online.net), που τέθηκε σε λειτουργία τον Οκτώβριο του 2014 με άρθρα από ειδικούς από πάνω από 50 χώρες, τα οποία συνεχώς ενημερώνονται με σκοπό να παρουσιάσει ένα επαρκές πανόραμα του Α΄Π.Π. (Λεμονίδου, 2016: 94)¹⁰². Στη Γαλλία έργα αναφοράς για τον εορτασμό των 100 χρόνων είναι η διαδικτυακή πύλη Mission du Centenaire de la Première Guerre Mondiale που δημιούργησε το 2012 η γαλλική κυβέρνηση (<http://centenaire.org/fr>), ενώ για το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού και την παράγωγη του πλούσιου φωτογραφικού αρχείου του είναι η έρευνα της Guillot Hélène, η οποία σε συνεργασία με την ίδια την E.C.P.A.D. και το Υπουργείο Άμυνας της Γαλλίας προχώρησε στη μελέτη και έκδοση αρκετών άρθρων και μονογραφιών, όπως τη διδακτορική διατριβή της με τίτλο «*Les soldats de la mémoire : La Section*

⁹⁹ Για τη προοπτική της εκατονταετηρίδας βλ. Horne, J. (2014). The Great War at its Centenary. In Winter, J. (Ed.), *The Cambridge History of the First World War. Volume I. Global War* (pp. 618-639). United Kingdom: Cambridge University Press.

¹⁰⁰ Μια μελέτη για τους τρόπους με τους οποίους ο Μεγάλος Πόλεμος αποτέλεσε μέρος του παρόντος, από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια έως τις ημέρες μας (1919 - 2014), σε όλα, σχεδόν, τα εμπόλεμα κράτη παρουσιάζεται στο Λεμονίδου, Ε. (2016). *Ιστορία και μνήμη του Μεγάλου Πολέμου*. Στο Κόκκινος, Γ., Λεμονίδου, Ε., Κιμουρτζής Π. και Ντάλης Σ. (Επίμ). *Ιστορικά τραύματα και Ευρωπαϊκή Ιδέα. Από τη φρίκη των πολέμων και των ολοκληρωτισμών στο όραμα της ενοποίησης* (σ.σ. 17-104). Αθήνα: Παπαζήση.

¹⁰¹ Μια προσέγγιση για την έλλειψη ιστοριογραφικού ενδιαφέροντος για το Μακεδονικό Μέτωπο βλ. σχετικά προλογικό σημείωμα στο Μέγας, Γ. (2015α). *Τα συμμαχικά Στρατεύματα: Η Βαβέλ των φυλών*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ.σ. 7-9.

¹⁰² Περισσότερα για τη διαδικτυακή εγκυκλοπαίδεια βλ. Λεμονίδου, Ε. (2016). *ό.π.*, σ.σ. 94-95.

Photographique de l'Armée, 1915-1919»¹⁰³ και το λεύκωμα με τίτλο «Images interdites de la Grande Guerre»¹⁰⁴ στα πλαίσια έκθεσης φωτογραφίας που πραγματοποιήθηκε στο Παρίσι το 2014. Αποκορύφωμα των εκδηλώσεων στη Γαλλία για το πλούσιο φωτογραφικό και κινηματογραφικό έργο του τμήματος στον Α΄Π.Π. αποτελεί το διεθνές συνέδριο με θέμα «*The Birth of Military Cinemas (1914-1930)*» που θα πραγματοποιηθεί στις 29-30 Νοεμβρίου και 1 Δεκεμβρίου του 2017 στη Γαλλία και το Βέλγιο (περισσότερες έρευνες και για το S.P.C.A. στο 3^ο Κεφάλαιο).

Στην Ελλάδα το «memory boom» στο πλαίσιο εορτασμού 100 χρόνων από την έναρξη του πολέμου και την εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο επέφερε τη διεξαγωγή δύο διεθνών επιστημονικών συνεδρίων και αρκετών μικρότερων εκδηλώσεων «*ακαδημαϊκού ή εκλαϊκευτικού χαρακτήρα*» (Λεμονίδου, 2016: 91). Ενδιαφέρουσα εκδοτική παραγωγή αποτελεί η θεματική σειρά (14 βιβλία) με τίτλο «*Η Θεσσαλονίκη στην Α΄Π.Π.*» που εκδόθηκε από τη University Studio Press, με υπεύθυνο σειράς τον Μέγα Γιάννη. Επίσης, υπήρξαν αρκετές μεταφράσεις ξένων επιστημονικών έργων, εκδηλώσεις μνήμης για πεσόντες άλλων χωρών στο ελληνικό έδαφος και ως αποκορύφωμα η έκθεση φωτογραφίας με οπτικό υλικό του S.P.C.A.O., με τίτλο «*Αθήνα 1917: Με το βλέμμα της Στρατιάς της Ανατολής*», που πραγματοποιείται την παρούσα στιγμή ταυτόχρονα με τη συγγραφή της εργασίας, στο Μουσείο Μπενάκη από 15/09/2017 έως 12/11/2017 με την συνδιοργάνωση των École Française d'Athènes (Γαλλική Σχολή Αθηνών), Μουσείο Μπενάκη, Établissement de Communication et de Production Audiovisuelle de la Défense, Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine και Mission du Centenaire de la Première Guerre Mondiale.

Όλο, σχεδόν, αυτό το νέο ογκώδες ιστοριογραφικό υλικό, ειδικά σε σχέση με το S.P.C.A. και το S.P.C.A.O., δεν μπορούσε να αγνοηθεί κατά τη διάρκεια εκπόνησης της έρευνας και της παρούσας εργασίας, γιατί, όπως επισημαίνει η Λεμονίδου (2016: 104) «*το μέγεθος του υλικού αφήνει πάντα περιθώρια για νέες γνωστικές ευαισθησίες, νέα ερωτήματα, νέες ερευνητικές μεθόδους, νέες συσχετίσεις και ερμηνείες*», συνδυάζοντας πάντα νεότερα ιστοριογραφικά ρεύματα και παλαιότερα εργαλεία της ιστοριογραφίας γιατί «*έναν αιώνα μετά το ευρύτερο κοινό οφείλει να γνωρίζει την ιστορική αλήθεια πέρα από μύθους και ξεπερασμένες πολιτικές ή διπλωματικές εργαλειοποιήσεις*» (Λεμονίδου, 2016: 104).

δ) η ελλιπής ελληνική βιβλιογραφία, σε σχέση με τους αιχμαλώτους πολέμου (εφεξής Pow) και η πρόσφατη ανανεωμένη βιβλιογραφία, κυρίως της Γαλλίας και της Αγγλίας, για θέματα που είχαν ξεχαστεί ή αγνοηθεί στο χρόνο, βλέπε Pow (Fouillet, 2005), τοποθέτηση με την οποία συμφωνεί η Λεμονίδου, υποστηρίζοντας ότι η μετατόπιση του κέντρου βάρους στην πολιτισμική ιστορία, έδωσε την δυνατότητα για μελέτες της μικροϊστορίας, μεταξύ των οποίων αυτές για τους Pow ή για την «*βιαιοποίηση του πολέμου*». Αυτή η βιαιοποίηση ίσως ήταν και ο ένας δρόμος που συνέδεσε το Βερντέν με το Άουσβιτς και την αντιμετώπιση του Α΄Π.Π. και του Β΄Π.Π. ως ενιαία ιστορική αντιμετώπιση (Λεμονίδου, 2016: 72).

Οι Pow ανήκουν στις κατηγορίες όπου για πολλά χρόνια ήταν ένα ξεχασμένο θέμα της πολεμικής εμπειρίας και αγνοήθηκαν από την ιστοριογραφία των εμπλεκόμενων εθνών. Για τους περισσότερους ιστορικούς ο Α΄Π.Π. έχει μείνει στη

¹⁰³ Guillot, H. (2017). *Les soldats de la mémoire : La section photographique de l'armée, 1915-1919*. Paris : Presses universitaires de Paris Ouest.

¹⁰⁴ Guillot, H. (2014a). *Images interdites de la Grande Guerre*. Presses universitaires de Rennes : PUR/ECPAD.

μνήμη ως ο πόλεμος των χαρακωμάτων και όχι των στρατοπέδων Pow (Jones, 2013). Αν και γενικά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα ασχολήθηκε ιστορικά με τις ακρότητες του Β΄Π.Π., πολλοί είναι πλέον αυτοί που με τη χρήση μαρτυριών και αρχειακού υλικού προσπαθούν μετά το 1980 να δουν μια ολόπλευρη πλευρά της όλης κατάστασης των Pow του Α΄Π.Π. (Nachtigal, & Radauer, 2014). Σύμφωνα με την Jones, οι πρώτες έρευνες για τους Pow άρχισαν να εμφανίζονται από τη δεκαετία του '90, από τους Annette Becker¹⁰⁵, Uta Hinz¹⁰⁶, Richard Speed¹⁰⁷, Reinhard Nachtigal¹⁰⁸, Alon Rachamimov¹⁰⁹, Oksana Nagornaja¹¹⁰, Giovanna Procacci¹¹¹ και Heather Jones¹¹². Για την Γαλλία ειδικότερα, πρόσφατη αναλυτική έρευνα διεξήχθη από την Annette Becker και την Uta Hinz, για την τύχη Γάλλων Pow στην Γερμανία και από τους Jens Thiel¹¹³ και Karolien Cool¹¹⁴, αντίστοιχα, για τους Βέλγους (Jones, 2014α).

Μερικοί από τους λόγους για τους οποίους παρέμειναν ιστορικά ανεξερενητοι οι Pow του Α΄Π.Π. ήταν, πρώτων, επειδή μετά το 1918 το επίκεντρο όλων, αφορούσε τους νεκρούς που έπεσαν στο πεδίο της μάχης και δεύτερων εξαιτίας της τρομακτικής μεταχείρισης των Pow κατά τον Β΄ Π.Π. στις γερμανικές, ιαπωνικές και σοβιετικές αιχμαλωσίες, επισκιάζοντας έτσι την ιστορία της αιχμαλωσίας το 1914-1918. Επίσης, ένας ακόμη λόγος για τον οποίο η αιχμαλωσία ξεχάστηκε αφορά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος των Pow ήταν στο Ανατολικό Μέτωπο, από την Γερμανική Wilhelmine, την Αυστροουγγαρία και την τσαρική Ρωσία, αυτοκρατορίες που δεν επιβίωσαν από τον πόλεμο¹¹⁵(Jones, 2014α). Τέλος, η ιστορία των Pow του Α΄Π.Π. παραβλήθηκε εξαιτίας της καταστροφής αρχειακού υλικού στη Γερμανία και την Αγγλία από τους βομβαρδισμούς του 39-45 (καταστράφηκαν τα αρχεία του

¹⁰⁵ Becker, A. (1998). *Oubliés de la Grande Guerre. Humanitaire et culture de guerre, 1914-1918. Populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre*. Paris : Pluriel.

¹⁰⁶ Hinz, U. (2006). *Gefangen im Großen Krieg. Kriegsgefangenschaft in Deutschland 1914-1921*. Essen: Klartext Verlag.

¹⁰⁷ Speed, R. (1990). *Prisoners, Diplomats and the Great War. A Study in the Diplomacy of Captivity*. New York: Greenwood.

¹⁰⁸ Nachtigal, R. (2005). *Kriegsgefangenschaft an der Ostfront, 1914 bis 1918: Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld*. Frankfurt: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.

¹⁰⁹ Rachamimov, A. (2002). *POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front*. New York: Berg.

¹¹⁰ Nagornaja, O., S. (2010). *Drugoj voennyj opyt. Rossijskie voennoplennye Pervoj mirovoj vojny v Germanii (1914–1922) [Eine andere Kriegserfahrung. Russländische Kriegsgefangene im Ersten Weltkrieg in Deutschland (1914–1922)]*. Moscow.

¹¹¹ Procacci, G. (200). *Soldati e Prigionieri Italiani nella Grande Guerra, con una Raccolta di Lettere Inedite*, Turin :Bollati Boringhieri.

¹¹² Jones, H. (2013). *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914-1920*. New York: Cambridge University Press και τη συναφή βιβλιογραφία στις σ. 378 - 439.

¹¹³ Thiel, J. (2007). *Menschenbassin Belgien. Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*. Essen: Klartext.

¹¹⁴ Cool, K. (2002). *Het leven van de Vlaamse krijgsgevangenen in Duitsland in de Eerste Wereldoorlog*. Brussel.

¹¹⁵ Το νέο ρωσικό καθεστώς των μπολσεβίκων δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για την ανάμνηση εκείνων που θεωρούσε ότι είχαν αιχμαλωτιστεί με την καταπολέμηση ενός ιμπεριαλιστικού πολέμου εξ ονόματος ενός προ κατοχικού κράτους που είχε παραβιαστεί. Ακολούθως, ο Αυστριακός - Ουγγρικός εθνικός διάδοχος επίσης δήλωσε ότι δεν είχε κανένα κίνητρο να ασχοληθεί με τα 2,1 εκατομμύρια αυστριακό-ουγγρικά στρατεύματα που συλλήφθηκαν από τη Ρωσία. Από το Jones, H. (2014α). *Prisoners of War*. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

γερμανικού στρατού στο Potsdam και τα αρχεία των Pow του βρετανικού ερυθρού σταυρού).

Στη Γερμανία η καταστροφική εξέλιξη του Β΄Π.Π. και η πολύχρονη καμπάνια του 1950 για να επιστρέψουν οι Pow από τους σοβιετικούς, άφησαν λίγο ενδιαφέρον για τους Pow του Α΄Π.Π.. Στροφή έγινε μετά το 1990, όπου έρευνες σχετικά με τα εγκλήματα πολέμου και την καταναγκαστική εργασία του 1939-1945, επέτρεψαν να πλανιέται το ερώτημα μιας πιθανής ιστορικής σύνδεσης των δύο πολέμων και η γερμανική επανένωση έδωσε πρόσβαση σε νέο υλικό. Οι ιστορικοί πλέον δίνουν έμφαση στην κλίμακα της αιχμαλωσίας, τις μοντέρνες τεχνολογίες που χρησιμοποιήθηκαν, τις διαφορές μεταξύ των γερμανικών στρατοπέδων της ενδοχώρας με αυτά του συστήματος της πρώτης γραμμής, αλλά και για το βαθμό έκθεσης των Pow στη καταναγκαστική εργασία υπέρ της οικονομίας της Γερμανίας (Jones & Hinz, 2014).

Επίσης, σε σχέση με τους Pow λίγη έρευνα διεξήχθη:

1) για τους λόγους την μαζικής παράδοσης¹¹⁶ και αιχμαλωσίας των Γερμανών στο Δυτικό Μέτωπο το 1918, αν αυτή ήταν αποτέλεσμα της στρατιωτικής ικανότητας των συμμάχων ή της πολεμικής κούρασης και αν έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην έκβαση του αποτελέσματος¹¹⁷. Η τελευταία έρευνα του Watson Alexander δείχνει ότι οι περισσότερες γερμανικές μονάδες παραδόθηκαν κατά τρόπο ομαλό, με την πλήρη συμμετοχή των κατώτερων αξιωματικών που τους επόπτευαν και διαπραγματεύονταν τη συνθηκολόγηση των ανδρών. Ωστόσο, ελάχιστη ιστορική έρευνα έχει πραγματοποιηθεί για τα κίνητρα της μάχιμης συνθηκολόγησης στον Μεγάλο Πόλεμο (Watson, 2008).

2) για το σύστημα της καταναγκαστικής εργασίας. Στον Α΄Π.Π. δημιουργήθηκαν δύο είδη αιχμαλωσίας Pow: αυτοί που ήταν στα στρατόπεδα Pow, στο εσωτερικό της χώρας και αυτοί που εργάζονταν δημιουργώντας δυο είδη μεταχείρισης, με αυτούς που δούλευαν να εκτίθενται σε συχνή χρήση βίας, ειδικά στη Γερμανία, οδηγώντας στην εξέλιξη της καταναγκαστικής εργασίας στα gulags της Ρωσίας, στην Ισπανία του Φράνκο ως τις ακρότητες των ναζί στο Β΄Π.Π. (Jones, 2013:6). Σήμερα, περισσότερη έρευνα πραγματοποιείται στις πιθανώς πιο σημαντικές περιπτώσεις καταναγκαστικής εργασίας Pow, κυρίως πολιτών, στον Α΄Π.Π., όπως η αναγκαστική στρατολόγηση και εργασία των εργαζομένων από το γερμανικό κατεχόμενο Βέλγιο, τη βόρεια Γαλλία, τη Ρωσία, την Πολωνία και τη Λιθουανία (Jones, & Hinz, 2014).

3) για τη χρήση βίας¹¹⁸. Μετά το τέλος του Μεγάλου Πόλεμο, οι ιστορικοί μελέτησαν πως η βία του πολέμου υπήρξε στις κοινωνικές πρακτικές (Marc Bloch,

¹¹⁶ Μια προσπάθεια εξήγησης της μαζικής παράδοσης των Γερμανών το 1918 δίνει ο Ferguson στο Ferguson, N. (2006). *Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία, 1914-1918*. τομ. 2, Αθήνα: Ιωλκός, σ.σ. 532-584 και 660-702.

¹¹⁷ Για τη σημαντικότητα των Pow ως προς την έκβαση του αποτελέσματος του Μεγάλου Πολέμου βλ. Ferguson, N. (2006). *ό.π.*, τόμος 2, σ. 550-561.

¹¹⁸ Για τη βία του Α΄Π.Π. βλ. Audoin-Rouzeau, S., Becker, A., Ingrao, Chr. & Rousso. H. (2002). *La violence de guerre. 1914-1914*. Belgium: Eds. Complexe και Audoin-Rouzeau, S. & Becker, A. (2002). *14-18. Understanding the Great War*. Temeron, C. (trans.). New York: Hill and Wang και Jones, H. (2013). *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914-1920*. New York: Cambridge University Press και Horne, J. (2014). Atrocities and war crimes. In Winter, J. (Ed.), *The Cambridge History of the First World War*. Volume I. The state (pp 561 - 584). United Kingdom: Cambridge University Press και το συναφές βιβλιογραφικό άρθρο στις σ. 681-683 του ίδιου τόμου και Jones, H. (2014). Prisoners of war. In Winter, J. (Ed.), *The Cambridge*

Sigmund Freud). Ακολούθως, μελέτησαν τη βίαιη φύση της μάχης των χαρακωμάτων, ενώ μόλις πρόσφατα μελέτησαν το κοινωνικό περιεχόμενο της πολεμικής βίας στα μέτωπα και στους πληθυσμούς (Jones, 2013: 1). Η Jones υποστηρίζει ότι και οι τρεις μεγάλες χώρες απέτυχαν να ιστορικοποιήσουν τη βία κατά των Pow και να αναπτύξουν ευρύτερα αναλυτικά συμπεράσματα σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο ο πόλεμος είχε αφεθεί στη νέα δυναμική που αναπτύσσεται μεταξύ της αιχμαλωσίας, της καταναγκαστικής εργασίας και της βίας. Το συνολικό αποτέλεσμα ήταν μια σιωπηρή μορφή αμνησίας από τα τέλη της δεκαετίας του 1930 και στις τρεις χώρες, όσον αφορά την αιχμαλωσία, μια αμνησία βασισμένη στην επιλογή της σιωπής (Jones, 2013). Η προβληματική ως προς τη μεταχείριση των Pow και τη χρήση βίας αναδύθηκε μόλις ξεκίνησε ο Β΄Π.Π. επειδή ξύπνησαν φόβοι για επανάληψη της πολεμικής μαζικής αιχμαλωσίας και κακομεταχείρισης των Pow (Jones, 2013). Ωστόσο, κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου υπήρξαν διάφορες αποδεκτές διαδικασίες παράδοσης και αιχμαλωσίας, οι οποίες βασίζονταν στα στρατιωτικά έθιμα τα οποία ήταν καλά εδραιωμένα από το ξέσπασμα του πολέμου και είχαν κατοχυρωθεί στους εγχώριους στρατιωτικούς και διεθνείς νόμους (όπως το 1864 η Σύμβαση της Γενεύης, Οι Συμβάσεις της Χάγης του 1899 και του 1907). Για το τί πραγματικά όμως συνέβη την στιγμή της παράδοσης και αν όντως τηρήθηκαν οι νόμοι ή υπήρξαν ωμότητες, λίγη έρευνα διεξήχθη και οι ιστορικοί διαφωνούν ως προς το βαθμό στον οποίο αυτό συνέβη (Watson, 2008). Η χρήση βίας προς τους Pow πρέπει να μελετηθεί γιατί δεν ήταν στατική, αλλά εξελίχθηκε καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου και άρα μπορούμε να μελετήσουμε πώς οι πολεμικοί εξτρεμισμοί αναπτυχθήκαν, τί αποτέλεσε νόμιμες μορφές βίας και να τεθούν ερωτήματα, όπως τί ορίζεται ως πρακτική μεταχείριση των Pow, τί γνωρίζουμε για αυτές τις πρακτικές και τί ήταν κοινώς αποδεκτό (Jones, 2013: 4).

4) για το σύστημα οργάνωσης των στρατοπέδων Pow¹¹⁹ που είχε δημιουργηθεί στον Α΄Π.Π. (Jones, & Hinz, 2014). Σήμερα υπάρχουν μελέτες ως προς την οργάνωση από δύο πλευρές: α) μελέτες για τις συνθήκες διαβίωσης των Pow, όπως στα έργα των Odon Abbal, Richard Speed, Remy Cazals, Kei Rawe, Rainer Poppinghere and Alon Rachamimov που βλέπουν τον πόλεμο από την ανθρωπιστική του πλευρά και τη προστασία των Pow από τη κακομεταχείριση, ή η μελέτη της Uta Hinz που υποστηρίζει ότι ο περιορισμός των συνθηκών διαβίωσης των Pow έγινε εξαιτίας των οικονομικών αλλαγών του πολέμου, παρά από βίαιες συμπεριφορές, όπου τα όρια που είχαν τεθεί από τον διεθνή νόμο για την προστασία των Pow διατηρήθηκαν και άρα ο Α΄Π.Π. δεν ήταν ο απόλυτος πόλεμος, β) μελέτες όπως τα έργα των Annette Becjer, Giovanna Procacci, Mark Spoerer που δίνουν έμφαση στις φθηνές (λιγοστές) συνθήκες που υπήρχαν και άρα τα υψηλά ποσοστά θανάτων Pow (100.000 με 600.000 Ιταλοί Pow των Γερμανών και Αυστροούγγρων), πρακτικές που εφαρμοστήκαν το 39-45 (Jones, 2013: 7).

Ελάχιστη είναι και η βιβλιογραφία, ως προς τους Pow, για τη σύνδεση μεταξύ του Α΄Π.Π. και του Β΄Π.Π.. Η Jones (2013) αναφέρει ότι οι έρευνες για τη σύνδεση των δύο πολέμων είναι ελάχιστες, γιατί υπήρξαν διαφορετικές δομές μεταξύ της αιχμαλωσίας του Α΄Π.Π. και του Β΄Π.Π. όπως: 1) στους ναζί η ιδέα του σκοπού της

History of the First World War. Volume II. The state, (pp. 266 – 290). United Kingdom: Cambridge University Press, και το συναφές βιβλιογραφικό άρθρο στις σ. 692-695 του ίδιου τόμου και τέλος Ferguson, N. (2006). Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία, 1914-1918. Τόμος 2, Αθήνα: Ιωλκός, σ.σ. 660-702.

¹¹⁹ Για την κακομεταχείριση των Pow στον Α΄Π.Π. στα στρατόπεδα κράτησης και την χρήση βίας βλ. Jones, H. (2013). *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914-1920.* New York: Cambridge University Press.

αιχμαλωσίας ήταν διαφορετική από το 14-18, όπου δεν τους έβλεπαν απλά ως κρατούμενους που έπρεπε να τους κρατήσουν στα στρατόπεδα μέχρι το τέλος της σύγκρουσης, αλλά ως ένα όργανο για να καθарίσουν τους πολιτικούς αντιφρονούντες, καθώς και να τερματίζουν τις ομάδες που ταξινομούσαν και ήταν φυλετικά ανεπιθύμητοι. Έτσι, στον Β΄Π.Π. τα στρατόπεδα εξόντωσης ή θανάτου προοριζόνταν για τη βιομηχανική δολοφονία και δεν υπήρξαν στον Α΄Π.Π., 2) το δεύτερο πρόβλημα αφορά την κατανόηση της φύσης των ναζί ως προς την αιχμαλωσία διαφορετικών εθνικοτήτων. Αλλιώς λειτούργησαν στους Ρω από το Δυτικό Μέτωπο και αλλιώς από το Ανατολικό και έτσι οι Βρετανοί και οι Γάλλοι τους μεταχειρίστηκαν περίπου, όπως και στον Α΄Π.Π.. Οι Σοβιετικοί Ρω παρουσιάζουν υψηλά ποσοστά θανάτων, επειδή η ιδεολογία των ναζί τους θεωρούσε σλάβους και κομμουνιστές (από τα 5.754.000 Ρω σοβιετικών τα 3.290.000 με 3.700.000 πέθαναν) και άρα περισσότεροι Ρώσοι πέθαναν το 41-45 πάρα σε όλο των Α΄Π.Π..

Στην Ελλάδα οι σύγχρονες μελέτες για τους Ρω του Α΄Π.Π. στο Μακεδονικό Μέτωπο, αυτών που αιχμαλωτίστηκαν από την Στρατιά της Ανατολής, αλλά και αυτών που αιχμαλωτίστηκαν από τις Κεντρικές Δυνάμεις, είναι ελάχιστες. Με μία πρόχειρη έρευνα σε βιβλία που μελετήθηκαν για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας παρατηρείται: ο πρώτος, που κάνει αναφορά για τους Ρω είναι ο Βήττος, ο οποίος παραθέτει στοιχεία, για την απόφαση του Χατζόπουλου να μεταβεί το Δ΄ Σώμα Στρατού ως αιχμάλωτοι και την ζωή των «φιλοξενούμενων» στο Γκαίρλιτς της Σιλεσίας¹²⁰. Ακολούθησαν μεταπτυχιακές εργασίες και διατριβές, όπως η ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία έτους 2005 του Χρηστακίδη Πασχάλη με τίτλο «Φιλογερμανισμός στην Ελλάδα κατά τον Α΄Π.Π.» και η ανέκδοτη διατριβή ιστορίας έτους 2010 της Φωτοπούλου Ουρανίας με τίτλο «Έλληνες στρατιωτικοί αιχμάλωτοι πολέμου, 1912-1930. Νομικό καθεστώς, διαπραγματεύσεις και προεκτάσεις του προβλήματος». Το 2005, στα πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών¹²¹ δημοσιεύτηκαν δύο σχετικές μελέτες των Στάθη Κεκρίδη με τίτλο «Η κατάληψη της Καβάλας και η 'απαγωγή' του Δ΄ Σώματος Στρατού από τους Γερμανούς (1916)» και του Νικολάου Ρουδομέτωφ με τίτλο «Τα θλιβερά γεγονότα της παράδοσης της Καβάλας στους Γερμανο-βούλγαρους τον Αύγουστο του 1916 και το ημερολόγιο του Καβαλιώτη υποδεκανέα Δημ. Τσανάκα». Τέλος, το 2010 κυκλοφόρησε η εξαιρετική δουλειά του Αλεξάντου Γεράσιμου με τίτλο «Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς», στην οποία ο συγγραφέας εξιστορεί βήμα προς βήμα την τύχη των Ελλήνων Ρω του Δ΄ Σώματος Στρατού στη Σιλεσία μέχρι την επάνοδο τους στην Ελλάδα, ενώ το 2015 στα πλαίσια του Διεθνούς επιστημονικού συμποσίου με τίτλο «Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου» ο Βλάσης Βλασίδης παρουσίασε την εισήγηση του με τίτλο «Αιχμάλωτοι πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο. Μια πρώτη προσέγγιση», σε μία πρώτη προσπάθεια εξέτασης των Ρω που διαχειρίστηκαν στο Μακεδονικό Μέτωπο οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ.

¹²⁰ Βήττος, Χ. (2008). *Ο εθνικός διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*. Θεσσαλονίκη: Όλυμπος, σ. 116.

¹²¹ Ρουδομέτωφ, Ν. (Επίμ.) (2007). Η Καβάλα και τα Βαλκάνια, η Καβάλα και το Αιγαίο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών*, 15-18 Σεπτεμβρίου 2005, 2 τόμοι, Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας.

2.2. Σκοπός της έρευνας και επιμέρους σκοποί

Σκοπός της παρούσας εργασίας αποτελεί η μελέτη δύο περιπτώσεων μέσα από τη χρήση του φωτογραφικού αρχείου της βάσης δεδομένων της Μ.Α.Ρ. σχετικές με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο ή Μεγάλο Πόλεμο. Η πρώτη μελέτη επικεντρώνεται στην έρευνα σχετικά με τα τμήματα S.P.A., S.C.A. (τη συγχώνευση τους σε S.P.C.A.) και το S.P.C.A.O., ως τη διάλυση τους στο τέλος του πολέμου. Μέσα από την πρώτη περίπτωση μελέτης γίνεται προσπάθεια ανάδειξης του σκοπού της δημιουργίας των τμημάτων και της οργάνωσης, λειτουργίας, στελέχωσης και δραστηριοποίησης τους, όσο και των στελεχών - φωτογράφων (operator), πάντα κάτω από τον έλεγχο κάποιων κανόνων και εντολών, τόσο στη «γενέτειρα» χώρα τους, τη Γαλλία, όσο και στο παράρτημα τους, στο Μακεδονικό Μέτωπο. Χωρίς την διερεύνηση της ιστορίας των τμημάτων δεν μπορεί να κατανοηθεί η μαρτυρία όλου αυτού του πλούσιου σε μέγεθος αρχειακού υλικού που άφησαν παρακαταθήκη.

Η δεύτερη μελέτη επικεντρώνεται στην ιστορία των αιχμαλώτων πολέμου (Pow) του Α΄Π.Π., οι οποίοι ανήκουν στις κατηγορίες όπου ιστοριογραφικά έχουν παραμεληθεί, εξαιτίας των ακροτήτων του Β΄ Π.Π.. Σημαντικό διαπραγματευτικό χαρτί στον Α΄Π.Π αποτέλεσαν οι Pow των οποίων την εικόνα οι αντιμαχόμενες πλευρές προπαγανδιστικά μετασχημάτιζαν πάντα προς όφελος τους. Μέσα από την δεύτερη περίπτωση μελέτης γίνεται προσπάθεια ανάδειξης των συνθηκών διαβίωσης, μεταχείρισης και περίθαλψης των Pow, αλλά και της οργάνωσης των στρατοπέδων Pow σε αντιπαραβολή με την εικόνα των Pow που τα φωτογραφικά και κινηματογραφικά τμήματα των εμπόλεμων κρατών κατέγραφαν στις αποστολές τους προωθώντας στο εξωτερικό μια συγκεκριμένη πολιτική απεικόνισης του «εχθρού» υπό καθεστώς αιχμαλωσίας.

Επιλέγεται, συνεπώς, ως αφετηρία της έρευνας το έτος 1915 γιατί τότε δημιουργήθηκαν στη Γαλλία και την Ελλάδα τα τμήματα, ξεκίνησε η διαδικασία λήψεων από τους φωτογράφους που κάλυπταν τα μέτωπα του πολέμου φθάνοντας για τον κύριο σκοπό της έρευνας ως το 1919, όπου πραγματοποιήθηκε η διάλυση τους, ενώ για τους Pow η περίοδος μελέτης ξεκινάει από το 1915 ως το 1919 που ολοκληρώθηκε η διαδικασία επαναπατριsmού των Pow του Μακεδονικού Μετώπου. Για τους επιμέρους στόχους η διαδικασία της έρευνας φθάνει σχεδόν ως την αρχή του Β΄Π.Π. επιτρέποντας τη τοποθέτηση κάποιων ερωτημάτων περί σχέσης των δύο πολέμων.

2.3. Το δείγμα της έρευνας

Χρησιμοποιήθηκε το φωτογραφικό αρχείο, που παρήγαγαν οι φωτογράφοι των τμημάτων στη διάρκεια του Α΄Π.Π., τμήμα του οποίου υπάρχει διαδικτυακά σε μία από τις δύο συλλογές που δημιουργήθηκαν, στη βάση δεδομένων «*Mémoire*» της Μ.Α.Ρ. του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας. Για τον Α΄Π.Π. στη συγκεκριμένη βάση δεδομένων υπάρχουν 30.721¹²² φωτογραφίες, εκ των οποίων 5.169 σχετικές με

¹²² Σε επικοινωνία με την Mathilde Falguière, υπεύθυνη του φωτογραφικού τμήματος της Μ.Α.Ρ., στη βάση δεδομένων τους επόμενους μήνες θα προστεθούν επιπλέον φωτογραφίες σχετικές με τον Α΄Π.Π., επηρεάζοντας φυσικά πολλά από τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν, μελετήθηκαν και παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία. Η διαδικασία ανανέωσης των αρχειακού υλικού μιας βάσης δεδομένων αποτελεί ένα ακόμη πρόβλημα το οποίο κάθε ερευνητής πρέπει να λαμβάνει υπόψη του κατά τη διαδικασία της έρευνας του και ειδικότερα της εξαγωγής συμπερασμάτων.

την Ελλάδα. Από αυτές τις 5.169 μελετήθηκαν 895 αναφορικά με τις δύο μελέτες περίπτωσης και τις υποκατηγορίες που προέκυψαν.

2.4. Τα ερευνητικά ερωτήματα

Η έρευνα της παρούσας εργασίας επικεντρώθηκε γύρω από την τοποθέτηση του Burke (2001: 17), ο οποίος υποστηρίζει ότι οι εικόνες, άρα και η φωτογραφία, όπως τα κείμενα και οι προφορικές μαρτυρίες, αποτελούν και μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αξιόπιστες μαρτυρίες για το παρελθόν εφόσον καταγράφουν τα γεγονότα ως «αυτόπτες μάρτυρες». Με βάση αυτήν την τοποθέτηση, τέθηκαν δύο κεντρικά ερωτήματα, πρώτων, κατά πόσο το φωτογραφικό αρχείο που δημιούργησε στον Α'Π.Π. το S.P.C.A., ειδικότερα το S.P.C.A.O. στο Μακεδονικό Μέτωπο, αποτελεί ιστορική μαρτυρία και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη μελέτη της ιστορίας του Α'Π.Π. και ειδικότερα του Μακεδονικού Μετώπου και δεύτερων, κατά πόσο οι φωτογράφοι (Operator) του τμήματος με τη σειρά τους ως «αυτόπτες μάρτυρες» τη στιγμή της λήψης από ένα συγκεκριμένο σημείο σε μια συγκεκριμένη στιγμή απεικόνισαν αυτό που έβλεπαν, δηλαδή την πραγματικότητα των γεγονότων του Α'Π.Π. ή δρούσαν κάτω από συγκεκριμένους κανόνες και νόρμες, επηρεάζοντας συνεπώς και την ιστορική μαρτυρία του φωτογραφικού αρχείου.

Κατά τη διερεύνηση του κεντρικού ερωτήματος, προέκυψαν κάποια υποερωτήματα – δευτερογενή ερευνητικά ερωτήματα τα οποία επιχειρήθηκε να απαντηθούν μέσα από την παρούσα μελέτη.

2.4.1. Ερωτήματα ως προς το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού και του Στρατού της Ανατολής

Γιατί οι εμπόλεμες χώρες, κυρίως η Γαλλία και η Γερμανία, χρησιμοποίησαν τη φωτογραφία και τα φιλμ για προπαγανδιστικούς σκοπούς κατά τη διάρκεια του Α'Π.Π.;

Πότε, από ποιούς και για ποιο σκοπό δημιουργήθηκαν το 1915 το S.C.A. και το S.P.A. στη Γαλλία και το S.P.C.A.O. στη πόλη της Θεσσαλονίκης;

Πώς στελεχώθηκαν τα τμήματα και ποιά ήταν η σταδιακή αλλαγή στην οργάνωση και τη λειτουργία τους μέχρι το τέλος του πολέμου;

Ποιά ήταν η διαδικασία λήψης των φωτογραφιών και των φιλμ; Πώς γίνονταν οι αναθέσεις των αποστολών, τί εξοπλισμό χρησιμοποιούσαν και πώς ήταν τα εργαστήρια;

Πώς λειτουργούσε η επιτροπή λογοκρισίας που δημιουργήθηκε το 1915 στη Γαλλία παράλληλα με τη δημιουργία των τμημάτων; Ποιοί καθόριζαν τί έπρεπε να φωτογραφίζεται ή να κινηματογραφείται; Πόσο ο έλεγχος της επιτροπής λογοκρισίας επηρέασε τη λειτουργία του τμήματος, τη διαδικασία λήψης των φωτογραφιών και των φιλμ από τους φωτογράφους (operator) και την εικόνα που προωθούνταν στο κοινό στα μετόπισθεν, αλλά και στις ουδέτερες και φίλιες χώρες;

Πώς εφαρμόστηκε η λογοκρισία και πώς λειτουργούσε η προπαγάνδα στην Ελλάδα υπό την κήρυξη του Γαλλικού Στρατιωτικού Νόμου από τον στρατηγό Σαράιγ;

Πού φυλάσσονται σήμερα τα μητρώα με τις συλλογές του φωτογραφικού και κινηματογραφικού υλικού των δύο τμημάτων;

Τί φωτογραφικά αρχεία σχετικά με τη δημιουργία των τμημάτων, τη λειτουργία, τη στελέχωση, τη διαδικασία λήψης, τις αναθέσεις αποστολών και τις καταγραφές των διαφόρων στρατιωτικών και πολιτικοκοινωνικών γεγονότων του Α΄Π.Π., αλλά και αυτών του Μακεδονικού Μετώπου και της Ελλάδας μπορούν να εντοπιστούν στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ.; Πώς πρέπει να γίνεται η χρήση της μαρτυρίας τους, ώστε να τοποθετείται στα συμφραζόμενα της ή σε μια σειρά από συμφραζόμενα για να μπορούν να εντοπιστούν οι μικρές πλην, όμως, σημαντικές λεπτομέρειες ή οι απουσίες, όπως υποστηρίζει ο Burke (Burke, 2003: 239);

2.4.2. Ερωτήματα ως προς τους αιχμαλώτους πολέμου (Pow)

Πώς ήταν οι συνθήκες διαβίωσης και περίθαλψης των Pow στα στρατόπεδα Pow, καθώς και η οργάνωση αυτών, που δημιουργήθηκαν στα διάφορα μέτωπα του πολέμου, ειδικότερα του Μακεδονικού Μετώπου;

Πώς οι εμπόλεμες χώρες μεταχειρίζονταν τους Pow που κατείχαν (στρατιώτες και πολίτες); Υπήρξε στον Α΄Π.Π. χρήση βίας και άλλων ωμοτήτων, ειδικότερα στο Μακεδονικό Μέτωπο, στους Pow που κατείχαν οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ;

Γιατί οι Pow (στρατιώτες και πολίτες) χρησιμοποιήθηκαν ως εργάτες σε εταιρίες καταναγκαστικής εργασίας; Υπήρξε κακομεταχείριση αυτών κατά την εργασία τους, ειδικότερα στο Μακεδονικό Μέτωπο;

Ποιά ήταν η εικόνα των Pow που πρόβαλαν οι εμπόλεμες χώρες κατά τη διάρκεια του πολέμου; Γιατί οι Pow αποτέλεσαν προπαγανδιστικό «διαπραγματευτικό χαρτί» για την έκβαση της κατάληξης του πολέμου;

Ποιά η τύχη των Pow που κατείχαν οι Κεντρικές Δυνάμεις στο Μακεδονικό Μέτωπο, ειδικότερα αυτών της Καβάλας και της Φλώρινας;

Παρομοίως με πριν, τί φωτογραφικά αρχεία σχετικά με τους Pow μπορούν να εντοπιστούν στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. και πώς πρέπει να γίνεται η χρήση της μαρτυρίας τους, ώστε να τοποθετείται στα συμφραζόμενα της ή σε μια σειρά από συμφραζόμενα, για να μπορούν να εντοπιστούν οι μικρές πλην, όμως, σημαντικές λεπτομέρειες ή οι απουσίες όπως υποστηρίζει ο Burke (Burke, 2003: 239);

Αποτελούν οι φωτογραφίες που αφορούν τους Pow στο φωτογραφικό αρχείο της βάσης δεδομένων της Μ.Α.Ρ. ιστορική μαρτυρία που καταγράφει τα γεγονότα σχετικά με τους Pow ως «αυτόπτες μάρτυρες», σε όλα τα μέτωπα του πολέμου και ειδικότερα του Μακεδονικού Μετώπου;

Κατέγραψαν οι φωτογράφοι του S.P.C.A. και του παραρτήματος αυτού στο Μακεδονικό Μέτωπο, ως «αυτόπτες μάρτυρες» την πραγματικότητα ως προς τη μεταχείριση των Pow και τις συνθήκες διαβίωσης τους ή υπήρξαν περιπτώσεις απουσίας και άρα σιωπής καταστάσεων άσκησης βίας, ακροτήτων και συνθηκών παρόμοιων αυτών του Β΄Π.Π.;

2.5. Η μεθοδολογία της έρευνας

Τα μεθοδολογικά εργαλεία τα οποία έχουν επιλεγεί είναι:

α) η Κριτική Ιστορική Ερμηνευτική Προσέγγιση, προκειμένου να τοποθετηθούν οι φωτογραφίες στα συμφραζόμενα των γεγονότων του Α΄Π.Π. και ο ερευνητής να κατανοήσει το πλαίσιο αναφοράς τους, για να μην λειτουργούν

μονοσήμαντα, στο πλαίσιο του περιεχομένου ή της αφηγηματικής δομής αντίστοιχα, αλλά να προσεγγίζονται μέσα από τις ιδεολογικές παραμέτρους παραγωγής τους.

Η ιστορική έρευνα, κατά τον Borg έχει οριστεί ως «ο συστηματικός και αντικειμενικός εντοπισμός, ή εκτίμηση και σύνθεση μαρτυριών, προκειμένου να θεμελιώσουν γεγονότα και να συναχθούν συμπεράσματα σχετικά με συμβάντα του παρελθόντος. Είναι μια πράξη αναδόμησης που αναλαμβάνεται με ένα πνεύμα κριτικής αναζήτησης, η οποία στοχεύει να πετύχει την πιστή αναπαράσταση μιας προηγούμενης εποχής» (Cohen, Manion & Morrison, 2007: 271).

Όπως και άλλες μέθοδοι έτσι και η ιστορική έρευνα ακολουθεί κάποια στάδια, όπως η επιλογή και η αξιολόγηση του θέματος προς μελέτη, ο ορισμός του προβλήματος με πιο ακριβείς όρους, η επιλογή των κατάλληλων πηγών, η συλλογή και η επεξεργασία των δεδομένων και τέλος η αξιολόγηση του υλικού. Συνήθως η προσωπικότητα του ερευνητή επηρεάζει την επιλογή του θέματος προς μελέτη, μιας και προσωπικοί παράγοντες του (ενδιαφέρον, κίνητρα, ιστορική περιέργεια, εκπαιδευτικό υπόβαθρο) έρχονται στην επιφάνεια (Creswell, 2011: 275), φάση που προϋποθέτει σφαιρική γνώση όλων των πτυχών της ευρύτερης υπό μελέτη ιστορικής περιόδου στην οποία εντάσσεται το υπό διερεύνηση θέμα ή θέματα. Στην παρούσα εργασία η ιστορική περίοδος του Α΄Π.Π. και του Μακεδονικού Μετώπου.

Βασική αρχή της ερμηνευτικής αποτελεί η «συνάφεια του όλου προς τα επιμέρους και αντίστροφα, αφού το ένα δεν μπορεί να υπάρξει ή να νοηθεί χωρίς το άλλο. Συχνά η κατανόηση του επιμέρους φωτίζει το όλο και συμβάλει στη βαθύτερη αντίληψη του, ενώ η κατανόηση του όλου συντελεί με τη σειρά της στη βαθύτερη κατανόηση των επιμέρους» (Πυργιωτάκης, 2000: 106). Παράδειγμα κατανόησης του όλου είναι η ερμηνεία της δημιουργίας και λειτουργίας του S.P.C.A. στη Γαλλία για τη βαθύτερη κατανόηση του επιμέρους, δηλαδή του παραρτήματος του στο Μακεδονικό Μέτωπο ή η ερμηνεία της χρήσης προπαγάνδας και λογοκρισίας στις φωτογραφίες του τμήματος καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου για τη βαθύτερη κατανόηση της διαδικασίας των λήψεων από τους φωτογράφους του τμήματος ή της πολιτικής απεικόνισης των Pow. Αντιθέτως, παράδειγμα κατανόησης του επιμέρους είναι η ερμηνεία των φωτογραφιών με τους Έλληνες στρατιώτες Pow στη Λάρισα για τη κατανόηση του όλου, δηλαδή της πολιτικής μη απεικόνισης κάποιων «ευαίσθητων», τόσο στο Μακεδονικό Μέτωπο όσο και καθ' όλη τη διάρκεια του Α΄Π.Π..

β) η Ποιοτική Ανάλυση Περιεχομένου σε συνδυασμό με τον «τρίτο δρόμο» χρήσης της μαρτυρίας των εικόνων, που προτείνει ο Burke, μελετώντας όχι κατά πόσο οι εικόνες είναι αξιόπιστες ή αναξιόπιστες, αλλά κυρίως τους βαθμούς και τους τρόπους αξιοπιστίας τους και την αξιοπιστία τους για διαφορετικούς σκοπούς ώστε να μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αξιόπιστες μαρτυρίες για το παρελθόν καταγράφοντας ή όχι τα πραγματικά γεγονότα του Α΄Π.Π. ως «αυτόπτες μάρτυρες» (Burke, 2003: 234). Οι εικόνες, όπως και τα γραπτά κείμενα και οι προφορικές καταθέσεις, αποτελούν σημαντική μορφή ιστορικής μαρτυρίας, γιατί καταγράφουν τα γεγονότα ως «αυτόπτες μάρτυρες», αρχή σύμφωνα με την οποία ο «δημιουργός της εικόνας απεικονίζει αυτό και μόνο που θα μπορούσε να δει ως «αυτόπτης μάρτυρας» από ένα συγκεκριμένο σημείο σε μια συγκεκριμένη στιγμή» (Burke, 2003: 17).

Επειδή, όμως, η χρήση της εικόνας εγείρει αρκετά προβλήματα, πρέπει ο ερευνητής να είναι ενήμερος για τις αδυναμίες τους. Οι εικόνες αποτελούν «μαρτυρίες από παρελθούσες κοινωνικές διευθετήσεις και τρόπους θεώρησης» για αυτό για να

αποφύγει ο ερευνητής τις παγίδες τους, πρέπει να προβαίνει στην αξιοποίηση παράλληλων ιστορικών πηγών, δηλαδή σειρές από εικόνες, να τοποθετεί τη μαρτυρία τους στα συμφραζόμενα της ή σε μια σειρά από συμφραζόμενα, χρονικά, ιδεολογικά και κοινωνικά, να λαμβάνει πάντα υπόψιν τις συμβάσεις του δημιουργού τους και τέλος να διαβάζει πέρα από τις γραμμές, εντοπίζοντας τις μικρές πλην όμως σημαντικές λεπτομέρειες (μαζί και των χαρακτηριστικών απουσιών), χρησιμοποιώντας τις εικόνες ως στοιχεία πληροφόρησης, κάτι το οποίο οι δημιουργοί τους δεν ήξεραν ότι γνωρίζουν ή ως παραδοχές τις οποίες δεν ήξεραν ότι ακολουθούσαν ((Burke, 2003: 239).

Για τη ανάλυση των εικόνων θεωρεί ότι υπάρχουν διάφορες μέθοδοι¹²³, όπως η μέθοδος της εικονογραφίας και της εικονολογίας, η προσέγγιση της ψυχανάλυσης, η προσέγγιση του στρουκτουραλισμού ή της σημειολογίας ή σημειωτικής και η προσέγγιση της πολιτισμικής ιστορίας των εικόνων (Burke, 2003: 217). Από όλες αυτές τις τοποθετήσεις του Burke για τη μελέτη των φωτογραφιών της βάσης δεδομένων της M.A.P. αποφασίστηκε να μην χρησιμοποιηθεί καμία, αλλά να χρησιμοποιηθεί «ο τρίτος δρόμος», που προτείνει ο συγγραφέας, που κινείται μεταξύ της διαμάχης των θετικιστών, που υποστηρίζουν ότι οι εικόνες μεταφέρουν αξιόπιστες πληροφορίες σχετικά με τον εξωτερικό κόσμο και των σκεπτικιστών ή στρουκτουραλιστών, που υποστηρίζουν ότι δεν το πράττουν. Ο τρίτος δρόμος ακολουθεί την τοποθέτηση ότι οι ερευνητές των εικόνων, αντί να ψάχνουν να δουν αν οι εικόνες είναι αξιόπιστες ή αναξιόπιστες, πρέπει να ενδιαφέρονται για τους βαθμούς και τους τρόπους αξιοπιστίας και για την αξιοπιστία για διαφορετικούς σκοπούς (Burke, 2003: 234). Ο τρίτος δρόμος που προτείνει ο Burke κινείται περίπου στο τρίτο επίπεδο της εικονολογικής ερμηνείας του Panofsky σύμφωνα με την οποία και μόνο ο ερευνητής μπορεί να δει την ουσιαστική σημασία των εικόνων, δηλαδή τις «βαθύτερες αρχές, οι οποίες αποκαλύπτουν τη βασική στάση ενός έθνους, μιας περιόδου, μιας κοινωνικής τάξης ή κάποιας πίστης». Σε αυτό και μόνο το επίπεδο οι εικόνες προσφέρουν χρήσιμα στοιχεία για τους ιστορικούς του πολιτισμού (Burke, 2003: 47).

Πέρα από τις τοποθετήσεις του Burke, ως μέθοδος για την ερμηνεία των φωτογραφιών της παρούσας εργασίας χρησιμοποιήθηκε συνδυαστικά και η ανάλυση περιεχομένου¹²⁴. Με την ανάλυση περιεχομένου ο ερευνητής προσπαθεί να εντοπίσει κατηγορίες και μονάδες ανάλυσης, οι οποίες ανταποκρίνονται στο σκοπό της έρευνας του. Το κείμενο κωδικοποιείται ή αναλύεται σε διαχειρίσιμες μονάδες ανάλυσης σε ποικίλα επίπεδα που μπορεί να περιλαμβάνουν μία και μόνη λέξη, μία έννοια λέξη, μία φράση, ένα θέμα, μία πρόταση ή μία παράγραφο (Cohen et all, 2007). Στη συγκεκριμένη έρευνα ως μονάδα ανάλυσης θεωρήθηκε το θέμα, για το Α΄ Μέρος το «La Section Photographique et Cinématographique De l'Armée» (Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού) και για το Β΄ Μέρος το «Prisonnier/ Prisonniers» (αιχμάλωτος/αιχμάλωτοι), τα οποία αναλύθηκαν στις δύο

¹²³Περισσότερα για τις θεωρίες που προτείνει ο Burke, βλ. στο έργο του ίδιου, για αυτής της «εικονογραφίας και της εικονολογίας» σ.σ. 48 και 54, της ψυχανάλυσης των εικόνων σ. 218, του στρουκτουραλισμού ή της σημειολογίας ή σημειωτικής σ. 224 και της πολιτισμικής ιστορίας των εικόνων σ. 229.

¹²⁴Η ανάλυση περιεχομένου εξελίχθηκε ιδιαίτερα ως τεχνική έρευνας τον 20ο αιώνα από Κοινωνιολόγους και Κοινωνικούς Ψυχολόγους, όπως είναι ο Bernard Berelson, με τη διερεύνηση του περιεχομένου της επικοινωνίας. Ο συστηματικότερος οδηγός για την αξιοποίηση της ανάλυσης περιεχομένου στις εικόνες είναι το βιβλίο των Ball, M. & Smith, G. (1992). *Analyzing Visual Data*. United States: SAGE Publications Inc..

αντίστοιχες κατηγορίες και εξειδικεύθηκαν σε περαιτέρω κατηγορίες και υποκατηγορίες με τη βοήθεια των δεδομένων των φωτογραφιών που μελετήθηκαν.

Η ανάλυση δε μελετά μόνο τη συχνότητα εμφάνισης ενός χαρακτηριστικού αλλά αντίθετα, εστιάζει στο άδηλο περιεχόμενο του υπό έρευνα υλικού, με τη θέση ότι ακόμη και οι αποσιωπήσεις ενός κειμένου μπορεί να είναι καθοριστικής σημασίας (Ghiglione, 1980).

2.6. Εξερεύνηση και παρουσίαση του αρχείου του Ministère de la culture (Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας)

Το αρχείο του Υπουργείου Πολιτισμού της Γαλλίας μπορεί να το αναζητήσει κάποιος στην εξής (γενική) ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.culturecommunication.gouv.fr/> (εικόνα 1).

Εικόνα 1.

Από τον αρχικό σύνδεσμο προσπαθούμε να εντοπίσουμε τη Βιβλιοθήκη Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (La Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine, εφεξής Μ.Α.Ρ.) για να πάμε στα αρχεία Ιστορικών Μνημείων Φωτογραφικής Κληρονομιάς του Κράτους (Archives des Monuments historiques & patrimoine photographique de l'État)(εικόνα 2).

Η Μ.Α.Ρ. ιδρύθηκε το 1996 και αποτελείται από τέσσερα επιστημονικά τμήματα: αρχεία και βιβλιοθήκη, τεκμηρίωση, φωτογραφία και Κέντρο Ερευνών Ιστορικών Μνημείων. Έχει ως καθήκον τη συλλογή και οργάνωση, ταξινόμηση και συντήρηση (ένα από τα μεγαλύτερα κέντρα διατήρησης αρνητικών στην Ευρώπη), μελέτη, επικοινωνία και προώθηση για: α) τα αρχεία και την τεκμηρίωση της διαχείρισης Ιστορικών Μνημείων, β) τη φωτογραφική κληρονομιά του κράτους, με τουλάχιστον τέσσερα εκατομμύρια εκτυπώσεις και δεκαπέντε εκατομμύρια αρνητικά που χρονολογούνται από τις απαρχές της φωτογραφίας. Διατηρεί συλλογές με ένα ευρύ φάσμα θεμάτων: α) τοποθεσίες και μνημεία, β) καλές τέχνες, γ) Πρώτο

Παγκόσμιο Πόλεμο, δ) πορτρέτα, παραστάσεις και κινηματογράφο, ε) ταξίδια και αποστολές, στ) αρχεία διάσημων φωτογράφων όπως του Αντρέ Κερτέζ, ζ) αρχεία από ερασιτεχνικές φωτογράφους.

Η Μ.Α.Ρ. ως απαραίτητος καταλύτης για τη διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς της Γαλλίας, συνεισφέρει με το αρχαιακό υλικό που διατηρεί εθνικές βάσεις δεδομένων όπως: «Mérimée» για την κληρονομιά των μνημείων, «Palissy» για την φωτογραφική πολιτισμική απογραφή¹²⁵ (αντικείμενα) και «Mémoire» για την φωτογραφική κληρονομιά. Καθιστά επίσης στη διάθεση του κοινού τις βάσεις Mediathek, Bibliothek¹²⁶ και Autor¹²⁷ και συμμετέχει σε προγράμματα διαδικτυακών συλλογών και στο πρόγραμμα Europeana¹²⁸.

Εικόνα 2.

Στον παραπάνω σύνδεσμο, πέρα από κάποιες πληροφορίες που υπάρχουν για τη βιβλιοθήκη (στο «découvrir – ανακαλύψτε») γίνεται παρουσίαση της βιβλιοθήκης και των τμημάτων της, όπως το τμήμα της φωτογραφίας με το οποίο ασχολούμαστε),

¹²⁵ «Τα αντικείμενα δεν αποτελούν ουδέτερο περιβάλλον, αλλά έναν σημειωμένο διά-κοσμο της ύπαρξης και της δράσης. Τα αντικείμενα είναι «σνήθειες αγωγοί συνειρμών [...] ή, κατά τρόπο πιο ασαφή, αληθινά σύμβολα». Τα αντικείμενα δηλαδή για την ίδια την κοινωνία έχουν σημασίες. Από Σκαρπέλος, Γ. (2011). *Εικόνα και Κοινωνία*. Αθήνα: Τόπος, σ. 169.

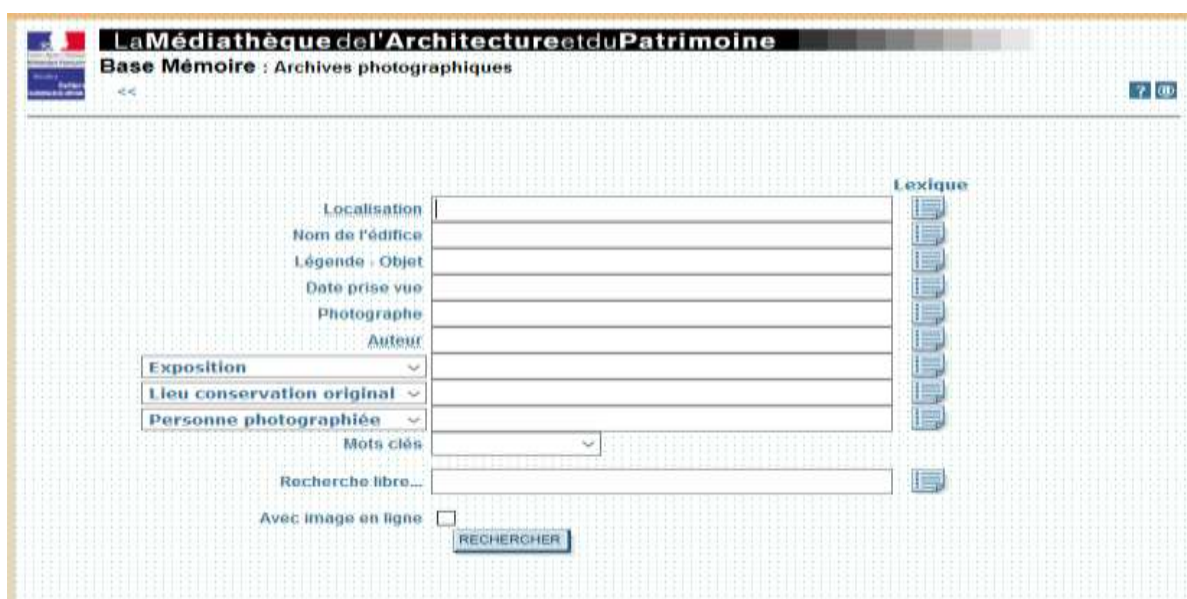
¹²⁶ Βιβλιογραφική βάση δεδομένων όπως άρθρων, βιβλίων και διατριβών.

¹²⁷ Στη βάση AUTOR μπορεί να πραγματοποιηθεί αναζήτηση προσωπικών στοιχείων από αρχιτέκτονες, φωτογράφους, ιστορικούς, ιστορικούς της τέχνης, εστιάτορες, καλλιτέχνες, τεχνίτες κ.α.

¹²⁸ Η Europeana ή Ευρωπαϊκή Ψηφιακή Βιβλιοθήκη άνοιξε τις πύλες της στο κοινό στις 20 Νοεμβρίου 2008. Η ευρωπαϊκή ψηφιακή βιβλιοθήκη δίνει πρόσβαση σε δύο εκατομμύρια βιβλία, χάρτες, ηχογραφήσεις, φωτογραφίες, αρχαιακά έγγραφα, πίνακες και ταινίες, υλικά προερχόμενα από εθνικές βιβλιοθήκες και πολιτιστικά ιδρύματα των 27 κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η e-βιβλιοθήκη, διαθέσιμη και στα ελληνικά, προσφέρει πρόσβαση σε δύο εκατομμύρια ψηφιοποιημένα βιβλία και άλλα έργα της ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς, με την προοπτική να φτάσει τα δέκα εκατομμύρια έως το 2010. Το 2014 με αφορμή τα 100 χρόνια από την έναρξη του Α'Π.Π. δημιουργήθηκε το Europeana Collections 1914-1918 μια σημαντική ψηφιακή συλλογή αρχαιακού υλικού από εθνικές συλλογές δέκα βιβλιοθηκών και άλλων συνεργατών από οκτώ χώρες των δύο διαφορετικών εμπόλεμων πλευρών. Περισσότερα στο <http://www.europeana.eu/portal/en/collections/world-war-i>.

η επιλογή **Memoire** (μνήμη), μας εισάγει στη βάση δεδομένων των φωτογραφικών αρχείων¹²⁹ (εικόνα 3).

Το Mémoire είναι βάση δεδομένων φωτογραφιών της Γενικής Διεύθυνσης Κληρονομιάς. Δημιουργήθηκε το 1995 και τέθηκε σε λειτουργία το 1996. Συνεργάζεται και ενημερώνεται από τη Μ.Α.Ρ., τις περιφερειακές υπηρεσίες των Ιστορικών Μνημείων, της Αρχαιολογίας και της Απογραφής. Τα αρχεία της Mémoire συλλέγονται από μηχανές αναζήτησης συλλογών και την Europeana. Περιλαμβάνει τέσσερις τομείς που παρέχουν τη δυνατότητα αναζήτησης ξεχωριστά ή ταυτόχρονα: α) ο τομέας της Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Le domaine Médiathèque de l'architecture et du patrimoine, S.A.P.), που παρέχει εικόνες (650.000) σχετικά με κινητά αντικείμενα και κτίρια που προστατεύονται από τα Historical Monuments, καθώς και τα κονδύλια του τμήματος φωτογραφικών αρχείων, β) ο τομέας των Ιστορικών Μνημείων (Le domaine Monuments historiques, CRMH), που προσφέρει τις εικόνες της περιφερειακής διατήρησης των ιστορικών μνημείων, γ) ο τομέας της Αρχαιολογίας (Le domaine Archéologie, ARCHEO), που παρουσιάζει τις εικόνες των περιφερειακών αρχαιολογικών συντηρήσεων, δ) ο τομέας της γενικής απογραφής (Le domaine Inventaire général, IVR), που προτείνει εικόνες των αρχείων απογραφής που παράγονται από τις περιφερειακές υπηρεσίες.

Εικόνα 3.

Η βάση δεδομένων μπορεί να εντοπιστεί σε δύο μορφές. Η πρώτη μορφή είναι αυτή της **εικόνας 3**, η δεύτερη μορφή είναι αυτή της **εικόνας 4**.

Η δεύτερη μορφή της βάσης (**εικόνα 4**) μπορεί να εντοπιστεί στη σελίδα του Υπουργείου Πολιτισμού και Επικοινωνίας (Le Ministère de la Culture et de la

¹²⁹ Μπορεί κάποιος να μπει απευθείας στην πρώτη βάση δεδομένων στο εξής link: http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/memsmn_fr?ACTION=AJOUT&FIELD_1=Cmemo1&VALUE_1=vertelom&FIELD_2=EDIF&VALUE_2=&FIELD_3=Cmemo4&VALUE_3=&FIELD_4=DATPV&VALUE_4=&FIELD_5=AUTP&VALUE_5=&FIELD_6=Caut&VALUE_6=&FIELD_7=Exposition&VALUE_7=&FIELD_8=Lieu%20conservation%20original&VALUE_8=&FIELD_9=Personne%20photographi%e9e&VALUE_9=&FIELD_10=MCL&VALUE_10=%20&FIELD_11=TOUT&VALUE_11=&REC_DOM=&CHK_0=Cmemo1&INDEX_0=%27VERTEKOP%20%28ANCIENNEMENT%29%27&LOCAT=&USRNAME=nobody&USRPWD=4%244P

Communication)¹³⁰. Στο σύνδεσμο του Υπουργείου Πολιτισμού και Επικοινωνίας αναφέρεται ότι η Αρχιτεκτονική και Πολιτιστική Κληρονομιά εμπλουτίζεται με εργασίες τριών βάσεων (Présentation des bases Architecture et Patrimoine): της Γενικής Απογραφής της Πολιτιστικής Κληρονομιάς (**L'Inventaire général du patrimoine culturel**), των Ιστορικών Μνημείων (**Monuments historiques**) και της βιβλιοθήκης Πολυμέσων της Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (η οποία αναφέρθηκε παραπάνω). Από τις επιλογές του συνδέσμου μπορεί κάποιος επιγραμματικά να πληροφορηθεί για όλες τις βάσεις δεδομένων.

Στην ιστοσελίδα της Γενικής Απογραφής της Πολιτιστικής Κληρονομιάς στην επιλογή «Νέα», υπάρχουν τρεις κατηγορίες έρευνας: 1) Αρχιτεκτονική (που οδηγεί στη βάση δεδομένων Mérimée), 2) Πολιτισμική απογραφή (αντικείμενα) (που οδηγεί στη βάση δεδομένων Palissy), 3) Εικόνες (που οδηγεί στη βάση δεδομένων Mémoire). Η τρίτη επιλογή, Mémoire, μας οδηγεί στη δεύτερη μορφή της βάσης δεδομένων των φωτογραφικών αρχείων (**εικόνα 4**).

Εικόνα 4.

Επειδή και οι δύο βάσεις δεδομένων που εντοπίζονται για τη Μ.Α.Ρ. προέρχονται από τη κεντρική βάση «Mémoire», η αναζήτηση φωτογραφιών και για τις δύο βάσεις μπορεί να πραγματοποιηθεί με τον ίδιο τρόπο. Για παράδειγμα, στην επιλογή «Localisation» (τοποθεσία), αν εισαχθεί η λέξη «Florina» (Φλώρινα) ο αριθμός των δεδομένων είναι ίδιος και για τις δύο βάσεις, 487 φωτογραφίες, οι οποίες εντοπίζονται με την ίδια σειρά και τα ίδια (σχεδόν¹³¹) καταχωρημένα στοιχεία (**εικόνας 5 και 6**).

¹³⁰ Le Ministère de la Culture et de la Communication στο: <http://www.culture.gouv.fr/culture/inventai/patrimoine/index.htm>.

¹³¹ Σχεδόν τα ίδια, γιατί σε κάποιες φωτογραφίες, κυρίως της δεύτερης μορφής της βάσης δεδομένων, υπάρχουν επιπλέον δεδομένα όπως το «Type de support - Tirage photographique» (Τύπος υποστήριξης – Φωτογραφικές εκτυπώσεις), ενώ λείπουν δεδομένα στη δεύτερη μορφή που αντιθέτως έχουν καταχωρηθεί στη πρώτη μορφή.

La Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine

IMAGES

Base Mémoire : Archives photographiques

50 / 487

[Affiner la recherche](#)

[Autre recherche](#)

[Commande photo](#)

Localisation Grèce ; Florina
Nom de l'édifice
Nom de l'objet
Légende *Match de football sur la grande place de Florina*
Photographe
Date prise vue 1918
Crédit photo Ministère de la culture (France), Médiathèque de l'architecture et du patrimoine, Diffusion RMN-GP

Localisation Grèce ; Florina
Nom de l'édifice
Nom de l'objet
Légende *Colonne d'autos camions sur la route de Florina à Biklista ; les chauffeurs surveillent deux prisonniers autrichiens qui mette du sable sur la route*
Photographe
Date prise vue 1918
Crédit photo Ministère de la culture (France), Médiathèque de l'architecture et du patrimoine, Diffusion RMN-GP

Localisation Grèce ; Florina
Nom de l'édifice
Nom de l'objet
Légende *Après une journée de marche en montagne, le campement en plein air, des chevaux au pied d'une colline aride et rocheuse. Au fond, le parc d'artillerie*
Photographe
Date prise vue 1918
Crédit photo Ministère de la culture (France), Médiathèque de l'architecture et du patrimoine, Diffusion RMN-GP

Localisation Grèce ; Macédoine occidentale ; Florina ; Negotin (anciennement) ; Negotsani ou Niki (actuellement)
Nom de l'édifice
Nom de l'objet
Légende *Les notables serbes attendant le Voivode*
Photographe
Date prise vue 1918
Crédit photo Ministère de la Culture (France) – Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine – Diffusion RMN

Εικόνα 5.

Localisation	Grèce ; Florina
Edifice	
Objet	
Sujet de l'illustration	
Légende	<i>Match de football sur la grande place de Florina</i>
Notice d'oeuvre	
Auteur photo	
Crédit photo	Ministère de la culture (France), Médiathèque de l'architecture et du patrimoine, Diffusion RMN-GP
Droits diffusion	

Localisation	Grèce ; Florina
Edifice	
Objet	
Sujet de l'illustration	
Légende	<i>Colonne d'autos camions sur la route de Florina à Biklista ; les chauffeurs surveillent deux prisonniers autrichiens qui mette du sable sur la route</i>
Notice d'oeuvre	
Auteur photo	
Crédit photo	Ministère de la culture (France), Médiathèque de l'architecture et du patrimoine, Diffusion RMN-GP
Droits diffusion	

Localisation	Grèce ; Florina
Edifice	
Objet	
Sujet de l'illustration	
Légende	<i>Après une journée de marche en montagne, le campement en plein air, des chevaux au pied d'une colline aride et rocheuse. Au fond, le parc d'artillerie</i>
Notice d'oeuvre	
Auteur photo	
Crédit photo	Ministère de la culture (France), Médiathèque de l'architecture et du patrimoine, Diffusion RMN-GP
Droits diffusion	

Localisation	Grèce ; Macédoine occidentale ; Florina ; Negotin (anciennement) ; Negotsani ou Niki (actuellement)
Edifice	
Objet	
Sujet de l'illustration	
Légende	<i>Les notables serbes attendant le Voivode</i>
Notice d'oeuvre	

Εικόνα 6.

Συνεπώς, διαφορές μεταξύ των δύο βάσεων εντοπίζονται ως επί το πλείστον στις επιλογές αναζήτησης που υπάρχουν διαθέσιμες προς τον εκάστοτε ερευνητή και στις πληροφορίες που παρέχονται στο κοινό προς ενημέρωση των διαθέσιμων δεδομένων (ειδικότερα στη δεύτερη μορφή της βάσης) (εικόνες 7 και 8):

Architecture et patrimoine mobilier

voir aussi : *Fonds des archives photographiques*

Mémoire permet d'accéder aux collections d'images

- du service des archives photographiques (SAP),
- des services régionaux de l'Inventaire (IVR),
- des conservations régionales des monuments historiques (CRMH),
- des services régionaux de l'archéologie (ARCHEO),
- des services départementaux de l'architecture et du patrimoine (SDAP).

Εικόνα 7.

(Αρχιτεκτονική και Ακίνητη κληρονομιά. Δείτε επίσης: Ταμείο Φωτογραφικών Αρχείων. Το Mémoire παρέχει πρόσβαση σε συλλογές εικόνων: Υπηρεσία φωτογραφικών αρχείων (SAP) - Υπηρεσίες Περιφερειακών Απογραφών (IVR) - Συντηρήσεις περιφερειακών ιστορικών μνημείων (CRMH) - Υπηρεσία Περιφερειακής Αρχαιολογίας (ARCHEO) - Υπηρεσίες του τμήματος της αρχιτεκτονικής και πολιτιστικής κληρονομιάς, SDAP).

ARCHEO : *Archéologie*
 CRMH : *Monuments historiques*
 IVR : *Inventaire*
 SAP : *Archives photographiques*
 SDAP : *Services départementaux*
 Tous : *Tous les domaines*

Archeo: Αρχαιολογία
 CRMH: Ιστορικά Μνημεία
 IVR: Απογραφή
 SAP: Φωτογραφικό Αρχείο
 SDAP: Τμηματικές Υπηρεσίες
 TOUS: Όλοι οι Τομείς

Εικόνα 8.

Για την εκπόνηση της παρούσας διπλωματικής εργασίας χρησιμοποιήθηκε εξολοκλήρου η πρώτη βάση δεδομένων της Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Μ.Α.Ρ.) (εικόνα 3), που μας οδηγεί απευθείας στα φωτογραφικά αρχεία¹³².

2.6.1. Βάση δεδομένων της Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (Μ.Α.Ρ.)

Στη συγκεκριμένη βάση, στην κεντρική σελίδα αυτής (εικόνα 3), υπάρχουν οι εξής επιλογές αναζήτησης: Τοποθεσία (Localisation), Όνομα Οικοδομήματος (Nom de l'édifice), Υπόμνημα – Αντικείμενο (Légende - Objet), Ημερομηνία Λήψης (Date prise vue), Φωτογράφος (Photographe), Συγγραφέας (Auteur). Επίσης, υπάρχουν τέσσερις (4) κατηγορίες με δυνατότητα πολλαπλών επιλογών (όπως περιοχή, τμήμα, διεύθυνση, κυκλοφορία, αρχική ημερομηνία κ.λπ.). Τέλος, μπορούν να εισαχθούν λέξεις – κλειδιά (Mots clés), να γίνει δωρεάν αναζήτηση (Recherche libre..) και online εικόνα (εντοπίζονται στην εικόνα 3).

¹³² Υπάρχουν και άλλες ιστοσελίδες με φωτογραφίες των Γαλλικών Στρατευμάτων στη διάρκεια του Α'Π.Π.. Περισσότερα στο 3^ο Κεφάλαιο - 3.1.3 Βάσεις με Φωτογραφικά αρχεία της παρούσας εργασίας.

Έστω, στην επιλογή Τοποθεσία (Localisation) εισαχθεί η λέξη «Florina» (Φλώρινα). Η βάση θα εντοπίσει δεδομένα 487 φωτογραφίες. Για τη λέξη «Grèce» (Ελλάδα) εντοπίζονται συνολικά 7.884 φωτογραφίες. Ο ερευνητής μπορεί να αναζητήσει φωτογραφίες από όποια περιοχή θέλει, περιορίζοντας το γενικό εύρος της αναζήτησης του με επιλογή επιπλέον κατηγοριών (παράδειγμα αν εισαχθεί στην τοποθεσία η λέξη «Florina» και ως ημερομηνία λήψης το έτος 1918, εντοπίζονται μόνο 76 φωτογραφίες). Όσο περιορίζουμε τις επιλογές τόσο λιγότερες φωτογραφίες εντοπίζονται.

Αν η βάση στην εισαγωγή μιας λέξης (για παράδειγμα Florina) εντοπίσει αμέσως δεδομένα σχετικά με την επιλογή αναζήτησης που τέθηκε, αυτά εμφανίζονται αμέσως. Σε περίπτωση που ο ερευνητής αναζητήσει λέξη που δεν εντοπιστεί από τη βάση, οδηγείται στη φόρμα «Παρακαλείστε να σημειώσετε ότι υπάρχει ένας άγνωστος όρος - Attention il y a 1 terme(s) inconnu(s)» (εικόνα 9).

Attention il y a 1 terme(s) inconnu(s) :

VIRBENI

Retour

Lexique du champ Commune pour le terme : VIRBENI

Relations	Termes	Nb. docs
	VIOLS EN LAVAL	0
	VIOLS LE FORT	0
	VIOLS-EN-LAVAL	53
	VIOLS-LE-FORT	0
	VION	429
	VIRA	15
	VIRAC	2
	VIRARGUES	7
	VIRBENI (ANCIENNEMENT)	48
	VIRBRAZAR	1
	VIRE	101
	VIRE EN CHAMPAGNE	0
	VIRE SUR LOT	0
	VIRE-EN-CHAMPAGNE	0
	VIRE-SUR-LOT	1
	VIREUX MOLHAIN	0

Lexique du champ Département pour le terme : VIRBENI

Εικόνα 9.

Στην **εικόνα 9** για παράδειγμα αναζητήθηκε στην επιλογή «Localisation» (τοποθεσία) η λέξη «VIRBENI», παλαιότερη ονομασία του χωριού Ιτέα της Φλώρινας. Η βάση δεν την εντόπισε αμέσως και μας προσφέρει πολλαπλή επιλογή αναζήτησης του όρου «Lexique du champ Commune pour le terme:» (Γλωσσάριο των κοινών πεδίων για τον όρο:), σε αλφαβητική σειρά. Για τη λέξη «VIRBENI», μπορούμε να δούμε ότι η βάση εντόπισε 48 αρχεία (**εικόνα 9**). Αλλά δίπλα στη λέξη υπάρχει η αναφορά (ANCIENNEMENT). Επειδή οι φωτογραφίες έχουν τραβηχτεί σε

διάφορες ημερομηνίες (για παράδειγμα εύρους 1890 – 1980), πολλές περιοχές και πόλεις φέρουν νέες ονομασίες ως προς την εποχή που πραγματοποιήθηκαν οι λήψεις των φωτογραφιών και καταχωρήθηκαν μαζί με τα αρνητικά. Η βάση δεδομένων προσφέρει τη δυνατότητα στον ερευνητή να αναζητήσει ένα χωριό, όπως το Virbeni, με την παλαιότερη του ονομασία (ANCIENNEMENT), αλλά και με την νεότερη του ονομασία, όπως Itea - Ιτέα (actuellement). Επίσης, σε πολλές περιοχές υπάρχει και μια τρίτη καταχώρηση με τη λέξη (ENVIRONS), δηλαδή περίχωρα. Όλες αυτές οι επιλογές δημιουργούν επιπλέον προβλήματα στον ερευνητή της βάσης, ο οποίος για να καταφέρει να εντοπίσει όλα τα δεδομένα που τον ενδιαφέρουν, πρέπει να είναι πολύ καλός γνώστης όλων των δεδομένων, των ονομασιών των χωριών και των σταδιακών μετονομασιών αυτών.

Παράδειγμα, η αναζήτηση στην επιλογή «Localisation» (τοποθεσία) της λέξης «NEGOTIN», που είναι η παλαιότερη ονομασία του χωριού Νίκη της Φλώρινας. Η βάση δεν βρίσκει αμέσως δεδομένα για την λέξη αναζήτησης και μας οδηγεί στο Γλωσσάριο. Προς έκπληξη υπάρχουν 5 σχετικές καταχωρήσεις – NEGOCANI - NEGOTIN (ANCIENNEMENT), NEGOTSANI OU NIKI (ACTUELLEMENT), NEGOTSANI OU NIKI (ACTUELLEMENT) (ENVIRONS), NEGOVANI¹³³ (ANCIENNEMENT) (εικόνα 10).

Γιατί εντοπίστηκαν τόσες επιλογές προς αναζήτηση: για την ονομασία «NEGOTIN» η βάση εντόπισε φωτογραφίες με την παλαιότερη ονομασία του χωριού (NEGOTIN ANCIENNEMENT – αριθμός φωτογραφιών 57) και αρχεία με την τωρινή ονομασία (NEGOTSANI OU NIKI ACTUELLEMENT – αριθμός φωτογραφιών 33 και ως NEGOTSANI OU NIKI ACTUELLEMENT ENVIRONS – αριθμός φωτογραφιών 24). Η βάση εντόπισε συνολικά 57 φωτογραφίες με την παλαιότερη ονομασία του χωριού και 57 συνολικά (33 συν 24) μετά την αλλαγή του ονόματος, επιτρέποντας τον ερευνητή να τα εντοπίσει σε υποκατηγορίες. Συγκεντρωτικά για τη λέξη «NEGOTIN» υπάρχουν 57 φωτογραφίες.

Τι είναι όμως η λέξη «NEGOCANI» που υπάρχει ως επιλογή πάνω από τη λέξη NEGOTIN ANCIENNEMENT; Πρόκειται για το ίδιο χωριό, αλλά στην επιλογή τοποθεσίας δεν καταχωρήθηκε ως Grèce/ Macédoine occidentale/ Florina/ Negotin (anciennement)/ Negotsani ou Niki (actuellement), αλλά με τρίτη ονομασία «Negočani», όπως αναφερόταν από την πλευρά των Σκοπίων (Macédoine). Προσοχή πρέπει να δοθεί στο γεγονός ότι χωριό Negotin υπάρχει και στη Σερβία (Негoтин) στην περιφέρεια Bor. Παρατηρείται, τελικώς, ότι ο ερευνητής της βάσης πρέπει να μελετήσει πολύ καλά τις ονομασίες των δεδομένων, για να μπορεί να εντοπίσει για όποια λέξη επιθυμεί τα δεδομένα που τον ενδιαφέρουν, χωρίς να οδηγηθεί σε λανθασμένα συμπεράσματα. Πολλές φορές θα αναγκαστεί να ανοίξει χάρτες και λεξικά για ονομασίες πόλεων και χωριών, να προβεί σε πολλαπλούς ελέγχους των δεδομένων και επαληθεύσεις αυτών.

Εδώ κρίνεται σκόπιμο να τονιστεί ότι: 1) Η βάση δεδομένων για προφανείς λόγους δεν αναγνωρίζει Ελληνικά και Αγγλικά ή άλλες γλώσσες. Πχ. αν γράψουμε Greece θα βγει το μήνυμα «Aucun document ne répond à votre requête - Κανένα έγγραφο δεν ανταποκρίνεται στο αίτημά σας». Αν εισαχθεί κάποια λέξη και δεν μπορέσει η βάση να εντοπίσει αρχεία, μας οδηγεί και πάλι στο γλωσσάριο. 2) Είτε με κεφαλαία γράμματα είτε με μικρά γράμματα η βάση θα βρει τη λέξη αναζήτησης ή θα εμφανίσει το γλωσσάριο για πολλαπλές επιλογές. 3) Η βάση δεν δέχεται μαζί με τις

¹³³ Το NEGOVANI είναι το χωριό Φλάμπουρο.

λέξεις αναζήτησης σημεία στίξης (κόμμα, τελεία κ.α.). Αν κάποιος εισάγει ένα σημείο στίξης θα βγει το μήνυμα «*Désolé, l'interrogation de la base a échoué - Συγγνώμη, η ερώτηση στη βάση δεδομένων απέτυχε*», (err=1206) *Impossible de trouver les documents – Αδύνατο να βρεθούν τα έγγραφα*».

Attention il y a 1 terme(s) inconnu(s) :

NEGOTIN

Retour

Lexique du champ **Commune** pour le terme : **NEGOTIN**

Relations	Termes	Nb. docs
	▲	
	NEDRONA	4
	NEEWILLER PRES LAUTERBOURG	0
	NEEWILLER-PRES-LAUTERBOURG	117
	NEFFIES	34
	NEFIACH	11
	NEFSA	1
	NEFTA	42
	NEGOCANI	31
	NEGOTIN (ANCIENNEMENT)	57
	NEGOTSANI OU NIKI (ACTUELLEMENT)	33
	NEGOTSANI OU NIKI (ACTUELLEMENT) (ENVIRONS)	24
	NEGOVANI (ANCIENNEMENT)	4
	NEGREPELISSE	3
	NEGREVILLE	5
	NEGRON	1
	NEHOU	2

Lexique du champ **Département** pour le terme : **NEGOTIN**

Relations	Termes	Nb. docs
	▲	
	MEUSE (55)	0
	MORBIHAN	2875
	MORBIHAN (56)	0
	MOSELLE	122
	MOSELLE (57)	0

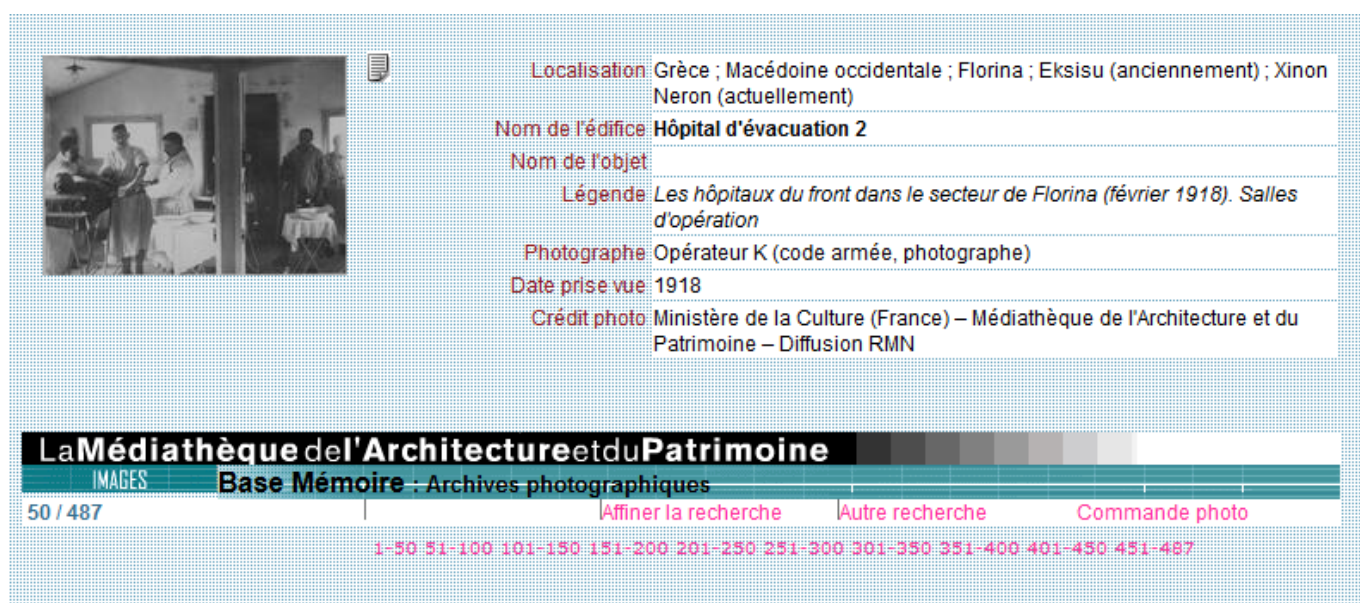
Εικόνα 10.

Έστω λοιπόν ότι κάποιος αναζητήσει μια συγκεκριμένη λέξη, όπως εμείς τη λέξη «Florina», και την εντοπίσει με τον ένα ή τον άλλο τρόπο που αναλύθηκε παραπάνω, η βάση θα εντοπίσει έναν συγκεκριμένο αριθμό φωτογραφιών. Για τη λέξη «Florina» η βάση θα εμφανίσει 487 φωτογραφίες.

Μετά την επιλογή αναζήτησης, επάνω αριστερά στη φόρμα αναζήτησης της βάσης καταγράφεται ο αριθμός αρχείων που εμφανίζονται, ανά σελίδα (50) και ο συνολικός αριθμός αρχείων (487). Με κόκκινα γράμματα επάνω, στο κέντρο και δεξιά

υπάρχουν οι επιλογές Affiner la recherche (καθορισμός αναζήτησης), Autre recherche (άλλη αναζήτηση) και Commande photo (παραγγελία φωτογραφίας). Τα δύο πρώτα οδηγούν σε νέα αναζήτηση αρχείων και το τρίτο σε διάφορες ιστοσελίδες για παραγγελία/εκτύπωση αρχείων (εικόνα 5).

Οι φωτογραφίες στη σελίδα της βάσης εμφανίζονται με αύξουσα σειρά (Réponse n° 1 - Réponse n° 2 κτλ.). Η επιλογή εμφάνισης γίνεται με βάση την ημερομηνία λήψης της φωτογραφίας, από την πιο πρόσφατη σε εύρεση (1918) ως την παλαιότερη σε εύρεση (1916) (τις φωτογραφίες χωρίς ημερομηνία λήψης τις εμφανίζει ενδιάμεσα). Μπορεί να γίνει και αντίστροφη εμφάνιση από την παλαιότερη στην πιο πρόσφατη. Η εμφάνιση των φωτογραφιών σειριακά δεν ισχύει για όλες τις επιλογές. Αν τα δεδομένα των φωτογραφιών δεν έχουν τις ίδιες ακριβώς καταχωρήσεις, η εμφάνιση τους σε α/α γίνεται πάντα με βάση την επιλογή αναζήτησης που θα δοθεί (άρα οι ημερομηνίες δεν θα είναι με α/α). Στο τέλος της σελίδας εμφανίζεται και πάλι αριστερά ο αριθμός φωτογραφιών ανά σελίδα (50) και ο συνολικός αριθμός (487), οι επιλογές Affiner la recherche (καθορισμός αναζήτησης), Autre recherche (άλλη αναζήτηση) και Commande photo (παραγγελία φωτογραφίας) και αριθμητικά ανά πενήντα τα εμφανιζόμενα αρχεία (εικόνα 11).

The screenshot displays a digital archive interface. On the left, a black and white photograph shows a hospital ward with several people, likely medical staff and patients. To the right of the image is a metadata table with the following entries:

Localisation	Grèce ; Macédoine occidentale ; Florina ; Eksisu (anciennement) ; Xinon Neron (actuellement)
Nom de l'édifice	Hôpital d'évacuation 2
Nom de l'objet	
Légende	Les hôpitaux du front dans le secteur de Florina (février 1918). Salles d'opération
Photographe	Opérateur K (code armée, photographe)
Date prise vue	1918
Crédit photo	Ministère de la Culture (France) – Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine – Diffusion RMN

Below the metadata is a navigation bar with the text 'La Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine' and 'Base Mémoire : Archives photographiques'. At the bottom, there is a search bar with the number '50 / 487' and several search options: 'Affiner la recherche', 'Autre recherche', and 'Commande photo'. A list of page numbers is also visible: '1-50 51-100 101-150 151-200 201-250 251-300 301-350 351-400 401-450 451-487'.

Εικόνα 11.

Ως προς το κάθε εμφανιζόμενο αρχείο η βάση μας δίνει τα εξής (εικόνα 12): αριστερά προεπισκόπηση της φωτογραφίας με επιλογή πάνω στην οποία μπορεί κάποιος να τη μεγεθύνει και να την αποθηκεύσει στο αρχείο του. Το μικρό εικονίδιο δίπλα στη φωτογραφία εμφανίζει το νούμερο της, π.χ. Réponse n° 1. Δεξιά εμφανίζονται κάποια δεδομένα για τη φωτογραφία (παράδειγμα στη φωτογραφία της εικόνας 12) όπως: 1) Localisation (τοποθεσία) - Grèce (Ελλάδα), Macédoine occidentale (Δυτική Μακεδονία), Florina (Φλώρινα), Eksisu (anciennement), Xinon Neron (actuellement) Ξινό νερό. Πλήρη στοιχεία για την τοποθεσία που τραβήχτηκε και αφορούν τη συγκεκριμένη φωτογραφία. 2) Nom de l'édifice (Ονομασία οικοδομήματος) – Hôpital d'évacuation 2 (Νοσοκομείο εκκένωσης 2). Δεν εμφανίζονται πάντα για όλες τις φωτογραφίες δεδομένα σε αυτήν την καταχώρηση. Εδώ περιεκτικά παρέχεται ένας "τίτλος", αν μπορεί να χαρακτηριστεί, για το πού και το τί αφορά η φωτογραφία. 3) Nom de l'objet (όνομα αντικείμενου) – κενό. Δεν εμφανίζονται πάντα για όλες τις φωτογραφίες δεδομένα σε αυτήν την καταχώρηση. 4)

Légende (επεξήγηση) - Les hôpitaux du front dans le secteur de Florina (février 1918). Salles d'opération (Νοσοκομείο στο μέτωπο μέσα στον τομέα της Φλώρινας. Φεβρουάριος 1918. Χειρουργεία). Εδώ δίνονται εν συντομία σε όλες τις φωτογραφίες επιπλέον πληροφορίες για τη φωτογραφία και την απεικόνιση). 5) Photographie (φωτογράφος) - Opérateur K (code armée, photographe) . Υπάρχουν πολλές κατηγορίες φωτογράφων και κωδικοί αναφοράς αυτών. Σε κάποιες φωτογραφίες υπάρχει το όνομα του φωτογράφου και σε κάποιες όχι, αντί αυτού αναγράφεται το code armée ή κενό. 6) Date prise vue (ημερομηνία λήψης) – 1918. Κάποιες φωτογραφίες έχουν μόνο έτος λήψης, άλλες έχουν πλήρη ημερομηνία (1918/10/13) και κάποιες δεν έχουν κανένα στοιχείο. 7) Crédit photo (πίστωση της φωτογραφίας) - Ministère de la Culture (France) – Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine – Diffusion RMN (Υπουργείο Πολιτισμού Γαλλίας, Βιβλιοθήκη Αρχιτεκτονικής και Πολιτισμικής κληρονομιάς, τμήμα RMN).

Αυτά είναι τα πρώτα δεδομένα που μπορεί να βρει κάποιος για τη φωτογραφία που τον ενδιαφέρει. Αν πατήσει το μικρό εικονίδιο που υπάρχει δίπλα στη φωτογραφία που εμφανίζει το νούμερο της, πχ Réponse n° 1, θα διαπιστώσει ότι του παρέχονται και άλλες πληροφορίες για τη φωτογραφία. Από αυτές κάποιες αφορούν καθαρά τεχνικά στοιχεία της ίδιας της βάσης δεδομένων και των φωτογραφιών, όπως Observations (παρατηρήσεις), Cote photographie (αριθμός φωτογραφίας), N° tirage (αριθμός εκτύπωσης), Date Mistral (ημερομηνία που περάστηκε στο σύστημα), Emetteur, Technique tirage (τεχνική εκτύπωσης (βλέπε εικόνα 12).

La Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine
IMAGES Base Mémoire : Archives photographiques

<< [Liste des réponses](#) [Affiner la recherche](#) [Autre recherche](#) [Commande photo](#)

Réponse n° 50

Localisation: Grèce ; Macédoine occidentale ; Florina ; Eksisu (anciennement) ; Xinon Neron (actuellement)

Nom de l'édifice: Hôpital d'évacuation 2

Légende: Les hôpitaux du front dans le secteur de Florina (février 1918). Salles d'opération

Photographe: Opérateur K (code armée, photographe)

Date prise vue: 1918

Titre série: Guerre 1914-1918 ; Le front d'Orient en 1918 : En Albanie et Macédoine occidentale

Technique tirage: Tirage argentique noir et blanc

Observations: N° de série OR513

N° tirage: OR146386

Cote photographie: K8470

Date Mistral: 2008/11/28

Emetteur: SAP40

Crédit photo: Ministère de la Culture (France) – Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine – Diffusion RMN

 [Contact service producteur](#)

Protection des droits des auteurs de la base Mémoire, des notices et des images :
Aucune exploitation, notamment la diffusion et la reproduction, intégrale ou par extrait, autre que celle prévue à l'article L.122-5 du Code de la propriété intellectuelle, de la base de données, des notices et des images de ce site ne peut être réalisée sans autorisation préalable du ministre chargé de la culture ou, le cas échéant, du titulaire des droits d'auteur s'il est distinct de lui, sous peine de poursuites pour contrefaçon en application de l'article L.335-3 du Code de la propriété intellectuelle.

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31
32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50

1-50 51-100 101-150 151-200 201-250 251-300 301-350 351-400 401-450 451-487

Εικόνα 12.

Σημαντικό σημείο αναφοράς είναι ότι από τις 895 φωτογραφίες που αναζητήθηκαν, καταχωρήθηκαν και μελετήθηκαν από τη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. σχετικά με τον Α΄Π.Π. εντοπίστηκαν πολλά δεδομένα, εκτός των παραπάνω που αναφέρθηκαν, ειδικά για ζητήματα τεχνικών στοιχείων και πληροφοριών σχετικών με τις φωτογραφίες (όπως Cote conservation orig., Publication, N° original, Format tirage

κτλ. Όλα τα στοιχεία υπάρχουν στο αρχείο καταχώρησης των φωτογραφιών, excel, που δημιουργήθηκε από τον ερευνητή για τους σκοπούς της έρευνας του). Για φωτογραφίες που απεικονίζουν κτήρια (όπως Μουσείο, Καζίνο, Θέατρο κ.α.) η βάση παρέχει την επιλογή Lien base (Βασική σύνδεση), η οποία συνδέεται με το αρχείο της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς (**έχει άλλο χρώμα εμφάνισης**) και παρέχει επιπλέον δεδομένα και στοιχεία για το κτήριο της φωτογραφίας.

Από τα νέα δεδομένα για το κτήριο προσοχή πρέπει να δοθεί στο Titre série (τίτλος σειράς). Κάθε φωτογραφία είναι παράλληλα καταχωρημένη σε άλλες γενικές κατηγορίες, όπου, ο ερευνητής μπορεί επίσης να αναζητήσει φωτογραφίες. Η φωτογραφία της εικόνας 16 ανήκει σε τρεις κατηγορίες: α) Guerre 1914-1918 (πόλεμος 1914-1918), β) Le front d’Orient en 1918 (Το Ανατολικό μέτωπο το 1918) και γ) En Albanie et Macédoine occidentale (Στην Αλβανία και τη Δυτική Μακεδονία) (**εικόνα 16**). Το πρόβλημα πολλαπλών αναζητήσεων και εντοπισμού επισημαίνει το δύσκολο έργο του ερευνητή με τη χρήση της βάσης, ο οποίος είναι αναγκασμένος να προβεί σε πολλαπλούς ελέγχους και επαληθεύσεις των φωτογραφιών που εντοπίζει, μελετάει και χρησιμοποιεί για τεκμηριωτικό σκοπό. Τέλος, παρατηρείται ότι κάποιες λέξεις είναι υποσημειωμένες με κόκκινο χρώμα, ώστε με επιλογή να οδηγηθεί ο ερευνητής σε νέα συγκεντρωτικά φωτογραφικά αρχεία. Για παράδειγμα, αν γίνει επιλογή του Guerre 1914-1918 (Πόλεμος 1914-1918), η βάση εντοπίζει 28.960 φωτογραφίες σχετικές με τον πόλεμο του 1914-1918 (τον Α Π.Π.).

2.6.2. M.A.P. και Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος

Όπως αναφέρει ο Burke (2003), οι ιστορικοί της τελευταίας γενιάς για τις έρευνες που πραγματοποίησαν σε νέα πεδία, όπως για παράδειγμα την ιστορία των νοοτροπιών ή της καθημερινής ζωής, δεν περιορίστηκαν στις παραδοσιακές πηγές, αλλά χρησιμοποίησαν ένα ευρύτερο φάσμα πηγών στο οποίο οι μαρτυρίες των εικόνων κατείχαν «εξαίσια θέση στο ερευνητικό τους οπλοστάσιο» (Σκαρπέλος, 2011). Οι φωτογραφίες αποτελούν σημαντική μορφή ιστορικής μαρτυρίας, παρά τα προβλήματα που εγείρει η χρήση τους, απαιτώντας κριτική αξιολόγηση τους (Burke, 2003). Ειδικότερα, ως προς τον Α Π.Π., οι φωτογραφίες καταγράφουν τα γεγονότα ως «αυτόπτες μάρτυρες» επιτρέποντας τον ερευνητή που ξέρει πως να τις χρησιμοποιήσει να «ρίξει φως» σε άγνωστες όψεις του μέσου της φωτογραφίας, ενώ παράλληλα να προβεί σε αποδείξεις υποστηρίζοντας, συμπληρώνοντας ή ακυρώνοντας πολλές από τις καταθέσεις των γραπτών κείμενων ή των προφορικών μαρτυριών. Η μελέτη του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού και οι Αιχμάλωτοι Πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο (1915-1919), σκοπός της παρούσας μελέτης, δεν θα πραγματοποιούνταν αν δεν έμενε πιστή σε αυτή τη βασική θέση της μαρτυρίας των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών λαμβάνοντας παράλληλα υπόψιν το διφορούμενο και πολύσημο χαρακτήρα τους.

Οι μαρτυρίες των φωτογραφικών λήψεων των φωτογράφων του τμήματος, ως «αυτόπτες μάρτυρες» του Α Π.Π., αποτέλεσαν το συστηματικό πρωτογενές φωτογραφικό υλικό, ελεύθερα προσβάσιμο για μελέτη σε ψηφιακή μορφή στη βάση δεδομένων της M.A.P., που χρησιμοποιήθηκε για την εκπόνηση της παρούσας μελέτης. Από το σύνολο των 30.721 κλισέ της βάσης δεδομένων της M.A.P. 895 φωτογραφίες εντοπίστηκαν, καταχωρήθηκαν και ερευνήθηκαν για την επικύρωση των στόχων που τέθηκαν από την αρχή της έρευνας και την ανάδειξη διαπιστώσεων.

Γιατί έχει αξία ένα αρχείο; Η έρευνα των αρχείων μιας βάσης δεδομένων δεν προϋποθέτει πλέον τη φυσική παρουσία του ερευνητή, καθώς μπορεί να έχει

πρόσβαση στο υλικό από απόσταση, ξεφεύγοντας από τις πολύπλοκες εργασίες των παραδοσιακών φωτογραφικών αρχείων (Σκαρπέλος, 2011: 181). Η φωτογραφία είναι εργαλείο μετάδοσης μνήμης, συνεπώς ένα φωτογραφικό αρχείο είναι «μνημονικό» και αφορά τις μνήμες πολλών ανθρώπων. Το αρχείο δημιουργεί αναμνήσεις και η μνήμη βοηθάει στη μακροπρόθεσμη ανάκτηση και διατήρηση των εικόνων (Guerin, 2016: 67). Ένα φωτογραφικό αρχείο είναι ένα μέσο για ιστορική, κοινωνιολογική και εν γένει έρευνα (Guerin, 2016: 67). Ένας μεγάλος αριθμός εικόνων επιτρέπει στον ερευνητή να ξαναδεί με μεγαλύτερη άνεση όσα θεωρούσε άξια καταγραφής αλλά του δίνει την ευκαιρία να εντοπίσει πληροφορίες για άλλα θέματα που δεν τον είχαν απασχολήσει (Σκαρπέλος, 2011:130). Υπάρχει ποικιλία εικόνων και ποικιλία χρήσεων, η οποία εξαρτάται από την πλευρά της ιστορίας που θέλει να μελετήσει κάθε ιστορικός ή και ιστορικοί του ίδιου θέματος, οι οποίοι μπορεί να χρησιμοποιήσουν το ίδιο φωτογραφικό αρχείο για άλλο σκοπό. Παράδειγμα σε σχέση με τον Α΄Π.Π. κάποιος ερευνητής μπορεί να χρησιμοποιήσει το φωτογραφικό αρχείο για να μελετήσει όλη την ιστορία του Α΄Π.Π. 1914-1918, ενώ κάποιος άλλος την ιστορία μιας μόνο χώρας ή ακόμα και μιας πόλης σε όλη τη διάρκεια του πολέμου. Κάποιος ερευνητής μπορεί να μελετήσει την καταγραφή των πολεμικών γεγονότων, τις ηγετικές φιγούρες ή τη χρήση της φωτογραφίας ως μέσο διάδοσης προπαγανδιστικών στάσεων, ιδεών και θέσεων, σε αντίθεση με κάποιον άλλον που μπορεί να ενδιαφερθεί για τις μικρές λεπτομέρειες του πολέμου, όπως την καθημερινή ζωή των στρατιωτών στα χαρακώματα, την εργασία των γυναικών στην πολεμική βιομηχανία ή την καταναγκαστική εργασία των αιχμαλώτων πολέμου.

2.6.3. Τι να προσέχουμε με τη μελέτη ενός αρχείου

Πριν ο ερευνητής οδηγηθεί στο αρχείο για την έρευνα του, πρέπει να έχει ήδη αποφασίσει τί θέλει να μελετήσει και να έχει θέσει τα ερωτήματα του ως προς την έρευνα του, εκτιμώντας την επάρκεια της αρχειακής συλλογής και γλυτώνοντας κόπο και χρόνο από άσκοπες αναζητήσεις (Σκαρπέλος, 2011:182). Οι φωτογραφίες που βρίσκουμε στο αρχείο δεν δημιουργήθηκαν για να διευκολύνουν τη δική μας έρευνα. Οι εικόνες δεν δημιουργήθηκαν έχοντας κατά νου τους ιστορικούς του μέλλοντος (Burke, 2003:45). Μπορούμε να τις χρησιμοποιήσουμε για τους δικούς μας σκοπούς ή ακόμη και για αντίθετους για τον φωτογράφο και την κοινωνία του, αλλά δεν έχουμε κανένα δικαίωμα να προβάλλουμε πάνω τους τον δικό μας σκοπό (Σκαρπέλος, 2011: 182). Το «ψηφιακό φωτογραφικό αρχείο υπακούει σε πολιτικές που υπαγορεύουν τι μπορεί να συμπεριληφθεί και τι να απορριφθεί» (Σκαρπέλος, 2011: 182). Σήμερα, η φωτογραφία παίζει κυρίαρχο ρόλο στη ζωή μας. Αποτελεί κομμάτι της καθημερινότητας μας. Έχει ενσωματωθεί πλήρως στην κοινωνική ζωή και έτσι τη βρίσκουμε παντού (Freund, 1996), δημιουργώντας το πρόβλημα του κορεσμού που υπάρχει με τις πολλές φωτογραφίες και άρα έχουμε γίνει παθητικοί δέκτες (δεχόμαστε ότι μας προβάλλουν) και δεν μπορούμε να ξεχωρίσουμε τα τεκμήρια από τα μη (Burke, 2003). Για αυτό οι ερευνητές πρέπει να διερευνούν σοβαρά τις φωτογραφικές βάσεις δεδομένων (φωτογραφικά νεκροτομεία) που υπάρχουν κατά εκατοντάδες στο διαδίκτυο με μια πληθώρα φωτογραφικών τεκμηρίων που αν δεν τα διαχειριστούν σωστά, θα υπάρξουν επιπτώσεις στην ποιότητα της έρευνας τους.

Κάθε φορά που αλλάζουμε θέση ή αποσπούμε μία φωτογραφία από τη θέση της (ή τη θεματική της με την οποία έχει καταχωρηθεί) η μαρτυρία αλλάζει με τη

σειρά της και η φωτογραφία απομακρύνεται από την ορθότητα της ιστορίας που αναπαριστά (Guerin, 2016: 68). Για παράδειγμα, στη βάση δεδομένων της M.A.P. λαμβάνοντας υπόψιν τα δεδομένα που υπάρχουν στην καταχώρηση «Titre série» (τίτλος σειράς), κάθε φωτογραφία μπορεί να ανήκει σε μία μόνο θεματική, για παράδειγμα Guerre 1914-1918 (Πόλεμος 1914-1918) ή περισσότερες θεματικές Guerre 1914-1918/ L'Armée d'Orient commandée par le général Sarrail (3 octobre 1915 – 21 décembre 1917)/Logistique et opérations militaires alliées en 1916 et 1917/Prisonniers (Πόλεμος 1914-1918/Ο Στρατός της Ανατολής υπό τη διοίκηση του Στρατηγού Σαράιγ, 3 Οκτωβρίου 1915-21 Δεκεμβρίου 1917/ Επιμελητεία και συμμαχικές στρατιωτικές επιχειρήσεις το 1916 και το 1917/Αιχμάλωτοι πολέμου) (εικόνα 13). Αν τη φωτογραφία την αποσπάσει ένας ερευνητής, για να την μελετήσει μόνο ως προς τη θεματική του Α'Π.Π., αλλάζει όλο το νόημα της και χάνεται σε πολύ μεγάλο βαθμό η πραγματική μαρτυρία της. Έτσι, για έναν ερευνητή του Α'Π.Π. η φωτογραφία απεικονίζει δύο άντρες οι οποίοι εργάζονται πριονίζοντας ξύλα συμβάλλοντας με την εργασία τους στην πολεμική προσπάθεια της χώρας τους. Βέβαια, αυτή η αλλοίωση υπονοεί ότι κάθε φωτογραφία παράχθηκε για να μεταδώσει από μόνη της ένα μήνυμα ή και κανένα, ότι προσφέρει πιο αξιόπιστη μαρτυρία από κάποια άλλη, ότι από μόνη της μεμονωμένα δεν προσφέρει αξιόπιστη μαρτυρία και όλα αυτά τα προβλήματα που πρέπει να λαμβάνει ο ερευνητής χρησιμοποιώντας αυτού του είδους τεκμήρια (Burke, 2003). Για αυτό, πολλές φορές μια εικόνα πλούσια σε συμβολισμούς θα επιζητεί πάντα το κείμενο, μια «λεξάντα», προκειμένου να αγκυλωθεί στην πραγματικότητα και ο ερευνητής να κατανοήσει το πλαίσιο αναφοράς της (Σκαρπέλος, 2011: 131).

Σύμφωνα με τον Burke (2013:191), μία σειρά από εικόνες προσφέρει μία πιο αξιόπιστη μαρτυρία απ' ότι οι μεμονωμένες εικόνες, γιατί αποτελεί ολοκληρωμένη καταγραφή με αρχή – μέση - τέλος, αυτό που οι Γάλλοι λένε «ιστορία κατ' εξακολούθηση» (Burke, 2003: 239). Οι ομάδες εικόνων διαθέτουν μεγαλύτερη κοινωνιολογική αυτονομία και δύναμη από τη μία «απομονωμένη φωτογραφία που περιβάλλεται, διακρίνεται και καθορίζεται από το κλασικό κείμενο» (Σκαρπέλος, 2011:130). Στη παρούσα εργασία υπάρχουν φωτογραφίες που συγκροτούν σειρές, θεματολογικά και παρουσιάζουν διαφορετικά επεισόδια του Α'Π.Π. και του Μακεδονικού Μετώπου, όπως για παράδειγμα η πολύπλοκη κοινωνικοπολιτισμική κατάσταση που επικρατούσε στο εσωτερικό της Ελλάδας καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου ή εικονογραφικά όμοιες, όπως, για παράδειγμα οι αιχμάλωτοι πολέμου. Μεγάλη προσοχή, όμως, πρέπει να δοθεί στις σειρές φωτογραφιών, γιατί πολλές φορές οι φωτογραφίες που έγιναν για προπαγανδιστικούς σκοπούς, έκαναν συχνά χρήση της επινόησης των σειρών (Burke, 2003:191). Παράδειγμα οι αιχμάλωτοι πολέμου, όπου οι φωτογράφοι μετά από εντολή της γαλλικής κυβέρνησης, παρήγαγαν πολλές εικονογραφικά όμοιες φωτογραφίες, ώστε για τους κατοίκους στα μετόπισθεν και για τις φίλιες ή ουδέτερες χώρες η μεταχείριση της Γαλλίας προς τους Pow να μοιάζει ιδανική.

Εικόνα 13

Μεγάλη προσοχή πρέπει να δοθεί στο αρχείο της Μ.Α.Ρ. γιατί: στον Α΄ Π. Π. από την πλευρά του αρχείου των Γάλλων μιλάμε για δύο πηγές φωτογραφιών, μία επίσημη (από τους φωτογράφους του τμήματος) και μία όχι (από στρατιώτες, ιδιώτες, δημοσιογράφους κτλ.)(Guillot, 2014α). Συνεπώς:

1) Το S.P.A. γεννήθηκε στον πόλεμο, όπου η εικόνα που παράγεται καλύπτει μια συγκεκριμένη ανάγκη σε μια συγκεκριμένη στιγμή της ιστορίας, αυτής του Μεγάλου Πολέμου. Η απαίτηση για παραγωγή και διάδοση της φωτογραφίας προέρχεται από το γαλλικό κράτος. Κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης, ακόμη και μετά, τα κλισέ που παρήχθησαν και κυκλοφόρησαν πληρούν μία ποικιλία από λειτουργίες (διπλωματικές, πολιτικές, προπαγανδιστικές, στρατιωτικές) του γαλλικού κράτους (Guillot, 2014α) και παρελθόντων τρόπων θεώρησης και σκέψης, παίζοντας τον δικό τους ρόλο στη «κατασκευή» της ιστορίας του Α΄Π.Π. (Burke, 2003:236).

2) Το γαλλικό αρχείο παράλληλά με τις εξελίξεις του πολέμου εμπλουτίστηκε και από άλλους φορείς της Γαλλίας, της Αγγλίας και της Γερμανίας, όπως από ιδιωτικά αρχεία, από γαλλικά φωτογραφικά πρακτορεία, από εξουσιοδοτημένους αξιωματικούς και στρατιώτες. Επίσης, φωτογραφικό υλικό πάρθηκε από τα αντίστοιχα τμήματα των Συμμαχικών Δυνάμεων (π.χ. τα Αγγλικά) ή αγοράστηκε από την Ελβετία από τα εχθρικά πρακτορεία Τύπου (Guillot, 2014α). Οι ερασιτέχνες στρατιώτες από την έναρξη του πολέμου πήραν μαζί τους φωτογραφικές μηχανές

σχηματίζοντας τη δική τους μνήμη του γεγονότος (Guillot, 2014β). Η σημασία της αξίας της παρακαταθήκης που άφησαν είναι ότι πρόκειται για προσωπικές μνήμες που δεν κατέγραφαν τις δυσκολίες του πολέμου, το προσωπικό σωματικό και ψυχικό πόνο, ενθαρρύνοντας και εμπνέοντας με υπερηφάνεια τόσο τους θεατές όσο και τους στρατιώτες (Guillot 2014α). Δεν κατέγραφαν, γιατί υπήρχε η ανάγκη ελέγχου της φωτογραφικής παραγωγής αλλά και ο εφοδιασμός του τύπου. Ο Ferguson (2006: 22), υποστηρίζει ότι *«ναι μεν οι περισσότεροι στρατιώτες πήραν τις φωτογραφικές μηχανές μαζί τους στο μέτωπο, αλλά ήταν λιγότερο πολιτικοποιημένοι και λίγοι ενδιαφέρθηκαν για το ρεαλισμό. Οι φωτογραφίες τους ήθελαν να μας λένε τόσα για τον τρόπο με τον οποίο έβλεπαν τον πόλεμο, και να τον βλέπουν και οι άλλοι, όσα μας λένε αντίστοιχα και οι επίσημες φωτογραφίες»*.

2.6.4. Βάση μελέτης του ερευνητή

Από τη βάση δεδομένων της M.A.P. ο ερευνητής για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας εντόπισε, καταχώρησε σε έγγραφο του excel και συνολικά ερεύνησε 895 φωτογραφίες για το θέμα της έρευνας του *«Αυτόπτης Μάρτυς. Το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού και οι Αιχμάλωτοι Πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο (1915-1919)»*. Για την ελεύθερη χρήση των φωτογραφιών της βάσης υπήρξε επικοινωνία του ερευνητή με την ίδια την Service des Archives photographiques – SAP (Υπηρεσία Φωτογραφικών Αρχείων), λαμβάνοντας τη σχετική άδεια από την Mathilde Falguière, επιμελήτρια και υπεύθυνη του φωτογραφικού τμήματος της M.A.P..

Η χρησιμοποίηση εγγράφου excel προτιμήθηκε: 1) για να μην ανατρέχει ο ερευνητής συνέχεια στη βάση δεδομένων της M.A.P. στο διαδίκτυο για κάθε φωτογραφία, που εξαρχής εντόπισε και αποφάσισε να μελετήσει. Με αυτή τη διαδικασία στο έγγραφο του excel τα στοιχεία των φωτογραφιών είναι οργανωμένα και με μια ταξινόμησή ή φιλτράρισμα επιτρέπεται ευκολότερα η αναζήτηση τους. Στη βάση δεδομένων της M.A.P. πραγματοποιούνταν αναζητήσεις μόνο νέων προς αναζήτηση φωτογραφικών αρχείων, 2) η καταχώρηση κάθε φωτογραφίας στο έγγραφο του excel επέτρεπε στον ερευνητή οποτεδήποτε να εξακριβώσει σε κάθε νέα αναζήτηση λέξεων κλειδιών που προέβαινε (της τοποθεσίας, του ονόματος του φωτογράφου, της ημερομηνίας λήψης, ή μίας ευρύτερης λέξης, όπως αιχμάλωτοι πολέμου), ποιές από τις φωτογραφίες που η βάση δεδομένων της M.A.P. εμφάνισε τις είχε ήδη εντοπίσει σε προηγούμενη αναζήτηση του και καταχωρήσει στο excel. Η διαδικασία αυτήν του ελέγχου οδήγησε στη δημιουργία συγκεντρωτικών καταχωρήσεων για κάποια στοιχεία της έρευνας, όπως πόσες φωτογραφίες που απεικονίζουν ή αφορούν αιχμαλώτους πολέμου υπάρχουν στα βάση δεδομένων της M.A.P. ή πόσες εξ αυτών αφορούν το Μακεδονικό Μέτωπο κτλ., 3) Η καταχώρηση των φωτογραφιών στο excel επέτρεψε στον ερευνητή να εντοπίσει διάφορα προβλήματα που εμφανίστηκαν κατά τη χρησιμοποίηση της βάσης δεδομένων M.A.P., όπως, για παράδειγμα, την ύπαρξη καταχωρημένων φωτογραφιών με δύο διαφορετικά στοιχεία (διπλή καταχώρηση), 4) για τη δημιουργία ενός ιδιωτικού αρχείου για μελλοντική αξιοποίηση του από τον ίδιο τον ερευνητή ή άλλων

ερευνητών, με σταδιακή επέκταση του προσθέτοντας και άλλες φωτογραφίες από τη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ..

2.6.4.1. Έγγραφο excel του ερευνητή (εικόνα 14)

Για καθεμία από τις 895 φωτογραφίες που περάστηκαν στο έγγραφο του excel εντοπίστηκαν στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. πολλά και διαφορετικά ή καθόλου καταχωρημένα στοιχεία που τις συνόδευαν. Κάποιες πληροφορίες αφορούσαν καθαρά τεχνικά χαρακτηριστικά της φωτογραφίας, ενώ άλλες πληροφορίες αφορούσαν ειδικότερα στοιχεία, πολλά από τα οποία καταχωρήθηκαν εξαρχής από τους φωτογράφους του τμήματος κατά τη διαδικασία αρχειοθέτησης του αρνητικού της φωτογραφίας, ενώ κάποια άλλα από το προσωπικό της βάσης για ομαδοποίηση αυτών και εύκολη αναζήτηση. Συγκεντρωτικά, από όλες τις φωτογραφίες τα στοιχεία που περάστηκαν στο excel αφορούσαν:

1) Localisation – Τοποθεσία, η οποία καταχώρηση περιλαμβάνει τις υποκατηγορίες, χώρα (για παράδειγμα Grèce – Ελλάδα), πόλη (για παράδειγμα Florina – Φλώρινα), Adresse – Οδό (για παράδειγμα Valois (rue de) – οδός Valois), γεωγραφικό διαμέρισμα και παλαιότερη και τωρινή ονομασία (για παράδειγμα Macédoine occidentale/Petorak (anciennement)/Tripotamos (actuellement)(environs) – Δυτική Μακεδονία/ Petorak(παλαιότερη ονομασία)/Τριπόταμος (τωρινή ονομασία)(περίχωρα)). Στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. τα στοιχεία αυτά μπορεί να υπάρχουν όλα μαζί στην καταχώρηση τοποθεσία. Ο ερευνητής προτίμησε τη δημιουργία των υποκατηγοριών για καλύτερη αναζήτηση στοιχείων.

2) Nom de l'édifice – ονομασία κτηρίου, όπως για παράδειγμα Gare ferroviaire (σιδηροδρομικός σταθμός) ή Eglise (εκκλησία) κτλ.

3) Nom de l'objet – ονομασία αντικειμένου, όπως για παράδειγμα Note manuscrite en anglais du 11 novembre 1918, concernant la SPCA (χειρόγραφο σημείωμα στα αγγλικά της 11^{ης} Νοεμβρίου του 1918 σχετικά με το SPCA).

4) Légende – λεζάντα, δηλαδή το πλαίσιο αναφοράς κάθε φωτογραφίας. Τα στοιχεία εδώ ποικίλουν παρέχοντας χιλιάδες δεδομένα.

5) Photographe – ο φωτογράφος (operator), όπως για παράδειγμα Opérateur T ; Dubray (περισσότερα για τους κωδικούς καταχώρησης των φωτογράφων στο 3^ο Κεφάλαιο).

6) Personne photographiée – το πρόσωπο που φωτογραφήθηκε, όπως για παράδειγμα Guillaumat (Général) ; Henrys (Général) – ο στρατηγός Guillaumat, ο στρατηγός Henrys.

7) Date prise vue - Ημερομηνία λήψης, όπως για παράδειγμα 1918.05.10 (με πρώτα στην ημερομηνία το έτος, μετά το μήνα και τέλος την ημέρα αντί του 10/05/1918).

8) Crédit Photo – πίστωση της φωτογραφίας, όπως για παράδειγμα Ministère de la culture (France), Médiathèque de l'architecture et du patrimoine, Diffusion RMN (Υπουργείο Πολιτισμού της Γαλλίας, Βιβλιοθήκη Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς, τμήμα RMN - Réunion des Musées nationaux (RMN)).

9) Cote conservation orig. (original) – ο αριθμός ταξινόμησης διατήρησης του αρνητικού της φωτογραφίας, όπως για παράδειγμα Tome 670.

10) Cote conservation tir. (tirage) – ο αριθμός ταξινόμησης εκτύπωσης της φωτογραφίας, όπως για παράδειγμα Classeur 13, n°350.

11) N° original – αριθμός του αρνητικού, όπως για παράδειγμα 15722.

12) Exposition – έκθεση/προβολή της φωτογραφίας, όπως για παράδειγμα Pe-de-France - 75 - Paris 16 - Musée Leblanc (Ιλ-ντε-Φρανς – 75 – Παρίσι 16 – Μουσείο Musée Leblanc-Duvernoy).

13) Titre série - τίτλος σειράς, οι λεγόμενες θεματικές της φωτογραφίας, η οποία καταχώρηση περιλαμβάνει για όλες τις φωτογραφίες την υποκατηγορία Guerre 1914-1918 (Πόλεμος 1914-1918) και μετά διάφορες υποκατηγορίες ανάλογα τη φωτογραφία όπως Populations civiles en Macédoine occidentale (Οι άμαχοι στη Δυτική Μακεδονία). Στη βάση δεδομένων της M.A.P. τα στοιχεία αυτά μπορεί να υπάρχουν όλα μαζί στην καταχώρηση τίτλος σειράς. Ο ερευνητής προτίμησε τη δημιουργία των υποκατηγοριών για καλύτερη αναζήτηση στοιχείων.

14) Publication – έκδοση, όπως για παράδειγμα L'Illustration, 9 novembre 1918 (το εβδομαδιαίο εικονογραφημένο περιοδικό L'Illustration με ημερομηνία κυκλοφορίας 9 Νοεμβρίου του 1918)

15) Technique photo – η τεχνική της φωτογραφίας, όπως για παράδειγμα Positif noir et blanc pour projection - support verre - gélatino-bromure - tache - rayure – métallisation, miroir d'argent)(μαύρο και άσπρο θετικής προβολής – υποστήριξη γυαλιού - Ζελατίνη βρωμίδιο του αργύρου – σημείο - γρατσουνιά – επιμετάλλωση, ασημί καθρέφτης)

16) Technique tirage – τεχνική εκτύπωσης, όπως για παράδειγμα Tirage argentique noir et blanc (ασπρόμαυρη εκτύπωση αργύρου).

17) Format tirage – μέγεθος εκτύπωσης, όπως για παράδειγμα 13x18.

18) Mentions tirage – αναφορά εκτύπωσης, όπως για παράδειγμα Cliché commandant Schaller (κλισέ του διοικητή Schaller).

19) Observations – παρατηρήσεις, όπως για παράδειγμα N° de série OR513.

20) Observations tirage – παρατηρήσεις εκτύπωσης, όπως για παράδειγμα Tampon - M. Branger, 5 rue Cambon, Paris.

21) N° tirage – αριθμός εκτύπωσης, όπως για παράδειγμα 62T018475.

22) N° tirage(anc)(ancien) - αριθμός εκτύπωσης προηγούμενος, όπως για παράδειγμα 56150.

23) N° photographie – αριθμός φωτογραφίας, όπως για παράδειγμα BLT0086V.

24) Date Mistral – ημερομηνία προβολής του φιλμ, όπως για παράδειγμα 28/11/2008.

25) Emetteur – εκδότης, όπως για παράδειγμα SAP40 (Service des Archives photographiques 40).

26) Cote photographe – αριθμός φωτογραφίας όπως για παράδειγμα T4025.

27) Justif (Justification) date pn – αιτιολόγηση ημερομηνίας, όπως για παράδειγμα Après destruction (μετά την καταστροφή).

28) Nom géographique – γεωγραφικό όνομα, όπως για παράδειγμα Lac Prespa (λίμνη Πρέσπα).

2.6.4.2. Πόσα φωτογραφικά αρχεία εντοπίζονται στη βάση της M.A.P. σε σχέση με το S.P.C.A., το S.P.C.A.O. και τους Pow τα οποία χρησιμοποιήθηκαν στη παρούσα εργασία

Οι φωτογράφοι του S.P.A. (μετέπειτα S.P.C.A.), από τον Α΄Π.Π. άφησαν παρακαταθήκη πλούσιο φωτογραφικό υλικό, το οποίο μπορεί να εντοπιστεί σε δύο μητρώα (τα μητρώα είναι συμπληρωματικά μεταξύ τους), φτάνοντας για τα έτη 1915-1919 τα 90.000 κλισέ (cliché) και 20.000 κλισέ από ιδιωτικές δωρεές, 3% του συνόλου (Guillot, 2010) **(περισσότερα για τα μητρώα στο 3^ο Κεφάλαιο στο 3.1.3 Βάσεις με Φωτογραφικά αρχεία - 3.1.3.2 E.C.P.A.D. l'Établissement de communication et de production audiovisuelle de la Défense).**

ID	Date	Name	Description	Location	Status
1	1914
2	1914
3	1914
4	1914
5	1914
6	1914
7	1914
8	1914
9	1914
10	1914
11	1914
12	1914
13	1914
14	1914
15	1914
16	1914
17	1914
18	1914
19	1914
20	1914

Εικόνα 14 – Η ιδιωτική βάση των στοιχείων των φωτογραφιών που χρησιμοποιήθηκαν για την παρούσα εργασία και «αντλήθηκαν» από τη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ.

Στο μητρώο της E.C.P.A.D. εντοπισμός φωτογραφιών σχετικών με τα τμήματα και τους Pow δεν μπορεί να γίνει λόγω μη προσβασιμότητας στο αρχείο. Οι φωτογραφίες χρησιμοποιήθηκαν από την E.C.P.A.D. για τη μελέτη των δύο περιπτώσεων προήλθαν από τη διαδικτυακή σελίδα της υπηρεσίας.

Αντιθέτως, στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. για το S.P.C.A., το S.P.C.A.O., τη φωτογραφία (Photographie) και το φωτογράφο (operator) μπορούν να εντοπιστούν φωτογραφίες με πολλούς τρόπους (περισσότερες αναζητήσεις σχετικά με τα τμήματα, τους φωτογράφους και τις διαδικασίες λήψεων των γεγονότων του Α΄Π.Π. και του Μακεδονικού Μετώπου παρουσιάζονται αναλυτικά στα Κεφάλαια 3, 4, 5). Από τις 30.721 φωτογραφίες που υπάρχουν στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. για τον Α΄Π.Π. σχετικά με τα τμήματα και τη φωτογραφία εντοπίστηκαν και χρησιμοποιήθηκαν για τη παρούσα εργασία 83 φ.α..

Ως προς τους Pow του Α΄Π.Π. και ειδικότερα αυτούς του Μακεδονικού Μετώπου, επίσης, υπάρχουν πολλοί τρόποι αναζήτησης φωτογραφιών (περισσότερες αναζητήσεις σχετικά με τους Pow στον Α΄Π.Π. και στο Μακεδονικό Μέτωπο παρουσιάζονται αναλυτικά στο Β΄ Μέρος και το 6^ο Κεφάλαιο της παρούσας εργασίας). Συνολικά στη βάση της Μ.Α.Ρ. στην επιλογή αναζήτησης Recherche libre - «ελεύθερη αναζήτηση» για τον Α΄Π.Π. (Guerre 1914-1918) υπάρχουν 30.721 φωτογραφίες, εκ των οποίων 5.169 σχετικές με την επιλογή «Localisation – τοποθεσία» Ελλάδα¹³⁴. Σε αυτές τις 5.169 φωτογραφίες, 93 φωτογραφίες αφορούν τους αιχμαλώτους πολέμου (Pow).

¹³⁴ Ο αριθμός είναι σχετικός, γιατί ο ερευνητής της παρούσας εργασίας δεν προέβη σε έλεγχο - επιβεβαίωσης ότι και οι 5.169 φωτογραφίες ως προς την τοποθεσία, την χρονολογία και τα γεγονότα που απεικονίζουν αφορούν και μόνο την περίπτωση της Ελλάδας σύμφωνα πάντα με τα τότε γεωγραφικά δεδομένα, αλλά και τα κριτήρια με τα οποία έγινε η καταχώρηση κάθε φωτογραφίας στη βάση δεδομένων.

Οι φωτογράφοι (operator) του S.C.A. (S.P.C.A.) παρήγαγαν πλούσιο κινηματογραφικό υλικό για τον Α'Π.Π., 2.000 φιλμ, τα οποία υπάρχουν στην E.C.P.A.D.. Από τα 2.000 φιλμ το 138 αφορούν την Ελλάδα. Στοιχεία για την κινηματογράφιση Pow από αυτά τα 138 φιλμ μπορούν να εντοπιστούν σε έναν κατάλογο φιλμ που κυκλοφόρησε το 1997 η E.C.P.A., επιμέλειας της Lemaire, F. με τίτλο «Les Films Militaires Français. De la Première Guerre Mondiale : Catalogue des films muets d'actualité réalisés par le Service cinématographique de l'Armée». Από τον κατάλογο για τους Pow εντοπίζονται 11 φιλμ, εκ των οποίων δύο για το Μακεδονικό Μέτωπο (περισσότερα στο 3^ο Κεφάλαιο, Πίνακας 5 – Φιλμ του γαλλικού στρατού για τον Α'Π.Π., ECPA 1997).

2.6.5. Περιορισμοί έρευνας (ή αδυναμίες μελέτης ή πιθανά προβλήματα)

1) Το κυριότερο πρόβλημα που υπήρξε ως προς τον εντοπισμό φωτογραφιών σχετικών με Pow, αφορούσε τον ακριβή αριθμό αυτών. Σε κάποιες επιλογές η βάση εντοπίζει 93 ή 87 ή 88 φωτογραφίες. Το πρόβλημα αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην αναζήτηση που εντοπίζει 87 φωτογραφίες λείπει μία που αφορά την περιοχή της Φλώρινας, ενώ σε αυτήν που εντοπίζει 88 φωτογραφίες λείπει μία που αφορά την Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα την περιοχή της Μίκρας και 4 που και πάλι αφορούν την Θεσσαλονίκη και ειδικότερα τους Pow που αιχμαλωτίστηκαν μετά την κατάρριψη του Ζέπελιν το 1916. Για να επικυρωθεί ο επίσημος αριθμός φωτογραφιών – 93 φωτογραφίες - αποφασίστηκε η μελέτη του συνόλου των φωτογραφιών ανά γεωγραφική περιοχή και πόλη, επιλογή αναζήτησης που η ίδια η βάση ήδη προσφέρει.

2) Στην αναζήτηση της γεωγραφικής περιοχής και πόλης, εμφανίστηκε πρόβλημα ως προς το γενικό στόχο της παρούσας εργασίας, δηλαδή η μελέτη των Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο. Ως Μακεδονικό Μέτωπο, για την συγγραφή της εργασίας εννοείται αυτό και μόνο που καλύπτει τα τότε γεωγραφικά όρια των εδαφών της Ελλάδας. Το Μοναστήρι (Μπίτολα) στη βάση εντοπίζεται με την χρήση των λέξεων Macédoine ή Republique Yougoslave de Macedoine (Ancienne – παλαιότερη ονομασία). Με την λέξη Macédoine, όμως, εντοπίζονται πολλές φωτογραφίες που περιλαμβάνουν και ελληνικές πόλεις, ακόμη και την Θεσσαλονίκη. Συνεπώς, φωτογραφίες που δεν αναφέρονται σε πόλεις ή περιοχές εντός της ελληνικής επικράτειας εξαιρέθηκαν για την μελέτη των Pow.

3) Σε αναζήτηση στο Titre série της λέξης «*Prisonnier - Αιχμάλωτος*», η βάση εντοπίζει και 3 φωτογραφίες με τοποθεσία Macédoine / Valandovo. Σε ίδια αναζήτηση για την λέξη «*Prisonniers – Αιχμάλωτοι*», η βάση δεν εντοπίζει κάποια φωτογραφία που να σχετίζεται με την τοποθεσία Macédoine. Αν, όμως, στην τοποθεσία εισαχθεί η επιλογή «*REPUBLIQUE YUGOSLAVE DE MACEDOINE (ANCIENNE)*», τότε η βάση εντοπίζει 14 φωτογραφίες μέσα στις οποίες είναι και οι 3 που η βάση εντόπιζε με την τοποθεσία Macédoine / Valandovo. Υπάρχουν, δηλαδή, στη βάση ίδιες φωτογραφίες με άλλα, όμως, στοιχεία στις κατηγορίες Localisation και Légende. Προφανώς, δεν είναι οι μοναδικές «διπλές» φωτογραφίες, πρόβλημα που ο ερευνητής του αρχείου καλείται να εντοπίσει με πολλαπλές αναζητήσεις.

A black and white photograph showing a scene of urban devastation. In the foreground, two soldiers in military uniforms are positioned with their backs to the camera, each operating a large vintage camera mounted on a tripod. They are facing a massive, heavily damaged stone building, likely a cathedral or church, with its arches and walls crumbling. Debris is scattered across the ground. Other soldiers are visible in the background, some standing and others moving. The overall atmosphere is one of historical documentation in a war-torn environment.

Α' Μέρος

Οι Στρατιώτες της Μνήμης

(σσ.). Οι λεζάντες των φωτογραφιών που υποβάλλονται σε όλο το Α' Μέρος (Κεφάλαια 3, 4, 5), είναι πρωτότυπες, γραμμένες από τους φωτογράφους (operator) των S.P.A./S.C.A./S.P.C.A./ S.P.C.G.

Ο επίσημος χαρακτηρισμός «soldats de l'image», προέρχεται από παρατσούκλι που δόθηκε στις ομάδες των ρεπόρτερ του στρατού μετά τον πόλεμο της Ινδοκίνας και της Αλγερίας. Ο χαρακτηρισμός «les soldats de la mémoire», προέρχεται από τη διατριβή της Guillot Hélène, (2013). Photographier la Grande Guerre, les soldats de la mémoire, 1915-1919, Panthéon-Sorbonne, για την οποία έλαβε ειδική τιμητική μνεία από τη Γερουσία, την ίδια χρονιά. Πλέον, είναι επικεφαλής των σύγχρονων κονδυλίων του στρατού ξηράς για την Υπηρεσία Ιστορίας της Άμυνας, σε συνεργασία με μέλη εργαστηρίων για τη μελέτη της Εικόνας και Αναπαράστασης, του Κέντρου Ερευνών στην ιστορία του 19^{ου} αιώνα. Σημαντική είναι η συνεισφορά της έρευνάς της για την τελεσφόρηση της εν λόγω μεταπτυχιακής εργασίας.

Κεφάλαιο 3^ο: Το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού (La Section Photographique et Cinématographique de 1re Armée Française - S.P.C.A.)

Μελετώντας κάποιος το πλούσιο αρχείο που άφησε παρακαταθήκη το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού (εφεξής S.P.C.A.) από τον Α΄Π.Π. θεωρεί, προφανώς, ότι ήταν η πρώτη πολεμική σύγκρουση που φωτογραφήθηκε και διαδόθηκε.

Από το 1825, που ανακοινώθηκε η πρώτη φωτογραφία στο κόσμο από τον Joseph Nicéphore Niépce στη Γαλλία, ως το 1848 (**εικόνα α**) και τη διερεύνηση της πιθανής χρήσης της φωτογραφίας ως στρατιωτικό εργαλείο δεν πέρασαν πολλά χρόνια. Άλλωστε, η ικανότητα του νέου μέσου απεικόνισης, ερμηνείας, επηρεασμού και καταγραφής προέτρεψε πολλούς φωτογράφους να εργαστούν σε εμπόλεμες ζώνες. Όμως, ο Κριμαϊκός Πόλεμος (Οκτώβριος 1853 - Φεβρουάριος 1856), ως ο πρώτος πόλεμος οι εξελίξεις του οποίου καταγράφηκαν λεπτομερώς επιφέροντας την ήττα των Γάλλων και οι «γραφικές» φωτογραφίες νεκρών του Mathew Brady μετά τη μάχη του Antietam το 1862, από τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο, οδήγησαν στην καλλιέργεια της στρατιωτικής αποστοροφής προς την πολεμική δημοσιότητα και μιας προκατάληψης έναντι των φωτογράφων, στάση που δεν άλλαξε από κανένα έθνος μέχρι τον Α΄Π.Π, στον οποίο νέες στρατιωτικές τεχνικές έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη διεξαγωγή του πόλεμου και τη χρήση της φωτογραφίας (Roberts, 2014).

Εικόνα α - Δρόμος του Παρισιού από τις «les journées de Juin - Ημέρες εξεγέρσεων του Ιουνίου», 1848.

Στη Γαλλία ο εικονογραφημένος Τύπος ναι μεν υπήρχε ήδη, από το 1843 με το περιοδικό «L'Illustration»¹³⁵, αλλά χρήση της φωτογραφίας έγινε το 1910, με την έκδοση της εφημερίδας «Excelsior»¹³⁶ από τον Pierre Lafitte. Πλέον, η φωτογραφία ως νέο μέσο «αντικειμενικής» καταγραφής της πραγματικότητας, χωρίς παραμορφώσεις, ήταν ικανή να παράγει μια νέα μορφή αφήγησης της ιστορίας του παρελθόντος. Μια ιδέα της αντικειμενικότητας, όπως αναφέρει και ο Burk (2003: 28), στην οποία ήταν προσκείμενοι πολλοί φωτογράφοι, θεωρώντας ότι τα ίδια τα αντικείμενα αφήνουν «ίχνη» στη φωτογραφική πλάκα όταν αυτή εκτεθεί στο φως, έτσι ώστε το αποτέλεσμα να μην είναι δουλειά ανθρώπινων χεριών αλλά του «μολυβιού της φύσης». Υπό αυτή την πεποίθηση, αρκετοί ήταν αυτοί που φωτογράφισαν τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο και τον Κριμαϊκό πόλεμο (Σκαρπέλος, 2011).

Η ανάπτυξη της ερασιτεχνικής φωτογραφίας ξεκίνησε το 1888, όταν ο George Eastman, Αμερικανός εφευρέτης και επιχειρηματίας, εισήγαγε την κάμερα με ρολό φιλμ Kodak (**Παράρτημα Α΄ Μέρους, εικόνα 2**), προοριζόμενη για ερασιτέχνες φωτογράφους. Το νέο αυτό μέσο καταγραφής δεν εντυπωσίασε εξ αρχής τις στρατιωτικές υπηρεσίες, για τη δημιουργία ανάλογων υπηρεσιών, οι οποίες περιορίστηκαν απλά στη χρήση ερασιτεχνών πολιτών ή στρατιωτών που είχαν φωτογραφικές μηχανές, για να καλύψουν τις ανάγκες τους. Από την πλευρά της Γαλλίας, μέχρι την έναρξη του Α΄Π.Π. η εξέταση της πιθανότητας χρήσης της φωτογραφίας εν καιρώ πολέμου ως εργαλείου για την ενημέρωση του κοινού ή για προπαγανδιστικούς σκοπούς και η σχετική ανάγκη ανάπτυξης μιας υποδομής για την εκμετάλλευση και τον έλεγχο της φωτογραφίας δεν υπήρχε.

Αντίθετα με τη Γαλλία, ο Γουλιέλμος Β΄ της Γερμανίας, αναγνώρισε αμέσως τις δυνατότητες της φωτογραφίας, ως μέσο προπαγάνδας, δημιουργώντας μια ομάδα φωτογράφων (ο φωτογράφος Oscar Tellgmann ήταν ο γνωστότερος), η οποία θα κατέγραφε τις κινήσεις του, ενισχύοντας έτσι την υποστήριξη των πολιτών προς το πρόσωπο του, έχοντας την πρώτη χρήση της φωτογραφίας για προπαγανδιστικούς σκοπούς πριν το πόλεμο (**εικόνα β**).

¹³⁵ Το L' Illustration (Η εικονογράφηση) ήταν εβδομαδιαίο εικονογραφημένο περιοδικό, στη γαλλική γλώσσα, που εκδιδόταν στο Παρίσι από το 1843 μέχρι το 1944, από τον Édouard Charton.

¹³⁶ Η Excelsior ήταν γαλλική εικονογραφημένη εφημερίδα. Η έκδοσή της ξεκίνησε στις 16 Νοεμβρίου του 1910 από τον Pierre Lafitte, πρώην δημοσιογράφο της L'Echo de Paris, και σταμάτησε τη δημοσίευσή της τον Ιούνιο του 1940. Ήταν η πρώτη εφημερίδα που διέδιδε ειδήσεις ημερησίως αναπαράγοντας φωτογραφικές εικόνες, θέτοντάς την πρωτοπόρο του σύγχρονου φωτορεπορτάζ. Συνεργαζόταν με πρακτορεία και ένα μεγάλο αριθμό φωτογράφων, δημοσιεύοντας 25 με 30 κλισέ ανά θέμα.

Εικόνα β - Ο Γουλιέλμος Β΄, αυτοκράτορας της Γερμανίας περιστοιχισμένος από τους αξιωματικούς του, κατά τη διάρκεια του ετήσιου «*Kaisermanöver*», στα βουνά Taunus της Γερμανίας, το Σεπτέμβριο του 1905. Η λήψη της φωτογραφίας έγινε από τον επίσημο φωτογράφο της αυλής, Oscar Tellgmann.

Η αλλαγή της φύσεως της φωτογραφίας από χόμπι σε «*ένα ισχυρό όπλο*», λίγο πριν ξεσπάσει ο πόλεμος, διαπιστώθηκε όταν ο Walter Tausch κατάφερε να μείνει στην ιστορία, ως αυτός που κατέγραψε τη μοιραία επίσκεψη του Φραγκίσκου Φερδινάνδου της Αυστρίας και της γυναίκας του, στο Σεράγεβο τον Ιούνιο του 1914, και τη στιγμή της δολοφονίας τους, από τον Γκαβρίλο Πρίντσιπ. Οι λήψεις από την μοιραία στιγμή δημοσιεύτηκαν παντού, φανερώνοντας τη δύναμη της φωτογραφίας (**εικόνα γ**).

Εικόνα γ – Στη φωτογραφία απεικονίζεται κάποιο άτομο που έχει συλληφθεί, πιθανόν ο Ferdo Behr, στο Σαράγεβο, μετά την δολοφονία του Αρχιδούκα, στις 28 Ιουνίου του 1914.

Στο ξέσπασμα του Α΄Π.Π., η φωτογραφία πλέον αποτελούσε αυξανόμενο δημοφιλές χόμπι στα στρώματα της αστικής και μεσαίας τάξης (Bonnot, 2016), ανατρέποντας παραδοσιακές μορφές αναπαράστασης, όπως η ζωγραφική και η χαρακτική. Ο Pierre Bourdieu αναφέρει, ότι η φωτογραφία τότε χρησίμευε για να συνοδεύει τους ρυθμούς της οικογενειακής ζωής και την καταγραφή των κυριότερων στιγμών της κοινωνικής ζωής, όπου η ομάδα επαναβεβαιώνει την ενότητά της (Fieschi, C., Joschke, C. & Petiteau, A., 2014). Η τεχνική πρόοδος εκτύπωσης σε χαρτί ζελατινο-βρωμιούχου αργύρου και αργότερα το εύκαμπτο φιλμ, επέτρεψαν την εμπορευματοποίηση των μεγάλης κλίμακας αρνητικών (Guillot, 2010). Βέβαια, η ύπαρξη κατάλληλων υποδομών, ικανών να χειριστούν τη φωτογραφία ως μαζικό μέσο στην αρχή του πολέμου έλειπαν, αλλά η σταδιακή εξέλιξη των υποδομών αυτών διαμόρφωσαν το χαρακτήρα και τις επιπτώσεις της φωτογραφίας κατά τη διάρκεια του Α΄Π.Π. (Roberts, 2014). Έτσι, την μετέτρεψαν σε ένα μέσο προπαγάνδας με απεριόριστη εξουσία, εξαιτίας της διάδοσης των πολεμικών εικόνων προς τη μάζα, κάτι που δεν είχε γίνει στους προηγούμενους πολέμους, όπως στον πόλεμο της Κριμαίας (Guillot, 2014β).

Συνεπώς, στις αρχές του Αυγούστου του 1914 με την κοινή πεποίθηση ότι ο πόλεμος θα διαρκέσει μόνο μερικές εβδομάδες, οι στρατιώτες, συνήθως οι αξιωματικοί, που κινητοποιήθηκαν πήραν μαζί τους τη φωτογραφική μηχανή τους, η οποία ήταν συμπαγής, εύκολη και διακριτική (ειδικά η Kodak¹³⁷ χωρούσε στη τσέπη του σακακιού – **δες εικόνα 2 παραρτήματος Α΄**), για να καταγράψουν την πορεία των γεγονότων, θεωρώντας ότι θα είναι εξαιρετική και σημαντική (Beurier, 2014)¹³⁸. Για παράδειγμα, το μεγαλύτερο μέρος της επιχείρησης των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στην Καλλίπολη, καλύφθηκε με αυτές τις απλές Kodak φωτογραφικές μηχανές, που έφερε μαζί του ο στρατός της ANZAK (Australian and New Zealand Army Corps).

Οι εμπόλεμες χώρες αμέσως, ενάντια στη μαζική χρήση της φωτογραφίας, προσπάθησαν με την εφαρμογή νόμων και περιορισμών λογοκρισίας να προστατέψουν τη διάδοση χρήσιμων πληροφοριών για τον εχθρό. Πολλές ήταν οι ιστορίες που κυκλοφόρησαν γρήγορα ανάμεσα στα στρατεύματα, για ποινές στρατοδικείου και τουφεκισμού αυτών που κατέχουν φωτογραφική μηχανή και προέβαιναν σε λήψη φωτογραφιών στις πρώτες γραμμές αγνοώντας τις άνωθεν διαταγές. Παρά τους φόβους και την αναλήθεια περί των ποινών, πολλοί ήταν οι στρατιώτες που συνέχισαν να φωτογραφίζουν βασιζόμενοι στην ανοχή των ανωτέρων τους (Bonnot, 2016). Η Guillot (2014β), συμπληρώνει, ότι επειδή ο στρατός επί της ουσίας έλεγε τις άδειες πρόσβασης, τα θέματα και τη χρήση φωτογραφικών

¹³⁷ Πολλοί στρατιώτες αγόρασαν κάμερες για να καταγράψουν τα ταξίδια και τις εμπειρίες τους. Η Vest Pocket Kodak camera ή VPK ήταν μακράν η πιο δημοφιλής κάμερα λόγω του μεγέθους της, αφού χωρούσε μέσα στην τσέπη, ιδίως στους «Doughboys», όπως αποκαλούσαν τους Αμερικανούς στρατιώτες. Η VPK ευρέως διαφημιζόταν ως «Η Kodak του στρατιώτη - Le Kodak du soldat» και οι ιδιοκτήτες της ενθάρρυναν τους στρατιώτες με το σλόγκαν «Φτιάξτε το δικό σας φωτογραφικό αρχείο του πολέμου». Για παράδειγμα, το 1914 περίπου 5.500 VPKs πουλήθηκαν στη Βρετανία, ενώ το επόμενο έτος πάνω από 28.000. Πληροφορίες από το Musée suisse de l'appareil photographique.

¹³⁸Ως προς τις άλλες εμπόλεμες χώρες, στη Γερμανία η Deutsche Gesellschaft der Photographie έστειλε κάμερες στους Γερμανούς στρατιώτες στο μέτωπο το 1915. Στο ρωσικό στρατό λίγοι στρατιώτες είχαν προσωπικές φωτογραφικές μηχανές, ενώ οι βρετανοί επετράπησαν να έχουν κάμερες μετά τον Απρίλιο του 1915.

μηχανών, πολλοί αξιωματικοί συχνά λάμβαναν άδεια να τραβήξουν εικόνες, προς όφελος του S.P.A., επειδή «ήταν υποχρεωμένοι να παραδώσουν αντίγραφο» (Burte, 2015).

Όλα τα γεγονότα του 1914 και 1915, όπως η υποχώρηση από τη Μονς, οι αρχικές μάχες στην Υπρ, η εξέλιξη του πολέμου των χαρακωμάτων στο Δυτικό Μέτωπο, η ρωσική υποχώρηση από την Πολωνία, οι αφρικανικές εκστρατείες κ.α. έχουν καταγραφεί σχεδόν¹³⁹ εξ ολοκλήρου από στρατιώτες, ναύτες και αεροπόρους. Οι ερασιτέχνες στρατιώτες φωτογράφοι, ως οι πρώτοι μάρτυρες των συγκρούσεων, προωθούσαν τα κλισέ τους σε εφημερίδες στο Παρίσι και ανταγωνίζονταν σε διαγωνισμούς περιοδικών για την καλύτερη φωτογραφία του μετώπου (όπως το *Le Miroir*), πάντα φυσικά με ανάλογη οικονομική ανταμοιβή. Οι φωτογραφίες τους μπορεί να περικόπτονταν και να πλαισιώνονταν, αλλά εξακολουθούσαν να παρέχουν πληροφορίες, μιας και η λογοκρισία δεν είχε εφαρμοστεί πλήρως. Παράδειγμα, η φωτογραφία (εικόνα 1) στο εξώφυλλο της "*Le Miroir*", τον Οκτώβριο του 1916, όπου δύο στρατιώτες, ένας Γερμανός και ένας Γάλλος είναι νεκροί. Τέτοιου είδους φωτογραφίες μετέπειτα θα λογοκρίνονταν και θα απαγορεύονταν. Την παρούσα χρονική περίοδο της έκδοσης, ο στρατός επέτρεψε τη συγκεκριμένη φωτογραφία γιατί ήθελε να προβάλλει τον πατριωτισμό, με την λεζάντα «*ο Γάλλος στρατιώτης πολέμησε μέχρι την τελευταία του πνοή κατά του βάρβαρου Γερμανού*».

Ο Τύπος, δεν ήταν πάντα ικανοποιημένος από τις φωτογραφίες που λάμβανε ούτε από αυτά που ο στρατός έκανε διαθέσιμα. Υπήρχε η έλλειψη έντονων φωτογραφιών από πραγματικές μάχες της εμπόλεμης ζώνης γιατί ήταν υπό στρατιωτικό έλεγχο και συνεπώς απαγορευόταν η κυκλοφορία χωρίς άδεια, η λήψη φωτογραφιών και η εκτέλεση σχεδίων ή έργων ζωγραφικής. Μία έλλειψη, που αν και προσπάθησαν να την καλύψουν με φωτογραφίες αποθεμάτων ή γραφίστες, δηλαδή δραματικές αλλά εντελώς φανταστικές απεικονίσεις μαχών και αψιμαχίες, δεν έπειθε το ενδιαφερόμενο κοινό, επειδή έλειπε η ιδέα της αντικειμενικότητας που πρόσφερε η φωτογραφία. Από την άλλη, το γεγονός ότι οι εφημερίδες εξαρτιόντουσαν από τις εξουσιοδοτημένες πληροφορίες εν καιρώ πολέμου αυξάνοντας έτσι την ερασιτεχνική φωτογραφία - μέσω ανταγωνισμού - για πρόσβαση σε άλλους τύπους εικόνων που διέφευγαν της λογοκρισίας, προβλημάτιζε το γαλλικό κράτος που προσπαθούσε να ανταγωνιστεί τη Γερμανική προπαγάνδα και να περιορίσει τη διάδοση πολύτιμων, στρατιωτικής φύσεως, πληροφοριών προς τον εχθρό (Lograin, 2017).

Η αναζήτηση ενός μέσου για την ικανοποίηση του Τύπου και της ζήτησης του κοινού για φωτογραφίες, σε συνδυασμό με τις χιλιάδες φωτογραφίες των ερασιτεχνών φωτογράφων που διέφευγαν του ελέγχου της λογοκρισίας και τη σταδιακή χρήση της φωτογραφίας ως όπλο προπαγάνδας ενάντια στον εχθρό, ανάγκασε τα εμπόλεμα έθνη το 1915 να εξετάσουν τα οφέλη από την ανάπτυξη μιας επίσημης στρατιωτικής φωτογραφικής υπηρεσίας για τον Τύπο, για την παραγωγή και διάδοση προπαγανδιστικού υλικού.

¹³⁹ Δεν υπάρχουν φωτογραφίες, για τα πρώτα θέατρα των συγκρούσεων στα Γαλλοβελγικά και στα Γαλλογερμανικά σύνορα κατά την έναρξη της σύγκρουσης.

Sixième année. — N° 150.

Le Numéro : 25 centimes.

DIMANCHE 8 Octobre 1916.

LE MIROIR

BIBLIOPAYÉE MENSUELLE. 15, Rue d'Enghien, PARIS

LE MIROIR paie n'importe quel prix les documents photographiques relatifs à la guerre, présentant un intérêt particulier.

APRÈS UN DUEL À MORT ENTRE UN FRANÇAIS ET UN ALLEMAND DEVANT COMBLES

L'offensive qui devait nous donner Comblès les a mis face à face dans une tranchée bouleversée. Comme les guerriers de jadis, ils ont lutté corps à corps de toute leur vigueur, de toute leur haine, jusqu'à la mort.

F.P. 3368

Εικόνα 1 – Εξώφυλλο εφημερίδας «Le Miroir», ημερομηνία 8 Οκτωβρίου 1916. Πηγή: Gallica.

3.1. Το Φωτογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού (La Section Photographique de l'Armée Française – S.P.A.)

Η πολιτική θέση της Γαλλίας, με την έναρξη του πολέμου, βασιζόταν στην προπαγανδιστική υπόθεση, ότι οι Γερμανοί είναι «Βάρβαροι» και η Γαλλία και οι σύμμαχοί της υπερασπίζονται τον πολιτισμό ενάντια αυτής της απειλής. Τον Αύγουστο του 1914 όμως, τόσο η πολιτική όσο και η στρατιωτική εξουσία της Γαλλίας δεν σκεφτόταν τη χρήση της φωτογραφίας προς όφελος του αγώνα κατά της Γερμανίας, επειδή πίστευαν ότι η απειλή δεν ήταν άμεση. Αντ' αυτού, το γαλλικό επιτελείο προσπάθησε να ασκήσει προπαγάνδα χρησιμοποιώντας σκίτσα και γελοιογραφίες και όχι φωτογραφίες, απόφαση για την οποία επικρίθηκε, διότι δεν επέφεραν το επιθυμητό αποτέλεσμα, όπως η οπτική ρεαλιστική αναπαράσταση των γεγονότων μέσα από τη χρήση της φωτογραφίας. Η Γαλλία, για να μην αισθάνεται ότι απειλείται στο έδαφός της από τη γερμανική προπαγάνδα, εξέδωσε προειδοποίηση προς το εξωτερικό μέσω των διπλωματών και των ομογενών της (Guillot, 2014α).

Αντίθετα, η Γερμανία, εκμεταλλεύτηκε αμέσως την αξία της χρήσης της φωτογραφίας για προπαγανδιστικούς σκοπούς. Με τη βοήθεια Αυστριακών πολιτών που είχαν κατακτηθεί από τους Γερμανούς και με τη δημιουργία της k.u.k. Kriegspressequartier (KPQ)¹⁴⁰(Roberts, 2014), έστειλε στο μέτωπο μη στρατιωτικούς φωτογράφους από τον τύπο ώστε: α) να δικαιολογήσει την είσοδό της στον πόλεμο και β) να πλημμυρίσει πολύ γρήγορα την Ευρώπη με φωτογραφίες που υπέθαλπαν την αξιοπιστία της Γαλλίας, στοχεύοντας στην προσέγγιση των ουδέτερων χωρών, με την πλευρά των Κεντρικών Δυνάμεων (Lorrain, 2017). Επίσημη ομολογία υπηρεσία για την Γερμανία με αποστολές φωτογράφων στην ξηρά, δημιουργήθηκε στη 1 Νοεμβρίου 1916, με την Militärische Film und Photostelle (Γραφείο Στρατιωτικής Ταινίας και Φωτογραφίας) (Roberts, 2014).

Το ενδιαφέρον για τη φωτογραφία στη Γαλλία ξεκίνησε όταν ο Υπουργός Εξωτερικών επικοινωνήσε με τον Υφυπουργό Καλών Τεχνών, Albert Sarraut, δημιουργώντας μια επιχειρησιακή υπηρεσία, με δικό της εργαστήριο στο υπόγειο της οδού Valois, με στόχο την ανάπτυξη των φωτογραφικών πλακών, έστω κι αν ήταν

¹⁴⁰ Το Πολεμικό Γραφείο Τύπου, ή Kriegspressequartier (KPQ) ήταν το κεντρικό όργανο προπαγάνδας των Αυστροουγγρικών ενόπλων δυνάμεων κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Αρχικά, η KPQ έλεγχε μόνο τα έντυπα μέσα ενημέρωσης ενεργοποιώντας πολλούς δημοσιογράφους και συγγραφείς. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, η KPQ επέκτεινε το πεδίο εφαρμογής των ελέγχων της, αποτελώντας, πλέον, ένα σκληρό κέντρο προπαγάνδας, στα πεδία της ζωγραφικής, της φωτογραφίας, του κινηματογράφου, της μουσικής και του θεάτρου. Επιπλέον, ασκούσε λογοκρισία στον Τύπο για τα κείμενα και τις εικόνες, στρατιωτικής προέλευσης. Διοικητής της KPQ, από τον Αύγουστο του 1914 έως το Μάρτιο του 1917, πολέμου ήταν ο Maximilian Ritter von Hoen, Γενικός επιτελικός αξιωματικός και στρατιωτικός ιστορικός. Διάδοχος του Hoen, μέχρι το τέλος του πολέμου, στις 16 Μαρτίου 1917, ήταν ο Γενικός επιτελικός αξιωματικός, Wilhelm Eisner-Bubna, που προασπιζόταν την πεποίθηση ότι «press-service is propaganda-service» - ότι η υπηρεσία του Τύπου ήταν μια υπηρεσία προπαγάνδας. Σημαντική προπαγανδιστική ήταν η έκδοση, που ονομαζόταν «Αλληλογραφία του Αυστροουγγρικού Πολέμου» (Österreichisch-Ungarische Kriegskorrespondenz), και στόχευε στην επιρροή του ξένου τύπου αλλά και των Κεντρικών Δυνάμεων. Η KPQ διαλύθηκε στις 15 Δεκεμβρίου του 1918. Από το Tepperberg, C. (2014). War Press Office (Austria-Hungary). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

απαραίτητο το ρετουσάρισμά τους. Μια μικρή ομάδα 10 φωτογράφων σχηματίστηκε και οι φωτογραφίες με τα κατεστραμμένα κτήρια αποσκοπούσαν απλά στη δημιουργία ενός αρχείου και όχι στη χρήση τους ως προπαγανδιστικών στοιχείων εναντίον του εχθρού. Το Μάρτιο του 1915, αποφασίστηκε η συνέχιση της δράσης της υπηρεσίας, εφόσον το Υπουργείο Πολέμου παραχωρούσε την άδεια, και αν η διοίκηση ήταν πλήρως εξοπλισμένη για το σκοπό αυτό. Επίσης, η ιδέα ότι, ενδιαφέρον για χρήση τέτοιων ντοκουμέντων θα έδειχναν τα σχολεία, αλλά και ότι θα υπήρχε διάδοσή τους στο εξωτερικό και αναπαραγωγή σε εφημερίδες, περιοδικά, καρτ-ποστάλ, πρόβαλε τη φιλοδοξία της Γαλλικής Κυβέρνησης. Η γραμμή πλεύσης πλέον ήταν η παραγωγή και διάδοση, εκπαίδευση και μαρτυρία (Guillot, 2014β).

Τον Απρίλιο του 1915, ο Υπουργός Εξωτερικών και πάλι σε επικοινωνία με τον Υφυπουργό Καλών Τεχνών εξέφρασε την ανάγκη ύπαρξης μιας επίσημης υπηρεσίας παραγωγής φωτογραφικών ντοκουμέντων ποικίλων θεμάτων σε τακτική βάση για την αντιμετώπιση της γερμανικής προπαγάνδας, με αποδέκτες τις φίλιες ή ουδέτερες χώρες. Προσέγγισαν τον Υφυπουργό Καλών Τεχνών γιατί διέθετε ήδη τη δεκαμελή ομάδα των φωτογράφων: *«Αναρωτιέμαι αν θα υπάρξει ενδιαφέρον για την επέκταση αυτής της φωτογραφικής έρευνας από το Υπουργείο Πολέμου, την οποία θα επέτρεπε, και αν η διοίκησή σας, που είναι πλήρως εξοπλισμένη για το σκοπό αυτό, δεν θα συνέχιζε να συλλέγει εικόνες της καταστροφής του πολέμου»* (Guillot, 2010). Από αυτήν την τοποθέτηση του Υφυπουργού Delcassé, γίνεται αντιληπτό ότι οι φωτογραφίες των κατεστραμμένων κτηρίων δεν μπορούσαν να βοηθήσουν πλέον στον πόλεμο της προπαγάνδας και η γαλλική προπαγάνδα σε σχέση με τη γερμανική έπρεπε να διαφέρει.

Στις 24 Απριλίου αποφασίστηκε ο προϋπολογισμός, για τη δημιουργία του Φωτογραφικού Τμήματος του Στρατού (εφεξής S.P.A.), να είναι ο ίδιος με αυτόν της ομάδας καταγραφής της καταστροφής των κτηρίων. Υπεύθυνος ορίστηκε ο Υπολοχαγός Pierre Marcel Lévi, καθηγητής ιστορίας στη Σχολή Καλών Τεχνών, κριτικός τέχνης και συγγραφέας, με μια ομάδα 10 ατόμων, 3 εκ των οποίων θα απασχολούνταν στο εργαστήριο. Όλοι θα ανήκαν στις βοηθητικές υπηρεσίες του 22^{ου} τμήματος του σώματος των εργαζομένων της στρατιωτικής διοίκησης (COA - Corps Des Ouvriers Militaires d'Administration) (Guillot, 2010).

Το S.P.A. δημιουργήθηκε με την απόφαση Νο 3527 της 9^{ης} Μαΐου του 1915, του στρατηγού Ζοζέφ Ζοφρ (Joseph Joffre)¹⁴¹, αποτελούμενη από αρχείο, εργαστήρια και διοικητικό τμήμα. Το S.P.A. αποτελούσε το τρίτο τμήμα του Γραφείου Στρατιωτικών Πληροφοριών (Bureau militaire d'informations, εφεξής B.M.I.). Το πρώτο γραφείο ήταν η διαχείριση, το δεύτερο γραφείο ήταν η μετάφραση και το τέταρτο τμήμα ήταν το Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού (εφεξής S.C.A.) και

¹⁴¹ Ο στρατηγός Ζοζέφ Ζοφρ (1852-1931), ήταν επικεφαλής του γαλλικού στρατού από το 1911. Στην αρχή του πολέμου κέρδισε την πρώτη μάχη του Μάρνη και αναχαίτισε την προέλαση των Γερμανών με αποτέλεσμα να γίνει ιδιαίτερα αγαπητός στη Γαλλία και να αποκτήσει το χαϊδευτικό όνομα «Papa Joffre». Επειδή η στρατηγική του από κάποιο σημείο και μετά δεν ήταν αποτελεσματική, το 1916 αντικαταστάθηκε από τον στρατηγό Ρομπέρ Νιβέλ (Robert Nivelle). Καθώς όμως, ήταν ακόμα δημοφιλής στον γαλλικό λαό, πήρε προαγωγή και του δόθηκε η τιμή του «Στρατάρχη της Γαλλίας» (Maréchal de France), θέση πιο πολύ τελετουργική και όχι ουσιαστικά διοικητική.

όλα μαζί ήταν κομμάτι της ευρύτερης δομής του γραφείου Τύπου και συγκέντρωνε προσωπικό από το Υπουργείο Πολέμου και το Υπουργείο Εξωτερικών Υποθέσεων. Γενική κατευθυντήρια γραμμή ήταν ότι ο Τύπος για όλα τα ζητήματα θα ενημερωνόταν από το Υπουργείο Πολέμου. Το γραφείο διπλωματικών πληροφοριών και προπαγάνδας εξαρτιόταν, με τη σειρά του, από το Υπουργείο Εξωτερικών. Τέλος, το Β.Μ.Ι., λάμβανε εντολές από το Υπουργείο Πολέμου ή το Γενικό Αρχηγείο του Στρατού. Στόχος ήταν: *«Η δημιουργία ανταποκρίνεται στις ανάγκες της επέκτασης του πολέμου. Από την αρχή των εχθροπραξιών, ο τύπος ήταν σε επαφή με το Υπουργείο Πολέμου και την εκ άνω διοίκηση για την αντιμετώπιση της λογοκρισίας. Έτσι αποστολή της νέας υπηρεσίας είναι να δημιουργηθεί μια μόνιμη επαφή με τον γαλλικό και τον ξένο τύπο για να τους ενημερώνει καθημερινά και το συντομότερο δυνατό και να κατευθύνει την ερμηνεία των στρατιωτικών γεγονότων»* (Guillot, 2010).

Για τη λειτουργία του S.P.A. τρεις Γαλλικές Υπηρεσίες συνεργάστηκαν: α) Το Υπουργείο Πολέμου: καθόριζε τους φορείς αποστολής των φωτογράφων στα μέτωπα, αποφάσιζε για τις θεματικές των ρεπορτάζ και την επιλογή των λήψεων (φωτογραφικών και κινηματογραφικών). Παρείχε όποιες άδειες πρόσβασης και το ενδιέφερε ο έλεγχος της παραγωγής *«Ο στρατός θα αναλάβει την επιμέλεια και τη μεταφορά των φωτογράφων στο μέτωπο»*. β) Το Υπουργείο Δημόσιας Εκπαίδευσης και Καλών Τεχνών: παρείχε το χώρο και τον εξοπλισμό εμφάνισης και αρχειοθέτησης των γυάλινων πλακών και τεκμηριωτικών εκτυπώσεων στην οδό Valois, γ) Το Υπουργείο εξωτερικών: διάδοση των φωτογραφιών στο εξωτερικό (Burte, 2015).

Σκοπός της δημιουργίας του τμήματος με βάση τη διπλωματική συμφωνία που υπογράφηκε τον Απρίλιο του 1915, ήταν η παραγωγή ενός αρχείου (αποθέματος) φωτογραφικών εικόνων, με το οποίο θα τροφοδοτούνταν η γαλλική προπαγάνδα και θα διοχετεύονταν σε έντυπα και εφημερίδες των ουδετέρων ή φίλων χωρών, μέσω στρατιωτικών ακολούθων των κατά τόπους γαλλικών προξενείων (Γιαννικοπούλου, 2008)¹⁴². Οι φωτογράφοι του S.P.A. και του S.C.A. έπρεπε να δουλεύουν μαζί και να καλύπτουν τα ίδια θέματα (εικόνες 2 και 4). Το Νοέμβριο του 1915 το Γραφείο

¹⁴² Γάλλοι ομογενείς βοηθούν σημαντικά στην οργάνωση της εξωτερικής προπαγάνδας. Διπλωμάτες και στρατιώτες των πρεσβειών, ως «κέντρα» πληροφόρησης, λαμβάνουν και διαδίδουν εικόνες, ειδικότερα, προβάλλουν εικόνες του «βάρβαρου» εχθρού στους τοπικούς πληθυσμούς. Σε συνεργασία με διάφορα τοπικά βιβλιοπωλεία των χωρών, προσπαθούν να εκθέσουν ή να πουλήσουν άλμπουμ και εικόνες της S.P.A.. Τέτοια άλμπουμ αποστέλλονται κατά εκατοντάδες χιλιάδες σε όλο τον κόσμο, με τον υποβλητικό τίτλο: *«Ce qu'ils ont fait»* - «Αυτό που έχουν κάνει», για να διαδώσουν τις γερμανικές καταστροφές με σκοπό να καταγγείλουν τη βαρβαρότητα του εχθρού και την υπεράσπιση κρίσιμων μαχών, όπως του Βερντέν και του Σομ, ώστε να διαδοθεί η γαλλική στρατιωτική αντίσταση. Επίσης, διαδίδονται αφίσες, εκθέσεις, προβολές φωτογραφιών σε συνέδρια, δημοσιεύσεις περιοδικές, σειρές φωτογραφιών με τη μορφή καρτών, γραμμένες σε διάφορες γλώσσες, που προβάλλουν τα Γερμανικά εγκλήματα και τις τουρκικές αγριότητες στην Αρμενία. Τέλος, το S.P.A., καθημερινά έστελνε κλισέ, φυλλάδια, ή φωτογραφικά ντοκουμέντα που είχαν επιτραπεί από τη λογοκρισία στους συμμάχους της, τη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, κατόπιν αιτήματος των δύο συμμάχων, οι οποίοι δεν είχαν καμία επίσημη υπηρεσία μέχρι το 1916 και το 1917, αλλά και εργάστηκε στον αγγλικό τομέα και ενίσχυσε τις Φωτογραφικές Υπηρεσίες της Ρουμανίας και της Πορτογαλίας. Από το Guillot, H. (2014β). *Sur le front photographique, la propagande officielle par l'image*. In Dreyfuss Housin S. (Ed.). *Vu du front. Représenter la Grande Guerre* (pp. 64-72). Paris : Somogy Musée de l'armée.

Πληροφόρησης Τύπου, εξέδωσε εγκύκλιο καθορίζοντας τους στόχους και τις προδιαγραφές των φωτογραφικών λήψεων¹⁴³:

Από την θέση της ιστορικής καταγραφής «μεθοδική αναπαραγωγή όλων των κατεστραμμένων τόπων και μνημείων, να τονίζεται στις φωτογραφίες το μίσος των εισβολέων, η ζωή στα μέτωπα άλλων χωρών, όπου πολεμούν Γάλλοι στρατιώτες υπερασπιζόμενοι την ελευθερία» (Γιαννικοπούλου, 2008: 8 - 9).

Από την θέση της προπαγάνδας της εικόνας που ασκείται στο εξωτερικό σε ουδέτερες και φίλιες χώρες, - αρνητική προπαγάνδα «Οι φωτογραφικές λήψεις που τονίζουν την υπεροχή της υλικής ισχύος, της πειθαρχίας και του ηθικού του Γαλλικού Στρατού είναι χρήσιμες στην προπαγάνδα» (Γιαννικοπούλου, 2008: 8).

Από την θέση των στρατιωτικών επιχειρήσεων για τη συλλογή και τη σύσταση (δημιουργία) αρχειακών τεκμηρίων του Υπουργείου Πολέμου «από ιστορικής πλευράς της στρατιωτικής ζωής, οι φωτογράφοι οφείλουν να καταγράφουν οτιδήποτε θα μπορούσε να φανεί χρήσιμο των διαφορετικών φάσεων του Πολέμου, ώστε οι ιστορικοί του μέλλοντος να έχουν πλήρη στοιχεία για τις συνθήκες της εποχής» (Γιαννικοπούλου, 2008: 9).

Η δημιουργία του S.P.A. ανακοινώθηκε σε διάφορες γαλλικές εφημερίδες όπως, η Le Temps, η Le Petit Parisien, η Le Figaro, η Le Cri de Paris, ώστε φωτογράφοι να αιτηθούν για τη συγκρότηση της υπηρεσίας. Η σύνθεσή του, έγινε σε δύο στάδια: Οι φωτογράφοι, αρχικά, προσλήφθηκαν στην ομάδα των δημοσιογράφων και των τεχνικών εργαστηρίων, μέσω του Συνδικαλιστικού Επιμελητηρίου της Φωτογραφίας (Chambre syndicale de la photographie), μετά από ειδική σύμβαση με το Υπουργείο Πολέμου, η οποία καθόριζε ότι μέσω των φωτογραφικών στούντιο Gorce, Vaillant, Vitry, Vallois και Manuel, το συνδικάτο θα είναι υπεύθυνο για τις λήψεις στην εμπόλεμη ζώνη, την παραγωγή και την πώληση των φωτογραφιών υπό τον έλεγχο και την Διεύθυνση του Υπουργείου Πολέμου και για την παροχή των φωτογράφων με γυάλινες πλάκες και εξοπλισμό. Οι ικανότητες και η τεχνογνωσία των στούντιο, θα ήταν αυτή που σε αυτό το πρωταρχικό στάδιο θα βοηθούσε την όλη διαδικασία (Guillot, 2011).

Ο νόμος της 17^{ης} Αυγούστου του 1915 ή αλλιώς νόμος Dalbiez, όμως, ανάγκασε το S.P.A. να χάσει τρεις από τους χειριστές του: τον στρατιώτη Gorce από το στούντιο Gorce, τον στρατιώτη Viguier από το στούντιο Manuel και τον στρατιώτη Dangereux από το στούντιο Vallois. Στόχος του νόμου ήταν να υπηρετήσουν στο μέτωπο όλοι οι στρατιώτες που είχαν την κατάλληλη ηλικία και να κυνηγήσουν τους απατεώνες (λιποτάκτες). Ενώ λοιπόν οι φωτογράφοι είχαν προσληφθεί στο S.P.A. ως διοικητικό προσωπικό, ξαφνικά με το νόμο Dalbiez, έπρεπε να αφήσουν τη θέση τους και να καταταγούν. Αντίθετα, ο νόμος Mourier, της

¹⁴³ Οι τρεις στόχοι από το πρωτότυπο κείμενο: «au point de vue historique, au point de vue de la propagande par l'image dans les pays neutres, au point de vue des opérations militaires, pour la constitution des archives documentaires du ministère de la guerre».

10ης Αυγούστου του 1917, συμπληρώνοντας το νόμο του Dalbiez επέτρεπε: «*Εάν οι [στρατιώτες] έχουν επιστρατευτεί μπορούν να επιλέξουν τη θέση να αγωνιστούν σε μάχμες μονάδες ή όχι*» (Guillot, 2011).

Έξι μήνες μετά την δημιουργία του S.P.A., η συμφωνία μεταξύ των φωτογραφικών στούντιο και του Υπουργείου Πολέμου έσπασε, με την αιτιολόγηση της ασυμβατότητας μεταξύ του στρατού και των εμπορικών συμφερόντων των φωτογραφικών στούντιο (η κατηγορία επικεντρωνόταν στην πώληση των φωτογραφιών και στα οικονομικά οφέλη από αυτήν, κάτι που ο στρατός υποστήριζε ότι τα φωτογραφικά στούντιο έπρατταν μόνο προς όφελός τους). Το S.P.A. μετά την ακύρωση της συμφωνίας έπρεπε με κάποιο τρόπο να στελεχωθεί από στρατιώτες, επαγγελματίες φωτογράφους, που θα ανήκαν στη βοηθητική υπηρεσία, ικανοποιώντας τις προϋποθέσεις του νόμου του Dalbiez ως προς την επιτρεπτή ηλικία και την κατάσταση μάχης. Πολλά άτομα έκαναν εκ νέου αίτηση, ως επαγγελματίες φωτογράφοι, με απλά βιογραφικά και συνοδευτικές επιστολές και με το δικό τους εξοπλισμό. Το πρόβλημα που δημιουργήθηκε ήταν ότι πολλοί από αυτούς είτε είχαν απαλλαγεί από κάθε είδους στρατιωτική υποχρέωση και άρα σαν μέλη του S.P.A. δε θα μπορούσαν να πάνε σε εμπόλεμες και στρατιωτικές ζώνες, είτε ήθελαν με κάποιο τρόπο να ξεφύγουν από το μέτωπο (Guillot, 2011).

Εικόνα 2 - Οι φωτογράφοι (operator) του S.P.A. σε εργασία στο Limey (Meurthe-et-Moselle) 4 Μαρτίου του 1916. Φωτογραφία Jacques Agié, φωτογράφος της S.P.A.. Πηγή: (S.P.A. 13 X 464/S.P.A./E.C.P.A.D.).

Το S.P.A, μετά από συζητήσεις των αρμόδιων Υπουργών, αποφάσισε να δημιουργήσει εντέλει μια ένοπλη ομάδα, όπου όλοι οι φωτογράφοι έπρεπε να είναι επαγγελματίες φωτογράφοι, αλλά να έχουν περάσει και την απαραίτητη στρατιωτική εκπαίδευση. Η λειτουργία και η οργάνωση αυτού του είδους της συστάσεως του

S.P.A. αν και άργησε, επίσημα έγινε στις 10 Ιουλίου του 1918, με τη διαταγή 95 του υπολοχαγού Pierre Marcel Lévi και τη δημιουργία του «*ecole des operateurs de prises de vue*», που αφορούσε την εκπαίδευση φωτογράφων και εικονοληπτών. Το τμήμα φωτογραφίας ήταν υπό τη διεύθυνση του δεκανέα Queste και της κινηματογραφίας υπό του δεκανέα Costil. Τα μαθήματα διαρκούσαν δύο μήνες υπό τις διαταγές του δεκανέα Paul Queste στο Παρίσι: για μια βδομάδα στο Παρίσι, όπου γίνονταν σε δύο διαδοχικές φάσεις εκπαίδευσης, α) προκαταρκτικά μαθήματα και β) ανώτερη τάξη, και ακολούθως δοκιμές στους χώρους διδασκαλίας του τμήματος, όπως στο Μουσείο Orangerie στην οδό Jardin Tuileries και στο δεύτερο όροφο του εθνικού Τυπογραφείου. Η ανώτερη τάξη επικεντρωνόταν στην ανάπτυξη και τη χρήση του φωτός. Οριστική ένταξη των υποψηφίων φωτογράφων (operator), γινόταν μετά τις εγκρίσεις, του επικεφαλής του εργαστηρίου, ως προς την άρτια τεχνική κατάρτιση του υποψηφίου, και του επικεφαλής του πεδίου δοκιμών, μετά από 15 ημέρες εκπαίδευσης.

Οι φωτογράφοι του τμήματος δεν μπορούσαν να καταταγούν ως υπαξιωματικοί, με τα τρία τέταρτα αυτών να είναι στρατιώτες της κατηγορίας 2 ή της κατηγορίας 1, ενώ στην καλύτερη περίπτωση μπορούσαν να καταταγούν ως Δεκανείς. Η μη βαθμοθηρία τους, επέφερε πολλά προβλήματα ως προς την επιβολή της παρουσίας τους έναντι των αξιωματικών και την αναζήτηση των στρατιωτικών τους φακέλων στα αρχεία. Ο αριθμός των φωτογράφων που στελέχωναν το S.P.A. αυξήθηκε δραματικά από το 1915 ως το τέλος του πολέμου. Από 5 που ήταν το 1915, έγιναν 27 στο τέλος του 1917. Ωστόσο, στα μητρώα της E.C.P.A.D., όπως αναφέρει η Guillot (2011), καταγράφονται 90 ονόματα σε διαφορετικά μητρώα, όλοι πλέον επαγγελματίες και στρατιώτες, κάτω από τις αποκλειστικές εντολές της κυβέρνησης, όπως οι φωτογράφοι: Daniel Quintin, Fernand Baye, Paul Queste Pierre Pansier, Edward Brissy Albert Samama-Chikli Joseph Faivre και Alphonse Weber. Οι ηλικίες των φωτογράφων κυμαίνονται από 21 ως 47 χρονών, με μέσο όρο τα 38.

Ένα ακόμη πρόβλημα που έπρεπε να αντιμετωπίσει το S.P.A. για την ομαλή λειτουργία του, αφορούσε την πρόσβαση των φωτογράφων στις εμπόλεμες περιοχές, όπου απαραίτητη ήταν η άδεια του στρατού¹⁴⁴, με αποτέλεσμα οι δημοσιογράφοι – ρεπόρτερ – φωτογράφοι κ.α. να τελούν υπό την εξουσία του καθ' όλη την διάρκεια της αποστολής τους (εικόνα 3). Στις ζώνες του Στρατού, ο έλεγχος των πληροφοριών ήταν ακόμα πιο αυστηρός και γινόταν από το Γενικό Στρατηγείο του γαλλικού στρατού (Grand Quartier Général), που απαγόρευε την πρόσβαση οποιουδήποτε μη μόνιμου κατοίκου, βουλευτή ή δημοσιογράφου (Ridel, 2014). Για τη λύση του προβλήματος, ο Υπουργός Καλών Τεχνών ζήτησε από τον Υπουργό Πολέμου να μελετήσει την πρακτική οργάνωση και την εφαρμογή της παροχής μεταφορικών μέσων αλλά και τη διευκόλυνση της κίνησης του S.P.A. στην πρώτη γραμμή (Guillot,

¹⁴⁴ Το Ανώτατο Αρχηγείο του Στρατού ως τότε βασιζόταν στο νόμο της 9 Αυγούστου του 1849, σύμφωνα με τον οποίο σε κατάσταση πολιορκίας, ο στρατός είχε το δικαίωμα να απαγορεύσει την πρακτική της φωτογραφίας στην στρατιωτική ζώνη για να εξασφαλιστεί η ασφάλεια. Γενική απαγόρευση δεν είχε επίσημα εκδοθεί πριν από την εγκύκλιο Νο 8520 της 13ης Μαρτίου του 1916, από το γραφείο του Γενικού Επιτελείου του Γενικού Αρχηγείου του Στρατού (G.H.Q.), κάτι που μαρτυρά την αναποτελεσματικότητα του όλου συστήματος.

2010). Βέβαια, παρά τις απαιτούμενες άδειες που δίνονταν, οι φωτογράφοι εξακολουθούσαν να εργάζονται σε καθορισμένες περιοχές και πάντα υπό την εποπτεία του γενικού διοικητή του στρατού, ιδίως, υπό τον έλεγχο και την εποπτεία του αξιωματικού των μυστικών υπηρεσιών και του Γενικού Αρχηγείου της Υπηρεσίας Πληροφοριών.

Εικόνα 3- Contrôle du passeport d'un correspondant photographe anglais par l'autorité belge, 1914 (Έλεγχος διαβατηρίου ενός βρετανού φωτογράφου ανταποκριτή από τη βελγική αρχή το 1914). M.A.P./2008.

Στη Γερμανία, σε σχέση με τη Γαλλία, στην αρχή του πολέμου, οι απαγορεύσεις για φωτογραφικές ανταποκρίσεις σε περιοχές πολιορκίας ήταν περισσότερες, αλλά ίσχυαν κυρίως για τους αμάχους στα μετόπισθεν και στις παραμεθόριες περιοχές, ενώ επίσημοι φωτογράφοι λίγοι πήραν άδεια να βγάλουν φωτογραφίες στις πρώτες γραμμές, όπως οι δεκαεννέα (19) φωτογράφοι που επέτρεψε ο Κάιζερ να συνοδεύσουν το γερμανικό στρατό όταν ξεκίνησε την επίθεση του με το Βέλγιο τον Αύγουστο του 1914. Ανάμεσα τους ήταν και ο Albert K. Dawson, Αμερικανός φωτογράφος. Μέχρι το 1918, σαράντα στρατιωτικοί επαγγελματίες φωτογράφοι (militärfotographen) εξελίχθηκαν στη Γερμανία από τη Militärische Film und Photostelle ή διάφορα πρακτορεία φωτογραφιών.

Στο Βερολίνο, η απαγόρευση της 21^{ης} Αυγούστου του 1914 για λήψη φωτογραφιών, αφορούσε τους στρατιώτες και τους πολίτες, ενώ η γενική διάταξη της 23^{ης} Σεπτεμβρίου του 1915 απαγόρευσε στους στρατιώτες τη λήψη φωτογραφιών. Κάποιες από τις εντολές που απαγόρευαν τη φωτογραφία και εκδόθηκαν από τις στρατιωτικές αρχές ήταν: στη Ρηνανία στις 8 Σεπτεμβρίου του 1915, στο Αμβούργο και στην Αλτόνα στις 26 Ιανουαρίου του 1916, στη Λειψία στις 21 Μαρτίου του 1916. Ενώ οι στρατιώτες συνήθως μπορούσαν να γλιτώσουν αυτού του είδους τις

απαγορεύσεις με μια απλή αναφορά στον προϊστάμενό τους, οι πολίτες αντίθετα ήταν αναγκασμένοι να υποβάλουν αίτηση για χορήγηση άδειας από το στρατό. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι η φωτογραφική βιομηχανία ενθάρρυνε τους στρατιώτες να φωτογραφίζουν και πίεσε το στρατό να ενισχύσει τη λογοκρισία και όχι απλά να ελέγξει τις φωτογραφικές πρακτικές.

Ως προς τη Γερμανική λογοκρισία, οι φωτογραφίες που απαγορεύτηκαν ήταν όσες θα σοκάρανε τα μετόπισθεν. Από το 1917, όμως, οι φωτογράφοι που απασχολούνται από την Bild und Filmamt (εφεξής BUFA) είχαν ειδική εντολή να λαμβάνουν συναισθηματικές φωτογραφίες απεικονίζοντας τον πολεμικό αγώνα, τη μαχητικότητα και το θάνατο των στρατιωτών, για να εμπνέουν τη δημοφιλή αντοχή και πίστη υπέρ της γερμανικής νίκης (Theer, 2014).

Στην Αγγλία, ένα χρόνο μετά τη δημιουργία στη Γαλλία του S.P.A. και του S.C.A., το Γραφείο Πολέμου (Office of War) δεν δημιούργησε ένα ανάλογο τμήμα, αλλά περισσότερο προχώρησε στη σύσταση μιας ελίτ δώδεκα φωτογράφων, υπεύθυνων για την παρακολούθηση και την τεκμηρίωση των βρετανικών στρατευμάτων, καθ' όλη τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων. Σε αντίθεση με τις γαλλικές επιχειρήσεις του S.P.A., η οποία καταρτιζόταν συχνά από στρατιώτες πρώτης ή δεύτερης τάξεως, με το βαθμό του Δεκανέα (corporals), οι Βρετανοί φωτογράφοι ενσωματώθηκαν αυτόματα με το βαθμό του αξιωματικού. Παρά την υψηλή θέση που κατείχαν, ως προς την επιλογή των ιστοριών που θα κάλυπταν, είχαν σχετική αυτονομία, με τη διαδικασία άσκησης της λογοκρισίας να πραγματοποιείται πριν από τη δημοσίευση της εργασίας τους. Ένας από τους 12 φωτογράφους της ελίτ, ήταν ο Ernest Brooks, ο οποίος με τις φωτογραφίες του από την Καλλίπολη παρήγαγε πάνω από το 10% των επίσημων φωτογραφιών του Ηνωμένου Βασιλείου κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου. Άλλος ήταν ο John Warwick Brooke, ο οποίος παρήγαγε περισσότερες από 4.000 φωτογραφίες (Bonnot, 2016). Οι χειριστές του S.P.A. εκμεταλλεύτηκαν τη συνύπαρξή τους με τους Βρετανούς φωτογράφους και σε αρκετές περιπτώσεις κατάρτισαν φωτογραφικά άλμπουμ χρησιμοποιώντας φωτογραφίες από την Daily Mirror και την War Office Cinema Committee (Λονδίνο), και ειδικότερα από τους διαπιστευμένους επαγγελματίες φωτογράφους του βρετανικού στρατού. Πράξη που προφανώς θα γινόταν και αντιστρόφως, μεταξύ των περισσότερων εμπόλεμων χωρών, ειδικά αυτών που δεν διέθεταν ανάλογες υπηρεσίες. Εκτός της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Γερμανίας, το 1916, φωτογράφους στο μέτωπο έστειλαν οι Ρώσοι, οι Ιταλοί, οι Ρουμάνοι και Σέρβοι. Επίσης το 1917 άρχισαν να ανταγωνίζονται οι Αμερικανοί των Signal Corps τους Γερμανούς της BUFA.

Για το πώς γινόταν η έγκριση των διαδικασιών ελέγχου και αποστολής φωτογράφων του S.P.A. από το Υπουργείο Πολέμου, που ήταν ο κύριος εντολοδόχος, πληροφορίες υπάρχουν σε μια έκθεση της 21ης Ιουλίου του 1915 μεταξύ του S.P.A. και του Υφυπουργείου Πυροβολικού και Πυρομαχικών. Στην επικοινωνία των δύο φορέων, τίθεται το θέμα της αποστολής φωτογράφου για τη λήψη φωτογραφιών των γυναικών που απασχολούνται στην κατασκευή

πυρομαχικών, στο εργοστάσιο Billancourt (Renault) και στις μονάδες παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας στη Suresnes και στη Vincennes: «Έχω την τιμή να σας ζητήσω να χορηγήσετε ευγενικά την πρόσβαση των εργαστηρίων σας στον κύριο Pierre Marcel, επικεφαλής ή διαχειριστή του Φωτογραφικού Τμήματος του Στρατού. Ζήτησα, μάλιστα, αυτή η υπηρεσία να μας παρέχει κάποιες φωτογραφίες της γυναικείας απασχόλησης στην κατασκευή των πυρομαχικών και νομίζω ότι μπορεί να τραβήξει από τα εργαστήριά σας μερικές χαρακτηριστικές λήψεις». Η άδεια έγκρισης από τον βοηθό του Υφυπουργού, Albert Thomas, μετέπειτα αναφέρει: «Ο φωτογράφος του φωτογραφικού τμήματος του στρατού επιτρέπεται να λάβει φωτογραφικές εικόνες των κεντρικών εγκαταστάσεων του πυροβολικού». Βέβαια, στην προκειμένη αποστολή ο φωτογράφος δρα περισσότερο ελεύθερα εντός της χώρας, απ' ότι σε μια εμπόλεμη ζώνη, όπου έπρεπε να υπάρχει συμφωνία μεταξύ του γραφείου πληροφοριών και του Γενικού Αρχηγείου του Στρατού και να συνοδεύεται από έναν αξιωματικό του Γραφείου Πληροφόρησης της περιοχής (Guillot, 2011).

Εικόνα 4 – τα Τμήματα Κινηματογράφου και Φωτογραφίας, καθώς κινηματογραφούν στο Limey (Meurthe-et-Moselle) 4 Μαρτίου του 1916. Φωτογραφία Jacques Agié, φωτογράφος του S.P.A. Πηγή: (S.P.A. 13 X 464/S.P.A./E.C.P.A.D.).

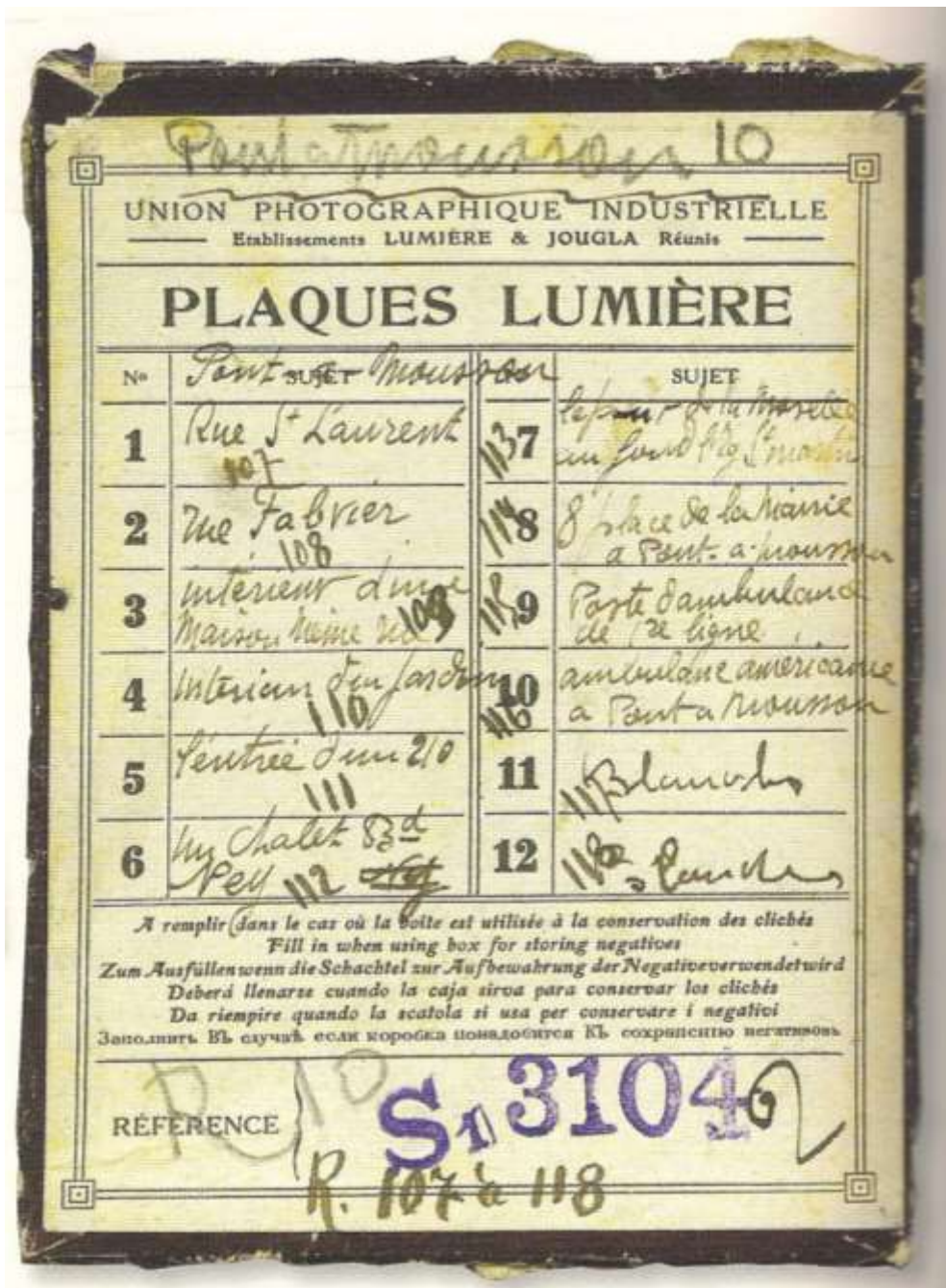
Για τη διαδικασία λήψης των φωτογραφιών, πολύτιμες πληροφορίες υπάρχουν στα χειρόγραφα δελτία που συμπληρώνονται από τον φωτογράφο και επισυνάπτονται σε κάθε κουτί μαζί με τις γυάλινες πλάκες. Οι φωτογράφοι έχοντας λάβει την εντολή να επιστρέψουν πίσω ακριβώς τον ίδιο αριθμό πλακών που είχαν πριν την αποστολή, κατέγραφαν τα πάντα (δες **Παράρτημα Α΄ Μέρους εικόνα 1**). Αυτό κυρίως γινόταν, πέραν του πρακτικού μέρους, για την προστασία διάδοσης των φωτογραφιών στον εχθρό ή στον τύπο πριν το ίδιο το Τμήμα παραλάβει,

αρχαιοθετήσει και λογοκρίνει τις φωτογραφίες. Τα χειρόγραφα δελτία γραμμένα, σε μορφή σημειωματάριου (εικόνα 5) εμπεριέχουν τον προσωρινό αριθμό της κάθε πλάκας (από το 1 έως 12) , τον αριθμό και τις σχετικές φωτογραφίες, τον τόπο και την ημερομηνία της λήψης, στη κορυφή το όνομα του φωτογράφου ή ένα κωδικό/ένα γράμμα ή μια ομάδα γραμμάτων - και τη μορφή της πλάκας (εικόνα 6). Στοιχεία υπάρχουν επίσης για το περιβάλλον της λήψης, την ποιότητα του φωτός, τυχόν προβλήματα του υλικού και σπανιότερα, ασυνήθιστες καταγραφές, όπως ένα γεγονός που μπορεί να επηρέασε το τελικό αποτέλεσμα των πολλαπλών λήψεων (για παράδειγμα καταστροφή γυάλινων πλακών). Πολλές φορές παρατηρείται η απουσία καταγραφής κάποιων στοιχείων, αλλά και καταχώρηση πλακών με τον ίδιο αριθμό (Guillot, 2011).

The image shows a handwritten photographic log sheet on aged paper. At the top, it is labeled 'KW' and 'Boite n° 48'. The name 'Vauzelle' is written in the 'Opérateur' field. The format '9x12' is noted in the 'Format' field. The location 'Pulep et Vélès' is written in the 'Voyage de' field. The table below contains 12 rows of entries, each with a number, a location, a subject, and a page number.

Indications générales	LIEU	SUJET	PAGE AU		MOIS	Numero d'identité
			jour	Heure		
	Pulep	Matériel bulgare abandonné			9984	
	• d°	En gare			9985	
	• d°	d°			9986	
	• d°	d°			9987	
	• d°	d°			9988	
	• d°	canons et matériel bulgare			9989	
	Pico de Vélès	Cadavre bulgare			9990	
	• Vélès	Vélès			9991	
	• d°	Vélès			9992	
	• d°	Pont sur le Tardax détruit par Bulgares dans leur retraite			9993	
	• d°	Femmes fr° traversant le Tardax à gué			9994	
	• d°	d°			9995	

Εικόνα 5- Χειρόγραφο φύλλο του φωτογράφου Jean Vauzelle. Πηγή: E.C.P.A.D.

Εικόνα 6 - Καπάκι από το κουτί των γυάλινων πλακών, σχολιασμένο από τον Edmond Famechon. Όταν τέλειωναν οι σελίδες από το έντυπο καταγραφής, οι φωτογράφοι αυτοσχεδίαζαν, κρατώντας σημειώσεις όπου έβρισκαν. Πηγή: E.C.P.A.D.

Με την Άφιξη του φωτογράφου στο Παρίσι, στις εγκαταστάσεις του τμήματος, ο αρχειονόμος καταχωρεί το χειρόγραφο δελτίο στο μητρώο του (εικόνα 7). Στην πρώτη σελίδα του μητρώου υπάρχει το όνομα του φωτογράφου και οι αποστολές που του ανατέθηκαν. Οι παρακάτω σελίδες περιέχουν αντίγραφα των φύλλων των καρτών με χρονολογική σειρά από την άφιξή τους, η οποία αντιστοιχεί σε γενικές γραμμές με τη σειρά των λήψεων στο μέτωπο. Αυτό, όμως, δεν συμβαίνει όταν οι γυάλινες πλάκες έρχονται από μακριά, για παράδειγμα, από το Ανατολικό Μέτωπο, όπου λόγω καθυστέρησης μπορεί να φτάσουν σε λάθος σειρά. Κάθε γυάλινη πλάκα δέχεται επίσης ένα σειριακό αριθμό, δηλαδή, έναν αριθμό ελέγχου στην

υπηρεσία, διαφορετικό από την τελική αναφορά στη σειρά του φωτογράφου. Και οι δύο αριθμοί καταγράφονται σε ένα βιβλίο μητρώων, που υπάρχει μόνο σε ένα αντίγραφο. Υπάρχουν δεκαέξι βιβλία με περισσότερες από εκατό πενήντα χιλιάδες κλισέ. Τα μητρώα υπάρχουν εις διπλούν για κάθε σειρά, φτάνοντας για τα έτη 1915-1919 τις ενενήντα-έξι χιλιάδες φωτογραφίες. Τα μητρώα διατηρούνται σε δύο μέρη: ένα στην (Établissement de communication et de production audiovisuelle de la Défense – εφεξής E.C.P.A.D.) και ένα στην (Médiathèque de l'architecture et du patrimoine – εφεξής M.A.P.). Και οι δύο συλλογές είναι συμπληρωματικές. Μετά την καταχώρηση, κάθε λήψη εκτυπωνόταν σε τρία αντίτυπα και πήγαιναν στην επιτροπή λογοκρισίας στην οδό Grenelle, στην οποία συμμετείχαν αποκλειστικά στελέχη, κυρίως από το 2^ο Γραφείο Πληροφοριών (Burte, 2015)(περισσότερα για τη λογοκρισία στο 5^ο Κεφάλαιο).

Εικόνα 7– Θήκη φωτογράφου της σειρά R: θήκη με τις χειρόγραφες κάρτες του φωτογράφου Edmond Famechon, στον οποίο αποδίδεται το γράμμα R. Πηγή: E.C.P.A.D.

3.1.1. Φωτογραφικός εξοπλισμός

Το S.P.A. μεταξύ των ετών 1915 - 1917 δεν κατείχε τον απαραίτητο φωτογραφικό εξοπλισμό, λόγω περιορισμένων οικονομικών πόρων και οι φωτογράφοι χρησιμοποιούσαν τον προσωπικό τους εξοπλισμό, μέχρι τη συγχώνευση των δύο τμημάτων τον Ιανουάριο του 1917. Γενικά, τα κονδύλια που διατέθηκαν από το Υπουργείο Εσωτερικών για το S.P.A. δεν παρουσίασαν πτώση κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η ψηφοφορία για τον προϋπολογισμό στη Βουλή αποδίδεται στον Υφυπουργό Καλών Τεχνών και πέρασε ως έξοδα για βιομηχανικές φωτογραφικές ενώσεις (Guillot, 2011).

Οι φόρμες (format) που χρησιμοποιήθηκαν από τους φωτογράφους του S.P.A. κατά τη διάρκεια του πολέμου, ποικίλουν. Για πανοραμική και στεροσκοπική θέα, η φόρμα που προτιμήθηκε ήταν 6x13, η οποία ήταν ελαφρύτερη και μικρότερη από τις παραδοσιακές 9x12 και 13x18 (ζύγιζαν 2.190 kg) για τις οποίες απαραίτητη ήταν η χρήση τριπόδου και βοηθού, μιας και το φορτίο του υλικού μπορούσε να υπερβεί τα σαράντα κιλά.

Οι φωτογραφικές μηχανές του S.P.A., ήταν γενικά γαλλικής κατασκευής, όπως των εταιριών Hermagis και Gaumont, που από το 1898 παρήγαγαν τις φωτογραφικές μηχανές Spido, τα μοντέλα των οποίων χρησιμοποιούνταν ευρέως από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Σταδιακά προτιμήθηκε η φόρμα 6x13 και 9x12 της Gaumont Spido, γιατί αποτελείτο από δύο μέρη, το σώμα μαζί με το φακό, και μια θήκη με τις δώδεκα γυάλινες πλάκες (εικόνα 9), επιτρέποντας ευκολότερη κινητικότητα κατά τη μεταφορά τους. Έτσι, αν ο φωτογράφος είχε προετοιμάσει εκ των προτέρων τις γυάλινες πλάκες, η λήψη των φωτογραφιών γινόταν γρηγορότερα, καλύπτοντας περισσότερα θέματα.

Άλλοι τύποι φωτογραφικών μηχανών που χρησιμοποιήθηκαν ήταν η Leroy που ζύγιζε 960 g με πλάκες 9x12, η Citoscope που ζυγίζει 1,950 kg, οι γερμανικής κατασκευής Ernemann 13x18 (εικόνα 8), Nettel 9x12, Goertz Klapp 9x12, και οι 13x18 Ernemann και Kurtz Bentsin modèle B, οι οποίες αν και παρείχαν εξαιρετική ποιότητα εικόνας, απαραίτητη ήταν η χρήση τριπόδου, ειδικά σε ανώμαλο έδαφος δυσχεραίνοντας τη μεταφορά τους.

Εικόνα 8- Γερμανική Φωτογραφική μηχανή Ernemann Klapp.

Οι γυάλινες πλάκες¹⁴⁵ μπορεί να ήταν εύθραυστες, βαριές και αδέξιες, αλλά προτιμήθηκαν από τις μεμβράνες νιτρικής κυτταρίνης που κυκλοφορούσαν στην

¹⁴⁵ Τεχνικά, το φιλμ υπήρχε ήδη, αλλά ήταν πολύ εύφλεκτο εξαιτίας της Νιτρικής κυτταρίνης, και έτσι η S.P.A. προτιμούσε τη γυάλινη πλάκα γαλακτώματος από «βρωμιούχο άργυρο» εύθραυστο μέσο και [128]

αγορά από το 1888, γιατί ήταν ο καλύτερος τρόπος για γρήγορη διάδοση και διατήρηση σε βάθος χρόνου. Οι μεμβράνες ήταν ακριβότερες, υφίσταντο αλλαγές στη θερμοκρασία και ήταν εύφλεκτες. Επίσης, επειδή ένας από τους τρεις στόχους δημιουργίας της υπηρεσίας ήταν η παραγωγή ενός καλού αρχείου για μελλοντικές μελέτες έπρεπε να γίνεται καλή διατήρηση των αρνητικών, κάτι που ήταν δύσκολο επειδή τα αρνητικά φιλμ που πωλούνταν από τη Φωτογραφική Ένωση διατηρούνταν μόνο 14 μήνες (Guillot, 2011).

Εικόνα 9- Φωτογραφική μηχανή Leroy, όπου διακρίνονται οι γυάλινες πλάκες.

Στην αρχή του πολέμου, οι γυάλινες πλάκες και όλες οι χημικές ουσίες που ήταν απαραίτητες για την εμφάνιση των φωτογραφιών, αγοράζονταν από το εξωτερικό, κυρίως την Ελβετία, σε υψηλές τιμές. Σταδιακά όμως, αυτό μειώθηκε, με τη δημιουργία νέων εργοστασίων, όπως το 1916, του «La Société Française d'Optique et de mécanique», που μεταφέρθηκε στο Παρίσι για να καλύψει τις ανάγκες του Στρατού και το 1917 διάφορων εργοστασίων πλακών, χαρτιού και φωτογραφικών προϊόντων σε πόλεις, όπως η Ντιζόν, η Ρουέν, η Λυών.

Οι περισσότερες από τις φωτογραφίες του τμήματος είναι ασπρόμαυρες, αλλά κάποιοι φωτογράφοι, όπως ο Paul Castelnau, ο Fernand Gucille, ο Paul Queste και ο Albert Samaka – Chikli, με τη χρήση πλακών αυτοχρωμίας της Lumière παρήγαγαν και έγχρωμες φωτογραφίες (**εικόνα 10**). Για κάθε έγχρωμη λήψη οι φωτογράφοι έπρεπε για την ενημέρωση του αρχείου να παραδίδουν και μια αντίστοιχη ασπρόμαυρη (Γκόλια & Κασίδου, 2011: 15).

βαρύ, αλλά πιο ανθεκτικό. Υπήρχαν τρία μεγέθη: 13x18cm, 9x12cm και 6x13cm για πανοραμική στερεοσκοπική θέα. Οι πλάκες 6x13cm επειδή ήταν ελαφρύτερες από τις άλλες, χρησιμοποιούνταν στο μέτωπο.

Εικόνα 10 - Ρενς. Δύο Γάλλοι στρατιώτες, 1917. Ref. AUL 21. (από τη συλλογή του μουσείου Albert-Kahn), Fernand Cuville. Πηγή: E.C.P.A.D.

3.1.2. Εγκαταστάσεις - Εργαστήρια

Κατά την έναρξη του S.P.A., το Μάιο του 1915, το εργαστήριο απαρτιζόταν από έξι στρατιώτες υπό τις εντολές του ταγματάρχη φαρμακοποιού Gaston Jouglu και λόγω περιορισμένων οικονομικών πόρων, ο Pierre Marcel Léni με δικά του χρήματα, αγόραζε τις προμήθειες που ήταν απαραίτητες για την εμφάνιση και εκτύπωση των γυάλινων πλακών. Στη συνέχεια, το Υπουργείο Παιδείας και Καλών Τεχνών ανέλαβε εξ ολοκλήρου τη χρηματοδότηση του εργαστηρίου, το οποίο στεγάζονταν στο υπόγειο της οδού Valois στο Παρίσι. Με τη συνένωση των δύο τμημάτων κάποιες εγκαταστάσεις μεταφέρθηκαν στην οδό Noisiel.

Στη βάση δεδομένων της M.A.P., για τις εγκαταστάσεις του S.P.A. υπάρχουν αρκετές φωτογραφίες (**εικόνες 11 με 19**), που αποκαλύπτουν τον τρόπο κατά τον οποίο γινόταν η αναπαραγωγή - εμφάνιση, το κολλάζ και το μοντάζ των φωτογραφιών πριν τη διάδοσή τους.

Οι φωτογράφοι, όπως υποστηρίζει η Guillot (2011), δεν προέβαιναν οι ίδιοι στην ανάπτυξη και στο ρετουσάρισμα¹⁴⁶ των φωτογραφιών (δηλαδή αφαίρεση λευκών στιγμάτων ή μερικές γρατζουνιές, μοντάζ), λόγω της ταχύτητας και της αποτελεσματικότητας, και περιορίζονταν μόνο στη διαχείριση των λήψεων. Όλες τις

¹⁴⁶ Η Anne Cartier-Bresson για την ανάπτυξη της τέχνης του ρετουσαρίσματος αναφέρει ότι «Η παραδοσιακή επεξεργασία γινόταν μηχανικά, χρησιμοποιώντας μολύβια, βούρτσες, αερογράφους, ξύστρες ή χημική δράση. Πριν από την επεξεργασία, η συντήρηση μπορούσε να παρασκευαστεί με διάφορους τρόπους, με ξύσιμο, τρίψιμο ή επίστρωση βερνικιού. Από το Cartier - Bresson, A. (2008). *Le Vocabulaire technique de la photographie*. Paris : Marval et Paris Musées, p. 426.

υπόλοιπες τεχνικές εργασίες της έκανε το προσωπικό του εργαστηρίου (Guillot, 2011).

Σε μία αναφορά, του Ιουλίου του 1917, για τη συνολική δραστηριότητα του τμήματος, καταγράφεται ότι οι υπάλληλοι του εργαστηρίου είναι σε θέση να εμφανίσουν 120 – 150 αρνητικές πλάκες και να εκτυπώσουν 800 με 1000 φωτογραφίες ανά ημέρα. Αριθμός που αυξήθηκε στη συνέχεια σε έξι χιλιάδες εκτυπώσεις ανά ημέρα. Μεταξύ του Μαΐου του 1915 και του Σεπτεμβρίου του 1917 περισσότερες από δύο εκατομμύρια διακόσιες χιλιάδες λήψεις παρήχθησαν από το εργαστήριο. Αν γινόταν κάτι λάθος στη διαδικασία της επεξεργασίας, η Υπηρεσία Αρχαιοθήκης ζητούσε νέα εκτύπωση ή νέα φωτογράφιση (Γιαννικοπούλου, 2008: 15).

Εικόνα 11 – Ο Pierre-Marcel Lévi παρουσιάζει το εργαστήριο και τα μέσα εκτύπωσης. Μάιος του 1917. S.P.A. 81 D 5111. Πηγή: E.C.P.A.D.

Εικόνα 12 – Εργαστήριο του S.P.A., στην οδό Valois. Αύγουστος του 1915. S.P.A. 7 Z 132. Πηγή: E.C.P.A.D.

Εικόνα 13- rue de Valois, Bureau des secrétaires de la Section photographique et cinématographique de l'Armée (Οδός Valois, Γραφείο γραμματέων του S.P.A. του Στρατού), 1917. M.A.P./2008

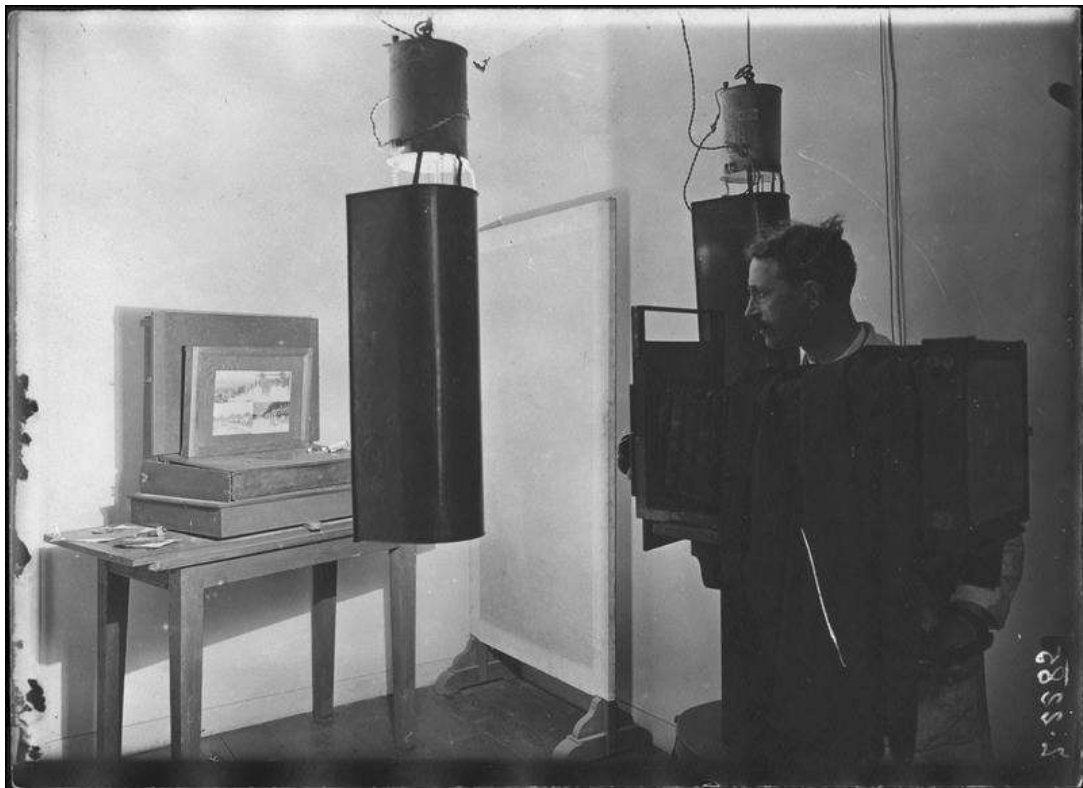
Εικόνα 14- rue de Noisiel, Section photographique de l'Armée. Bureau des Archives rue de Noisiel, la salle réservée aux opérateurs, 1917 (Οδός Noisiel, S.P.A. Γραφείο Αρχείων στην οδό Noisiel, η προσωπική σάλα των φωτογράφων (operator) 1917. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 15- rue de Valois, Section photographique de l'Armée. Bureau des Archives rue de Valois, la salle de collage et de montage des épreuves, 1917 (Οδός Valois, S.P.A. Αρχαία Γραφείο Rue de Valois, το δωμάτιο του κολλάζ και του μοντάζ), 1917. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 16 - rue de Noisiel, Section photographique de l'Armée. Bureau des Archives rue de Noisiel, le laboratoire pour le développement, 1917 (Οδός Noisiel, S.P.A. Γραφείο Αρχείων στην οδό Noisiel, το εργαστήριο εμφάνισης, 1917). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 17 - rue de Noisiel, Section photographique de l'Armée. Bureau des Archives rue de Noisiel, le laboratoire pour les reproductions, 1917 (Οδός Noisiel, S.P.A. Γραφείο Αρχείων στην οδό Noisiel, το εργαστήριο για τις αναπαραγωγές, 1917). Μ.Α.Ρ./2008.

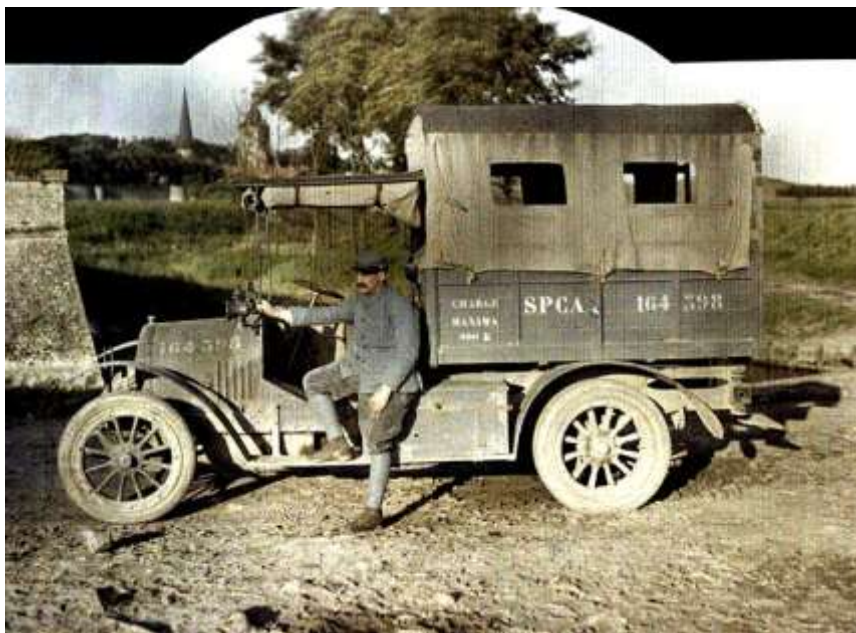

Εικόνα 18 - rue de Noisiel, Section photographique de l'Armée. Bureau des Archives rue de Noisiel, Section le collage et le montage des photographies, 1917 (Οδός Noisiel, S.P.A. Γραφείο Αρχείων στην οδό Noisiel, Τμήμα κολλάζ και μοντάζ των φωτογραφιών, 1917). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 19- rue de Noisiel, Section photographique de l'Armée. Bureau des Archives rue de Noisiel, Section le collage et le montage des photographies, 1917 (Οδός Noisiel, S.P.A. Γραφείο Αρχείων στην οδό Noisiel, Τμήμα κολλάζ και μοντάζ των φωτογραφιών, 1917). Μ.Α.Ρ./2008.

Η επεξεργασία των αρνητικών πολλές φορές γινόταν και κατά τη διάρκεια των αποστολών σε ειδικά διαμορφωμένα καμιόνια ή κάρα, εξοπλισμένα με τον απαιτούμενο εξοπλισμό (Γιαννικοπούλου, 2008: 15). Οι φωτογράφοι με αυτόν τον τρόπο απέφευγαν τυχόν καταστροφές και φθορές των αρνητικών πλακών. Αν κάτι δεν είχε πάει καλά στη λήψη κάποιας φωτογραφίας μπορούσαν επιτόπου να την ξαναβγάλουν και μπορούσαν να διαδώσουν γρηγορότερα τις φωτογραφίες τους (εικόνες 20 και 21).

Εικόνα 20– Στη φωτογραφία ο Paul Castelnau, φωτογράφος του S.P.C.A. Το καμιόνι του S.P.C.A. στο Bergues, 2 Σεπτεμβρίου του 1917. Πηγή: E.C.P.A.D.

Εικόνα 21– Το καμιόνι των φωτογράφων (operator) του S.P.C.A., κοντά στη Lunéville (Απρίλιος του 1917). Φωτογραφία από τον Jacques Agié, φωτογράφο του S.P.A. Πηγή: E.C.P.A.D.

Το Γενικό επιτελείο στρατού με την επίγνωση της έλλειψης εικόνων που υπήρξε πριν την ίδρυση του S.P.A., δημοσίευσε στην εφημερίδα «Le Petit Parisien» τον Ιούνιο του 1915, ένα άρθρο του Paul Ginistry απευθυνόμενο σε ιδιώτες και ιδιώτες φωτογραφικών στούντιο αναφέροντας: «επειδή δέκα μήνες έχουν περάσει από την έναρξη του πολέμου και επειδή υπάρχει ένα μεγάλο χρονικό διάστημα για το οποίο πρέπει να υπάρξει φωτογραφική καταγραφή της ιστορίας, η υπηρεσία ζήτησε και ζητά για ένα δημόσιο σκοπό, τα αρνητικά όλων των στρατιωτικών στιγμών που έχουν αναπαρχθεί από τις Kodak». Αποτέλεσμα της αγγελίας ήταν το 1918 να συγκεντρωθούν 28.000 κλισέ που στάλθηκαν ως δωρεές από 1777 φορείς (ιδιώτες) (Guillot, 2010).

Εικόνα 22 - Δωμάτιο της δημόσιας διαβούλευσης των εγγράφων στο Παρίσι. Πηγή: E.C.P.A.D.

Ωστόσο, το S.P.A. δεν περιορίστηκε μόνο στη φωτογράφιση των πολεμικών και στρατιωτικών γεγονότων. Φωτογράφοι ανέλαβαν αποστολές σε όλη τη Γαλλία, στη Μέση Ανατολή, την Ελλάδα, τη Βόρεια Αφρική. Οι αποστολές τους ήταν, είτε πάρα πολύ ελεγχόμενες και έπρεπε να καλύψουν ένα συγκεκριμένο θέμα καθορισμένης αποστολής που τους ανατέθηκε (για παράδειγμα ο φωτογράφος Fernand Cuville που πήγε το 1917 στο Άγιο Όρος), είτε ήταν ελεύθερες και οι φωτογράφοι έπρεπε να καταγράψουν απλά τα τρέχοντα γεγονότα (όπως ο φωτογράφος Dubray του S.P.C.A.O. που κάλυψε τη Μεγάλη Πυρκαγιά στη Θεσσαλονίκη του 1917). Το 1916, τα περισσότερα επίσημα τμήματα διοργάνωσαν μια «Εκθεση πολεμικών φωτογραφιών» στο Pavillon de Marsan στο Παρίσι, όπου Γάλλοι, Βέλγοι, Ιταλοί, Ρώσοι, Σέρβοι, εκθέσαν 1240 ασπρόμαυρες και έγχρωμες φωτογραφίες (τις εξουσιοδοτημένες στερεοσκοπικές εικόνες της οργανωμένης προπαγάνδας, τις έβλεπε το κοινό με Stereodrome – **εικόνα 29**) καλύπτοντας όλα τα πολεμικά μέτωπα, στη Δύση και στην Ανατολή. Παρόμοιες εκθέσεις παρουσιάστηκαν στο Λονδίνο, στις ΗΠΑ, την Ιταλία, τη Ρωσία, την Ισπανία, την Ελβετία, την Ελλάδα, το Μεξικό, τον Παναμά, τη Βραζιλία, την Αργεντινή και τη

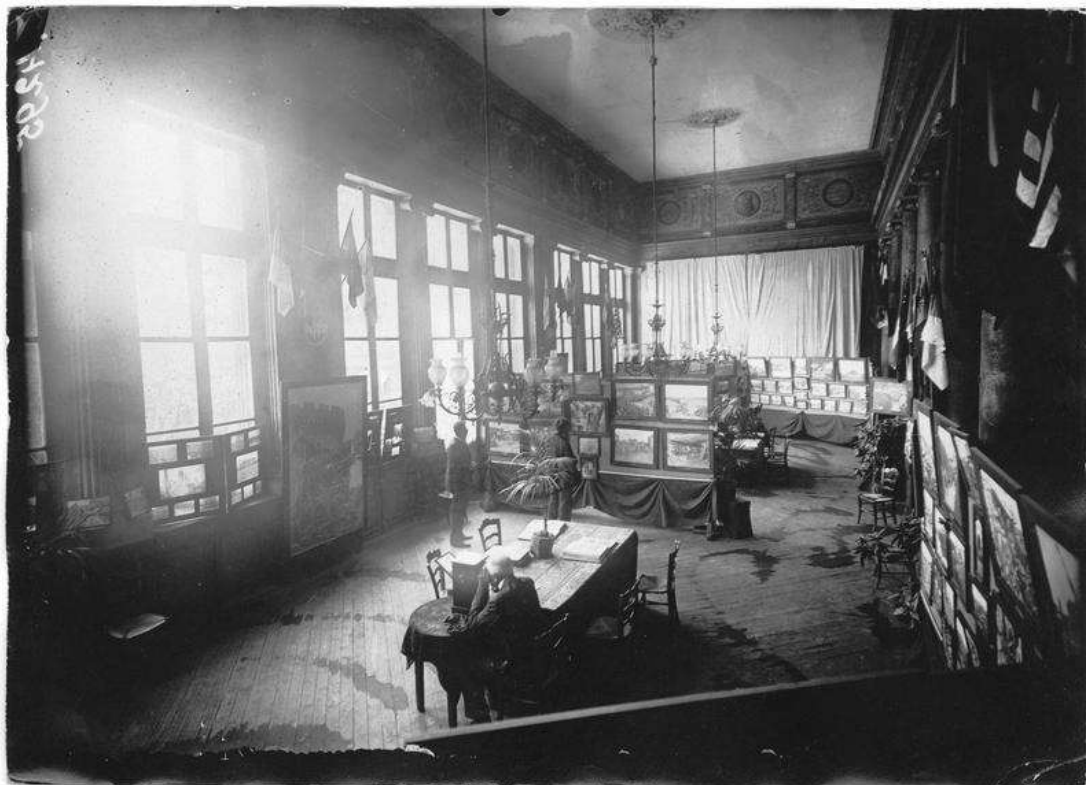
Χιλή. Στο στρατόπεδο του εχθρού, η Kriegsfotoschauen, πραγματοποίησε εκθέσεις πολεμικών φωτογραφιών, για να προβάλει τη σύγκρουση της Γερμανίας με τους συμμάχους της. Στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. υπάρχουν αρκετές φωτογραφίες από εκθέσεις του S.P.A. καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου σε πόλεις της Γαλλίας (εικόνες 23 ως 29). Εντυπωσιακότερη όλων, όχι λόγω απεικόνισης αλλά μηνύματος, η φωτογραφία 29 και ημερομηνίας Ιούνιος του 1917, όπου μαθητές δημοτικών σχολείων επισκέπτονται τη φωτογραφική έκθεση του S.P.A. ενώ ο πόλεμος επίσημα δεν έχει τελειώσει, θέση που είχε κατατεθεί στις συζητήσεις περί δημιουργίας του S.P.A. τον Απρίλιο του 1915, μεταξύ των υπουργών.

Εικόνα 23- Exposition de photographies de guerre, accrochage aux murs, 1917 (έκθεση φωτογραφιών του πολέμου, κρέμονται στους τοίχους, 1917). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 24 - Alpes-Maritimes / Cannes, Casino, Exposition de la Section photographique de l'Armée dans la salle de jeux du casino, 1917 (Αλπ-Μαριτίμ, Κάννες, έκθεση του Σ.Ρ.Α. στη σάλα παιχνιδιών του Καζίνο, 1917). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 25- Languedoc-Roussillon, Hérault / Béziers, Théâtre, Exposition de la Section photographique de l'Armée (S.P.A.) au foyer du théâtre, 1917 (Λανγκντόκ-Ρουσιγιόν, Μπεζιέ, Θέατρο, έκθεση του Σ.Ρ.Α. στο φουαγιέ του Θεάτρου, 1917). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 26- Languedoc-Roussillon, Hérault / Béziers, Théâtre, Les écoles visitent l'exposition de la Section photographique de l'Armée (S.P.A.). Le Front français, juin 1917 (Λανγκντόκ-Ρουσιγιόν, Μπεζιέ, Θέατρο, τα σχολεία επισκέπτονται την έκθεση του S.P.A. Το Γαλλικό Μέτωπο, Ιούνιος του 1917). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 27 – Aquitaine, Gironde / Arcachon, Syndicat d'initiative, Exposition circulaire de la Section photographique de l'Armée : groupe dans une salle, 1916, (Αρκασόν, έκθεση του S.P.A.: Ομάδα σε ένα δωμάτιο 1916). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 28 - Midi-Pyrénées, Haute-Garonne / Bagnères-de-Luchon, Exposition circulaire de la Section photographique de l'Armée : groupe dans une salle, 1916 (Μέσα Πυρηναία, Οτ Γκαρόν, έκθεση του S.P.A. : Ομάδα σε ένα δωμάτιο 1916). Μ.Α.Ρ./2008.

Exposition de la Section photographique de l'armée, Biarritz, 1916

© ECPAD

edu.museedelagrandeguerre.eu

Εικόνα 29 – Έκθεση του S.P.A., Biarritz, 1916. Πηγή: E.C.P.A.D.

Από τις 97.000 φωτογραφίες που ελήφθησαν από τους στρατιώτες του S.P.A., μεταξύ των ετών 1915 - 1919, οι 20.000 ήταν στερεοσκοπικές¹⁴⁷ (εικόνα 30).

Εικόνα 30 - Παράδειγμα ενός στερεοσκοπικού slide. Πηγή: E.C.P.A.D./Agence d'images de la Défens.

Στις 6 Φεβρουάριου το 1917 ο στρατηγός Hubert Lyautey, τότε υπουργός πολέμου, ανακοίνωσε τη συγχώνευση του S.P.A. με το S.C.A. δηλώνοντας: «Έχω την τιμή να σας πληροφορήσω ότι ήμουν επικεφαλής για την οργάνωση, από την 1η Φεβρουαρίου, του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού, προκειμένου να φέρω τις εν λόγω υπηρεσίες σε θέση να συγκεντρώσουν τεκμήρια στρατιωτικών επιχειρήσεων, όσο το δυνατόν πληρέστερα και λεπτομερή, τόσο μέσω της λήψης φωτογραφιών, όσο και από τις κινηματογραφικές ταινίες. Και οι δύο υπηρεσίες είναι τώρα ενωμένες και διαμορφώνονται κατά το πρότυπο του Φωτογραφικού τμήματος του στρατού, δηλαδή έχουν απαλλαγεί από κάθε ευθύνη σε σχέση με τις υποχρεώσεις ιδιωτικών οργανισμών που είχαν βοηθήσει στη δημιουργία τους. Θα ήθελα να επιστήσω ιδιαίτερη προσοχή στο ρόλο του φωτογραφικού και κινηματογραφικού τμήματος του στρατού, ρόλος κατά κύριο λόγο για να καταστεί δυνατή η συγκέντρωση όσο το δυνατόν ενός πλήρους αρχείου, σχετικά με όλες τις στρατιωτικές επιχειρήσεις (προετοιμασία, εκτέλεση, ηγέτες που κατευθύνουν τους αξιωματικούς και τις στρατιωτικές μονάδες). Επιπλέον, και στο βαθμό που το βοηθητικό πρόγραμμα είναι γνωστό, το φωτογραφικό και κινηματογραφικό τμήμα του στρατού πρέπει να συγκεντρώσει για τη γαλλική υπερπόντια προπαγάνδα (προπαγάνδα

¹⁴⁷ Τεχνικά, η στερεοσκοπική πλάκα αποτελείται από ένα ζεύγος εικόνων που παρατηρούνται ταυτόχρονα από δύο παράλληλους στόχους των οποίων η απόσταση είναι πιο κοντά σε εκείνη των ματιών. Το δίπλωμα ευρεσιτεχνίας, που κατατέθηκε το 1852, ανήκει στον οπτικό Louis-Jules Duboscq. Παρά το γεγονός ότι η στερεοσκοπική φωτογραφία ήταν ήδη σε χρήση πριν από τον Α'Π.Π., ως διαδικασία αναπτύχθηκε στενά με αυτόν, ως μέσο συμβολικής έκφρασης, επειδή ως εικόνες αφομοιώνονταν από τους πολίτες στα μετόπισθεν και στη συνέχεια χρησιμοποιούνταν ευρέως: διάφορες συλλογές στερεοσκοπικών λήψεων κυκλοφόρησαν από διάφορους εκδότες μετά το τέλος του Α'Π.Π. και διανεμήθηκαν ως εκπαιδευτικά εργαλεία. Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι στην μεταπολεμική περίοδο η λογοκρισία είχε πάψει να υφίσταται και όλοι ήθελαν να μάθουν για το μεγαλύτερο πολεμικό γεγονός του κόσμου που είχε συμβεί.

του εξωτερικού), κλισέ και ταινίες που δείχνουν την ανθεκτικότητα των στρατευμάτων, το πνεύμα και τις ηρωικές πράξεις που έχουν επιτύχει» (E.C.P.A.D., 2017)¹⁴⁸.

Διοικητής πλέον του S.P.C.A. με έδρα την οδό Valois στο Παρίσι και προσωπικό 100 ατόμων, ήταν ο Αντιστράτηγος Pierre Marcel Levi πρώην διοικητής του S.P.A., θέση την οποία κράτησε ως της 19 Αυγούστου του 1918, όπου το S.P.C.A. αντικαταστάθηκε από την Φωτογραφική και Κινηματογραφική Υπηρεσία του Στρατού (Service Photographique et Cinématographique de Guerre, εφεξής S.P.C.G.), με διοικητή τον Chaix ύστερα από πολιτική απόφαση του Προέδρου του Συμβουλίου, του Υπουργού Πολέμου Κλεμανσώ και του Υπουργού Παιδείας και Καλών Τεχνών Lafferre. Η νέα υπηρεσία, γνωστή πλέον με την ονομασία «Κεφάλαια Valois» και βιώνοντας μια σειρά από διαρκείς αναδιαρθρώσεις, ήταν υπό την διοίκηση του Υφυπουργού των Καλών Τεχνών μέσω της ιδιωτικής εταιρείας «Αρχαία της τέχνης και της ιστορίας» (Sené, 2015). Την νέα αυτή ονομασία θα κρατήσει ως της 10 Σεπτεμβρίου του 1919, ημέρα διάλυσής της.

Η S.P.C.G. αποτελούνταν από δύο τμήματα: α) ένα ενεργό, με επικεφαλής τον Montagne, υπό την ευθύνη του Υπουργείου Πολέμου, και β) ένα διοικητικό και τεχνικό με επικεφαλής τον Αντιστράτηγο Pierre Marcel Lénι, πρώην επικεφαλής του S.P.A. και του S.P.C.A., υπό την ευθύνη του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης και Καλών Τεχνών. Η νέα υπηρεσία ασχολείται με «την παροχή και συντήρηση του εξοπλισμού των υπηρεσιών, την εγκατάσταση και τη λειτουργία των εργαστηρίων, τις πωλήσεις, τη σύσταση και τη διατήρηση των αρχείων», αλλά και «τη στρατολόγηση και εκπαίδευση των στρατιωτικών φωτογράφων που χορηγούνται από το στρατό», ενώ το δεύτερο τμήμα, ακόμη «καθορίζει τις ομάδες που θα πάνε για γυρίσματα και προετοιμάζει τις παραγγελίες και τις αγορές» (Guillot, 2014α).

3.1.3. Βάσεις με Φωτογραφικά αρχεία

Όπως τεκμηριώθηκε παραπάνω από την Guillot, τα μητρώα του S.P.A. υπάρχουν εις διπλούν για κάθε σειρά και διατηρούνται σε δύο μέρη, με τις δύο συλλογές να είναι συμπληρωματικές.

3.1.3.1. La Médiathèque del' Architecture et du Patrimoine (M.A.P.)

Η πρώτη βάση, στην οποία υπάρχει πλούσιο φωτογραφικό υλικό, παρέχεται από το Υπουργείο Πολιτισμού της Γαλλίας (Ministère de la Culture France) και αφορά τη βάση δεδομένων «Memoire» της Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (M.A.P.), που αναλύθηκε εκτενώς στο 2^ο Κεφάλαιο.

Συνολικά στη βάση της M.A.P. στην επιλογή αναζήτησης Recherche libre - «ελεύθερη αναζήτηση» για τον Α'Π.Π. (Guerre 1914-1918) υπάρχουν 30.721

¹⁴⁸ Περισσότερα στο <http://www.ecpad.fr/il-y-a-100-ans-la-creation-de-la-section-photographique-et-cinematographique-des-armees-spca/>

φωτογραφίες, εκ των οποίων 5.169 σχετικές με την επιλογή «*Localisation – τοποθεσία*» Ελλάδα¹⁴⁹.

Στη βάση δεδομένων της M.A.P. για το S.P.C.A., το S.P.C.A.O., τη φωτογραφία (Photographie) και το φωτογράφο (operator) μπορούν να εντοπιστούν φωτογραφίες με πολλούς τρόπους. Συνολικά, με την επιλογή αναζήτησης «*Recherche libre*» (ελεύθερη αναζήτηση) για το Section photographique de l'Armée εντοπίζονται 469 φ.α., για το Section photographique 1004 φ.α., για το La Section photographique de l'Armée 26 φ.α., για το la Section photographique et cinématographique de l'Armée 16 φ.α., για το Opérateur 18.914 φ.α. και για το Opérateurs 747 φ.α..

Στην επιλογή αναζήτησης «*Légende–Objet*» εντοπίζονται: για τη λέξη Cinématographique (κινηματογραφικών) συνολικά 16 φ.α. εκ των οποίων 4 φ.α. για την Ελλάδα, για το Photographe (φωτογράφος) 242 φ.α., κανένα για την Ελλάδα, για τη Opérateur 29 φ.α. εκ των οποίων για την Ελλάδα 4 φ.α., για το Opérateurs 13 φ.α. εκ των οποίων 3 φ.α. για την Ελλάδα, για το Photographique (φωτογραφικός) 129 φ.α. εκ των οποίων για την Ελλάδα 15 φ.α., για το Lebel Riche 5 φ.α. όλα για την Ελλάδα, για το correspondant 76 φ.α. εκ των οποίων 3 φ.α. για την Ελλάδα, για το Section photographique de l'Armée 32 φ.α., για το S.P.C.A. 8 φ.α., για το S.P.A.O. 2 φ.α., για το Section photographique 40 φ.α. εκ των οποίων 12 φ.α. αφορούν την Ελλάδα και για το Section photographique de l'Armée 32 φ.α., τίποτα που να αφορά την Ελλάδα.

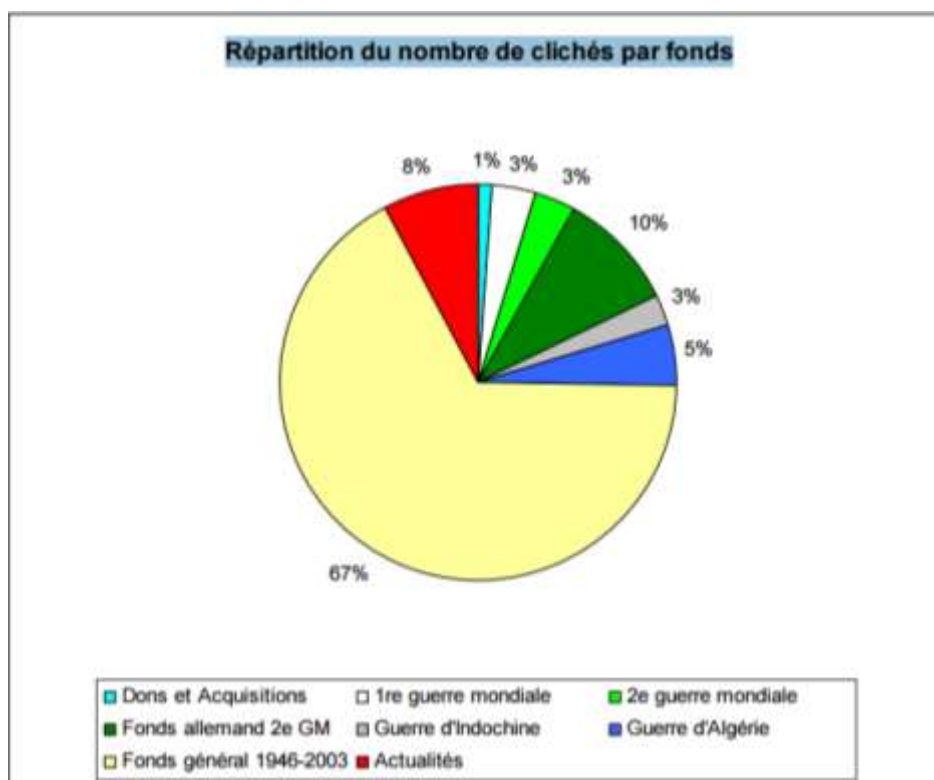
Στην επιλογή αναζήτησης «*Titre série*» (τίτλος σειράς) εντοπίζονται: για τη λέξη Cinématographique (κινηματογραφικών) συνολικά 14 φ.α., για το Section photographique 75 φ.α., κανένα φ.α. για την Ελλάδα, για το La Section photographique 33 φ.α. εκ των οποίων 12 φ.α. για την Ελλάδα, για το Photographique (φωτογραφικός) 99503 φ.α. εκ των οποίων 13 φ.α. για την Ελλάδα, για το Sections photographique et cinématographique 14 φ.α. τα οποία όλα αφορούν την Ελλάδα, για το Exposition photographique 5 φ.α., κανένα για την Ελλάδα, για το La Section photographique de l'Armée d 'Orient 11 φ.α., όλα για την Ελλάδα, για το S.P.C.A. 17 φ.α. αλλά κανένα δεν αφορά την Ελλάδα, για το Archives S.P.C.A. 3 φ.α., κανένα για την Ελλάδα, για το Autochromes de la guerre 1914-1918 902 φ.α. εκ των οποίων 113 φ.α. αφορούν την Ελλάδα, για το Section photographique de l'Armée 20 φ.α. αλλά κανένα για την Ελλάδα και τέλος για το exposition photographique 5 φ.α.. Για τα S.P.A.O., S.P.C.A.O. δεν εντοπίστηκε τίποτα.

Από το σύνολο των φωτογραφιών και των αναζητήσεων για την εκπόνηση των Κεφαλαίων 3, 4, 5 της εργασίας, καταχωρήθηκαν, μελετήθηκαν και χρησιμοποιήθηκαν 83 φ.α..

¹⁴⁹ Ο αριθμός είναι σχετικός, γιατί ο ερευνητής της παρούσης εργασίας δεν προέβη σε έλεγχο - επιβεβαίωσης ότι και οι 5.169 φωτογραφίες ως προς την τοποθεσία, την χρονολογία και τα γεγονότα που απεικονίζουν αφορούν και μόνο την περίπτωση της Ελλάδας σύμφωνα πάντα με τα τότε γεωγραφικά δεδομένα, αλλά και τα κριτήρια με τα οποία έγινε η καταχώρηση κάθε φωτογραφίας στη βάση δεδομένων. Τα προβλήματα που ο ερευνητής εντόπισε στη βάση κατά τη διαδικασία της έρευνας του καταγράφονται στο 2^ο Κεφάλαιο, που αφορά τη μεθοδολογία συγγραφής της εργασίας.

3.1.3.2. E.C.P.A.D. (*l'Établissement de Communication et de Production Audiovisuelle de la Défense*)

Η δεύτερη βάση, με αρχειακό υλικό σχετικό με το S.P.A., υπάρχει στην επίσημη σελίδα της E.C.P.A.D.¹⁵⁰ (*l'Établissement de communication et de production audiovisuelle de la Défense* – Ίδρυμα Επικοινωνίας και Οπτικοακουστικής Παραγωγής του Υπουργείου Αμύνης). Στην E.C.P.A.D. (εφεξής), υπάρχουν 10 εκατομμύρια φωτογραφίες και σχεδόν 30.000 τίτλοι ταινιών, με ελεύθερη πρόσβαση στη Βιβλιοθήκη του Fort d'Ivry. Το πολύτιμο τεκμηριωτικό αρχειακό υλικό για τον Α΄Π.Π. αποτελείται από 90.000 κλισέ¹⁵¹ (*cliché*) και 2000 φιλμ και 20.000 κλισέ από ιδιωτικές δωρεές, 3% του συνόλου – διάγραμμα 1 (Guillot, 2010), εκ των οποίων το 86,76% των εικόνων και το 91,68% των κινηματογραφικών ταινιών, έχουν ψηφιοποιηθεί και είναι διαθέσιμα στο φρούριο IVRY όπου στεγάζεται η E.C.P.A.D. Στην επίσημη ιστοσελίδα της στο διαδίκτυο, δυστυχώς, υπάρχουν πολύ λίγες φωτογραφίες και περίπου 90 βίντεο. Υπάρχουν, επίσης, αρχεία από το Β΄Π.Π., την Αλγερία, την Αφρική κ.α. Τα αρχεία διατηρούνται σε ειδικά ψυγεία αποθήκευσης, χωρητικότητας 21.000 – 30.000 – 20.000 πομπίνες, ειδικά για τις ταινίες της οξικής και νιτρικής κυτταρίνης, θερμοκρασιών 2ο C με 12ο C και σχετική υγρασία 40% (Challéat, 2008α).

Διάγραμμα 1 - Κατανομή των αρχείων της E.C.P.A.D. Με άσπρο χρώμα τα αρχεία του Α΄Π.Π., 3% του συνόλου.

¹⁵⁰ Η σελίδα της E.C.P.A.D. στο: <http://www.ecpad.fr/>.

¹⁵¹ Κλισέ, στα γαλλικά cliché. Η λέξη κλισέ προέρχεται από τη γαλλική γλώσσα. Κατά την εκτύπωση, cliché ήταν ο ήχος της πλάκας εκτύπωσης που ακουγόταν όταν το μέταλλο συμπιεζόταν στην μήτρα. Ο Άλκης Ξανθάκης, ταυτοποιεί τη λέξη κλισέ με τη μέθοδο της φωτοστιγγογραφίας. Στο Ξανθάκης, Α. (2008). *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1970*. Αθήνα: Πάπυρος, σ. 221.

Με τη συμπλήρωση 100 χρόνων από τον Μεγάλο Πόλεμο (Centenaire De La Grande Guerre), παρουσιάστηκε στο κοινό,¹⁵² ένα ειδικό αφιέρωμα, στο οποίο υπάρχει η επιλογή «φύλλα και πληροφορίες» (Fiches et notices), όπου στο προλογικό σημείωμα αναγράφεται: η E.C.P.A.D. για «να απεικονίσει τον Μεγάλο Πόλεμο πιο κοντά στα εδάφη που πραγματοποιήθηκε», προτείνει τη σύνδεση κάθε τμήματος και κάθε εμπόλεμης χώρας με ανάλογο αρχειακό υλικό (φωτογραφίες – ντοκιμαντέρ) με στόχο «τη παρουσίαση των εικονογραφικών πόρων που παρήχθησαν στα ίδια τα εδάφη αυτά».

Εικόνα 31 - φύλλα Εμπόλεμων Εθνών (Fishes Nations Belligerantes) και φύλλα Γαλλικών Τμημάτων (Fishes Departements Francais). Πηγή: E.C.P.A.D.

Με δύο κεντρικές επιλογές, φύλλα Εμπόλεμων Εθνών (Fishes Nations Belligerantes) και φύλλα Γαλλικών Τμημάτων (Fishes Departements Francais) – **εικόνα 31**, η E.C.P.A.D., για το σκοπό που αναφέρθηκε παραπάνω, παρέχει σαραντατέσσερις επιλογές με φύλλα αρχειακού υλικού για τα Εμπόλεμα Έθνη¹⁵³ και ογδόντα έξι για τα Γαλλικά Τμήματα¹⁵⁴, εμπλουτισμένα με συνοπτική ιστορική ανασκόπηση της εμπλοκής της κάθε χώρας ή τμήματος στο Μεγάλο Πόλεμο και συνοδευόμενα με ανάλογο φωτογραφικό υλικό από τα αρχεία της.

Ως προς τα εμπλεκόμενα Έθνη, ορισμένα τμήματα ή εδάφη, που ανήκαν στην τότε γαλλική αποικιακή αυτοκρατορία, εμφανίζονται στους καταλόγους πλέον ως ανεξάρτητο έθνος. Η απουσία ορισμένων χωρών στον κατάλογο εξηγείται από το γεγονός ότι η υπηρεσία δεν διαθέτει έγγραφα σχετικά με τα ακόλουθα αντιμαχόμενα έθνη: Κροατία, Λουξεμβούργο, Σλοβακία, Σλοβενία, όπως και των Ευρωπαϊκών χωρών που παρέμειναν ουδέτερα στη σύγκρουση όπως: η Δανία, η Ισπανία, η Νορβηγία, η Ολλανδία και η Σουηδία. Αντίθετα, η Ελβετία, αν και δεν ανήκε στις εμπόλεμες χώρες, εμφανίζεται στον κατάλογο.

Στα αρχεία της E.C.P.A.D. για την Ελλάδα υπάρχουν περίπου 1900 φωτογραφίες και 138 φιλμ. Στο ειδικό φύλλο για την Ελλάδα (Fishes Nations Belligerantes) γίνεται μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση της εμπλοκής της στο Α΄Π.Π..

¹⁵² Η βάση για τα 100 χρόνια από τον Μεγάλο Πόλεμο (Centenaire 1914-1918) στο: <http://centenaire-14-18.ecpad.fr/>

¹⁵³ Αναλυτικά τα φύλλα των εμπλεκόμενων Εμπόλεμων Εθνών στο: <http://centenaire-14-18.ecpad.fr/fiche-nations-belligerantes/>

¹⁵⁴ Αναλυτικά τα φύλλα των Γαλλικών Τμημάτων στο: <http://centenaire-14-18.ecpad.fr/fiches-departements-francais/>

*Référence : SPA 46 C 3822.
Sur l'Acropole, deux enfants grecs dont l'un porte un casque français.
Date : 15 juillet 1917. Photographe : Pierre Machard.*

Εικόνα 32 - Στην Ακρόπολη, δύο παιδιά, ελληνάκια, όπου ένα από τα οποία φοράει γαλλικό κράνος (τύπου ANDIAN). Ημερομηνία 15 Ιουλίου 1917. Φωτογράφος Pierre Machard. Αναφορά Πηγή: S.P.A. 46 C 3822.

*Référence : SPA 82 T 3883.
Région d'Isvor : visite du roi de Grèce au front grec ; dans le Decauville, le roi et les généraux
Guillaumat et Jérôme.
Date : 13 février 1918. Photographe : Tétart.*

Εικόνα 33 - Περιοχή Isvor¹⁵⁵: επίσκεψη του Βασιλιά της Ελλάδας στο ελληνικό μέτωπο. Μέσα στο Decauville¹⁵⁶, ο βασιλιάς και οι στρατηγοί Guillaumat et Jérôme. Ημερομηνία: 13 Φεβρουαρίου 1918. Φωτογράφος Tétart. Πηγή: E.C.P.A.D.

¹⁵⁵ Το Isvor, είναι χωριό στο Δήμο Caska, της FYROM.

¹⁵⁶ Το «τρενάκι της Καρατζόβας» ή "Ντεκοβίλ" (Decauville) με διαταγή του στρατηγού Guillaumat κατασκευάστηκε στην περιοχή της Αξιούπολης. Ο λόγος κατασκευής του ήταν η χρησιμοποίησή του από τις δυνάμεις της Αντάντ (Α'Π.Π.) για μεταφορά υλικών, εφοδίων και στρατού προς το μέτωπο,

PHOTOGRAPHIE ET CINÉMATOGRAPHIE AUX ARMÉES

1. Soldats d'une section de photographie aérienne préparant les appareils de photo pour avions, avant le départ d'une expédition aérienne. — 2. Cinématographe prenant des vues en tranchées de première ligne. — 3. Opérateur cinématographe dans une forêt des Vosges, lieu d'un récent bombardement. — 4. Lavage de photographies militaires développées (Travaux du génie). — 5. Tirage des photos militaires (Travaux du génie). — 6. Cinématographe prenant l'éclatement d'un obus à proximité des premières lignes. — 7. Voiture laboratoire de l'aviation militaire (A l'intérieur du camion se trouve un laboratoire pour développer les plaques prises par les aviateurs observateurs. Le soldat de droite porte l'appareil photographique qu'emportent les avions. — 8. Les loisirs du major : un peu de photographie. — 9. Cinématographe dans un dépôt de prisonniers, à l'intérieur.

Εικόνα 34 - Διάφορες πτυχές του έργου της Φωτογραφικής και Κινηματογραφικής Υπηρεσίας του Στρατού, τον Φλεβάρη του 1918. Πηγή: Petit Journal.

αλλά και τη μεταφορά τραυματιών προς τα νοσοκομεία στα μετόπισθεν. Σ' όλη την Ευρώπη στρώθηκαν δίκτυα γραμμών, με μεγάλη ταχύτητα, γιατί οι σιδηροτροχιές με τους στρωτήρες ήταν προκατασκευασμένες, είχαν μειωμένο όγκο και υψηλή μεταφορική ικανότητα. Οι γραμμές αυτές, ήταν ιδέα του Γάλλου Paul Decauville (1846-1922), που προχώρησε στη αξιοποίησή της, με τη δημιουργία εργοστασίου παραγωγής τροχαίου υλικού, στο Corbeil - Essonnes της Γαλλίας (Ateliers des Etablissement Decauville a Corbeil-Essonnes). Η γραμμή Σκύδρας - Αριδαίας μήκους 28 km παρέμεινε σε χρήση μέχρι το 1936, και η γραμμή Σαρακλή - Σταυρού μήκους 66 km, μέχρι το 1947.

3.2. Το Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού (La Section Cinématographique de l'Armée Française - S.C.A.)

Η εφεύρεση της φωτογραφίας και του κινηματογράφου, τον δέκατο ένατο αιώνα, ανάγκασε τα κράτη να ερευνήσουν το ζήτημα της χρήσης της εικόνας στην επικοινωνία τους, ιδίως όσον αφορά τη στρατιωτική, και τη χρήση του κινηματογράφου ως μέσο για τη μετάδοση των γεγονότων του πολέμου, αλλά ειδικότερα ως εργαλείο για την προπαγανδιστική χειραγώγηση της κοινής γνώμης υπέρ της υποστήριξης της πολεμικής προσπάθειας. Η Γαλλία, παρά τις πολλές προσπάθειες που έγιναν τη δεκαετία του 1860, ιδιαίτερα κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, θα αποτελέσει το 1915 την πρώτη χώρα από τις αντιμαχόμενες, που προέβη στη δημιουργία ενός επίσημου Κινηματογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού (La Section Cinématographique de l'Armée Française, εφεξής S.C.A.) στη διάρκεια του Α΄Π.Π. Μεταξύ των ετών 1915 - 1919, το S.C.A. συνεργάστηκε στενά με το S.P.A. και συμμετείχε στην παραγωγή της επίσημης εικόνας της Γαλλίας. Οι φωτογράφοι (operator) των δύο τμημάτων κινούνται παράλληλα σε όλα τα μέτωπα (**εικόνες 35 και 47**), παράγοντας χιλιάδες φωτογραφίες και φιλμ και καλύπτοντας πολλές πολεμικές ανταποκρίσεις οι οποίες διαδόθηκαν ευρέως στη Γαλλία και στο εξωτερικό, μέσα από τον εικονογραφημένο Τύπο και τον κινηματογράφο (Guillot, 2014α). Εννιακόσιες τριάντα ταινίες έγιναν από το τμήμα μεταξύ των ετών 1915 – 1919 (138 από τις οποίες αφορούν τη γεωγραφική περιοχή της Ελλάδας σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία της E.C.P.A.D.). Ειδικότερα, το 1915 γυρίστηκαν 156 ταινίες μικρού μήκους (200 μέτρα κατά μέσο όρο) και το 1916, 400 ταινίες, δηλαδή περίπου 30 νέοι τίτλοι παράγονταν το μήνα (Lemaire, 1997).

Εικόνα 35 – Πηγή: E.C.P.A.D./Agence d'images de la Défense.

Κατά την έναρξη του, την άνοιξη του 1915 (επίσημη ημερομηνία ιδρύσεως ο Φεβρουάριος του 1915), το S.C.A. ελεγχόταν από τον Jean-Louis Croze, κορυφαίο κριτικό κινηματογράφου, ο οποίος ήδη από τον Αύγουστο του 1914, ως λάτρης του

κινηματογράφου, είχε προτείνει τη δημιουργία ενός τμήματος για την καταγραφή των γεγονότων του πολέμου (René – Ford, 1947). Επειδή ο στρατός δεν είχε τις κατάλληλες υποδομές για τη δημιουργία ενός Κινηματογραφικού Τμήματος και υπήρχαν αρκετές δυσκολίες τόσο ως προς τον εξοπλισμό, όσο και στο έμψυχο υλικό, ο Croze δέχτηκε την εντολή να συνεργαστεί με μεγάλες κινηματογραφικές εταιρίες. Οι κινηματογραφικές εταιρείες παραγωγής που συμμετείχαν ήταν οι: Pathé, Gaumont, Lightning και Eclipse, ζητώντας σε αντάλλαγμα για τη συμμετοχή τους τον έλεγχο της παραγωγής και διάδοσης ταινιών στρατιωτικών επιχειρήσεων, ώστε να μπορούν να διαδώσουν τις επίσημες απόψεις του πολέμου στα ντοκιμαντέρ που προέβλεπαν με τίτλο «Πολεμικά Επίκαιρα» (René & Ford, 1947) - «*Το Τμήμα Κινηματογράφου του Στρατού (εγκατεστημένο στο la Maison de la Presse) μετά από συμφωνία που υπογράφηκε με τέσσερα κινηματογραφικά στούντιο παραγωγής ταινιών - Pathé, Gaumont, Lightning, Eclipse - οργανώθηκε σε συνεργασία με την εμπορική ένωση, η οποία ανέλαβε την παραγωγική διαδικασία και την δραστηριοποίηση των υπαλλήλων της, με βάση τις διατάξεις που όρισε το Γενικό Επιτελείο του Στρατού (Grand Quartier Général - GQG - Grand QG)*» (Lang, 2002). Όλο το υλικό, έμψυχο και άψυχο, που ήταν ιδιαίτερα απαραίτητο για την κινηματογράφιση ντοκιμαντέρ ανήκε, συνεπώς, στις κινηματογραφικές εταιρείες παραγωγής και ενοικιάζονταν.

Η πρώτη ομάδα φωτογράφων (operator), που οι κινηματογραφικές εταιρείες σχημάτισαν, αποτελούταν από τέσσερις, τους Alferd Machin, Georges Maurice, Edgar Costil και Emile Pierre (Γιαννικοπούλου, 2008: 11). Από την επίσημη λίστα των ονομάτων των φωτογράφων (operator) του Κινηματογραφικού Τμήματος (δες **Παράρτημα Α' Μέρος - Οι οπερατέρ του S.C.A., Αλφαβητικός κατάλογος**), παρατηρείται ότι ο Edgar Costil και ο Alferd Machin στα επίσημα βιβλία της συστάσεως του τμήματος, καταχωρούνται με ημερομηνία έναρξης το Φεβρουάριο του 1917 και υπηρεσία για σχεδόν ένα χρόνο (ο πρώτος ως το Δεκέμβριο του 1918 και ο δεύτερος ως τον Οκτώβριο του 1918). Ο Georges Maurice δηλώνεται τον Ιούνιο του 1917 και υπηρεσία μόνο για έναν μήνα (ως τον Ιούλιο του 1917), ενώ ο Emile Pierre καταχωρείται από τον Απρίλιο του 1917 ως τον Ιούλιο του 1919, λίγο πριν την διάλυση του S.P.C.A.. Η χρονική διαφορά των στοιχείων του πίνακα (ξεκινάνε από τον Φεβρουάριο του 1917), με την πρώτη δράση της ομάδας των τεσσάρων, κάπου μετά το Φεβρουάριο του 1915, οφείλεται στο γεγονός ότι οι ημερομηνίες των τετραδίων αφορούν και μόνο τη δράση των φωτογράφων (operator) του S.P.C.A. που δημιουργήθηκε από την ένωση των δύο τμημάτων τον Ιανουάριο του 1917. Μια άλλη υπόθεση, ίσως έχει να κάνει με την επίσημη κατάταξη των εν λόγω φωτογράφων (operator) στο Γαλλικό στρατό και την απόσπασή τους στο βοηθητικό προσωπικό – μη μάχιμων – στο τμήμα του S.P.C.A.

Με τη συγχώνευση στο S.P.C.A. μετά την καταγγελία των συμφωνιών των κινηματογραφικών εταιριών με το Υπουργείο Πολέμου το κινηματογραφικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε από τις ομάδες του στρατού παρέμεινε το ίδιο, απλά δεν το νοίκιαζαν αλλά πιθανότατα το αγόραζαν από τις κινηματογραφικές εταιρείες παραγωγής, ίσως την Gaumont ή την Pathé (Guillot, 2011) (**εικόνες 38 και 39**), ενώ η

στελέχωση του τμήματος από το 1916 και μετά καταρτιζόταν από βοηθητικό προσωπικό, διαδικασία παρόμοια με αυτή της σύστασης του S.P.A..

Οι Γερμανοί, και αυτοί στην αρχή του Πολέμου συνεργάστηκαν με εταιρίες παραγωγής, όπως την Wiener KunstfilmIndustrie-Gesellschaft, την Österreichisch-Ungarische, την Kino-Industrie-Gesellschaft και την Sascha-Filmfabrik του Alexander Joseph Sascha Graf Kolowrat-Krakowsky, παράγοντας ταινίες. Αξιωματικός συντονιστής της κινηματογραφικής προπαγάνδας ήταν ο Captain Karl Zitterhofer, ο οποίος παράλληλα είχε και την ιδιότητα του Αξιωματικού Κινηματογράφου (Filmreferent) του Kriegsarchiv, Από τον Μάιο του 1917 και μετά η παραγωγή ταινιών γινόταν υπό την εποπτεία της KPQ. Οι κινηματογραφικές ομάδες αποτελούνταν από ένα χειριστή και δύο βοηθούς, και μπορούσε να λειτουργήσει για το χρονικό διάστημα των τεσσάρων έως έξι εβδομάδων στην πρώτη γραμμή (Terperberg, 2014).

Επίσης, τον Ιανουάριο του 1917 υπήρξε μια νέα οργάνωση προπαγάνδας με απόφαση του Λούντεντορφ, ο οποίος επηρεασμένος από την κινηματογραφική προπαγάνδα των συμμάχων άρχισε να επενδύει μεγάλες ελπίδες στην προπαγάνδα και τη θεωρούσε ως προϋπόθεση για τη νίκη¹⁵⁷. Δημιουργήθηκε το Γραφείο Φωτογραφίας και Ταινίας (Bild- und Film Amt – BUFA)¹⁵⁸, υπό την ηγεσία του Oberstleutnant Hans von Haefen¹⁵⁹, ρόλος του οποίου ήταν να συντονίζει τις πολεμικές δραστηριότητες της γερμανικής κινηματογραφικής βιομηχανίας. Τέλος, τον Δεκέμβριο του 1917, η Reichsregiment δημιούργησε κρυφά την Universum - Film- Aktiengesellschaft (Ufa) με την πρόθεση της παραγωγής και διανομής πατριωτικών κινηματογραφικών ταινιών (Smither, 2015). Το πρόβλημα που υπήρξε με τη γερμανική κινηματογραφική προπαγάνδα ήταν ότι η προβολή πολεμικών ταινιών και ντοκιμαντέρ, ενώ αρχικά είχε προκαλέσει μεγάλο ενδιαφέρον μεταξύ ενός λαού που «διψούσε» για νέα από το μέτωπο, σταδιακά άρχισε να χάνει την αίγλη της από το 1915. Η μείωση αληθινών πλάνων και η ωμή προπαγάνδα των ταινιών άρχισε να μην αντιμετωπίζεται με ευχαρίστηση από τον πληθυσμό που σε μεγάλο βαθμό ήταν απογοητευμένος από την πραγματικότητα του πολέμου. Η Ther, στη μελέτη της για την προπαγάνδα στη Γερμανία, υποστηρίζει ότι σε βάθος χρόνου χάθηκε η υποστήριξη του πληθυσμού, ο οποίος από το 1917 αντιμετώπιζε σοβαρές δυσκολίες, διαπίστωσε ότι ο πόλεμος δεν ήταν καθαρά αποτέλεσμα αμυντικής αντίδρασης και γνώριζε για τις στρατιωτικές αποτυχίες. Έτσι, η προώθηση

¹⁵⁷ Το γεγονός ότι οι Γερμανοί συνειδητοποιώντας την επιρροή της προπαγάνδας στο λαό, προσπάθησαν να την εξελίσουν σε ισχυρότατο μέσο πειθούς των μαζών, αντανακλάται στον Β΄ Π.Π., όπου οι Γερμανοί φωτογράφοι (operator) των Μονάδων Προπαγάνδας (Propaganda Kompanien – P.K.) τραβούσαν κατά μέσο όρο τη βδομάδα 20.000 μέτρα κινηματογραφικής ταινίας (11 ώρες συνεχούς προβολής).

¹⁵⁸ Η BUFA δημιουργήθηκε στις 4 Ιουλίου του 1917 από τον Έριχ Λούντεντορφ (Erich Ludendorff) στο Universum Film AG (U.F.A.) με στόχο τη χρήση της εικόνας στον ψυχολογικό πόλεμο (psychologische Kriegführung – ή Psywar). Περισσότερα βλ. σχετικά στο Tworek, H., J.S. (2014). Bild- und Filmamt (BUFA). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

¹⁵⁹ Δημιουργήθηκαν επτά κινητές ομάδες φωτογράφων (operator), κάθε μία αποτελούμενη από έναν αξιωματικό, έναν κάμεραμαν, έναν φωτογράφο και δύο βοηθούς.

κινηματογραφικών ταινιών δέχτηκε μεγάλο πλήγμα ως προς την αποδοχή από τον πληθυσμό που άρχισε να αμφιβάλει για την επίσημη προπαγάνδα οδηγώντας σε εξασθένηση του πολεμικού ενθουσιασμού (Theer, 2014).

Η ύπαρξη του Κινηματογραφικού Τμήματος αντιμετωπίστηκε εξ αρχής με αρκετή διστακτικότητα από το Γενικό Επιτελείο του Στρατού και τους αξιωματικούς – δυσπιστία εξαιτίας της ήττας στο Γαλλοπρωσικό Πόλεμο για την οποία έφταιγαν κατά την άποψη των αξιωματικών οι δημοσιογράφοι και εξαιτίας του προβλήματος με τις άδειες των φωτογράφων (operator) στο μέτωπο επειδή δεν ήταν μάχιμοι – περιορίζοντας τη δράση τους καθαρά σε αποστολές στα μετόπισθεν για καταγραφή επιβιβάσεων των στρατευμάτων και μεταφορές υλικού στα λιμάνια, μεταφορές αιχμαλώτων πολέμου – κυρίως Γερμανών, επιθεωρήσεις στρατευμάτων και παρασημοφορήσεις, αεροπορικές επιδείξεις (Γιαννικοπούλου, 2007· Lemaire, 1997). Σταδιακά από το 1917 και μετά, οι αποστολές των φωτογράφων (operator) δραστηριοποιήθηκαν σε όλα τα μέτωπα, καλύπτουν όλες τις πτυχές του πολέμου και των γεγονότων, αλλά όχι μόνο (παράδειγμα στην Ελλάδα γυρίστηκαν πολλά φιλμ για τη ζωή των πολιτών και των στρατιωτών στην πόλη της Θεσσαλονίκης – αναλυτικά στο 4^ο Κεφάλαιο).

Οι αποστολές των φωτογράφων (operator) του S.C.A. ήταν αυστηρά πλαισιωμένες: δραστηριοποιούνταν σε αποστολές μόνο αν έπαιρναν εντολή από το Υπουργείο Πολέμου ή το Γενικό Αρχηγείο του Στρατού, πάντα πλαισιωμένη από την ανάλογη στρατιωτική υποστήριξη και συνοδεία για το μέτωπο, με συνοδεία αξιωματικού του Γραφείου Πληροφοριών. Πολλές φορές, όπως προαναφέρθηκε, επειδή οι φωτογράφοι και οι εικονολήπτες δούλευαν πάντα μαζί, οι εικόνες τους έπρεπε να καλύπτουν τα ίδια θέματα. Υπάρχουν, όμως, και περιπτώσεις, όπου χειριστές κάμερας δραστηριοποιούνταν ως φωτογράφοι και το αντίθετο, όπως του Albert Samama-Chikli, οπού ενώ έχει επίσημα προσβληθεί ως χειριστής κάμερας το Μάρτιο του 1917, τράβηξε 2.800 φωτογραφίες από το 1915 ως το 1918 για τη S.P.A. (Guillot, 2011). Οι φωτογράφοι (operator) στις αποστολές τους έπρεπε να κουβαλούν 40 κιλά εξοπλισμού, όπως μια κάμερα, ένα τρίποδο εξοπλισμένο με βάση για να καταγράφει οριζόντια και κατακόρυφα, και μια δωδεκάδα φιλμ 35 χιλιοστών χωρητικότητας έως 120 μέτρα σε μήκος, και χρήσης περίπου τεσσάρων λεπτών. Η επιλογή του υλικού και το όριο του βάρους που θα κουβαλούσαν καθοριζόταν πάντα με βάση τα κριτήρια εξοπλισμού των στρατιωτών του πυροβολικού.

Τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν στο μέτωπο οι φωτογράφοι (operator), αφορούσαν τεχνικά θέματα, όπως η ευαισθησία του φιλμ στο φως. Ανάλογα με την ένταση του φωτός της ημέρας, δεν μπορούσαν να καταγράψουν τα πάντα από το μέτωπο, συμπεριλαμβανομένων των επιθέσεων που γίνονται τα ξημερώματα, όπως για παράδειγμα η ταινία που γύρισε στις 16 Απριλίου του 1917 ο Weber¹⁶⁰ στο Chemin des Dames¹⁶¹. Οι κάμερές τους, μη εξοπλισμένες με ηλεκτρικούς κινητήρες,

¹⁶⁰ Ημερομηνία καταχώρησης στελέχωσης στο S.P.C.A., από Απρίλιο του 1917 ως Δεκέμβριο του 1918.

¹⁶¹ Η μάχη του Chemin des Dames, ή αλλιώς η επίθεση στη Nivelles, αν και αναβλήθηκε πολλές φορές ξεκίνησε στις 6 η ώρα το πρωί υπό τις διαταγές του στρατηγού Nivelles ο οποίος πριν την επίθεση είπε:

λειτουργούσαν με μανιβέλα, οπότε ο χειριστής έπρεπε σε συγχρονισμό για τη σωστή αποτύπωση της ταινίας, να γυρνάει τη μανιβέλα¹⁶² με ρυθμό 16 καρτέ ανά δευτερόλεπτο. Όταν το φως της ημέρας δεν επαρκούσε, ο χειριστής τραβούσε σε ρυθμό δώδεκα εικόνες ανά δευτερόλεπτο, επιτρέποντας να περάσει περισσότερο φως της ημέρας για την καλύτερα καταγραφή της ταινίας, αλλά και τη μείωση της ρευστότητας των κινήσεων των καταγεγραμμένων χαρακτήρων (Guillot, 2011).

Για τον τρόπο και τις συνθήκες εργασίας και δράσης των φωτογράφων (operator) του S.C.A., στην ηλεκτρονική σελίδα της E.C.P.A.D. υπάρχει ένα υπέροχο φιλμ μικρού μήκους, διάρκειας 9 λεπτών και 42 δευτερολέπτων με τίτλο «*Les techniques du cinématographe*»¹⁶³. Στο φιλμ, αφιερωμένο στους φωτογράφους, υπάρχουν πλάνα για το πώς κινηματογραφούσαν εν ώρα αποστολών (ειδικά στο 4,37 λεπτό), πώς γινόταν η χρήση του φωτός όταν υπήρχε πολύ φως, λίγο φως, σκιές ή τεχνητό φως όπως το ξημέρωμα στο Chemin des Dames (εικόνες 36 και 37). Επίσης στο φιλμ γίνεται αναφορά σε τεχνικές λήψης (όπως κάδρο μέσα σε κάδρο, πλάνα σε πρώτο ή δεύτερο πλάνο, υπερέκθεση του θέματος, λήψεις από ψηλά για δημιουργία πανοραμικών εικόνων - αερολήψεις), επίσης σε λήψεις εν κινήσει ή από αμάξι ή τρόλεϊ. Τέλος, δείχνει τη διαδικασία του μοντάζ, τα πλαίσια που χρησιμοποιούσαν στην αρχή των φιλμ και πως ετοιμάζαν τις μηχανές προβολής ταινιών.

Επίσης, ένα άλλο πρόβλημα των φωτογράφων (operator) αφορούσε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες γινόντουσαν τα γυρίσματα, - σε ένα ελεγχόμενο περιβάλλον (μόνο με άδεια αποστολής από το Υπουργείο Πολέμου – Pichon, 1984), με τον περιορισμό που υπήρχε λόγω του ογκώδη και βαρύ εξοπλισμού-αλλά και τη λογοκρισία, εξηγούν γιατί η υπηρεσία φιλμογραφούσε από μακριά και με ασφάλεια, συγκεκριμένες σκηνές, όπως τη μεταφορά των στρατευμάτων και του πυροβολικού, τραυματίες, φυλακισμένους και το κοινό απλά έβλεπε στην οθόνη του μικροσκοπικές φιγούρες χαμένες στο τοπίο της μάχης μη μπορώντας να καταλάβει τι γίνεται. Επίσης, ο σύγχρονος πόλεμος με το κενό πεδίο μαχών, όπου όλοι ήταν κρυμμένοι στα χαρακώματα, άλλα και η τακτική των επιθέσεων την αυγή ή το σούρουπο, επέφεραν λίγες συγκλονιστικές σκηνές και μια αδυναμία καταγραφής πραγματικών - δραματικών - σκηνών μάχης, όπου θα προκαλούσαν το ενδιαφέρον του κοινού (Smither, 2015).

«Έχει έρθει η ώρα, αυτοπεποίθηση, θάρρος και Vive la France!». Στόχος της επίθεσης ήταν η διάσπαση του γερμανικού μετώπου. Στην επίθεση ενεπλάκησαν 17 σώματα του Γαλλικού Στρατού και το 1ο γαλλικό σώμα ενός ειδικού πυροβολικού με τεθωρακισμένα άρματα μάχης. Στη μάχη, που κράτησε περίπου δύο βδομάδες, σκοτώθηκαν σχεδόν 200.000 στρατιώτες, εκ των οποίων 17.000 ήταν Γάλλοι (E.C.P.A.D., 2017). <http://www.ecpad.fr/le-centenaire-de-la-bataille-du-chemin-des-dames-dite-aussi-offensive-nivelle-est-officiellement-commemore-le-16-avril-2017/>.

¹⁶² Για το πώς οι φωτογράφων (operator) γυρνούσαν τη μανιβέλα και κινηματογραφούσαν, αν και μεταγενέστερο του Α΄ Π.Π., αλλά σχετικό με πολεμικές επιχειρήσεις μιας και αφορά τον Β΄ Π.Π., είναι το ντοκιμαντέρ «Θα Πέσει η Νύχτα» - αγγλικός τίτλος «Night will Fall» του 2014. Το ντοκιμαντέρ είναι μια σπουδαίου αρχειακού (αλλά περιορισμένου κινηματογραφικού) ενδιαφέροντος συρραφή ντοκουμέντων από τα ναζιστικά στρατόπεδα θανάτου κατά το τέλος του πολέμου, έτσι όπως απαθανάτιστηκαν από εικονολήπτες των Συμμάχων για τις ανάγκες μιας ανυλοποίητης ταινίας-μαρτυρία των Σίντνεϊ Μπέρνσταϊν και Άλφρεντ Χίτσκοκ.

¹⁶³ Το φιλμ στο <http://centenaire-14-18.ecpad.fr>.

Εικόνα 36 (επάνω) καρέ από το φιλμ «Les techniques du cinématographe» του 1915 του S.C.A., στο οποίο φωτογράφος καταγράφει συνάδελφό του (εικόνα 36) να κινηματογραφεί έναν στρατιώτη, που σέρνει συρματοπλέγμα σε ένα καρότσι ορυχείου και μετά στο άλλο πλάνο (εικόνα 37) απεικονίζεται ένα καρέ από τη διαδικασία λήψης του πρώτου. Πηγή: E.C.P.A.D.

Εικόνα 37 - Πηγή: E.C.P.A.D.

Εικόνα 38 - Caméra Pathé, modèle caméra professionnelle. Soupir, Aisne, opérateurs de la section cinématographique de l'armée. 30 mai 1917, (recadrée). S.P.A. 16130 873, Maurice Boulay (Κάμερα Pathé, επαγγελματικό μοντέλο. 30 Μαΐου 1917, φωτογράφος: Maurice Boulay). Πηγή: E.C.P.A.D.

Για να ολοκληρωθούν, επομένως, οι ταινίες, γινόντουσαν ενημερώσεις στους χειριστές από τα κεντρικά ως προς τον τρόπο λήψης των σκηνών, ενώ πολλοί ήταν και αυτοί που επέστρεφαν στο στούντιο ή επέλεγαν κατάλληλες τοποθεσίες για να γυρίσουν τις σκηνές μάχης τους, με έτοιμο σενάριο, με επαγγελματίες ηθοποιούς, ακόμη και με επικεφαλής έναν έμπειρο σκηνοθέτη. Η δράση ενισχυόταν από λεζάντες, τίτλους και επικεφαλίδες, μοντάζ ή ορισμένες τεχνικές χρωματισμού. Στην πραγματικότητα, το ποσοστό των ψεύτικων σκηνών ήταν χαμηλό εξαιτίας του φόβου ότι αν εντοπιζόντουσαν, θα υπονόμευαν την ισχύ και τη χρησιμότητα ολόκληρου του φιλμ, και ιδιαίτερα ολόκληρη την προπαγανδιστική εκστρατεία (Smither, 2015). Το 1915 και το 1916, γυρίστηκαν πολλές ταινίες μικρού μήκους με θεματικές από όλες τις πτυχές του πολέμου, που μετέφεραν ένα αφοσιωμένο και πατριωτικό λόγο. Από το 1917, η τεχνογνωσία των φωτογράφων (operator) και οι δημόσιες απαιτήσεις συνέβαλαν στην ανάγκη της παραγωγής φιλμ με περισσότερο ρεαλισμό, όπως τις πρώτες εικόνες με νεκρούς από τις μάχες στο Σομ τον Ιούλιο του 1916 και το λόφο 304 στο Βερντέν τον Ιούλιο του 1917 (Challéat, 2008α).

Σε σχέση με τα μοντέλα φωτογραφικών μηχανών, τέσσερα χρησιμοποιήθηκαν από το S.C.A. Η επαγγελματική μηχανή Pathé, (εικόνες 38 και 39), που αναπτύχθηκε το 1907 με άδεια από τη Lumière, η οποία ήταν από τις πλέον χρησιμοποιούμενες. Οι εγκαταστάσεις της Pathé προσφέραν από το 1913 μια φορητή επαγγελματική μηχανή, ελαφρύτερη και εύκολη στη φόρτωση και στη μεταφορά της στα χαρακώματα. Επίσης, η εταιρεία Gaumont παρείχε το μοντέλο της Chrono-négatif με βάση το βρετανικό μοντέλο Prestwich 4. Τέλος, η André Debrie προσφέρει από το 1908 το διάσημο Parvo, το οποίο και τεχνολογικά τελειοποίησε την παραμονή του πολέμου. Αυτές οι κάμερες μπορούσαν να φορτώσουν στο φως της ημέρας, χάρη σε συστήματα ταχείας φόρτωσης. Παρατηρείται, λοιπόν, ότι οι εταιρίες που δραστηριοποιήθηκαν στην αρχή του πολέμου και με τις οποίες συνεργάστηκε το Κινηματογραφικό Τμήμα, κατασκεύαζαν και τις κάμερες που χρησιμοποιούσαν οι χειριστές.

Μετά το πέρας της αποστολής, κάθε χειριστής έστελνε τα φιλμ του στην εταιρεία παραγωγής με την οποία συνεργαζόταν, η οποία ήταν υπεύθυνη για την ανάπτυξη και την εκτύπωσή τους και ακολουθούσε η παρουσίασή τους στην επιτροπή της στρατιωτικής λογοκρισίας. Αντίγραφο του κάθε φιλμ, ακόμα και λογοκριμένο, παρουσιαζόταν στα αρχεία του Υπουργείου Πολέμου, με έγγραφο όλης της διαδικασίας επεξεργασίας αυτού. Τέλος, το γραφείο του Παρισιού του S.C.A. ήταν υπεύθυνο για την καταγραφή και την αρχειοθέτηση των ντοκουμέντων (εικόνα 40).

Εικόνα 39 - Caméra Pathé professionnelle portable modèle 1913 en action. Compiègne, avenue Gambetta. Les débris du Zeppelin. 17 mars 1917. S.P.A. 10 BO 530. Maurice Boulay (Επαγγελματική κάμερα Pathé, φορητό μοντέλο του 1913, σε δράση. Compiègne, λεωφόρος Gambetta. Συντρίμμα Ζέπελιν. 17 Μαρτίου 1917. Πηγή: S.P.A. 10 BO 530. Χειριστής: Maurice Boulay).

Εικόνα 40 - Bureau des archives de la Section photographique et cinématographique de l'Armée: photo de groupe et boîtes d'archives (classement général) (Γραφείο των αρχείων του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού: ομαδική φωτογραφία και αρχειακά κουτιά (γενική κατάταξη), 1917 στην οδό Valois στην Ιλ-ντε-Φρανς. Μ.Α.Ρ./2008.

Πώς λειτουργούσε η επιτροπή λογοκρισίας στις κινηματογραφικές ταινίες; Ποιοι καθόριζαν τι έπρεπε να κινηματογραφείται; Τι απαγόρευε η επιτροπή λογοκρισίας, προωθώντας τελικά στο κοινό διάφορα προπαγανδιστικά φιλμ¹⁶⁴; Απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα δίνουν τα διπλωματικά έγγραφα της Γαλλίας του Υπουργείου Εξωτερικών, έτους 1915 – τόμος 3:

*«Για τη λογοκρισία των ταινιών συστάθηκε Επιτροπή, η οποία συνενυρισκόταν την Πέμπτη το βράδυ στις 9:00 η ώρα στην οδό **François-Ier** στο Παρίσι¹⁶⁵, αποτελούμενη από εκπροσώπους του Υπουργείου Πολέμου, του αρχηγείου της αστυνομίας, των Εξωτερικών Υποθέσεων, καθώς και οπερατέρ, εκπροσώπους των κινηματογραφικών στούντιο, θέμα για το οποίο αποφασίστηκαν γενικές κατευθυντήριες γραμμές. Η κινηματογραφία έχει δύο σκοπούς: 1) την δημιουργία στρατιωτικών αρχείων και 2) το σχηματισμό μιας συλλογής για την εξωτερική προπαγάνδα. Πρέπει να συγκροτείται από: α) αρχεία, β) μια συμπληρωματική συλλογή, γ) απόθεμα κύριων ταινιών (προκειμένου να προετοιμάζεται γρήγορα, χωρίς να χρειάζεται να ξανατραβηχτεί).*

¹⁶⁴ «ένα φιλμ προπαγάνδας, είτε αυτό είναι ντοκιμαντέρ ή μια παραγωγή βασισμένη σε φανταστικό σενάριο, παράγεται για να πείσει το θεατή σχετικά με ορισμένες πολιτικές θέσεις ή για να επηρεάσει τις απόψεις και τη συμπεριφορά του κοινού, με την κατάλληλη προβολή και παρουσίαση προπαγανδιστικού περιεχομένου». Από το Ξανθάκης, Α. (2012). *Φωτογραφία και Προπαγάνδα. Μονάδες Προπαγάνδας του Γερμανικού Στρατού στην Ελλάδα 1941-1944*. τομ. α'. Αθήνα: Μίλητος, σ. 119.

¹⁶⁵ Στην οδό αυτή μεταφέρθηκε το S.P.A. στις 16 Ιανουαρίου του 1916.

Οι ταινίες που πρέπει να δημιουργηθούν: 1) πολεμικές ταινίες, 2) προπαγανδιστικές ταινίες ή επιδοτώντας ταινίες που δημιουργούνται εκτός από εμάς, σύμφωνα με τις οδηγίες μας και λαμβάνοντας, για παράδειγμα: 10 αντίγραφα σε 0,80 φράγκα το μέτρο, για παράδειγμα για την ταινία *Le Flambée*¹⁶⁶ (1911) του Henry Kistemaeckers¹⁶⁷ (συγγραφέας και θεατρικός συγγραφέας) τα 500 μέτρα αντιστοιχούν σε 400 φράγκα ή από την προετοιμασία μας - ίδιες ταινίες με ιστορικά θέματα με τη βοήθεια διάσημων ανθρώπων, όπως ο Brieux, που κάνει ταινίες για την ιστορία, ο *Washington Lafayette*, ο *Franklin*, για τις Ηνωμένες Πολιτείες, ή με την παρεμβολή σε σκηνές ταινιών για την προπαγάνδα, ή κάνοντας χρήση γερμανικών, αγγλικών, ιταλικών, ρωσικών ταινιών, όπου θα πρέπει μαζί με τη συλλογή να παρέχονται οδηγίες για τη χρήση προπαγάνδας, ή με τη χρήση ταινιών ξένων που επισκέπτονται το μέτωπο μας, όπως Ρουμάνων, Αμερικάνων, Σκανδιναβών» (Lang, 2004).

Εικόνα 41 - Opérateur américain posant avec sa caméra devant une ruine (Αμερικανός φωτογράφος ποζάρει με την κάμερα μπροστά σε ένα ερείπιο), 1918 στη Μιούς, Γαλλία. Μ.Α.Ρ./2008.

Η ανάγκη δημιουργίας προπαγανδιστικών ταινιών από τη Γαλλική πλευρά εντοπίζεται ήδη από το Μάρτιο του 1915 σε έγγραφο επικοινωνίας μεταξύ του Υπουργείου Εξωτερικών και του Υπουργείου Καλών Τεχνών: «Οι υπηρεσίες προπαγάνδας του υπουργείου καλούνται συνεχώς από τους πράκτορες και τους φίλους του εξωτερικού που μας ζητούν να παρέχουμε φωτογραφικά ντοκουμέντα για τον

¹⁶⁶ Για την ταινία *Le Flambée* περισσότερα βλ. σχετικά https://fr.wikipedia.org/wiki/La_Flamb%C3%A9e.

¹⁶⁷ Για τον Henry Kistemaeckers περισσότερα βλ. σχετικά https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Kistemaeckers.

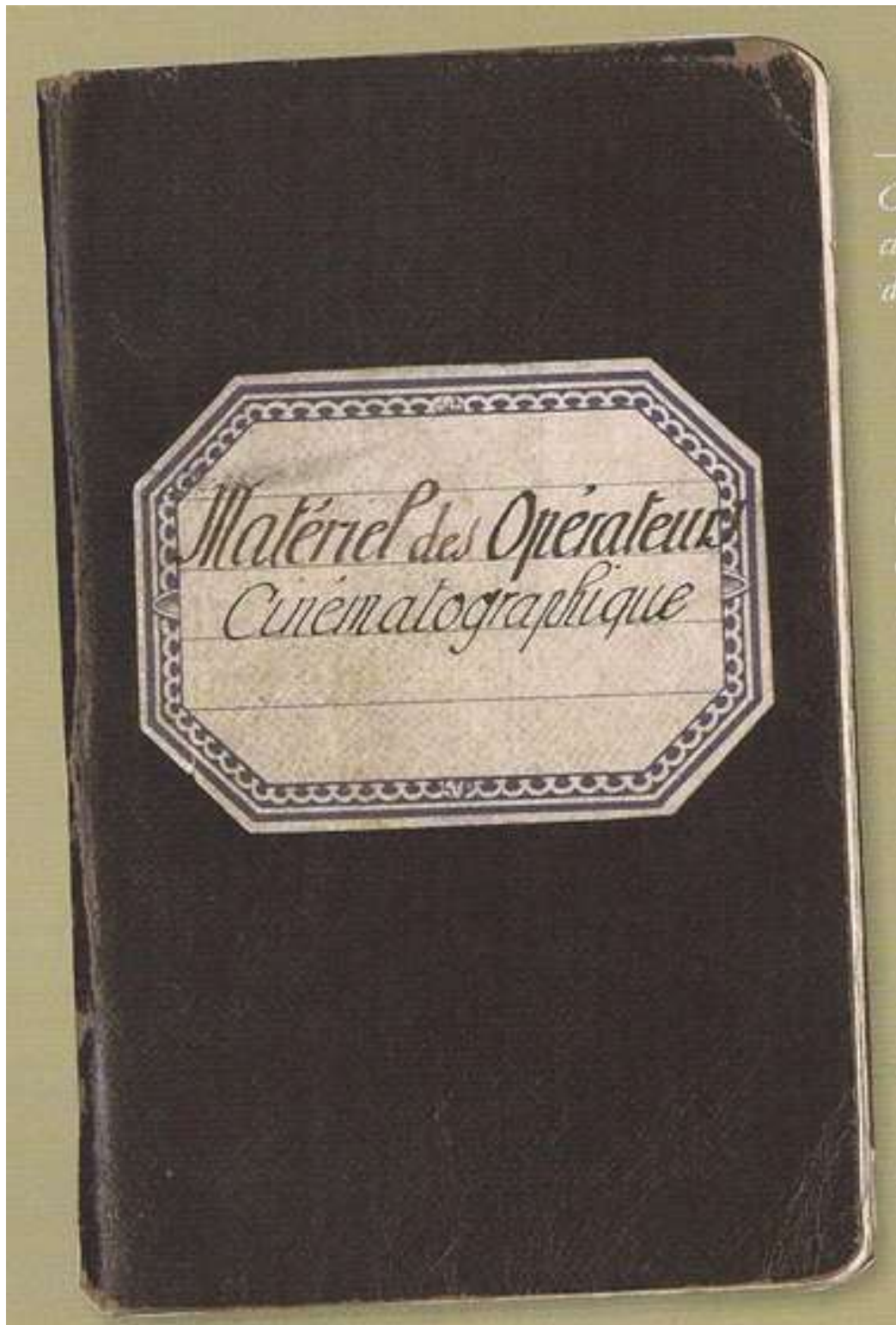
πόλεμο και ιδίως την καλλιτεχνική καταστροφή. Η διοίκησή σας έχει απασχολήσει μέλη για να τραβήξουν έναν αριθμό φωτογραφικών εικόνων αυτού του είδους. Οι φωτογραφίες, όμως, πρέπει να αφορούν τη ζημία σε μνημεία και τη συλλογή εικόνων της καταστροφής του πολέμου», αλλά και σε ένα άρθρο στο *Petit Parisien* στις 11 Ιουνίου του 1915: «Ο Υπουργός Παιδείας, *Pierre Sarraut* θέλει να συγκεντρωθούν για τα περιφερειακά μουσεία και τα σχολεία εικόνες από τις καταστροφές που προκαλούνται από τον εχθρό. Ο Υφυπουργός Καλών Τεχνών, *Dalimier* φροντίζει για τα ιστορικά μνημεία, τα διατηρητέα κτίρια, μερικά από τα οποία, δυστυχώς, καταστράφηκαν από τους Γερμανούς βανδαλισμούς. Η Επιτροπή Εξωτερικών Υποθέσεων ζήτησε αδιάσειστα τεκμήρια που αντιτίθενται στα ψέματα των Γερμανών. Η επιτροπή ελέγχου ζημιών χρειάζεται αυτές τις οδυνηρές ιστορίες της καταστροφής του εχθρού. Τέλος, τα πολεμικά αρχεία, για την προετοιμασία της ιστορίας, χρειάζονται όλες τις επικλήσεις της ζωής του στρατού» (Guillot, 2014β).

Παραδείγματα προπαγανδιστικών φιλμ, είναι τα «*Les monuments historiques d'Arras victimes de la barbarie allemande*» του Ιουνίου 1915, το «*L'oeuvre de la «Kultur»*» του Απριλίου του 1915, και το «*Encore l'oeuvre de la «Kultur» germanique à Nancy*» του Ιανουαρίου 1916, τα οποία καταγράφουν τα ερείπια σπιτιών – εκκλησιών – και άλλων ιστορικών κτηρίων και μνημείων όπου ο «βάρβαρος» - γι' αυτό και η Γερμανοφοβία, με τη χρήση της λέξης «*Kultur*» - απολίτιστος Γερμανός βομβαρδίζει και καταστρέφει κάθε είδος πολιτισμού¹⁶⁸. Τα φιλμ αυτά θεωρούνται α) προπαγανδιστικά γιατί στόχος του Υπουργείου Πολέμου ήταν να προσεγγίσουν τις ουδέτερες και φίλιες χώρες με τη γερμανική βαρβαρότητα για να ενταχθούν στο πλευρό της Αντάντ, β) η καταγραφή μνημείων πολιτισμού που χάθηκαν από τις πολεμικές συγκρούσεις και στο χρόνο η λήθη της ανάμνησής του με κάποιο τρόπο πρέπει να διατηρηθεί για τις μελλοντικές γενιές.

Αντίγραφα των ταινιών, γίνονταν με σκοπό την προβολή τους από τις στρατιωτικές ομάδες σε σινεμά γαλλικά (εικόνα 43) και του εξωτερικού - «Οι στρατιωτικές ομάδες θα κάνουν προβολές για τους στρατιώτες. Μια ομάδα θα κατασκηνώσει στο Μαρόκο (εικόνα 44). Απαραίτητη η αγορά συσκευής προβολής (5000 φράγκα η μια) για τη δημιουργία σετ. Ομοίως για παραστάσεις στο εξωτερικό (υπό την προϋπόθεση ύπαρξη συσκευής)» (Lang, 2004). Οι ταινίες, πέραν του προπαγανδιστικού σκοπού τους, προορίζονταν για να καθησυχάσουν τις οικογένειες και να ψυχαγωγήσουν τους στρατιώτες σε χαμηλές τιμές. Υπήρξαν και προβολές ντοκιμαντέρ, σκοπό για τον οποίο το S.C.A. δημιούργησε συγκεκριμένες δομές προβολής: το «*cinéma aux poilus*» (Κινηματογράφος των τριχωτών¹⁶⁹) το 1915 και το 1917 το «*le ciné cantonnements*» με σχεδόν 400 αίθουσες προβολής, μετά από απόφαση του στρατηγού Φιλίπ Πεταίν, πράξη που επέτρεψε την προβολή ταινιών και σε αγροτικές περιοχές (εικόνες 45 και 46).

¹⁶⁸ Τα φιλμ από το βιβλίο: Lemaire, F. (1997). *Les Films Militaires Français. De la Première Guerre Mondiale: Catalogue des films muets d'actualité réalisés par le Service cinématographique de l'Armée*. Paris: E.C.P.A.

¹⁶⁹ «Πουαλύ», σ.τ.μ. τριχωτοί, χαϊδευτική προσφώνηση για τον μέσο Γάλλο στρατιώτη σε χρήση ήδη από τους Ναπολεόντειους Πολέμους. Στα γαλλικά *Poilu* σημαίνει τριχωτός και οφείλεται στο ότι πολλοί στρατιώτες, προερχόμενοι από την τάξη των αγροτών, είχαν μουστάκια ή γενειάδες.

Εικόνα 42 - Carnet Manuscript de la S.P.C.A. «Matériel des opérateurs cinématographique», conservé à la Médiathèque de l'architecture et du patrimoine (M.A.P.) - Χειρόγραφο βιβλίο της S.P.C.A. με τίτλο «Υλικό των φωτογράφων (operator) κινηματογράφου» και με ημερομηνία 1917-1918. Πηγή: E.C.P.A.D.

Εικόνα 43 - Γαλλική Αφίσα Journée Cinématographique Du Poilu. 21 December 1915, Paris, France.
Πηγή IWM.

Οι πομπίνες με τις ειδήσεις που προβάλλονταν στους κινηματογράφους ήταν καθοριστικός παράγοντας στην αύξηση του ηθικού των στρατιωτών σε μια δύσκολη εποχή που ο γαλλικός στρατός αγωνιζόταν να ορθοποδήσει από τα επεισόδια των διαδοχικών ανταρσιών για τις στρατιωτικές αποτυχίες της άνοιξης του 1917. Όπως αναφέρει η Guillot, πάνω από επτακόσιοι χειριστές προβολής «*projectionniste*», εκπαιδεύτηκαν στις εγκαταστάσεις της Orangerie Tuileries και το Εθνικό Τυπογραφείο, με σκοπό την ανάπτυξή τους σε όλους τους στρατούς για να προβάλουν στους στρατιώτες ταινίες και ειδήσεις της S.C.A.. Οι προβολείς των εταιριών Gaumont και Pathé, απαιτούσαν ηλεκτρική τροφοδοσία που παρέχεται από γεννήτριες (Guillot 2014β) (εικόνα 46).

Εικόνα 44 - Foire de Rabat : le stand d'exposition de la Section photographique et cinématographique de l'Armée: SPCA (έκθεση στο Ραμπάτ: ο εκθεσιακός χώρος του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού), 16-9-1917. M.A.P./2008.

Εικόνα 45 - Sewen, Haut-Rhin, le cinéma des armées de l'Est (το σινεμά του στρατού στη Ανατολή). 6 Απριλίου 1917. S.P.A. 10 W 758, Jacques Ridet. M.A.P./2008.

Το S.P.C.A. διαλύθηκε με διάταγμα της 10ης Σεπτεμβρίου του 1919 και επειδή ο στρατός δεν είχε απαραίτητο προσωπικό με την αποστράτευση, υλικό όπως: άλμπουμ, ντοκιμαντέρ αρχεία, συλλογές εφημερίδων και τυπωμένες αποδείξεις είτε ανταλλάχτηκαν κατά τη διάρκεια του πολέμου με τα γραφεία πληροφοριών από διάφορες χώρες, είτε παραδόθηκαν στο Πολεμικό Μουσείο, που είχε μεταστεγαστεί στο περίπτερο στα κτηριακά συγκροτήματα των ανακτόρων στο Chateau de Vincennes στο Παρίσι και διαχειριζόταν η Διεθνούς Βιβλιοθήκη Σύγχρονης Τεκμηρίωσης (Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine-CODIC). Οι αρνητικές πλάκες και οι ταινίες παρέμειναν στην κατοχή του Υφυπουργού Καλών Τεχνών υπό την αιγίδα του Υπουργείου: «*les archives d'Art et d'Histoire*» και σύμφωνα με το Γενικό Ευρετήριο Κινηματογράφου το 1925 κατείχε τότε 120.000 κλισέ και 2000 ταινίες¹⁷⁰ (Lemaire, 1997).

Εικόνα 46 - Maroeuil, Somme, projectionniste du «cinéma aux Poilus». Mars 1916. S.P.A. 9 S 625, Emmanuel Mas. M.A.P./2008.

Την περίοδο μετά τον πόλεμο, στο τμήμα ηγήθηκε ο Calvet, προσπαθώντας να ανακτήσει μέρος από τις ταινίες που γυρίστηκαν στον Α΄Π.Π. και να διατηρήσει την υπηρεσία με τα πενιχρά χρηματικά κονδύλια που λάμβανε, αν και ήδη από τη δεκαετία του 1930 ο φόβος ενός νέου πολέμου με τη Γερμανία άρχιζε να πλανιέται πάνω από την ευρωπαϊκή ήπειρο, ενεργοποιώντας τη γαλλική κυβέρνηση το 1937, ώστε με εγκύκλιο να λάβει υπόψη της, τη χρήση του κινηματογραφικού υλικού ως πολύτιμο εργαλείο προπαγάνδας. Αποτέλεσμα αυτών των ενεργειών ήταν η δημιουργία του Κινηματογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού (Service Cinématographique des Armées – S.C.A.), με ομαδοποίηση των τμημάτων φωτογραφίας και κινηματογράφου γης, αέρα, και θάλασσας (Launey, 2008). Πλέον, όλες οι ταινίες είναι στο Fort-d'Ivry (Ivry-sur-Seine, Val-de-Marne), τόπος εγκατάστασης της Υπηρεσίας από το 1948.

¹⁷⁰ Αυτή η διασπορά των αρχείων, εξηγεί την εξαφάνιση πολλών ταινιών ειδικά για τα έτη 1915-1916, όπου λείπει σχεδόν το 50% των αρχείων, ποσοστό που αυξάνει περίπου 14% για την περίοδο από το Φεβρουάριο του 1917 ως τον Ιούλιο του 1919.

3.2.1. Βάσεις με Κινηματογραφικά αρχεία

Από την ίδρυση ως τη διάλυσή του, το S.C.A. παρήγαγε χιλιάδες τίτλους ταινιών για να παρέχει πληροφορίες και οδηγίες στους στρατιώτες, για προπαγανδιστικούς σκοπούς προς τις ουδέτερες ή φίλιες χώρες, για ψυχαγωγία και διατήρηση του ηθικού τόσο στο μέτωπο όσο και στα μετόπισθεν. Αυτά τα ντοκουμέντα βρίσκονται σήμερα στο φρούριο της Ivry, από την E.C.P.A.D., κληρονόμο του Κινηματογραφικού και Φωτογραφικού Τμήματος του Στρατού (E.C.P.A.). Η παράδοση παραγωγής ανάλογων ταινιών συνεχίζεται ακόμη και σήμερα με: 1) Ταινίες στρατιωτικών ειδήσεων, 2) Εκπαιδευτικές ταινίες και 3) Ταινίες στρατολόγησης (ταινίες που μπορεί να φαίνονται σήμερα αντισυμβατικές σε σύγκριση με τις εικόνες που παραδοσιακά διαδόθηκαν υπό την ιδέα της «στρατιωτικής προπαγάνδας») και με νέους στρατιωτικούς φωτογράφους (operator) να μαθαίνουν τα μυστικά του επαγγέλματος από τις ταινίες που άφησαν οι στρατιωτικές ομάδες των S.C.A. και E.C.P.A. (Challéat, 2008β).

Από τις κινηματογραφικές συλλογές που διασώζονται στο φρούριο της Ivry, σε φιλμ των 35 χιλιοστών από νιτρική κυτταρίνη (με νούμερο αναφοράς στα αρχεία της E.C.P.A.D. - 14.18), υπάρχουν: 1) αυτά όπου μέχρι τον Ιανουάριο του 1917 παράγονταν για τις ανάγκες κινηματογραφικών εταιριών παραγωγής (όπως των Lightning, Eclair¹⁷¹, Eclipse, Gaumont¹⁷², Pathé¹⁷³) και μεταδίδονταν από τα στούντιο τους, 2) φιλμ όπου ντοκιμαντέρ κατέγραφαν διάφορα γεγονότα (για παράδειγμα Η μάχη στο Σομ, Η Γαλλία και οι Σύμμαχοι της), και 3) φιλμ με εβδομαδιαίες ειδήσεις, τα «*Annales de la Guerre*» - (Πολεμικά Επίκαιρα), με πέντε ή έξι στρατιωτικά, πολιτικά, καλλιτεχνικά ή διεθνή θέματα και από το 1917 κυκλοφορούσαν από το Υπουργείο Πολέμου της Γαλλίας (εικόνα 49). Κάθε νούμερο των *Annales*, αντιγραφόταν σε είκοσι πέντε αντίτυπα και αποστέλλόταν σε χώρες όπου υπόγραψαν συμβάσεις εκμετάλλευσης. Το S.P.C.A. είχε πράγματι υπογράψει συμβάσεις με την Αγγλία, την Ισπανία, την Ιταλία, την Ελβετία, τη Ρωσία, την Αργεντινή, τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Βραζιλία, την Ιαπωνία, την Κούβα, την Ελλάδα (με την Θεσσαλονίκη και την Κέρκυρα) και τις σκανδιναβικές χώρες (Lemaire, 1997). Εκτός από τα «*Annales de la Guerre*», ο κατάλογος της κινηματογραφικής υπηρεσίας ήταν εμπλουτισμένος με ντοκιμαντέρ και ταινίες μεγάλου μήκους, τα «*récapitulatifs*» (σύνοψη ή περίληψη) ή τα – «*Journal*» (Ζουρνάλ).

¹⁷¹ Η Eclair ήταν κατασκευαστική εταιρεία παραγωγής ταινιών, εργαστήριο κινηματογράφου και κινηματογραφικής κάμερας που ιδρύθηκε στο Épinay-sur-Seine της Γαλλίας από τον Charles Jourjon το 1907. Περισσότερα βλ. σχετικά [https://en.wikipedia.org/wiki/Eclair_\(company\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Eclair_(company)).

¹⁷² Η Gaumont είναι γαλλική εταιρεία παραγωγής και διανομής ταινιών που ιδρύθηκε το 1895. Είναι μία από τις παλαιότερες εταιρείες κινηματογράφου στον κόσμο μέχρι τις ημέρες μας. Περισσότερα βλ. σχετικά <https://fr.wikipedia.org/wiki/Gaumont>.

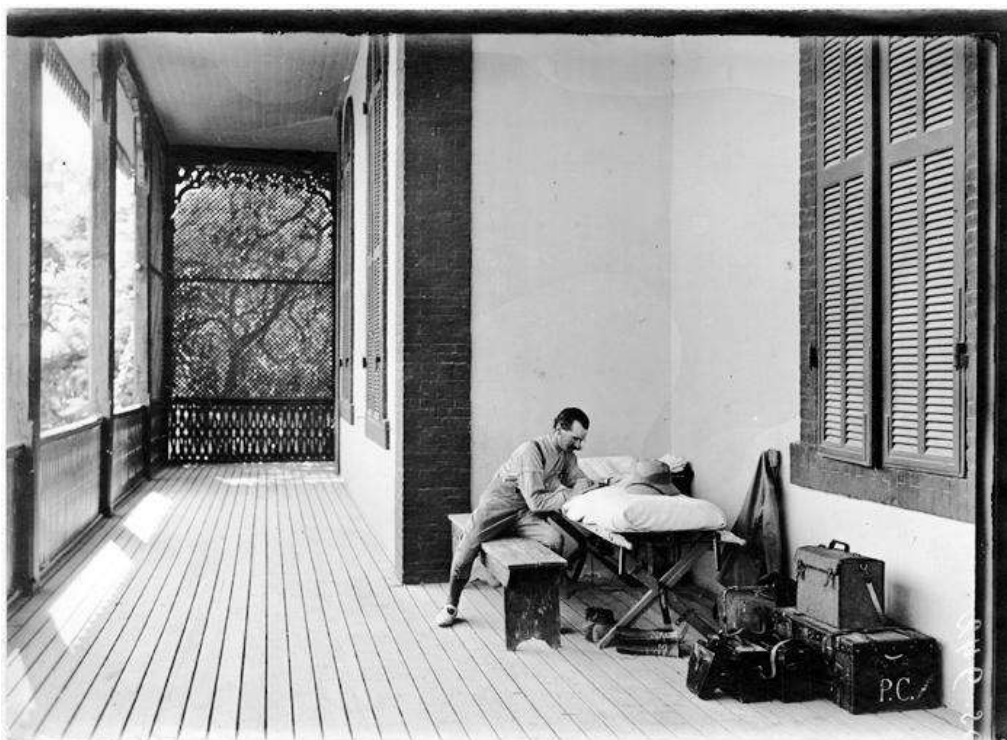
¹⁷³ Pathé ή Pathé Frères είναι γαλλικές επιχειρήσεις που ιδρύθηκαν από τους Pathé Brothers της Γαλλίας το 1896. Στις αρχές της δεκαετίας του 1900, η Pathé έγινε η μεγαλύτερη εταιρεία σε εξοπλισμό και παραγωγή φιλμ παγκοσμίως, καθώς και παραγωγός δίσκων φωνογράφου. Το 1908, η Pathé εφήυρε τα πολεμικά επίκαιρα που προβαλλόταν στους κινηματογράφους πριν από ταινίες. Περισσότερα βλ. σχετικά <https://en.wikipedia.org/wiki/Path%C3%A9>.

Με αφορμή τα εκατό χρόνια από την έναρξη του Α΄Π.Π., δημιουργήθηκαν αρκετά διαδικτυακά αρχεία με βίντεο και υλικό. Παράδειγμα, η βάση που δημιουργήθηκε από το C.N.C. (Centre national du cinéma et de l'image animée) μαζί με 26 εταίρους από ευρωπαϊκά αρχεία. Το πρότζεκτ «*European Film Gateway*» (EFG1914 - project.efg1914.eu/), στόχευε στη συλλογή ψηφιοποιημένων φιλμ αλλά και άλλου υλικού που σχετίζονται με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Επίσης, σκοπός ήταν η ψηφιοποίηση περίπου 650 ωρών φιλμ και άρα 5,600 φιλμ από τον Μεγάλο Πόλεμο, αναρτημένες στην πύλη του E.F.G. - www.europeanfilmgateway.eu/- και στην ευρωπαϊκή ψηφιακή βιβλιοθήκη Europeana - www.europeana.eu/. Αποτέλεσμα της δράσης που κράτησε από 15 Φεβρουαρίου 2012 ως 15 Φεβρουαρίου 2014, ήταν η ψηφιοποίηση 701 ωρών φιλμ και άρα 6,100 φιλμ. Η C.N.C. για το σκοπό αυτό δώρισε 150 φιλμ, εκ των οποίων 36 φιλμ εκ μέρους της E.C.P.A.D. και 27 φιλμ εκ μέρους του μουσείου Albert-Kahn. Σε κάποια φιλμ σχετικά με το Μακεδονικό Μέτωπο η παραγωγή έχει γίνει από τις: Pathé frères (1915), Société des Établissements Gaumont (1915), S.C.A. - Section Cinématographique des Armées (1915-1916), S.P.C.A. - Section Photographique et Cinématographique (1917), La Cineteca del Friuli (1916), S.C.A. - Section Cinématographique des Armées: Armée d'Orient (1918)¹⁷⁴.

Εικόνα 47 – Πηγή: E.C.P.A.D./Agence d'images de la Défense.

¹⁷⁴ Περισσότερα για τα πρότζεκτ βλ. σχετικά στο <http://project.efg1914.eu/> και στο <http://www.europeanfilmgateway.eu/content/efg1914-project>.

Εικόνα 48 - Opérateur de la S.P.C.A. avec son matériel, assis sous le patio d'une maison (φωτογράφος (operator) της S.P.C.A. μαζί με τον εξοπλισμό του, καθισμένος στην αυλή ενός σπιτιού), Αίγυπτος 1918. M.A.P./2008.

Εικόνα 49 - Δίγλωσση γαλλική αφίσα «Les Annales de la Guerre» με τα πέντε θέματα που παρουσιάζονται. Πηγή: IWM.

3.3 Επιγραμματικά η πορεία του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού μέχρι σήμερα (Sené, 2015)

Φεβρουάριος του 1915: δημιουργία του Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού (La Section Cinématographique De l'Armée – S.C.A.).

Μάιος του 1915: δημιουργία του Φωτογραφικού Τμήματος του Στρατού (La Section Photographique De l'Armée – S.P.A.).

Ιανουάριος 1917: συγχώνευση των δύο τμημάτων και δημιουργία του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού (La Section Photographique et Cinématographique De l'Armée - S.P.C.A.).

Αύγουστος του 1918: δημιουργία της Φωτογραφικής και Κινηματογραφικής Υπηρεσίας του Πολέμου (Le Service Photographique et Cinématographique De Guerre – S.P.C.G.).

1919: διάλυση της υπηρεσίας.

31 Δεκέμβριου του 1921: η υπηρεσία αναδιοργανώθηκε σε Κοινωνία Φωτογραφικών Αρχείων της Τέχνης και της Ιστορίας (Société des archives photographiques d'art et d'histoire) υπό την εποπτεία των Καλών Τεχνών.

1936: δημιουργία της Υπηρεσίας Κινηματογράφου του Πολεμικού Ναυτικού (création du service cinématographique de la marine).

1937: δημιουργία της Υπηρεσίας Κινηματογράφου της Πολεμικής Αεροπορίας (création du service cinématographique de l'armée de l'air).

1939: κινητοποίηση της Υπηρεσίας Κινηματογράφου του Στρατού (mobilisation du service cinématographique de l'armée – S.C.A.).

1946-1949: Η S.C.A. καθίσταται από κοινού. Εγκατάσταση των Υπηρεσιών στο Φρούριο της Ivry (le S.C.A. devient interarmées. Installation des services au fort d'Ivry).

1961: Η S.C.A. αποτελεί το Κινηματογραφικό ίδρυμα του Στρατού (le S.C.A. devient l'établissement cinématographique des armées - E.C.A.).

1969: Η E.C.A. αποτελεί το Κινηματογραφικό και Φωτογραφικό ίδρυμα του Στρατού (l'E.C.A. devient l'établissement cinématographique et photographique des armées - E.C.P.A.).

2001: Η E.C.P.A. αποτελεί το Ίδρυμα Επικοινωνίας και Οπτικοακουστικής Παραγωγής του Υπουργείου Αμύνης - E.C.P.A.D (l'E.C.P.A. devient l'établissement de communication et de production audiovisuelle de la Défense - E.C.P.A.D.), sous le statut d'établissement public à caractère administratif (E.P.A.), σύμφωνα με το καταστατικό ενός δημόσιου διοικητικού οργάνου – E.P.A.

Κεφάλαιο 4^ο: Το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής (La Section Photographique et Cinématographique de l'Armée Orient - S.P.C.A.O.)

Στην Ελλάδα οι πρώτες πολεμικές εικόνες τραβήχτηκαν κατά το σύντομο πόλεμο με τη Τουρκία το 1897 (γνωστός και ως Μαύρος 97 ή Ατυχής πόλεμος), τον οποίο παρακολούθησαν ανταποκριτές¹⁷⁵ μεγάλων ξένων περιοδικών και εφημερίδων (εικόνα 1). Αν και η φωτογραφία είχε ξεκινήσει να εκτυπώνεται με τη μέθοδο της φωτοτυπικής (κλισέ) στα διάφορα έντυπα, πολλά πρακτορεία συνέχισαν να χρησιμοποιούν ξυλογραφίες ή χαλκογραφίες, που γίνονταν από αντίστοιχες φωτογραφίες. Έτσι, στο μέτωπο στάλθηκαν πολλοί ζωγράφοι, όπως ο πολεμικός ζωγράφος Frederic Villiers. Ο πρώτος Έλληνας πολεμικός φωτογράφος, όπως αναφέρει ο Ξανθάκης, την περίοδο αυτή είναι ο Στέφανος Στουρνάρας με φωτογραφείο στο Βόλο (Ξανθάκης, 2008: 195).

Εικόνα 1 - Πανταζόπουλος Ν. Στρατόπεδο Φθιώτιδος (όπως αναγράφεται).

¹⁷⁵ Ορισμένοι από τους ξένους ανταποκριτές είχαν μαζί τους τη μηχανή - κουτί της Kodak, που έπαιρνε εύκαμπτο ρολό φιλμ. Την περίοδο αυτήν κυκλοφορούσε η No2 Kodak Camera, που έπαιρνε ρολό 60 στάσεων κυκλικών, καθώς και η No3 με ρολό 60 ή 100 στάσεων και με τετράγωνη πλάκα διαστάσεων 8,25x10,80εκ. Πληροφορίες από το Ξανθάκης, Α. (2008). *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1970*. Αθήνα: Πάπυρος, σ. 492.

Την περίοδο αυτή τα μέτρα λογοκρισίας κάτω από τα οποία εργάζονταν οι ανταποκριτές δεν ήταν αυστηρά σε σχέση με τις μετέπειτα επιτροπές λογοκρισίας που εφαρμόστηκαν την περίοδο των πολεμικών συγκρούσεων του Α Π.Π. και του Β΄ Π.Π.. Ο ειδικός πολεμικός ανταποκριτής στο πρακτορείο Reuter, Kinnaird Rose, αναφέρει ότι «Οι κινήσεις των ανταποκριτών αφέθηκαν στη δική τους πρωτοβουλία. Δεν επιβλήθηκε κανένας περιορισμός στις κινήσεις τους» (Kinnaird, 1997: 23). Οι περισσότερες φωτογραφίες, που σώθηκαν από τη περίοδο αυτή απεικονίζουν τραυματίες που είχαν μεταφερθεί στην Αθήνα, μιας και τέτοιες λήψεις, μακριά από τον κίνδυνο των μαχών και το φόβο τραυματισμού, ήταν «εύκολες» για τους φωτογράφους της πόλης οι οποίοι είχαν «εξασκηθεί» στα στατικά πορτρέτα των φωτογραφικών στούντιο τους. Γνωστή φωτογραφία της εποχής είναι του Πανταζόπουλου Νικόλαου από το γεφύρι της Άρτας, τη στιγμή που ελληνικά στρατεύματα εισέρχονται στην Ήπειρο (Ξανθάκης, 2008: 196).

Εικόνα 2 – Εικόνα επάνω: Δυστύχημα αυτοκινήτου από υπερβολική ταχύτητα / Εικόνα κάτω: Νεκρός Βούλγαρος Στρατιώτης.

Ο Βαλκανικός Πόλεμος, που ακολούθησε, είναι ο πρώτος πόλεμος που φωτογραφήθηκε πάρα πολύ όχι μόνο με στημένες φωτογραφίες αλλά και με εικόνες δράσης και σκηνές δυναμικού ρεαλισμού. Δεκάδες πολεμικοί ανταποκριτές έφθασαν με σκοπό να καλύψουν τις πολεμικές επιχειρήσεις, αποτελώντας τη πρώτη μαζικής κλίμακας κάλυψη ενός γεγονότος στη νοτιοανατολική Ευρώπη (Μιχαηλίδης, 2015β)¹⁷⁶. Η λογοκρισία, ακόμα και σε σκηνές νεκρών στα πεδία των μαχών, ήταν χαλαρή, πολλές από τις οποίες σήμερα σπάνια θα μπορούσαν να παρουσιαστούν (Ξανθάκης, 2008: 241). Επίσης, τα συχνά ατυχήματα, λόγω της υπερβολικής ταχύτητας των αυτοκινήτων, ήταν οπτικά αρεστά στους φωτογράφους και εύκολα σε λήψη για να τα απαθανατίσουν (**εικόνα 2**).

Αρκετές από τις φωτογραφίες της περιόδου ξεπερνούν σε ρεαλισμό πολλές από τις φωτογραφίες που τραβήχτηκαν κατά τη διάρκεια του Α΄ Π.Π., ενώ ορισμένες άνετα μπορούν να συγκριθούν με αυτές του Mathew Brady¹⁷⁷ (Μάθιου Μπρέιντυ) – **εικόνα 3** - από τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο την περίοδο 1861-1865 (Ξανθάκης, 2008: 241).

Εικόνα 3 - Matthew Brady's photo of what is left of some soldiers in the American Civil War after the battle of Antietam¹⁷⁸.

¹⁷⁶ Στο ίδιο: Η ιστορία των πολεμικών ανταποκριτών ξεκινάει από την εποχή του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856), και του Γαλλοπρωσικού πολέμου, που ακολούθησε δύο δεκαετίες αργότερα, οδηγώντας σε μια ραγδαία εξέλιξη των πολεμικών ανταποκρίσεων, σε τέτοιο βαθμό, ώστε το 1899 στο πρώτο συνέδριο των πολεμικών ανταποκρίσεων να εισηγηθεί η μεταχείριση των πολεμικών ανταποκριτών σε περίπτωση σύλληψης εν ώρα υπηρεσίας, ισάξια ενός αιχμαλώτου πολέμου.

¹⁷⁷ Ο Mathew Brady (18 Μαΐου 1822 - 15 Ιανουαρίου 1896) ήταν ένας από τους πρώτους Αμερικάνους φωτογράφους, για κάποιους πατέρας του φωτορεπορτάζ και γνωστός για τις φωτογραφίες του από τον Αμερικανικό Εμφύλιο Πόλεμο. Οι φωτογραφίες του είχαν τεράστιο αντίκτυπο στην κοινωνία κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ο ίδιος και οι εργαζόμενοι του φωτογράρισαν χιλιάδες εικόνες, συμπεριλαμβανομένων πεδίων μαχών, τη ζωή στο στρατόπεδο, και πορτρέτων διάσημων πολιτών της εποχής του, καθώς και αυτών του Αβραάμ Λίνκολν και του Robert E. Lee.

¹⁷⁸ Από το <https://gr.pinterest.com/jeremy2392/matthew-brady/>.

Το φωτογραφικό υλικό κατά την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων είναι αρκετό και καλύπτει κάθε πτυχή του πολέμου. Όμως, μπορεί να θεωρηθεί ως «ο πόλεμος του αγνώστου φωτογράφου» (Ξανθάκης, 2008: 243), γιατί οι περισσότεροι φωτογράφοι παραμένουν άγνωστοι. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι εκτός από τους ντόπιους φωτογράφους και ανταποκριτές αρκετοί στρατιώτες και αξιωματικοί κουβαλούσαν μαζί τους φωτογραφική μηχανή. Ήδη από το 1912 κυκλοφορούσε από την Kodak μια πολύ μικρή πτυσσόμενη μηχανή, που έμπαινε στο γιλέκο, η Vest-Pocket Kodak, γνωστή και ως «μηχανή του Α' Π.Π.»¹⁷⁹. Πολλές από τις φωτογραφίες των «αγνώστων φωτογράφων» καταγράφουν σκηνές της καθημερινής ζωής των κατοίκων, αφήνοντας ένα αισθητικό αποτέλεσμα, που δεν εντοπίζεται στις αντίστοιχες φωτογραφίες των επαγγελματιών. Για παράδειγμα, ένας στρατιώτης και ερασιτέχνης φωτογράφος αναφέρει: «Δεν είναι καλλιτεχνικές οι φωτογραφίες που θα δεις, για μένα όμως είναι γλυκές αναμνήσεις μιας ένδοξης κι όμορφης – αν και γεμάτης κόπους και κινδύνους – εποχής» (Ξανθάκης, 2008: 247). Κίνητρο των πιο πολλών φωτογράφων ήταν η δημοσίευση της δουλειάς τους σε λευκώματα της εποχής με την ανάλογη φυσικά χρηματική αμοιβή (τη πολιτική αυτή θα υιοθετήσουν αργότερα οι ερασιτέχνες στρατιώτες φωτογράφοι στον Α' Π.Π.). Το δημοφιλέστερο φωτογραφικό λεύκωμα ήταν η σειρά Πανόραμα του Πολέμου 1912-1913, του εκδότη Α. Κωνσταντινίδη¹⁸⁰.

Την περίοδο των Βαλκανικών Πολέμων του 1912-1913 ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες επαγγελματίες φωτογράφος είναι ο Αριστοτέλης Ρωμαΐδης ο οποίος μαζί με το Γερμανό F. Zeitz (Φ. Τσαιτς) πραγματοποίησαν μια διεξοδική καταγραφή των γεγονότων, φτάνοντας μέχρι τη Μακεδονία¹⁸¹. Η ποσότητα και η ποιότητα των φωτογραφιών που άφησαν είναι εντυπωσιακή, με το ρεαλισμό και τη ζωντάνια να κυριαρχούν, αποτελώντας σταθμό στη πολεμική φωτογραφία της εποχής. Αρκετές φωτογραφίες τους κατάφεραν να δημοσιευτούν σε ξένες εφημερίδες και περιοδικά όπως το «Illustration»¹⁸².

Το Σεπτέμβριο του 1915 ως τον πρώτο μήνα του 1916 διακόσιες πενήντα χιλιάδες Αγγλογάλλοι μετά την αποτυχημένη επιχείρηση να καταλειφθεί η χερσόνησος της Καλλίπολης ξεκίνησαν να κατακλύζουν τη πόλη της Θεσσαλονίκης για την ανάληψη στρατιωτικής δράσης εναντίον του «μαλακού υπογαστρίου» της Ευρώπης σχηματίζοντας τη λεγόμενη «Στρατιά της Ανατολής». Μαζί τους έφθασαν φωτογράφοι (επαγγελματίες και ερασιτέχνες¹⁸³) και ανταποκριτές¹⁸⁴, όπως ο Jimmy

¹⁷⁹ Περισσότερα για τις Vest-Pocket Kodak τη περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου παρακάτω.

¹⁸⁰ Η εκτύπωση των λευκωμάτων γινόταν στο τυπογραφείο της Εστίας.

¹⁸¹ Όλες οι φωτογραφίες προέρχονται από γυάλινες πλάκες διαστάσεων 9x12 εκ. και φέρουν πίσω σφραγίδα της επωνυμίας του φωτογραφείου τους στην οδό Σταδίου 11 και τα ονόματα τους «Photo Artistique Rhomaides & Zeitz». Το 2000 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Κέδρος ένα λεύκωμα με τίτλο Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913, με μεγάλο αριθμό φωτογραφιών τους. Δεν είναι εξακριβωμένο, όμως, αν οι φωτογραφίες αυτές έγιναν από τον Ρωμαΐδη – μεγάλος σε ηλικία τότε – ή από τον Zeitz. Για το λεύκωμα δες Τόπη, Α. (Επίμ.). (2000). *Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913. Το φωτογραφικό λεύκωμα των Ρωμαΐδη-Ζέιτς*. Αθήνα: Κέδρος.

¹⁸² Ενδεικτικά: περ. *Illustration* αρ. 3635, 3642, 3654, 3656. Πληροφορίες από το Ξανθάκης, Α. (2008). *ό.π.*, σ.σ. 213-214.

¹⁸³ Τη περίοδο του Α' Π.Π., ο Frédéric Boissonnas με τον τρίτο του γιο, τον Henri, ήταν στη Θεσσαλονίκη και φωτογράφιζε εκκλησίες της πόλης. Περισσότερα στο Boissonnas, F. (1919). *L' image de la Grèce. Salonique, la ville des belles églises*. Avec introduction de Daniel Baud-Bovy, Genève. Για τους περιηγητές που επισκέφτηκαν την Ελλάδα στις αρχές του 20ου αιώνα βλ. σχετικά

Hare, καταγράφοντας αμέσως τα ξένα πολεμικά στο λιμάνι, τις οχυρές θέσεις και τα χαρακώματα γύρω από την πόλη. «Πρέπει να είμαστε ευτυχείς που οι στρατιωτικοί αρέσκονται στο να αποτυπώνουν με τάξη και σε σειρά αυτά που πράττουν και όσα βλέπουν γύρω τους» (Μήτος, 2009: 15).

Η άφιξη των φωτογράφων και οι μετακινήσεις τους (ανάληψη αποστολής) γινόταν μετά από συνεννόηση και την εξασφάλιση των απαραίτητων εγγράφων, όπως του War Office (για τη Γαλλία). Οι πολεμικοί ανταποκριτές, επίσης, για να μεταβούν στην Ελλάδα έπρεπε να ζητήσουν από το τοπικό ελληνικό προξενείο άδεια εισόδου στη χώρα και να πληροφορηθούν από τις στρατιωτικές αρχές για το ρουχισμό που έπρεπε να φορούν (οι Γερμανοί ανταποκριτές για παράδειγμα, στο Δυτικό Μέτωπο είχαν φτιάξει μια καθορισμένη στολή) (Μιχαηλίδης, 2015β)¹⁸⁵.

Μετά το τέλος του Α΄ Π.Π. οι πολεμικές περιπέτειες για την Ελλάδα δεν τελείωσαν. Όταν ο ελληνικός στρατός αποβιβάστηκε στη Σμύρνη στις 2 Μαΐου 1919, δεν βρισκόταν μαζί του κανένας πολεμικός ζωγράφος ή φωτογράφος, σε αντίθεση με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Το φωτογραφικό τεκμήριο που υπάρχει οφείλεται στη δουλειά δύο ντόπιων καλλιτεχνών της Σμύρνης, των Προκοπίου Γεωργίου και Ζωγράφου Νίκου¹⁸⁶. Υπήρξαν και άλλοι φωτογράφοι που κάλυψαν τη Μικρασιατική εκστρατεία. Επίσης, μεγάλο μέρος των φωτογραφιών έγινε και από στρατιώτες που είχαν στοιχειώδεις γνώσεις φωτογραφίας, μετά από εντολή της Γεωγραφικής Υπηρεσίας Στρατού. «Η λογοκρισία ήταν ιδιαίτερα αυστηρή συγκριτικά με τους Βαλκανικούς Πολέμους. Οι λίγες ρεαλιστικές φωτογραφίες που υπάρχουν τραβήχτηκαν από ερασιτέχνες αξιωματικούς και οπλίτες και φυσικά δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ» (Ξανθάκης, 2008: 265). Μετά την τραγωδία της Μικρασιατικής εκστρατείας το κύμα των προσφύγων καταγράφηκε από ξένους ανταποκριτές, οι οποίοι βρήκαν το γεγονός της εγκατάστασης των προσφύγων σε διάφορες βυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης (της Αχειροποιήτου, τότε Αγίας Παρασκευής, της Παναγιάς Χαλκέων, των Αγίων Αποστόλων και της Αγίας Αικατερίνης) γραφικό και αποφάσισαν να το απαθανατίσουν.

Γρηγορίου, Α. & Χεκίμογλου, Ε. (2008). *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών 1430-1930*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη: Μίλητος, σ.σ. 187-212. Οι ιδιωτικές φωτογραφίες είναι τυπωμένες σε μικρότερο μέγεθος μιας και η πολυτέλεια της σπατάλης του φωτογραφικού υλικού ήταν προνόμιο των ενταταλμένων φωτογράφων.

¹⁸⁴ Πολλοί ήταν οι ανταποκριτές που κάλυψαν τις εξελίξεις στο Μακεδονικό Μέτωπο, όπως ο G.Ward Price, ο Harry Griswold Dwight του National Geographic, ο Collinson Owen, εκδότης της αγγλόφωνης εφημερίδας Balkan News. Περισσότερα στο Μιχαηλίδης, Δ., Ι. (2015β). Πολεμικοί ανταποκριτές στο Μακεδονικό Μέτωπο. *Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου*. Θεσσαλονίκη.

¹⁸⁵ Μιχαηλίδης, Δ., Ι. (2015β). ό.π.

¹⁸⁶ Περισσότερα για τη δουλειά τους στο Ξανθάκης, Α. (2008). ό.π., σ.σ. 259- 261.

4.1. Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής (La Section Photographique de l'Armée Orient – S.P.A.O.)

Το S.P.A. προσπαθώντας να καταγράψει τα πολεμικά γεγονότα του Α΄ Π. Π. για την επίτευξη των στόχων που τέθηκαν κατά τη δημιουργία του (Προπαγάνδα, Στρατιωτικές Πληροφορίες και Ιστορική Φωτοκαταγραφή γεγονότων), πραγματοποίησε ανταποκρίσεις σε όλα τα μέτωπα του πολέμου. Μετά την αποτυχία των επιχειρήσεων στη Καλλίπολη¹⁸⁷, ο συμμαχικός στρατός μεταφέρθηκε στη Θεσσαλονίκη για να βοηθήσει την υποχώρηση του Σέρβικου Στρατού δημιουργώντας σταδιακά το Στρατό της Ανατολής του Μακεδονικού Μετώπου. Η ουσιαστική αποβίβαση των συμμαχικών δυνάμεων ξεκίνησε τον Οκτώβριο του 1915, αλλά η πρώτη καταγραφή οπερατέρ σημειώνεται με την άφιξη του Αρχιστράτηγου Maurice Sarrail (Μωρίς Σαράιγ, μετέπειτα διοικητή του Στρατού της Ανατολής). Μαζί με τη συνοδεία, αποβιβάστηκε και ο Serge Leonce (Σερζ Λεόνς), ο οποίος κατέγραψε την αποβίβαση των αξιωματικών, την υποδοχή του Στρατηγού Σαράιγ και την επίσκεψη του στο στρατόπεδο του Ζέϊτενλικ (Γιαννικοπούλου, 2008: 18)¹⁸⁸. Σταδιακά, με την άφιξη και άλλων φωτογράφων σχηματίστηκε το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής (Section Photographique de l'Armée Orient, εφεξής S.P.A.O.), με επικεφαλής τον υπολοχαγό Charles Delac (Σαρλ Ντελάκ)¹⁸⁹, διευθυντή του «*Film d' Art*», παραγωγό, σεναριογράφο και πρόεδρο του συνδικάτου του Γαλλικού Κινηματογράφου (René – Ford, 1947).

Την αρχική πενταμελή ομάδα του S.P.A.O., πέρα του Serge Leonce, συμπλήρωναν άλλοι τέσσερις στρατιώτες φωτογράφοι, ο Gustave Mouclier (Γκυστάβ Μουκλιέ), ο Jules Boudet (Ζυλ Μπουντέ), ο R. Cardot (Κανρτό) και ο Bouchet (Μπουσέ) (Γιαννικοπούλου, 2008: 18). Ο στρατηγός Σαράιγ προσπαθώντας να προβάλλει τις δραστηριότητες του μέσα από τις φωτογραφίες και τις ταινίες, άλλωστε «είναι ο πολυφωτογραφημένος Αρχιστράτηγος»¹⁹⁰, κράτησε κοντά του το τμήμα σε μια επιταγμένη βίλα της Λεωφόρου των Εξοχών¹⁹¹ (εικόνες 5, 7, 8, 9, 10, 11), στην πόλη

¹⁸⁷ Από την επιχείρηση της Καλλίπολης λίγες είναι οι φωτογραφίες των Γάλλων φωτογράφων, οι οποίοι περιορίστηκαν στην καταγραφή της ζωής στα χαρακώματα, τα πλοία και τις αποθήκες ανεφοδιασμού, τις εγκαταστάσεις επιμελητείας στη Λήμνο και αεροφωτογραφίες. Αιτία αυτού του περιορισμού ήταν η διαταγή εκ Γαλλίας να μην γίνει καταγραφή των τραυματιών και των ακρωτηριασμένων στα νοσοκομεία που είχαν στηθεί. Οι περισσότερες φωτογραφίες που διαδόθηκαν στον τύπο ήταν από Αυστραλούς και Νεοζηλανδούς, από τις δικές τους προσωπικές μηχανές. Αρχεία αυτών υπάρχουν στο Imperial War Museum (IWM). Στη ταινία «Gallipoli», έτος παραγωγής 1981, του Πίτερ Γουίαρ, γίνεται αναφορά της χρήσης φωτογραφικών μηχανών «Vest Pocket Kodak camera» από τους στρατιώτες.

¹⁸⁸ Ανέκδοτη διπλωματική διατριβή της Γιαννικοπούλου Θ., Ε. (2007). *Σημαδεύοντας μέσα από το φακό: Η ιστορία της Φωτογραφικής Υπηρεσίας του γαλλικού στρατού και η δράση της στα Βαλκάνια στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1915-1919)*. Αθήνα: ΑΚΤΟ.

¹⁸⁹ Περισσότερα για τον Σαρλ Ντελάκ στο https://fr.wikipedia.org/wiki/Charles_Delac.

¹⁹⁰ Ο συγκεκριμένος στρατηγός, ως αρχιστράτηγος όλων των συμμαχικών δυνάμεων του ανατολικού μετώπου με έδρα τη Θεσσαλονίκη, φρόντισε για την προσωπική του προβολή περισσότερο από κάθε άλλον στρατιωτικό, όχι μόνον της Γαλλίας αλλά και των υπολοίπων συμμαχικών δυνάμεων. Αποτέλεσμα, ένα πλήθος φωτογραφιών αλλά και πολλών κινηματογραφικών ταινιών με πρωταγωνιστή τον ίδιο. Σχετικά βλ. στο Σατραζάνης, Α. (2015). *Οι τρεις Γάλλοι αρχιστράτηγοι της «Στρατιάς της Ανατολής» στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 72.

¹⁹¹ Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού αιώνα άρχισαν να κτίζονται έξω από τα τείχη της Θεσσαλονίκης, στα ανατολικά της πόλης, στην περιοχή των "Εξοχών" (είχε αυτό το όνομα, γιατί εκεί υπήρχαν κήποι και γεωργικές εκτάσεις) μικρότερα ή μεγαλύτερα νεοκλασικά σπίτια,

της Θεσσαλονίκης, σημερινή οδός Βασιλίσσης Όλγας (Γιαννικοπούλου 2008: 19· Μήτος, 2009).

Το τμήμα, προφανώς, στελεχώθηκε και από άλλους φωτογράφους ή βοηθητικό προσωπικό (εικόνα 4), όπως το Μάρτιο του 1916 όταν με μετάθεση του S.P.A.O. έφθασε ο κινηματογραφιστής René Harivel. Όπως έχει επισημανθεί αρκετές ήταν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες φωτογράφος του τμήματος δρούσε και ως οπερατέρ και το αντίστροφο, λειτουργία η οποία υποθετικά θα πραγματοποιήθηκε και στο S.P.A.O., ειδικά λόγω του μειωμένου αριθμού αποσπασμένου προσωπικού σε αυτό ή συνένωσης του S.P.A.O. και του S.C.A.O. στο S.P.C.A.O.¹⁹². Οι φωτογράφοι (operator) στο Μακεδονικό Μέτωπο, προφανώς, στις αποστολές δούλευαν ανά δύο και κατέγραφαν τα ίδια θέματα, όπως γινόταν και στη Γαλλία.

Η Γιαννικοπούλου στην εργασία της αναφέρει ότι στα αρχεία του Στρατού¹⁹³ γίνεται αναφορά σε 22 ονόματα ατόμων που απασχολήθηκαν στο S.P.A.O. (Γιαννικοπούλου, 2008), χωρίς να παρέχονται επιπλέον στοιχεία για την ιδιότητα τους. Ίσως να ήταν βοηθητικό προσωπικό ή απεσταλμένοι φωτογράφοι του κεντρικού S.P.A. από τη Γαλλία που πραγματοποιούσαν αποστολές στο Μακεδονικό Μέτωπο, όπως ο φωτογράφος Fernand Cuville. Πληροφορίες για άλλα ονόματα φωτογράφων του S.P.A.O., αλιεύτηκαν από ένα άρθρο¹⁹⁴ της Αγγελικής Γραμματικοπούλου (30 Νοεμβρίου 2012), η οποία αναφέρει τα εξής ονόματα: Le Baron Roger, Charles Martel, Maurin και Pivot, Machard Pierre, Dubray, Bilowski Henri, Frédéric Gadmer, Georges Dangereux. Τα συγκεκριμένα ονόματα μπορούν να ταυτοποιηθούν και από τη βάση δεδομένων της M.A.P., όσο αφορά τις λήψεις φωτογραφιών που πραγματοποιήθηκαν στο Μακεδονικό Μέτωπο. Αντίθετα, τα ονόματα των Serge Leonce, Gustave Mouclier, Jules Boudet, R. Cardot, Bouchet και Charles Delac δεν εντοπίζονται στη βάση δεδομένων της M.A.P.. Σε διερεύνηση φωτογραφιών με βάση την εξέλιξη των γεγονότων που πραγματοποιήθηκαν στο Μακεδονικό Μέτωπο, οι οποίες υποτίθεται ότι καταγράφηκαν από μέλη του S.P.A.O., παρατηρείται ότι σε πολλές φωτογραφίες είναι καταχωρημένο στα στοιχεία του φωτογράφου το

αλλά και εντυπωσιακές βίλλες, οι λεγόμενοι "Πύργοι", που χάρισαν σε όλη τη συνοικία την ονομασία «Εξοχές». Οι ιδιοκτήτες τους ήταν λιγότερο ή περισσότερο ευκατάστατοι, αλλά και πραγματικά πλούσιοι Θεσσαλονικείς Έλληνες, Εβραίοι, Μουσουλμάνοι, Εξισλαμισμένοι Εβραίοι-Ντονμέδες, διάφοροι Ευρωπαίοι-που ασχολούνταν με μεταπρατικές και επιχειρηματικές δραστηριότητες στην πολυπολιτισμική Θεσσαλονίκη, το σημαντικό κέντρο της Οθωμανικής αυτοκρατορίας στα Βαλκάνια. Βέβαια, στην ευρύτερη περιοχή δε χτίστηκαν μόνο μεγάλα νεοκλασικά σπίτια και εντυπωσιακοί "Πύργοι" από πλούσιους Θεσσαλονικείς. Χτίστηκαν και πιο ταπεινές κατοικίες από λιγότερο εύπορους κατοίκους. Μετά την απελευθέρωση, το 1912, οι μουσουλμάνοι εγκαταλείπουν τις επαύλεις τους, κατά τη διάρκεια του Α' Π.Π. τα κτίρια επιτάσσονται και στεγάζουν στρατιωτικές υπηρεσίες. Επίσης, το κτιριακό δυναμικό της λεωφόρου συμπληρώθηκε από περιορισμένο αριθμό νέων κατασκευών, που συντάχθηκαν μορφολογικά με τα αρχιτεκτονικά ρεύματα της εποχής. Παράλληλα, όμως, μεγάλο μέρος των επιβλητικών επαύλεων εγκαταλείφθηκε, λόγω της αποχώρησης των μουσουλμανικών και αρκετών εβραϊκών οικογενειών. Πολλά κτήρια χρησιμοποιήθηκαν μετά το 1922 για τη στέγαση προσφύγων. Πολύ καλή μελέτη, για τη περιοχή των Εξοχών είναι το πρόσφατο βιβλίο του Κολώνα, Β., Σ. (2016). *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Εικονογραφία της συνοικίας των εξοχών (1885- 1912)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

¹⁹² Στην Γαλλία η ένωση των δύο τμημάτων, επίσημα έγινε στις 6 Φεβρουάριου το 1917. Στην Ελλάδα δεν υπάρχουν στοιχεία για το αν τα δύο τμήματα λειτούργησαν ξεχωριστά και ενώθηκαν το 1917 ή αν εξαρχής ήταν συνενωμένα σε ένα.

¹⁹³ Δυστυχώς τα αρχεία αυτά και επίσημη λίστα ονομάτων φωτογράφων της S.P.A.O. εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια συγγραφής της παρούσας εργασίας.

¹⁹⁴ Το άρθρο στο <http://agioritikesmimes.blogspot.gr/2012/11/2311.html>

«Opérateur K (code armée, photographe)». Το συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί με βάση τη χρήση του κωδικού K, κάτι που το τεκμηριώνει και η Guillot (2014α), είναι ότι μεταξύ των ετών 1915 – 1919 οι φωτογράφοι του S.P.A. είχαν πάντα την υποχρέωση να κρύβουν το όνομά τους υπέρ της γενικής μνείας του τμήματος. Αν και τα στοιχεία τους υπάρχουν πίσω από τα φύλλα καταγραφής αποστολών και σε μεμονωμένες φωτογραφίες, μερικοί, ωστόσο, έγιναν περισσότερο γνωστοί από άλλους φέροντας ξεχωριστό κωδικό. Συνεπώς, με μια διαδικασία ταυτοποίησης πηγών και αναφορών μπορεί να σχηματιστεί μια ανεπίσημη λίστα φωτογράφων και οπερατέρ που στελέχωσαν στο Μακεδονικό μέτωπο το S.P.A.O. (αργότερα S.P.C.A.O.).

Εικόνα 4 – Αποβίβαση! Φωτογραφία από προσωπικό άλμπουμ Γάλλου αξιωματικού, στις 29 Ιουλίου του 1916. Ο αξιωματικός κάθεται πάνω σε αποσκευές, στη μια εκ των οποίων αναγράφεται «Section photographique de l'armée» - Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού. Ίσως να πρόκειται για φωτογράφο του τμήματος. Πηγή: Gallica.

Οι φωτογράφοι Leonce και Boudet από τις πρώτες ημέρες της υπάρξεως του S.P.A.O. επιδόθηκαν στην καταγραφή διάφορων γεγονότων στρατιωτικής φύσεως,

όπως η αποβίβαση ανδρών των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ και πολεμικού υλικού στο λιμάνι, τα πλοία στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, την εκφόρτωση υλικού και υποζυγίων, την μεταφορά και εγκατάσταση των στρατιωτών στα στρατόπεδα που δημιουργήθηκαν στη πόλη, το υλικό καταυλισμών, τα αποικιακά στρατεύματα που άρχισαν να καταφθάνουν και τις μετακινήσεις αυτοκινήτων και φορτηγών (Γιαννικοπούλου, 2008). Αυτό που τους ενδιέφερε περισσότερο ήταν να καταγράψουν τις εγγενείς δυσκολίες του Ανατολικού Μετώπου, του εφοδιασμού των στρατιωτών και της υγειονομικής περίθαλψης. Στις καταγραφές τους δεν υπάρχουν καθόλου εικόνες πραγματικής μάχης και νεκρών στρατιωτών.

Η προώθηση των τμημάτων της 57^{ης} και 156^{ης} μεραρχίας για την κάλυψη της σερβικής υποχώρησης¹⁹⁵, καταγράφηκε από τον Boudet, ο οποίος μετά την παραμονή μιας εβδομάδας στο Κρίβολακ, επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη, για να καταγράψει μαζί με τον Mouclier την πόλη και τα περίχωρα της. Ο «νόστος της Ανατολής» (orientalism), από την εποχή της εφεύρεσης της φωτογραφίας και ιδιαίτερα μετά τους Ναπολέοντειους πολέμους, συνέπαιρνε τους φωτογράφους. Η Θεσσαλονίκη «η πόλη, που είχε μετατραπεί σε ένα απέραντο στρατόπεδο βρώμικο και αντιπαθητικό, όπου μερμηγκιάζουν μες στο χακί όλες οι φυλές του Ισραήλ. Όλους αυτούς τους κουβάλησαν οι Ευρωπαίοι απ' την άκρια του κόσμου, για να σκοτώσουν και να σκοτωθούν υπέρ της Ελευθερίας των λαών», όπως αναφέρει ο Μυριβήλης (Μυριβήλης, 1924: 35), θα μείνει για πάντα στην ιστορία μέσα από το πλούσιο αρχείο που παρήγαγε το Φωτογραφικό Τμήμα.

Η εργασία των Leonce και Boudet ξεκίνησε την 1^η Νοεμβρίου του 1915. Όπως αναφέρει η Γιαννικοπούλου, η εμφάνιση των φωτογραφιών και η εκτύπωση των γυάλινων πλακών γινόταν από τους Mouclier και Cardot, στους διαμορφωμένους σε εργαστήρια χώρους, σε 20 - 25 αντίτυπα¹⁹⁶, με ανάλογο κωδικό αριθμό λήψης¹⁹⁷, λεζάντα και ημερομηνία (Γιαννικοπούλου, 2008: 20). Οι φωτογραφίες που παράγονταν από το S.P.A.O. μετέπειτα αποστέλλοταν στο κεντρικό γραφείο στο Παρίσι για την καταγραφή και την αρχειοθέτηση των ντοκουμέντων, την εξέταση τους από την επιτροπή της στρατιωτικής λογοκρισίας και τέλος τη διοχέτευση του λογοκριμένου οπτικού υλικού σε εφημερίδες, περιοδικά και επιστολικά δελτάρια (καρτ ποστάλ)¹⁹⁸. Στη Θεσσαλονίκη το S.P.A.O. μετά τη διαδικασία της λογοκρισίας

¹⁹⁵ Στη βάση δεδομένων της M.A.P., με τίτλο «Départ des troupes françaises de Salonique pour le front serbe» - αναχώρηση των Γαλλικών Στρατευμάτων της Θεσσαλονίκης για το Σέρβικο Μέτωπο, εντοπίζονται μόλις 20 φωτογραφίες, σχεδόν όλες τραβηγμένες από τον Opérateur H: Gadmer, κάποιες δεν φέρουν όνομα φωτογράφου, ενώ για την αναζήτηση «Retraite de la Serbie» - αποχώρηση της Σερβίας, μόλις 3 φωτογραφίες από έναν Υπολοχαγό Paris. Συγκεντρωτικά, στην αναζήτηση «La direction des opérations militaires en 1915» - Η διεύθυνση των στρατιωτικών επιχειρήσεων του 1915 εντοπίζονται 118 φωτογραφίες.

¹⁹⁶ Μεγέθους συνήθως φωτογραφικών διαστάσεων 17,50 χ12,50 εκατοστών.

¹⁹⁷ Ο κωδικός αποτελούταν από ένα γράμμα και τέσσερα ψηφία, όπως H4567 ή K8034. Οι κωδικοί μπορεί να αντιπροσώπευαν τη τοποθεσία της λήψης ή να ταυτίζονταν με το έργο ενός φωτογράφου, άποψη που δεν έχει τεκμηριωθεί και παραμένει υποθετική.

¹⁹⁸ Πολλές φωτογραφίες του Φωτογραφικού Τμήματος, των απλών αξιωματικών και των οπλιτών, αλλά και ιδιωτών χρησιμοποιήθηκαν για την εκτύπωση ταχυδρομικών δελταρίων, που στις αρχές του 20^{ου} αιώνα συνιστούσαν σημαντικότατο μέσο επικοινωνίας. Με τον τρόπο αυτόν ο ταξιδιώτης έδινε στον παραλήπτη μια εικόνα του τόπου που βρισκόταν, μαζί με λίγα λόγια. Στη διάρκεια του Μακεδονικού Μετώπου πολλές φωτογραφίες, μετά την άδεια της στρατιωτικής λογοκρισίας, δόθηκαν σε ντόπιους, εβραίους, εκδότες, οι οποίοι τύπωσαν εκατοντάδες χιλιάδες ταχυδρομικά δελτάρια για τις ανάγκες των στρατευμάτων, τις οποίες ταχυδρομούσαν προς συγγενείς και φίλους εν είδει

παρείχε φωτογραφικό υλικό στις ξενόγλωσσες εφημερίδες, που εκδίδονταν στην πόλη για τις ανάγκες των στρατευμάτων (Κανδυλάκης, 2015)(περισσότερα στο Κεφάλαιο Προπαγάνδα – Λογοκρισία).

Η μεταβίβαση του υπολείμματος του Σέρβικου Στρατού στη Κέρκυρα για περίθαλψη και ανασυγκρότηση, μετά την άτακτη φυγή, εξαιτίας της επίθεσης των Βουλγάρων τον Οκτώβριο του 1915 καταγράφηκε από Γάλλους γιατρούς και Σέρβους αξιωματικούς με τις προσωπικές τους φωτογραφικές μηχανές ή από ανεξάρτητους δημοσιογράφους περιοδικών και εφημερίδων της Γαλλίας και όχι από το S.P.A.O.¹⁹⁹, «λόγω της απρογραμματίστης αποστολής του Γαλλικού Γενικού Επιτελείου» (Γιαννικοπούλου, 2008: 21). Η γενικότερη πολιτική και κοινωνική ζωή της Ελλάδας δεν θα αφήσει αδιάφορους τους οπερατέρ του S.P.C.A. Ενδεικτικά: α) η κήρυξη του Στρατιωτικού Νόμου στη Θεσσαλονίκη καταγράφηκε από τους Leonce και Delac, αλλά η λογοκρισία απαγόρευσε τη διάδοση των φωτογραφιών, β) το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας και η Προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, καταγράφηκαν από τους Delac, Cardot και Harivel, γ) η αποβίβαση των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στον Πειραιά, τα Νοεμβριανά και τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην Αθήνα για τον εξαναγκασμό της παραίτησης του βασιλιά Κωνσταντίνου δεν καλύφθηκαν επίσημα από φωτογράφους του S.P.A.O., αλλά από αξιωματικούς του Γαλλικού Ναυτικού, δ) η κατάληψη της Αθήνας από τους Γάλλους και ο σχηματισμός της Νέας κυβέρνησης το 1917 καταγράφηκαν από ειδικό κλιμάκιο του S.P.A.O., που στάλθηκε από τη Θεσσαλονίκη (**αναλυτικά η καταγραφή της κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης της Ελλάδας στο 4.3.1**).

Ο Leonce κατέγραψε φωτογραφικά τη συμμαχική επίθεση προς τη Φλώρινα και το Μοναστήρι μαζί με την 156^η Γαλλική Μεραρχία επιστρέφοντας με 500 περίπου φωτογραφικές πλάκες. Από τον Ιανουάριο του 1917 ως τον Μάρτιο του 1917 οι Mouclier και Boudet ξεκίνησαν αποστολές σε διάφορες πόλεις της Μακεδονίας απαθανατίζοντας οτιδήποτε τους κινούσε την περιέργεια για τον πολιτισμό του ελληνικού λαού και τα ανατολίτικα τοπία. Επίσης, οι φωτογράφοι πραγματοποίησαν διάφορες συνεργασίες με άλλες υπηρεσίες του Στρατού της Ανατολής, όπως η συμμαχική αεροπορία και η Αρχαιολογική Υπηρεσία (**αναλυτικά στο 4.4**).

Τέλος, οι φωτογράφοι του S.P.C.A.O. αποφασισμένοι να φωτογραφίσουν τα πάντα απαθανάτισαν τις επιθέσεις του γερμανικού Ζέπελιν το 1915, την καθημερινή ζωή των στρατιωτών των συμμαχικών δυνάμεων στα στρατόπεδα και στις πόλεις που

ημερολογίου. Από το Μέγας, Γ. (2015α). *Τα συμμαχικά στρατεύματα: Η Βαβέλ των Φυλών*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 22.

199 Στη βάση δεδομένων της M.A.P. για την Κέρκυρα εντοπίζονται 461 φωτογραφίες με το όνομα αναζήτησης 'CORFOU'. Με μικρή έρευνα παρατηρείται ότι: α) πολλές φωτογραφίες δεν έχουν στοιχεία στο όνομα του φωτογράφου – κενό, β) υπάρχουν 133 φωτογραφίες καταχωρημένες στο όνομα του Vaucher Robert, από το έτος 1915 ως τον Ιανουάριο του 1917. Η φωτογραφική του αποστολή ξεκινάει από την Ιταλία (62 φωτογραφίες), μετά την Αλβανία (14 φωτογραφίες), για να καταλήξει στην Ελλάδα και την Κέρκυρα (56 φωτογραφίες), όπου καταγράφει τη βοήθεια των Γάλλων, στην πόλη της Κέρκυρας και στο νησί Βίδο, προς τον σέρβικο στρατό που κατέφθασε. Η εφημερίδα «L'Illustration» στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου απασχόλησε πολλούς δημοσιογράφους. Ο Robert Vaucher εργάστηκε για την εφημερίδα στην Ιταλία, την Αλβανία, τη Σερβία, την Ελλάδα, τη Ρωσία, την Αυστρία, την Ουγγαρία και την Πολωνία, γ) από φωτογράφους του S.P.A.O.

περνούσαν, τη μεγάλη πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης το 1917 (**αναλυτικά παρακάτω στο 4.3**) το ειρηνικό έργο της Στρατιάς της Ανατολής, τις αποφασιστικές και νικηφόρες μάχες του 1918 υπό τις διαταγές των στρατηγών Guillaument και Franchet d' Esperey ως την παράδοση της Βουλγαρίας το 1918 και τον τερματισμό του πολέμου με την παρουσία των ελληνικών στρατευμάτων στην παρέλαση της 14ης Ιουλίου 1919 στο Παρίσι κατά τη διάρκεια των εορτασμών της νίκης. Περισσότερο καταγράφονται τα σερβικά και τα ρωσικά στρατεύματα, ακολουθούν τα βρετανικά, τα ελληνικά και τα ιταλικά και σε μικρότερο βαθμό τα βουλγαρικά (Ξανθάκης, 2008: 255).

Για το S.P.A.O., ο Thomas E., συγγραφέας ενός φυλλαδίου²⁰⁰ της γαλλόφωνης εβραϊκής εφημερίδας της Θεσσαλονίκης «L' Indépendant», για το έργο της Γαλλικής Στρατιάς στη Μακεδονία αναφέρει: «Δεν υπάρχει μια γραφική τοποθεσία, ένας χαρακτηριστικός χώρος της περιοχής, μια πόλη ή ένα χωριό της Μακεδονίας όπου τα γαλλικά στρατεύματα παρέμειναν, που δεν έχει αποτυπωθεί με φωτογραφία. Όλοι οι τύποι των ανθρώπων, τόσο πολλοί και τόσο περίεργοι, φωτογραφήθηκαν επίσης. Υπάρχει ένα σύνολο μιας εξαιρετικής εθνογραφικής ποικιλίας, ένας όγκος τεκμηρίων των οποίων η πιστότητα δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, και θα είναι ιδιαίτερα πολύτιμη για όσους επιθυμούν να μελετήσουν με επιστημονικό τρόπο τα δημογραφικά στοιχεία της Μακεδονίας» (Σατραζάνης, 2012α: 129).

Εικόνα 5 - Οπερατέρ της Στρατιάς της Ανατολής στον κήπο του κτηρίου των εργαστηρίων του Φωτογραφικού Τμήματος στη λεωφόρο Β. Όλγας (Ιούλιος 1916)²⁰¹. Πηγή: E.C.P.A.D.

Στα αρχεία της βάσης δεδομένων της M.A.P. αν πραγματοποιηθεί αναζήτηση της λέξεως «Photographique» για την Ελλάδα, εντοπίζονται 14 φωτογραφίες σχετικές με το S.P.A.O. (μετέπειτα S.P.C.A.O.). Στο σύνολο των 14 φωτογραφιών,

200 Εφημερίδα L' Indépendant: Thomas Edgar, L' œuvre civilisatrice de l' Armée Française en Macédoine (Étude publiée par «L' Indépendant», septembre – octobre 1918, Salonique: Aquarone, 1918 – από το βιβλίο του Thomas Edgar με τίτλο «Το πολιτιστικό έργο του Γαλλικού Στρατού στη Μακεδονία», το οποίο δημοσιεύτηκε σε συνέχειες το Σεπτέμβριο και τον Οκτώβριο του 1918 στην εφημερίδα L' Indépendant.

201 Γαλλικός τίτλος «Opérateurs photographes de l'Armée d' Orient dans le jardin du bâtiment des laboratoires du Service Photographique situé à l'avenue de la Reine Olga (Juillet 1916)», από το Φωτογραφικό λεύκωμα, (1991). Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του μεγάλου πολέμου. Φωτογραφίες της Στρατιάς της Ανατολής (1915-1919). Θεσσαλονίκη: Εθνική τράπεζα της Ελλάδος.

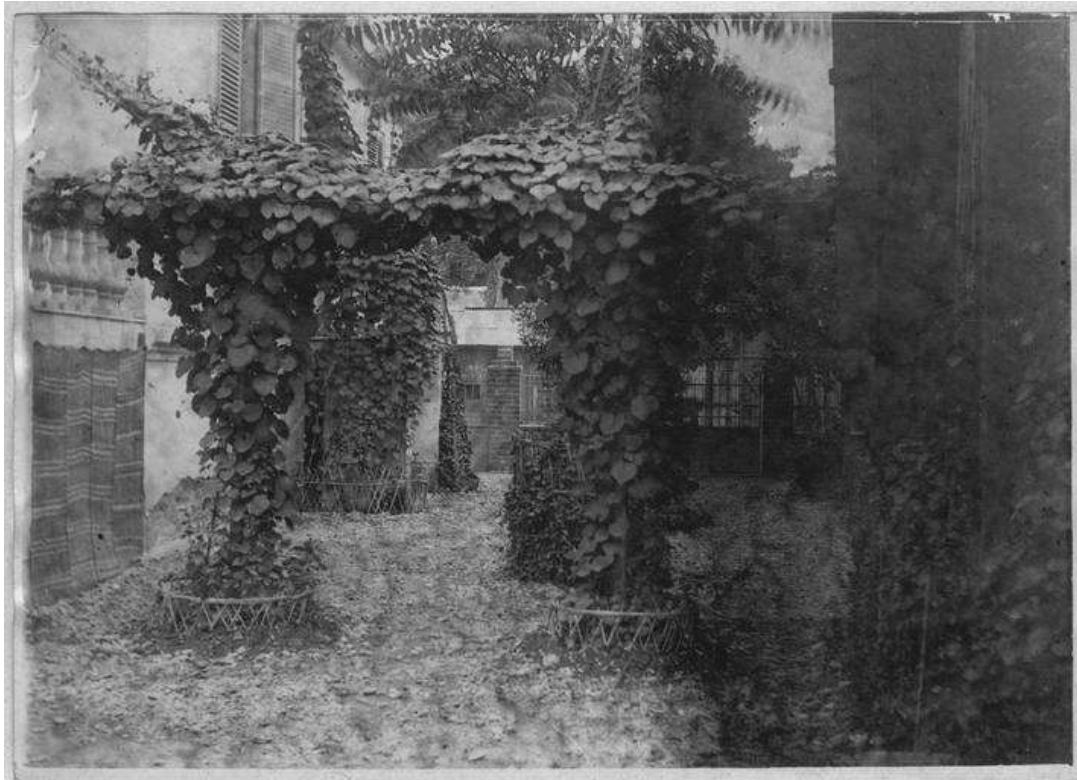
εντοπίζονται αρκετά «στημένα» ομαδικά πορτρέτα, η λήψη των οποίων έχει γίνει στη Θεσσαλονίκη, στη βίλα της Λεωφόρου των Εξοχών όπου στεγαζόταν η υπηρεσία (εικόνες 6, 8, 9, 10, 11, 12). Οι φωτογράφοι ποζάρουν σε διάφορα εξωτερικά σημεία του σπιτιού (σκάλες – κήπος – αυλόπορτα), διαδίδοντας τη «βάση» τους στη Θεσσαλονίκη, με τον όμορφο κήπο (εικόνα 7) και τον γάιδαρο τους (εικόνα 8). Δυστυχώς σε καμία σχεδόν φωτογραφία δεν γίνεται αναφορά κάποιου ονόματος ατόμου που απεικονίζεται, εκτός του ονόματος αυτού που έχει κάνει τη λήψη (Opérateur T: Dubray, Opérateur H: Gadmer Frédéric, Opérateur K (code armée, photographe) και Opérateur V: Bilowski). Μόνο στην **εικόνα 16** πιθανολογείται η παρουσία του Frédéric Gadmer. Ίσως σε κάποιες φωτογραφίες, όπως των **εικόνων 5, 6, 11, 12**, μπορεί να γίνει μια υπόθεση σχετική με την ιδιότητα, παρατηρώντας το ρουχισμό των στρατιωτών, για το ποιοι μπορεί να είναι οι αξιωματικοί και ποιοι το βοηθητικό προσωπικό. Η χρονική περίοδος των φωτογραφιών καλύπτει τα έτη 1916-1918.

Εικόνα 6 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. Les opérateurs de la Section photographique (Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής. Οι οπερατέρ του Φωτογραφικού Τμήματος), 7-3-1918. M.A.P./2008.

Από τις εικόνες που ακολουθούν παρατηρείται: α) ότι τα μέλη του S.P.A.O. σε σχέση με τους απλούς στρατιώτες διέθεταν αρκετά προνόμια, μένοντας σε κατοικίες (ειδικότερα η S.P.A.O. σε επιταγμένη βίλα λόγω του Σαράιγ) και όχι σε σκηνές, ακόμη και όταν ήταν σε αποστολή (**εικόνα 16**). Βέβαια, η Guillot (2011) αναφέρει ότι οι φωτογράφοι λαμβάναν ημερήσια πληρωμή κατά την αποστολή τους για να καλύψουν τις ανάγκες της στέγασης και της διατροφής τους και οι εντολές πληρωμής τους αποστέλλονται όταν είναι μακριά από το S.P.A., β) ενώ οι φωτογράφοι του τμήματος δεν μπορούσαν να καταταγούν ως υπαξιωματικοί αλλά στην καλύτερη περίπτωση ως Δεκανείς κάτι που τους επέφερε πολλά προβλήματα ως

προς την επιβολή της παρουσίας τους έναντι των αξιωματικών, στην Ελλάδα κάτι τέτοιο δεν καταγράφεται.

Εικόνα 7 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. Jardin (Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής. Ο κήπος), 1917.09. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 8 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. L'âne de la S.P.A.O. (Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής, Ο γάιδαρος της S.P.A.O) 12 – 1916. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 9 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. Local du service photographique de l'Armée d'Orient (Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής. Τοπική φωτογραφική υπηρεσία του Στρατού της Ανατολής), 6-8-1916. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 10 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. Local du service photographique de l'Armée d'Orient (Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής. Τοπική φωτογραφική υπηρεσία του Στρατού της Ανατολής), 6-8-1916. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 11 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. Local du service photographique de l'Armée d'Orient (Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής. Τοπική φωτογραφική υπηρεσία του Στρατού της Ανατολής), 6-8-1916. M.A.P./2008

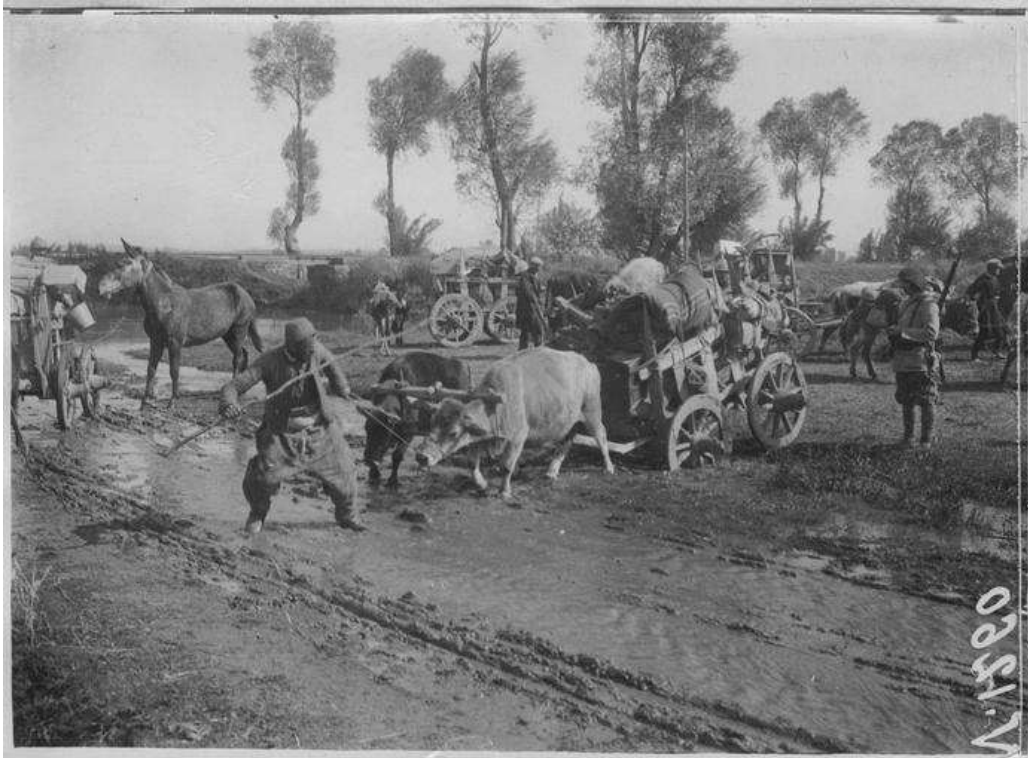

Εικόνα 12 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. Popote des officiers opérateurs de la S.P.A.O. (Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής. Η λέσχη των οπερατέρ αξιωματικών του S.P.A.O.) 12-1916. M.A.P./2008.

Για τη δράση των μελών του S.P.A.O. (μετέπειτα S.P.C.A.O.), δεν υπάρχουν πολλές φωτογραφίες. Στις 4 φωτογραφίες, που εντοπίζονται στη Μ.Α.Ρ., καταγράφονται κυρίως οι δυσκολίες που αντιμετώπιζαν οι φωτογράφοι στη διάρκεια κάποιας αποστολής τους, όπως η «πλούσια» λάσπη που κάλυπτε τις περιοχές του Μακεδονικού Μετώπου, κάνοντας τις μετακινήσεις τους με τα κέρα δύσκολες ως ακατόρθωτες (**εικόνα 13 – 15**). Στην **εικόνα 16** πιθανολογείται η απεικόνιση του φωτογράφου Frédéric Gadmer – μάλλον είναι αυτός που στέκεται στην είσοδο του σπιτιού. Από την εικόνα 16 συμπεραίνεται ότι οι φωτογράφοι του S.P.A.O., σε αποστολή εκτός της Θεσσαλονίκης πραγματοποιούσαν επιτόπου την επεξεργασία των αρνητικών των φωτογραφιών έχοντας μαζί τους πάντα τον κατάλληλο εξοπλισμό πάντα και βοηθό, όπως γινόταν στη Γαλλία, στα κατάλληλα διαμορφωμένα καμιόνια ή αμάξια της υπηρεσίας. Με τον τρόπο αυτό εξοικονομούσαν χρόνο στη χρόνο διάδοση των φωτογραφιών και φυσικά υπήρχε μικρότερος κίνδυνος να καταστραφεί κάποια γυάλινη πλάκα κατά τη μεταφορά και να αναγκαστούν να επαναλάβουν την αποστολή για τη λήψη νέων φωτογραφιών.

Εικόνα 13 - Dans les marais devant Monastir: Un opérateur photographe embourbé (μέσα στα έλη προς το Μοναστήρι: ένας οπερατέρ φωτογράφος κολλημένος), 1- 1917. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 14 - Dans le secteur de Florina (avril 1916). Le char de la section photographique et cinématographique embourbé (μέσα στο τομέα της Φλώρινας, Απρίλιος του 1916. Το κάρο του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος κολλημένο), 4-1916. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 15 - Positions défensives en Chalcidique : Dans le secteur de Galatista - Vasilika - Livadi (7 mars - 9 avril 1916). Opérateurs des sections cinématographique et photographique (Αμυντικές θέσεις στη Χαλακιδική: Μέσα στο τομέα της Γαλάτισσα – Βασιλικά – Λιβάδι, & Μαρτίου – (Απριλίου 1916. Οι οπερατέρ του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος), 8-3-1916. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 16 - Positions dans le bas Galiko (21-25 juin 1916). Cagna d'un opérateur de la Société Photographique de l'Armée (probablement Frédéric Gadmer) – (Θέσεις στο Γαλλικό, 21-25 Ιουνίου 1916, Σπίτι ενός οπερατέρ της Φωτογραφικής εταιρίας του Στρατού – πιθανόν ο Frédéric Gadmer), 24-6-1916. M.A.P./2008.

4.2. Το Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής (La Section Cinématographique De l'Armée Orient, S.C.A.O.)

Το Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού (S.C.A.) κάλυψε όλα τα μέτωπα του πολέμου, με αποσπάσεις προσωπικού και δημιουργία ανάλογων Κινηματογραφικών Τμημάτων στο Μαρόκο, την Παλαιστίνη, την Αίγυπτο, την Αφρική, το Μακεδονικό Μέτωπο - *«Πρέπει επίσης να σταλούν αποστολές (κινηματογραφικά μαθήματα όπως του M. Janvier στη Σκανδιναβία, τη Ρωσία και τη Ρουμανία, ή του φωτογράφου Jules Gervais-Courtellemont στην Ισπανία)»* (Lang 2004).

Επικεφαλής του Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού της Ανατολής (S.C.A.O. και αργότερα S.P.C.A.O.) στη Θεσσαλονίκη τέθηκε ο ανθυπολοχαγός Charles Delac (Σαρλ Ντελάκ), διευθυντής του «Film d' Art» και πρόεδρος του συνδικάτου του Γαλλικού Κινηματογράφου (René – Ford, 1947). Το S.C.A.O. για λόγους ίσως πρακτικούς (όπως κοινή στελέχωση εξαιτίας του μικρού αριθμού αποσπασμένων φωτογράφων – γνωρίζουμε από τα αρχεία ότι οι φωτογράφοι τραβούσαν και φιλμ - κοινή κατοικία και χρήση εξοπλισμού σε βίλλα στη Λεωφόρο των Εξοχών και τέλος παρόμοιες αποστολές κάλυψης των εξελίξεων στο Μακεδονικό Μέτωπο), ίσως να συνενώθηκε με το S.P.A.O πολύ πριν την επίσημη ένωση των δύο τμημάτων το Φεβρουάριο του 1916. Δυστυχώς, επίσημος κατάλογος με ονόματα οπερατέρ δεν έχει εντοπιστεί.

Το πρώτο επίσημο γύρισμα κινηματογραφικού φιλμ με βάση τη λίστα των ταινιών της E.C.P.A. (**Παράρτημα Α΄ Μέρους**) έγινε πριν το Νοέμβριο του 1915 και την άφιξη του Γάλλου Υπουργού Δικαιοσύνης Denys Cochin (φιλμ νούμερο α/α 8 – νούμερο βιβλίου 130). Τα φιλμ έχουν καταχωρηθεί στη γενική λίστα του βιβλίου με α/α χρονολογικό, δηλαδή το νούμερο 1 είναι από το Φεβρουάριο του 1915 και το νούμερο 730 φθάνει ως τον Ιούλιο του 1919). Συνεπώς, στη καταχώρηση που πραγματοποιήθηκε για τη παρούσα εργασία, αν η αποβίβαση της 10^{ης} Βρετανικής και 156^{ης} Γαλλικής Μεραρχίας ξεκίνησε στις 22 Σεπτεμβρίου/5 Οκτωβρίου 1915 και στο φιλμ «Γαλλικό εκστρατευτικό σώμα στη Θεσσαλονίκη» με νούμερο α/α 4 ο Στρατηγός Σαράι επιθεωρεί το σώμα στρατού, που αποβιβάζεται (ενώ ο ίδιος ανέλαβε την ηγεσία του Στρατού της Ανατολής περίπου αρχές Οκτωβρίου του 1915), τότε τα φιλμ με α/α 1-2-3 πρέπει να τοποθετηθούν χρονολογικά τέλη Σεπτεμβρίου με αρχές Οκτωβρίου).

Ένα επίσημο όνομα φωτογράφου στελέχωσης του S.P.C.A.O. ήταν του κινηματογραφιστή Rene Harivel, ο οποίος ήρθε με μετάθεση το Μάρτιο του 1916 και ασχολήθηκε τόσο με τη λήψη κινηματογραφικών φιλμ όσο και με προβολές ντοκιμαντέρ στη Θεσσαλονίκη και σε διάσπαρτες μονάδες του Μακεδονικού Μετώπου (Γιαννικοπούλου, 2007). Για τις προβολές, ειδικότερα, αναφέρεται ότι το S.P.C.A.O. πρόβαλλε ταινίες τόσο σε σχολικές γιορτές με συνοδεία στο πιάνο ύμνους των Συμμάχων, όσο και σε διάφορες περιοχές της υπαίθρου, για να διασκεδάσουν τους «βετεράνους» πεζικάριους, που περίμεναν την επανέναρξη των επιχειρήσεων, αγανακτισμένοι να τους υποθάλπουν με την κατηγορία των λουφαδόρων, που δεν ήταν στο Βερντέν, αλλά στη Μακεδονία. Η Tynaire Marcelle σχετικά αναφέρει: *«Μια τεράστια κινηματογραφική αίθουσα, γεμάτη μικρά παιδιά κι εφήβους που κάνουν*

τρομερή φασαρία μέχρι να καθίσουν μπροστά από μια εξέδρα στολισμένη με τα τρία χρώματα της γαλλικής σημαίας και μια οθόνη ακόμα σκοτεινή. [...] Όλους αυτούς η Κινηματογραφική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής τους συγκέντρωσε σε αυτή την αίθουσα για να τους δείξει φιλμ που γυρίστηκαν στα μέτωπα της Γαλλίας και της Μακεδονίας» (Tynaire, 2008: 92 - 93).

Εικόνα 17 - Camp de Zeitenlik: Visite du général Sarrail au camp de l'intendance anglaise (mars 1916). Visite du général Sarrail au camp de l'intendance anglaise. Le capitaine Bouët, gendre du général Sarrail examinant l'appareil cinématographique (Στρατόπεδο Ζέϊτενλικ: επίσκεψη του Στρατηγού Σαράιγ στο στρατόπεδο της αγγλικής διαχείρισης – Μάρτιος του 1916. Ο υπολοχαγός Bouët, γιος του Στρατηγού Σαράιγ εξετάζει μια κινηματογραφική συσκευή), 22-6-1916. M.A.P./2008.

Η δράση του S.C.A.O. ή S.P.C.A.O. στο Μακεδονικό Μέτωπο ήταν έντονη, αποδίδοντας ένα πλούσιο κινηματογραφικό υλικό. Η Υπηρεσία κατέγραψε όλες τις πολεμικές επιχειρήσεις και τα γεγονότα που έλαβαν χώρα στη περιοχή του Μακεδονικού Μετώπου, αλλά όχι μόνο. Οι «Κηπουροί της Θεσσαλονίκης» με τον άπλετο χρόνο που είχαν λόγω της στασιμότητας, που επικρατούσε στην ευρύτερη περιοχή, ενεργοποιήθηκαν και σε άλλου είδους καταγραφές και αποστολές, αφήνοντας αρκετό κινηματογραφικό υλικό παρακαταθήκη στους μελλοντικούς ιστορικούς. Ειδικότερα, από ένα σύνολο 739 φιλμ εντοπίστηκαν 152 φιλμ (δες **πλήρη λίστα των φιλμ στο Παράρτημα Α΄ Μέρους**) τα οποία φέρουν τη σφραγίδα του Στρατού του Ανατολής²⁰² και σχετίζονται με το Μακεδονικό Μέτωπο. Στη λίστα

202 Στα πλήρη λίστα των 152 φιλμ πάρα αυτών που φέρουν τη υπογραφή του Στρατού της Ανατολής (Armée d' Orient), υπάρχουν: α) φιλμ πριν τη μεταφορά των συμμαχικών δυνάμεων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, όπως για παράδειγμα μεταφορές από το νησί του Μούδρου ή μεταφορές στρατιωτών από Γαλλία ή Καλλίπολη για την Ελλάδα, β) φιλμ που δεν φέρουν την υπογραφή του Στρατού της Ανατολής, γιατί μετά τη καταγγελία της σύμβασης με τις τέσσερις κινηματογραφικές εταιρίες δεν ξαναγίνεται αναφορά του, επομένως, από τους τίτλους επιλέχθηκαν όσα φέρουν αναφορά στις πολεμικές επιχειρήσεις και τα γεγονότα που αφορούν το Μακεδονικό Μέτωπο της περιόδου (1915-1919), γ) φιλμ που με κάποιο τρόπο σχετίζονται με τις πολεμικές επιχειρήσεις του Μακεδονικού

τα φιλμ καταχωρήθηκαν κατά αύξοντα αριθμό, μαζί με τα εξής στοιχεία: τον αύξοντα αριθμό του κάθε φιλμ στον επίσημο κατάλογο των φιλμ του Κινηματογραφικού Τμήματος²⁰³, ο αρχικός τίτλος του φιλμ στα γαλλικά και η μετάφραση του κατά προσέγγιση του μεταφραστή στα ελληνικά, κάποια τυχόν ημερομηνία αναφοράς καταγραφής του φιλμ, ο κωδικός καταχώρησης του φιλμ στα αρχεία του E.C.P.A. (αν δεν έχει υπάρχει η αναφορά Non retrouvée – δεν εντοπίστηκε ή παύλα – κενό), η μονάδα καταγραφής του φιλμ (Στρατός της Ανατολής ή παύλα – κενό) και η κινηματογραφική εταιρία διάδοσης του φιλμ (ονομασία ή παύλα – κενό).

Εικόνα 18 - Camp de Zeitenlik: Visite des généraux Sarrail et Mahon au parc du génie français (25 mars 1916). Opérateur de la section cinématographique au travail (Στρατόπεδο του Ζέϊτενλικ: επίσκεψη των στρατηγών Σαράιγ και Μαχόν στο χώρο στάθμευσης του Γαλλικού μηχανικού – 25 Μαρτίου 1916. Οπερατέρ του Κινηματογραφικού Τμήματος σε ώρα εργασίας), 23-6-1916. M.A.P./2008.

Τί παρατηρείται για τα φιλμ του Μακεδονικού Μετώπου:

- Η περίοδος που καλύπτουν τα φιλμ της λίστας τοποθετούνται σε χρονολογική σειρά, με το πρώτο φιλμ να είναι κάπου κοντά στον Οκτώβριο – Νοέμβριο του 1915 και το τελευταίο στις 14 Ιουλίου του 1919. Δεν έχουν όλα τα φιλμ ημερομηνία.
- Τα φιλμ αφορούν: 1) φιλμ που μέχρι τον Ιανουάριο του 1917 παράγονταν για τις ανάγκες κινηματογραφικών εταιριών παραγωγής και μεταδίδονταν από τα στούντιο τους, 2) φιλμ όπου κατέγραφαν διάφορα στρατιωτικά γεγονότα,

Μετώπου και μετά το πέρας των πολεμικών επιχειρήσεων ή αναφέρουν την Ελλάδα, όπως για παράδειγμα τα φιλμ των παρελάσεων της νίκης στο Παρίσι στις 14 Ιουλίου 1919.

203 Ο κατάλογος προέρχεται από το βιβλίο: Lemaire, Françoise. (1997). *Les Films Militaires Français. De la Première Guerre Mondiale: Catalogue des films muets d'actualité réalisés par le Service cinématographique de l'Armée*. Paris : ECPA.

αλλά και άλλου είδους αποστολές (για παράδειγμα η αποβίβαση των Γάλλων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης ή Το μοναστήρι ή Η άφιξη του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη), 3) φιλμ με εβδομαδιαίες ειδήσεις, τα «Annales de la Guerre» - (Πολεμικά Επίκαιρα), με πέντε ή έξι στρατιωτικά, πολιτικά, καλλιτεχνικά ή διεθνή θέματα και από το 1917 κυκλοφορούσαν από το Υπουργείο Πολέμου της Γαλλίας και 4) φιλμ με τον τίτλο «Actualités du front d'Orient», με τέσσερα ή πέντε στρατιωτικά, πολιτικά, καλλιτεχνικά η διεθνή θέματα.

- Τα φιλμ φέρουν την υπογραφή Armée d' Orient, ως το νούμερο 108 της λίστας, χρονικά λίγο μετά τον Αύγουστο του 1916. Το γεγονός προφανώς θα σχετίζεται με τη συνεργασία του Υπουργείου Πολέμου της Γαλλίας με τις τέσσερις κινηματογραφικές εταιρείες παραγωγής, Pathé, Gaumont, Éclair και Eclipse οι οποίες για τη συμμετοχή τους ζήτησαν σε αντάλλαγμα τον έλεγχο της παραγωγής και διάδοσης ταινιών. Στη λίστα που αφορά το Μακεδονικό Μέτωπο, οι εταιρίες καταχωρούνται ως το νούμερο 114. Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, το 1916, η σύμβαση των εταιριών καταγγέλθηκε και καταργήθηκε και το Υπουργείο Πολέμου προχώρησε σε ανεξαρτητοποίηση των Υπηρεσιών Κινηματογράφου και Φωτογραφίας, με τη στελέχωση και κάλυψη των πολεμικών επιχειρήσεων με δικό του προσωπικό. Το ίδιο εφαρμόστηκε και στο Μακεδονικό Μέτωπο, για το λόγο αυτό παύει να γίνεται αναφορά και του τίτλου Στρατού της Ανατολής στη λίστα, και των εταιριών διανομής των φιλμ.
- Ως προς τις κινηματογραφικές εταιρίες παραγωγής, στα 152 φιλμ της λίστας, η Pathé εντοπίζεται σε 37 φιλμ, η Gaumont σε 28, η Éclair σε 25 και η Eclipse σε 16.
- Τα έτη 1915 – 1916 και στις αρχές του 1917, υπάρχει κενό σε παραγωγή φιλμ. Οι αιτίες είναι οι δύο λόγοι που αναφέρθηκαν στο παρόν κεφάλαιο: 1) τα αρχεία της υπηρεσίας, που μετά το τέλος του Α΄Π.Π. διασκορπίστηκαν σε διάφορες περιοχές και στις επιθέσεις του Β΄Π.Π., καταστράφηκαν. Αυτό το γεγονός εξηγεί την εξαφάνιση πολλών ταινιών ειδικά για τα έτη 1915-1916, όπου λείπει σχεδόν το 50% των αρχείων, ποσοστό που αυξάνει περίπου 14% για την περίοδο από το Φεβρουάριο του 1917 ως τον Ιούλιο του 1919. 2) οι ανταρσίες που σημειώθηκαν στα στρατεύματα το έτος 1917 και οι απαγορεύσεις καταγραφής των γεγονότων.
- Ως προς του τίτλους των φιλμ, συνοπτικά, για το έργο του Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού της Ανατολής (S.C.A.O.) παρατηρείται:

1) Έχουμε φιλμ που καταγράφουν τη παρουσία του συμμαχικού στρατού στο Μακεδονικό Μέτωπο και την αμυντική γραμμή που δημιουργήθηκε γύρω από τη Θεσσαλονίκη (μεταφορά, αποβιβάσεις στρατιωτών και υλικού, συμμαχικά στρατόπεδα, εγκαταστάσεις, ηγετικά πρόσωπα, όπως των τριών Στρατηγών Σαράιγ (εικόνα 21) – Στρατηγού Γκιγιωμά – Στρατηγού Φρανσέ ντ' Εσπερέ, των Στρατηγών των Άγγλων – Ρώσων – Ελλήνων – Σέρβων), όπως για παράδειγμα τα φιλμ με τίτλο «Corps expéditionnaire français à Salonique - Γαλλικό εκστρατευτικό σώμα στη Θεσσαλονίκη», «Salonique, réception du 1er janvier chez le général Sarrail - Θεσσαλονίκη, υποδοχή στις 1η Ιανουαρίου του Στρατηγού Σαράιγ», «Les Alliés continuent le débarquement des troupes et des munitions à Salonique - Οι Σύμμαχοι συνεχίζουν την αποβίβαση των στρατευμάτων και των πυρομαχικών στη

Θεσσαλονίκη», «Autour du camp retranché de Salonique - Γύρω από το εδραιωμένο στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης».

2) Φιλμ που ασχολούνται με τη φωτογράφιση της πόλης της Θεσσαλονίκης «Le port de Salonique - Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης», «Salonique - Θεσσαλονίκη» και των περιχώρων πόλεων κατά τη πορεία του συμμαχικού στρατού σε πόλεις σταθμούς, όπως «Les villes libérées de la Macédoine, Florina - Οι απελευθερωμένες πόλεις της Μακεδονίας, Φλώρινα», «Monastir - Το Μοναστήρι».

3) Φιλμ που αφορούν το σέρβικο στρατό μετά την άτακτη υποχώρηση του και τη μεταφορά του αρχικά στην Κέρκυρα και μετά στη Θεσσαλονίκη, όπως τα «La jeune armée Serbe au camp de Zeitenlik - Ο νεαρός Σέρβικος στρατός στο στρατόπεδο του Ζέϊτενλικ», «Salonique, soldats serbes - Θεσσαλονίκη, Σέρβοι στρατιώτες», «Dans l'île de Corfou - Στο νησί της Κέρκυρας», «L'Armée Serbe reconstituée - Ο ανασυνταχθέν σέρβικος στρατός». Περισσότερα φιλμ έχουμε μετά την ανασυγκρότηση του σέρβικου στρατού στη Κέρκυρα και τα νοσοκομεία στο Βίδο, γιατί η όλη αποστολή των Γάλλων δεν συνοδευόταν από επίσημη αποστολή του S.C.A. λόγω της απρογραμματίστης κίνησης του Γαλλικού Γενικού Επιτελείου (Γιαννικοπούλου, 2007).

4) Φιλμ που αφορούν τη πορεία των συμμαχικών δυνάμεων το 1915 προς τη Σερβία για την κάλυψη της σερβικής υποχώρησης, όπως τα φιλμ «Les troupes françaises en Serbie - Γαλλικά στρατεύματα στη Σερβία», «Les forces alliées pendant la retraite de Guenguéli -Οι Συμμαχικές δυνάμεις κατά τη διάρκεια της υποχώρησης από τη Γευγελή», «La guerre en Serbie, Valandovo - Ο πόλεμος στη Σερβία, Βαλάντοβο».

5) Φιλμ που αφορούν την πορεία των συμμαχικών δυνάμεων το 1916 προς το Μοναστήρι, όπως τα φιλμ «Sur la route de Salonique à Monastir - Στο δρόμο από Θεσσαλονίκη προς Μοναστήρι», «L'avance française vers Monastir - Η προκεχωρημένη γραμμή των Γάλλων γύρω από το Μοναστήρι», «L'artillerie française sur le front de Monastir - Το γαλλικό πυροβολικό στο μέτωπο του Μοναστηρίου», «La prise de Monastir - Καταλαμβάνοντας το Μοναστήρι».

6) Φιλμ με την τελική επίθεση των συμμαχικών δυνάμεων το καλοκαίρι του 1918, όπως τα «La victoire décisive de l'Armée d'Orient - Η αποφασιστική νίκη του Στρατού της Ανατολής», «Belgrade, le général Henrys commandant l'Armée française d'Orient passe en revue les troupes françaises - Βελιγράδι, ο στρατηγός Henry διοικεί το γαλλικό στρατό της Ανατολής ανασκόπηση των γαλλικών στρατευμάτων».

7) Φιλμ για την πολιτική και κοινωνική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα, με τη διαμάχη Βενιζέλου – βασιλιά Κωνσταντίνου, το κίνημα της Εθνικής Αμύνης ως τη πτώση του βασιλιά και την είσοδο της Ελλάδας στον πόλεμο, όπως τα «Salonique, les consulats - Θεσσαλονίκη, προξενεία», «Visite du général Sarrail au roi Constantin à Athènes - Επίσκεψη του Στρατηγού Σαράιγ στο βασιλιά Κωνσταντίνο στην Αθήνα», «Fête de l'indépendance grecque à Salonique - Γιορτή της ελληνικής ανεξαρτησίας στη Θεσσαλονίκη», «La marine marchande grecque bloquée par les alliés dans le port de Salonique - Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό αποκλείστηκε από τους συμμάχους στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης», «Le mouvement national en Macédoine - Το εθνικό κίνημα στη Μακεδονία», «Arrivée de M. Vénizélos à Salonique - Η άφιξη του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη», «Le roi Constantin à Athènes

- Ο βασιλιάς Κων/νος στην Αθήνα». Για τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης με το Στρατιωτικό Νόμο που κήρυξε ο Σαράιγ στις 3 Ιουνίου αλλά και της Αθήνας με την αποβίβαση του συμμαχικού στόλου στο Ναύσταθμό της Σαλαμίνας και τον αποκλεισμό του Πειραιά και τις μετέπειτα συγκρούσεις με δυνάμεις του Ελληνικού Στρατού υπάρχει μόνο μια αναφορά στο «Les Annales de la guerre n°16. - Τα χρονικά του πολέμου 16». Αυτό οφείλεται στη λογοκρισία που απαγόρευσε τη διοχέτευση τους στον τύπο. Ειδικά, τα γεγονότα της Αθήνας δεν καλύφθηκαν από το S.P.C.A.O., αλλά από αξιωματικούς του γαλλικού Ναυτικού που ανήκαν στην αντικατασκοπία (Γιαννικοπούλου, 2007: 28). Αντίθετα, για τη κατάληψη της Αθήνας από τους Γάλλους με διοικητή το στρατηγό Régnault και το σχηματισμό της νέας κυβέρνησης του Βενιζέλου υπάρχει ειδική αναφορά στο «Les Annales de la guerre n°19 - Τα χρονικά του πολέμου 19», επειδή στάλθηκε ειδικό κλιμάκιο οπερατέρ από τη Θεσσαλονίκη με επικεφαλής τον ίδιο τον Delac (Γιαννικοπούλου, 2007: 29).

Ως προς την καταγραφή της Μεγάλης Πυρκαγιάς του 1917 στη Θεσσαλονίκη στα αρχεία του S.P.C.A.O. δεν υπάρχει κάποιο βίντεο. Σε μια αναζήτηση στο διαδίκτυο εντοπίζονται 2 φιλμ από την ημέρα της πυρκαγιάς. Στο πρώτο²⁰⁴, που περιέχει κινηματογραφικά πλάνα και φωτογραφίες, ως πηγές δίνονται τα: Imperial War Archives και The European Film Gateway. Τα κινηματογραφικά πλάνα είναι από το δεύτερο φιλμ²⁰⁵ με τίτλο «Požar u Solunu» (Η φωτιά στη Θεσσαλονίκη). Το φιλμ είναι από τον υπολοχαγό Mika Mihajlović Afrika, της Κινηματογραφικής Υπηρεσίας του σερβικού στρατού²⁰⁶. Ο Mika Mihajlović Afrika καταγράφει όλες τις λεπτομέρειες της πυρκαγιάς: στρατιώτες και πυροσβέστες, που προσπαθούν να περιορίσουν τη φωτιά, πανοραμικά πλάνα (μάλλον από μιναρέ) της πόλης που αποτυπώνουν τους πυκνούς μαύρους καπνούς που έπνιξαν την περιοχή, πλάνα από μια βάρκα των πολιτών που κατέφυγαν στην παραλία για ασφάλεια. Στο κείμενο του φιλμ αναφέρεται: «Οι κινηματογραφικές δεξιότητες του Mika Afrika αποκαλύφθηκαν κυρίως με την απεικόνιση της μοιρολατρικής γαλήνης, με την οποία οι πολίτες της Θεσσαλονίκης δέχτηκαν αυτή την καταστροφή - μονότονη και επίμονη, αν και οι πυροσβέστες κατέβαλαν απελπιστική δουλειά για την αποφυγή εξάπλωσης της φωτιάς».

8) Φιλμ όπου δείχνουν άλλες παράλληλες υπηρεσίες και δράσεις των συμμάχων ως προς το ειρηνικό έργο τους στο Μακεδονικό Μέτωπο, όπως για παράδειγμα «Le Corps expéditionnaire de Salonique, le service sanitaire de campagne Anglais - Το εκστρατευτικό σώμα στη Θεσσαλονίκη, η ιατρική υπηρεσία της αγγλικής εκστρατείας», «La Croix Rouge française en Orient - Ο γαλλικός ερυθρός σταυρός στην Ανατολή».

9) Φιλμ που απεικονίζουν «πανηγυρικά» τρόπαια και αιχμαλώτους, όπως τα «Un dirigeable allemand sur Salonique - Ένα γερμανικό αερόπλοιο στη Θεσσαλονίκη», «Un groupe de prisonniers faits par notre armée d'Orient - Μια ομάδα κρατουμένων που έλαβε ο Στρατός της Ανατολής», «Un avion allemand abattu par nos aviateurs - Ένα γερμανικό αεροπλάνο καταρρίφθηκε από αεροπόρους μας» (**εικόνα 19**), «Un bel exploit aérien, un zeppelin abattu tombe dans l'estuaire de Vardar, le 5 mai 1916 -

204 Περισσότερα στο <https://www.youtube.com/watch?list=UU2nwgVUjoU7LzITO-hOBYdw&v=ZE5pKGEE7Tk>

205 Περισσότερα στο <http://www.europeanfilmgateway.eu/>

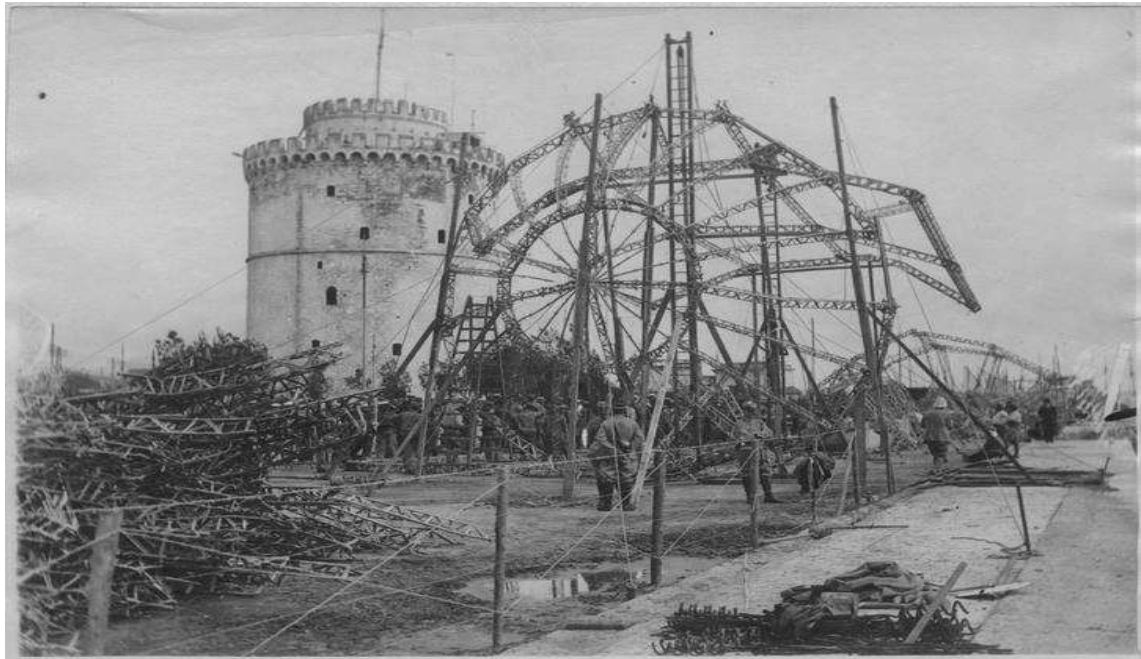
206 Πράξη οργάνωσης του τμήματος στις 26 Αυγούστου / 8 Σεπτεμβρίου 1916. Στο Γιαννικοπούλου, Θ., Ε. (2007). ό.π., σ. 25.

Ένα όμορφο εναέριο κατόρθωμα, ένα Ζέπελιν πέφτει στην εκβολή του Βαρδάρη, 5 Μαΐου 1916» (εικόνα 20), «Les prisonniers du zeppelin à Salonique - Οι αιχμάλωτοι του Ζέπελιν στη Θεσσαλονίκη». Τα τρία τελευταία φιλμ αφορούν το αεροπλάνο και τα συντρίμμια του Ζέπελιν, που καταρρίφθηκαν στη Θεσσαλονίκη και ανασυντεθειμένα εκτέθηκαν στο Λευκό Πύργο προς ένδειξη υπεροχής και περηφάνιας για το κατόρθωμα.

10) Φιλμ που αφορούν τον «πλούσιο» ελεύθερο χρόνο και τη ζωή στρατιωτών στη πόλη της Θεσσαλονίκης, όπως τα φιλμ «Joyeuse cavalcade organisée par les troupes Françaises de Salonique - Χαρούμενη πομπή που διοργανώνονται από τα γαλλικά στρατεύματα της Θεσσαλονίκης», «Armée d 'Orient, la vie au camp Anglais - Ο Στρατός της Ανατολής, η ζωή στο αγγλικό στρατόπεδο», «Une fête au camp de cavalerie à Salonique - Γιορτή στο στρατόπεδο του ιππικού στη Θεσσαλονίκη», αλλά και τις αποστολές των Κινηματογραφιστών με τους αρχαιολόγους της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Στρατιάς της Ανατολής για καταγραφή ελληνικών ιστορικών μνημείων και στοιχείων πολιτισμού, όπως «Les troupes franco-russes au Mont Athos - Τα Γαλλορωσικά στρατά στο Άγιο Όρος», αφήνοντας πλούσιο αρχειακό φωτογραφικό υλικό.

Εικόνα 19 - Exposition des avions abattus (2 mai 1916). Aviatik abattu dans nos lignes (Έκθεση καταρριφθέντων αεροσκαφών (2 Μαΐου 1916). Το Aviatik στις γραμμές μας). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 20 - Exposition à la Tour Blanche des ruines du zeppelin abattu le 5 mai au Tasdar (mai 1916) (Εκθεση στο Λευκό Πύργο των ερειπίων του καταρριφθέντος Ζέπελιν, που έπεσε 5 Μαΐου στο Tasdar, Μάιος 1916). Μ.Α.Ρ./2008.

4.2.1. *Μερικά φιλμ της ECPAD σχετικά με το Μακεδονικό Μέτωπο εντός και εκτός της άνω λίστας που μελετήθηκαν:*

Α) Θεσσαλονίκη – 1916 Αερολήψεις. Ονομασία αρχικού αρχείου «War As It Really Is - Reel 1» by National Archives and Records Administration²⁰⁷. Το κύλινδρο 1 δείχνει την εναέρια θέα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, στην Ελλάδα. Επίσης, γαλλικά και βρετανικά αντιτορπιλικά στο λιμάνι, τροχοδρόμηση υδροπλάνου, την απογείωση και την προσγείωση αυτού και ένα μπαλόνι παρατήρησης που ανυψώνεται και κατεβαίνει από ένα πλοίο στο λιμάνι. Το βίντεο φέρει την υπογραφή του Donald C. Thompson²⁰⁸, πολεμικού ανταποκριτή του Αμερικανικού περιοδικού Leslie's Weekly (Frank Leslie's Illustrated Newspaper)²⁰⁹. Συνολικά υπάρχουν 7 καρούλια με θέματα όπως, η μάχη στο Βερντέν, η μάχη του Σομ, ανύψωση μπαλονιού παρατήρησης, στρατιωτικό υλικό, μετακινήσεις μέσω ποταμιών, Γερμανούς αιχμαλώτους πολέμου κ.α.

Β) Με τα Γαλλικά στρατεύματα στη Θεσσαλονίκη του 1915²¹⁰. Μονταρισμένα αποσπάσματα από δυο ταινίες των αρχείων του Γαλλικού Υπουργείου Άμυνας, γυρισμένα τον Οκτώβριο και τον Νοέμβριο του 1915, όπου στο κομμάτι από το πρώτο φιλμ που αναφέρεται σε εργασίες της αεροπορίας, βλέπουμε μεταξύ των άλλων και μια εναέρια λήψη της πόλης της Θεσσαλονίκης, ενώ στο κομμάτι από το δεύτερο φιλμ, η πόλη φαίνεται μέσα από τα πλοία του Γαλλικού στόλου.

207 <https://archive.org/>

208 Αναφορά για τη ζωή του Donald C. Thompson στο <https://www.youtube.com/watch?v=i-xWCLos2K0>. Ο Thompson για τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, μεταξύ άλλων, γύρισε το 1916 τη μικρού μήκους ταινία «FIGHTING THE WAR» (https://www.fandor.com/films/fighting_the_war) και το ντοκιμαντέρ «War As It Really Is», με σκηνές «αυθεντικές» από τα μέτωπα του πολέμου, δείχνοντας το σκληρό πρόσωπο του πολέμου.

209 Περισσότερα για το περιοδικό βλ. σχετικά https://en.wikipedia.org/wiki/Frank_Leslie's_Illustrated_Newspaper.

210 <http://thessaloniki.photos.vagk.gr/el/mnu-mediafiles-gr/768-blg-0022-gr.html>

Γ) Le travail de nos avions à Salonique (Σε εργασία με τα αεροσκάφη μας στη Θεσσαλονίκη). Πρόκειται για ολόκληρο το πρώτο φιλμ των αρχείων του Γαλλικού Υπουργείου Άμυνας, που αναφέρθηκε παραπάνω. Στα στοιχεία δηλώνονται: Date de l'évènement (ημερομηνία του συμβάν) – octobre-novembre 1915 (Οκτώβριος / Νοέμβριος 1915), Lieux (περιοχή) – Salonique (Θεσσαλονίκη), Référence (αναφορά) - 14.18 A 732 και Équipe de tournage (κινηματογραφικό συνεργείο) - Section cinématographique de l'armée en Orient (Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής). Η ECPAD αναφέρει ότι στόχος της δημιουργίας του βίντεο από το τμήμα ήταν η μετάδοση ειδήσεων που αφορούσαν τις εξελίξεις του πολέμου οι οποίες αποστέλλονταν στους στρατιώτες και τους πολίτες στα μετόπισθεν. Ως προς το Μακεδονικό Μέτωπο, δίνονται οι εξής πληροφορίες: μετά την αποτυχία των γαλλικών και βρετανικών στρατευμάτων στα Δαρδανέλια, πολλές μονάδες αυτής της εκστρατείας εισέρρεαν στο εδραιωμένο στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης, το οποίο σχηματίστηκε τον Οκτώβριο του 1915 κάτω από τις διαταγές του στρατηγού Μωρίς Σαράιγ. Άνδρες και εξοπλισμός του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος αποβιβάστηκαν στο λιμάνι, κάτω από το άγρυπνο βλέμμα του στρατηγού Σαράιγ, για τη συνέχεια του αγώνα στο βαλκανικό μέτωπο εναντίον του Αυστροουγγρικού στρατού, της Βουλγαρίας και της Γερμανίας (ECPAD). Το βίντεο ξεκινάει με τα στοιχεία: Guerre 1914-15-16, edition de la chambre syndicale Française de la cinématographie. Vues prises avec l'autorisation Militaire (Πόλεμος 1914-15-16, έκδοση του γαλλικού εμπορικού συνδικάτου του κινηματογράφου. Εικόνες που λαμβάνονται με Στρατιωτική άδεια). Στο βίντεο, 11:50 λεπτών, απεικονίζεται μια ομάδα να κάνει μετρήσεις με τη χρήση θεοδόλιχου και μετεωρολογικού μπαλονιού, απογείωση και προσγείωση αεροπλάνου και αναχώρηση πολεμικού αεροπλάνου για το βουλγαρικό μέτωπο. Εντυπωσιακές είναι οι από αέρος λήψεις του λιμανιού, της Θεσσαλονίκης και ειδικότερα του Γαλλοαγγλικού στρατοπέδου Ζέϊτενλικ, με τις εκατοντάδες λευκές στρόγγυλες σκηνές που είναι παρατεταμένες. Δεν υπάρχει καμία αναφορά των ονομάτων του συνεργείου.

Δ) Le corps expéditionnaire français à salonique (Το γαλλικό εκστρατευτικό σώμα στη Θεσσαλονίκη). Είναι ολόκληρο το δεύτερο φιλμ των αρχείων του Γαλλικού Υπουργείου Άμυνας που αναφέρθηκε στο μονταρισμένο βίντεο 2. Στα στοιχεία δηλώνονται: Date de l'évènement (ημερομηνία του συμβάν) – octobre-novembre 1915 (Οκτώβριος / Νοέμβριος 1915), Référence (αναφορά) - 14.18 A 732 και Équipe de tournage (κινηματογραφικό συνεργείο) – Réalisation (εκτέλεση): SCA –section cinématographie armee και Production (παραγωγή): Section cinématographique de l'armée en Orient (Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής). Δηλώνονται τα ίδια ακριβώς στοιχεία τόσο για το σκοπό του φιλμ όσο και για το Μακεδονικό Μέτωπο, με το προηγούμενο φιλμ 3. Στο βίντεο, διάρκειας 7:48 λεπτών, εμφανίζεται ο συμμαχικός στόλος από το Καραμπουρνού, ο στρατηγός Μωρίς Σαράιγ να επιθεωρεί το λιμάνι και τα πλοία, μία πανοραμική θέα της αποβάθρας και λαμβάνουν χώρα αποβιβάσεις Γάλλων στρατιωτών και στρατιωτικού υλικού και εξοπλισμού (άλογα και αυτοκίνητα). Δεν υπάρχει, επίσης, καμία πληροφορία για τα ονόματα του συνεργείου.

Ε) Avril 1918: Les annales de la guerre N°59 (Απρίλιος 1918: Τα χρονικά του πολέμου Νο59). Στα στοιχεία δηλώνονται: Date de l'évènement (ημερομηνία του συμβάν) – 15/04/1918, Référence (αναφορά) - 14.18 B 59 και Évènement (συμβάν): Les annales de la guerre N°59. Το βίντεο ξεκινάει με τα στοιχεία: Documents officiels

de la section cinématographique de l'armée Française, Les annales de la guerre N°59, 1914-15-16-17-18. Είναι διάρκειας 11:05 λεπτών και παρουσιάζει 5 θεματικές ενότητες, η μία εξ αυτών αφορά τη Θεσσαλονίκη, «Sur le front italien et à Salonique» (στο ιταλικό μέτωπο και στη Θεσσαλονίκη), όπου ο στρατηγός Henrys επιθεωρεί τις γραμμές του εχθρού σε ένα αεροσκάφος Breguet 14 και επιστρέφει στο αεροδρόμιο. – δείχνει αιχμαλώτους Γερμανούς να βαδίζουν ένας πίσω από τον άλλο και όταν περνάνε μπροστά από την κάμερα χαμογελάνε, και μετά είναι όλοι συγκεντρωμένοι.

Στ) Le front français sur le Vardar (Το γαλλικό μέτωπο στο Βαρδάρη). Στα στοιχεία δηλώνονται: Date de l'évènement (ημερομηνία του συμβάν) – 1916?, Lieux (περιοχή): Macédoine (Μακεδονία), Référence (αναφορά) - 14.18 A 719, Évènement (συμβάν): Le front français sur le Vardar, Équipe de tournage (κινηματογραφικό συνεργείο) - SCA/Armée d'Orient : Service Cinématographique des Armées en Orient (14-18). Η ECPAD δίνει πληροφορίες για το βαρδάρη που βρίσκεται στα Βαλκάνια και διασχίζει την γιουγκοσλαβική Μακεδονία πριν την εκβολή του στον Κόλπο της Θεσσαλονίκης στην Ελληνική Μακεδονία. Επίσης, αναφέρονται για το βίντεο οι πληροφορίες: Οι όχθες του Βαρδάρη υπερασπίζονται με διπλή σειρά από σύρμα, κατά μήκος μιας σιδηροδρομικής γραμμής και βαρύ πυροβολικό (Canon 120 χιλιοστά μήκος), έτοιμο να αναλάβει δράση. Στο δρόμο προς το Μοναστήρι, Γάλλοι στρατιώτες κατασκεύασαν μια μεγάλη ξύλινη γέφυρα. Σε αυτόν τον άξονα, για τον ανεφοδιασμό στις πρώτες γραμμές περνούν: συνοδείες από μουλάρια, τρένα που μεταφέρουν αυτοκίνητα και τα όπλα που αποβιβάστηκαν. Πάνω σε ένα Decauville, δέκα σκαπανείς πάνε για αναγνώριση στις όχθες του ποταμού. Η Πυροβολαρχία, με πυροβόλα όπλα των 75 χιλ., καμουφλαρισμένη και με κανόνια τοποθετημένα σε ένα θωρακισμένο τρένο, βομβάρδισε τις βουλγαρικές γραμμές. Πυροβόλο άρμα παρακολουθεί την εμφάνιση των εχθρικών αεροσκαφών. Ένα σύνταγμα ιππικού πυροβολικού, που αποβιβάστηκε στο Torsin και βρίσκεται στον Βαρδάρη, συνεχίζει την προέλαση του προς τα εμπρός (E.C.P.A.D.). Συνεπώς, στο βίντεο, διάρκειας 17:46 λεπτών, απεικονίζονται μεταφορές υλικού με μουλάρια, όπλων, αυτοκινήτων και άλλου στρατιωτικού υλικού, στρατιώτες να σκάβουν και να κατασκευάζουν χαρακώματα και γέφυρες, ανεφοδιασμοί και διανομή μερίδων φαγητού από τον Στρατηγό Φ; σε πρόσφυγες Έλληνες και Τούρκους της Θράκης στο Kilkitch (Κιλκίς) και επιθεώρηση του στρατηγού Mahon Γαλλικού Τάγματος. Η διανομή φαγητού είναι καθαρά προπαγανδιστική, για να φανεί η βοήθεια των Γάλλων προς τους πρόσφυγες. Το ότι δεν αναφέρεται το όνομα του στρατηγού, παρά ένα απλό Φ, οφείλεται στους κανόνες λογοκρισίας, που είχαν επιβληθεί, για να μην μπορεί ο εχθρός να αποκτήσει σημαντικές στρατιωτικές πληροφορίες και να τις χρησιμοποιεί προς όφελος του (πηγή γαλλικό βιβλίο).

Η) Janvier 1918: Les annales de la guerre N°44 (Ιανουάριος 1918: Τα χρονικά του πολέμου Νο 44). Στα στοιχεία δηλώνονται: Date de l'évènement (ημερομηνία του συμβάν) – 04/01/1918, Référence (αναφορά) - 14.18 A 44, Évènement (συμβάν): Les annales de la guerre N°44. Η ecpad προτρέπει το κοινό να ανακαλύψει μια σειρά από επικαιρότητες του κινηματογραφικού στρατού που κυκλοφόρησαν στις κινηματογραφικές αίθουσες τον Ιανουάριο του 1918. Το βίντεο ξεκινάει με τα στοιχεία: Documents officiels de la section cinématographique de l'armée Française, Les annales de la guerre N°59, 1914-15-16-17-18 και είναι διάρκειας 5:12 λεπτών. Περιέχει τρεις θεματικές, ειδικότερα για το Μακεδονικό Μέτωπο, στη μία θεματική

γίνεται αναφορά στο έργο των εθελοντριών κυριών του «Scottish Women's Hospitals for Foreign Services (SWH)»²¹¹, που ίδρυσε η Dr Elsie Inglis.

Θ) Jun 1918: Les annales de la guerre N°68 (Ιούνιος 1918: Τα χρονικά του πολέμου Νο68). Στα στοιχεία δηλώνονται: Date de l'évènement (ημερομηνία του συμβάν) – 28/06/1918, Référence (αναφορά) - 14.18 B 68, Évènement (συμβάν): Les annales de la guerre N°68. Το βίντεο ξεκινάει με τα στοιχεία: Documents officiels de la section cinématographique de l'armée Française, Les annales de la guerre N°59, 1914-15-16-17-18 και είναι διάρκειας 11:25 λεπτών. Οι πληροφορίες που παρέχονται από την ecrad είναι: Τα Συμμαχικών στρατευμάτων στην Ανατολή. Στη Θεσσαλονίκη ο Στρατηγός Franchet d'Esperey, διοικητής των συμμαχικών δυνάμεων της Ανατολής, γίνεται ευπρόσδεκτος, καθώς κατεβαίνει από το τρένο, από το Στρατηγό Henrys. Εκφράζοντας την ικανοποίησή του στο Σέρβο Στρατηγό Bojovitch, το βρετανό στρατηγό Milne και τον Έλληνα στρατηγό Paraskeropoulos (είναι λάθος η διατύπωση του επιθέτου του αντιστράτηγου Λεωνίδα Παρασκευόπουλου).

Εικόνα 21 - Στρατόπεδο Αεροπορίας Θεσσαλονίκης (Ιούλιος 1916). Η πρώτη πτήση του στρατηγού Σαράι: Η επιστροφή. Μ.Α.Ρ./2008²¹².

211 https://en.wikipedia.org/wiki/Scottish_Women%27s_Hospitals_for_Foreign_Service.

212 Γαλλικός τίτλος «Camp d'aviation de Salonique (juillet 1916). Le baptême de l'air du général Sarrail : Le retour».

4.3. Παραδείγματα Καταγραφής Κοινωνικών και Πολιτικών Γεγονότων από το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής στο Μακεδονικό Μέτωπο.

4.3.1. *Η πολύπλοκη κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Ελλάδας κατά τον Α΄ Π.Π. από το S.P.C.A.O.*²¹³

Η εξέλιξη των γεγονότων της έκρηξης του Α΄Π.Π. μετέτρεψε την επίσημη ουδέτερη Ελλάδα σε ένα «εθνικό εκκρεμές» μεταξύ της Αντάντ και Κεντρικών Αυτοκρατοριών, Βενιζέλου και Κωνσταντίνου (Δορδανάς, 2015) και επέφερε μια πολύπλοκη χρονική περίοδο *«με πολιτικά πάθη, συνεχείς παραβιάσεις της συνταγματικής νομιμότητας, επαναστατική διάσταση του βενιζελικού καθεστώτος της Θεσσαλονίκης, μετατροπή του βορειοελλαδικού χώρου σε πεδίο εχθροπραξιών, παρεμβάσεις του Συμμαχικού παράγοντα ως ρυθμιστή των εσωτερικών ισορροπιών»* (Μουρέλος, 2012: 23).

Η κήρυξη του πολέμου της Αυστροουγγαρίας στη Σερβία, στις 28 Ιουνίου του 1914, έθεσε ένα σοβαρό δίλημμα ως προς τη στάση της Ελλάδας την οποία όφειλε να κρατήσει απέναντι στην Ευρωπαϊκή και αργότερα παγκόσμια κατάσταση των πραγμάτων. Στην αρχή του πολέμου η θέση της ελληνικής κυβέρνησης ήταν η Ελλάδα να δείξει ουδετερότητα απέναντι στη Σερβία και να μην εμπλακεί σε μια διαμάχη μη - βαλκανικού χαρακτήρα. Σε περίπτωση που η Σερβία δεχόταν επίθεση από τη Βουλγαρία ή άλλη δύναμη η ελληνική πλευρά θα βοηθούσε ενεργοποιώντας τη μεταξύ τους σύμβαση της 13 Ιουνίου του 1913.

Αυτό το αμφίπλευρο δίλημμα όξυνε τη πολιτική και στρατιωτική κατάσταση της χώρας δημιουργώντας δύο εσωτερικά αντίπαλα στρατόπεδα σχετικά με τον προσανατολισμό της χώρας. Από τη μία πλευρά ήταν ο βασιλιάς Κωνσταντίνος (γαμπρός του Κάιζερ), ο οποίος αν και είχε δεχθεί έκκληση από τον Γερμανό Κάιζερ να σταθεί στο πλευρό της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας *«σε μια ενωμένη σταυροφορία κατά της σλαβικής επικράτησης στα Βαλκάνια»*, με αντίωρο το Μοναστήρι, επεδίωξε την ουδέτερη στάση της Ελλάδας. Από την άλλη πλευρά ήταν ο Βενιζέλος, που εξέφραζε ανοιχτά την ένταξη της Ελλάδας στο στρατόπεδο των δυνάμεων της Αντάντ, πιστεύοντας πως ήρθε η ώρα *«εκπλήρωσης της Μεγάλης Ιδέας»*, δηλαδή η Ελλάδα όχι μόνο να διατηρούσε τα κέρδη της από τους Βαλκανικούς πολέμους αλλά και να επέκτεινε τα σύνορα της.

Οι κυβερνήσεις της «Τριπλής Συμμαχίας» δεν ήταν εξ αρχής υπέρ μιας εμπλοκής της Ελλάδας στο πόλεμο φοβούμενοι την προσήλωση της Βουλγαρίας (επέβλεπαν τη συμμαχία μαζί της) και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (επέβλεπαν ουδετερότητα) στο πλευρό των Κεντρικών Δυνάμεων, που ήταν προς το παρόν ουδέτερες. Μια επιφυλακτικότητα την οποία διπλωματικά ο Βενιζέλος προσπάθησε να παρακάμψει με την πρόταση του για δημιουργία Βαλκανικής Συμμαχίας ενάντια στην Αυστρογερμανία (απορρίφθηκε από τα υπόλοιπα Βαλκανικά Κράτη, τη

²¹³ La Section Photographique et Cinématographique De l'Armée Orient – εφεξής S.P.C.A.O.

δέχτηκαν οι κυβερνήσεις της Τριπλής Συμμαχίας), αλλά εξακολουθούσε να διατηρεί παρά την επίσημη είσοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον πόλεμο.

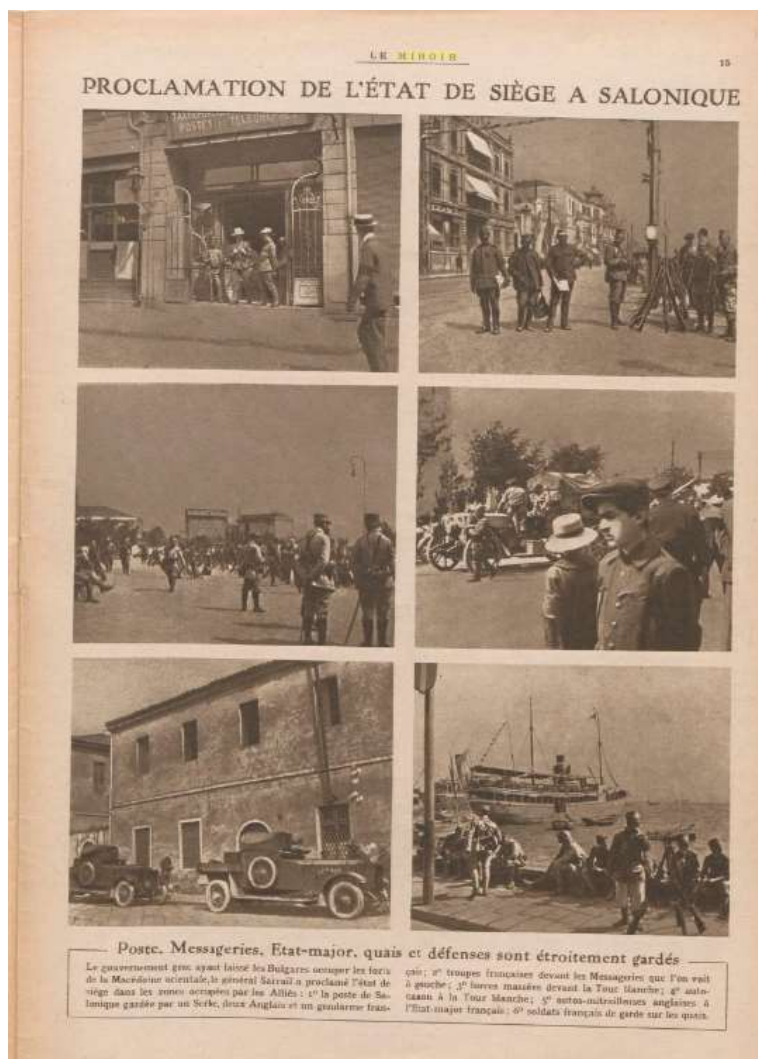
Ο «Εθνικός Διχασμός», κατά μία ερμηνεία, ήταν μια αντιπαράθεση μεταξύ των οπαδών της συμμετοχής της Ελλάδας στον πόλεμο στο πλευρό της Εγκάρδιας Συνεννόησης και των οπαδών της σύμπραξης της με τις Κεντρικές Δυνάμεις. Με την είσοδο στον πόλεμο η ελληνική πλευρά θα εξασφάλιζε πλεονεκτήματα σε μία μελλοντική διανομή κερδών – διερεύνηση των ελληνικών συνόρων, κυρίως προς την Ανατολή και δεν θα επέτρεπε σε Βούλγαρους και Σέρβους να προωθούν τους δικούς τους διπλωματικούς σχεδιασμούς στην περιοχή της Μακεδονίας (πλευρά του Βενιζέλου) ή αντίθετα μη προσκόμιση κερδών (πλευρά Βασιλιά Κωνσταντίνου). Κατά άλλη ερμηνεία, ο εθνικός διχασμός ήταν μια προσωπική αντιπαράθεση του Βενιζέλου με τον Βασιλιά Κωνσταντίνο, δηλαδή ρήξη στις σχέσεις μεταξύ των δύο ηγετών εξαιτίας διάστασης απόψεων που απέκτησε έντονο συγκρουσιακό χαρακτήρα. Εντέλει, ο εθνικός διχασμός, κατά μια τρίτη ερμηνεία, δημιούργημα των δύο παραπάνω απόψεων, οδήγησε σε μια παθητική ουδετερότητα της χώρας. Ο Ευάγγελος Χεκίμογλου θεωρεί ότι αυτή η πολιτική αναμονής, όπως την χαρακτηρίζει, έγινε από τη πλευρά του Βασιλιά όχι γιατί απέρριπταν την είσοδο στον πόλεμο ή ήταν «γερμανόφιλοι», αλλά έως ότου τα συμφέροντα της βρετανικής και ελληνικής πολιτικής, που διέφεραν από τα συμφέροντα των άλλων συμμάχων, διαμόρφωναν διαφορετικές συνθήκες εισόδου (Χεκίμογλου, 2012: 51).

Κομβικό σημείο που εξομάλυνε ακόμη περισσότερο τις εξελίξεις ήταν η εισβολή τον Μάρτιο του 1916 στην Ανατολική Μακεδονία γερμανικών και βουλγαρικών στρατευμάτων, η κατάληψή του οχυρού Ρούπελ και η προέλαση τους νοτιότερα (Μιχαηλίδης, 2015α· Αλεξάτος, 2015). Η ανησυχία των πολιτών της Θεσσαλονίκης βλέποντας τον κίνδυνο να δώσουν οι σύμμαχοι τη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία στο Βασίλειο της Σερβίας, αλλά και πιστεύοντας στις ωφέλειες για την Ελλάδα από πιθανή νίκη των δυτικών συμμάχων, οδήγησε σε μια σειρά από συγκεντρώσεις διαδηλωτών, όπως αυτής στις 15 Μαΐου του 1916 στην πλατεία Αγίας Σοφίας, με συνθήματα υπέρ της Μακεδονίας, της Αντάντ και του Βενιζέλου.

Η Tynaire Marcelle για τις εκδηλώσεις στη Θεσσαλονίκη αναφέρει: «*Το επόμενο πρωί της κατάληψης του Ρούπελ, ο πληθυσμός της Θεσσαλονίκης καλούνταν με αφίσες στην εκκλησία της Αγίας Σοφίας για ένα μεγάλο συλλαλητήριο. κατά της έντεκα μπόρεσα να δω από το παράθυρο μου ένα μεγάλο πλήθος να παρελαύνει στην προκουαία υπό τις ιαχές Ζήτω η Γαλλία. Ζήτω η Σερβία. Ζήτω ο Βενιζέλος. Κάτω ο Φερδινάνδος. Πάνω από τη θυελλώδη μάζα υψώνονταν γαλανόλευκες σημαίες και πορτρέτα του Βενιζέλου. Οι διαδηλωτές χειροκροτούσαν τους Γάλλους και τους Σέρβους αξιωματικούς που έβγαιναν στα παράθυρα ή στέκονταν μπροστά στην είσοδο του Splendid Palace*» (Tynaire, 2008: 183-184).

Παράλληλα με τη διαμάχη Βενιζέλου - Κωνσταντίνου ο Γάλλος στρατηγός Σαράιγ σε συζήτηση με τον Αλέξανδρο Ζάννα τον ενημέρωσε ότι ήδη από το Δεκέμβριο του 1915 είχε ζητήσει από το Γάλλο πρέσβη στην Αθήνα Γκιγεμέν τη κήρυξη στρατιωτικού νόμου στη Θεσσαλονίκη (**εικόνα 22**). Πράξη στην οποία τελικώς προέβη, στις 21 Μαΐου 1916, ημέρα ονομαστικής εορτής του βασιλιά

Κωνσταντίνου, παρά τις επιφυλάξεις του Άγγλου στρατηγού Μιλν και της συμβολικής ημερομηνίας (Κανδυλάκης, 2015: 50). Ενώ στη μητρόπολη άρχισαν να συγκεντρώνονται οι επίσημοι «η Γαλλική αστυνομία προέβη εις την τοιχοκόλλησιν της προκυρήξεως του Στρατιωτικού Νόμου, ενώ συγχρόνως ισχυρά Γαλλικά αποσπάσματα, μετά πολυβόλων και τεθωρακισμένων αυτοκινήτων, κατέλαβον τας παρόδους της λεωφόρου εφ ης υπήρχε η Ελληνική παράταξις» (Λαζαρίδης, 2016: 67).

Εικόνα 22 - Le Miroir, 2-7-1916 – Proclamation de L'État de Siege A Salonique (Εφημερίδα Le Miroir, 02/07/1916 - Κήρυξη στρατιωτικού νόμου στη Θεσσαλονίκη). Πηγή: Gallica.

Οι στρατιώτες κατέλαβαν το ταχυδρομείο, το τηλεγραφείο, το τηλεφωνείο, τον σιδηρόδρομο, το εργοστάσιο ηλεκτρικού ρεύματος, τον τροχιόδρομο και το εργοστάσιο φωταερίου. Ταυτόχρονα, επέβαλλαν λογοκρισία στον τύπο, έκλεισαν δια της βίας εφημερίδες και απέλασαν πέντε Έλληνες αξιωματικούς, με τους οποίους θεωρούσαν ότι δεν μπορούσαν να συνεργασθούν: Τον αρχηγό της Ελληνικής Χωροφυλακής συνταγματάρχη Νικόλαο Τρουπάκη, τον αντιστράτηγο Νιδριώτη, τον διοικητή Φρουρίου Θεσσαλονίκης συνταγματάρχη Ευλάμπιο Μεσσαλά, τον επιτελάρχη του προηγούμενου αντισυνταγματάρχη Κωνσταντίνο Γουβέλη και τον αρχηγό πυροβολικού συνταγματάρχη Παναγιώτη Μπουκλάκο. «Του λοιπού, οι

Έλληνες εν Θεσσαλονίκη δεν εβασίλευον πλέον ως κυρίαρχοι», θα πει στα απομνημονεύματα ο Σαράιγ (Sarrail, 1920).

Με δεδομένη την κατάσταση που επικρατούσε το βράδυ της 16^{ης} προς 17^{ης} Αυγούστου του 1916 έγινε η έκρηξη του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας στη Θεσσαλονίκη (**εικόνα 23**)²¹⁴, με σχηματισμό Επαναστατικής Επιτροπής²¹⁵ από μία ομάδα αστών της πόλης δρώντας υπέρ του πολέμου και σε συνεχή επαφή με την τοπική διοίκηση του γαλλικού στρατού, την προστασία της οποίας είχε, μετά την πτώση του οχυρού Ρούπελ. Η απόφαση πάρθηκε κυρίως κατόπιν απειλών του στρατηγού Σαράιγ για διορισμό Σέρβου νομάρχη στη Θεσσαλονίκη και παρά τις επιφυλάξεις για πιθανές αντιρρήσεις του Βενιζέλου. Η επιτροπή έλαβε και τη συμπαράσταση των αξιωματικών που υποστήριζαν, επίσης, την εμπλοκή της Ελλάδας στον πόλεμο (κυρίως από μονάδες του Τετάρτου Σώματος Στρατού και της Κρητικής Χωροφυλακή που προσχώρησε άμεσα στο κίνημα). Οι στόχοι του κινήματος, όπως καταφαίνονται από τη διακήρυξη τους, ήταν η εκδίωξη στο πλευρό των συμμάχων του εξωτερικού εχθρού από τη μακεδονική γη (κυρίως των Βουλγάρων) και η αποκατάσταση της ισχύος της λαϊκής κυριαρχίας (Σατραζάνης, 2015: 35· Μιχαηλίδης, 2015^α: 18).

Στα γεγονότα της Εθνικής Αμύνης αντιβενιζελικοί στρατιώτες αμύνθηκαν στην προσπάθεια των Αμυνιτών να καταλάβουν τους στρατώνες στο Πεδίον του Άρεως στη Θεσσαλονίκη. Με παρέμβαση του Γαλλικού Στρατηγείου τελικά πιάστηκαν και οδηγήθηκαν στο στρατόπεδο του Ζέϊτενλικ. Εκεί σύμφωνα με την εφημερίδα Εμπρός (24-8-1916), έκτος από τα βασανιστήρια που έγιναν για να αναγκαστούν οι φιλοβασιλικοί να αλλαξοπιστήσουν, από μαρτυρίες στρατιώτες γνωστοποιήθηκε ότι: *«Το απόγευμα πολλοί Γάλλοι αξιωματικοί μας έπερναν φωτογραφικές εικόνας. Όσοι εξ ημών αντιλαμβάνοντο εγκαίρως απέφευγον όσον ηδύναντο στρέφοντας τα νώτα. Έστειλαν επίσης και κινηματογράφων – ο οποίος με περισσήν αηδία και αγανάκτησιν μας εξήνάγκαζε να είμεθα εν διαρκεί κινήσει με τα νώτα προς αυτόν εστραμμένα»* (Λαζαρίδης, 2016: 80). Λίγες ημέρες αργότερα οι κινηματίες κατάφεραν να αντικαταστήσουν όλες τις διοικητικές αρχές που ήταν ακόμη πιστές στο βασιλιά και να αντικρούσουν τη σέρβικη προπαγάνδα, που στόχευε να επωφεληθεί από το κενό της εξουσίας.

²¹⁴ Αναλυτικά τα γεγονότα για το Κίνημα της Εθνικής Άμυνας στο: Μιχαηλίδης, Ι., (2015α). *Το κίνημα της Εθνικής Άμυνας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

²¹⁵ Την Επιτροπή Εθνικής Αμύνης αποτελούσαν οι Δημήτριος Δίγκας, Περικλής Αργυρόπουλος, Αλέξανδρος Ζάννας, Κωνσταντίνος Αγγελάκης, Νικόλαος Μάνος, Δημήτριος Πάζης, Π. Γραϊκός (εκπρόσωπος Φλώρινας), Ζερβός (εκπρόσωπος Δράμας), Εμμανουήλ Χ. Ζυμβρακάκης, Νικόλαος Πλαστήρας, Θαλής Κουτούπης κ.ά. Η αρχηγία δόθηκε στον ηθικό αυτουργό του κινήματος τον Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος όμως για να την αναλάβει έθεσε ως όρο τη συμμετοχή στρατιωτικών μονάδων στο κίνημα, το οποίο επιθυμούσε πανελληνίως και όχι μόνο στη Μακεδονία.

Εικόνα 23 - Η φιλο-γερμανική στάση της ελληνικής κυβέρνησης καθόρισε την επανάσταση στη Θεσσαλονίκη. Κίνημα Εθνικής Άμυνας (Le Miroir, 7-9-1916). Πηγή: Gallica.

Ο Βενιζέλος στην αρχή ήταν διστακτικός να τεθεί επικεφαλής του κινήματος της Εθνικής Αμύνης, αλλά τρεις βδομάδες μετά, με την παρότρυνση των Γάλλων και την κατάληψη της Καβάλας από τους Βούλγαρους, πήγε με τον Παύλο Κουντουριώτη και άλλους πολιτικούς στη Κρήτη προκειμένου να σχηματίσει εθνική κυβέρνηση με αρχικά μέλη την τριανδρία αποτελούμενη από τον ίδιο, τον ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη και τον στρατηγό Παναγιώτη Δαγκλή. Ο ίδιος έγραψε: «Και αν υπελείπετο ακόμη και ο ελάχιστος ενδιασμος μου, τούτον διεσκέδασε η έκρηξις του κινήματος της Θεσσαλονίκης. Αποτυχία αυτού θα αεθράσυνεν έτι μάλλον τους ασκούντας της αντι-ανταντικήν πολιτικήν και θα προκάλει τα αποτελέσματα δια την πρόληψιν των οποίων είχε επισπευσθή το Κίνημα» (Χεκίμογλου, 2012: 54).

Ο Βενιζέλος, δύο βδομάδες μετά την απομάκρυνση του από την Αθήνα, στις 26 Σεπτεμβρίου, μετέβηκε στη Θεσσαλονίκη όπου από την Επιτροπή Εθνικής Αμύνης ανέλαβε την εξουσία πάνω στο πλοίο στην παραλία και σχημάτισε ως επικεφαλής την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης οδηγώντας για εννέα μήνες τη χώρα (Σεπτέμβριος 1916 - Ιούνιος 1917), σε μια συμμετοχή της Ελλάδας στον πόλεμο. Η Προσωρινή Κυβέρνηση Εθνικής Αμύνης κήρυξε στις 16 Νοεμβρίου 1916 τον πόλεμο κατά των Κεντρικών Δυνάμεων.

Η Ελλάδα πλέον είχε κοπεί στα δύο με την ύπαρξη των δύο κυβερνήσεων, Θεσσαλονίκης και Αθήνας. Οι σύμμαχοι απαίτησαν από το βασιλιά να παραδώσει ένα μέρος του πολεμικού υλικού ισάξιο με αυτό που οι Κεντρικές Δυνάμεις πήραν από το 4^ο σώμα στρατού, προέβησαν σε κατάσχεση ελληνικών πλοίων και απαίτησαν την απόσυρση του ελληνικού στρατού στη Πελοπόννησο. Αν και αρχικά ο βασιλιάς δέχτηκε τις προτάσεις εντέλει 4 ημέρες μετά άλλαξε άποψη υπό την πίεση των σκληροπυρηνικών υποστηρικτών του. Στην προσπάθεια των Γάλλων και του

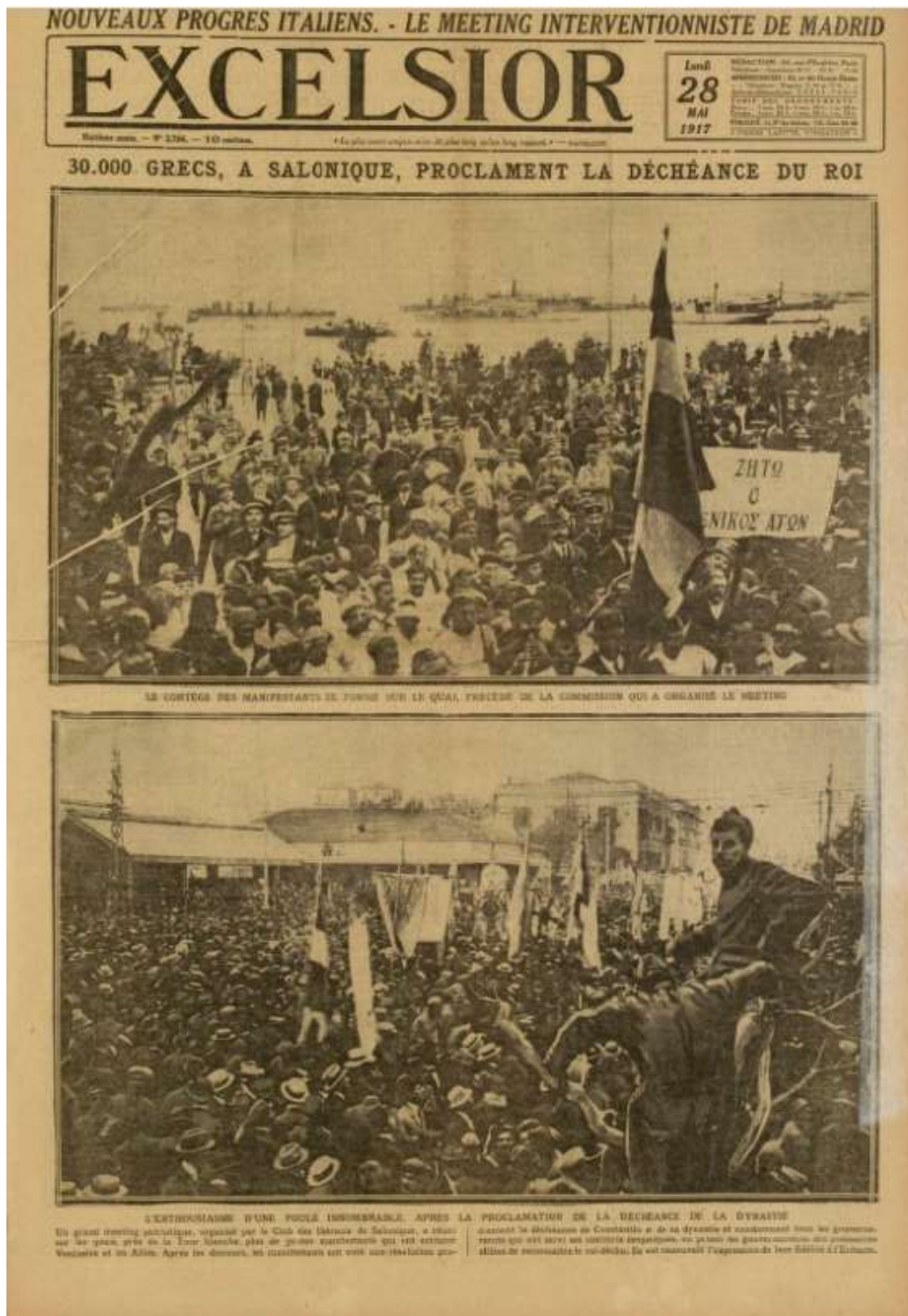
Βενιζέλου να θέσουν υπό τον έλεγχο τους τη νότια Ελλάδα και να πιάσουν τους βασιλικούς της Αθήνας να συμμορφωθούν, υπό του Γάλλου ναυάρχου Φουρνιέ, συμμαχικά θωρηκτά μπήκαν στον Πειραιά όπου αποβίβασαν 3.000 Αγγλογάλλους ναύτες, ενώ βομβάρδισαν περιοχές της Αθήνας γύρω από το Στάδιο και κοντά στα Ανάκτορα σε μια σειρά επεισοδίων γνωστών ως «Νοεμβριανά»²¹⁶ (Hassiotis, 2014).

Σημειώθηκαν συγκρούσεις με το φιλοβασιλικό στράτευμα, ενώ κύμα διώξεων ως αντίποινα ξεκίνησε στην Αθήνα κατά των φιλοβενιζελικών μετά την απόσυρση των συμμαχικών δυνάμεων. Ο εθνικός διχασμός είχε φτάσει πλέον στο απόγειό του. Στις 25 Νοεμβρίου η προσωρινή κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης κήρυσσε με ειδικό διάγγελμα έκπτωτο το βασιλιά Κωνσταντίνο, η Γαλλία εγκατέλειψε τη δυνατότητα συμβιβασμού με τον Κωνσταντίνο και παρά τις αρχικές αντιρρήσεις των συμμάχων προχώρησε στη σύλληψη διαφόρων στρατηγικών σημείων στη νότια Ελλάδα ως απάντηση στα γεγονότα του Νοεμβρίου. Όλα τα λιμάνια ήταν αποκλεισμένα από τους Γάλλους με αποτέλεσμα η Αθήνα αλλά και άλλες πόλεις της Νοτίου Ελλάδος να λιμοκτονήσουν.

Το αδιέξοδο στην ελληνική κρίση επιλύθηκε από την αποφασιστική παρέμβαση της Μεγάλης Βρετανίας και της Γαλλίας τον Ιούνιο του 1917. Οι Γάλλοι, συνεπικουρούμενοι από τον νέο Βρετανό Πρωθυπουργό Λόιντ Τζορτζ, απαίτησαν από τον Κωνσταντίνο να εγκαταλείψει το θρόνο του προκειμένου να άρουν τον αποκλεισμό. Στις 27 Μαΐου ο συμμαχικός στόλος κατέπλευσε στον Πειραιά. Ο Γάλλος Βουλευτής, Charles Selestin Jonnart Auguste, παρέδωσε τελεσίγραφο στις 29 Μαΐου του 1917 στη κυβέρνηση Ζαΐμη υποχρεώνοντας τον βασιλιά στις 30 Μαΐου να εγκαταλείψει τη θέση του και να αποχωρήσει από την Ελλάδα (χωρίς να παραιτηθεί), υπέρ του δευτερότοκου γιού του Αλέξανδρου, τον οποίο ενέκριναν οι δυνάμεις της Αντάντ (εικόνα 24). Οι Γάλλοι αποβιβάστηκαν στην Αθήνα στις 11 Ιουνίου 1917. Λίγες ημέρες μετά, ο Βενιζέλος μετέβη και αυτός και σχημάτισε κυβέρνηση τη 13^η Ιουνίου του 1917 οδηγώντας την Ελλάδα στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ (Entente). Στις 15 Ιουνίου η Ελλάδα κήρυξε τον πόλεμο στις Κεντρικές Δυνάμεις επισημοποιώντας την απόφαση της προσωρινής κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης.

Στο τέλος του Α' Π.Π. η Ελλάδα μπορεί να ήταν στο πλευρό των νικητών, αλλά ήταν εξίσου διχασμένη και αποσταθεροποιημένη. Ο Χασιώτης υποστηρίζει ότι στην περίπτωση της Ελλάδας ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος δεν ξεκίνησε το 1914 ή ακόμα και το 1917, αλλά το 1912 με τους Βαλκανικούς Πολέμους και δεν τελείωσε το 1918, αλλά το 1922, με την Μικρασιατική Καταστροφή. Όλα αυτά τα χρόνια αντιπροσωπεύουν μια ενοποιημένη περίοδο ιδιαίτερα έντονη, που σημαδεύτηκε από στρατιωτικές συγκρούσεις, ανθρωπιστικές καταστροφές, διπλωματικές διαταραχές, πολιτικές αντιπαραθέσεις και μία συνταγματική κρίση (Hassiotis, 2014).

²¹⁶ Στην ελληνική ιστοριογραφία επικρατεί και ο όρος «Δεκεμβριανά» γιατί έλαβαν χώρα την 1η Δεκεμβρίου με βάση το νέο ημερολόγιο, (18 Νοεμβρίου ήταν κατά το Ιουλιανό Ημερολόγιο). Περισσότερα για τα Νοεμβριανά στο: Μουρέλος, Ι. (2007). *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της μεικτής επιτροπής αποζημιώσεων των θυμάτων*. Αθήνα: Πατάκης.

Εικόνα 24 - Πρωτοσέλιδο της εφημερίδας Excelsior (28-5-1917) με πολίτες να πανηγυρίζουν την απομάκρυνση του βασιλιά Κωνσταντίνου. Πηγή: Gallica.

Την αμφίρροπη κοινωνικοπολιτική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα, και ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη, δεν άφησαν αδιάφορο το S.P.C.A.O., που πραγματοποίησε πολλές αποστολές και επιτόπου φωτορεπορτάζ²¹⁷. Το τμήμα, για λόγους προπαγάνδας αλλά και δημιουργίας ενώ πλούσιου αρχειακού υλικού για μελλοντικές μελέτες, ακολούθησε όσο οι συνθήκες το επέτρεπαν, τις ελληνικές

²¹⁷ Για τα ανάλογα φιλμ που γυρίστηκαν αναφορά έχει γίνει στο υποκεφάλαιο του Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού της Ανατολής.

εσωτερικές εξελίξεις, διαδίδοντας τες με πρωτοσέλιδα και άρθρα σε Γαλλικές εφημερίδες (όπως για παράδειγμα στην εφημερίδα Pages de gloire – εξώφυλλα 26/12/1915, 12/3/1916, 29/4/1917) – **δες Παράρτημα Α΄ Μέρους εικόνες 4 ως 6**. Υπήρξαν όμως και περιπτώσεις γεγονότων, όπως από την ημέρα εφαρμογής του στρατιωτικού νόμου, τα οποία εξαιτίας της λογοκρισίας αλλά και των αποφάσεων εκ των άνω «κουκουλωθήκαν» ή λογοκρίθηκαν. Στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ., εντοπίζεται πληθώρα οπτικών τεκμηρίων των εν λόγω εσωτερικών κοινωνικοπολιτικών γεγονότων παρέχοντας στον ερευνητή τη δυνατότητα εξαγωγής πληροφοριών και εξερεύνησης της όλης καταστάσεως.

Ενδεικτικά: α) Για τη λέξη «*Révolution de Salonique*» - Επανάσταση στη Θεσσαλονίκη, η βάση δεδομένων Μ.Α.Ρ. έχει 6 φωτογραφίες με ημερομηνία 31-8-1916 και η λήψη έχει γίνει από τον Opérateur K (code armée, photographe). Οι φωτογραφίες αναφέρονται στις ημέρες 30 και 31 Αυγούστου και απεικονίζουν στρατιώτες του συμμαχικού στρατού με κανόνια και πυροβόλα να έχουν καταλάβει στρατώνες και διάφορα κεντρικά σημεία της πόλης (**εικόνα 26**) και τον στρατηγό Σαράιγ να τους επιβλέπει. Υπάρχει και μια φωτογραφία (**εικόνα 25**) που απεικονίζει στρατιώτες και άντρες με πολιτικά να βαδίζουν με όπλα ανά χείρας και τίτλο «*Oi πρώτοι Έλληνες εθελοντές*». Προφανώς, αναφέρεται στους πρώτους Έλληνες που κατατάχτηκαν στις στρατιωτικές μονάδες της Εθνικής Άμυνας, οι οποίες εκπαιδεύτηκαν από Γάλλους αξιωματικούς σε ειδικό στρατόπεδο στην Τούμπα.

Εικόνα 25 - Révolution de Salonique (30-31 août 1916). 2ème jour de la révolution : Les premiers volontaires grecs (Επανάσταση στη Θεσσαλονίκη (30-31 Αυγούστου του 1916). 2η μέρα της επανάστασης: Οι πρώτοι Έλληνες εθελοντές). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 26 - Révolution de Salonique (30-31 août 1916). Révolution de Salonique : Les autocanons mis en batterie contre les oppositionnistes (Επανάσταση στη Θεσσαλονίκη (30 – 31 Αυγούστου του 1916). Επανάσταση στη Θεσσαλονίκη: Αυτο-όπλα συντάγματος κατά αντιπολιτευόμενων. Μ.Α.Ρ./2008.

β) Για τη λέξη «L'état de siège» - έχει 8 φωτογραφίες, με ημερομηνία 3 και 19 Ιουνίου του 1916, όλες από τον Opérateur K (code armée, photographie). Απεικονίζουν πλήθος κόσμου να παρακολουθεί την κατάληψη του ταχυδρομείου, του τηλεγραφείου (**εικόνα 28**) και της Νομαρχίας από Γάλλους, Άγγλους και Σέρβους στρατιώτες (**εικόνα 27**) και την τοποθέτηση στρατιωτικών οχημάτων κοντά στο Λευκό Πύργο.

Εικόνα 27 - L'état de siège obtenu par Sarrail à Salonique (3 juin 1916). La préfecture occupée par les troupes alliées et pavoisée en l'honneur de la fête du roi, au Konak (Το καθεστώς πολιορκίας που λαμβάνεται από τον Σαράιγ στη Θεσσαλονίκη (3 Ιουνίου 1916). Η νομαρχία που έχει καταληφθεί από τα συμμαχικά στρατεύματα είναι στολισμένη προς τιμήν της γιορτής του βασιλιά, στο Διοικητήριο Θεσσαλονίκης). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 28 - L'état de siège obtenu par Sarrail à Salonique (3 juin 1916). Poste de T.S.F. occupé par les Français : vue extérieure (Στρατιωτικός νόμος από τον Σαράιγ στη Θεσσαλονίκη (3 Ιουνίου 1916). Εξωτερική όψη του κτηρίου του τηλέγραφου που έχει καταληφθεί από τους Γάλλους). Μ.Α.Ρ./2008.

γ) Αν γίνει αναζήτηση της λέξης «Manifestations» εντοπίζονται 3 φωτογραφίες από την Αθήνα αγνώστου φωτογράφου και ημερομηνίας Μάιος του 1917. Και οι τρεις φωτογραφίες αναφέρονται σε αντιβενιζελικές εκδηλώσεις που πραγματοποιήθηκαν στην πόλη της Αθήνας (**εικόνα 30**). Για τη λέξη «Manifestation» εντοπίζονται 23 φωτογραφίες με συγκεντρώσεις κατοίκων, οπαδών του Βενιζέλου, σε διάφορες πόλεις, όπως για παράδειγμα στην Αθήνα, στις 14 Ιουλίου του 1916 μπροστά στη Γαλλική Σχολή Αθηνών με τίτλο «La grande manifestation du 1er au 14 juillet 1916 à Athènes : "Que la France protège la Grèce !"» - Αυτή η Γαλλία προστατεύει την Ελλάδα! (**εικόνα 29**). Οι λήψεις των φωτογραφιών των συγκεντρώσεων έχουν γίνει από τους φωτογράφους: Opérateur C: Machard, Pierre (photographe), Opérateur T: Dubray, Opérateur H: Gadmer, Frédéric (photographe), οι οποίοι ήταν επίσημοι φωτογράφοι του S.P.C.A.O. Επίσης, σε πολλές φωτογραφίες υπάρχει η αναφορά Opérateur K (code armée, photographe), η οποία πιστώνει τη γενική ιδιότητα του S.P.C.A.O. ή μπορεί η λήψη να έγινε από ιδιωτική προσωπική φωτογραφική αξιωματικού ή στρατιώτη. Τέλος, αξιοσημείωτη είναι η αναφορά της φράσεως: «Don de monsieur Fougères directeur de l'École d'Athènes – Από τον Γκουστάβ Φουζέρ²¹⁸ διευθυντή της Γαλλικής Σχολής Αθηνών», που υπάρχει σε μερικές φωτογραφίες, πιστώνοντας τις φωτογραφίες σε προσωπικές λήψεις που πραγματοποίησε.

²¹⁸ Ο Γκουστάβ Φουζέρ ήταν Γάλλος κλασικός αρχαιολόγος και διορίστηκε στην Γαλλική Σχολή Αθηνών το 1885. Διετέλεσε διευθυντής της Γαλλικής Σχολής στην Αθήνα το 1913.

Εικόνα 29 - La grande manifestation du 1er au 14 juillet 1916 à Athènes : "Que la France protège la Grèce !" (Μεγάλο συλλαλητήριο από την 1^η ως της 14 Ιουλίου 1916 στην Αθήνα: Αυτή η Γαλλία προστατεύει την Ελλάδα!). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 30 - Manifestations anti-vénizélistes (mai 1917). Tas de pierres jetés en anathème contre Venizélos sur le champ de Mars. Dans le fond, les casernes des royalistes (Αντιβενιζελικές Εκδηλώσεις (Μάιος, 1917). Σωροί από πέτρες ρίχνονται σε αποδοκιμασία εναντίον του Βενιζέλου στο Πεδίον του Άρεως. Στο βάθος, οι στρατόνες των βασιλοφρόνων). Μ.Α.Ρ./2008.

δ) Αν γίνει αναζήτηση με το γενικό «*Les événements politiques et militaires de 1916 à 1918*» - Πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα 1916-1918, η βάση δεδομένων εντοπίζει 111 φωτογραφίες. Από αυτές κάποιες αφορούν: την έκθεση του καταρριφθέντος Ζέπελιν του 1916, την επέτειο της Ημέρας της Ελληνικής Ανεξαρτησίας στη Θεσσαλονίκη (7 Απριλίου του 1916), την Αναμνηστική Τελετή της δολοφονίας του βασιλιά Γεωργίου του 1^{ου} της Ελλάδα στη Θεσσαλονίκη (21 Μαρτίου 1916), την Επίσκεψη στη Θεσσαλονίκη του κ Guillemain, Γάλλου υπουργού (16 Ιουλίου 1916), την Επέτειο της γέννησης του βασιλιά Πέτρου της Σερβίας (11 Ιουλίου 1916) και τέλος την άφιξη του βασιλιά Αλέξανδρου στη Θεσσαλονίκη στις 7-2-1917.

Άλλες φωτογραφίες αφορούν: «*Meeting pour protester contre l'entrée des Bulgares en Grèce (21 août 1916). La foule à la Tour Blanche* (Συγκεντρώσεις πολιτών για να διαμαρτυρηθούν κατά της εισόδου των Βουλγάρων στην Ελλάδα με ημερομηνία 21 Αυγούστου 1916 στο Λευκό Πύργο (**εικόνα 31**) ή ημερομηνίας 28 Μαΐου του 1916 (**εικόνα 32**) και 14 Ιουλίου του 1916. Στις φωτογραφίες παρατηρείται πλήθος κόσμου και ειδικά παιδιών να βαδίζει με Ελληνικές και Γαλλικές σημαίες, λάβαρα και θρησκευτικές εικόνες στους δρόμους της Θεσσαλονίκης. Υπάρχουν φωτογραφίες από ανάλογες εκδηλώσεις και σε άλλες πόλεις της Ελλάδας, όπως τη Λάρισα (12-15 Ιουνίου 1917), το Βόλο (15-20 Ιουνίου 1917), τον Πειραιά, την Αθήνα, με την παρουσία και του Στρατηγού Σαράιγ.

Εικόνα 31 - *Meeting pour protester contre l'entrée des Bulgares en Grèce (21 août 1916). La foule à la Tour Blanche* (Συγκέντρωση διαδηλωτών για την είσοδο των Βούλγαρων στην Ελλάδα στις 21 Αυγούστου του 1916. Το πλήθος στο Λευκό Πύργο). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 32 - Manifestation pour protester contre l'entrée des Bulgares en Grèce, 28 mai 1916
(Διαμαρτυρία ενάντια στην είσοδο των Βουλγάρων στην Ελλάδα (28 Μαΐου 1916). Μ.Α.Ρ./2008.

ε) Επίσης, υπάρχουν 30 φωτογραφίες, όλες από τον Opérateur T: Dubray, για την εγκατάσταση της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης (Installation du gouvernement provisoire de Venizélos à Salonique). Η λήψη έγινε τον Οκτώβριο του 1916. Απεικονίζουν την παραλία που είναι στολισμένη για την άφιξη του Βενιζέλου με το ατμόπλοιο Εσπερία (**εικόνα 33**), την υποδοχή του Βενιζέλου από στρατιώτες/αξιωματικούς και πολίτες, ομαδικά πορτρέτα της Τριανδρίας και λοιπών πολιτικών και στρατιωτικών στελεχών αυτής.

Εικόνα 33 - Installation du gouvernement provisoire de Venizélos à Salonique (octobre 1916). Le général Zymbrakakis félicitant Monsieur Venizélos, à bord de l'Hesperia (Εγκατάσταση της προσωρινής κυβέρνησης του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη (Οκτώβριος 1916). Ο στρατηγός Ζυμβρακάκης καλωσορίζοντας τον κ Βενιζέλο, πάνω στο ατμόπλοιο Εσπερία). Μ.Α.Ρ./2008.

Αναζήτηση μπορεί να πραγματοποιηθεί και με το γενικό «gouvernement provisoire» - Προσωρινή Κυβέρνηση εντοπίζοντας 28 από την μετάβαση του Βενιζέλου στη πόλη της Θεσσαλονίκης.

στ) Για τα γεγονότα της Αθήνας, με την αποβίβαση του συμμαχικού στρατού (**εικόνα 34**) και τις συγκρούσεις, αναζήτηση γίνεται με το «Les événements d'Athènes (mars 1916 – décembre 1917)» - Τα γεγονότα της Αθήνας (Μάρτιος 1916 - Δεκέμβρης 1917), για την οποία στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. εντοπίζονται 357 φωτογραφίες. Επίσης αναζήτηση μπορεί να γίνει και με το «L'occupation française à Athènes» - η κατάληψη των Γάλλων στην Αθήνα για το οποίο υπάρχουν 46 φωτογραφίες. Για τη κατάληψη της Αθήνας από τους Γάλλους, με διοικητή το στρατηγό Régnauld (22 Ιουνίου 1917 – 14 Ιουλίου 1917) και το σχηματισμό της νέας κυβέρνησης του Βενιζέλου υπάρχουν πολλές φωτογραφίες. Στην αρχή, δεν καλύφθηκαν από το S.P.C.A.O., αλλά από αξιωματικούς του γαλλικού Ναυτικού που ανήκαν στην αντικατασκοπία, ενώ αργότερα στάλθηκε ειδικό κλιμάκιο οπερατέρ από τη Θεσσαλονίκη με επικεφαλής τον ίδιο τον Delac (Γιαννικοπούλου, 2007: 29).

Εικόνα 34 - Manifestation du 1er décembre 1916. Arrivée des marins français (Εκδήλωση στις 1 Δεκεμβρίου του 1916. Άφιξη Γάλλων ναυτικών). Μ.Α.Ρ./2008.

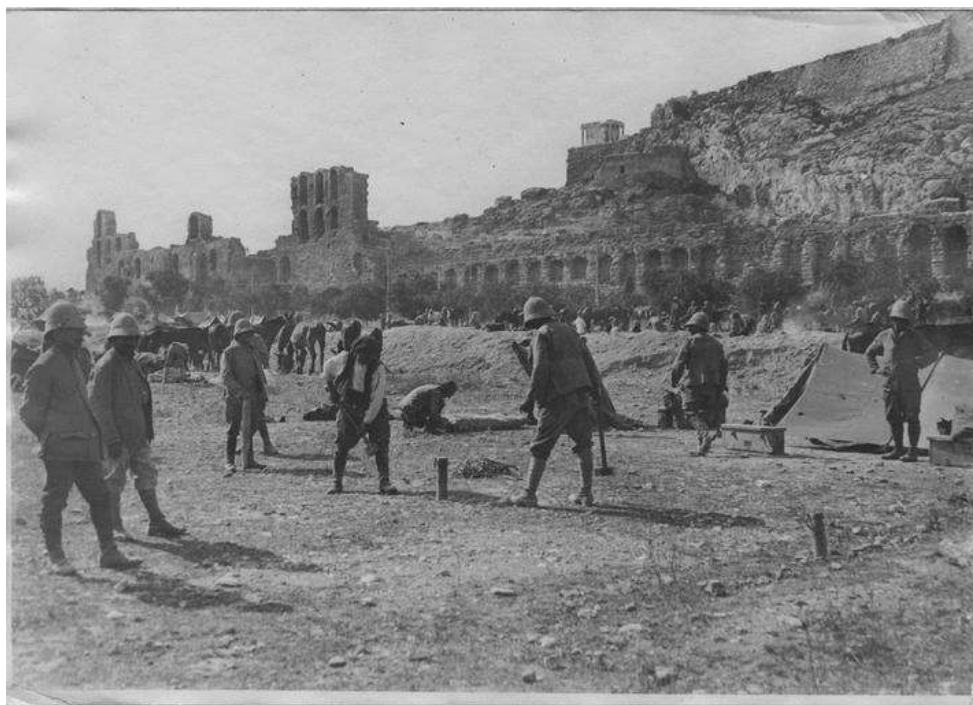
Στις 46 φωτογραφίες για τη γαλλική κατάληψη της Αθήνας (16 με 27 Ιουνίου του 1917) απεικονίζονται Γάλλοι στρατιώτες, στην Ακρόπολη, να έχουν στήσει προσωρινά στρατόπεδα και παραπήγματα (καταλύματα, κουζίνες, χώρους σίτισης κ.α.) – εικόνες 35, 36, 37..

Εικόνα 35 - L'occupation française à Athènes (16-27 juin 1917). Cuisine de la 2ème Batterie d'artillerie française devant l'Acropole (Η γαλλική κατάληψη της Αθήνας, 16-27 Ιουνίου 1917. Κουζίνα του 2^{ου} τάγματος γαλλικού ιππικού απέναντι από την Ακρόπολη). Μ.Α.Ρ./2008.

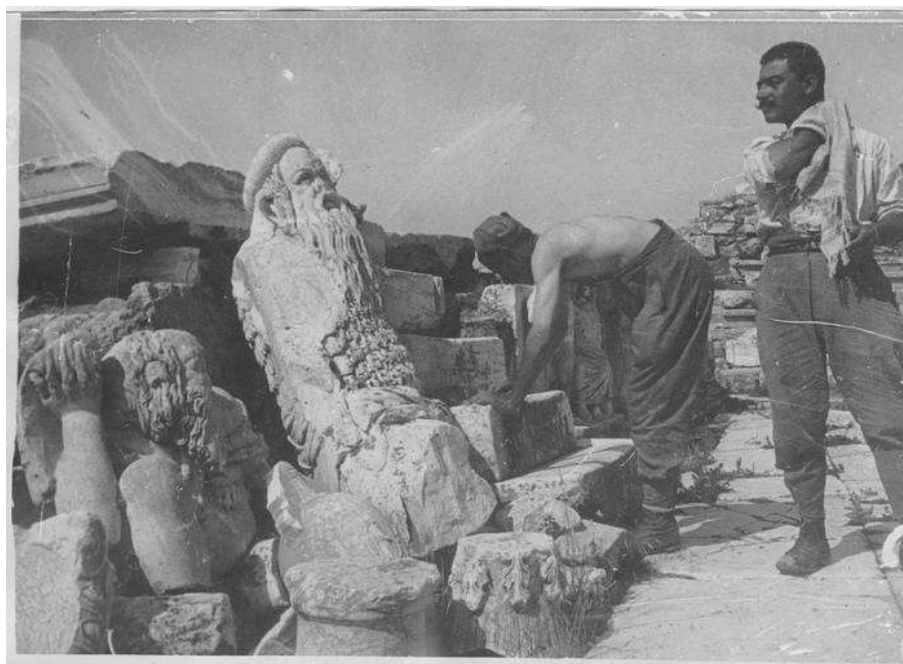

Εικόνα 36 - L'occupation française à Athènes (16-27 juin 1917). Campement près de l'Odéon d'Hérode Atticus (Η γαλλική κατάληψη της Αθήνας, 16-27 Ιουνίου 1917. Στρατόπεδο στο Ωδείο Ηρώδου του Αττικού). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 37 - L'occupation française à Athènes (16-27 juin 1917). Installation de cantonnement au pied de l'Acropole (Η γαλλική κατάληψη της Αθήνας, 16-27 Ιουνίου 1917. Η εγκατάσταση του στρατωνισμού στους πρόποδες της Ακρόπολης. Μ.Α.Ρ./2008.

Επίσης, υπάρχουν πολλές φωτογραφίες με ατομικά ή ομαδικά πορτρέτα στρατιωτών και αξιωματικών στα μνημεία της Ακρόπολης. Τα αγάλματα και τα μάρμαρα έχουν «αξιοποιηθεί» για την τοποθέτηση αντικειμένων, όπλων, ρούχων, ξεκούρασης και ύπνου, ακόμη και ως τουαλέτες (**εικόνα 38**).

Εικόνα 38 - L'occupation française à Athènes (16-27 juin 1917). Toilette de soldat devant Silène (Η γαλλική κατάληψη της Αθήνας, 16-27 Ιουνίου 1917. Στρατιωτικές τουαλέτες μπροστά στον Silène). Μ.Α.Ρ./2008.

Σε κάποιες φωτογραφίες απεικονίζονται στρατιώτες και ιππικό να έχουν λάβει συγκεκριμένες στρατηγικές θέσεις της πόλης, όπως στο Μνημείο του Φιλοπάππου, στο Αστεροσκοπείο, σε κεντρικούς δρόμους και πλατείες (Ομόνοια), στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, στην Ακρόπολη. Οι στρατιώτες έχουν τοποθετήσει πυροβόλα όπλα και κανόνια «στραμμένα» όπως αναγράφεται σε μια φωτογραφία προς το βασιλικό παλάτι (εικόνες 39, 40, 41).

Εικόνα 39 - L'occupation française à Athènes (16-27 juin 1917). Soldats mitrailleurs sur la terrasse de l'Acropole : Vue sur le Temple de Zeus, le Stade, etc (Η γαλλική κατάληψη της Αθήνας, 16-27 Ιουνίου 1917. Οπλισμένοι στρατιώτες στην ταράτσα της Ακρόπολης: Θέα του Ναού του Διός, του Σταδίου, κ.α.). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 40 - L'occupation française à Athènes (16-27 juin 1917). Place de la Concorde²¹⁹ : Poste français (Η γαλλική κατάληψη της Αθήνας, 16-27 Ιουνίου 1917. Πλατεία Ομόνοιας: Γαλλικές θέσεις). Μ.Α.Ρ./2008.

²¹⁹ Η Place de la Concorde βρίσκεται στο Παρίσι. Οι Γάλλοι, όπως και για άλλες περιοχές της Ελλάδας, κατά την διάρκεια του Α'Π.Π. συχνά έδιναν δικές του τοποθεσίες σε ονομασίες Ελληνικών τοποθεσιών. Η πλατεία Ομόνοιας στην Αθήνα αν και είναι διαφορετικός τόπος, στα γαλλικά [213]

Εικόνα 41 - L'occupation française à Athènes (16-27 juin 1917). Section du 40ème d'Infanterie à l'Université (Η γαλλική κατάληψη της Αθήνας, 16-27 Ιουνίου 1917. Τμήμα του 40^{ου} Πεζικού στο Πανεπιστήμιο). Μ.Α.Ρ./2008.

Στις 375 φωτογραφίες της γενικής κατηγορίας «Les événements d'Athènes (mars 1916 – décembre 1917)» - Τα γεγονότα της Αθήνας (Μάρτιος 1916 - Δεκέμβρης 1917), εκτός των φωτογραφιών που αφορούν την αποβίβαση του συμμαχικού στρατού στο Πειραιά (**εικόνα 44**) και τις διαδηλώσεις (**εικόνα 42**), οι συγκρούσεις έχουν λογοκριθεί. Υπάρχουν, επίσης, φωτογραφίες από την Επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα (27 - 30 Ιουν 1917) – **εικόνες 46 και 47**, από την Ορκωμοσία του βασιλιά Αλέξανδρου (1η Ιουλίου 1917), το ταξίδι του στρατηγού Σαράιγ στην Αθήνα (4 Ιουλίου 1917), την επίσκεψη του Στρατηγού Σαράιγ στο πρίγκιπα Αλέξανδρο της Σερβίας (1 Μαρ, 1916), τον εορτασμό του Πάσχα στην Αθήνα (13-15 Απριλίου 1917), την πόλη της Αθήνας, κατά τη διάρκεια του αποκλεισμού (Μάρτιος-Ιούνιος 1917) – **εικόνες 44 και 45**, τις Εκλογές στην Αθήνα (1 Αυγούστου 1917). Το μεγαλύτερο μέρος των φωτογραφιών έχει παραχθεί από τον φωτογράφο Opérateur C: Machard, Pierre (photographe), κάποιες φέρουν το Opérateur K (code armée, photographe) και αυτές του αποκλεισμού του λιμανιού του Πειραιά του Opérateur S: Mas, Emmanuel-Louis (photographe).

φωτογραφικά αρχεία μοιράζεται το ίδιο όνομα και το πρόθεμα 'πλατεία' που περιγράφει με τη σειρά του μία θέση στην πόλη.

Εικόνα 42 - Manifestation du 1er décembre 1916. 10 heures, sur la place de la Constitution (Διαδήλωση τη 1^η Δεκεμβρίου του 1916. 10 η ώρα στη πλατεία συντάγματος). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 43 - La mission navale à l'école française d'Athènes, 3 décembre 1916 (Η ναυτική αποστολή στη Γαλλική Σχολή Αθηνών, 3 Δεκεμβρίου 1916). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 44 - Dans le port du Pirée pendant le blocus (13-20 janvier 1917). Le cuirassé français "La Touche Trévolle" à l'entrée du port (Στο λιμάνι του Πειραιά κατά τη διάρκεια του αποκλεισμού (13 έως 20 Ιανουαρίου 1917). Το γαλλικό θωρηκτό «La Touche Trévolle» στην είσοδο του λιμανιού). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 45 - Les Français au Pirée (14-19 juin 1917). Avant la cessation du blocus, la population grecque du Pirée demande du pain aux soldats français (Οι Γάλλοι στον Πειραιά (14 έως 19 Ιουνίου 1917). Πριν από τη λήξη του αποκλεισμού, ο ελληνικός πληθυσμός του Πειραιά ζητάει ψωμί από τους Γάλλους στρατιώτες). Μ.Α.Ρ./2008

Εικόνα 46 - Retour de Venizélos à Athènes (27-30 juin 1917). Monsieur Venizélos harangue les Athéniens à l'Hôtel de la Grande-Bretagne (Η επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα, 27 – 30 Ιουνίου 1917. Ο Κύριος Βενιζέλος ομιλεί στους Αθηναίους από το ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 47 - Retour de Venizélos à Athènes (27-30 juin 1917). La maison de Venizélos après le passage des journées de décembre. Les soldats français de garde devant la maison dont Monsieur Venizélos occupait le 1er étage avant son départ. On voit autour des fenêtres des trous faits par les mitrailleuses (Επιστροφή του Βενιζέλου στην Αθήνα, 27-30 Ιουνίου 1917. Το σπίτι του Βενιζέλου μετά το πέρασμα των ημερών του Δεκεμβρίου. Γάλλοι στρατιώτες στρατωνισμού έξω από το σπίτι που ο κ Βενιζέλος που πραγματοποιήθηκε το 1ο όροφο πριν από την αναχώρηση. τρύπες γύρω από τα παράθυρα βλέπουμε να γίνονται από πολυβόλα). Μ.Α.Ρ./2008.

4.3.2. Ο βομβαρδισμός και η κατάρριψη του Ζέπελιν στη Θεσσαλονίκη²²⁰

Η αποβίβαση των στρατευμάτων της Αντάντ στην πόλη της Θεσσαλονίκης, με τη δημιουργία του εδραιωμένου στρατοπέδου και την ύπαρξη στρατιωτικού υλικού και προσωπικού αποτέλεσε στόχο γερμανικών αεροπορικών βομβαρδισμών. Από τη βάση αερόπλοιων στο Τέμεσβαρ της Ουγγαρίας (σημερινή Τιμισοάρα στη Ρουμανία) ξεκινούσαν Ζέπελιν, όπως το LZ 81, με ενδιάμεση στάση τη βάση στη Σόφια της Βουλγαρίας για αποστολές και επιθέσεις προς την περιοχή του Μακεδονικού Μετώπου και της Ανατολής.

Τα ξημερώματα της 20^{ης} Ιανουαρίου το 1916 εμφανίστηκε πάνω από το λιμάνι ένα Ζέπελιν (το LZ 85 που αντικατέστησε το LZ 81) με δύο τόνους βομβών με σκοπό να πλήξει τα συμμαχικά πλοία, που ήταν εκεί. Προκάλεσε καταστροφές στο Νέο Τελωνείο και κατευθύνθηκε προς το Γαλλικό Στρατηγείο. Υπό τις επιθέσεις των Γάλλων άλλαξε πορεία και βομβάρδισε τις αποθήκες της Τράπεζας της Ελλάδος (εικόνα 50). Την 1η Φεβρουαρίου το Ζέπελιν βομβάρδισε την κεντρική αγορά της Θεσσαλονίκης με αποτέλεσμα, πέρα από τις εκτεταμένες υλικές ζημιές, να χάσουν την ζωή τους 18 άτομα και να τραυματισθούν άλλα 37. Χτυπήθηκε από αντιαεροπορικά πυρά και επέστρεψε με βλάβες πίσω στη Σόφια. *Τη νύχτα της 4ης προς την 5η Μαΐου 1916 (22.4.1916 με το παλιό ημερολόγιο) εμφανίστηκε για τρίτη και τελευταία φορά, και αφού βομβάρδισε στρατιωτικές εγκαταστάσεις, καταρρίφθηκε στην Παλιομάνα ή Κουλακιά (εκεί που βρίσκεται σήμερα η Χαλάστρα), στην περιοχή του Δέλτα του Αξιού²²¹. «Είναι το ζέπελιν! [...] Ανοίγοντας το παράθυρο μου, που έβλεπε στη συμβολή ενός μικρού δρόμου με τη λεωφόρο Νίκης, μου φάνηκε ότι το αντίκρυσσα σχεδόν πάνω από το ξενοδοχείο να πετάει προς το αγκυροβόλιο, μέσα σ' ένα μεγαλειώδες θέαμα από όλμους, εκρηκτικές οβίδες, ρουκέτες και προβολείς. [...] Ακούγονται φωνές: Έπεσε! Το ζέπελιν έπεσε!» (Tynaire, 2008: 55-57).*

Οι Γερμανοί κατά την πτώση τους ξεφορτώθηκαν τις βόμβες για αποφυγή εκρήξεως και μόλις προσγειώθηκαν έκαναν επίτηδες το περίβλημα του Ζέπελιν μήκους 170 μέτρων. Από το δεκαπενταμελές πλήρωμα (δύο μέλη του πληρώματός σκοτώθηκαν), όσοι επέζησαν, αν και προσπάθησαν να δραπετεύσουν, τελικά δεν τα κατάφεραν. Αιχμαλωτίστηκαν ένας υπολοχαγός, δύο ανθυπολοχαγοί, τρεις λοχίες και άλλοι έξι υπαξιωματικοί (εικόνες 59, 60). Ο σκελετός του μετακινήθηκε και συναρμολογήθηκε από το συμμαχικό στρατό και εκτίθεντο στο περιβάλλοντα χώρο του Λευκού Πύργου ως ένα καταπληκτικό «τρόπαιο». Ήταν αυτό που είχε από τις αρχές του 1916 καταφέρει σημαντικά πλήγματα στις μονάδες των συμμάχων, που είχαν στρατοπεδεύσει δυτικά της Θεσσαλονίκης.

Το γαλλικό περιοδικό «L' Illustration» στις 13 Μαΐου 1916 αναφέρει: «Στις 5 Μαΐου στις 2.00 τα ξημερώματα ένα Ζέπελιν εμφανίστηκε στο μπροστινό μέρος του οχυρωμένου στρατοπέδου με κατεύθυνση τη Θεσσαλονίκη. Όταν έφθασε πάνω από την

²²⁰ Περισσότερα στο Μέγας, Γ. (2015β). *Η κατάρριψη του ζέπελιν (Μάιος 1916)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

²²¹ Για την κατάρριψή του, υπάρχουν δύο εκδοχές: η πρώτη είναι των Άγγλων, όπου ο G.E. Willis (μέλος του βρετανικού εκστρατευτικού σώματος) στο έργο του «Salonika Memories 1915-1919», αναφέρει ότι το Ζέπελιν δέχθηκε τα πυρά του βρετανικού πολεμικού «Αγαμέμνων», αρχικά, και κατόπιν άλλων πολεμικών πλοίων. Η δεύτερη είναι η γαλλική, σύμφωνα με την οποία το αερόπλοιο χτυπήθηκε από γαλλικά πυρά.

πόλη ήταν στα 800 μέτρα και ανακαλύφθηκε από τους στρατιώτες. Πήρε ύψος και έριξε εμπρηστικές βόμβες. Τελικά, στις 03.15, το αγγλικό θωρηκτό HMS *Agamemnon* κατάφερε να το χτυπήσει, και έπεσε πριν τα καλάμια του βάλτου *Kara-Yasmak*, 3 μίλια από τις εκβολές του (Αξιού) *Βαρδάρη*» (Σατραζάνης, 2015: 48). Ο σκελετός κατόπιν πουλήθηκε σε εργολάβους οι οποίοι έφτιαξαν κοσμήματα ή σουβενίρ από το ελαφρύ αλλά κι ανθεκτικό μεταλλικό υλικό κατασκευής του αερόπλοιου (Γκλαρνετατζής, 2012).

Τις ίδιες ημέρες ένα γερμανικό αεροπλάνο «*Άλμπατρος*» καταρρίφθηκε από ένα γαλλικό με τους πιλότους να παραδίνονται και το πολεμικό λάφυρο (αεροπλάνο), τέθηκε σε κοινή θέα πριν μεταφερθεί στο γαλλικό αεροδρόμιο του Μικρού Καραμπουρνού για επισκευή (υπάρχουν 2 φωτογραφίες στη Μ.Α.Ρ.).

Εικόνα 50 - Εξώφυλλο της εφημερίδας 'The Sphere' για την επίθεση του Ζέπελιν και τις καταστροφές που προκάλεσε στην Τράπεζα της Ελλάδος. Πηγή: Gallica.

Η σπουδαιότητα των επιθέσεων και της κατάρριψης του Ζέπελιν καθώς και η κατάρριψη του γερμανικού αεροπλάνου καταγράφηκε τόσο από τους φωτογράφους και κινηματογραφιστές του S.P.C.A.O., όσο και από τους στρατιώτες και αξιωματικούς του στρατού του Μακεδονικού Μετώπου. Στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. σε ελεύθερη αναζήτηση εντοπίζονται για τη λέξη «*zeppelin*» 40 φωτογραφίες.

Το S.P.C.A.O., εκτός από τη φωτογραφική καταγραφή του Ζέπελιν και του αεροπλάνου, γύρισε και μερικά φιλμ. Στη λίστα των «*Les films militaires français de la première guerre mondiale - catalogue des films muets d'actualité*» της ECPA υπάρχουν τα: α) «*Un avion allemand abattu par nos aviateurs - Ένα γερμανικό αεροπλάνο καταρρίφθηκε από αεροπόρους μας*», β) «*Un bel exploit aérien, un zeppelin abattu tombe dans l'estuaire de Vardar, le 5 mai 1916 - Ένα όμορφο εναέριο κατόρθωμα, ένα πυροβολιμένο Ζέπελιν πέφτει στην εκβολή του Βαρδάρη, 5, Μαΐου, 1916*», γ) «*Les vainqueurs du Zeppelin abattu à Salonique - Οι νικητές του Ζέπελιν γυρίζουν στη Θεσσαλονίκη*» και δ) «*Les prisonniers du zeppelin à Salonique - Οι αιχμάλωτοι του Ζέπελιν στη Θεσσαλονίκη*» με ημερομηνία 13 Μαΐου (Lemaire, 1997)²²² – **δες αναλυτική λίστα των φιλμ στο τέλος του κεφαλαίου.**

Δύο από τις 40 φωτογραφίες της βάσης δεδομένων της M.A.P. με ημερομηνία Ιανουάριος του 1916 απεικονίζουν αξιωματικούς να στέκουν μπροστά από έναν τοίχο στον οποίο υπάρχουν οπές από τα θραύσματα των βομβών του Ζέπελιν (**εικόνα 51**). Οι φωτογραφίες δεν φέρουν στοιχεία ως προς το όνομα του φωτογράφου οπότε ίσως η λήψη έγινε με προσωπική φωτογραφική μηχανή, αξιωματικού ή στρατιώτη.

Εικόνα 51 - Dans les rues de Salonique (1916). Portrait de groupe. Au mur : des trous d'éclats de bombe du Zeppelin (Στους δρόμους της Θεσσαλονίκης (1916). Ομαδικό πορτρέτο. Στο τοίχο: οπές θραυσμάτων από τις βόμβες του Ζέπελιν). M.A.P./2008.

Από τον εντοπισμό των συντριμμιών του Ζέπελιν στις εκβολές του Αξιού από στρατιώτες του συμμαχικού στρατού των δυνάμεων της Αντάντ υπάρχουν 21 φωτογραφίες με ημερομηνίες: 1916.01 (προφανώς έχει γίνει λάθος καταχώρηση στη βάση της M.A.P.), 5.5.1916 και 6.5.1916 (η ημέρα και η επόμενη της κατάρριψης).

²²² Στο διαδίκτυο υπάρχει το φιλμ με τίτλο «*Κατάρριψη του Ζέπελιν, Θεσσαλονίκη Μάιος 1916*». Το φιλμ κατοχυρώνεται στην British Pathé, που ανήκει στο Γάλλο κινηματογραφιστή Charles Pathé, την οποία ίδρυσε το 1910 με έδρα το Λονδίνο. Ο Charles Pathé, ήταν ένας από τους ιδρυτές της Γαλλικής Κινηματογραφικής εταιρίας, Pathé, με την οποία από το 1915 συνεργάστηκε το Υπουργείο Πολέμου της Γαλλίας για αποστολές φωτογράφων και οπερατέρ, σχηματίζοντας το S.P.A. και το S.C.A. (όπως τεκμηριώθηκε στην αρχή του Κεφαλαίου). Άρα, το φιλμ τραβήχτηκε από το S.P.C.A.O. και είναι αυτό με τίτλο «*Les vainqueurs du Zeppelin abattu à Salonique - Οι νικητές του Ζέπελιν γυρίζουν στη Θεσσαλονίκη*», τη διάδοση του οποίου, σύμφωνα με τα στοιχεία στην επίσημη λίστα της E.C.P.A. (δες λίστα), την έκανε η γαλλική Pathé, η οποία διέδωσε το φιλμ μετέπειτα σε άλλες χώρες. Το φιλμ στο: <https://www.youtube.com/watch?v=kMKVuSW1WfY>

Στα στοιχεία του φωτογράφου των φωτογραφιών έχει καταχωρηθεί το K (code armée, photographie), που ίσως υποδηλώνει ότι η λήψη των φωτογραφιών έγινε από φωτογράφο της S.P.C.A.O. ή αξιωματικό και στρατιώτη των δυνάμεων της Αντάντ, που πήρε μαζί την προσωπική του φωτογραφική μηχανή για να καταγράψει το «αξιοθαύμαστο» γεγονός.

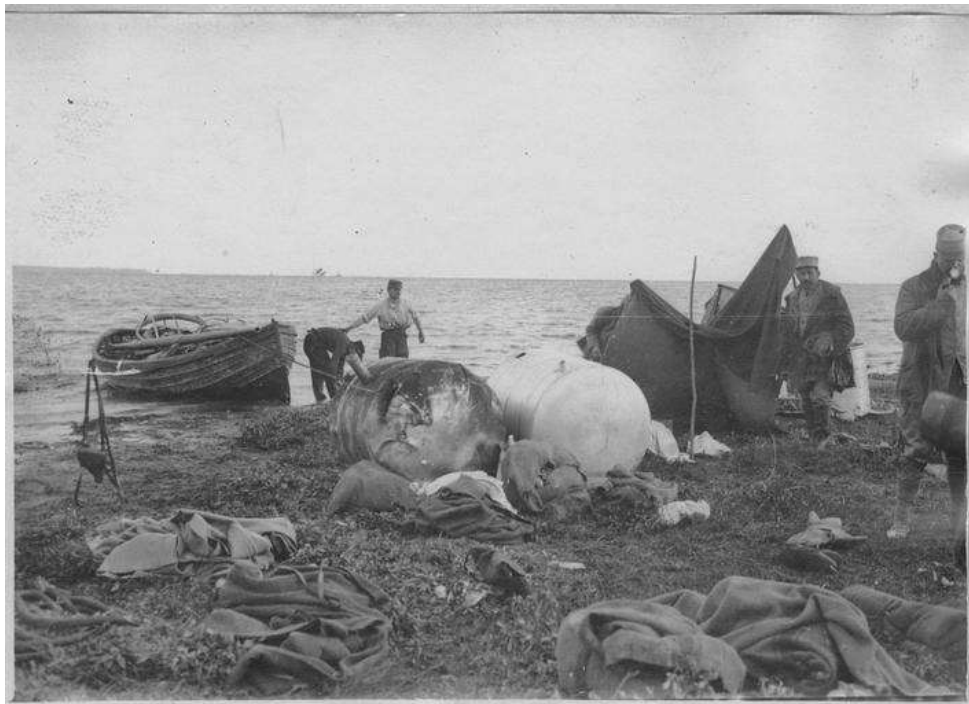
Στις φωτογραφίες καταγράφονται οι προσπάθειες των στρατιωτών να εντοπίσουν στα έλη στις εκβολές του Αξιού τα συντρίμια του Ζέπελιν (εικόνα 52), στρατιώτες και αξιωματικούς να περιεργάζονται διάφορα κομμάτια και το σκελετό του (εικόνες 53, 55), αξιωματικοί να βγαίνουν αναμνηστικές φωτογραφίες και τέλος στρατιώτες να μεταφέρουν με βάρκες αντικείμενα και τον απασυναρμολογημένο σκελετό του στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης (εικόνα 54).

Εικόνα 52 - Le zeppelin abattu le 5 mai 1916 (5-6 mai 1916). 8 heures : Dans les marais à l'embouchure du Vardar, les débris du zeppelin L25 abattu à 2 heures 30 du matin (Η κατάρριψη του Ζέπελιν στις 5 Μαΐου του 1916, 5 με 6 Μαΐου 1916. 8 η ώρα: Στα έλη στις εκβολές του Αξιού, τα συντρίμια του Ζέπελιν L25 που καταρρίφθηκε στις 2:30 π.μ., το πρωί). M.A.P./2008.

Εικόνα 53 - Le zeppelin abattu le 5 mai 1916 (5-6 mai 1916). 8 heures : Dans les marais à l'embouchure du Vardar, les débris du zeppelin L25 abattu à 2 heures 30 du matin (Η κατάρριψη του Ζέπελιν στις 5 Μαΐου του 1916, 5 με 6 Μαΐου 1916. 8 η ώρα: Στα έλη στις εκβολές του Αξιού, τα συντρίμια του Ζέπελιν L25 που καταρρίφθηκε στις 2:30 π.μ., το πρωί). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 54 - Le zeppelin abattu le 5 mai 1916 (5-6 mai 1916). Installation d'un petit port d'embarquement pour transférer les débris du Zeppelin (Η κατάρριψη του Ζέπελιν στις 5 Μαΐου του 1916, 5 με 6 Μαΐου 1916. Η εγκατάσταση ενός μικρού λιμανιού επιβίβασης για τη μεταφορά των συντριμμίων του Ζέπελιν). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 55 - Zeppelin abattu au Kardar (Το Ζέπελιν καταρρίφθηκε στο Kardar). Μ.Α.Ρ./2008.

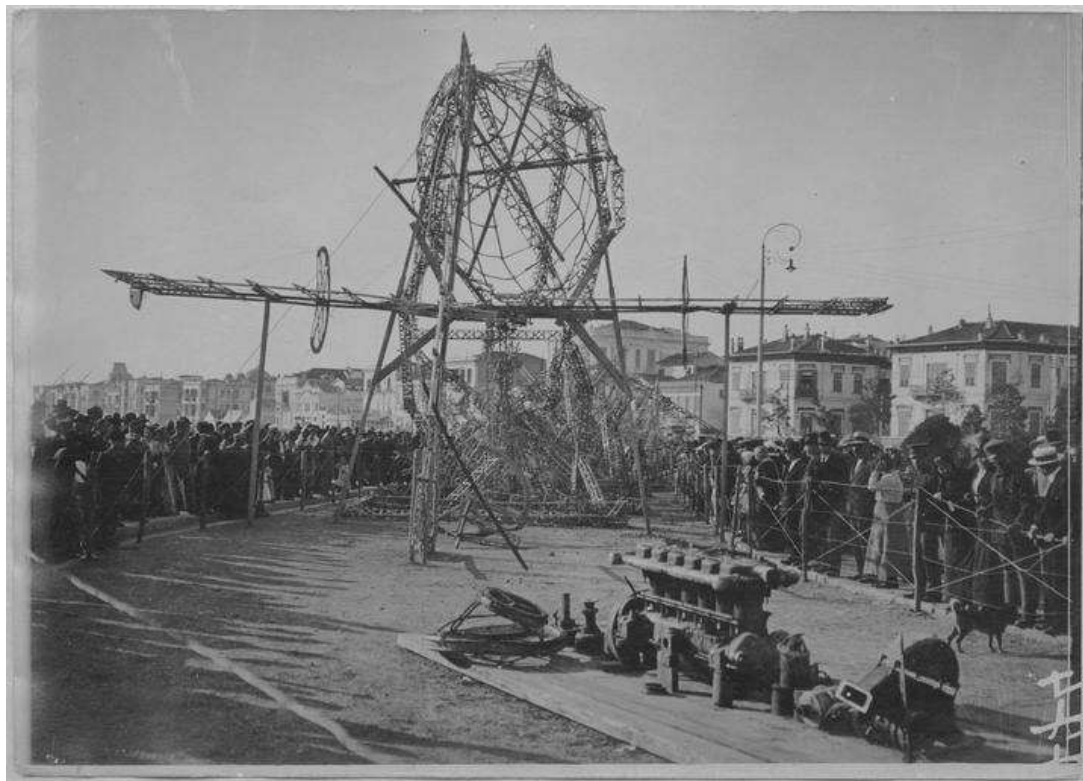
Τέλος, μετά την μεταφορά του αποσυναρμολογημένου σκελετού μπροστά στο Λευκό Πύργο, Γάλλοι και Σέρβοι στρατιώτες ανέλαβαν την επανασυναρμολόγηση του (εικόνα 56), ενώ οι κάτοικοι και οι στρατιώτες των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ παρακολουθούσαν (εικόνα 57). Ο σκελετός του Ζέπελιν εκτέθηκε υπό φύλαξη στρατιωτών για αρκετές ημέρες στο κοινό της Θεσσαλονίκης (εικόνα 58), μέχρι να πουληθεί. Για τη διαδικασία της συναρμολόγησης και έκθεσης του Ζέπελιν στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. υπάρχουν 9 φωτογραφίες με ημερομηνίες: 5.1916, 13-5-1916 και 21-5-1916. Από τις ημερομηνίες παρατηρείται ότι το Ζέπελιν καταρρίφθηκε στις 5 Μαΐου, αμέσως εντοπίστηκε από τους στρατιώτες (5-6 Μαΐου), η μεταφορά του πρέπει να έγινε γρήγορα, αφού στις 13 Μαΐου είχε ήδη ξεκινήσει η συναρμολόγηση του, έως τις 21 του ίδιου μήνα, που ήταν έτοιμο να εκτεθεί στο κοινό. Ως προς τα στοιχεία του φωτογράφου σε μερικές φωτογραφίες δεν υπάρχει κανένα όνομα, σε μια υπάρχει το *Opérateur K* (code armée, photographe), οπότε η λήψη έγινε από επίσημο φωτογράφο του S.P.C.A.O. ή από αξιωματικό και στρατιώτη και σε αυτές της 21^{ης} Μαΐου το όνομα του *Opérateur H: Gadmer, Frédéric* (photographe), κάτι που δηλώνει ότι το γεγονός καλύφθηκε επίσημα από φωτογράφο του S.P.C.A.O..

Εικόνα 56 - Exposition à la Tour Blanche des ruines du zeppelin abattu le 5 mai au Tasdar (mai 1916)
(Έκθεση στο Λευκό Πύργο του σκελετού του καταρριφθέντος Ζέπελιν στις 5 Μαΐου του Tasdar,
Μάιος 1916) . Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 57 - Exposition à la Tour Blanche des ruines du zeppelin abattu le 5 mai au Tasdar (mai 1916) (Εκθεση στο Λευκό Πύργο του σκελετού του καταρριφθέντος Ζέπελιν στις 5 Μαΐου του Tasdar, Μάιος 1916). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 58 - Exposition à la Tour Blanche des ruines du zeppelin abattu le 5 mai au Tasdar (mai 1916). Les débris du zeppelin L.8.S : L'avant (Εκθεση στο Λευκό Πύργο του σκελετού του καταρριφθέντος Ζέπελιν στις 5 Μαΐου στο Tasdar, Μάιος 1916. Τα συντρίμια των L.8.S αερόπλοιο: Το μπροστινό). Μ.Α.Ρ./2008.

Ως προς τους αιχμαλώτους του Ζέπελιν υπάρχουν 7 φωτογραφίες που καταγράφουν την «αιχμαλωσία» τους από το συμμαχικό στρατό (εικόνα 59), την συγκέντρωση και πορεία τους για το λιμάνι, για να αναχωρήσουν με καράβι για τη Γαλλία (εικόνα 60). Ως «τρόπαια» παρατηρείται ότι υπό συνοδεία γαλλικού στρατιωτικού αποσπάσματος των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ οι αιχμάλωτοι οδηγήθηκαν πεζοί από κεντρικούς δρόμους της πόλης της Θεσσαλονίκης ώστε οι πολίτες να «θαυμάσουν» τη μεγάλη επιτυχία του συμμαχικού στρατού και να έρθουν αντιμέτωποι με αυτούς που τους βομβάρδισαν, έπληξαν την πόλη τους και σκότωσαν συμπολίτες τους²²³. Οι φωτογραφίες όσον αφορά το όνομα του φωτογράφου: μία φέρει το όνομα του Γάλλου αξιωματικού Weisweiller Jacques (capitaine), τρεις δεν αναφέρουν κανένα όνομα (ίσως λήφθηκαν πάλι από τον ίδιο ή από κάποιον άλλο αξιωματικό ή στρατιώτη) και τρεις το Opérateur K (code armée, photographe), που υποδηλώνει φωτογράφο του S.P.C.A.O.. Στις ημερομηνίες έχουν καταχωρηθεί οι: 1916.06 (έγινε μάλλον λάθος στη βάση της M.A.P.) - 1916.05 και 13.05.1916.

Εικόνα 59- Les prisonniers du Zeppelin (mai 1916). Le capitaine Weissweiller (Οι αιχμάλωτοι του Ζέπελιν. Μάιος 1916. Ο Υπολοχαγός Weissweiller). M.A.P./2008.

²²³ Η στρατηγική αυτή, δηλαδή η έκθεση αιχμαλώτων πολέμου σε πολίτες στα μετόπισθεν, χρησιμοποιούνταν εκατέρωθεν των μαχόμενων πλευρών, καθ' όλη τη διάρκεια του Α΄ Π.Π., όπως μαρτυρούν πολλές φωτογραφίες, έγγραφα και λευκώματα (περισσότερα στο Β΄ Μέρος σχετικό με τους Αιχμαλώτους Πολέμου).

Εικόνα 60- Défilé des prisonniers allemands du zeppelin (13 mai 1916). Prisonniers partant pour la France (Παρέλαση των Γερμανών αιχμαλώτων Ζέπελιν, 13 Μαΐου 1916. Οι φυλακισμένοι πριν την αναχώρηση για τη Γαλλία). Μ.Α.Ρ./2008.

4.3.3. Η Μεγάλη Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης

Σημαντικό γεγονός της περιόδου του Α΄ ΠΠ, στο Μακεδονικό Μέτωπο, ήταν η μεγάλη πυρκαγιά που ξέσπασε στη πόλη της Θεσσαλονίκης. Η πυρκαγιά της 5^{ης}/18^{ης} Αυγούστου του 1917 κατέστρεψε σε τριάντα δύο ώρες το μεγαλύτερο τμήμα του ιστορικού κέντρου της πόλης (εικόνα 61), δυτικά της Αγίας Σοφίας και της Αχειροποιήτου, εκτός της περιοχής των σημερινών «Λαδάδικών» (9.500 οικίες, ιδρύματα, καταστήματα, σχολεία, επιχειρήσεις και θρησκευτικά κτήρια, όπως η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου). Πάνω από το 70% των μισθωτών έμειναν άνεργοι και πάνω από το 50% των επιχειρηματιών έμειναν στο δρόμο, με την αγωνία της ασφάλισης της επιχείρησής τους. Εννέα στις δέκα μικροαστικές οικογένειες δεν κατάφεραν να ανακτήσουν τα ακίνητά τους και αναγκάστηκαν να μεταναστεύσουν σε ξένες χώρες (Χεκίμογλου, 2012: 58).

Η πυρκαγιά ξέσπασε σε ένα σπίτι στην οδό Ολυμπιάδας, στην συνοικία Μαβλανέ. Φόβοι για εκδήλωση πυρκαγιάς ή ανατινάξεις κτηρίων υπήρχαν ήδη από τις πρώτες βδομάδες της συμμαχικής παρουσίας, λόγω της τεράστιας συγκέντρωσης ποσοτήτων πυρομαχικών, αλλά και ενδεχόμενων αέριων βομβαρδισμών, καθώς και του δικτύου φωταερίου που υπήρχε. Κάθε πυρασφαλιστική εταιρεία, την περίοδο εκείνη, είχε τη δική της πυροσβεστική ομάδα, αλλά για να σβήσουν την πυρκαγιά σε ένα κτήριο, και όχι για να αντιμετωπίσουν ένα σοβαρότερο περιστατικό (Χεκίμογλου, 2012: 55).

Εικόνα 61 - Plan de la Ville de Salonique (χάρτης της Θεσσαλονίκης), που δείχνει τα όρια της καταστροφής από τη μεγάλη πυρκαγιά του Αυγούστου 1917 με κόκκινο χρώμα²²⁴.

²²⁴ Από το Σαββαΐδης Π., & Δεμερτζής, Σ. (2016). *Η χαρτογραφική παραγωγή στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 110.

Ως αιτία της πυρκαγιάς αναφέρθηκε σπίθα από φωτιά κουζίνας. Η διάδοση της ήταν εύκολο λόγω των στενών δρόμων και των ξύλινων σπιτιών και της μη οργανωμένης πυροσβεστικής υπηρεσίας. Αλλά, δεν πρέπει να εξαιρεθούν και ειδικοί παράγοντες, απότοκοι της συμμαχικής παρουσίας, όπως πρώτον ότι ο στρατηγός Σαράιγ δεν διέκοψε της υδροδότησή των στρατοπέδων και άρα οι πυροσβεστικές ομάδες και οι κάτοικοι δεν διέθεταν νερό, δεύτερον η απροθυμία και η καθυστέρηση των συμμαχικών δυνάμεων να βοηθήσουν στην κατάσβεση της πυρκαγιάς, όταν τους κάλεσαν και τρίτον, οι ανατινάξεις σπιτιών από Γάλλους στρατιώτες, για τη δημιουργία ζώνης ασφάλειας περιορισμού του ύψους και της ποσότητας της καύσιμης ύλης, οι οποίες ίσως να επιδείνωσαν την όλη κατάσταση (Χεκίμογλου, 2012: 57). Άλλη αιτία της πυρκαγιάς θεωρήθηκε η προμελετημένη ενέργεια με σκοπό την άνετη μετακίνηση της Στρατιάς στο εσωτερικό της πόλης (Σατραζάνης, 2015: 46).

Οι άντρες του S.P.A.O. (μετέπειτα S.P.C.A.O.) από τις πρώτες στιγμές που ξέσπασε η πυρκαγιά προσπάθησαν με φωτορεπορτάζ να καταγράψουν με κάθε λεπτομέρεια τις συνθήκες που επικρατούσαν. Ο Delac με τους Mouclier, Cardot και Harivel πήγαν επιτόπου και ξεκίνησαν να φωτογραφίζουν (Γιαννικοπούλου, 2008). Ανέβηκαν σε ψηλά κτήρια ή σε μιναρέδες (**εικόνες 62, 67, 68**), για να καταγράψουν πανοραμικά και με όσο το δυνατόν μεγαλύτερο κάδρο, εστίες και την έκταση της φωτιάς, την εξάπλωση της και κυρίως το μέγεθος της καταστροφής. Επίσης, με επιτόπου φωτορεπορτάζ, κινήθηκαν στους δρόμους της πόλης, όπως στις οδούς Εγνατίας και Βενιζέλου ή στην προκουαία, καταγράφοντας τις προσπάθειες των πυροσβεστών, των στρατιωτών και των ίδιων των κατοίκων (**εικόνα 71**) να σταματήσουν τη φωτιά ρίχνοντας νερό με μάνικες (**εικόνες 63, 64, 66**) ή τις αντιδράσεις του κόσμου και των στρατιωτών (**εικόνες 11, 13**). Πολλές από τις φωτογραφίες, προφανώς, έχουν ληφθεί, αφού η πυρκαγιά είχε εξαπλωθεί και καταστρέφει αρκετές περιοχές. Σε μερικές (όπως οι **εικόνες 65, 69, 70**), ίσως απεικονίζονται μέλη του S.P.A.O., ενώ φωτογραφίζουν ή παρατηρούν τα κατεστραμμένα κτήρια. Τις επόμενες ημέρες οι άντρες του S.P.A.O. επισκέφθηκαν τους καταυλισμούς των πυροπαθών και κατέγραψαν τη βοήθεια των συμμαχικών δυνάμεων προς τον πληθυσμό, ενώ στη συνέχεια, φωτογράφησαν τις περιοχές και τα κτήρια που καταστράφηκαν από την πυρκαγιά (**εικόνες 67 και 68**).

Μετά την μεγάλη πυρκαγιά του Αυγούστου, οι άντρες της 8th Field Survey Company - Observation Groups (8ος λόχος έρευνας πεδίου - Ομάδα Παρατήρησης) ασχολήθηκαν με την τοπογραφική και φωτογραφική τεκμηρίωση των καταστροφών, εκδίδοντας λεύκωμα με φωτογραφίες, τα έσοδα του οποίου προσφέρθηκαν για την ανακούφιση των πυροπαθών (Σαββαΐδης & Δεμερτζής, 2016: 52).

Στη βάση δεδομένων της M.A.P. για την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, αναζήτηση γίνεται με τον τίτλο «Incendie de Salonique». Στην ελεύθερη αναζήτηση (Recherche libre...) η βάση εντοπίζει 38 φωτογραφίες. Οι φωτογραφίες μπορούν να κατηγοριοποιηθούν με βάση τρεις άξονες: αυτές που λήφθηκαν κατά τη διάρκεια της πυρκαγιάς (**ενδεικτικά οι εικόνες 62 ως 66**), αυτές που λήφθηκαν μετά την πυρκαγιά (**ενδεικτικά οι εικόνες 67 ως 71**) και αυτές που καταγράφουν την κατάσταση του πληθυσμού (**ενδεικτικά οι εικόνες 72 ως 75**). Πολλές φωτογραφίες φέρουν ως όνομα φωτογράφου το Opérateur: T. Joseph Dubray (όλες ημερομηνίας 18.08.1917)

και το Opérateur K (code armée, photographe) (όλες ημερομηνίας 08.1917). Άρα, όλες οι φωτογραφίες των μελών του S.P.A.O. καταχωρήθηκαν στη Θεσσαλονίκη με το κωδικό K, χωρίς να γίνει συγκεκριμενοποίηση ονόματος – φωτογραφίας.

Κατά τη διάρκεια

Εικόνα 62 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Vue générale (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Γενική θέα). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 63 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). A l'angle des rues Egnatia et Venizélos (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Στη γωνία των οδών Εγνατίας και Βενιζέλου). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 64 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Les quais en feu (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Οι αποβάθρες στη φωτιά). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 65 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Un coin des quais. Au premier plan, une automobile de secours (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Μια πλευρά της αποβάθρας. Σε πρώτο πλάνο, ένα αυτοκίνητο έκτακτης ανάγκης). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 66 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Sur les quais, Français et Anglais éteignant le feu (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Από την προκυμαία, Γάλλοι και Άγγλοι σβήνουν τη φωτιά). Μ.Α.Ρ./2008.

Μετά την πυρκαγιά

Εικόνα 67 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Vue générale de la ville en ruines prise du haut d'un minaret (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Γενική άποψη της ερειπωμένης πόλης, τραβηγμένη από την κορυφή μιναρέ). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 68 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Vue générale de la ville en ruines prise du haut d'un minaret (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Γενική άποψη της ερειπωμένης πόλης, τραβηγμένη από την κορυφή μιναρέ). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 69 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Vue d'une rue après l'incendie (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Προβολή του δρόμου, μετά την πυρκαγιά). Μ.Α.Ρ./2008

Εικόνα 70 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). La rue Franque (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Ο δρόμος των Φράγκων). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 71 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Carrefour des rues Venizélos et Egnatia (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Στη διακλάδωση των δρόμων Βενιζέλου – Εγνατίας). Μ.Α.Ρ./2008.

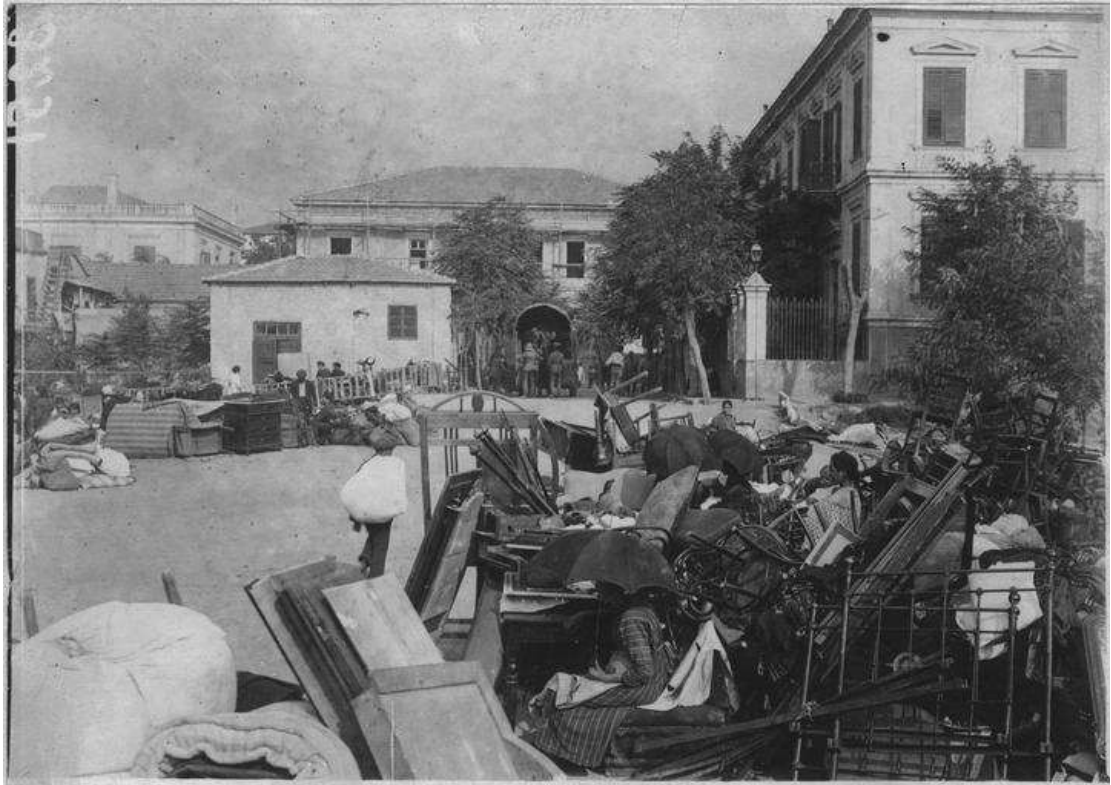
Πληθυσμός

Εικόνα 72 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Les habitants déménageant de leurs maisons (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Οι άνθρωποι μετακινούνται από τα σπίτια τους). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 73 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Les quais en feu (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Οι αποβάθρες της φωτιάς). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 74 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Sinistrés sur une place près du champ de Mars (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Οι πυρόπληκτοι κοντά στην πλατεία Αριστοτέλους). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 75 - Incendie de Salonique (18-20 août 1917). Le sommeil d'un jeune sinistré (Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, 18 έως 20 Αυγ 1917. Ο ύπνος ενός πληγέντος νεαρού). Μ.Α.Ρ./2008.

Οι φωτογραφίες που απεικονίζουν την κατάσταση του «εκτοπισμένου» πληθυσμού είναι εντυπωσιακές. Πολίτες, με ό,τι υπάρχοντα μπορούσαν να κουβαλήσουν με κάρα ή με τα χέρια μέσα από τα σπίτια τους, είναι συγκεντρωμένοι σε ανοιχτές πλατείες και χώρους, όπως η πλατεία Αριστοτέλους (εικόνες 72 και 74). Καρέκλες, κρεβάτια, στρώματα, ρούχα τυλιγμένα σε σεντόνια και οτιδήποτε μπορεί να περισωθεί, κείτονται στοιβαγμένα όλα μαζί, με τους ιδιοκτήτες ανάμεσα τους, μία ομπρέλα στο χέρι για να προστατευθούν από τον ήλιο (εικόνα 74 – φαίνονται ανάμεσα στα έπιπλα τρεις ομπρέλες και μια μητέρα να έχει αγκαλιά ένα βρέφος). Από όλες τις φωτογραφίες που υπάρχουν στο αρχείο της Μ.Α.Ρ., από την ημέρα της μεγάλης πυρκαγιάς του 1917, η χαρακτηριστικότερη λόγω απεικόνισης, αλλά και λεζάντας είναι αυτή της εικόνας 75, με ένα αγοράκι, να κοιμάται κάτω στο δρόμο δίπλα ίσως σε κάποιο πεζούλι. Από τον επίδεσμο στο αριστερό του πόδι υποθέτουμε ότι ίσως είναι και τραυματισμένο. Ο φωτογράφος, για να συνοδέψει την φωτογραφία, προέβη στη χρήση της ιδιαίτερης λεζάντας «ο ύπνος ενός πληγέντος νεαρού», θέλοντας να τονίσει την γαλήνη την οποία έχει ο νεαρός ενώ κοιμάται, παρά το όσα διαδραματίστηκαν.

Η μεγάλη πυρκαγιά του Αυγούστου του 1917, άφησε πίσω της χιλιάδες κτηριακές καταστροφές και πολλούς άστεγους. Σχέδιο ριζικού επανασχεδιασμού της πόλης υπήρξε από τον Hernest Hembrard (Ερνέστο Εμπράρ), μέλος επταμελούς επιτροπής²²⁵ του «Νέου Σχεδίου Θεσσαλονίκης» (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2016)²²⁶, με στόχο τη διαφύλαξη του ιστορικού χαρακτήρα της πόλης. Ο ίδιος ο Hembrard είχε πει «*Δημιουργώντας μια πόλη σύγχρονη, όμορφη και ευχάριστη στον κάτοικο και τον ταξιδιώτη, να διαφυλαχθεί ο ιστορικός της χαρακτήρας: να προστατευθούν και να αξιοποιηθούν τα αρχαία, βυζαντινά και ισλαμικά μνημεία που γλύτωσαν από τη φωτιά, και να προφυλαχθούν από την ολική καταστροφή αυτά που υπέστησαν ζημιές*» (Καραδήμου – Γερόλυμπου, 1985-1986). Σε αντίθεση με τα λόγια του Εμπράρ, ο Κωστής Λιόντης θεωρεί ότι ο ανασχεδιασμός της καμένης πόλης, αντί να ακολουθηθεί κατά γράμμα, αλλοιώθηκε εξαιτίας πολιτικών και κοινωνικών νοοτροπιών, μιας και ήταν ασύμφορος και μη λειτουργικός στην εφαρμογή του, με συνέπεια να παρθούν πρόχειρες λύσεις και η Θεσσαλονίκη να μην αποκτήσει μοντέρνα φυσιογνωμία (Λιόντης, 1997).

Το σχέδιο, εντέλει, μπορεί να μην υλοποιήθηκε λόγω των μεγάλων αναγκών που προέκυψαν από τη Μικρασιατική καταστροφή και την έλευση χιλιάδων προσφύγων, καθώς και λόγω συγκρούσεων ιδιωτικών συμφερόντων (Βελένη, 2012), αλλά εφαρμόστηκε από αυτό ένα μικρό τμήμα (Στεφανή, 2012).

²²⁵ Η επιτροπή αποτελούνταν από τους Hebrand E., Mawson T., Pleyber J., Γκίνης Α., Ζάχος Α., Κιτσίκης Κ., Αγγελάκης Κ.

²²⁶ Περισσότερα στα: Μαυρομάτης, Β. (1997). Αύγουστος 1917. Η Θεσσαλονίκη στις φλόγες. *Ελληνικό Πανόραμα*, σ.σ. 133-157, Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (2016). *Οχρωμένο στρατόπεδο, ανοχύρωτη πόλη. Η Θεσσαλονίκη στον Α Παγκόσμιο Πόλεμο. Καταστροφή και αναμόρφωση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, Μακέδα, Α. (2002). Θεσσαλονίκη: Μετά την πυρκαγιά το 1917. *Θεσσαλονίκη*, 6, σ.σ. 263-271, Παπαστάθης, Χ., & Χεκίμογλου, Ε. (2003). Η Θεσσαλονίκη της πυρκαγιάς 18-19 Αυγούστου 1917. *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 11, σ.σ. 11-77 και Χεκίμογλου, Ε. (2010). *Thessaloniki. The Great Fire of 1917*. Thessaloniki.

4.3.4. Άγιο Όρος

Εικόνα 76 - L'arsana, la mission photographique quitte le monastère de la Grande Laura (Η φωτογραφική αποστολή αφήνει τη Μονή Μεγίστης Λαύρας). Μ.Α.Ρ./2008.

Από τις πρώτες στιγμές της εφεύρεσης της φωτογραφίας, η Ελλάδα λειτούργησε ως «*πόλη της Ανατολής*», ένας ενδιάμεσος σταθμός του μεγάλου ταξιδιού (grand tour) προς τις χώρες της Ανατολής. Βασικός σκοπός του ταξιδιού πολλών επιστημόνων, καλλιτεχνών, περιηγητών και τουριστών εκείνη την εποχή ήταν η δημιουργία «*ενός φωτογραφικού άλμπουμ*», με εικόνες και από την Αθήνα, την Θεσσαλονίκη και το Άγιο Όρος. Οι πρώτοι που πραγματοποίησαν φωτογραφικές λήψεις στο Άγιον Όρος ήταν, το 1849, ο Ρώσος κόμης Pyotr Sevastianoff (Πιοτρ Σεβαστιάνοφ), για να φωτογραφίσει χειρόγραφα και κειμήλια του Αγίου Όρους (όπως έναν χειρόγραφο κώδικα 112 σελίδων), κάτι που αποτέλεσε και την πρώτη φωτογραφική αναπαραγωγή (αντιγραφή) εντύπου κειμένου στην ιστορία της φωτογραφίας και το 1854 ο Γάλλος μηχανικός Ernest Caranza, επίσημος φωτογράφος του Σουλτάνου. Ο Sevastianoff ήρθε ξανά το 1858 με μια μεγάλη ομάδα συνεργατών και τράβηξε συνολικά 16.000 αρνητικά (Ξανθάκης, 2008).

Το 1909, ένας τραπεζίτης και επενδυτής, ο εβραϊκής καταγωγής αλσατός Αλμπέρ Καν, επηρεασμένος από τις νέες τεχνικές των αδελφών Λυμιέρ, δηλαδή, τον κινηματογράφο και την αυτοχρωμία²²⁷, αποφάσισε να χρησιμοποιήσει την περιουσία και τα κέρδη του για την επίτευξη μιας ουτοπίας: «*τη συμφιλίωση των λαών και των εθνών μέσα από τη γνώση του άλλου και του διαφορετικού, μέσα από τη γνώση μιας άλλης ταυτότητας*» (Μπακουνάκης, 2001). Για το σκοπό αυτό δημιούργησε τα «*Αρχεία του Πλανήτη*» (Archives de la planète), στέλνοντας στα τέσσερα σημεία της Γης αποστολές για τη φωτογράφιση και την αποτύπωση των κρισιμότερων σημείων του κόσμου, συγκεντρώνοντας ένα πλούσιο αρχειακό υλικό²²⁸. «*Τα αρχεία του πλανήτη δεν πρέπει να αποθανατίζουν κάτι που συμβαίνει μόνο μια φορά αλλά το*

²²⁷ Η τεχνική της αυτοχρωμικής πλάκας απαιτούσε μεγαλύτερο χρόνο λήψης από την αντίστοιχη ασπρόμαυρη της εποχής, συνεπώς, η αποτύπωση γρήγορων στιγμιότυπων ήταν σχεδόν αδύνατη.

²²⁸ Το Μουσείο Albert -Kahn βρίσκεται σήμερα στο προάστιο Βουλώνη του Παρισιού.

τρέχον, το καθημερινό, τον άνθρωπο στο πλαίσιο της ζωής του» (Γραμματικοπούλου, 2012).

Οργανωμένες αποστολές ο Αλμπέρ Καν έστειλε και στην Ελλάδα και το Άγιο Όρος. Στο δεύτερο, φωτογραφίες για λογαριασμό του, έβγαλαν ο Stephane Passet (Στεφάν Πασέ) κατά την περίοδο 30 Αυγούστου – 16 Σεπτεμβρίου 1913 (πραγματοποίησε 96 φωτογραφικές λήψεις, κυρίως φωτογραφίες εσωτερικών μοναστηριών και πορτρέτα μοναχών) και φωτογράφος Louis Fernand Cuville (Λουί Φερνάν Κυβίλ). Τέλος, στο Άγιο Όρος κάποιους μήνες του 1917 βρέθηκε και ο Paul Jone (ζωγράφος, γλυπτής και χαράκτης), όπου έδωσε υπέροχα σχέδια της Μονής Σταυρονικήτα (Ξανθάκης, 2008: 239).

Εικόνα 77 – Η αναχώρηση, φωτογραφία Millet. M.A.P./2008.

Κατά τη διάρκεια του Α΄Π.Π., το 1916, ο Αλμπέρ Καν σε συμφωνία με τον Τύπο της Γαλλίας και το Υπουργείο Πολέμου, έστειλε σε αποστολές και τους άντρες του. Συγκεκριμένα, τον Paul Castelnau (γεωγράφος) και τον Fernand Cuville (φωτογράφος). Μαζί παρήγαγαν κατά τη διάρκεια του πολέμου, μια διπλή σειρά από 1700 αυτοχρωμίες, (η μία σειρά πήγαινε στο S.P.A. και η άλλη στα «*Αρχεία του Πλανήτη*»). Η ομάδα τους εντοπίζεται σε περισσότερες από εβδομήντα χώρες (Guillot, 2014β). Τον Σεπτέμβριο του 1918, ο Fernand Cuville εκτός των πολεμικών επιχειρήσεων του Μακεδονικού Μετώπου, όπως και άλλοι φωτογράφοι, ενδιαφέρονταν, επίσης, για τον πολιτισμό του ελληνικού λαού και το «*νόστο της ανατολής*», απαθανατίζοντας καθημερινές σκηνές των κατοίκων των πόλεων, ήθη και έθιμα, Ορθόδοξη και Μουσουλμανική αρχιτεκτονική²²⁹. Έτσι, πήγε και στο Άγιο

²²⁹ Στοιχείο ότι κατέγραφαν τα πάντα από την ορθόδοξη και μουσουλμανική αρχιτεκτονική είναι το γεγονός ότι στη βάση δεδομένων της M.A.P., για τη λέξη Μοναστήρια, υπάρχουν 1881 φωτογραφίες από την Ελλάδα.

Όρος για μία πιο συστηματική φωτογράφιση του. Το Νοέμβρη του 1918 ένας ακόμη φωτογράφος από το S.P.C.A., ο Roger Baron, επισκεφθείτε το Άγιο Όρος.

Από τις 1700 αυτοχρωμίες του Paul Castelnau - σήμερα, η M.A.P. κατέχει 113 αυτοχρωμίες του Αγίου Όρους (που παρέδωσε ο Fernand Cuville στο Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού) και το Μουσείο Albert Kahn εξακόσιες εβδομήντα εννέα. Από το σύνολο των 412 σωζόμενων αυτοχρωμικών διαφανειών από το Άγιο Όρος, στη συλλογή του Albert Kahn, τα δύο τρίτα έχουν γίνει από τον Cuville (Ξανθάκης, 2008: 239).

Εικόνα 78 – «Entrée du monastère» (είσοδος στη Μονή Σίμωνος Πέτρας), φωτογραφία Millet. M.A.P./2008.

Ο Thomas E. το 1918 για την εφημερίδα «*L' Independent*» αναφέρει ότι οι φωτογράφοι μετά από μήνες εργασιών στις Μονές, κατέγραψαν αρχιτεκτονικές όψεις και εσωτερικά μοναστηριών, απεικονίσεις εκκλησιών, αλλά και το γύρω γραφικό τοπίο αυτών. Επίσης, φωτογραφήθηκαν πορτρέτα ομαδικά και μη, θρησκευτικές τελετές, τοιχογραφίες, επιγραφές, χειρόγραφα, ιερές εικόνες, σχέδια και κειμήλια, υφάσματα (**εικόνα 81**) και πολύτιμα χειρόγραφα (**εικόνα 80**). Επίσης, υπάρχει και ένα μεγάλο μέρος λήψεων που καλύπτουν ιστορικά και στρατιωτικά θέματα (επίσκεψη στρατιωτικής αντιπροσωπείας στο μοναστήρι του Αγ. Παντελεήμονος – **εικόνα 79**, υποδοχή στο κονάκι, υποδοχή της γαλλικής αντιπροσωπείας στη Μονή Βατοπαιδίου, εορτασμός των επιτυχιών του Ε. Βενιζέλου στις Καρυές). Επίσης, το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής κινηματογράφησε και το φιλμ «*Les troupes franco-russes au Mont Athos*» (Τα γαλλορωσικά στρατά στο Άγιο Όρος) (Lemaire,1997).

Το Άγιο Όρος στη βάση δεδομένων της M.A.P., με ελεύθερη αναζήτηση - «*Recherche libre...*», εντοπίζεται ως Mont Athos (αλλά εμφανίζονται μόνο 6 φωτογραφίες), κυρίως, όμως, ως Mont-Athos (εντοπίζονται 2177 φωτογραφίες). Αν

παράλληλα εισαχθεί στην επιλογή Nom de l'édifice – όνομα κτηρίου η λέξη Monastère – Μοναστήρια, τότε εντοπίζονται 1824 φωτογραφίες.

Αν γίνει ελεύθερη αναζήτηση στο «Recherche libre...», της λέξης Mont, εντοπίζει 19 φωτογραφίες, εκ των οποίων 7 αφορούν το Άγιο Όρος, η μία είναι, όμως, εκτός εποχής, γιατί αναφέρεται στο 1947. Οι άλλες είναι από «Monastère de Vatorédi» – Μονή Βατοπεδίου, «Monastère de la Grande Lavra»- Μονή Μεγίστης Λαύρας, «Monastère d'Iviron»- Μονή Ιβήρων, και απεικονίζουν μία γενική θέα των Μοναστηριών, αντικείμενα και εικόνες βυζαντινής περιόδου, και τον Στρατηγό Σαράιγ με τον ναύαρχο Jean Marie Benjamin Merveilleux du Vignaux, το έτος 1917 να πηγαίνουν στο Άγιο Όρος. Στα ονόματα των φωτογράφων υπάρχουν: ο Millet (Ιστορικός), ο Le Baron Roger, ο Cuville Fernand (φωτογράφος), ο Hurault Charles και ο Leipziger Presse-Büro.

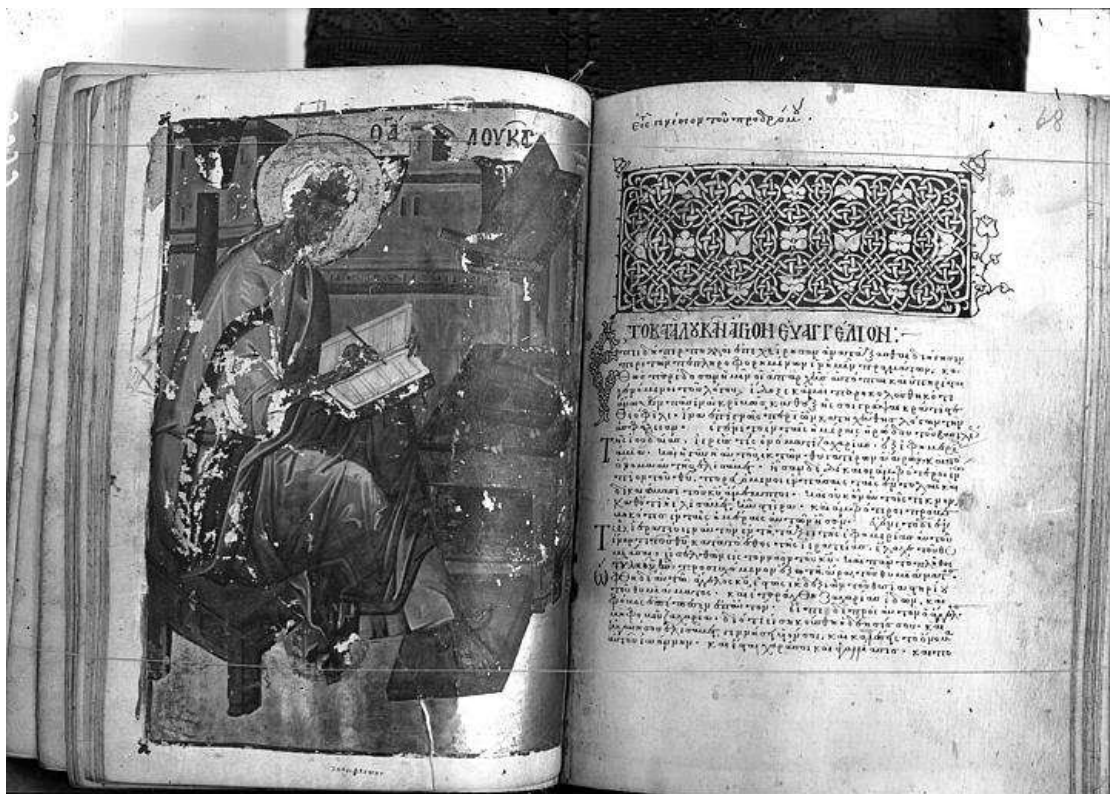
Συνοπτικά, από το πλήθος των 2.177 φωτογραφιών του αρχείου, παρατηρείται ότι έχει γίνει πληρέστερη φωτογραφική καταγραφή σε διάφορες μονές του Αγίου Όρους από μια ομάδα ανθρώπων, όπως των Martel Charles, Millet (ιστορικός)²³⁰, Le Baron Roger, Cuville Fernand (φωτογράφος). Παράδειγμα για τη «Monastère de Vatorédi» – Μονή Βατοπεδίου, εντοπίστηκαν 487 φωτογραφίες ή για τη «Monastère de la Grande Lavra»- Μονή Μεγίστης Λαύρας, 610 φωτογραφίες (**εικόνα 76**). Στη συλλογή για το Άγιον Όρος, στις εικόνες των Henri Bilowski, Dubray, Le Baron Roger συναντούμε και στιγμιότυπα από την καθημερινή ζωή των μοναχών (βάνιμο των αυγών, λιτανείες), που μαρτυρούν εύγλωττα μια σχετική εξοικείωση των οπερατέρ με αυτούς. Η σύνθεση στα στιγμιότυπα είναι μελετημένη και έμπειρη, ενώ διακρίνουμε ευανάγνωστα πέρα από την επαγγελματική και μια τεχνική δεξιότητα.

Για τη φωτογραφική αποστολή των συμμάχων, περισσότερα στοιχεία υπάρχουν στο βιβλίο των *«Αγγελική Γραμματικοπούλου & Φαίδων Χατζηαντωνίου (2012). Η Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος στην ανατολή του 20ου αιώνα. Θεσσαλονίκη: Αγιορείτικη Εστία»*, που κυκλοφόρησε με αφορμή την έκθεση φωτογραφίας με τίτλο *«Η Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος στην ανατολή του 20ου αιώνα»*, που πραγματοποιήθηκε τα έτη 2012-2013. Οι φωτογραφίες της έκθεσης, όπως αναγράφεται, προήλθαν από τα φωτογραφικά αρχεία Οργανισμών και Μουσείων της Γαλλίας, της Ρωσίας και της Ελλάδας, όπως των Fernand Cuville, Stephane Passet, Auguste Leon και Leon Busy από το Μουσείο Albert Kahn και φωτογραφικά και κινηματογραφικά Αρχεία του Στρατού της Ανατολής.

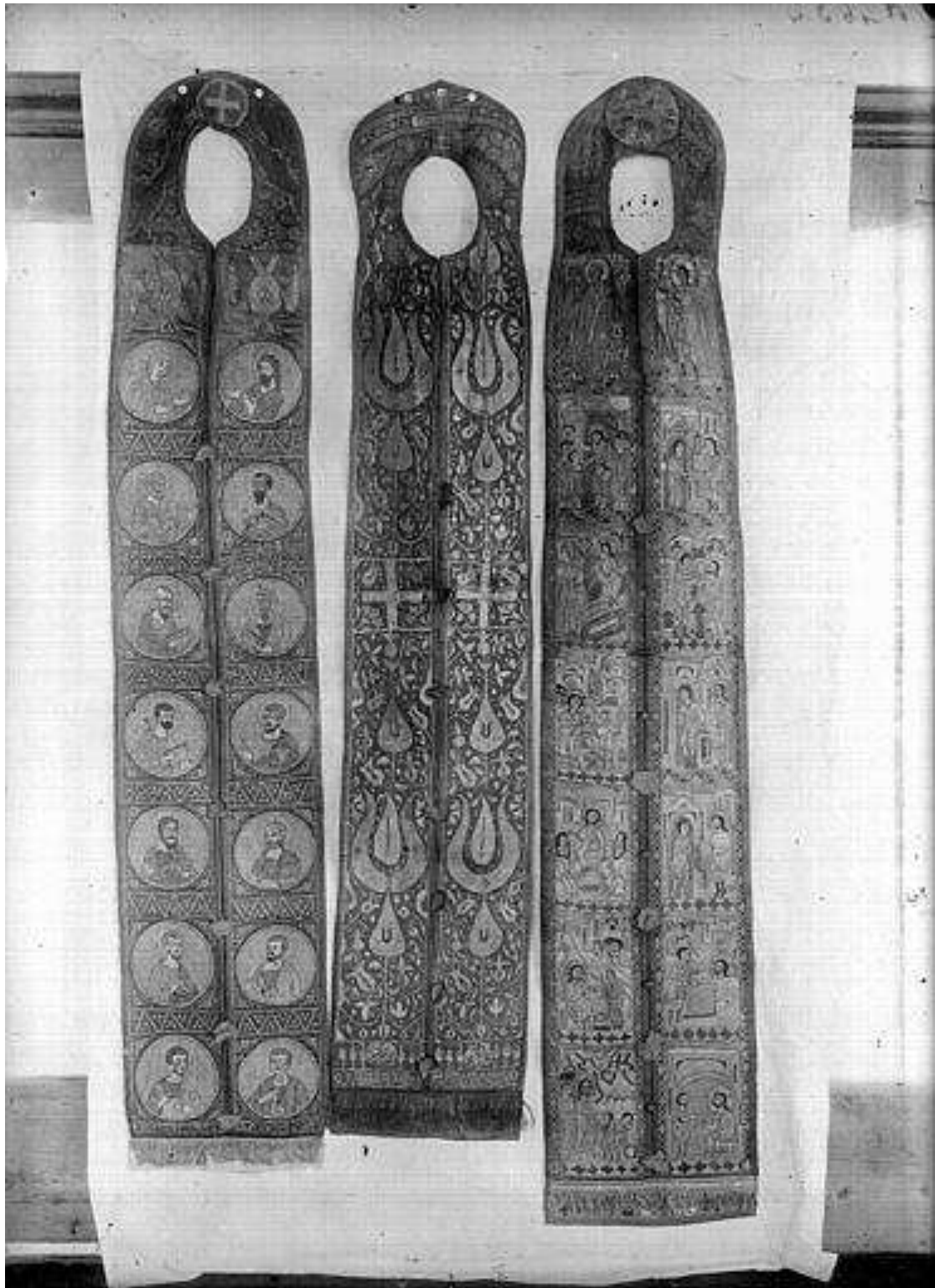
²³⁰ Γάλλος βυζαντινολόγος. Υπήρξε ο ιδρυτής και πρώτος κάτοχος της έδρας του Βυζαντινού Χριστιανισμού και της Χριστιανικής Αρχαιολογίας στο Ecole Pratique des Hautes στο Παρίσι ήδη από το 1899. Πραγματοποίησε τις πρώτες φωτογραφικές του λήψεις στον Άθω το 1894, όταν ακόμα διέμενε στην Ελλάδα ως μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής της Αθήνας. Το 1898 πραγματοποίησε τη δεύτερη αποστολή του. Με τις πολυάριθμες αποστολές του στο Άγιο Όρος και τον Μυστρά, μέχρι το 1920 (στην τελευταία ομάδα αποστολών το 1919 και 1920 τον βοήθησαν οι επαγγελματίες φωτογράφοι M. Gaudillière και M. Ferret), έφερε στο φως μνημεία εντελώς άγνωστα ή ελάχιστα γνωστά.

Εικόνα 79- Garde franco-russe près du fort (Γαλλο-ρωσική φρουρά κοντά στο φρούριο) – φωτογραφία Millet. M.A.P./2008.

Εικόνα 80 – «L'Évangile selon saint Luc» (Το Ευαγγέλιο σύμφωνα με τον Λουκά), φωτογραφία Martel Charles. M.A.P./2008.

Εικόνα 81 – «Broderie : trois epitrachelion» (Κέντημα: τρία επιτραχήλια), φωτογραφία Le Baron Roger. M.A.P./2008.

Σε αναζήτηση Φωτογραφιών Autochromes²³¹ του πολέμου 1914-1918 (από το σύνολο των 902 – οι 113 αφορούν την Ελλάδα), όλες από το Άγιο Όρος, έτους 1918

²³¹ Η Autochrome Lumière - αυτοχρωμία Lumière είναι μια πρόιμη διαδικασία φωτογραφίας χρώματος. Κατοχυρωμένη με δίπλωμα ευρεσιτεχνίας το 1903 από τους αδελφούς Lumière στη Γαλλία [243]

και του φωτογράφου Cuville Fernand. Εντυπωσιακές είναι οι φωτογραφίες πορτρέτου που υπάρχουν. «Από το ομαδικά πορτρέτα με τις αναμνηστικές λήψεις με τους μοναχούς, αισθάνεται κανείς ότι οι φωτογράφοι είχαν κερδίσει όχι μόνο την αποδοχή αλλά και σε μεγάλο βαθμό την εμπιστοσύνη των πατέρων». (Γραμματικοπούλου, 2012). Συνοπτικά, εντοπίζονται φωτογραφίες αυτοχρωμίας από:

α) Από τη Μονή Μεγίστης Λαύρας, 7 φωτογραφίες (**εικόνα 82**).

Εικόνα 82 - Arsenal du monastère, vue (contre plongée) prise du bord de la mer (Ναύσταθμός του Μοναστηριού, θέα (κατά την κατάδυση), λήψη από την προκυμαία), 1918. Μ.Α.Ρ./2008.

και εισήχθη στην αγορά για πρώτη φορά το 1907. Ήταν η κύρια διαδικασία έγχρωμης φωτογραφίας σε χρήση πριν από την έλευση του αφαιρετικού έγχρωμου φιλμ στα μέσα της δεκαετίας του 1930.

β) Από τη Μονή Ιβήρων, 6 φωτογραφίες (εικόνα 83).

Εικόνα 83 - Religieux assis tenant un chapelet et un bâton (Μοναχός κάθεται κρατώντας ένα κομποσκοίνι και ένα ραβδί). Μ.Α.Ρ./2008.

γ) Από τη Μονή Παντοκράτορος, 12 φωτογραφίες, δ) Από τη Μονή Βατοπεδίου, 39 φωτογραφίες, ε) Από τη Μονή Κουτλουμουσίου, 2 φωτογραφίες, στ) Από τη Μονή Σταυρονικήτα, 5 φωτογραφίες, ζ) Από τη Μονή Χιλανδαρίου, 33 φωτογραφίες (εικόνα 84), η) Από τη Μονή Αγίου Ανδρέα, 4 φωτογραφίες, θ) Από τη Μονή

Προταγόνα, 1 φωτογραφία, ι) Από τη Μονή Εσφιγμένου, 4 φωτογραφίες, κ) Από τη Μονή Χιλανδαρίου – Εσφιγμένου, 1 φωτογραφία.

Εικόνα 84 - Diacre: le père Arthemios (Διάκονος: ο πατέρας Αρτέμιος). Μ.Α.Ρ./2008.

4.4. Συνεργασίες του Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού της Ανατολής με υπηρεσίες των συμμαχικών δυνάμεων του Στρατού της Ανατολής στο Μακεδονικό Μέτωπο.

4.4.1. Συνεργασία του S.P.C.A.O. με την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής

Στις τάξεις των Γάλλων στρατιωτών που αποβιβάστηκαν στην πόλη της Θεσσαλονίκης το Σεπτέμβριο του 1915, εκτός των φωτογράφων, που αργότερα θα σχηματίσουν το S.P.A.O. (μετέπειτα S.P.C.A.O.), αποβιβάστηκαν και ζωγράφοι, αρχαιολόγοι, αρχιτέκτονες μηχανικοί, βυζαντινολόγοι, οι ομάδες των οποίων συνεργάστηκαν με τους φωτογράφους και τους κινηματογραφιστές, με καρπό μια πλούσια παρουσία πολιτιστικής και αρχαιακής δραστηριότητας στο Μακεδονικό Μέτωπο.

Οι Γάλλοι βρήκαν την ευκαιρία να γνωρίσουν και να μελετήσουν τη Θεσσαλονίκη και την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας, προβαίνοντας σε εκτεταμένα εκσκαφικά έργα, μελέτες και ανακαλύψεις αρχαιοτήτων, αφήνοντας μέχρι και σήμερα, 100 χρόνια μετά, το στίγμα των δράσεων τους στην πολιτιστική κληρονομιά της Ελλάδας. Τα συμμαχικά στρατεύματα της Αντάντ, μετά την ανεπιτυχή προσπάθεια βοήθειας της σέρβικης υποχώρησης, με αφορμή την κατασκευή πυροβολείων και χαρακωμάτων της γραμμής άμυνας του «περιχαρακωμένου στρατοπέδου της Θεσσαλονίκης», στις «τούμπες» και στις «τράπεζες» της μακεδονικής πεδιάδας συνέλεξαν αρχαιότητες και πραγματοποίησαν διάφορες έρευνες²³² και ανασκαφές (όπως η ανασκαφή της Τσαουσίτσας²³³, οι ανασκαφές στη Τούμπα²³⁴ και στο Καραμπουρνάκι²³⁵ κ.α.), άλλοτε με την άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και άλλοτε όχι.

Για τις επίσημες έρευνες των συμμαχικών δυνάμεων αποφασίστηκε τελικά σύμφωνα όσο η Μακεδονία είναι κάτω από στρατιωτική κατοχή και για τον καλύτερο τρόπο εφαρμογής της ελληνικής αρχαιολογικής νομοθεσίας, ότι έβρισκαν οι

²³² Από τον Σεπτέμβριο του 1916 και μετά, όλες οι έρευνες με τις πληροφορίες που συγκαταλέγονταν, με εσωτερικές εκδόσεις διαδίδονταν στο Εμπορικό Δελτίο της Μακεδονίας (Bulletin Commercial de Macédoine) και στο Γαλλο- Μακεδονικό περιοδικό Revue Franco- Macédonienne, που τον Ιούλιο του 1918 μετονομάστηκε σε Τετράδια της Ανατολής, Cahiers d' Orient. Από το Farnoux, A. (2012). Η Στρατιά της Ανατολής και η Αρχαιολογία. Στο Βελένη Π., Α. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, σ. 83.

²³³ Η Τσαουσίτσα (Chauchitza), ήταν σταθμός της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινούπολης, πίσω από τις βρετανικές στρατιωτικές γραμμές του μετώπου της Δοϊράνης και βομβαρδιζόταν από το Δεκέμβριο του 1915 μέχρι τις 21 Σεπτεμβρίου 1918). Από το Ιγνατιάδου, Δ. (2012). Ανασκαφή Τσαουσίτσας. Στο Βελένη Π., Α. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, σ. 113.

²³⁴ Περισσότερα για τις ανασκαφές στη Τούμπα βλ. σχετικά Πάλλη, Ο. (2012). Η Τούμπα Θεσσαλονίκης. Στο Βελένη Π., Α. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, σ.σ. 99-100.

²³⁵ Περισσότερα για τις ανασκαφές στο Καραμπουρνάκι, βλ. σχετικά Κεφαλίδου, Ε. (2012). Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης, Στο Βελένη Π., Α. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, σ.σ. 91- 93.

συμμαχικοί στρατιώτες να καταγράφεται και να μεταφέρεται στη Θεσσαλονίκη (Shapland, 2012: 75). Βέβαια, παρά τη συμφωνία, πολλές αρχαιότητες μεταφέρθηκαν τελικά στα μουσεία των δύο χωρών (Γαλλίας – Αγγλίας).

Η Βρετανική Δύναμη, αρχικά, μετέφερε τα ευρήματα της σε έναν όροφο του Λευκού Πύργου²³⁶ (τρίτο όροφο από επάνω και καταλάμβανε τον κεντρικό χώρο και τρία μικρά δωμάτια που λειτουργούσαν ως αποθηκευτικός χώρος) (Ιγνατιάδου, 2012: 113), (ο οποίος έγινε μουσείο για πρώτη φορά το 1916), υπό την επιμέλεια του ανθυπολοχαγού Ernest Gardner²³⁷, καθηγητή αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου (**εικόνα 85**). Το 1918, τα ευρήματα μεταφέρθηκαν στο βρετανικό αρχηγείο στο Παπάφειο Ορφανοτροφείο, ώσπου το 1919 σε συμφωνία μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και του στρατηγού Milne, αρχιστράτηγου του βρετανικού στρατού στη Μακεδονία, τα ευρήματα αποφασίστηκε να δωρισθούν στη Βρετανία. Η συλλογή της Βρετανικής Δύναμης Θεσσαλονίκης στο Βρετανικό Μουσείο²³⁸ αποτελείται από περίπου 3000 αντικείμενα (Shapland, 2012: 75).

²³⁶ Ο Λευκός Πύργος, με την άφιξη των συμμάχων, ήταν στον έλεγχο των ελληνικών στρατιωτικών αρχών, και για το λόγο αυτό, θα θεωρήθηκε κατάλληλος να στεγάσει το Μουσείο της Βρετανικής Δύναμης της Θεσσαλονίκης (British Salonica Force). Την ευθύνη του μουσείου είχαν αρχικά ο ανθυπολοχαγός Gardner και στη συνέχεια ο ταγματάρχης Wade και ο λοχαγός Casson. Η δημιουργία του Λευκού Πύργου σε μουσείο επιβεβαιώνεται και από το site του ίδιου του Βρετανικού Μουσείου, όπου αναφέρει σχετικά: The British Salonika Force Museum was established in the White Tower in Thessaloniki in 1916, later moving to British HQ. Objects found by the British troops serving in Macedonia were collected. At the end of the War the decision was made, with the sanction of the Greek government, to transfer the contents of the Museum to London (Το Μουσείο της βρετανικής δύναμης της Θεσσαλονίκης εγκαταστάθηκε στο Λευκό Πύργο της Θεσσαλονίκης το 1916, αργότερα μεταφέρθηκε στο βρετανικό αρχηγείο. Τα αντικείμενα, που βρέθηκαν, συλλέχθηκαν από τα βρετανικά στρατεύματα που υπηρετούσαν στη Μακεδονία. Στο τέλος του πολέμου, μετά από συμφωνία με την επικύρωση της ελληνικής κυβέρνησης, μεταφέρθηκαν στο Μουσείο στο Λονδίνο): <http://www.britishmuseum.org/>.

²³⁷ Ο Gardner ήταν φοιτητής στη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών και υπηρέτησε στη Βρετανική Δύναμη Θεσσαλονίκης. Μετά τον πόλεμο, η συλλογή της Βρετανικής Δύναμης Θεσσαλονίκης, δημοσιεύτηκε στην περιοδική έκθεση Annual of the British Scholl at Athens από τον ίδιο και άλλους αρχαιολόγους.

²³⁸ Από τη στιγμή που αναγνωρίστηκαν ως αρχαιολογικά αντικείμενα, περιήλθαν στο Βρετανικό Μουσείο και όχι στο νέο-ιδρυθέν Αυτοκρατορικό Μουσείο Πολέμου (Imperial War Museum), σκέψη που υπήρξε ως δίλημμα κατά τη μεταφορά των ευρημάτων.

Εικόνα 85 - Ο ανθρωπολογαγός Ernest Gardner εξετάζει κεραμική στον Λευκό Πύργο. Πηγή: IWM

Τα γαλλικά στρατεύματα, επιχείρησαν με τη σειρά τους διάφορα αρχαιολογικά έργα σε περιοχές που είχαν τεθεί υπό τη γαλλική εξουσία, ανεπίσημα, σε συνεννόηση με την ελληνική κυβέρνηση, μεταφέροντας τα ευρήματα σε περιοχές, όπως η Ροτόντα (Ναός Αγίου Γεωργίου). «Στην αρχή της συμμαχικής επέμβασης στη Μακεδονία, η ελληνική κυβέρνηση απευθύνθηκε στη Γαλλία, ώστε να τεθούν υπό την προστασία των όπλων μας οι αρχαιότητες που βρίσκονταν στις περιοχές που όφειλαν να κατέχουν οι στρατιές μας», αναφέρει ο Λοχίας Leon Rey, το 1920 (Farnoux, 2012: 83). Έτσι, το Φεβρουάριο του 1916 ο Στρατηγός Σαράιγ (**εικόνα 86**) δημιούργησε την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής (Le service archéologique

de l'armée d'Orient – S.A.A.O.) και κοινοποίησε ένα υπηρεσιακό σημείωμα με τίτλο «Οδηγία για τη συντήρηση και την έρευνα των αρχαιοτήτων»²³⁹.

Εικόνα 86 - Ο αρχιστράτηγος της Στρατιάς της Ανατολής Μωρίς Σαράιγ, επιβλέπει ανασκαφές του γαλλικού στρατού²⁴⁰.

Η Αρχαιολογική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής είχε οργανωθεί σαν στρατιωτική αποστολή με κανονισμό με βάση τη μέθοδο που ακολουθείται στην έρευνα των αρχαιοτήτων και τη συντήρησή τους. Η Υπηρεσία διέθετε τα μέσα του στρατού, προσωπικό από στρατιώτες σε ανάρρωση και τα ανάλογα εργαλεία (Farnoux, 2012: 84). Επίσης, η Αρχαιολογική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής βοήθεια δέχτηκε από την Τοπογραφική Υπηρεσία, με δημιουργία χαρτών αρχαιολογικών χώρων, από την αεροπορία με αεροφωτογραφίες περιοχών και το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής, με φωτογραφική κάλυψη εκκλησιών ή των Μοναστηριών των Μετεώρων, βυζαντινών μνημείων, εξωτερικές όψεις και αναπαραγωγές έργων ζωγραφικής και τοιχογραφίες της Καστοριάς με βυζαντινές εκκλησίες ή μιας συλλογής τουρκικών μονόλιθων με στολισμό (Σατραζάνης, 2012α: 129). Αν και η Ελληνική εφορεία αρχαιοτήτων, από το 1917, ζήτησε από το υπουργείο να γίνουν ενέργειες, ώστε τα αρχαία που είχαν βρεθεί να παραδοθούν σε αυτή, σύμφωνα με τον αρχαιολογικό νόμο, τελικά αρκετός αριθμός επιλεγμένων ευρημάτων και ταφικών συνόλων που διαιρέθηκε στη μέση,

²³⁹ «Πιστός στη γαλλική παράδοση της Αιγύπτου και του Μωριά, η Στρατιά της Ανατολής θα έχει έτσι την τιμή να θέσει τις πρώτες βάσεις μιας επιστημονικής μελέτης της Μακεδονίας και την υπερηφάνεια να αφήσει σε αυτούς που θα έρθουν μετά από αυτήν ένα πολύτιμο εργαλείο δουλειάς», αναφέρει ο Στρατηγός Σαράιγ. Στο Farnoux, A. (2012). Η Στρατιά της Ανατολής και η Αρχαιολογία. Στο Βελένη Π., Α. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης σ. 84.

²⁴⁰ Εικόνα από Στεφανή Ε. (2012). Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Αρχαιότητα και εθνική ιδεολογία ή πως η συλλογική μνήμη συναντά τις προσωπικές αναμνήσεις στο μουσείο. Στο Βελένη Π., Α. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, σ. 24.

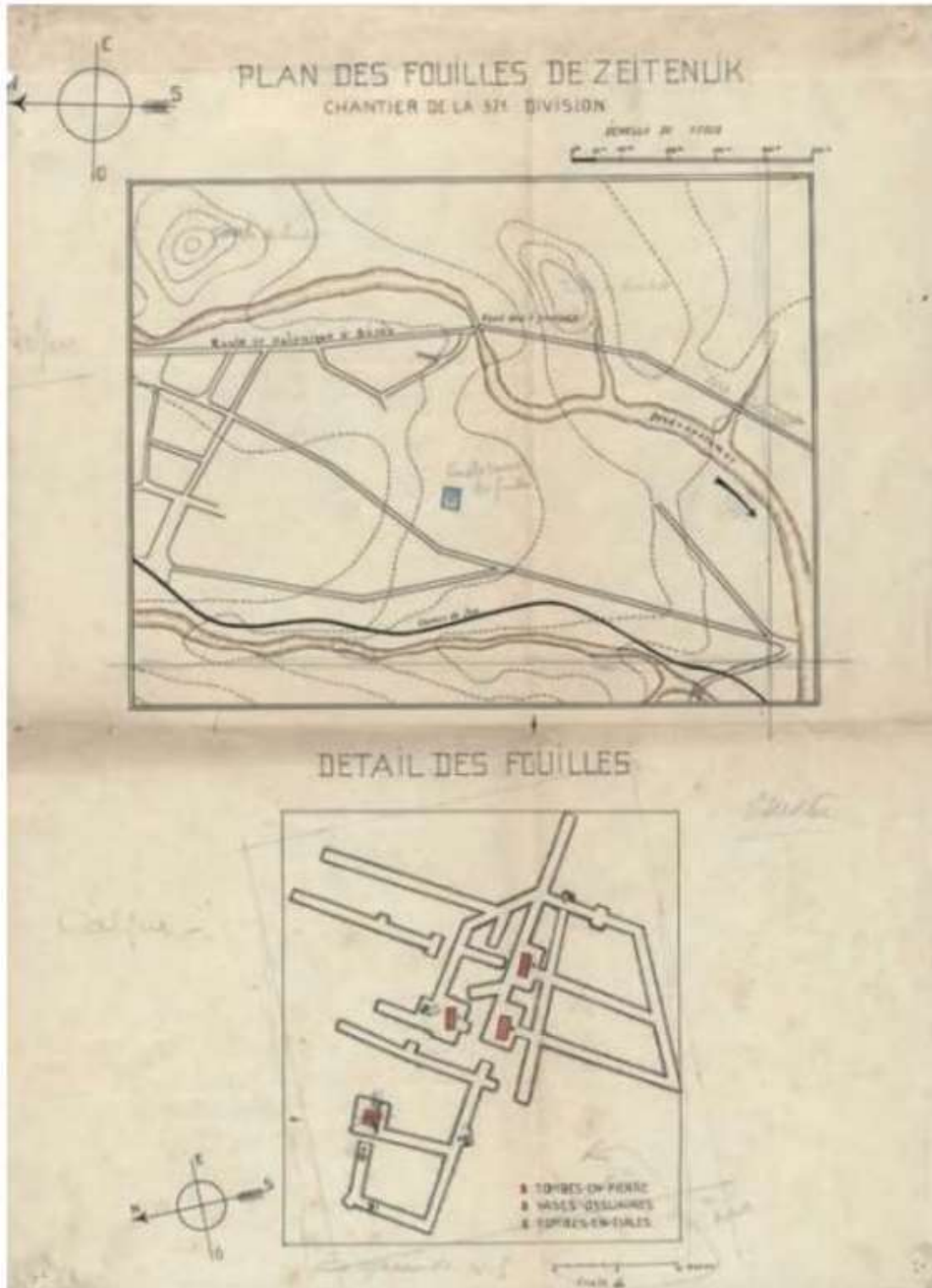
μεταφέρθηκαν στο Μουσείο του Λούβρου, ενώ όσα έμειναν στη Θεσσαλονίκη παραδόθηκαν το 1919 στον τότε έφορο αρχαιοτήτων Ευστράτιο Πελεκίδη (Κεφαλίδου, 2012: 91). Η λειτουργία της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας της Στρατιάς της Ανατολής έπαυσε τον Φεβρουάριο του 1919²⁴¹.

Εικόνα 87 - Αρχαιότητες συγκεντρωμένες στη γαλλική στρατιωτική εγκατάσταση στην περιοχή Τοπ-Χανέ²⁴². Μ.Α.Ρ./2008.

²⁴¹ Με την έκθεση που οργανώθηκε στο Λούβρο (10 Οκτωβρίου 2011-16 Ιανουαρίου 2012) «*Au royaume d' Alexandre le Grand. La Macédoine antique - Στο βασίλειο του Μεγάλου Αλεξάνδρου. Η Αρχαία Μακεδονία*», πολλά από τα ευρήματα συνενώθηκαν με αυτά που φυλάσσονταν στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης. Από το Κεφαλίδου, Ε. (2012). *ό.π.*, σ. 91.

²⁴² Γαλλικός τίτλος: Caserne du Top-Hané: Cour de la caserne occupée par le génie français: Dépôt lapidaire (Στρατώνες Τοπ-Χανέ: Αυλή του στρατώνα που καταλαμβάνεται από το γαλλικό μηχανικό: αποθήκη πολύτιμων λίθων).

Plan de fouilles de Zeitenlik. Chantier de la 57e division (Σχέδιο ανασκαφής του Ζέϊτενλικ. Τοποθεσία της 57^{ης} Μεραρχίας).

Στη βάση δεδομένων της M.A.P., στην ελεύθερη αναζήτηση (Recherche libre...) αν ερευνηθεί η λέξη «archéologique» αρχαιολογικός, η βάση εντοπίζει 2.246 φωτογραφίες, οι οποίες όμως είναι γενικού εύρους. Αν παράλληλα στην τοποθεσία, εισαχθεί η λέξη «Grèce» Ελλάδα, η βάση εντοπίζει 5 φωτογραφίες, ημερομηνίας 20 Ιουνίου του 1917. Και οι 5 είναι από το Αρχαιολογικό Μουσείο της Λάρισας (Musée archéologique), αγνώστου φωτογράφου (Opérateur K - code armée, photographe). Τα αγάλματα που απεικονίζονται στις φωτογραφίες είναι αρχαϊκής και βυζαντινής περιόδου.

Αν στη βάση εισαχθεί η λέξη «archéologie» - αρχαιολογία στην επιλογή Titre série, εντοπίζονται 77 φωτογραφίες, από τις οποίες, 2, έτους 1918, αφορούν την Ελλάδα. Στις φωτογραφίες απεικονίζεται η Εκκλησία των Αγίων Αποστόλων (Eglise des douze Apôtres) στη Θεσσαλονίκη, που βρίσκεται στην αρχή της οδού Ολύμπου, πολύ κοντά στο δυτικό σκέλος των τειχών της Θεσσαλονίκης.

Αν ως λέξη έρευνας εισαχθεί η λέξη «Sites et monuments» (Τοποθεσίες και μνημεία) στην επιλογή ελεύθερη αναζήτηση (Recherche libre...), για την Ελλάδα η βάση εντοπίζει 586 φωτογραφίες, από πόλεις όπως Θεσσαλονίκη – Αθήνα – Κιλκίς – Καρδίτσα – Καστοριά – Φλώρινα – Βέροια – Νάουσα – Ελευσίνα – Δελφοί – Λάρισα – Βόλο, Κέρκυρα κ.α. Στις εικόνες από την πόλη της Θεσσαλονίκης (έτη 1916-1918) από τον φωτογράφο Opérateur T: Dubray, τον Opérateur A: Le Baron Roger, τον Opérateur H: Gadmer Frédéric και τον Opérateur K: (code armée, photographe)²⁴³, απεικονίζονται, εκκλησίες, νεκροταφεία και Τζαμιά. Από την Αθήνα (193 φωτογραφίες, έτη 1916-1918), απεικονίζονται το Ζάππειο, η Ακρόπολη (εικόνα 88), πανεπιστήμια, εκκλησίες, Τζαμιά, Βιβλιοθήκες κ.α. Ως φωτογράφος δηλώνεται ο Opérateur C: Machard Pierre και πάλι ο Opérateur K: (code armée, photographe). Από το πλήθος των φωτογραφιών διαπιστώνεται ότι φωτογράφοι του S.P.C.A.O., αλλά και φωτογράφοι του S.P.C.A., που ερχόντουσαν στο Μακεδονικό Μέτωπο (όπου επίσημα δηλώνεται το όνομα τους) σε κάθε ευκαιρία που είχαν, είτε εξαιτίας επίσημων στρατιωτικών αποστολών, είτε εξαιτίας προσωπικών ελεύθερων περιοδεύσεων, επισκέφτηκαν πολλές πόλεις της Ελλάδας φωτογραφίζοντας Μοναστήρια, εκκλησίες, τα Μετέωρα το 1917, κτήρια, αρχαιότητες, και οτιδήποτε άλλο τους κινούσε την προσοχή και ήταν άξιο καταγραφής από το πλούσιο παρελθόν της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς. Αντίθετα, την εποχή του Β΄ Π.Π., τα αρχαιολογικά μουσεία και η Ακρόπολη μετατράπηκαν σε χώρους επισκέψεων και ευχάριστων στιγμών της ζωής των Γερμανών στις επίσημες φωτογραφίες των Μονάδων Προπαγάνδας (Propaganda Kompanien – PK), με στόχο τη δημοσίευση τους σε κάποιο περιοδικό ή έντυπο, δείχνοντας έναν τελείως διαφορετικό πόλεμο από αυτόν που υφίσταντο, σύμφωνα με τις οδηγίες λογοκρισίας και προπαγάνδας του Γκαίμπελς (Ξανθάκης, 2012).

²⁴³ Με αυτό τον κωδικό δηλώνονται πολλές φωτογραφίες όπου δεν αναγράφεται το όνομα κάποιου φωτογράφου, γιατί, όπως έχει αναφερθεί, οι φωτογράφοι του S.P.A. είχαν πάντα την υποχρέωση να κρύβουν το όνομά τους υπέρ της γενικής μνείας του τμήματος.

Εικόνα 88 - Η Ακρόπολη, νότια πλευρά. Σε δεύτερο πλάνο, φαίνονται τα χαρακώματα Γάλλων ναυτικών. Μ.Α.Ρ./2008.

Τέλος, αν στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. εισαχθεί στην ελεύθερη αναζήτηση (Recherche libre...) η λέξη «fouilles» ανασκαφές, εντοπίζονται για την Ελλάδα 93 φωτογραφίες. 11 από αυτές είναι του 1908 και δεν λαμβάνονται υπόψιν. Οι άλλες 82 είναι των ετών 1916-1917, από την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Στα ονόματα των φωτογράφων εντοπίζονται τα Opérateur K (code armée, photographe) και Opérateur C: Machard Pierre. Οι φωτογραφίες, γενικά, απεικονίζουν απολιθώματα, αγάλματα, μάρμαρα, αγγεία, που η αρχαιολογική υπηρεσία εντόπισε, διέσωσε και μετέφερε σε στρατόπεδα και φωτογράφησε για την καταχώρηση τους σε αρχείο (**εικόνα 89**). Ειδικότερα, υπάρχουν 5 φωτογραφίες που καταγράφουν τη δράση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας του Στρατού της Ανατολής στο Vatiluk / Vathilakos – Βαθύλακος Θεσσαλονίκης, όπου στις 31 Μαρτίου του 1916 γίνονταν παλαιοντολογικές ανασκαφές (**εικόνα 90**) από τον Δρ Puyhaubert, γιατρό υπασπιστή και διευθυντή των παλαιοντολογικών ανασκαφών (**απεικονίζεται στην εικόνα 90**).

Ο Puyhaubert απεικονίζεται σε αρκετές από τις φωτογραφίες των εκσκαφών, «επιδεικνύοντας» το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, τους χώρους, τα καταλύματα και τις ανακαλύψεις που έχουν πραγματοποιηθεί.

Εικόνα 89 - Statuette de femme revêtue de l'himation et tenant une bourse de la main gauche, époque hellénistique, tépé de Gona. Lampe hellénistique, carrière du cimetière grec, Salonique. Statuette hellénistique de femme hydrophore, tombe de Topsisin. M.A.P./2008.

Εικόνα 90 - Ο γιατρός υπασπιστής Ruyhaubert, διευθυντής των παλαιοντολογικών ανασκαφών στο Vatiluk (Vathilakos). M.A.P./2008.

4.4.2. Συνεργασία του S.P.A.O. (μετέπειτα S.P.C.A.O.) με την Αεροπορία

Μετά την επίσημη ανακοίνωση της εφεύρεσης της φωτογραφίας από τον Λουί Νταγκέρ το 1839, πραγματοποιήθηκαν πολλές προσπάθειες για αεροφωτογραφίες (δηλαδή φωτογραφίες της γήινης επιφάνειας, ξηράς ή θάλασσας, από αέρος, με πτητικό μέσο). Για το εγχείρημα αυτό χρησιμοποιήθηκαν διάφορα μέσα, όπως αερόστατα, πρωτοπόρος ήταν το 1858 ο Nadar²⁴⁴, χαρταετοί, ακόμη και περιστέρια, όπως ο Julius Neubronner το 1917²⁴⁵, αλλά επίσημα η αεροφωτογραφία ως κλάδος της φωτογραφίας, «ανδρώθηκε» με την εφεύρεση του αεροπλάνου (Ξανθάκης, 2008: 225). Το 1911 γαλλικά αεροπλάνα, για πρώτη φορά, εφοδιάστηκαν με φωτογραφικές μηχανές κατά τη κρίση στο Μαρόκο, ενώ το 1915 ο Αντισυνταγματάρχης J.T.C. Moore-Brabazon σχεδίασε τη πρώτη πρακτική εναέρια κάμερα (Roberts, 2014).

Στην αρχή, οι φωτογραφικές μηχανές που χρησιμοποιούνταν ήταν κοινές, αλλά σταδιακά για καλύτερη διαύγεια, ευκρίνεια και μεγαλύτερη εστιακή απόσταση άρχισαν να κατασκευάζονται μεγάλες και δύσκολες στη χρήση από τον ιπτάμενο παρατηρητή φωτογραφικές μηχανές²⁴⁶ (εικόνες 7, 8 στο Παράρτημα Α΄ Μέρους), μιας και πολλές φορές κατά τη διάρκεια της πτήσης μπορούσε να υπάρξει εμπλοκή στον μηχανισμό φωτογράφισης, όταν άλλαζαν τις πλάκες²⁴⁷ ή αν είχε πολλή ζέστη η ζελατίνα²⁴⁸ της ταινίας στα πινακίδια γλιστρούσε από το γυαλί και αλλοιωνόταν. Ο Captain Haupt Heydemarck στο ημερολόγιο του αναφέρει για τις φωτογραφικές μηχανές που χρησιμοποιούσαν οι Κεντρικές Δυνάμεις: «Είμαστε το πρώτο τμήμα εδώ κάτω (στη Σερβία) που πήραμε μια αξιόπιστη camera βιομηχανικής κατασκευής»²⁴⁹ (Γεωργιάδης, 2012: 14). Επίσης, με την πάροδο του χρόνου αναπτύχθηκαν και διάφοροι μέθοδοι λήψης και επεξεργασίας – ερμηνείας φωτογραφιών, μετατρέποντας τις αεροφωτογραφίες σε πολύτιμες πηγές πληροφοριών στρατιωτικού και γεωγραφικού χαρακτήρα (Σαββαΐδης & Δεμερτζής, 2016: 17).

²⁴⁴ Για πρώτη φορά λήψη αεροφωτογραφίας έγινε το 1858 από αερόστατο από τον Φελίξ Τουρνασόν (ο επονομαζόμενος Ναντάρ) και συγκεκριμένα πάνω από το Πετί Μπισέτρ στη Γαλλία. Περισσότερα για την ιστορία της αεροφωτογραφίας στο <https://www.oneonta.edu/faculty/baumanpr/geosat2/RS%20History%20I/RS-History-Part-1.htm>.

²⁴⁵ Το 1907, ο Julius Neubronner, Γερμανός φαρμακοποιός, επινόησε τη φωτογραφία περιστερών ως μέσο εντοπισμού των ταχυδρομικών περιστερών του. Περισσότερα βλ. σχετικά στο http://www.slate.com/blogs/behold/2012/10/29/julius_neubronner_and_the_amazing_world_of_pigeon_photography.html.

²⁴⁶ Από το 1915, το Φωτο-πολυβόλο, τελειοποιημένη εφεύρεση του Louis Bechereau, μηχανικού της SPA, άρχισε να χρησιμοποιείται από την αεροπορία για αεροφωτογραφίες. Είχε το μέγεθος και τον όγκο ενός κανονικού πολυβόλου αεροπλάνου και τοποθετούταν παράλληλα με τα κανονικά πολυβόλα (Γιαννικοπούλου, 2008).

²⁴⁷ Σε κάθε αποστολή αναγνώρισης ο παρατηρητής τραβούσε 30-60 γυάλινες πλάκες (κλισε) διαστάσεων 13x18 εκ, με αυξημένο τον κίνδυνο, αφού το αεροπλάνο πολλές φορές πετούσε πολύ χαμηλά, 200 μέτρα ή 3000 πόδια, πάνω από εχθρικές περιοχές και πυροβολεία.

²⁴⁸ Είναι η επίστρωση αρνητικών ζελατίνης, που άρχισε να χρησιμοποιείται τέλος του 19^{ου} αιώνα, τεχνική που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα.

²⁴⁹ Το βιβλίο του Γεωργιάδη είναι μετάφραση του βιβλίου «War flying in Macedonia», μεταφρασμένο στην Αγγλική γλώσσα, γραμμένο από τον Captain Haupt Heydemarck, Γερμανό Αξιωματικό και Διοικητή του σμήνους αναγνώρισης στη Δράμα κατά τον Α΄Π.Π., το 1916-1917. Μέχρι το τέλος του 1916, ο Heydemarck πετούσε στον 17^ο τομέα στην Campagne (Γαλλία) σε αποστολές εναέριας αναγνώρισης και φωτογράφισης. Μετά, πήγε στη νότια Σερβία, στη 3^η αεροπορική Μοίρα που ήταν προσκολλημένη στην 1^η Βουλγαρική Στρατιά και μετά στη Δράμα, όπου το σμήνος του έκανε επιχειρήσεις για το 20^ο τουρκικό Σώμα και την 10^η Βουλγάρικη μεραρχία, με έδρα τη Δράμα.

Στο «πόλεμο των χαρακωμάτων» οι αεροφωτογραφίες, ως «εργαλείο του πολέμου», επέτρεπαν την έγκαιρη προειδοποίηση σχετικά με τις κινήσεις του αντιπάλου, αποκωδικοποιώντας τις πληροφορίες που βρίσκονταν επάνω στην επιφάνεια τους, σύμφωνα με τις οποίες μια επίθεση αναμενόταν, αν οι φωτογραφίες κατέγραφαν εξάπλωση των εχθρικών χαρακωμάτων. Η δύναμη των φωτογραφικών αναλυτών δεν εντοπιζόταν στην επίτευξη ικανής διοίκησης, αλλά στο να παράγουν τη γνώση που θα ενημέρωνε τους διοικητές για αποτελεσματικές στρατιωτικές αποφάσεις. Το γεγονός ότι οι Άγγλοι²⁵⁰ στον πόλεμο εκείνο τράβηξαν 6.500.000 αεροφωτογραφίες, ενώ οι Αμερικάνοι, πάνω από 1.300.000, μαρτυρά ότι η αεροφωτογραφία άρχισε πλέον να παίζει σημαντικό ρόλο στην έκβαση των πολέμων (Ξανθάκης, 2008: 226).

Στην Ελλάδα η αεροφωτογραφία, ως μέσο παρατήρησης για οπτικές εναέριες παρατηρήσεις των εχθρικών θέσεων, χρησιμοποιήθηκε πρωτίστως κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους, όπου η χώρα διέθετε τέσσερα αεροπλάνα, αλλά συστηματική φωτογράφιση έγινε τη περίοδο του Α΄ Π.Π. Μετά την επικράτηση του κινήματος της Εθνικής Άμυνας, αξιωματικοί και οπλίτες που προσχώρησαν σε αυτό, μετά από σύντομη εκπαίδευση στο Σέδες και τον Μούδρο, υπό τις διαταγές του Γάλλου Ταγματάρχη Denain με τη βοήθεια του Ανθυποσμηναγού Αλέξανδρου Ζάννα (αεροπόρου και μετέπειτα Υπουργού Αεροπορίας), τοποθετήθηκαν σε γαλλικές πολεμικές μοίρες και ανέπτυξαν δράση με τη συμμαχική αεροπορία. Αρκετοί ήταν και οι Γάλλοι στρατιώτες που εκπαιδεύτηκαν και έλαβαν επίσημες άδειες αεροπόρων και τοποθετήθηκαν σε γαλλικές πολεμικές μοίρες στο Μακεδονικό Μέτωπο- (**άδεια αεροπόρου στο Παράρτημα Α΄ Μέρους, εικόνα 9**) (Ξανθάκης, 2008: 226)²⁵¹.

Δύο φωτογράφοι του S.P.A.O., ο Mouclier και ο Boudet, περί του Μαρτίου του 1917 επισκέφτηκαν τη Γοργόπη του Κιλκίς και την 532^η Γαλλική Μοίρα Αεροπλάνων, όπου βοήθησαν στην εγκατάσταση πλήρους φωτογραφικού εργαστηρίου για τις ανάγκες της αεροφωτογράφισης (Γιαννικοπούλου, 2008: 29). Πληροφορίες για την εμπλοκή των φωτογράφων του S.P.A.O. σε θέματα εκπαίδευσης των παρατηρητών, δυστυχώς δεν έχουν εντοπιστεί. Επίσης, στις λίστες του προσωπικού όλων των μοιρών που έδρασαν στο Μακεδονικό Μέτωπο, δεν εντοπίστηκε ως παρατηρητής κάποιος φωτογράφος του S.P.A.O..

Αεροφωτογραφίες στη διάρκεια του Α΄ Π. Π. με αερόστατα παρατήρησης ή φωτογράφισης και αεροπλάνα αναγνώρισης ή φωτογράφισης σε αποστολές, για παράδειγμα, μακράς εμβέλειας σε εμπόλεμες περιοχές για φωτογράφιση εχθρικών αεροδρομίων, στρατοπέδων, πλοίων, μεταγωγών, έγιναν στο Μακεδονικό Μέτωπο (**χάρτης 1**) από ελληνικά και Αγγλογαλλικά αεροπλάνα, αλλά και αερόστατα (ballons) της 32^{ης} και 35^{ης} γαλλικής μοίρας. Εκτός από τη λήψη φωτογραφιών, πολλές φορές οι αποστολές απαιτούσαν και ρίψη βομβών σε στόχους: *«πρώτα οι φωτογραφίες, κατόπιν οι βόμβες. Ο Lenz φωτογράφησε τα πλοία στις δέστρες γρήγορα...και ξανάβαλε την camera στην θέση λειτουργίας (εξωτερική θέση)»*

²⁵⁰ Το Royal Flying Corps ίδρυσε τη Σχολή της Αεροφωτογράφισης στο Farnborough, Hampshire, το Σεπτέμβριο του 1916. Δώδεκα μήνες αργότερα, στη βρετανική επίθεση της Φλάνδρας φωτογραφικές μονάδες της βασιλικής αεροπορίας τράβηξαν περίπου 15.000 αεροφωτογραφίες σε ένα μόνο μήνα.

²⁵¹ Ο αριθμός των πιλότων που εκπαιδεύτηκαν και πήραν δίπλωμα ερασιτέχνη στρατιωτικού πιλότου (brevet n° 1 du Lt Jean Baptiste Tricornot de Rose) στο Ανατολικό Μέτωπο είναι 44. Αναλυτικά στο http://albindenis.free.fr/Site_escadrille/Ecoles_aeronautique_militaire.htm.

(Γεωργιάδης, 2012: 71). Τακτική ανάλογη, δηλαδή ρίψη βομβών, μετά από αποστολή φωτογράφισης, ακολουθήθηκε από τους Γερμανούς και στον Β΄ Π.Π., με τη διαφορά ότι τα μέλη των Μονάδων Προπαγάνδας, για να τοποθετηθούν σε αεροπλάνα με σκοπό τη λήψη αεροφωτογραφιών, μετά από διαταγή του Γιόζεφ Γκαίμπελς, έπρεπε πρώτα να περάσουν βμηνη εντατική εκπαίδευση ως πυροβολητές και βομβαρδιστές, όπως ο φωτογράφος των Μονάδων Προπαγάνδας Helmut Grosse (Ξανθάκης, 2012: 150).

Χάρτης 1 - Χαρτογράφηση περιοχής Ανατολικής Μακεδονίας από το ημερολόγιο του Γερμανού πολίτου Captain Haupt Heydemarck, όπου αναπαριστάτε το Μακεδονικό Μέτωπο, αγγλικά αεροδρόμια – μπαλόνια και πολεμικά πλοία, σιδηροδρομικοί σταθμοί, δρόμοι και μονοπάτια και γερμανικά και βουλγαρικά αεροδρόμια. Επάνω αριστερά, ο ίδιος αναφέρει ότι τα ονόματα διαφέρουν από τον αγγλικό Άτλα, φέροντας τρία ονόματα (ελληνικό, τουρκικό και Βουλγαρικό), οπότε είναι θέμα τύχης ποιο όνομα χρησιμοποιείται από τις δύο αντίπαλες δυνάμεις.

Με τα αναγνωριστικά αεροπλάνα και τα αερόστατα παρατήρησης, οι Γάλλοι ήταν εκείνοι που για πρώτη φορά αναγνώρισαν τις δυνατότητες των αεροφωτογραφιών. Με τη βοήθεια της Κεντρικής Τοπογραφικής και Χαρτογραφικής Υπηρεσίας του Γενικού Επιτελείου, προσπάθησαν να μεταφέρουν τις λεπτομέρειες από το χαρτί της φωτογραφίας στο χαρτί του χάρτη, βοηθώντας στη βελτίωση της

απεικόνισης των ζητούμενων λεπτομερειών σε αυτούς (Σαββαΐδης & Δεμερτζής, 2016: 17). Ο Μυριβήλης, για τη βοήθεια των αεροφωτογραφιών στις χαρτογραφήσεις εμπόλεμων τομέων γράφει: «Ο λοχαγός μας φώναζε στο γραφείο του λόχου όλους τους υπαξιωματικούς. Απλωσε πάνου στο τραπέζι το σχεδιάγραμμα του χαρακώματος πουχουμε αντίκρυ, έβγαλε κ' ένα μάτσο φωτογραφίες του εχθρικού τομέα, παρμένες από αεροπλάνο. Μας έδειξε τη σειρά των συρματοπλεγμάτων, σημάδεψε τις πιο αδύνατες μεριές και τις εμπασές τους. Μας έδειξε ακόμα, σημειωμένα καταλεπτώς, τ' αμπριά τους, τα γραφεία, τα τηλεφωνεία και τις γνωστές θέσεις των πολυβόλων. Πρώτη φορά έβλεπα μίαν εργασία έτσι πολύπλοκη, σχολαστικά ευσυνείδητη, της κατασκοπείας και των τεχνικών υπηρεσιών της. Κυρίως οίδη πόσες ανθρώπινες ζωές να κόστισαν αυτά τα χαρτιά» (Μυριβήλης, 1924: 344).

Επίσης, οι φωτογράφοι της αεροπορίας βοηθούσαν και την Αρχαιολογική Υπηρεσία του Στρατού της Ανατολής και τις εκσκαφικές ομάδες που δρούσαν εκείνην την περίοδο, φωτογραφίζοντας τόσο αρχαιολογικά ευρήματα, όσο και με αεροφωτογραφίες αρχαιολογικούς χώρους. Οι φωτογράφοι της Βασιλικής Αεροπορίας ήταν περισσότερο συνηθισμένοι να φωτογραφίζουν τις οχυρώσεις του εχθρού από το αεροπλάνο, επομένως, το να φωτογραφίζουν αρχαιολογικά ευρήματα ήταν λιγότερο απαιτητικό για αυτούς (Shapland, 2012: 76). Οι Γάλλοι φωτογράφοι της αεροπορίας βοήθησαν την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής, με αεροφωτογραφίες από χώρους, όπως η Τροία, η Ελευσίνα, η Ακρόπολη (Farnoux, 2012: 84).

Για τον τρόπο με τον οποίο χρησιμοποιούσαν οι Κεντρικές Δυνάμεις την αεροφωτογραφία στο Μακεδονικό Μέτωπο πληροφορίες υπάρχουν στο ημερολόγιο του Captain Haupt Heydemarck: «Διείσδυση στις γραμμές τους και φωτογράφιση του αγγλικού πεδίου στρατωνισμού στο Orljak²⁵²[...] Ο Ekkardt έκανε νόημα με το χέρι του, ώστε να τραβήξει τις φωτογραφίες του στόχου. Συνέχισε την αποστολή του. Δέκα λεπτά αργότερα το στρατόπεδο ήταν αποτυπωμένο στις φωτογραφικές πλάκες», ή «Μεγάλες προβλήτες είχαν φτιαχτεί στη Θεσσαλονίκη, επειδή άντρες και υλικά των βαλκανικών στρατευμάτων της Entente (αποτελούμενα από Αγγλικά, Γαλλικά, Ιταλικά, Ρωσικά, Σερβικά, Βενιζελικά/Ελληνικά, Ινδικά, Αλγερινά, Αννακέσια και Σενεγαλέζικα στρατεύματα) αποβιβάζονται σ' αυτό το λιμάνι. Η δύναμη και ο αριθμός αυτών των προβλητών θα έπρεπε να εξακριβώνεται κάθε φορά με τακτική συχνότητα, με σκοπό να διαφυλάτουμε το βουλγαρικό γενικό επιτελείο από κάθε άσχημη έκπληξη» (Γεωργιάδης, 2012: 32, 33, 52)²⁵³. Μετά την ολοκλήρωση της αποστολής, οι φωτογραφικές πλάκες πήγαιναν για εμφάνιση στο εργαστήριο και προώθηση τους στο Αρχηγείο της Μεραρχίας για εξέταση τις αξίας των καρτέ ως προς τη συλλογή νέων πληροφοριών και στόχων.

²⁵²Orljak λεγόταν το Στρυμωνικό Σερρών.

²⁵³ Η περιοχή ευθύνης του Heydemarck στη Δράμα, από το ημερολόγιο του, με αποστολές αναγνώρισης ήταν 160 χλμ., από το Orljak (Στρυμωνικό Σερρών) ως τις εκβολές του Struma ποταμού (Στρυμόνας ποταμός), διαγράφοντας μια ευθεία πτήσης γύρω στα 60 χιλιόμετρα μήκος. Κατόπιν συνέχιζε ανατολικά μια ακτογραμμή περίπου 100 χλμ. από τη Redina (Ρεντίνα) μέχρι τις εκβολές του ποταμού Mesta (Νέστος). Από το Γεωργιάδης, Ι., Π. (2012). *Αεροπορικός Πόλεμος στη Μακεδονία 1916-1917*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη, σ.σ. 22, 52.53.

Χάρτης 2 - Χάρτης περιοχής Μακεδονικού Μετώπου, αποστολών συμμαχικών αεροπλάνων και αποστολών αεροφωτογράφισης.

Αεροδρόμια στο Μακεδονικό Μέτωπο την περίοδο εκείνη στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία υπήρχαν τα εξής: «*τρία αγγλικά αεροδρόμια στην ξηρά στο μέτωπο και άλλα δύο στις ακτές*» (Γεωργιάδης, 2012: 22). Λογικά αναφέρει αυτά της Θάσου και τα αεροδρόμια Σταυρού – Μαυροθάλασσας – Στρυμωνικού και Λαχανά, με δύναμη, περίπου, όπως ο ίδιος ο Heydemarck μαρτυρά: «*θα μας νικήσουν με τα σαράντα οκτώ τους αεροπλάνα εναντίον των δικών μας τεσσάρων*» (Γεωργιάδης, 2012: 52). Στη Δυτική Μακεδονία; Για την εγρήγορση των συμμαχικών αεροπλάνων ο ίδιος αναφέρει: «*ο εχθρός (οι σύμμαχοι) είχε εγκαταστήσει έναν μεγάλο αριθμό παρατηρητηρίων σε όλο το μήκος του μετώπου. Υπήρχε ένα δίκτυο έγκαιρης προειδοποίησης, χωρίς απαίτηση ενσύρματης επικοινωνίας, με αποδέκτη το αεροδρόμιο, όταν τα αεροπλάνα μας εμφανίζονταν στη γραμμή θέαση τους. Κατόπιν τα δικά τους απογειώνονταν, λαμβάνοντας οδηγίες από το έδαφος με σημάδια προς εντοπισμό και αναχαίτιση*» (Γεωργιάδης, 2012: 53).

Εικόνα 91 - Παλαιίστρα (Boresnica) Φλώρινας υπήρχαν οι εγκαταστάσεις της 505^{ης} Μοίρας Γαλλικής Αεροπορίας (5 Δεκεμβρίου 1916 έως 20 Ιουνίου 1917)²⁵⁴. Πηγή: E.C.P.A.D.

Από το 1917 ως το 1918 άρχισαν να συγκροτούνται οι πρώτες ελληνικές πολεμικές μοίρες, όπως η 531 (Διοικητής ο Αλέξανδρος Ζάννας)(**εικόνα 10 Παράρτημα Α΄ Μέρους**) και η 532 (Διοικητής ο υπολοχαγός, Cne, Henri Cottez) με αναγνωρίσεις περιοχών και φωτογράφιση οχυρώσεων και εγκαταστάσεων (**εικόνα 93**). Η περιοχή του Σκρα ήταν ένα μέρος της φωτογραφικής αναγνωριστικής δραστηριότητας των πιλότων. Τον Αύγουστο του 1918 προστέθηκε και η 533. Αναγνωριστική Μοίρα (Διοικητής ο υπολοχαγός, Cne, Francois Anglejean-Châtillon)²⁵⁵. Υπήρξε και μια ακόμη μοίρα, η 534 (Διοικητής ο υπολοχαγός Οικονομάκος), αλλά τα στοιχεία είναι ελλιπή. Ως προς το προσωπικό, Έλληνες υπήρχαν: στην 531 ως πιλότος μόνο ο Ζάννας, παρατηρητής κανένας (**εικόνα 92**), στην 532 ως πιλότοι εντοπίζονται 5 Έλληνες (ενδεικτικά Υπολοχαγός Στέλιος Χαρισιάδης) και 6 παρατηρητές (ενδεικτικά υπολοχαγός Αποστόλου), στην 533 εντοπίζονται 8 Έλληνες πιλότοι (ενδεικτικά υπολοχαγός Αποστολόπουλος) και 13 παρατηρητές (ενδεικτικά Υπολοχαγός Τσαπαρλής) και τέλος η 534. Μετά το τέλος του Α΄Π.Π., συνέχισαν αποστολές στη Σμύρνη και τις εκεί ελληνικές επιχειρήσεις (**εικόνα 11 Παράρτημα Α΄ Μέρους**).

Από την πλευρά των Γάλλων στο Μακεδονικό Μέτωπο έδρασαν πολλές μοίρες, όπως, για παράδειγμα, στην Παλαιίστρα (Boresnica) Φλώρινας (**εικόνες 91 και 92**), υπήρξαν οι εγκαταστάσεις της 505^{ης} Μοίρας Γαλλικής Αεροπορίας (5

²⁵⁴ Γαλλικός τίτλος «Terrain de Boresnica situé à l'Est de Florina - L'escadrille 505 a stationné sur place du 5 décembre 1916 au 20 juin 1917».

²⁵⁵ Οι μοίρες 531, 532, 533, δημιουργήθηκαν μετά από επαφές των γαλλικών και των ελληνικών κυβερνήσεων (Βενιζέλου), εξαιτίας της έλλειψης σύγχρονου εξοπλισμού, μιας και η Ελλάδα ακόμα χρησιμοποιούσε τα Farman των Βαλκανικών Πολέμων του 1912-1913. Για αντάλλαγμα, ο Βενιζέλος πρόσφερε στους Γάλλους τις υπηρεσίες του ελληνικού εμπορικού ναυτικού, μιας και γερμανικά υποβρύχια δυσκόλευαν τις μεταφορές προμηθειών και εξοπλισμού από το Μπρίντζι. Πηγή: <http://albindenis.free.fr/>

Δεκεμβρίου 1916 έως 20 Ιουνίου 1917), που υποστήριξε τις επιχειρήσεις της Αντάντ στην περιοχή Φλώρινας-Μοναστηρίου. Επικεφαλής ήταν ο στρατηγός Groseti²⁵⁶.

Εικόνα 92 - Το προσωπικό της 505^{ης} μοίρας σε φωτογραφία στο χωριό Boresnica (Παλέστρα), τον Ιούνιο του 1917²⁵⁷. Πηγή: E.C.P.A.D.

Εικόνα 93 - Νίκη – Φλώρινα, περιοχή που αναπτύσσεται η 507^η Γαλλική Μοίρα από της 15 Απριλίου έως της 30 Ιουλίου του 1917²⁵⁸. Πηγή: E.C.P.A.D.

²⁵⁶ Στην Ελλάδα, συνοπτικά έδρασαν οι μοίρες 501 ως 510, 521 ως 525 και οι 531, 532, 533. Αναλυτικά στοιχεία για τις αεροπορικές μοίρες στο: http://albindenis.free.fr/Site_escadrille/page_escadrilles_1_a_500.htm.

²⁵⁷ Γαλλικός τίτλος «Les navigants de la 505 photographiés dans le village de Boresnica, en juin 1917».

²⁵⁸ Γαλλικός τίτλος «Terrain de Negocani occupé par l'escadrille 507 du 15 avril au 30 juillet 1917».

Για τους πεσόντες αεροπόρους, που λαμβάναν μέρος στις επιχειρήσεις, στο γαλλικό κοιμητήριο του Ζέϊτενλικ υπάρχει μνημείο με τη μορφή οβελίσκου ή πεσσού που φέρει την επιγραφή: «Aux Heros des airs morts pour la France» (Στους ήρωες του αέρα που πέθαναν για τη Γαλλία) (Βλασίδης, 2017: 50). Η αεροφωτογραφία αποτελεί έναν εξειδικευμένο κλάδο της φωτογραφίας, που από την αρχή της χρήσης της πρόσφερε πάρα πολλά, ειδικά στους πολέμους ως μέσο κατασκοπείας. Στη διάρκεια του Β' Π. Π. η τεχνική της αεροφωτογράφισης βελτιώθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό, κάνοντας ακόμα χρήση και υπέρυθρων ακτίνων, ειδικών υπερευαίσθητων φιλμ που μπορούσαν να εντοπίσουν ακόμη και θέσεις αρμάτων ή πυροβόλων όπλων, καμουφλαρισμένα μέσα σε δάσος. Γνωστή φωτογραφία της περιόδου είναι η αεροφωτογραφία της περιοχής του Ναγκασάκι, πριν τη ρίψη της ατομικής βόμβας (εικόνα 94).

Εικόνα 94 - αεροφωτογραφία της περιοχής του Ναγκασάκι πριν την ρίψη της ατομικής βόμβας

Στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ., αν γίνει ελεύθερη αναζήτηση (Recherche libre..) της λέξης «Aviation», εντοπίζονται 792 φωτογραφίες, εκ των οποίων 164 αφορούν την Ελλάδα. Αν γίνει αναζήτηση με βάση τον τίτλο (Légende – Objet της ίδιας λέξης, εντοπίζονται 216 φωτογραφίες, εκ των οποίων 91 αφορούν την Ελλάδα. Τέλος, στην αναζήτηση Titre série εντοπίζονται 676 φωτογραφίες, 153 από τις οποίες αφορούν την Ελλάδα. Οι φωτογραφίες, συνοπτικά, καταγράφουν τη καθημερινή ζωή των στρατιωτών και των πιλότων, συμμαχικές αεροπορικές βάσεις, διάφορους τύπους αεροπλάνων, στρατιωτικό εξοπλισμό, επιθεωρήσεις και επισκέψεις στρατηγών και πολιτικών (όπως του Βενιζέλου), επισκευές αεροπλάνων και εξαρτημάτων και τρεις αεροφωτογραφίες από το στρατόπεδο της αεροπορίας στη Θεσσαλονίκη (εικόνα 95).

Οι φωτογραφίες έχουν ληφθεί από τους: Opérateur H: Gadmer, Frédéric, Opérateur K (code armée, photographe), Vaucher Robert (photographe), Opérateur V: Bilowski, Opérateur KMC: Martel Charles, Opérateur A: Le Baron Roger, Opérateur C : Machard, Pierre (photographe).

Εικόνα 95 - Στρατόπεδο Αεροπορίας στη Θεσσαλονίκη. Αεροφωτογραφία του αεροδρομίου²⁵⁹. Μ.Α.Ρ./2008.

Με τη λέξη «Vue aérienne» - αεροφωτογραφία στην ελεύθερη αναζήτηση (Recherche libre..), για την Ελλάδα εντοπίζονται 6 φωτογραφίες, αγνώστου φωτογράφου (εκτός από μια που αναγράφει το όνομα Petit). Οι φωτογραφίες είναι από το στρατόπεδο της αεροπορίας στη Θεσσαλονίκη, από το στρατόπεδο Ζεϊτενλικ (εικόνα 96) και μια από την Ακρόπολη (αλλά είναι του έτους 1903). Για τη λέξη Republique Yougoslave De Macedoine (Ancienne - παλιά) η βάση εντοπίζει 3 αεροφωτογραφίες του φωτογράφου Opérateur Z: Aubert Marcel από το Μοναστήρι, έτους 1915.

²⁵⁹ Γαλλικός τίτλος «Camp d'aviation de Salonique. Vue aérienne du camp d'aviation».

Εικόνα 96 - Στρατόπεδο Ζέϊτενλικ: Βομβαρδισμοί Γερμανών (27 - 28 Μαρτίου 1916).
Αεροφωτογραφία του στρατοπέδου²⁶⁰. Μ.Α.Ρ./2008.

Ως προς τη λέξη «Photographie aérienne» - αεροφωτογραφία, στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ., αν γίνει ελεύθερη αναζήτηση (Recherche libre.), εντοπίζονται 63 φωτογραφίες. Αν γίνει αναζήτηση με βάση τον τίτλο (Légende – Objé της ίδιας λέξης, εντοπίζονται 58 φωτογραφίες, ενώ στην αναζήτηση Titre série, εντοπίζονται 50 φωτογραφίες. Δεν υπάρχει καμία φωτογραφία για την Ελλάδα.

Τέλος, σε αναζήτηση της λέξης «Vue générale» - γενική θέα, στη βάση εντοπίζονται για την Ελλάδα 119 φωτογραφίες στην επιλογή Légende, αλλά καμία δεν είναι αεροφωτογραφία, επειδή όλες έχουν ληφθεί από υψηλά σημεία (βουνά, κτήρια).

Κατά τη διάρκεια του Α'Π.Π. στο Μακεδονικό Μέτωπο, διαδραματίστηκαν διάφορα γεγονότα, στρατιωτικής φύσεως και μη. Ένα από αυτά ήταν η Μεγάλη Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης το καλοκαίρι του 1917. Στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ., ενώ εντοπίζονται 38 φωτογραφίες για το θέμα αυτό, δεν υπάρχει καμία αεροφωτογραφία. Μπορεί σε κάποιες φωτογραφίες να έχουμε πανοραμική θέα της πόλης με καμένα σπίτια και περιοχές, αλλά όπως δηλώνεται, οι φωτογραφίες αυτού του είδους είναι τραβηγμένες από κορυφή μιναρέ²⁶¹.

²⁶⁰ Γαλλικός τίτλος «Camp de Zeitenlik : Bombardements allemands (27-28 mars 1916). Vue aérienne du camp».

²⁶¹ Όπως σε μια φωτογραφία με ημερομηνία Αύγουστος 1917, με γενική άποψη των ερειπίων της πόλης μετά την πυρκαγιά από την κορυφή ενός μιναρέ (Γαλλικός τίτλος «Vue générale de la ville en ruines prise du haut d'un minaret»).

Στο διαδίκτυο, με μια πρόχειρη αναζήτηση, εντοπίζονται μερικές φωτογραφίες από την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, όπως η **εικόνα 97**, στις οποίες απεικονίζεται τμήμα σπιτιών της πόλης που έχουν καεί και καταστραφεί. Ως πηγή της λήψης αναφέρεται η Αεροναυτική Υπηρεσία του γαλλικού στρατού και ως πηγή παραπομπής ένα λεύκωμα με τίτλο «*Incendie de Salonique. 18-19 Aout 1917*». Το λεύκωμα δεν εντοπίστηκε, αλλά στη Ψηφιακή βιβλιοθήκη Gallica, υπάρχουν 4 φωτογραφίες από την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης, η μία εκ των οποίων (**εικόνα 98**), είναι αεροφωτογραφία του λιμανιού, στην οποία εντός του Θερμαϊκού Κόλπου απεικονίζονται καράβια, πλοιάρια και βάρκες, ενώ στην πόλη εστίες φωτιάς.

Εικόνα 97- Αεροφωτογραφία της Θεσσαλονίκης το 1917 μετά την μεγάλη Πυρκαγιά. Από το λεύκωμα "Incendie de Salonique. 18-19 Aout 1917" της Αεροναυτικής Υπηρεσίας του γαλλικού στρατού. Πηγή Gallica

Εικόνα 98 – Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης. Αεροφωτογραφία του λιμανιού, 1917. Διαστάσεις 13 x 18 cm.
Φωτογράφος άγνωστος. Πηγή Gallica²⁶².

²⁶² Γαλλικός τίτλος «Incendie de Salonique, 1917. Vue aérienne du port, 13 x 18 cm».
[267]

4.4.3. Συνεργασία του S.P.A.O. με ζωγράφους

Ο Α΄Π.Π., που, κατά τον Ιστορικό Cristofer Clark, ήταν το τέλος μιας σύρραξης που συσώρευσε 16 εκατ. νεκρούς και είδε τέσσερις αυτοκρατορίες να καταρρέουν (Clark, 2014), υπήρξε η χειρότερη έκφραση της βιομηχανικής εποχής, με αντίκτυπο και στον κόσμο της τέχνης, καθώς ενέπνευσε αρκετούς καλλιτέχνες και άφησε παρακαταθήκη μερικά από τα χαρακτηριστικότερα έργα και στα δύο εχθρικά στρατόπεδα, στη ζωγραφική, στη μουσική, τη λογοτεχνία. Πολλά κινήματα του 20^{ου} αιώνα²⁶³, όπως ο υπερρεαλισμός, ο εξπρεσιονισμός, η αφηρημένη τέχνη, ο κυβισμός, γεννήθηκαν λίγο πριν ή μετά τον πόλεμο (Καμπούρη – Βαμβούκου, 2016: 15)²⁶⁴.

Στο Μακεδονικό Μέτωπο αρκετοί στρατιώτες ζωγράφοι βρήκαν καταφύγιο στη δημιουργική δράση, παύοντας να είναι απλά παρατηρητές των συγκρούσεων. Μετείχαν ενεργά στη μάχη, με στόχο να καταγράψουν το πως βίωναν και προσλάμβαναν τον πόλεμο οι ξένοι μαχητές, δημιουργώντας πολυάριθμα ντοκουμέντα από την εκστρατεία των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ. Όπως αναφέρει η Καμπούρη – Βαμβούκου (2016: 16, 24), οι στρατιώτες «προσπάθησαν να ξεφύγουν από την ολέθρια πραγματικότητα του πολέμου, αναζητώντας στην τέχνη διεξόδους, κάποιο είδος αναψυχής και διασκέδαση, μια ανάπαυλα ή ένα ψυχοθεραπευτικό μέσο (...) Οι καταγραφές τους φεύγουν, λοιπόν, από τα πλαίσια της αναμνηστικής εκδήλωσης και αποτελούν καθρέφτες των κοινωνιών που ο πόλεμος παρέσειρε στο πέρασμά του». «Αυτοί που δεν έχουν γνωρίσει τον πόλεμο δεν μπορούν να καταλάβουν μέχρι ποιο σημείο η τέχνη γίνεται μια ανάγκη για όλους αυτούς που την αγαπούν», κατά τον J. De Tournes στο άρθρο του «Η τέχνη στα χαρακώματα»²⁶⁵ (Tournes, 1916).

Οι στρατιωτικές αρχές των αντιμαχόμενων δυνάμεων, αντιλαμβανόμενες τη χρησιμότητα των ικανοτήτων των ζωγράφων στο πεδίο της στρατηγικής για την εξασφάλιση σημαντικών πλεονεκτημάτων και καινοτομιών με σκοπό τη νικηφόρα έκβαση του αγώνα, σταδιακά, με τη δημιουργία ειδικών υπηρεσιών, όπως το Γαλλικό Τμήμα Καμουφλάζ, ενέταξαν τους ζωγράφους στο σχεδιασμό τους για καμουφλάζ,

²⁶³ Περισσότερα για τη τέχνη στα πρώτα πενήντα χρόνια του 20^{ου} αιώνα βλ. Gombrich, E., H. (1995). *Το χρονικό της τέχνης*. Κασδαγλη Α. (μετ.). Αθήνα: ΜΙΕΤ.

²⁶⁴ Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος πήρε μαζί του τέσσερις αυτοκρατορίες και έναν ολόκληρο μουσικό κόσμο, θεωρήθηκε το τέλος του ιδεαλισμού στην τέχνη. Τα αντιμιλιταριστικά σχέδια του Γκέοργκ Γκρος και του Όττο Ντιξ είναι εμπνευσμένα από εκείνη την εποχή, όπως των Άγγλων C.R.W. Nevinson ARA, Paul Nash, John Nash RA, των Βέλγων Alfrend Bastien, Marcel Canneel και πολλών Γάλλων. Με τον τίτλο «And Yet there Was Art» στο μουσείο Leopold της Βιέννης διοργανώθηκε έκθεση από 9 Μαΐου έως 15 Σεπτεμβρίου 2014, με στόχο τη μελέτη των τραυματικών εμπειριών και των εικόνων που ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος προκάλεσε σε ζωγράφους, όπως οι Egon Schiele, Albin Egger – Lienz, Anton Kolig, και τον τρόπο που αυτές αποτυπώθηκαν στο έργο τους. Περισσότερα στο www.leopoldmuseum.org. Επίσης, για τον εορτασμό της εκατονταετηρίδας του πολέμου οργανώθηκε έκθεση στο Imperial War Museum (Art from the First World War, London 2014). Στη χώρα μας αφιέρωμα για τον τεράστιο όγκο των λογοτεχνικών κι άλλων προσεγγίσεων στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο προσφέρει το περιοδικό Δέντρο, τ. 199-200 (Ιούλιος 2014) και τ. 201-202 (Δεκέμβριος 2014). Από το Καμπούρη – Βαμβούκου, Μ. (2016). *Η τέχνη στα χρόνια του πολέμου των χαρακωμάτων. Στρατιώτες – Ζωγράφοι της Στρατιάς της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

²⁶⁵ Το «Cahiers d'Orient. Ancienne Revue franco-macédonienne : Entièrement rédigée par les officiers, sous-officiers et soldats de l'Armée d'Orient», Το περιοδικό Γαλλο – Μακεδονική αναθεώρηση : συντασσόταν εντελώς από αξιωματικούς, υπο-αξιωματικούς και στρατιώτες της Στρατιάς της Ανατολής και τυπωνόταν στη Θεσσαλονίκη. Για περισσότερα στο <http://www.europeana.eu/portal/el/search?q=Revue+franco-mac%C3%A9donienne>.

παραγωγή μακετών, παραγωγή εικονογραφημένων ταχυδρομικών δελταρίων (καρτ - ποστάλ), με προπαγανδιστικό πολλές φορές περιεχόμενο)²⁶⁶.

Εικόνα 99 - Décor peint réalisé par Georges Scott et théâtre du cercle du soldat de Saint – Amarin, 1915 (ζωγραφική διακόσμηση από τον Georges Scott και το κυκλικό θέατρο του στρατιώτη στο Saint – Amarin, 1915).

Η χρήση του χρωματιστού καμουφλάζ (**εικόνα 99**), ως νέα τεχνική, αναπτύχθηκε επίσημα στις 14 Αυγούστου του 1915 από δύο Γάλλους ζωγράφους του 6^{ου} Πυροβολικού Συντάγματος, τους Lucien Victor Guirand de Scénola και Louis Guingot (Coutin, 2014) και για το «*La section Camouflage*», ένα σώμα στρατιωτών – ζωγράφων στα 200 άτομα, γνωστών και ως Χαμαιλέοντες, λόγω του αντίστοιχου εμβλήματος. Η τεχνική εμπνευσμένη από την κυβιστική ζωγραφική, στόχευε να κρύψει το μέγεθος της κάννης, έτσι ώστε να το κάνει λιγότερο αναγνωρίσιμο από το

²⁶⁶ Περισσότερα για τα καρτ-ποστάλ στο Καμπούρη – Βαμβούκου, Μ. (2016). ό.π., σ.σ. 34-46.

πυροβολικό. Αυτή η μέθοδος ήταν πολύ επιτυχημένη και σύντομα ο στρατός πήρε ζωγράφους για την υπηρεσία καμουφλάζ. Το σώμα διοικούσε ο Ντενουαγιέ ντε Σεγκονζάκ (Dupoyer de Segonzac) και σε αυτό υπηρέτησαν πολλοί κυβιστές ζωγράφοι, αλλά και γλύπτες, αρχιτέκτονες, σκηνογράφοι όπως οι Σαρλ Καμουάν (Charles Camoin), Σαρλ Ντιφρέν (Charles Dufresne), Ζακ Βιγιόν (Jacques Villon), Λουί Αμπέλ- Τρισέ (Louis Abel – Truchet), Λουί Μαρκουσί (Louis Marxoussis), Ανρί Μπουσάρ (Herni Bouchard), Σαρλ Ντεσπιό (Charles Despiau) και ο Ζωρζ Μπρακ. Ο Αντρέ Μαρ (Andre Mare) ειδικευόταν στο να καμουφλάρει θωρακισμένα δέντρα για να χρησιμοποιηθούν ως θέσεις παρατήρησης (Ζαφειριάδης, Τ., & Χριστούλιας Π., 2014: 90).

Στην πλευρά των Κεντρικών Δυνάμεων, επίσης, πολλοί ζωγράφοι εργάστηκαν στο Τμήμα Τέχνης (Kunstgruppe) της ΚΡQ, με επικεφαλής τον Dr. Wilhelm John, σκισάροντας έργα στη πρώτη γραμμή. Σύμφωνα με τους «Κανονισμούς για Οπτικές εκθέσεις εν καιρό πόλεμου» (Vorschrift für die bildliche Berichterstattung im Kriege), κάθε ζωγράφος έπρεπε να παραδώσει ένα σκίτσο τη εβδομάδα από τη παρουσία του στο μέτωπο και ένα πίνακα ανά μήνα από τη προσωπική του εργασία στο ατελιέ (Tepperberg, 2014).

Οι καλλιτέχνες της Στρατιάς της Ανατολής (Γάλλοι – Άγγλοι – Ρώσοι – Ιταλοί –Σέρβοι) στα έργα τους δεν καταγγέλλουν, ούτε αποτυπώνουν αποκλειστικά τη φρίκη του πολέμου, όπως γίνεται με τα έργα άλλων καλλιτεχνών στο Δυτικό Μέτωπο. Δεν ασχολήθηκαν με τα γεγονότα του πολέμου στη περιοχή, όπως έγινε με τους Βαλκανικούς Πολέμους ή με άλλα μέτωπα. Ελάχιστοι απεικόνισαν τον ηρωισμό, τη φρίκη ή τον πόνο²⁶⁷. Όπως υποστηρίζει ο Malvern (2016), αν και υπήρξαν παραδόσεις ως προς τη ζωγραφική αναπαράσταση πολεμικών μαχών από ζωγράφους που ζωγράφισαν, α) το Γαλλοπρωσικό πόλεμο, όπως από τη Γερμανία ο Anton von Werner και ο Carl Röchling και από τη Γαλλία ο Alphonse de Neuville και ο Édouard Detaille, και β) των αυτοκρατορικών πολέμων της Βρετανίας, όπως η Λαίδη Elizabeth Butler, από το 1914 η τέχνη της ζωγραφικής αναπαράστασης μαχών είχε χάσει την αξιοπιστία της, εξαιτίας των νέων συνθήκων του σύγχρονου εκβιομηχανισμένου πολέμου με τα στατικά πεδία μάχης, την ελάχιστη ορατή δράση και την απουσία επιβλητικών και αποφασιστικών πολεμικών στιγμών. Ο Μεγάλος Πόλεμος, δηλαδή, τερμάτισε τις παραδόσεις της ζωγραφικής μάχης και ξεκίνησε μια νέα οπτική στην πολεμική τέχνη (Malvern, 2016).

Αντιθέτως, τους γοητεύουν σκηνές από τη φύση, τοπία, εικόνες από πόλεις και χωριά της Μακεδονίας, ενδυμασίες, ασχολίες κατοίκων, η ζωή στο στρατόπεδο, πλανόδιοι πωλητές, γραφικοί τύποι, παραδοσιακά επαγγέλματα (τενεκετζής – κουρέας – ορنيθοπώλης – λατερνατζής – οι ξυπόλητοι στιλβωτές²⁶⁸), το Άγιο

²⁶⁷ Σε αντίθεση με τους Γάλλους, οι Άγγλοι καλλιτέχνες δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την απεικόνιση της πόλης. Ενδιαφέρθηκαν για την εικαστική αποτύπωση των πολεμικών επιχειρήσεων ή σκηνών μάχης από το Μακεδονικό Μέτωπο. Επίσης, τα έργα των Ρώσων, ειδικά από μέτωπα της Γαλλίας, δείχνουν ότι βίωσαν την τραγικότητα του πολέμου με μεγαλύτερη ένταση και δυσκολία, όντες μακριά από τη χώρα τους. Περισσότερα για το εικαστικό έργο των Ρώσων στην έκθεση που οργανώθηκε στο Λονδίνο «A Game in Hell: Russian art and the First World War». Καμπούρη – Βαμβούκου Μαρία, (2016). ό.π., σ.σ. 70, 82.

²⁶⁸ Οι γνωστοί λούστροι.

Όρος²⁶⁹, ό,τι είναι για αυτούς αξιοπερίεργο και εξωτικό. Οι ομοιότητες των ζωγράφων με τους φωτογράφους του S.P.C.A.O., ως προς τις θεματικές επιλογές και τον τρόπο δράσης τους, είναι εμφανείς. Στα έργα τους «αποτυπώνουν τις συγκινήσεις, τις εντυπώσεις, τα ενδιαφέροντα, τις επιλογές τους, ως παράγωγα εμπειριών τους επιτόπου, που παρήχθησαν στα γρήγορα, θέλοντας να αιχμαλωτίσουν τη στιγμή» (Καμπούρη – Βαμβούκου, 2016: 24).²⁷⁰

Αξιοσημείωτο του έργου των καλλιτεχνών στο Μακεδονικό μέτωπο ήταν, την άνοιξη του 1916, η πραγματοποίηση έκθεσης με έργα Γάλλων στρατιωτών ζωγράφων στη Θεσσαλονίκη (όπως του Paul Jouve, Charles – Rene Darrieux, Lobel – Riche, Jean Goulden, Bernanrd Boutet de Monvel και Jacques Touchet). Κατά τον «μήνα των ρόδων»²⁷¹, άνοιξε το Σαλόνι Τέχνης της Στρατιάς της Ανατολής ως ένα «χαμόγελο του στρατιώτη». Ήταν μια έκθεση εν μέσω πολέμου, μέσα στη βουή του πολέμου, που εξέπληξε, γιατί «ποτέ άλλοτε τόσο πολλοί καλλιτέχνες δεν προσέγγιναν όλοι μαζί το ίδιο θέμα, μιλώντας ο καθένας για τις αλήθειες του» (Καμπούρη – Βαμβούκου, 2016: 28).

Επίσης, στη βάση δεδομένων της M.A.P. εντοπίστηκαν 4 φωτογραφίες (εικόνες 100 - 104) με θέμα «Exposition franco-hellénique (mai 1918). Salle n° 3, section grecque» - Γαλλοελληνική έκθεση, Μάιος του 1918, Αίθουσα 3, ελληνικό τμήμα. Η έκθεση, που πραγματοποιήθηκε στην πόλη της Αθήνας, περιλάμβανε, όπως γίνεται ευδιάκριτο από τις φωτογραφίες, πίνακες ζωγραφικής διάφορων θεματικών ενοτήτων και αγάλματα (προτομές και ανδριάντες) και η λήψη των φωτογραφιών έγινε από τον Opérateur C: Machard Pierre. Δυστυχώς περισσότερες πληροφορίες για την εν λόγω έκθεση δεν εντοπίστηκαν.

²⁶⁹ Για παράδειγμα, στο Άγιο Όρος βρέθηκε ο ζωγράφος Paul Jouve, το 1917, με σχέδια από τη μονή Σταυρονικήτα.

²⁷⁰ Η τέχνη στην Ελλάδα, στα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου, έχει περιορισμένο μεν, αλλά ενδιαφέρον δε έργο. Η Ελλάδα μπορεί να μπήκε επίσημα στον πόλεμο τον Ιούνιο του 1917, αλλά από την αρχή της σύρραξης, βίωσε μια πολιτική κατάσταση, η οποία είχε διαμορφωθεί σε κλίμα έντασης και συγκρούσεων (Κίνημα Εθνικής Αμύνης). Ωστόσο, σκιτσογράφοι, ζωγράφοι, γλύπτες, εικονογράφοι σχολίασαν με την τέχνη τους το πολλαπλό πρόσωπο του πολέμου. Παράδειγμα είναι ο ζωγράφος Κωνσταντίνος Μαλέας, που υπηρετώντας στη Θεσσαλονίκη τη περίοδο εκείνη, βοήθησε στην οργάνωση της έκθεσης των Γάλλων ζωγράφων, τη σχολίασε στην εφημερίδα «Μακεδονία» και επηρεάστηκε από αυτούς. Περισσότερα για το έργο του Μαλέα στο Κωτίδης, Α. (2000). *Κωνσταντίνος Μαλέας (1879-1928)*. Αθήνα: ΑΔΑΜ, και Κιλεσοπούλου, Κ. (2011). *Οι καλές τέχνες στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1912-1967*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, και στο Μορτάκη, Α., Σ. (2014). *Η μετανάστευση Ελλήνων καλλιτεχνών στο Παρίσι από το 190 στον 20^ο αιώνα. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Ανδρέα*. Αθήνα: Παπαζήση.

²⁷¹ Ο Μάης είναι ο μήνας των Ρόδων.

Εικόνα 100 - Exposition franco-hellénique (mai 1918). Salle n° 3, section grecque (Γαλλοελληνική έκθεση, Μάιος του 1918. Αίθουσα 3^η. ελληνικό τμήμα). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 101 - Exposition franco-hellénique (mai 1918). Salle n° 3, section grecque (Γαλλοελληνική έκθεση, Μάιος του 1918. Αίθουσα 3^η. ελληνικό τμήμα). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 102 - Exposition franco-hellénique (mai 1918). Entrée de l'exposition côté droit (Γαλλοελληνική έκθεση, Μάιος του 1918. Είσοδος στην πλευρική έκθεση). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 103- Exposition franco-hellénique (mai 1918). Entrée de l'exposition côté gauche (Γαλλοελληνική έκθεση (Μάιος 1918). Η είσοδος της έκθεσης, αριστερή πλευρά). Μ.Α.Ρ./2008.

Σήμερα, στο πλαίσιο του εορτασμού της εκατονταετηρίδας του Α΄ Π.Π., σημαντικές εκθέσεις έχουν πραγματοποιηθεί, αναδεικνύοντας το πλούσιο αρχείο που παρήγαγαν ζωγράφοι στα διάφορα μέτωπα των πολεμικών επιχειρήσεων, όπως η έκθεση «The Sensory War» από το Manchester Art Gallery²⁷² και η «Vu du front: représenter la Grande Guerre»²⁷³ στο Παρίσι το 2014.

Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής ήταν σε άμεση σχέση με την ομάδα των Γάλλων ζωγράφων, οι οποίοι σε πολλές περιπτώσεις δούλευαν ή ταξίδευαν σε περιοχές του Μακεδονικού Μετώπου μαζί. Στη βάση δεδομένων της M.A.P., υπάρχουν μερικές φωτογραφίες στις οποίες καταγράφεται αυτή η σχέση, αφού ζωγράφοι και φωτογράφοι απεικονίζονται μαζί ή Γάλλοι ζωγράφοι σχεδιάζουν πορτρέτα φωτογράφων του Φωτογραφικού Τμήματος.

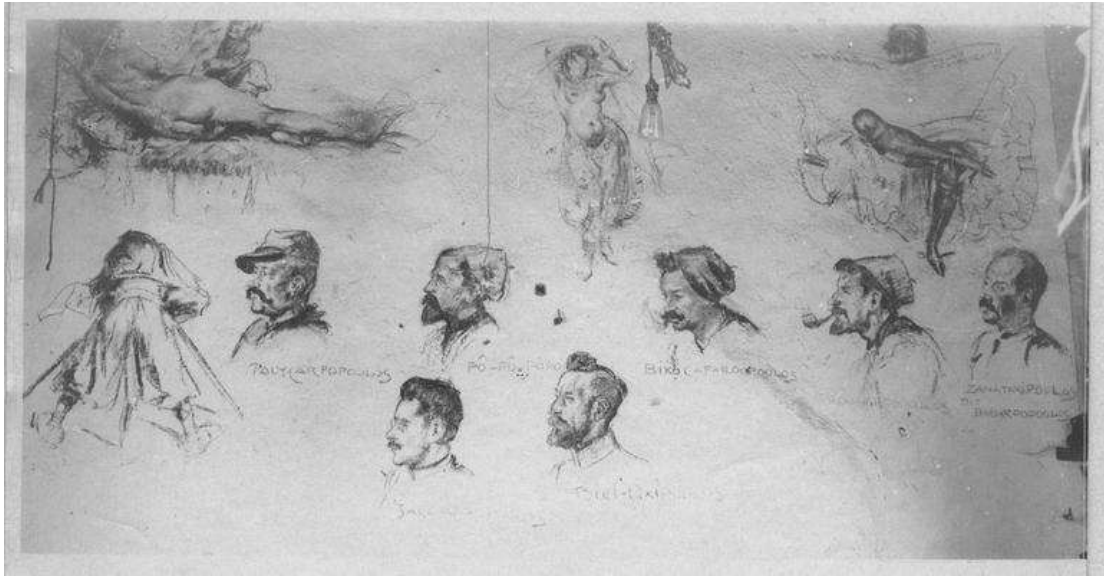
Αρκετοί είναι οι ζωγράφοι, των οποίων τα ονόματα ήταν δημοφιλή στους Έλληνες για τις ζωγραφίες τους με θέμα τις καθημερινές στιγμές των ανθρώπων των πόλεων, όπως ο πολεμικός ζωγράφος Emile Gerlach, ο οποίος την περίοδο Απριλίου-Ιουνίου του 1917 βρέθηκε στη Θεσσαλονίκη, αφήνοντας πολύτιμο έργο από την πόλη και την ευρύτερη περιοχή της²⁷⁴. Ο Emile Gerlach ανήκει στη κατηγορία των ταξιδιωτικών, περιηγητών ζωγράφων, γιατί δεν ήταν εντεταλμένος στρατιωτικός ζωγράφος του Στρατού της Ανατολής. Από την παραμονή του στο Μακεδονικό Μέτωπο συνέλεξε 140 υδατογραφίες και σέπιες από τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια, την Έδεσσα, τη Σκύδρα, το Πιποχώρι και το Ρίζο (Τσούτσας, 2012: 121).

Αν γίνει αναζήτηση στη βάση δεδομένων της M.A.P. με τη λέξη «Dessinateur», για το Μακεδονικό Μέτωπο εντοπίζονται έξι φωτογραφίες που αφορούν τον (dessinateur - σχεδιαστή) Lobel-Riche, το πραγματικό του όνομα ήταν Almeric Rich, ο οποίος συνεργαζόταν με το S.P.A.O., κάτι που φαίνεται από το γεγονός ότι τις φωτογραφίες έχουν τραβήξει οι: Opérateur T: Dubray, Opérateur V: Bilowski, Opérateur H: Gadmer, Frédéric, επίσημοι φωτογράφοι του S.P.A.O.. Ο Lobel-Riche, ασχολήθηκε περισσότερο με την ανθρώπινη μορφή, παρά με τα τοπία της φύσης και της πόλης (κάτι που παρατηρείται και από τις εικόνες 100 – 101 – 103), εντυπωσιάζοντας με τη δύναμη της έκφρασης των φιγούρων του. Χαρακτηριστικοί πίνακες της δουλείας του είναι, ο πίνακας με τίτλο «Η αυλή της φάρμας στο Τόψιν» και ο πίνακας με τίτλο «έξω από τα τείχη, τσιγγάνοι χορεύοντας» (Καμπούρη – Βαμβούκου, 2016: 54). Ο Lobel-Riche εικονογράφησε πάνω από τριάντα βιβλία, μεταξύ των οποίων την έκδοση του 1923 της ποιητικής συλλογής του Σαρλ Μπωντλαίρ «Τα άνθη του κακού».

²⁷² Περισσότερο για την έκθεση στο <http://manchesterartgallery.org/exhibitions-and-events/exhibition/the-sensory-war/>

²⁷³ Περισσότερα για την έκθεση στο <http://www.musee-armee.fr/programmation/expositions/detail/vu-du-front-representer-la-grande-guerre.html>

²⁷⁴ Περισσότερα για το ζωγράφο Emile Gerlach και το έργο του στο Τσούτσας, Γ. (2012). Ο ζωγράφος Emile Gerlach στη Θεσσαλονίκη. Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των ταραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ. 121-122). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Εικόνα 104 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. Fresque de Lobel-Riche (Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής. Τοιχογραφία του Lobel-Riche), Φεβρουάριος του 1917. Μ.Α.Ρ./2008.

Από τις έξι φωτογραφίες που εντοπίζονται παρατηρείται ότι: σε δύο απεικονίζονται σχέδια του ζωγράφου (μία τοιχογραφία και ένα πορτρέτο του Στρατηγού Têtard) – **εικόνες 104 και 107**, σε δύο πορτρέτα απεικονίζεται το ίδιο ο Lobel-Riche – **εικόνες 105 και 106**, και σε δύο φωτογραφίες, τραβηγμένες την ίδια ημέρα και στο ίδιο σημείο με διαφορά κλασμάτων, απεικονίζεται και πάλι ο Lobel-Riche το 1916 στη Borèsnitsa – Palaistra (Παλαίστρα Φλώρινας) να παρατηρεί ένα κατεστραμμένο κτήριο και κάποιες γυναίκες να συλλέγουν καλαμπόκια και να τα σκισάρει (**εικόνες 108 και 109**). Προφανώς, από τις δύο αυτές φωτογραφίες μπορεί να εξαχθεί η υπόθεση ότι ο Lobel-Riche ακολούθησε την εκστρατεία των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ το 1916 για την απελευθέρωση της Φλώρινας και του Μοναστηρίου, τεκμηριώνοντας με την παρουσία του τη δημιουργία του λευκόματος του για τη Μακεδονία.

Εικόνα 105 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. Le dessinateur Lobel-Riche dessinant "l'excentrique" (Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής. Ο σχεδιαστής Lobel-Riche σε σχέδιο «εκκεντρικό»), 19/-5/1916. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 106 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. Portrait du dessinateur Lebel-Riche de la S.P.A.O. (Το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής. Πορτρέτο του σχεδιαστή Lebel-Riche του S.P.A.O.), 21/06/1916. M.A.P./2008.

Εικόνα 107 - La Section photographique de l'Armée d'Orient. Dessin de Lebel-Riche : Le général Têtard commandant la 17ème D.I.C.. M.A.P./2008.

Εικόνα 108- Dans le secteur de Florina (1916). Le peintre Lebel-Riche prenant un croquis des femmes de pays (Στην περιοχή της Φλώρινας (1916). Ο ζωγράφος Lebel-Riche λαμβάνοντας ένα σκίτσο των γυναικών της χώρας). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 109 – Dans le secteur de Florina (1916). Maisons bombardées (Στην περιοχή της Φλώρινας, 1916. βομβαρδισμένα σπίτια). Μ.Α.Ρ./2008.

Κεφάλαιο 5^ο: Λογοκρισία – Προπαγάνδα

5.1. Λογοκρισία

Κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου εύλογα διαπιστώθηκε από τις υψηλότερες κρατικές και στρατιωτικές αρχές των εμπόλεμων κρατών, ότι ο πόλεμος δεν κερδίζεται μόνο στα πεδία των μαχών αλλά κερδίζεται και με άλλα μέσα. Ανάμεσα σε αυτή τη διαπίστωση η φωτογραφία από ένα δημοφιλές χόμπι το 1914 μετατράπηκε σε «ένα ισχυρό όπλο», γιατί όπως δήλωσε ο Αμερικανός φωτογράφος Garry Winogrand «*Η φωτογραφία έχει να κάνει με αυτό που συμβαίνει μέσα στο κάδρο. Όταν βάζεις τέσσερις γωνίες γύρω από κάποια γεγονότα, τα αλλάζεις αυτά τα γεγονότα*». Αυτό το «*νέο όπλο*», η φωτογραφία, έπρεπε με κάποιο τρόπο τα αντιμαχόμενα κράτη να το χειραγωγήσουν προστατεύοντας τη φήμη τους (Forcade, 2000), «*καθορίζοντας*» μέσα στο κάδρο τα γεγονότα που καταγράφονταν. Η μόνη γρήγορη λύση που μπορούσε να εφαρμοστεί για την διαδικασία του «*καθαρισμού*» ήταν η επαναφορά ή η ψήφιση νόμων λογοκρισίας και ο σχηματισμός διάφορων επιτροπών λογοκρισίας, οι οποίες θα παρείχαν την άδεια έγκρισης λογοκρισίας.

Στην Αγγλία τη λογοκρισία ασκούσε η Πράξη Υπεράσπισης του Βασιλείου (Defence of the Realm Act, DORA), που πέρασε στις 8 Αυγούστου 1914 και η ισχύς της παρατάθηκε άλλες έξι φορές (Ferguson, 2006). Τόσο έντονη ήταν η άσκηση της κρατικής λογοκρισίας που ο Λόιντ Τζορτζ, Πρωθυπουργός της Μεγάλης Βρετανίας, δήλωσε ότι «*αν το κοινό γνωρίζει μόνο τη μισή αλήθεια, ο τύπος γνωρίζει περίπου τα τρία τέταρτα*». Στη Γαλλία ως προσωποποίηση της λογοκρισίας υπήρξε η «*Anastasio*», που επιβλήθηκε με βάση την επαναφορά του νόμου του 1849 και του 1878 σχετικά με την κατάσταση του κράτους σε πολιορκία (l'état de siège) και μετά με το νόμο του Αυγούστου του 1914²⁷⁵, σχετικά με τις αδιακρίσιες του Τύπου εν καιρώ πολέμου (Forcade, 2000). Τέλος, στη Γερμανία ο νόμος του 1851 τέθηκε σε ισχύ και το 1915 συστάθηκε μια Κεντρική Υπηρεσία Λογοκρισίας

²⁷⁵ Ο νόμος της 5ης Αυγούστου 1914 είναι αποτέλεσμα, α) του βάρους του παρελθόντος (αφορά την ταπείνωση του Ιουλίου 1870, όταν ο Κάιζερ είχε περικυκλώσει το γαλλικό στρατό των οποίων η θέση είχε αναφερθεί στην εφημερίδα Le Temps), β) των εξελικτικών σχέσεων της στρατιωτικής διοίκησης και της πολιτικής εξουσίας και γ) της υποχρέωσης, για τη μία και για την άλλη, να προσαρμοστούν σε μια πολεμική σύγκρουση τη διάρκεια ή τη μορφή της οποίας είχαν προγραμματίσει. Από Guillot, H. (2014β). Sur le front photographique, la propagande officielle par l'image. In Dreyfuss Housin S. (Ed.), *Vu du front. Représenter la Grande Guerre* (pp. 64-72). Paris : Somogy Musée de l'armée.

Ο νόμος, χαρακτηρίζεται από άνιση ακρίβεια και στα περιθώρια των απαγορεύσεων. Απαριθμεί τα σημεία στα οποία απαγορεύεται να «δημοσιεύουν πληροφορίες και άλλες πληροφορίες εκτός από αυτό που θα πρέπει να παρέχεται από την κυβέρνηση ή με εντολή» και πρόσθεσε, «σε γενικές γραμμές, κάθε πληροφορία ή στοιχείο το οποίο σχολιάζει τις στρατιωτικές ή τις διπλωματικές επιχειρήσεις, είναι ευνοϊκό για τον εχθρό ή ασκεί κακή επιρροή στο ηθικό των στρατών και των λαών».

Ο νόμος οδήγησε σε: α) Απαγόρευση των στρατιωτικών πληροφοριών (όπως ετοιμασία και θέση των στρατευμάτων, την κίνηση των στρατευμάτων, απώλειες) και διπλωματικά στοιχεία (όπως οι στόχοι του πολέμου, οι διαπραγματεύσεις με τις ουδέτερες χώρες, η κριτική των συμμαχικών χωρών). β) Ο νόμος απαγόρευσε επίσης όλες τις πληροφορίες, που θα μπορούσαν να «έχουν αρνητική επίδραση στην νοοτροπία του στρατού και του πληθυσμού». Κάτω από την Ιερή Ένωση (Union sacrée) συμφώνησαν όλοι να ακολουθήσουν τις οδηγίες. Από τις 20 Αύγουστο του 1914 μέχρι τον Οκτώβριο του 1919, εκδόθηκαν 1.100 γενικές και στρατιωτικές οδηγίες στη Γαλλία. Από το Beurier, J. (2014). Press/Journalism (France). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

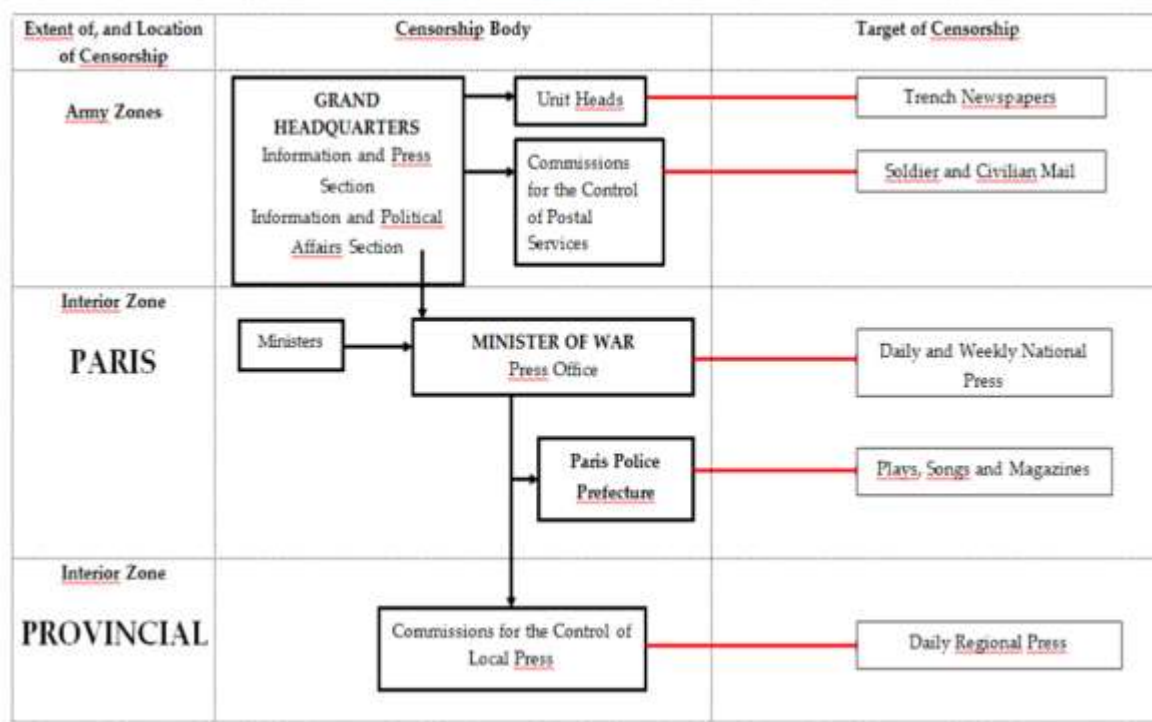
(Oberszensurstelle), που αργότερα μετονομάστηκε σε Γραφείο Τύπου του Πολέμου (Kriegspresseamt) (Ferguson, 2006).

Βασικός στόχος των κρατών με την επιβολή της λογοκρισίας ήταν: α) η απαγόρευση δημοσίευσης στρατιωτικών πληροφοριών που θα μπορούσαν να φανούν χρήσιμες στον εχθρό και άρα ήταν επιβλαβής στην όποια πολεμική προσπάθεια, β) η προσπάθεια επηρεασμού της κοινής γνώμης στο εξωτερικό και γ) η ενίσχυση της εσωτερικής αποφασιστικότητας για να συγκεντρωθούν χρήματα από πολεμικά ομόλογα. Η λογοκρισία ή η αυτολογοκρισία, συνεπώς, κατέστη αναγκαία για την προστασία της στρατηγικής και των στρατιωτικών συμφερόντων, αποτρέποντας κάθε πληροφορία για τον εχθρό. Ειδικότερα, η λογοκρισία, μέσα από το ίδιο το Φωτογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού, είχε: 1) έναν εξωτερικό στόχο: τον εχθρό και τη διεξαγωγή του πολέμου, 2) αλλά και έναν στόχο εσωτερικό: την προστασία του κοινού από την εξαχρείωση της φρίκης του πολέμου ή άλλων «*απρεπών συμπεριφορών*» - αντιπατριωτικών (Guillot, 2014α). Η λογοκρισία έγινε προπαγανδιστική και «γέννησε» το δίπολο: τι μπορούμε να δείξουμε, τι μπορούμε να δούμε.

Στη Γαλλία, ο Ζωρζ Κλεμανσώ, ενέκρινε την ιδέα της απόλυτης αναγκαιότητας της λογοκρισίας, καθώς θεωρούσε ότι εξυπηρετεί τη διεξαγωγή του πολέμου. Για το σκοπό αυτό η Γαλλία κατέβαλε έντονη προσπάθεια μέσω της λογοκρισίας των πληροφοριών και της παραγωγής προπαγάνδας, για να συσπειρώσει και να προσεγγίσει τις ουδέτερες χώρες, να διατηρήσει την ένωση των δικών της στρατοπέδων και να αποθαρρύνει τον εχθρό (Ridel, 2014). Η λογοκρισία εφαρμόστηκε στη Γαλλία από τις πρώτες ώρες έναρξης του πολέμου στις 2 Αυγούστου 1914, και σταδιακά οργανώθηκε έως τον Ιανουάριο του 1915 στο Παρίσι, με το Γραφείο Τύπου του Υπουργείου Πολέμου, με πάνω από 400 λογοκριτές, που έλεγχαν καθημερινές εφημερίδες, περιοδικά και βιβλία, τηλεγραφήματα, γράμματα, και εξέδιδε τις γενικές και ειδικές οδηγίες της λογοκρισίας. Εκτός Παρισιού επιτροπές ελέγχου υπήρξαν και σε 21 γαλλικές στρατιωτικές περιοχές, με συνολικά 300 τοπικές επιτροπές και πάνω από 5000 λογοκριτές, αποτελούμενες από έναν αξιωματικό και τον έπαρχο, για όλη τη διάρκεια του πολέμου (Beurier, 2014). Ωστόσο, ο Forcade στο άρθρο του υποστηρίζει ότι δεν ήταν αποτελεσματική αυτού του είδους η μόνιμη - ολική λογοκρισία για τους Γάλλους, οι οποίοι προσπαθούσαν με κάθε κόστος να ανακαλύψουν τις αλήθειες και τις πραγματικότητες του πολέμου (Forcade, 2000).

Στο διάγραμμα που ακολουθεί ως προς την οργάνωση της λογοκρισίας στη Γαλλία τέλος του 1914, παρατηρείται ότι για λίγους μήνες η λογοκρισία από τη στρατιωτική κυβέρνηση στο Παρίσι, που ήταν εν μέρει υπεύθυνη για τη λογοκρισία στην πρωτεύουσα, συνυπήρχε παράλληλα με τη λογοκρισία του Γραφείου Τύπου, που υπαγόταν στο Υπουργείο Πόλεμου και τη λογοκρισία από το Τμήμα Τύπου του Υπουργικού Συμβουλίου του Υπουργείου για τη λογοκρισία στις 21 στρατιωτικές περιοχές της Γαλλίας. Τον Ιανουάριο του 1915, το Γραφείο Τύπου έφερε οριστικά υπό την αιγίδα του Υπουργείου Πολέμου (Aulich, 2014).

Table: Organization of censorship in France at the end of 1914

Censorship Instructions
 Censorship Practice

Εικόνα α - Οργάνωση της Λογοκρισίας στη Γαλλία τέλος του 1914.

Εκτός από την επιτροπή λογοκρισίας, που ασχολούταν με τον Τύπο, τον εικονογραφημένο Τύπο (η οποία έλεγχε περισσότερο το κείμενο από τις εικόνες) και τον ταχυδρομικό έλεγχο²⁷⁶, το S.P.A. (αντιστοίχως το S.C.A.) και αργότερα με τη συνένωση το S.P.C.A., σε όλη τη διάρκεια του πολέμου είχε τη δική του επιτροπή λογοκρισίας (Guillot, 2017), στην οποία συμμετείχαν αποκλειστικά στελέχη, κυρίως από το 2^ο Γραφείο Πληροφοριών (Burte, 2015).

Στα αρχεία που άφησε παρακαταθήκη το S.P.A. εντοπίζονται διάφορες φωτογραφίες που είχαν απαγορευτεί από την ειδική επιτροπή λογοκρισίας. Οι φωτογραφίες αυτές μπορούν να χωριστούν σε δύο ομάδες:

α) Η πρώτη ομάδα φωτογραφιών αφορά τη προστασία της στρατηγικής, και ειδικότερα οποιοσδήποτε πληροφορίες μπορούν να επηρεάσουν άμεσα τα στρατιωτικά συμφέροντα της Γαλλίας ή των συμμάχων της. Τέτοιες φωτογραφίες είναι όσες περιέχουν πληροφορίες, που μπορεί να ενημερώσουν τους Γερμανούς για τη θέση του πυροβολικού, που μπορεί να αποκαλύψουν τη θέση μονάδων, δρόμων, γέφυρες ή θέσεις καμουφλαρισμένων όπλων (κανόνια), αλλά και μυστικές τεχνικές νέων όπλων σχετικών με την πολεμική βιομηχανία, συμπεριλαμβανομένων φωτογραφιών από εργοστάσια παραγωγής ή κατά τη διάρκεια εργασιών δοκιμών. Σε

²⁷⁶ Εκτενή αναφορά για τον ταχυδρομικό έλεγχο και τη λογοκρισία στα γράμματα, πραγματοποιείται στο Β' Μέρος της παρούσης εργασίας που αφορά τους αιχμαλώτους πολέμου.

ένα αρχείο 90.000 φωτογραφιών, μελέτες έχουν δείξει ότι μόνο το 8% περικόπηκε από φωτογραφίες που ανήκουν σε αυτή την ομάδα (Guillot, 2014α).

β) Η δεύτερη ομάδα αφορά φωτογραφίες που μπορεί να έχουν αρνητική και αντιπαραγωγική επίδραση στην προπαγάνδα της Γαλλίας. Τέτοιες είναι οι φωτογραφίες των Γερμανών αιχμαλώτων πολέμου, οι οποίοι προστατεύονταν από τις συμβάσεις της Χάγης, έτους 1899 και 1907 (περισσότερα στο Β΄ Μέρος της παρούσης εργασίας που αφορά τους αιχμαλώτους πολέμου). Υπάρχουν, συνεπώς, πολλά πλάνα που απαγορεύτηκαν και συνδέονταν άμεσα με τα διπλωματικά συμφέροντα της Γαλλίας και το βάρος των διεθνών σχέσεων. Επίσης, υπάρχουν φωτογραφίες που λογοκρίνονται ώστε να διατηρηθεί η υποστήριξη και το ηθικό του γαλλικού πληθυσμού. Τέτοιες φωτογραφίες αφορούν εικόνες, νεκρών ή εικόνες από αυτοσχέδια νεκροταφεία. Αντιθέτως, η επιτροπή λογοκρισίας του S.P.A. επιτρέπει την διάδοση φωτογραφιών ακρωτηριασμένων στρατιωτών που πλέον έχουν μια φυσιολογική ζωή χάρη σε τεχνητά μέλη και τη φροντίδα από το κράτος. Οι διατάξεις αυτές θα αρθούν τον Απρίλιο του 1919, εκτός από τις φωτογραφίες που δείχνουν στρατιωτικό εξοπλισμό, όπως εγκαταστάσεις και έργα της εθνικής άμυνας, τον αμιγή στρατιωτικό χαρακτήρα ή την κατασκευή πολεμικών πλοίων. Σε περίπτωση παραβίασης, γινόταν κατάσχεση του εξοπλισμού και των υλικών, με την επιφύλαξη τυχόν άλλων κυρώσεων (Guillot, 2014α).

Το 1917, το S.P.A. άλλαξε τη διαδικασία διάδοσης φωτογραφιών που τραβήχτηκαν από τους Γάλλους στη βρετανική ζώνη: Πλέον χρειαζόταν την άδεια της βρετανικής και της γαλλικής λογοκρισίας πριν από τη χρήση. Επιπλέον, ο φωτογράφος (operator) για να εργαστεί στην αμερικανική ζώνη, έπρεπε να καταθέσει τις εικόνες του με την αμερικανική λογοκρισία και το αντίστροφο. Τέλος, σφραγίδα άδειας εξαγωγής έπρεπε να τοποθετείται καθημερινός σε κάθε αποστολή φωτογραφιών του S.P.A. στο εξωτερικό.

Ποιά ήταν η διαδικασία της εξέτασης από την επιτροπή λογοκρισίας;

Οι φωτογράφοι (operator) του S.P.A. έστελναν αντίτυπα των φωτογραφιών τους στην επιτροπή λογοκρισίας στην οδό de Grenelle, είτε επιστρέφοντας από τις αποστολές τους, είτε στέλνοντας τις φωτογραφίες τους από την περιοχή της αποστολής στο Παρίσι (για παράδειγμα το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής στο Μακεδονικό Μέτωπο, έστελνε τις φωτογραφίες στο Παρίσι). Μαζί με τις λήψεις (τα αρνητικά), ο φωτογράφος παρέδιδε και τα έγγραφα που συνόδευαν τις φωτογραφίες που ελήφθησαν από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, όπως χειρόγραφα έντυπα, που συμπληρώνονταν από τον φωτογράφο και επισυναπτόταν σε κάθε κουτί μαζί με τις γυάλινες πλάκες. Αυτά τα χειρόγραφα, γραμμένα σε ένα φύλλο σημειωματάριου καταγραφής εμπεριείχαν τον προσωρινό αριθμό της κάθε πλάκας, τον αριθμό και τις σχετικές φωτογραφίες, τον τόπο και την ημερομηνία της λήψης, στη κορυφή το όνομα του φωτογράφου ή / ένα κωδικό - ένα γράμμα ή μια ομάδα γραμμάτων - και τη μορφή της πλάκας (**εικόνα 1**). Επίσης, τα φύλλα, που συνόδευαν τις πλάκες μπορεί να περιείχαν πληροφορίες σχετικά με το περιβάλλον της λήψης – τη ποιότητα του φωτός, κάποιο πρόβλημα του υλικού και σπανιότερα ασυνήθιστες

καταγραφές, όπως ένα γεγονός που μπορεί να επηρέασε το τελικό αποτέλεσμα των πολλαπλών λήψεων (για παράδειγμα φωτογράφος αναφέρει πτώση από το γάιδαρο κατά τη μεταφορά των αρνητικών πλακών και καταστροφή μερικών) (Guillot, 2014α).

Indications générales		FACE AU		MOIS
LIEU	SUJET	Jour	Heure	Numéro d'album
KW Lettre Opérateur <i>Vauzelle</i> Boîte n° <i>48</i> Voyage de <i>Puilsep et Vélès</i> Format <i>9x12</i>				
<i>Puilsep</i>	<i>Motocycle bulgare abandonnée</i>			<i>9984</i>
<i>d°</i>	<i>à la gare</i>			<i>9985</i>
<i>d°</i>	<i>d°</i>			<i>9986</i>
<i>d°</i>	<i>d°</i>			<i>9987</i>
<i>d°</i>	<i>d°</i>			<i>9988</i>
<i>d°</i>	<i>caissons et matériel bulgare</i>			<i>9989</i>
<i>Gare de Vélès</i>	<i>Cadavre bulgare</i>			<i>9990</i>
<i>Vélès</i>	<i>Vélès</i>			<i>9991</i>
<i>d°</i>	<i>Vélès</i>			<i>9992</i>
<i>d°</i>	<i>Pont sur le Vardar détruit par bulgares dans leurs retraites</i>			<i>9993</i>
<i>d°</i>	<i>Deuxième fois traversant le Vardar à gué</i>			<i>9994</i>
<i>d°</i>	<i>d°</i>			<i>9995</i>

Εικόνα 1 - Χειρόγραφο φύλλο του φωτογράφου Jean Vauzelle. Πηγή: E.C.P.A.D.

Μετά την καταχώρηση των πλακών και των εγγράφων από την αρχειονόμο της υπηρεσίας, οι εκτυπώσεις των φωτογραφιών στο χαρτί υποβάλλονταν σε λογοκρισία. Η απόφαση λογοκρισίας αναγράφεται πάντα με κόκκινο χρώμα σε μια στήλη στα δεξιά, με το γράμμα **B** για την «bon - καλή» και με το γράμμα **I** για το «interdit - απαγορεύεται» για κάθε μητρώο χωρίς να αναφερθούν οι λόγοι της απόφασής τους. Παράδειγμα στην **εικόνα 23**, η φωτογραφία με αριθμό 404 με το γράμμα I. Στην περίπτωση αυτή, η φωτογραφία δεν μπορεί να κυκλοφορήσει στον Τύπο. Μπορεί η λογοκρισία να είναι ολική ή μερική, οπότε με παρενθέσεις περιβάλλονται τα στοιχεία τις λεζάντας που πρέπει να κρυφτούν.

Υπάρχουν και περιπτώσεις, που ενώ στην αρχή κάποιες φωτογραφίες λογοκρίνονται και απαγορεύονται, όπως αυτές με αριθμό 405 και 406, μετά επιτρέπονται αρκεί να μην εμφανίζεται το όνομα του χωριού. Άλλο παράδειγμα είναι οι φωτογραφίες 404 και 406 (**εικόνα 2**).

Εικόνα 2 - Οι φωτογραφίες 404 και 406. Πηγή: E.C.P.A.D.

Η 404, στα αριστερά, φέρει το γράμμα I – δηλαδή έχει λογοκριθεί, ενώ η 406 στα δεξιά, αν και φέρει αρχικά το γράμμα I, μετά φέρει το γράμμα B – δηλαδή δεν έχει λογοκριθεί. Οι δύο εικόνες είναι σχετικά ίδιες με μία ματιά, απλά η πρώτη λογοκρίθηκε επειδή το πλάνο της λήψης δείχνει όλη τη διάμετρο του κανονιού - 145mm²⁷⁷, ενώ η δεύτερη είναι κοντινότερη μη αποκαλύπτοντας πολλές πληροφορίες για τη διάμετρο. Βέβαια, από την άλλη κάποιος θα μπορούσε να πει πως η δεύτερη, που είναι το πλάνο κοντινό, δείχνει περισσότερες πληροφορίες για τη κατασκευή του κανονιού, ή ίσως για τυχόν τεχνολογικές καινοτομίες και χρήζει λογοκρισίας και απαγόρευσης σε σχέση με τη πρώτη φωτογραφία όπου το πλάνο είναι μακρινό. Αυτή η αμφιταλάντευση της λογοκρισίας, όπως και με την εικόνα νεκρών στρατιωτών που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα «*Le Miroir*» στις 25 Ιουνίου του 1916 σε αντίθεση με μία άλλη εικόνα όπου Ρώσοι λιποτάκτες απεικονίζονται να επιστρέφουν με το ζόρι στις τάξεις τους, η οποία θεωρήθηκε ηττοπαθής από τους λογοκριτές, φανερώνει τους δισταγμούς των λογοκριτών και ότι οι αποφάσεις τους δεν μπορούν με ακρίβεια να ερευνηθούν, παρά μόνο με υποθέσεις (Guillot, 2014α).

5.1.1. Παραδείγματα φωτογραφιών που λογοκρίθηκαν από την επιτροπή

A) Λογοκρισία σε θέματα Στρατηγικής και Στρατιωτικά συμφέροντα. Ειδικότερα λογοκρίνονται όσες φωτογραφίες αφορούν:

1) **Το Πυροβολικό**, και ιδιαίτερα λογοκρίνονται φωτογραφίες για να διατηρήσουν εμπιστευτικές τις τοποθεσίες, τα διαμετρήματα και τους μηχανισμούς μορφοποίησης του πυροβολικού.

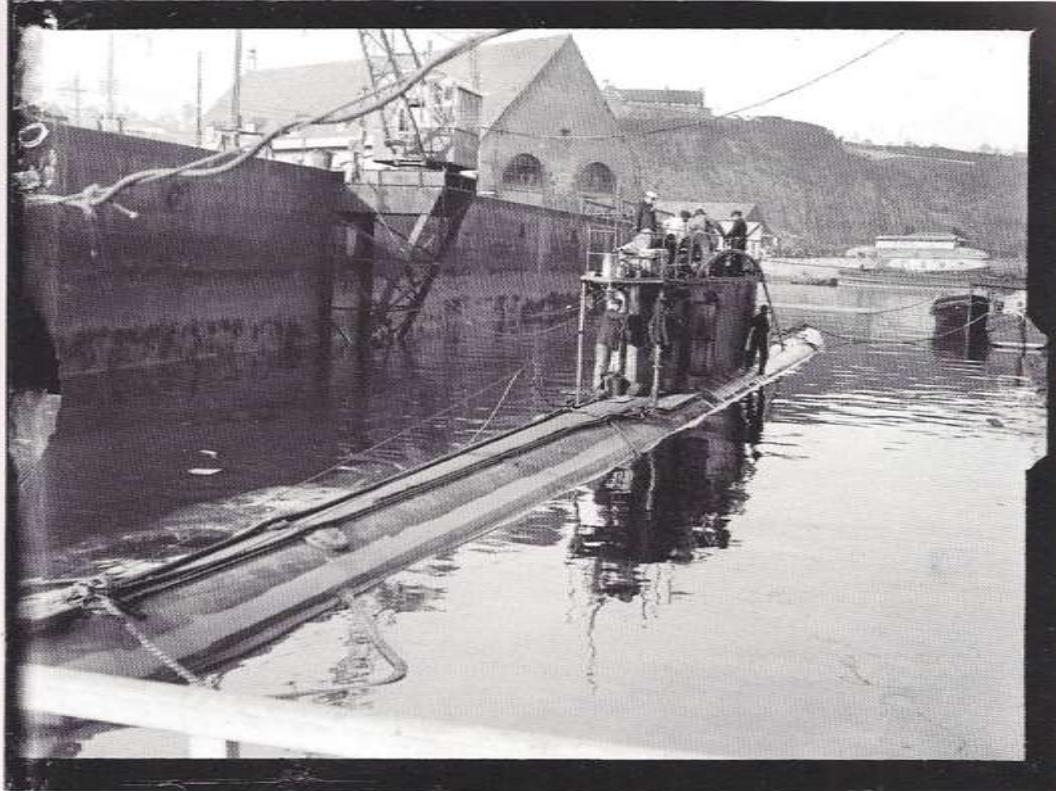
²⁷⁷ Η διεθνής συντομογραφία του χιλιοστόμετρου είναι το mm, από το γαλλικό millimètre (μιλίμετρ). Το χιλιοστόμετρο αποτελεί μονάδα μήκους ίση με το χιλιοστό του μέτρου (0,001 μέτρα). Στα ελληνικά η συντομογραφία του γράφεται ως χλστ.

Εικόνα 3 - Belleville (Meuse). Κανόνι 164.7μμ ναυτικού καμουφλάζ, 1916. S.P.A. 59B 4291. Φωτογραφία: Paul Queste. Πρωτότυπη: αρνητική πλάκα από γυαλί 13x18 cm. Πηγή: E.C.P.A.D.

Η φωτογραφία στην **εικόνα 3** απαγορεύτηκε επειδή δείχνει το καμουφλάζ ενός ναυτικού όπλου. Το κανόνι είναι σε πρώτο πλάνο, δίπλα σε ένα περιβάλλον που μπορεί να χαρακτηριστεί πολεμικό από τα ερείπια ενός σπιτιού. Το φόντο παραμένει θολό, λόγω της ομίχλης. Δίπλα από το κανόνι κάποιοι οπλίτες ποζάρουν. Για να τραβήξει αυτή τη σκηνή, ο φωτογράφος επέλεξε ευρεία γωνία, τεχνική για να αποκρύψει από το κανόνι ότι δικαιολογεί η λογοκρισία. Η τεχνική της απόκρυψης (καμουφλάζ), επειδή ήταν πρωτότυπη και μυστική, έπρεπε να διατηρηθεί, ειδικά σε μια εποχή που η Γαλλία ετοιμαζόταν να ξεκινήσει μια μεγάλη επίθεση με τις μάχες του Βερντέν και του Σομ, κάτι που αιτιολογεί τη λογοκρισίας της συγκεκριμένης φωτογραφίας.

2) **Την Αεροπορία και το Ναυτικό** και ιδιαίτερα λογοκρίνονται φωτογραφίες που δεν αποκαλύπτουν πόρους του ναυτικού και τα μέσα των εναέριων επιχειρήσεων ή διάφορα όπλα υπό μελέτη.

Εικόνα 4 -Βρέστη οπλοστάσιο υποβρύχιων στο Point du Jour. Μάρτιος 1916. S.P.A. 7 J 520. Φωτογραφία: Georges Dangereux. Πρωτότυπη: αρνητική πλάκα από γυαλί 9x12 cm. Πηγή: E.C.P.A.D.

Η **εικόνα 4**, που τραβήχτηκε στη Βρέστη (Brest), κυκλοφόρησε το Μάρτιο του 1916 σε μια εποχή που ο υποβρύχιος πόλεμος μετατοπίστηκε στη Μεσόγειο. Τραβήχτηκε σε πολύ κοντινή απόσταση, παρέχοντας πολλές λεπτομέρειες της αρχιτεκτονικής του κτιρίου και του χώρου. Ένας ειδικός θα μπορούσε να βρει τα κύρια χαρακτηριστικά του και άρα να μπορεί να αναγνωριστεί από αέρος και να βομβαρδιστεί. Ως προς το χαρακτηριστικά του υποβρυχίου, είναι διαφορετικό από των Γερμανών, είναι μικρότερο, λιγότερο ανθεκτικό, και δεν χρησιμοποιούταν στις ίδιες αποστολές. Ενώ ο Ράιχ εγκαινίασε τα U-boat, η Γαλλία διατηρεί υποβρύχια για αμυντικά καθήκοντα, κυρίως την ασφάλεια των λιμένων της.

3) **Μυστικές Τεχνικές** και ιδιαίτερα λογοκρίνονται φωτογραφίες για να κρύψουν οποιοδήποτε στοιχείο μπορεί να παρέχει πληροφορίες για το σχεδιασμό ή γενικά τη χρήση εξοπλισμού.

Εικόνα 5 - Ferme Vadenay. Αεροφωτογραφία με τη χρήση χαρταετού. 20 Μαΐου 1916.
S.P.A. 23 L 898. Φωτογραφία : Albert Samama-Chikli. Πρωτότυπη: αρνητική πλάκα από γυαλί 13x18
cm. Πηγή: E.C.P.A.D.

Μετά την μάχη του Βερντέν, το Μάιο του 1916, δημιουργήθηκε με υπεύθυνο τον στρατηγό Sacconey ένα κέντρο εκπαίδευσης για τη διδασκαλία αερόστατων στον τομέα Ferme Vadenay, σε ένα ευρύ κάμπο, κοντά στο κέντρο εκπαίδευσης οπλιτών. Οι χαρταετοί χρησιμοποιήθηκαν για την αναγνώριση των γερμανικών δυνάμεων και την προσαρμογή του πυροβολικού. Στη φωτογραφία της **εικόνας 5** που απαγορεύτηκε επειδή ο φωτογράφος έκανε τον χαρταετό το κύριο θέμα της φωτογραφίας του, αποκαλύπτοντας πολύτιμες λεπτομέρειες της κατασκευής του, οι στρατιώτες μόλις έχουν ολοκληρώσει την εγκατάσταση ενός χαρταετού, στον οποίο θα τοποθετηθεί το καλάθι, όπου ένας παρατηρητής, με μια φωτογραφική μηχανή, θα ανέλθει σε 300 μέτρα.

4) **Μυστικές Θέσεις** και ιδιαίτερα λογοκρίνονται φωτογραφίες για να κρατάνε μυστικές τις αμυντικές διατάξεις και την παρατήρηση.

Η Αλσατία ήταν μεγάλο μέτωπο στην αρχή των εχθροπραξιών, θέση που μειώνεται σταδιακά κατά τη διάρκεια του πολέμου. Ο τομέας Michelbach, περίπου δέκα χιλιόμετρα ανατολικά της Mulhouse, το Φεβρουάριο του 1917 ήταν μια ήσυχη περιοχή. Σε αυτό το εξαιρετικά βαρύ χειμώνα, οι μάχες ήταν λίγες. Η εντολή των Γάλλων ήταν να ξεκουραστούν μερικές από τις μονάδες για να προετοιμαστούν για την επίθεση την άνοιξη στο Chemin des Dames. Παρά τη στασιμότητα όμως έπρεπε να συνεχίζουν να παρατηρούν και να καταγράφουν κάθε κίνηση του. Για να επιτευχθεί αυτό, όλες οι στρατηγικές ήταν επιτρεπτές στον πόλεμο, όπως αυτό το

ψεύτικο δέντρο (εικόνα 6), έργο της υπηρεσίας καμουφλάζ, που λειτούργησε ως καταφύγιο για ένα παρατηρητήριο, ενέργεια που δεν προσέλκυε την προσοχή του εχθρού. Τέτοιες κρυμμένες συσκευές και τεχνικές δεν έπρεπε να αποκαλύπτουν ή να πέσουν στα χέρια του εχθρού. Αυτός είναι ο λόγος που λογοκρίθηκε και απαγορεύτηκε η φωτογραφία.

Εικόνα 6 - Pres de Michelbach. Θέση παρατηρητηρίου (καμουφλάζ δέντρου). 13
Φεβρουαρίου 1917. S.P.A. 10 W 632. Φωτογραφία: Jacques Ridel. Πρωτότυπη: αρνητική πλάκα από
γυαλί 9x12 cm. Πηγή: E.C.P.A.D.

5) Βομβιστικές επιθέσεις και καταστροφές και ιδιαίτερα λογοκρίνονται φωτογραφίες για να μην διαδίδονται τα αποτελέσματα του εχθρικού πυροβολικού, ούτε οι καταστροφές επειδή ισοδυναμούν με την αποτυχία.

Το βράδυ της 29ης Ιανουαρίου 1916 ένα Ζέπελιν LZ-79 έριξε δεκαοκτώ βόμβες στο Παρίσι, με είκοσι έξι νεκρούς. Αυτές οι βομβιστικές επιθέσεις το 1916 στόχευαν στο βομβαρδισμό τρόμου των πολιτών στα μετόπισθεν.

Η φωτογραφία της **εικόνας 7** είναι μία ημέρα μετά τη βομβιστική επίθεση, στις 30 Ιανουαρίου του 1916. Η βόμβα στην εικόνα φαίνεται να προκάλεσε μόνο μικρές υλικές ζημιές. Σε πρώτο πλάνο, η τρύπα που άφησε η βόμβα εξετάζεται από έναν άνδρα. Στο βάθος, μια ομάδα ανθρώπων είναι κοντά στον κρατήρα. Ένα πλήθος διακρίνεται μακρύτερα. Είναι πιθανό αυτός που είναι στον κρατήρα να ήρθε για να εξετάσει τα συντρίμια. Οι άνθρωποι του δεύτερου επιπέδου είναι περισσότερο ετερογενής ομάδα: δύο γυναίκες, ένας στρατιώτης, αστυνομικοί και ένα παιδί που ενδιαφέρεται περισσότερο για το φωτογράφο από ότι για τον κρατήρα. Κάποια

στοιχεία δείχνουν ότι η ζωή στο Παρίσι δεν «θυμίζει» πόλεμο, όπως οι διαφημίσεις για θεατρικές παραστάσεις στη στήλη Morris και στο ουρητήριο. Η φωτογραφία ίσως λογοκρίθηκε επειδή φαίνεται η ταμπέλα «Rue de Menilmontant» στο βάθος δεξιά, κάτι που λογοκρινόταν και στις δημοσιεύσεις του τύπου.

Εικόνα 7 – Βομβιστική επίθεση Ζέπελιν στο Παρίσι στις 29 Ιανουαρίου 1916. Η γωνία της οδού Sorbier και της οδού Menilmontant. 30 Ιανουαρίου 1916. S.P.A. 7 P 66. Φωτογραφία: Gabriel Boussuge. Πρωτότυπη: αρνητική πλάκα από γυαλί 9x12 cm. Πηγή: E.C.P.A.D.

B) Λογοκρισία σε Θέματα Διπλωματίας και Εσωτερικής Πολιτικής.
Ειδικότερα λογοκρίνονται όσες φωτογραφίες αφορούν:

1) **Εσωτερικά εκτοπισμένοι πληθυσμοί και πρόσφυγες** και ιδιαίτερα λογοκρίνονται φωτογραφίες ώστε να μην αποκαλύπτονται πληροφορίες για αυτούς που εκτοπίζονται από τους βομβαρδισμούς, και άλλοι, εχθροί πραγματικοί ή δυνητικοί, είναι αιχμάλωτοι πολέμου ή πολίτες κλειδωμένοι σε στρατόπεδα.

Τον Οκτώβριο του 1917, κλιμακώνεται η Επανάσταση στη Ρωσία, και οδηγούνται στην εξουσία οι μπολσεβίκοι, οι οποίοι το Δεκέμβριο υπογράφουν τη συμφωνία του Μπρεστ-Λιτόφσκ με τους Γερμανούς και η Ρωσία αποχωρεί από το πλευρό των συμμάχων και τον πόλεμο. Ο ρωσικός στρατός που βρίσκεται στη Γαλλία γρήγορα θεωρείται απειλή από τις αρχές, ενώ παράλληλα υπάρχει και ο φόβος για μόλυνση των στρατευμάτων. Οι Ρώσοι στρατιώτες απομακρύνονται από το μέτωπο και τα μετόπισθεν το Μάιο του ίδιου έτους και οδηγούνται στο «Camp de La Courtine». Πολλοί από αυτούς αρνούνται να πολεμήσουν, άλλοι μεταφέρονται στη Βόρεια Αφρική για καταναγκαστική εργασία, άλλοι σε ανώνυμες εταιρείες και τέλος

κάποιοι πηγαίνουν εθελοντές στο μέτωπο, σχηματίζοντας τη Λεγεώνας της Ρωσικής Τιμής.

Εικόνα 8 - La Verrerie – près de Lure – (Haute- Saône). . Ρώσοι στρατιώτες εργάζονται σε λατομεία.. 20 Φεβρουαρίου 1918. S.P.A. 29 IS 1167. Φωτογραφία: Bressolle. Πρωτότυπη: αρνητική πλάκα από γυαλί 9x12 cm. Πηγή: E.C.P.A.D.

Η φωτογραφία της **εικόνας 8** είναι από ένα στρατόπεδο στη Verrerie για δωρεάν εργαζομένους. Οι άνδρες πληρώνονται και λαμβάνουν 4,5 φράγκα κατά μέσο όρο. Υπάρχουν πολύ λίγες εικόνες από τα στρατόπεδα και τους στρατιώτες μετά την Επανάσταση του 1917. Η φωτογραφία λογοκρίθηκε γιατί οι Ρώσοι στρατιώτες γυρίζουν την πλάτη τους στο φωτογράφο δηλώνοντας ίσως περιφρόνηση αφήνοντας υπονοούμενα για τις δυσκολίες στις σχέσεις μεταξύ των δύο χωρών.

2) **Τραυματίες και ακρωτηριασμένοι.** Όσον αφορά τους τραυματίες, στα φύλλα της επιτροπής λογοκρισίας φαίνεται ότι σε εικόνες ακρωτηριασμένων και παραμορφωμένων στρατιωτών οι λογοκριτές ήθελαν να κρύψουν την βία του πολέμου, τη διατήρηση της αξιοπρέπειας των στρατιωτών λαμβάνοντας υπόψιν τη σωματική και ψυχολογική ταλαιπωρία τους, και να δείξουν την υποστήριξή τους για το έθνος.

Στις 24 Οκτωβρίου του 1917 πραγματοποιήθηκε η τελευταία επίθεση της Μάχης της Chemin des Dames. Ήδη όμως από την άνοιξη έως το φθινόπωρο του 1917, στην πρώτη γραμμή, ο γαλλικός στρατός έχει πραγματοποιήσει μια σειρά από διεργασίες για την επικύρωση της νίκης. Αυτή η φωτογραφία τραβήχτηκε μία ημέρα πριν από την αποφασιστική επίθεση των Γάλλων, παράλληλα με τις προετοιμασίες. Δύο Γερμανοί αιχμάλωτοι πολέμου κουβαλούν σε ένα φορείο ένα Γάλλο τραυματία

στρατιώτη. Περνάνε από μια διαδρομή στη μέση ενός λασπωμένου πεδίου. Στην ομίχλη, στο φόντο πίσω, διακρίνονται απανθρακωμένες σιλουέτες λίγων κορμών δέντρων. Από τα τρία άτομα που απεικονίζονται στην φωτογραφία δεν υπάρχει να εξαχθεί καμία εικασία ότι ακόμη ο πόλεμος συνεχίζεται. Η φωτογραφία της **εικόνας 9** λογοκρίθηκε και απαγορεύτηκε όχι επειδή οι Γερμανοί αιχμάλωτοι πολέμου χρησιμοποιούνται για τη μεταφορά Γάλλων τραυματιών στο πεδίο της μάχης, αλλά γιατί δεν προβάλλεται η εικόνα του «βάρβαρου» εχθρού, αλλά αντιθέτως η βαθιά ανθρωπιά αυτής της εικόνας, και ότι οι Γερμανοί δεν είναι θηρία, αλλά άνδρες καταδικασμένοι σε αποστολή φροντίδας.

Εικόνα 9 – Επίθεση στις 23 Οκτωβρίου στην Έιν. Γερμανοί Αιχμάλωτοι πολέμου μεταφέρουν τραυματία. 23 Οκτωβρίου 1917. S.P.A. 23 W 1341. Φωτογραφία: Jaques Ridet.
Πρωτότυπη: αρνητική πλάκα από γυαλί 9x12 cm. Πηγή: E.C.P.A.D.

3) **Νεκροί**, και ιδιαίτερα λογοκρίνονται φωτογραφίες για την απόκρυψη του κόστους του πολέμου, της υπέρτατης θυσίας και το εύρος της πολεμικής καταστροφής.

Για πολλούς στρατιώτες η θέα των νεκρών τους θύμιζε τον θάνατο που τους περιμένει, και τους ανακοινώνει τον αναπόφευκτο και αναγκαίο θάνατο που περιμένει τον καθένα. Η απαγόρευση της Γαλλίας, της Βρετανίας και των Ηνωμένων Πολιτειών για φωτογραφίες νεκρών, πρόσθεσαν την αυτολογοκρισία του φωτογράφου, όταν ήταν αντιμέτωπος με το θάνατο. Η άποψη αυτή είναι ιδιαίτερα ασαφής και δεν αντιστοιχεί πάντα στο γενικό κανόνα.

Στο τμήμα της Μάρνης, κοντά στις Αρδέννες, τον Μάρτιο του 1915, πραγματοποιήθηκε μια επίθεση από το 336^ο γαλλικό σύνταγμα πεζικού η οποία

απέτυχε. Στη **φωτογραφία 10** απεικονίζονται μόνο τέσσερα νεκρά σώματα, απομονωμένα, αφοπλισμένα, τα οποία βρίσκονται σε πρώτο πλάνο και είναι ορατά. Στο πίσω μέρος της φωτογραφίας, διαφαίνεται ένας τεράστιος χώρος με εμπλοκές. Αλλά στις 10 Μαρτίου, δόθηκε η εντολή να γίνει ξανά επίθεση, αλλά το 21^ο σύνταγμα «τριχωτών» αρνήθηκε να εγκαταλείψει τα χαρακώματα του. Στις 16 Μαρτίου, στο Συμβούλιο Πολέμου οδηγήθηκαν είκοσι τέσσερις στρατιώτες και τέσσερις αξιωματικοί οι οποίοι καταδικάστηκαν σε θάνατο την επόμενη μέρα. Στη φωτογραφία της **εικόνας 10**, οι τέσσερις στρατιώτες είναι από αυτούς που εκτελέστηκαν, γι' αυτό και εφαρμόστηκε η λογοκρισία.

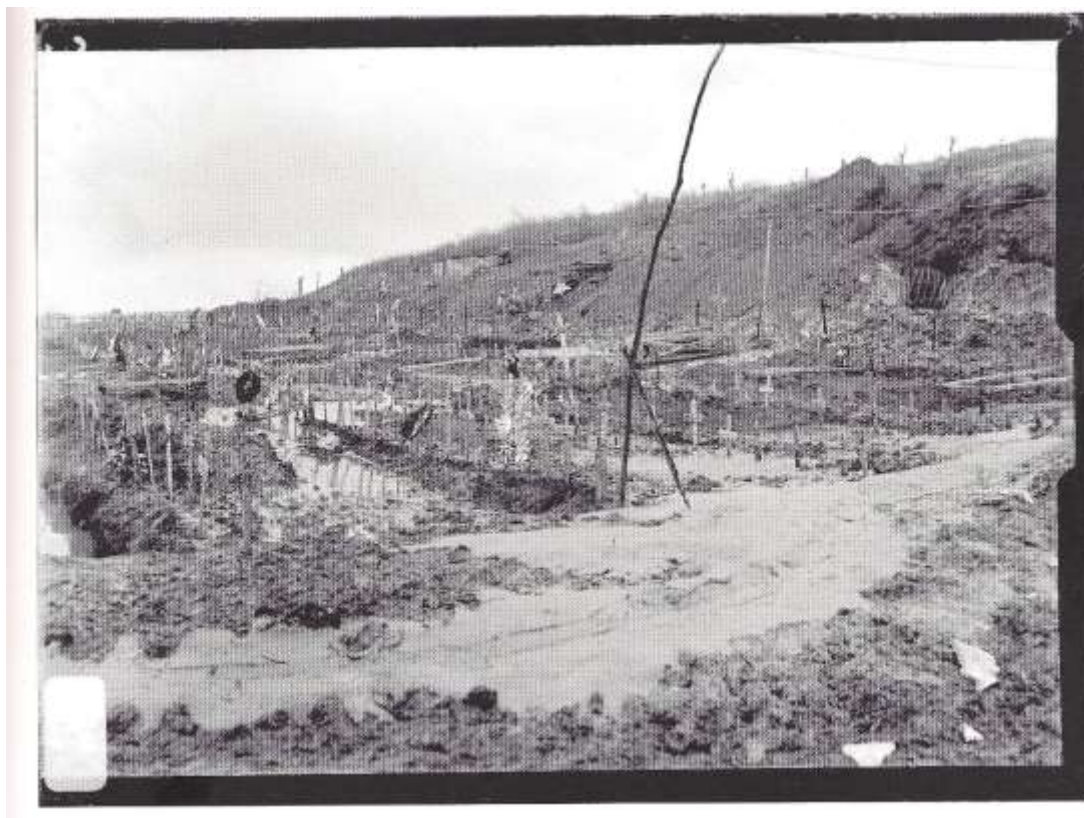

Εικόνα 10 - Devant Souain. Les anciennes tranchees de premiere ligne des soldats morts au champ d' bonheur 1915. S.P.A. 19 B 1347, Paul Queste. Πρωτότυπη: αρνητική πλάκα από γυαλί 4,5 x 6 cm. Πηγή: E.C.P.A.D.

4) **Νεκροταφεία στα μέτωπα** και ιδιαίτερα λογοκρίνονται φωτογραφίες ώστε να μην παρουσιάζουν στα μετόπισθεν την αξιοθρήνητη κατάσταση των ταφών του μετώπου.

Στη φωτογραφία της **εικόνας 11** απεικονίζεται στρατιωτικό νεκροταφείο, αποτελούμενο από απλούς ξύλινους σταυρούς που φέρουν το όνομα του στρατιώτη και το σύνταγμά του, αλλά και μία θέα του νεκροταφείου γεμάτο νερά και λάσπη. Στεφάνια κοσμούν μερικούς σταυρούς αλλά και αυτά πάλι χάνονται στην άσχημη κατάσταση που επικρατεί. Η γωνία της κάμερας έχει επιλεγεί από τον φωτογράφο ώστε να καταγράψει το σύνολο του νεκροταφείου και τους πολυάριθμους σταυρούς που υπενθυμίζουν την θυσία των στρατιωτών. Τα καταφύγια και τα κατεστραμμένα δέντρα στο βάθος δείχνουν ότι το νεκροταφείο είναι κοντά στο μέτωπο. Οι εγκαταλειμμένοι τάφοι στη λάσπη δεν προσδίδουν την εικόνα που θα ήθελε η Γαλλία να μεταφέρει στους πολίτες στα μετόπισθεν και στους συγγενείς όλων αυτών που

δίνουν τη ζωή τους στο μέτωπο για τη επικράτηση της χώρας τους, οδηγώντας στη λογοκρισία της φωτογραφίας.

Εικόνα 11 - Les Eparges. Νεκροταφείο στη Λάσπη. Ιανουάριος 1916. S.P.A. 3 J 139. Φωτογραφία: George Dangereux. Πρωτότυπη: αρνητική πλάκα από γυαλί 9x12 cm. Πηγή: E.C.P.A.D.

5) **Ακατάλληλες στάσεις (απρεπείς συμπεριφορές)**. Λογοκρίνονται οι φωτογραφίες στις οποίες οι Γάλλοι στρατιώτες είναι ηττοπαθείς ή εξίσου βάρβαροι όπως ο εχθρός.

Τον Ιούλιο του 1917, ο γαλλικός στρατός αρχίζει να ανακάμπτει ηθικά, μετά την αποτυχία της επίθεσης στο Chemin des Dames, η οποία ήταν καθοριστική και οδήγησε σε ανταρσία μερικών στρατευμάτων της διοίκησης. Για να βελτιωθεί το ηθικό των στρατιωτών, ο Στρατηγός Πεταίν, μετέφερε κάποιο αριθμό μονάδων από το μέτωπο για ξεκούραση και αναδιοργάνωση.

Η φωτογραφία της **εικόνας 12** καταγράφει τη χαρά μεταξύ των στρατιωτών, ειδικά από τους τρεις που εντοπίζονται στο κέντρο. Η φωτογραφία όμως ενώ από τη μία δείχνει το αυξημένο ηθικό και την καλή κατάσταση στην οποία βρίσκονται τα στρατεύματα των Γάλλων, απαγορεύτηκε γιατί οι τρεις στρατιώτες φοράνε γερμανικά καπέλα, είναι σκόπιμα ατημέλητοι και με την ύψωση των χεριών αναπαριστούν την παράδοση των Γερμανών αιχμάλωτων. Οπότε γελοιοποιούν και δυσφημίζουν τους Γερμανούς, κάτι που για την εξωτερική προπαγάνδα της Γαλλίας η συγκεκριμένη εικόνα δεν επιτρέπει τη επίτευξη της διπλωματικής κίνησης που εξ αρχής είχε θέσει με τη δημιουργία του S.P.A..

Εικόνα 12 - Bois de Bethelainville. Στρατιώτες του 51ου τάγματος πυροβολικού. 22 Ιουλίου 1917.
S.P.A. 57 L 2705. Φωτογραφία: Albert Samama-Chikli. Πρωτότυπη: αρνητική πλάκα από γυαλί 6x13
cm. Πηγή: E.C.P.A.D.

5.1.2. Ως προς τη λέξη λογοκρισία «Censure», στο αρχείο της βάσης δεδομένων της Μ.Α.Ρ. εντοπίζονται:

Αν πραγματοποιηθεί αναζήτηση της λέξης *Censure* - λογοκρισία, στην επιλογή «*Légende – Objet*», δηλαδή Υπόμνημα - Αντικείμενο, της βάσης δεδομένων εντοπίζονται δύο φωτογραφίες. Η πρώτη αφορά το Παρίσι το έτος 1917 και έχει τίτλο «*Intérieur du musée Leblanc. Salle de la censure*» - Εσωτερικό του Μουσείου Leblanc. Αίθουσα λογοκρισίας (εικόνα 13). Η δεύτερη αφορά την Ελλάδα και είναι τραβηγμένη στο νησί της Κέρκυρας (εικόνα 14).

Εικόνα 13 - Εσωτερικό του Μουσείου Leblanc. Αίθουσα λογοκρισίας. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 14 – Κέρκυρα 1916, Αξιωματικοί και στρατιώτες της υπηρεσίας λογοκρισίας των Ελληνικών Ταχυδρομείων. Μ.Α.Ρ./2008.

Ως προς τα στοιχεία της δεύτερης φωτογραφίας, στη τοποθεσία δηλώνονται τα Grèce - Iles Ioniennes - Corfou - Corfou (anciennement) - Kerkira (actuellement)²⁷⁸, Ελλάδα – Επτάνησα – Κέρκυρα – Κορφού²⁷⁹ (παλαιότερη ονομασία) – Κέρκυρα (τωρινή ονομασία). Στην ημερομηνία αναφέρεται η 22^η Απριλίου του 1916 και ως φωτογράφος (operator) δηλώνεται ο Vaucher Robert²⁸⁰. Στη λεζάντα της φωτογραφίας αναγράφεται «La garde de Corfou par le 6ème bataillon de chasseurs alpins (10 janvier - 10 avril 1916). Officiers et soldats du service de censure à la poste grecque» - Η φρουρά της Κέρκυρας από το 6^ο ορεινό τάγμα πεζικού (10 Ιανουάριου - 10 Απριλίου του 1916), Αξιωματικοί και στρατιώτες της υπηρεσίας λογοκρισίας του Ελληνικού Ταχυδρομείου. Δυστυχώς στη βάση δεν υπάρχουν καθόλου στοιχεία για τα άτομα που απεικονίζονται στην φωτογραφία.

Για τον έλεγχο του ταχυδρομείου από έρευνες ιστορικών σε αρχειακό υλικό, αλλά ειδικότερα από μαρτυρίες στρατιωτών, τεκμηριώνεται ότι σε όλους τους στρατούς, αργά ή γρήγορα εισήχθη ταχυδρομικός έλεγχος, για την αποφυγή μετάδοσης στρατιωτικών μυστικών, τον έλεγχο του ηθικού των στρατιωτών και τον εντοπισμό τυχόν «ανατρεπτικών ιδεών» (Beurier, 2014). Επιβεβαιώνεται, ότι με τη δημιουργία ενός «*συστήματος πληροφοριών*» από τις αρχές του 1914 ως το 1919 για τον έλεγχο της ροής των εγχώριων και ξένων πληροφοριών, υπήρξε απόκρυψη και αποσιώπηση της πραγματικότητας του πολέμου (Forcade, 2000). Στην Αυστρία για παράδειγμα, επιστολές πολιτών προς τους στρατιώτες όπου μιλούσαν για έλλειψη τροφίμων και πείνα κατάσχονταν ώστε να μην «*θέσουν σε κίνδυνο την πειθαρχία του στρατιωτών της πρώτης γραμμής και επηρεάσουν αρνητικά το πνεύμα τους*» (Demm, 2017).

Στο γαλλικό στρατό, ο κεντρικός ταχυδρομικός έλεγχος ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1915, με τη συγκρότηση τριών τριμελών ταχυδρομικών εποπτικών επιτροπών και σταδιακά ως το Δεκέμβριο του 1916 κάθε σώμα στρατού είχε μια εικοσαμελή επιτροπή σε καθένα από τα εννέα γαλλικά στρατεύματα, ελέγχοντας για παράδειγμα τα έτη 1917-1918, κάπου στις 180.000 ανοικτές επιστολές την ημέρα στη Γαλλία. Αντίθετα στη Βρετανία και τη Γερμανία τα γράμματα των στρατιωτών ελέγχονταν πρώτα από τους αξιωματικούς τους, πριν αποσταλούν. Βέβαια ο Forcade υποστηρίζει ότι το ένα τρίτο των μελών δεν ακολούθησε ποτέ τις οδηγίες (Forcade, 2000). Ανατρεπτικές σκέψεις στα γράμματα διαγράφονταν - «*caviardés*» - από τους λογοκριτές - με μελάνι και μολύβι - και πολλές φορές σημαντικός αριθμός λέξεων δεν μεταδίδονταν καθόλου. Η ποσότητα ελεγχόμενων γραμμάτων για το Γαλλικό

²⁷⁸ Για το νησί της Κέρκυρας στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. εντοπίζονται 472 φωτογραφίες.

²⁷⁹ Οι ξένοι την αποκαλούν Κορφού (αγγλ Corfu), κατά παραφθορά του βυζαντινού της ονόματος Κορυφώ, από τις δύο κορυφές που φαίνονται καθώς πλησιάζει ο επισκέπτης στο νησί.

²⁸⁰ Στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. υπάρχουν 133 φωτογραφίες καταχωρημένες στο όνομα του Vaucher Robert, από το έτος 1915 ως τον Ιανουάριο του 1917. Η φωτογραφική του αποστολή ξεκινάει από την Ιταλία (62 φωτογραφίες), μετά την Αλβανία (14 φωτογραφίες), για να καταλήξει στην Ελλάδα και την Κέρκυρα (56 φωτογραφίες), όπου καταγράφει τη βοήθεια των Γάλλων, στην πόλη της Κέρκυρας και στο νησί Βίδο, προς τον σέρβικο στρατό που κατέφθασε. Η εφημερίδα «L'Illustration» στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου απασχόλησε πολλούς δημοσιογράφους. Ο Robert Vaucher εργάστηκε για την εφημερίδα στην Ιταλία, την Αλβανία, τη Σερβία, την Ελλάδα, τη Ρωσία, την Αυστρία, την Ουγγαρία και την Πολωνία.

στρατό ήταν περίπου 180.000 από τα 5 έως 7.000.000 γράμματα που στέλνονταν την εβδομάδα (Beurier, 2014).

Εικόνα 15 - Soldats réunis pour la distribution du courrier devant le bureau de poste (Στρατιώτες συγκεντρώθηκαν για τη διανομή γραμμάτων από το ταχυδρομείο). Μ.Α.Ρ./2008.

Για τη λογοκρισία των ταχυδρομικών γραμμάτων στο Μακεδονικό Μέτωπο, οι μαρτυρίες του Μυριβήλη στο βιβλίο του πολέμου είναι παραστατικές: *«Από το χαράκωμα δεν επιτρέπονται γράμματα. Μοναχά αυτά τα τυπωμένα γαλάζια χαρτονάκια με τον εύζωνο. ταχυδρομικός τομέυς 906: είμαι καλά, σε χαιρετώ. Κι αυτές θα περνάνε πρώτα από τα χίλια δύο τσιμπλιάρικα ματογυάλια της λογοκρισίας, ώσπου να φτάσουνε στ' αγαπημένα μου τα δικά σου ματάκια (...). Τα γράμματα αυτά ρίχνονται στο κοντί του λόχου αδιάκοπα. Και αδιάκοπα τα σκίζει η λογοκρισία (...). Τα πρώτα γράμματα σου που πήρα είχανε μέσα ένα σωρό σβησίματα, ψαλιδίσματα και συμβουλές της λογοκρισίας»* (Μυριβήλης, 1924:16).

Για να μπορούν οι φαντάροι να στέλνουν γράμματα χωρίς το φόβο της λογοκρισίας, μηχανογράφησαν διάφορους τρόπους εξαιρέσεων. Ένας από αυτούς ήταν να ζητούν από φαντάρους που είχαν πάρει άδεια να μεταφέρουν τα γράμματα τους (δηλαδή αποστολή χέρι με χέρι) και όχι με το στρατιωτικό ταχυδρομείο. *«Σήμερα ο αδελφός σου μου έφερε ένα γράμμα σου, πακέτο ολάκερο. Του το παρέδωσε ένας φαντάρος πουρθε από το νησί, φορτωμένος πράματα και χαρούδια σταλμένα στους φαντάρους από τα σπίτια τους (...). Με το στρατιωτικό ταχυδρομείο τέτοιες ευτυχίες δεν έρχονται»* (Μυριβήλης, 1924: 230).

Αν στη βάση δεδομένων γίνει ελεύθερη αναζήτηση (Recherche libre) για τη λέξη «Censure», εντοπίζονται 255 φωτογραφίες, ενώ με την αναζήτηση «Mentions tirage», εντοπίζονται 253 φωτογραφίες. Από το σύνολο αυτών, 8 αφορούν την

Ελλάδα και είναι όλες τραβηγμένες στα Επτάνησα (Γουβιά, Κέρκυρα, Αργοστόλι). Η μία φωτογραφία είναι αυτή της εικόνας 14. Οι άλλες 7, αφορούν το ναυτικό και απεικονίζουν πλοία και προσωπικό. Η χρονική περίοδος των επτά φωτογραφιών είναι Μάρτιος – Μάιος του 1916. Ως φωτογράφος (operator) αναφέρεται το Opérateur H: Gadmer Frédéric. Ο Georges Frederic Gadmer ήταν επίσημος φωτογράφος του Φωτογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού και είχε περάσει και από το Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής, με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Στη βάση δεδομένων της M.A.P., υπάρχουν 1685 φωτογραφίες στις οποίες δηλώνεται το όνομα του (Ελλάδα – 754 φωτογραφίες, Καμερούν – 931 φωτογραφίες) με χρονική περίοδο Οκτώβριος του 1915 - Αύγουστος του 1918.

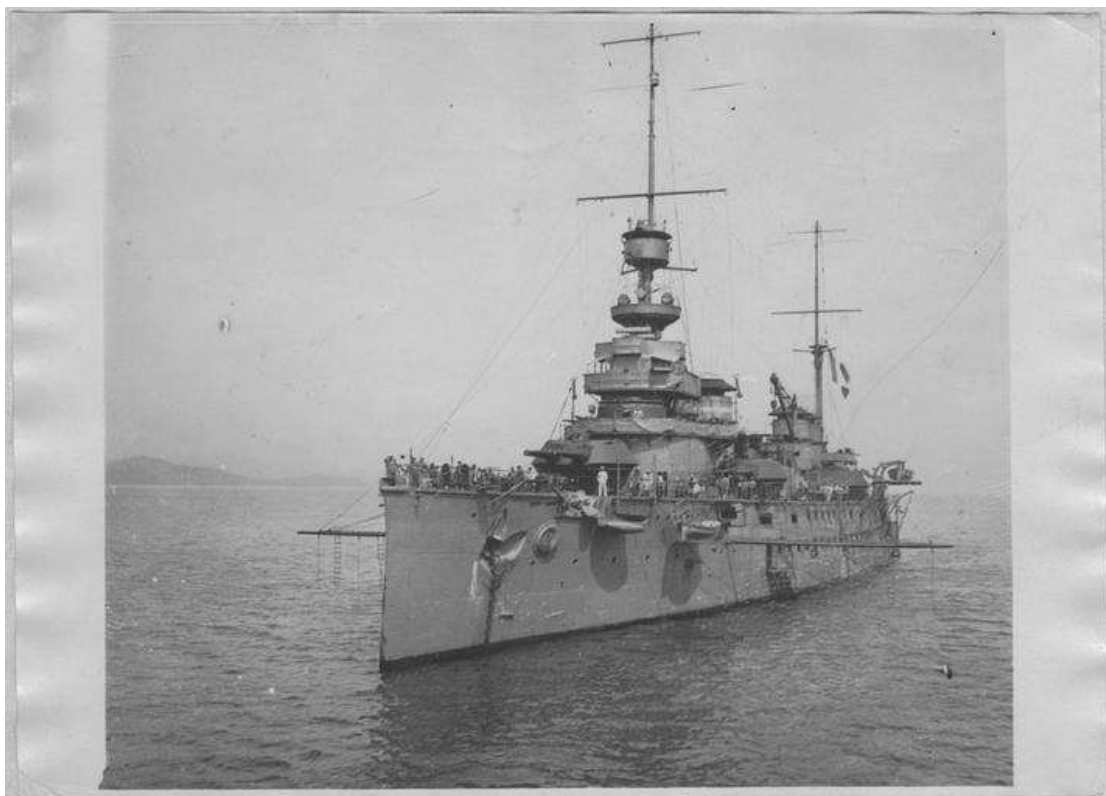

Εικόνα 16 - Devanture de la boutique affectée à la poste militaire ; enseigne bilingue en grec et en français (Μπροστά από ένα κατάστημα που μετατράπηκε σε στρατιωτικό σταθμό. Πινακίδα δίγλωσση σε ελληνικά και γαλλικά), 31-10-1915. M.A.P./2008.

Ο Georges Frederic Gadmer πιθανώς συμμετείχε στο Φωτογραφικό Τμήμα του Γαλλικού Στρατού από τη δημιουργία του. Στις 30 Ιανουαρίου του 1915, η επιτροπή αποφάσισε τη συνέχιση της βοηθητικής υπηρεσίας του. Έκανε την πρώτη έκθεσή του τον Μάιο του 1915 με 151 φωτογραφίες. Στη συνέχεια πήγε στην Αλσατία και τη Λωρραίνη. Αρχές Οκτωβρίου του 1915, έπλευσε με μέρος του εκστρατευτικού σώματος προς το ανατολικό μέτωπο στη Προβηγκία. Παρέμεινε στη Θεσσαλονίκη και τη Μακεδονία μέχρι τις αρχές Νοεμβρίου και επέστρεψε στη Γαλλία από τον Πειραιά. Μετά από μια σύντομη παραμονή στο Παρίσι, επέστρεψε στη Λωρραίνη και στη συνέχεια πήγε και πάλι στην Ανατολή, το Μάρτιο του 1916, φωτογραφίζοντας ιδιαίτερα στην Κέρκυρα τα στρατεύματα της Σερβίας. Επέστρεψε στη Γαλλία για να φωτογραφίσει τις πρώτες γραμμές στο Σομ (Guillot, 2014α:170-171).

Οι φωτογραφίες από την Κέρκυρα έχουν γενικό τίτλο «La défense de Corfou (mars - mai 1916)» - Η άμυνα της Κέρκυρας (Μάρτιος-Μάιος 1916), και

απεικονίζονται τα καράβια «Victor Hugo» (εικόνα 17), «Waldeck-Rousseau», «Le Corbière» (εικόνα 18).

Εικόνα 17 - «Η άμυνα της Κέρκυρας» (Μάρτιος-Μάιος 1916). Το «Victor Hugo». Μ.Α.Ρ./2008.

Οι συγκεκριμένες φωτογραφίες με τα γαλλικά στρατεύματα στα Επτάνησα, σε σχέση με την επιτροπή λογοκρισίας και τις προϋποθέσεις λογοκρισίας φωτογραφιών, μπορούν να ενταχθούν στη Γενική Κατηγορία «Στρατηγικής και Στρατιωτικά Συμφέροντα» και στην ειδική «Μυστικές Θέσεις», και λογοκρίθηκαν είτε για να κρατηθούν μυστικές οι αμυντικές διατάξεις των πλοίων γύρω από την περιοχή, είτε για να κρατηθεί μυστική η όλη επιχείρηση που διαδραματίστηκε με τη βοήθεια της Γαλλίας προς τον «εκτοπισμένο» σέρβικο στρατό.

Εικόνα 18 – Το «Le Corbière». Στα νερά της Κέρκυρας: Από το «Le Corbière», πριν από τη διέλευση των διχτύων προστασίας του λιμανιού. Μ.Α.Ρ./2008.

Επίσης, στις 255 φωτογραφίες με αναζήτηση για τη λέξη «Censure», υπάρχουν και 3 φωτογραφίες, με αναφορά «République de Macédoine», τον Δεκέμβριο του 1916 και ειδικότερα στην περιοχή του Καϊμακτσαλάν και απεικονίζουν Σέρβους στρατιώτες της Μεραρχίας Πεζικού Δρίνα. Και στις τρεις φωτογραφίες δεν γίνεται καμία αναφορά στο όνομα του φωτογράφου, οπότε είτε τραβήχτηκαν από κάποιον Σέρβο στρατιώτη με τη προσωπική του φωτογραφική μηχανή, ή από το Φωτογραφικό Τμήμα του Σέρβικου Στρατού²⁸¹ που είχε δημιουργηθεί με την άφιξη των Σέρβων στη Θεσσαλονίκη με επικεφαλής τον φωτογράφο λοχαγό Dragitza M. Stojanovitch (Γιαννικοπούλου, 2007:25) και οι φωτογραφίες δοθήκαν και στο S.P.A.O. επειδή χρησιμοποιούσαν τα ίδια εργαστήρια στη Θεσσαλονίκη.

²⁸¹ Το Φωτογραφικό Τμήμα του Σέρβικου Στρατού δημιουργήθηκε με την Πράξη Οργάνωσης του Τμήματος στις 26 Αυγούστου/ 8 Σεπτεμβρίου 1916, που υπογράφηκε από τον στρατηγό Petar Boyovitch, καθορίζοντας το καθεστώς λειτουργίας, την ιεραρχία και την οργάνωση της. Έδρα ορίστηκε η Θεσσαλονίκη, με προσωπικό δέκα άτομα (ζωγράφους – επαγγελματίες και ερασιτέχνες φωτογράφους και κινηματογραφιστές). Για εργαστήρια χρησιμοποιούνταν αρχικά τα ίδια με το S.P.A.O., αλλά σταδιακά εντάχθηκαν στο Τοπογραφικό Τμήμα του Σέρβικου Στρατού Πληροφορίες από το Γιαννικοπούλου, Θ., Ε. (2007). *Σημαδεύοντας μέσα από το Φακό: Η ιστορία της Φωτογραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Στρατού και η δράση της στα Βαλκάνια στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1915-1919)*. Ανέκδοτη διπλωματική διατριβή. Αθήνα: ΑΚΤΟ, σ. 25.

Η πρώτη φωτογραφία (**εικόνα 19**) αναγράφει «Au Kaïmatchalan (1916). Lieutenant Yovitcha Katcharevitch tué à Budimirci. Son frère priant est à la droite du porce» - Στο Καϊμακτσάλαν 1916, Ο Υπολοχαγός Yovitcha Katcharevitch σκοτώθηκε στο Budimirci. Ο αδελφός του που προσεύχεται είναι στα δεξιά του ιερέα. Η φωτογραφία λογοκρίθηκε με βάση της προϋποθέσεις λογοκρισίας γιατί ανήκει στη Γενική κατηγορία «Λογοκρισία σε θέματα Διπλωματίας και εσωτερικής πολιτικής» και στην ειδική κατηγορία «Νεκροί».

Εικόνα 19 - Καϊμακτσάλαν 1916. Κηδεία Υπολοχαγού Yovitcha Katcharevitch. Μ.Α.Ρ./2008.

Η δεύτερη φωτογραφία (**εικόνα 20**) αναγράφει «Au Kaïmatchalan (décembre 1916). Minenwerfer²⁸² pris par les Serbes à Grunista» - Στο Καϊμακτσάλαν (Δεκέμβριος 1916). Ναρκο-εκσφεντονιστής που καταλήφθηκε από τους Σέρβους στη Grunista. Η φωτογραφία ίσως κατά μια πρώτη προσέγγιση να λογοκρίθηκε γιατί ανήκει στη Γενική κατηγορία «Λογοκρισία σε θέματα Στρατηγικής και Στρατιωτικά συμφέροντα» και στην ειδική κατηγορία «Μυστικές Τεχνικές» για να κρύψουν οποιοδήποτε στοιχείο μπορεί να παρέχει πληροφορίες για το σχεδιασμό ή γενικά τη χρήση εξοπλισμού. Η άλλη προσέγγιση είναι ότι ανήκει στην ίδια Γενική κατηγορία, αλλά στην ειδική «Βομβιστικές επιθέσεις και καταστροφές» για να μην διαδοθούν τα αποτελέσματα του εχθρικού όπλου Minenwerfer, κάτι που ισοδυναμεί με την αποτυχία.

²⁸² Το Minenwerfer ή "mine launcher" είναι γερμανικό όνομα για ένα είδος κονιάματος μικρής εμβέλειας που χρησιμοποιήθηκε εκτενώς κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου από τον γερμανικό Στρατό. Τα όπλα χρησιμοποιούνταν από τους μηχανικούς για να καθαρίσουν τα εμπόδια και τα συρματοπλέγματα.

Εικόνα 20 - Καϊμακτσαλάν Δεκέμβριος του 1916. Γερμανική πολεμική μηχανή.
M.A.P./2008.

Η τρίτη φωτογραφία (**εικόνα 21**) αναγράφει «Au Kaïmatchalan (décembre 1916). Observatoire de la division Drina sur Grunista» - Στο Καϊμακτσαλάν (Δεκέμβριος 1916). Παρατηρητήριο της Μεραρχίας Πεζικού Δρίνα στη Grunista. Η φωτογραφία λογοκρίθηκε επειδή ανήκει στη Γενική Κατηγορία «Λογοκρισία σε θέματα Στρατηγικής και Στρατιωτικά συμφέροντα» και στην ειδική «Μυστικές Θέσεις», για να κρατήσουν μυστική τη θέση της παρατήρησης που είχε η Μεραρχία.

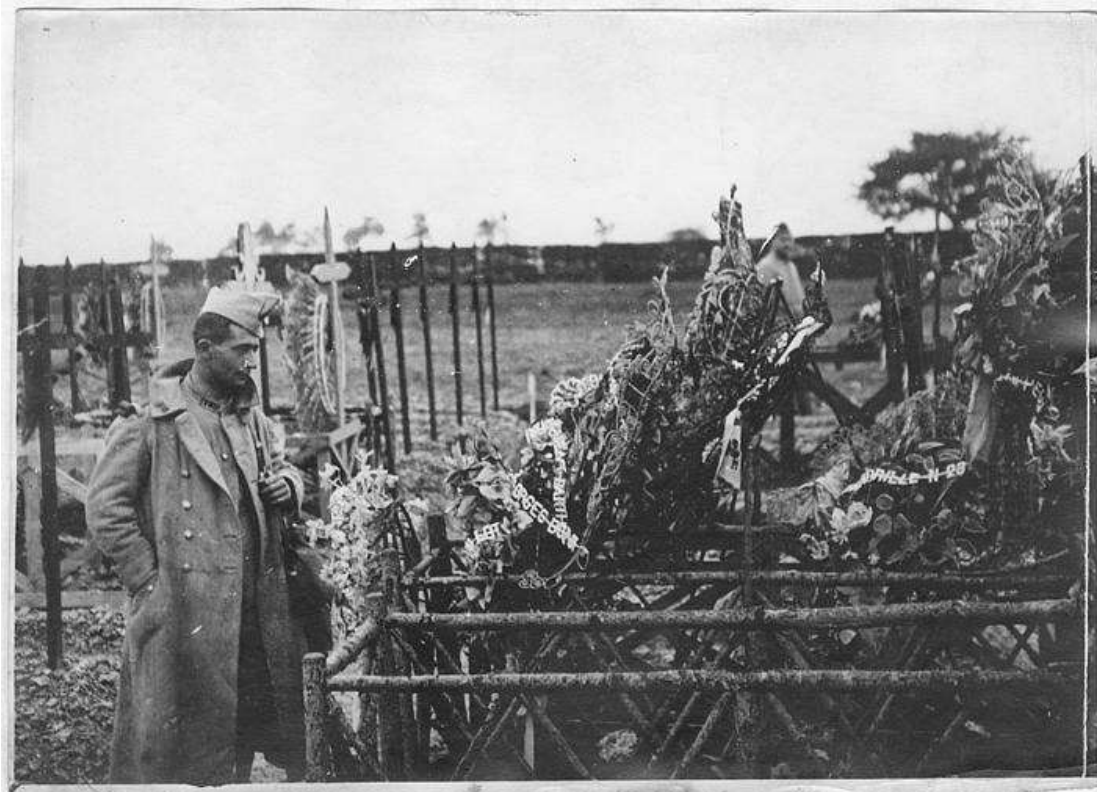

Εικόνα 21 - Καϊμακτσαλάν Δεκέμβριος του 1916. Παρατηρητήριο της Μεραρχίας Ντρίνα στη Grunista. M.A.P./2008.

Οι υπόλοιπες φωτογραφίες, που δεν αφορούν το Μακεδονικό Μέτωπο, είναι όλες από διάφορες περιοχές της Γαλλίας. Υπάρχουν όμως δύο διαφορετικές ενδείξεις σχετικά με τη λογοκρισία που εφαρμοζόταν. Υπάρχουν φωτογραφίες που στα στοιχεία τους στη βάση δεδομένων της M.A.P. φέρουν την αναφορά «*Décision de la censure : B*» - απόφαση λογοκρισίας B, δηλαδή «*bon - καλή*», απεικονίζοντας διάφορα θέματα (στρατιώτες, στρατόπεδα, ναούς, αεροπλάνα, χαρακώματα, καταφύγια) και έχουν πάρει την έγκριση από την επιτροπή λογοκρισίας (**παράδειγμα εικόνα 22**).

Η εικόνα 22 αν και απεικονίζει νεκροταφείο, όπου με βάση τη «Λογοκρισία σε θέματα Διπλωματίας και εσωτερικής πολιτικής», έπρεπε να απαγορευτεί, η συγκεκριμένη ίσως πήρε έγκριση επειδή, απεικονίζει τον τάφο ενός διάσημου αεροπόρου του Α΄ Π.Π. του Georges Louis Frederic Boillot²⁸³, ώστε να εξυψώσει στα μετόπισθεν και στους στρατιώτες το ηθικό τους για την ύστατη θυσία υπέρ της πατρίδας με σκοπό την νίκη ενάντια στον εχθρό.

²⁸³ Ο Georges Louis Frederic Boillot ήταν Γάλλος οδηγός των Grand Prix και πιλότος στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Κατά τη διάρκεια του πολέμου κέρδισε το «Σταυρό του Πολέμου» και τη «Λεγεώνα της Τιμής». Στις 21 Απριλίου του 1916 το αεροπλάνο του καταρρίφθηκε σε αερομαχία με πέντε γερμανικά Fokker. Σοβαρά τραυματισμένος, πέθανε σε στρατιωτικό νοσοκομείο στο Vadelaincourt, της Μιούς.

Εικόνα 22 - Ο σχεδιαστής Ricardo Flores²⁸⁴ στον τάφο του Boillot. M.A.P./2008.

Υπάρχουν όμως και αυτές που φέρουν την αναφορά «Tampon: Censuré» - σφραγίδα λογοκρισίας, απεικονίζοντας στρατόπεδα αιχμαλώτων πολέμου – εφεξής Pow (εικόνα 23), μυστικές τεχνικές και όπλα, ή έχουν λογοκριθεί, όπως αρκετές του 1918, επειδή έχουν ληφθεί από το U.S. Army Signal Corps.

Η εικόνα 23, με τίτλο Στρατόπεδο Γερμανών Pow, απεικονίζει Γερμανούς Pow το έτος 1917, κάπου κοντά στη Μάρνη της Γαλλίας. Οι Pow, αρκετοί σε αριθμό, είναι καθισμένοι ή ξαπλωμένοι καταμεσής ενός λιβαδιού, περιφραγμένοι από πασσάλους με συρματοπλέγμα. Προφανώς πρόκειται για ένα προσωρινό στρατόπεδο Pow, σαν αυτά που στήνονταν κοντά στα πεδία των μαχών και όταν οι μάχες τελείωναν, οι αιχμάλωτοι πολέμου μεταφέρονταν με τρένα σε κεντρικά στρατόπεδα Pow είτε στην ενδοχώρα της Γαλλίας είτε σε άλλες περιοχές της Γαλλικής επικράτειας. Η φωτογραφία λογοκρίθηκε επειδή ανήκει στη Γενική κατηγορία «Θέματα Διπλωματίας και Εσωτερικής Πολιτικής» και στην ειδική «Εσωτερικά εκτοπισμένοι πληθυσμοί και πρόσφυγες» επειδή απεικονίζει Pow. Επίσης, λογοκρίθηκε, εξαιτίας της κατάστασης στην οποία βρίσκονται κάποιοι Pow, χωρίς το επάνω μέρος των ρούχων, είναι τραυματίες και γενικά παρουσιάζουν εικόνα εξάντλησης και κακομεταχείρισης, ξαπλωμένοι στο χώμα να περιμένουν τη μεταφορά τους. Η φωτογραφία αυτή θα έπληττε την εικόνα της Γαλλίας προς τις ουδέτερες ή φίλιες χώρες, για αυτό λογοκρίθηκε.

²⁸⁴ Ο Ricardo Florez ή «Ricardo Florès», ήταν Γάλλος ζωγράφος, εικονογράφος, γελοιογράφος και σκιτσογράφος, και το 1918 πέθανε σε στρατιωτικό νοσοκομείο από σηψαιμία, επειδή το τραύμα του είχε μολυνθεί.

Εικόνα 23 – Στρατόπεδο Γερμανών αιχμαλώτων πολέμου. Μ.Α.Ρ./2008.

Années de Travaux	Légende		1870	1871	1872
1870	Remise de Saugny (sans)	- Construction d'une palati forme pour environ 160 de matériaux (10 3 1/2 f)	7	7	1
1871	d	- d.	7	7	1
1871	d	- Destruction de pannes par les habitants	7	7	1
1872	d	- d.	7	7	1
1872	d	- Utilisation des bœufs pour le transport des matériaux multibras (10 3 1/2 f)	7	7	1
1873	1873 (sans)	- Terrain de 114 de mesure (10 3 1/2 f)	7	7	1
1873	d	- Terrain de 114 environné avec clôture	7	7	1
1874	d	- Allotage d'un terrain de 114 (10 3 1/2 f)	7	7	1
1874	Remise de Saugny (sans)	- Déchargement d'obus à la gare (10 3 1/2 f)	7	7	1
1874	d	- d.	7	7	1
1875	1875 (sans)	- Travaux et débris de construction	7	7	1
1876	d	- d.	7	7	1
1877	d	- d.	7	7	1
1878	1878 (sans)	- (10 3 1/2 f)	7	7	1
1879	d	- d.	7	7	1
1880	1880 (sans)	- (10 3 1/2 f)	7	7	1
1881	d	- d.	7	7	1
1882	1882 (sans)	- (10 3 1/2 f)	7	7	1
1883	d	- d.	7	7	1
1884	1884 (sans)	- Défense à l'entrée du village (10 3 1/2 f)	7	7	1
1885	d	- Bouillottes du château (6 3 1/2 f)	7	7	1
1886	d	- Un coin des ruines du château (6 3 1/2 f)	7	7	1
1887	d	- Entrée des bœufs (dans le château)	7	7	1
1888	d	- Frottoir en maçonnerie à l'entrée du village	7	7	1

Εικόνα 24 - Σειρά από γραμμένες λεζάντες όπως δόθηκαν από το φωτογράφο Paul Bressolles. Πηγή: E.C.P.A.D.

5.2. Προπαγάνδα

Η φράση του Αμερικανού Γερουσιαστή της Καλιφόρνιας Hiram Johnson από ομιλία του στη Γερουσία το 1917 «Στον πόλεμο, το πρώτο θύμα είναι η αλήθεια»²⁸⁵ (Knightley, 2000), στη διάρκεια του Α΄ Π.Π. μετουσιώθηκε μέσα από τη χρήση προπαγάνδας, εκατέρωθεν των αντιμαχόμενων πλευρών.

Η προπαγάνδα ή κατ' άλλους ο κυρίαρχος λόγος²⁸⁶, ή κατά την άποψη του Bernd Hüppauf το «απόλυτο αντίθετο της αλήθειας» (Ther, 2014), αποσκοπεί στη συστηματική προσπάθεια για τη διάδοση ιδεών, αρχών και δογμάτων, κατά την οποία η αλήθεια της μίας από τις δύο αντιμαχόμενες πλευρές ισοδυναμεί με το ψέμα της άλλης και αντιστρόφως. Οι αντιμαχόμενες πλευρές επιρρίπτουν εκατέρωθεν πλήθος κατηγοριών για διάδοση προπαγανδιστικών ψεμάτων, ενώ παράλληλα ισχυρίζονται ότι οι δικές τους προπαγανδιστικές προσπάθειες στοχεύουν στο να ενημερώσουν και να εκπαιδεύσουν τη κοινή γνώμη. Μία κοινή γνώμη, την οποία μετά τη Γαλλική Επανάσταση, οι πολιτικοί ηγέτες της Ευρώπης μετέτρεψαν σε μια σημαντική πολιτική δύναμη, που αν και δεν μπορεί να αγνοηθεί, κάλλιστα μπορεί να ελεγχθεί από τη λογοκρισία (Ther, 2014). Λογοκρισία και προπαγάνδα, είναι λοιπόν άρρηκτα συνδεδεμένες ως προς τη στρέβλωση της αλήθειας. Ο Aulich, στους σκοπούς της χρήσεως της προπαγάνδας συμπληρώνει ότι η προπαγάνδα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την παραγωγή φόβου. Φόβος, ο οποίος συμβάλει στην ενοποίηση ενός λαού εναντίον του εχθρού, με τη διάδοση αληθινών και ψεύτικων δημοσιοτήτων για πράξεις βίας που πραγματοποιούνται σε πολίτες ή άοπλους κρατούμενους (Aulich, 2014).

Το Δεκέμβριο του 1917 ο Άγγλος πρωθυπουργός Λόιντ Τζωρτζ για το πως η προπαγάνδα και η λογοκρισία είχαν επηρεάσει τη ροή του πολέμου είπε ότι «αν οι λαοί γνώριζαν την αλήθεια, ο πόλεμος θα μπορούσε να τελειώσει την επόμενη μέρα» και ότι «το κοινό γνωρίζει τη μισή αλήθεια ενώ οι δημοσιογράφοι τα τρία τέταρτα της γιατί γνωρίζουν περισσότερα αλλά δεν επιτρέπεται να τα δημοσιεύσουν» (Κανδυλάκης, 2015: 437). Ο Έριχ Μαρία Ρεμάρκ, για τη προπαγάνδα και τη λογοκρισία αναφέρει: «Αυτά που λένε οι πολεμικές ανταποκρίσεις για το θαυμάσιο χιούμορ των φαντάρων, που οργανώνουμε χορούς μόλις βγουν από τη ζώνη του βομβαρδισμού, είναι βλακείες. Αν κάνουμε έτσι, δεν το κάνουμε γιατί έχουμε χιούμορ, έχουμε χιούμορ γιατί διαφορετικά θα είχαμε κρεπάρει. Άσε που κοντεύουμε να εξαντλήσουμε το υποτιθέμενο

²⁸⁵ «The first casualty when war comes is truth», από το οπισθόφυλλο του βιβλίου του Phillip Knightley, *First Casualty*.

²⁸⁶ Η ένωση Le Collectif de recherche internationale et de débat sur la guerre de 1914–1918 (CRID 14–18) αντί για τον όρο προπαγάνδα προτιμά την έννοια του «κυρίαρχου λόγου». Η Collectif de recherche internationale et de débat sur la guerre de 1914–1918 (CRID 14–18) είναι μία γαλλική ένωση ερευνητών που ιδρύθηκε το 2005 και η οποία επιδιώκει την προώθηση και τη διάδοση της γνώσης για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Περιλαμβάνει ακαδημαϊκούς, διδακτορικούς φοιτητές και μέλη επιστημονικών συλλόγων για την παραγωγή συλλογικού έργου (συνέδρια, βιβλία, εργαστήρια). Τα μέλη της CRID 14–18 υποστηρίζουν ότι οι στρατιώτες πολέμησαν στα χαρακώματα όχι από πατριωτισμό (patriotisme), ούτε από Γερμανοφοβία (germanophobie) ή επειδή διαπνέονταν με την κουλτούρα του πολέμου, αλλά μόνο και μόνο επειδή δεν είχαν άλλη επιλογή. Οι περιορισμοί ήταν ισχυροί και οι λιποτάκτες δεν είχαν το δικαίωμα της έφεσης και άρα καταδικάζονταν σε θάνατο. Για να υποστηρίξει αυτή τη θέση, η CRID 14–18 βασίζεται στις μαρτυρίες των «τριχωτών» και ασχολείται με τις δημοσιεύσεις των μαρτυριών τους.

κέφι μας, και το χιούμορ μας γίνεται κάθε μέρα και πιο πικρό», ενώ για το ποιος φταίει και προκαλεί τον πόλεμο (επιρρίπτει την ευθύνη στο Τύπο) συμπληρώνει: *«Μα οι αντικρινοί λένε περισσότερα ψέματα από τους δικούς μας. Θυμηθείτε τις προκηρύξεις που βρέθηκαν στους αιχμαλώτους, που λέγανε πως στο Βέλγιο εμείς τρώγαμε τα παιδιά. Θέλουνε κρέμασμα οι παλιάνθρωποι που τα γράφουν αυτά. Να οι αληθινοί φταίχτες»* (Ρεμάρκ, 2012: 149, 212).

Στον πόλεμο των λέξεων και των συνθημάτων, από τις πρώτες ώρες έναρξης του, στις 2 Αυγούστου 1914, οι χώρες από τη μία επέβαλαν προληπτική λογοκρισία αντικαθιστώντας το φιλελεύθερο καθεστώς τύπου και τη κυκλοφορία των πληροφοριών θεσπίζοντας νόμους ή επαναφέροντας παλαιούς και από την άλλη διέδωσαν προπαγανδιστικά δημοσιεύματα που συνέβαλαν ενεργά στην έναρξη του πολέμου, όπως στα τέλη Ιουλίου αρχές Αυγούστου, όταν η εφημερίδα *Berliner Lokal-Anzeiger*, σε άρθρο της δήλωσε ότι η Γερμανία διέταξε την κινητοποίηση στρατιωτών ενεργοποιώντας με τη σειρά της τη Ρωσία στην ίδια απόφαση. Ομοίως, στη Γερμανία προπαγανδιστικές εφημερίδες διέδωσαν ότι οι βομβαρδισμοί των Γάλλων στη Νυρεμβέργη, χρησιμοποιήθηκαν από την κυβέρνηση ως αμυντική αντίδραση σε αδικαιολόγητες επιθέσεις, κηρύσσοντας τον πόλεμο στη Γαλλία (Ther, 2014). Μεταξύ των ετών 1914 - 1918, ακόμη και οι πολεμικοί ανταποκριτές έπαψαν να είναι αυτόνομοι παρατηρητές των συγκρούσεων και έμαθαν να λειτουργούν μέσα σε ένα σύνολο νόμων και συμβάσεων που τους επέβαλε να γράψουν προπαγανδιστικά υπέρ του πολέμου (Luckhurst, 2016).

Η προπαγάνδα του 1914 «διαλαλούσε» παντού το μήνυμα ότι ο πόλεμος θα έχει τελειώσει ως τα Χριστούγεννα. Ο ίδιος ο Κάιζερ δήλωσε ότι τα στρατεύματα του θα είναι πίσω *«πριν πέσουν τα φύλλα από τα δέντρα»*, ενώ οι Γερμανοί αξιωματικοί ανέμεναν να είναι στο Παρίσι σε περίπου έξι βδομάδες. Αντίστοιχα οι Ρώσοι αξιωματικοί περίμεναν ότι θα φθάσουν στο Βερολίνο σε έξι βδομάδες και όσοι προέβλεπαν ότι ο πόλεμος θα διαρκέσει έξι μήνες θεωρήθηκαν απαισιόδοξοι.

Αυτό που πρέπει να γίνει κατανοητό είναι ότι η πολεμική προπαγάνδα δεν ήταν ένα φαινόμενο που ξαφνικά οι τρεις μεγάλες δυνάμεις ανακάλυψαν το 1914 και έπαψε να υπάρχει το 1918, αλλά ιδεολογικά, ήδη από το 19^ο αιώνα, προήλθε από μακροχρόνια εθνικά ιδεώδη και πεποιθήσεις, με την υποκίνηση μιας μακράς σειράς πολιτικών καθεστώτων (όπως ο Κριμαϊκός Πόλεμος ή οι πόλεμοι των Μπόερς), όπου δεν λυπήθηκαν τυχόν προσπάθειες προπαγάνδας τους (Ther, 2014).

Ο Μεγάλος Πόλεμος σε σχέση με εκείνους που είχαν προηγηθεί, διέφερε ως προς την ένταση με την οποία χρησιμοποιήθηκε η προπαγάνδα, η οποία κατά τον H.G. Wells, μετατράπηκε σε απόλυτο σκοπό, στοχεύοντας στη καταστροφή συγκεκριμένων πεποιθήσεων και τη δημιουργία άλλων. Η εξέλιξη της τεχνολογίας και η άνευ προηγουμένου εξάπλωση του ποσοστού αλφαριθμητισμού κατά τον δέκατο ένατο αιώνα ενίσχυσαν την ύπαρξη ενός *«πόλεμου λέξεων»* σε πρωτοφανή κλίμακα, εγκαινιάζοντας μια νέα μορφή πειθούς²⁸⁷. Σύμφωνα με τη Ther (Ther, 2014), δύο

²⁸⁷ Ο «πόλεμος των λέξεων» λίγα χρόνια αργότερα το 1917, σύμφωνα με τα λόγια του Λούντεντορφ, αρχηγού του Γερμανικού Γενικού Επιτελείου, αντικαταστάθηκε από την υπεροχή της φωτογραφίας και

βασικοί παράγοντες καθόρισαν τη φύση της προπαγάνδας του Α΄Π.Π.: η ένταξή της στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, με την ανάλογη προσβασιμότητα σε όλα τα στρώματα της κοινωνίας, και η ευρεία χρήση των εικόνων από τις χώρες για να απεικονίσουν μια συγκεκριμένη ερμηνεία της σύγκρουσης, δηλαδή χρήση της τεκμηριωτικής φωτογραφίας με στόχο τη νομιμοποίησή της δράση τους (Σκαρπέλος, 2011: 127).

Η οπτική προπαγάνδα, προκάλεσε ισχυρότερα συναισθήματα και ήταν ευκολότερα προσβάσιμη σε σχέση με το γραπτό λόγο, επηρεάζοντας μεγαλύτερο εύρος πολιτών. Κάτι που το κατάλαβαν και η Γαλλία και η Γερμανία, μετατοπίζοντας τις όποιες προπαγανδιστικές προσπάθειες τους, στη χρήση φωτογραφιών και φιλμ. Στη Γερμανία το 1916, ο Λούντεντορφ, επηρεασμένος από την επιτυχία των συμμαχικών φιλμ προπαγάνδας, επένδυσε στη δημιουργία της Bild und Filmamt (BUFA) και αργότερα της «Universum Film AG» - (Ufa), ως βασική προϋπόθεση επίτευξης της νίκης, με τη χρήση προπαγανδιστικών φιλμ και ντοκιμαντέρ. Όμως η καινοτομία αυτή, ήδη από το 1915 είχε δείξει σημάδια φθοράς, επειδή η έλλειψη πραγματικών πλάνων και η ωμή προπαγάνδα άφηνε αδιάφορο το πληθυσμό, που ήταν σε μεγάλο βαθμό απογοητευμένος από την πραγματικότητα του πολέμου.

Στη Γερμανία, παρά τον αρχικό ενθουσιασμό του 1914, η επίσημη προπαγανδιστική προσπάθεια της χώρας να κερδίσει τη πίστη του πληθυσμού εξασθένησε σε βάθος χρόνου, όταν έγινε προφανές ότι ο πόλεμος δεν θα κερδηθεί μέχρι τα Χριστούγεννα, όταν ο πληθυσμός άρχισε να αντιμετωπίζει σοβαρές δυσκολίες, όταν συνειδητοποιήθηκε ότι ο πόλεμος δεν προήλθε ως αμυντική αντίδραση της χώρας και εντέλει όταν ο πληθυσμός άρχισε να αμφιβάλλει για την επίσημη προπαγάνδα. Τελικά, όμως, το πιο σοβαρό πλήγμα για την αξιοπιστία της γερμανικής πολεμικής προπαγάνδας ήταν η έλλειψη της στρατιωτικής επιτυχίας (Ther, 2014).

Η Γαλλία, από τη μεριά της κατέβαλε έντονη προσπάθεια μέσω της παραγωγής προπαγάνδας, ώστε: α) να προσεγγίσει ή να προκαλέσει τις ουδέτερες ή φίλιες χώρες για την είσοδο τους στο στρατόπεδο των Συμμάχων, β) να διασφαλίσει τη διατήρηση της ουδετερότητας τους, γ) να διατηρήσει την ένωση των δικών της στρατοπέδων και τέλος δ) να αποθαρρύνει τον εχθρό (Ferguson, 2006: 445· Ridell, 2014).

Επίσης, με τη προπαγάνδα προς τους ίδιους τους πολίτες τους, αμάχους και στρατιώτες, οι χώρες επιδίωκαν να δικαιολογήσουν τις μάχες, να δημιουργήσουν ενδιαφέρον για πολεμικές αποταμιεύσεις (**εικόνα 25** - *ένα κορίτσι και ένας Ιταλός στρατιώτης στέκονται μαζί, βλέποντας το ιταλικό πεζικό να διέρχεται. Ο στρατιώτης στηρίζει προστατευτικά το χέρι του γύρω από τους ώμους του κοριτσιού, το οποίο κρατάει ένα κουμπαρά που έχει το σχήμα βόμβας*), δάνεια και ομόλογα, θέσεις εργασίας, διατήρηση των τροφίμων και των καυσίμων (**εικόνα 26** - *αναφέρεται στη σημασία διατήρησης προμηθειών φαγητού κατά τη διάρκεια του πολέμου*), πώληση

του κινηματογράφου, ως νέων μέσων πληροφόρησης και πειθούς. Από το Ξανθάκης, Α. (2012). *Φωτογραφία και Προπαγάνδα. Μονάδες Προπαγάνδας του Γερμανικού Στρατού στην Ελλάδα 1941-1944*, τομ. α΄. Αθήνα: Μίλητος, σ. 13.

καταναλωτικών προϊόντων και τέλος για να επιβάλουν αυτολογοκρισία στις επιστολές και στις συζητήσεις τους (Aulich, 2014). Οι πολίτες με όλα αυτά δέχτηκαν ένα είδος «*bourrage de crâne*»²⁸⁸ - πλύσης εγκεφάλου.

Κατά τον Demm (Demm, 2016), συγκεντρωτικά οι κύριοι στόχοι της προπαγάνδας των εμπόλεμων χωρών στον Α'Π.Π., είναι τέσσερις και αφορούν: το εσωτερικό μέτωπο, το στρατιωτικό μέτωπο, τα ουδέτερα κράτη και τον εχθρό.

Στο εσωτερικό και στρατιωτικό μέτωπο με τη χρήση της προπαγάνδας τα αντιμαχόμενα κράτη προσπάθησαν να κινητοποιήσουν το έθνος και να διατηρήσουν υψηλό το ηθικό των στρατιωτών τους (ειδικά στην κρίση του 1917 που το ηθικό όλων των στρατιωτών είχε πέσει δραματικά και δεν άντεχαν να πολεμούν άλλο). Παράλληλα οι χώρες επιδίωξαν να διεγείρουν το μίσος για τον εχθρό, να εξιδανικεύσουν τους δικούς τους στόχους πολέμου, να προειδοποιήσουν για τις συνέπειες της ήττας, να επιβεβαιώσουν την πίστη στην υπεροχή της πατρίδας και να καταστήσουν σαφές ότι η τελική νίκη θα είναι σίγουρη.

Εικόνα 25 – Ιταλική αφίσα με τίτλο «*Date Denaro per la Vittoria. La vittoria è la pace*» - *Δώρισε λεφτά για την νίκη. Η νίκη ισοδυναμεί με την ειρήνη* του E. Lionne, έτους 1916. Πηγή: IWM.

Η προπαγάνδα επίδρασης του εχθρού επικεντρωνόταν: α) στην αποθάρρυνση του ηθικού των στρατιωτών και των πολιτών στα μετόπισθεν, διαδίδοντας ότι ο πόλεμος από τη δική τους πλευρά είναι καταδικασμένος και ότι θα χάσουν, β) για να

²⁸⁸ Το «*Le bourrage de crâne*», ως όρος επινοήθηκε το 1914 από τους στρατιώτες, με σκοπό να επικρίνουν την ψεύτικη προπαγάνδα που ερχόταν από τα μετόπισθεν. Διαδόθηκε από τον δημοσιογράφο Albert Londres ο οποίος κατήγγειλε στις εκθέσεις του την προπαγάνδα που υπήρξε κατά τη διάρκεια του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου.

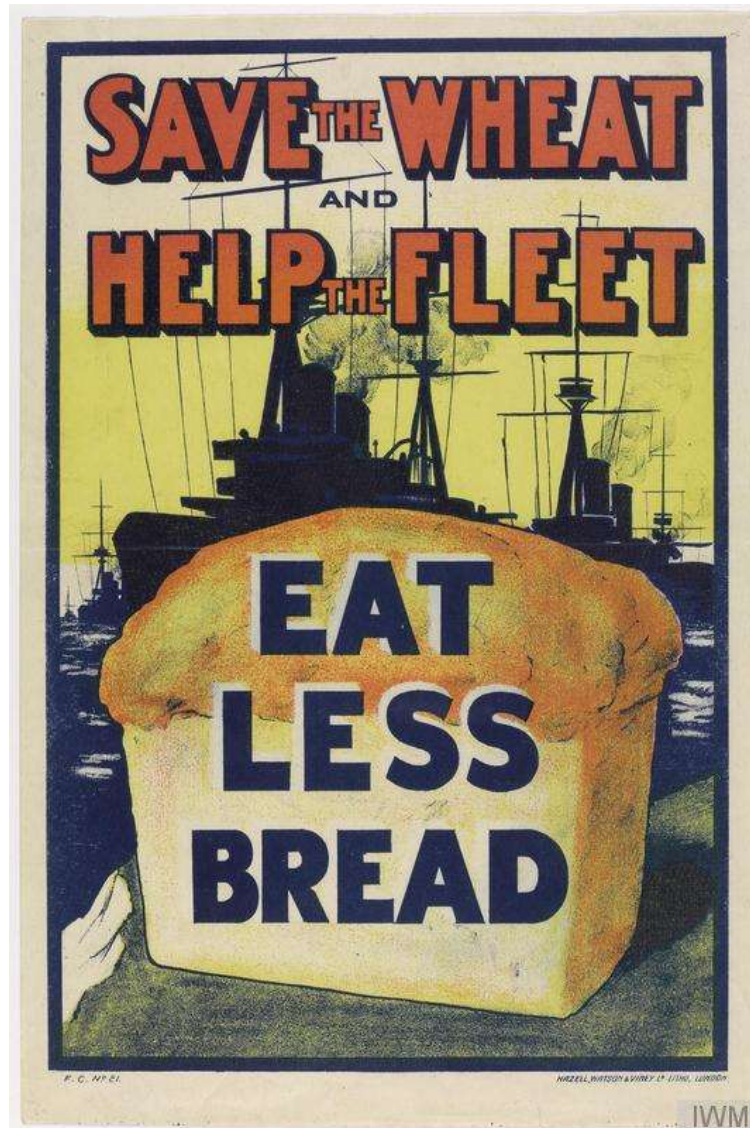
πείσουν τους στρατιώτες του εχθρού να μην πολεμήσουν και να λιποτακτήσουν και γ) στις μειοψηφίες του εχθρού – δηλαδή τις αποικίες, όπως για παράδειγμα τους μουσουλμάνους²⁸⁹. Αν και σαν μέτρο ξεκίνησε διστακτικά, λόγω των επιφυλάξεων των υψηλά υφιστάμενων, την άνοιξη του 1917 οι Κεντρικές Δυνάμεις, μέσω της δωροδοκίας των εφημερίδων των φίλων ή ουδέτερων χωρών, άρχισαν να διαδίδουν ψεύτικες ειδήσεις στα ιταλικά και ρωσικά μέτωπα, και αργότερα, κατά των Ρουμάνων και των Σέρβων στη Θεσσαλονίκη. Η Αντάντ, ανάλογες ενέργειες, πραγματοποίησε το 1916, με τη ρίψη φυλλαδίων από αεροπλάνα και αερόστατα²⁹⁰, τα «War Leaflet», και ψεύτικων εφημερίδων για τους Γερμανούς στρατιώτες πάνω από τα γερμανικά χαρακώματα, σαν να προέρχονταν από τη Γερμανία, το 1917 και τον Ιούλιο του 1918 κατά την υποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων, με 1,7 εκατομμύρια φυλλάδια, αριθμός που αυξήθηκε σε 5,4 εκατομμύρια τον Οκτώβριο του 1918, και τίτλους «Χαιρετίσματα στη χώρα σας» ή περιγραφές της αντιμετώπισης των κρατουμένων και την ιατρική περίθαλψη, τη διανομή γενναιόδωρων μερίδων φαγητού, την ασφάλεια και την υπόσχεση της επιστροφής που θα έρθει στο τέλος των εχθροπραξιών (Aulich, 2014· Ferguson, 2006: 691).

Σε ό, τι αφορά τις ουδέτερες και φίλιες χώρες, η χρήση προπαγάνδας επικεντρωνόταν στο να κερδίσει την υποστήριξη φιλικών προς αυτήν χωρών και τοπικών πολεμοκάπηλων, ή αν αυτό δεν ήταν δυνατό, τουλάχιστον, να κρατήσει τα ουδέτερα κράτη εκτός πολέμου με την υποστήριξη μη παρεμβατικών ή ειρηνιστικών απόψεων. Επίσης προσπαθούσε να καθυστερήσει και να καταστρέψει τυχόν εχθρικές πληροφορίες διαδίδοντας τις κύριες αδυναμίες αυτού και υπόσχονταν ένα επικερδές μέλλον στην περίπτωση της αποστασίας.

²⁸⁹ Περισσότερα για τις αποικίες των τριών μεγάλων δυνάμεων και ειδικά την αμφιταλάντευση των μουσουλμάνων ως προς σε ποιο στρατόπεδο να εμπλακούν, στο βιβλίο του Ρόγκαν, Γ. (2016). *Η Πτώση των Οθωμανών. Ο Μεγάλος Πόλεμος στη Μέση Ανατολή, 1914-1920*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

²⁹⁰ Στον πόλεμο της προπαγάνδας η Γαλλία ανέπτυξε την αεροπορία με την δημιουργία τον Αύγουστο του 1915 της «Service de Propagande Aérienne» (Αεροπορική υπηρεσία προπαγάνδας) υπαγόμενη στο Deuxième Bureau, με στόχο τη σύνταξη και από αέρος διάδοση φυλλαδίων και εφημερίδων προς τους Γερμανούς στρατιώτες αλλά και προς τους πολίτες της Γαλλίας και των κατεχόμενων χωρών. Από Wilkin, B. (2014). *Propagande militaire aérienne et législation durant la Première Guerre mondiale. Revue historique des armées*, 274, 87-94. Η Αγγλία για ανάλογους σκοπούς, το 1916 δημιούργησε την Military Intelligence (MI7).

Το Deuxième Bureau de l'État-major général (Second Bureau of the General Staff) ήταν η στρατιωτική υπηρεσία πληροφοριών της Γαλλίας. Πληροφορίες από το Wilkin, B. (2014). ό.π., pp. 87-94.

Εικόνα 26 – Αφίσα με τίτλο «Save the Wheat and Help the Fleet. Eat Less Bread - Αποθηκεύστε το σιτάρι και βοηθήστε τον στόλο. Φάτε λιγότερο ψωμί», Άγνωστου καλλιτέχνη, 1917, Μεγάλη Βρετανία. Πηγή: IWM.

Οι πιο σημαντικοί «ουδέτεροι» στόχοι των αντιμαχόμενων χωρών ήταν η Ισπανία και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής πριν από την κήρυξη του πολέμου και η Ιταλία πριν και μετά την κήρυξη πολέμου. Η Ρωσία και η Αυστροουγγαρία δεν επένδυσαν πολλά, σε σχέση με τη Βρετανία, τη Γαλλία και τη Γερμανία ως προς την προπαγάνδα στο εξωτερικό.

Το πως λειτουργούσε κάθε χώρα ως προς τη προπαγάνδα που της ασκούσαν ή ασκούσε, μπορεί να διαφανεί μέσα από ένα παράδειγμα: Οι Γερμανοί για να αντιμετωπίσουν τις θηριωδίες των στρατιωτών τους και τον χαρακτηρισμό «βάρβαροι» που τους πρόσαψαν, επικεντρώθηκαν στη διάδοση θετικών φωτογραφιών και φιλμ, όπως για παράδειγμα Γερμανών στρατιωτών να παίζουν με παιδιά. Η Γαλλική προπαγάνδα, πολύ επιδέξια για να καταστρέψει την αξία της εν λόγω γερμανικής προσπάθειας, χρησιμοποίησε τη φωτογραφία ενός Γερμανού στρατιώτη με ένα μωρό στα γόνατά του και τα λόγια: «*On ne croirait pas que j'ai tué*

la mère - Κανείς δεν θα πίστευε ότι έχω σκοτώσει τη μητέρα» - **εικόνα 27** (Demm, 2016).

Εικόνα 27 - Faivre Abel: καρικατούρα στο Echo de Paris, 22 Ιουνίου 1915. Πηγή: Gallica.

Επειδή όλη αυτή η χρήση προπαγάνδας και ειδήσεων του τύπου (κυρίως στις ουδέτερες χώρες) απαιτούσε συντονισμό και διαχείριση, οι εμπόλεμες χώρες δημιούργησαν οργανισμούς. Για παράδειγμα, η Γαλλία το 1914 εν μέσω του Γαλλικού Στρατού δημιούργησε το (Bureau de la Presse), Το Τμήμα Πληροφόρησης που υπαγόταν στον Τομέα Στρατιωτικών Πληροφοριών του Υπουργείου Πολέμου, ενώ μετά το 1916 δημιούργησε ένα επίσημο όργανο προπαγάνδας, το Maison de la Presse, για τον συντονισμό της γαλλικής προπαγάνδας στο εξωτερικό.

Το Maison de la Presse, με έδρα το Παρίσι και 400 άτομα προσωπικό (συγγραφείς, δημοσιογράφους, γλωσσολόγους, διπλωμάτες) διαιρούνταν σε τέσσερα τμήματα, με τις ανάλογες υποδιαίρεσεις τμημάτων, αποτελώντας το επίσημο όργανο της Γαλλικής προπαγάνδας: το διπλωματικό τμήμα, το στρατιωτικό τμήμα, το τμήμα ανάλυσης και μετάφρασης του ξένου Τύπου και το τμήμα προπαγάνδας, το οποίο έστελνε αντιπροσώπους για τις αποστολές στο εξωτερικό. Περισσότερα από διακόσια περιοδικά και εφημερίδες του εξωτερικού των εμπόλεμων περιοχών των χωρών που συμμετείχαν στον Α΄Π.Π. (ή των ουδέτερων και φίλων χωρών) διαβάζονταν και μεταφράζονταν κάθε εβδομάδα. Σε αυτή τη κεντρική και κάθετη δομή, το 1915 ενσωματώθηκε το S.P.C.A. (Ridel, 2014).

Ο Ferguson, υποστηρίζει ότι αν και στον Α΄Π.Π. υπήρξε αυτονόητο ότι η προπαγάνδα ήταν και μόνο πράξη κυβερνητική, σε επίπεδο κοινωνίας η πολεμική προπαγάνδα δε διεξήχθη από τις κυβερνήσεις, αλλά από αυτόνομους οργανισμούς και ιδιώτες και με τη συμβολή ακαδημαϊκών και δημοσιογράφων που την προωθούσαν σε μεγάλες ποσότητες χωρίς παρακίνηση, αλλά και επιχειρήσεις με τη πώληση παιχνιδιών. Συνεπώς, η πολεμική προπαγάνδα σε κάθε κοινωνικό επίπεδο διεξήχθη από μόνη της (Ferguson, 2006: 447 και 452).

Για την προπαγάνδα οι χώρες χρησιμοποίησαν παλιά μέσα, όπως αφίσες (οι λεγόμενες πατριωτικές αφίσες – **εικόνες 25, 26, 28, 30, 31**), ταχυδρομικά δελτάρια²⁹¹, φυλλάδια, εφημερίδες και εικονογραφημένα περιοδικά, αλλά και νέα μέσα ενημέρωσης όπως εικόνες, κυρίως γελοιογραφίες (**εικόνα 27**), χάρτες (**εικόνα 29**) ταινίες, φωτογραφίες, εκθέσεις και τραγούδια. Για παράδειγμα, σε λίγο περισσότερο από δεκαοκτώ μήνες η Αμερική παρήγαγε 20 εκατομμύρια αφίσες, περισσότερες από όλες των άλλων εμπόλεμων κρατών μαζί (Aulich, 2014). Οι Γάλλοι επίσης, χρησιμοποίησαν και τις προφορικές μαρτυρίες Γάλλων και Βέλγων προσφύγων, για τις καταστροφές που προκάλεσαν οι Γερμανοί με το τίτλο «*Οι γερμανικές θηριωδίες του πολέμου*». Στη κατεχόμενη Γαλλία και το Βέλγιο σημαντική ήταν η προπαγάνδα των Γερμανών μέσα από την εφημερίδα «*La Gazette des Ardennes*» θίγοντας συνεχώς τη Μεγάλη Βρετανία και την εξωτερική πολιτική της, στοχεύοντας να πλήξουν τις γαλλοβρετανικές σχέσεις (Wilkin, 2012)²⁹².

Ακόμη και για το φαγητό είχαμε προπαγάνδα ως προς την ποιότητα της διατροφής των στρατευμάτων, μιας και ο εχθρός δεν μπορούσε να μάθει ποια είναι η κατάσταση που επικρατούσε. Μια ανακοίνωση του βρετανικού στρατού ότι προσφέρονταν δύο ζεστά γεύματα την ημέρα προκάλεσε οργή στους στρατιώτες με αποτέλεσμα ο στρατός να λάβει πάνω από 200.000 θυμωμένες επιστολές που απαιτούσαν να μαθευτεί η αλήθεια ή ότι οι γερμανικές κονσέρβες (ή σιδηρές μερίδες) περιείχαν ανθρώπινο κρέας (όμως Rindfleisch στα γερμανικά σημαίνει βοδινό κρέας) (Ζαφειριάδης Τ. & Χριστούλιας Π., 2014: 88).

²⁹¹ Προς το τέλος του 19ου αιώνα, πραγματοποιήθηκαν διάφορες προσπάθειες η αλληλογραφία να γίνει οικονομικότερη. Για το λόγο αυτό σε διάφορες χώρες της Ευρώπης, δημιουργήθηκαν επιχειρήσεις παραγωγής ταχυδρομικών καρτών. Τα ταχυδρομικά δελτάρια, κάρτ- ποστάλ, υπήρξαν στενά συνδεδεμένες με τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, αποτελώντας ένα μέσο επικοινωνίας και συναισθηματικής εκτόνωσης για τους λαούς των εμπλεκόμενων στον πόλεμο χωρών. Εκατομμύρια εικονογραφημένα ταχυδρομικά δελτάρια διακινήθηκαν από το 1914 – 1918, με τεράστια ποικιλία θεμάτων. Τα θέματα τους ήταν συνήθως σατιρικά, συναισθηματικά, πατριωτικά, χιουμοριστικά ή ειρωνικά. Επίσης υπήρξαν κάρτες με προπαγανδιστικό περιεχόμενο. Στο διάστημα 1900 – 1922 κυκλοφόρησαν καρτ - ποστάλ σε σειρές ή μεμονωμένες εκτυπώσεις, χρωμολιθόγραφα ή σταμπαριστά ή με χρήση φωτογραφικού κλισέ, δημιουργήματα ονομαστών εικονογράφων, ζωγράφων, γραφιστών και φωτογράφων.

Στην Ελλάδα, επιστολικά δελτάρια εμφανίζονται μετά το 1890 από ξένους εκδότες. Το S.P.A.O. (Φωτογραφικό Τμήμα του Στρατού της Ανατολής) στο παράρτημα του στη Θεσσαλονίκη χρεώθηκε και την έκδοση επιστολικών δελταρίων για την αλληλογραφία των στρατιωτών. Ο Μυριβήλης στο βιβλίο του πολέμου γράφει: «*Από το χαράκωμα δεν επιτρέπονται γράμματα. Μοναχά αυτά τα τυπωμένα γαλάζια χαρτονάκια με τον εύζωνο. ταχυδρομικός τομεύς 906: είμαι καλά, σε χαιρετώ*». Από το Μυριβήλης, Σ. (1924). ό.π., σ. 15.

²⁹² Περισσότερα για την εφημερίδα «*La Gazette des Ardennes*» βλ. σχετικά Wilkin, B. (2012). *L'impérialisme britannique vu par la Gazette des Ardennes durant la Première Guerre mondiale, Revue historique des armées*. 269, 26-35.

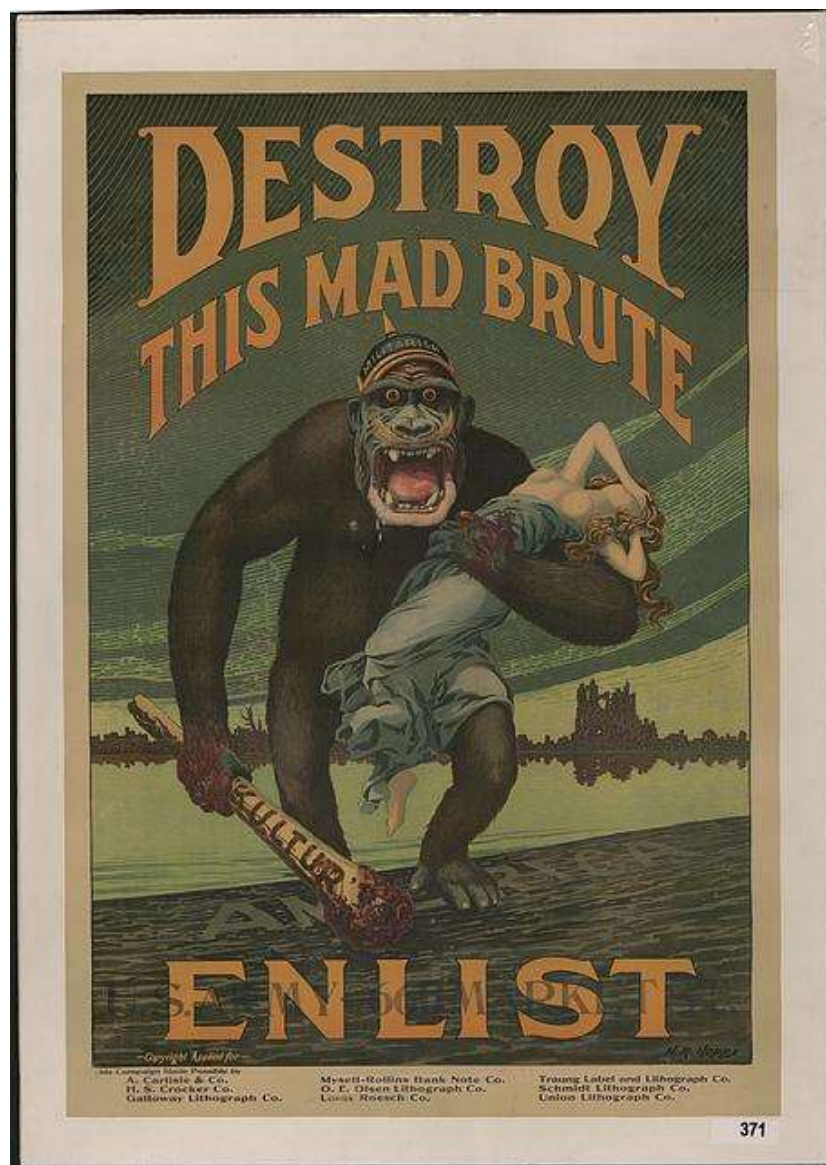
Εικόνα 28 - Οι λεγόμενες «Πατριωτικές Αφίσες» “patriotic poster.” Η αφίσα του Alfred Leete με τίτλο «Βρετανοί» με το πορτρέτο του Horatio Herbert Kitchener (1850-1916) είναι η πιο γνωστή πολεμική αφίσα όλων των εποχών. Πηγή: IWM.

Εικόνα 29 - Ο χάρτης δείχνει τις περιοχές στη Νότια Σερβία και Ελλάδα που είχαν καταλάβει οι Βούλγαροι και την εδαφική ζώνη που είχαν υπό τον έλεγχο τους οι Σύμμαχοι περίπου στο τέλος του 1916 και πριν από την επιτυχημένη επίθεση στο Skra di Legen. Οι Γερμανοί παρουσιάζουν στο χάρτη την περιοχή της Θεσσαλονίκης ως «καταληφθείσα» από την Αντάντ για λόγους προπαγάνδας.

Πως πουλούσαν όμως τον πόλεμο οι εμπόλεμες χώρες; Για τους Γάλλους ο αγώνας κατά των Κεντρικών Δυνάμεων, σύμφωνα με τα λόγια του φιλοσόφου Ανρί Μπεργκσόν τον Αύγουστο του 1914, περιγράφεται ως σύγκρουση του γαλλικού πολιτισμού (Civilisation) με τη Γερμανική Kultur, της δημοκρατίας δηλαδή με τη βαρβαρότητα και την τυραννία, επιχείρημα, που αργότερα οι Κεντρικές Δυνάμεις χρησιμοποίησαν κατά της εμπλοκής τους με τη Ρωσία. Για τους Άγγλους «η μάχη ανάμεσα σε αυτούς και τους Γερμανούς θα δινόταν – πίστευαν – στο πεδίο του πολιτισμού και δη της ποίησης». Για τις ΗΠΑ ο πόλεμος ξεκίνησε για να υπερασπιστούν την ατομική ελευθερία και τη δημοκρατία σε όλο τον κόσμο κατά του γερμανικού μιλιταρισμού και της «Kaiserism» (αυτοκρατορισμός, καισαρισμός). Παράδειγμα η **εικόνα 30**, όπου η αφίσα απεικονίζει έναν γιγαντιαίο πίθηκο που φοράει ένα τυπικό Πρωσικό Pickelhaube, στρατιωτικό καπέλο, με τη λέξη Μιλιταρισμός και κρατάει ένα μαστούλι με την ένδειξη Kultur και έχει

περιστροφικό μουστάκι σαν του Γερμανού αυτοκράτορα Γουλιέλμου Β. Στο αριστερό του χέρι, ως αιχμάλωτη, απεικονίζεται μια γυμνή γυναίκα, ταυτίζοντας την με την παραβίαση της Αμερικής. Οι Γερμανοί ανταπέδωσαν δυναμικά στις κατηγορίες, και καθηγητές και συγγραφείς αρνήθηκαν τις θηριωδίες στο Βέλγιο και επιβεβαίωσαν διαρκώς την ενότητα του милитарισμού και της Kultur (πολιτισμού). Με εξαίρεση την Ιταλία, όλες οι κυβερνήσεις υποστήριζαν ότι πήγαν στον πόλεμο μόνο για να υπερασπιστούν την πατρίδα, όπως για παράδειγμα οι Βέλγοι και οι Γάλλοι, ενώ οι Βρετανοί απλά προτίμησαν να υπερασπιστούν ότι δεν ήταν υπεύθυνοι για τον πόλεμο και απλά παρενέβησαν μόνο για να υπερασπιστούν το Βέλγιο (Demm, 2016). Τέλος, οι Αγγλογάλλοι στην Ελλάδα, με την παρουσία τους, ήθελαν να δείξουν, εκτός της καθαρά πολεμικής τους αποστολή, τα καλά του ευρωπαϊκού πολιτισμού, με τα στοιχεία της προόδου και της σύγχρονης τεχνολογίας, για τα οποία οι ντόπιοι είχαν άγνοια.

Εικόνα 30 – αφίσα στρατολόγησης με τίτλο «*Destroy This Mad Brute – Καταστρέψτε αυτό το τρελό κτήνος*» του Hopps Harry Ryle, U.S. Army, 1917. Πηγή: Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου.

Εικόνα 31 – Η διάσημη αφίσα του James Montgomery, με τον Θείο Σαμ να καλεί τους νέους να τερατολογηθούν. U.S.A., 1917. Η εν λόγω αφίσα βασίστηκε σε αυτή του Alfred Leete της εικόνας 4. Πηγή: Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου.

5.2.1. Λογοκρισία - Προπαγάνδα στην Ελλάδα²⁹³

Μέχρι την έναρξη του Α΄ Π.Π., στην Ελλάδα, η συμβολή του Τύπου (τοπικού – παγκόσμιου), περιστρεφόταν κυρίως γύρω από την περιγραφή πολεμικών γεγονότων. Με το ξέσπασμα όμως του πολέμου, ο Τύπος γρήγορα μετατράπηκε σε φορέα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης και επίτευξης των στόχων των αντιμαχόμενων δυνάμεων, όπως διατυπώθηκαν παραπάνω κατά την άποψη του Demm (Demm, 2017). Στην Ελλάδα, αρκετές φορές υπήρξε διάδοση προπαγανδιστικών ειδήσεων, όπως για παράδειγμα ότι την πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης²⁹⁴ την πυροδότησαν ή τη συντήρησαν οι σύμμαχοι, ότι Ινδοκινέζοι στρατιώτες (Ανναμίτες) έσφαζαν παιδιά και τα έτρωγαν, ότι γερμανικά αεροπλάνα τα καθοδηγούσαν με ασυρμάτους κατάσκοποι²⁹⁵. Ψευδείς ειδήσεις που φανερώνουν καθαρά τη προσπάθεια των τριών κύριων εμπλεκόμενων κρατών (Γάλλων, Αγγλων, Γερμανών) να διαδώσουν ειδήσεις που ευνοούσαν την επιδίωξη των στόχων τους, την κριτική των επιδιώξεων του αντιπάλου και ειδικότερα την προσέγγιση στο πόλεμο της «ουδέτερης» Ελλάδας.

Οι ελληνικές εφημερίδες, σύμφωνα με τον Κανδυλάκη, μέχρι την αποβίβαση των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, δεν δέχονταν τον πόλεμο με ενθουσιασμό, αλλά δεν ήταν και αδιάφορες (Κανδυλάκης, 2015). Γενικά: α) επικεντρώθηκαν στα γεγονότα και τα πρόσωπα της πολιτικής σκηνής, όπως τη διαφωνία Βενιζέλου – Κωνσταντίνου, τις αλληπάληλες μεταβολές των κυβερνήσεων, β) στην ανάλυση των πολεμικών γεγονότων, την ειδησεογραφία, τα προβλήματα που δημιουργήσε ο πόλεμος και τις δυσχέρειες στην τηλεγραφική επικοινωνία, γ) σε στοιχεία συναφή με την καθημερινή ζωή των πολιτών και των στρατιωτών από το «πολύχρωμο και πολύβουο στρατιωτικό κέντρο» που είχε δημιουργηθεί με την αποβίβαση των συμμαχικών δυνάμεων και την εισροή προσφύγων.

Η Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του Α΄Π.Π. είναι η πόλη της «εφημεριδογραφικής Βαβέλ» (Σατραζάνης, 2015: 16). Όταν κηρύχθηκε ο πόλεμος εκδίδονταν 12 εφημερίδες, ενώ τον επόμενο χρόνο εκδόθηκαν άλλες 13²⁹⁶, με 77.000 περίπου φύλλα την ημέρα, δηλαδή είχαν αναγνώστες που υπέρβαιναν τους 150.000. Σχεδόν 1 στους 2 διάβαζε τύπο στη Θεσσαλονίκη (Σατραζάνης, 2015: 16). Μετά την

²⁹³ Οι περισσότερες πληροφορίες του κειμένου για τη προπαγάνδα στον ελληνικό τύπο κατά τη διάρκεια του Α΄Π.Π. προέρχονται από το Κανδυλάκη, Μ. (2015). *Ο τύπος της Θεσσαλονίκης στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τον τύπο της Θεσσαλονίκης, βλ. σχετικά Κανδυλάκη, Μ. (1998 – 2008). *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Από την Τουρκοκρατία ως το 1967*. Τόμοι 4. Θεσσαλονίκη: University Studio Press και Αναστασιάδης, Γ., (1994). *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

²⁹⁴ Περισσότερα στο Μαυρομάτης, Β. (1997). Αύγουστος 1917. Η Θεσσαλονίκη στις φλόγες. *Ελληνικό Πανόραμα*, 133-157 και στο Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (2016). *Οχρωμένο στρατόπεδο, ανοχύρωτη πόλη. Η Θεσσαλονίκη στον Α Παγκόσμιο Πόλεμο. Καταστροφή και αναμόρφωση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

²⁹⁵ Πολλές από αυτές τις μυθοπλασίες παρήγαγαν ή συντηρούσαν και οι ίδιοι οι στρατιώτες της Στρατιάς της Ανατολής, όπως μπορεί να διαπιστωθεί σε πολλές αυτοβιογραφίες αυτών ή γράμματα.

²⁹⁶ Αναλυτικά οι εφημερίδες στο Κανδυλάκη, Μ. (2015). *ό.π.*, σ. 27. Για την ιστορία του τύπου της Θεσσαλονίκης βλ. σχετικά και Αννίδη, Θ. (1995). *Ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης. Επτά Ημέρες της εφημερίδας Η καθημερινή*. σ.σ. 2-32.

αποβίβαση των Αγγλογάλλων δημιουργήθηκαν νέες εφημερίδες, κυρίως ξενόγλωσσες με σκοπό την ενημέρωση των συμμαχικών στρατευμάτων και οι οποίες για προφανείς λόγους αγοράζονταν περισσότερο (εικόνα 35), αφού οι αθηναϊκές εφημερίδες έφθαναν στην πόλη με καθυστέρηση από την ημέρα της έκδοσης τους (Σατραζάνης, 2015: 18)²⁹⁷. Συνολικά, σύμφωνα με την λεπτομερή έρευνα του Κανδυλάκη, στη Θεσσαλονίκη εκδόθηκαν 40 ξενόγλωσσες εφημερίδες, 6 περιοδικά, σε 7 γλώσσες κατά τον Α΄ Π.Π.²⁹⁸, οι περισσότερες των οποίων ήταν βραχύβιες²⁹⁹ (Κανδυλάκης, 2015:80). Ο μεγάλος αυτός αριθμός εφημερίδων, οφείλεται από το 1915 και μετά, στη δημιουργία του Μακεδονικού Μετώπου και στην παρουσία χιλιάδων ξένων στρατιωτών, ενώ από το 1916 στην είσοδο των Γερμανών και των Βούλγαρων στη Καβάλα και τη Φλώρινα, ενισχύοντας ακόμη περισσότερο την πολιτική άσκησης προπαγάνδας.

Εικόνα 32 – Τα «μικρά αλάνια», που πουλούσαν εφημερίδες στη πόλη της Θεσσαλονίκης.

Αξιόλογες είναι οι μαρτυρίες στρατιωτών που πολέμησαν στο Μακεδονικό Μέτωπο, όπως αυτή του Λοχαγού Κανουντό το 1915, ο οποίος με απορία συνειδητοποιεί ότι τελικά ο Βενιζέλος ζει: «Ο καθένας για λογαριασμό του θεωρούσε ως το υπέρτατο αγαθό μια εφημερίδα και μια σαλάτα. Ωστε λοιπόν, δεν είχε πεθάνει ο Βενιζέλος; [...] Αντιλαμβανόμαστε πως ο κατάπλους μας εδωπέρα έχει ήδη προκαλέσει τα σχόλια του παγκόσμιου τύπου» (Σερέφας, 1991: 15), αλλά και η

²⁹⁷ Κάθε ημέρα στέλνονταν στο μέτωπο για διανομή 500 φύλλα κάθε ελληνικής εφημερίδας της Θεσσαλονίκης και της μοναδικής αθηναϊκής (της «Πατρίδας»). Εκτός από τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης, εφημερίδες στη διάρκεια του Α΄ Π.Π. εκδόθηκαν και σε άλλες επαρχιακές πόλεις της Μακεδονίας, όπως τη Φλώρινα (από τον Οκτώβριο του 1914 υπήρχε η εφημερίδα «Νέα Φλώρινα» και το 1916 για ένα εξάμηνο η εφημερίδα «Φλώρινα»), την Κοζάνη, την Έδεσσα, τις Σέρρες, τη Δράμα και την Καβάλα. Από το Κανδυλάκης, Μ. (2015). ό.π., σ.σ. 78-79.

²⁹⁸ Μέχρι την εγκατάσταση της Στρατιάς της Ανατολής είχαν εκδοθεί 7 εφημερίδες και περιοδικά, το 1916 εκδόθηκαν 17, το 1917 άλλες 9, και τέλος 4 το 1918. Από το Κανδυλάκης, Μ. (2015). ό.π., σ.σ. 80 - 81.

²⁹⁹ Αναλυτικά όλες οι εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στη Θεσσαλονίκη στον Α΄ Π.Π. στο Κανδυλάκης, Μ. (2015). ό.π., σ.σ. 76 – 81.

μαρτυρία ενός άλλου στρατιώτη για το εύρος των ξενόγλωσσων εφημερίδων και τους λιλιπούτιους πωλητές: «*Τα μικρά αλάνια – εικόνα 32 - που πουλούν τις εφημερίδες ξεγλιστρούν αφηφώντας τα γκαρσόνια κι ελίσσονται ακάθεκτα ανάμεσα απ' τα τραπέζια. Διαθέτουν κάθε εφημερίδα ή περιοδικό που μπορούσε να είναι δημοφιλές στο συμμαχικό στράτευμα. [...] Η σιγουριά με την οποία τείνουν την *La Vie Parisienne* στους νεαρούς Βρετανούς αξιωματικούς, είναι το ίδιο αξιοσημείωτη με το πώς προφέρουν τη φημισμένη *L' Independant*» (Σερέφας, 2015: 76).*

Τα προβλήματα των εφημερίδων ήταν πολλά. Τα κυριότερα αυτών ήταν η μη δυνατότητα διατήρησης ανταποκριτών στα μέτωπα του πολέμου και η έλλειψη πόρων για έγκυρη παροχή πληροφοριών, αναγκάζοντας τους να προωθούν ειδήσεις που προέρχονταν από ξένες εφημερίδες: «*Οι πολεμικοί ανταποκριταί είναι αποκεκλεισμένοι από όλους τους στρατούς. Οι ανταποκριταί οι ευρισκόμενοι εις τα πρωτεύουσας ή άλλας πόλεις δεν έχουν καμμίαν ελευθερίαν αλήθειας, διότι αι πηγαί των, τα επίσημα δηλαδή ανακοινωθέντα, είναι ύποπτα και διότι εν πάση περιπτώσει η λογοκρισία στραγγαλίζει ανηλεώς παν ίχνος ακρίβειας το οποίον δεν είναι γνήσιον τέκνον της επίσημου εμπνεύσεως*» (Κανδυλάκης, 2015: 36). Οι ανταποκριτές ως προς τη συλλογή και την αξιολόγηση πληροφοριών και την έγκαιρη και έγκυρη μετάδοση τους, επειδή δεν γίνονταν δεκτοί με ενθουσιασμό από τα στρατεύματα του μετώπου ή κινδύνευαν με συλλήψεις και απελάσεις από τα μέτωπα, πολλές φορές έγγραφαν για ένα γεγονός χωρίς να το έχουν δει, ή σε περίπτωση που ήταν «αυτόπτες μάρτυρες» ενός γεγονότος, προσπαθούσαν να μεταδώσουν το βαθύτερο νόημα του.

Επίσης, υπήρξε αυτολογοκρισία, για την προστασία του εθνικού συμφέροντος και της ορθότερης ενημέρωσης του κοινού, και κρατική λογοκρισία (όχι μόνο από της ελληνικές αρχές αλλά και αργότερα από τη Γαλλοαγγλική διοίκηση που υπήρξε στη Θεσσαλονίκη), δηλαδή η επιβολή περιορισμών στις δημοσιεύσεις, με ανάλογες ποινές για τυχόν παραβιάσεις. Από τις 8 Ιουλίου του 1914, πριν την έκρηξη του πολέμου, ήδη το Υπουργείο Εξωτερικών απαγόρευσε τη διαβίβαση στο εξωτερικό ειδήσεων περί ημετέρων στρατιωτικών και ναυτικών, λογοκρισία σε ξενόγλωσσες εφημερίδες, λογοκρισία στα τηλεγραφήματα³⁰⁰ και απαγόρευση έκδοσης παραρτημάτων εφημερίδων (Κανδυλάκης, 2015: 39).

Ο πολεμικός ανταποκριτής Richard Harding Davis, αναφέρει ότι συχνά οι λογοκριμένες ανταποκρίσεις που έφθαναν στο Λονδίνο ταυτίζονταν με τα αρχικά κείμενα μόνο στους συνδέσμους και τις αντωνυμίες (Μιχαηλίδης, 2015β).

³⁰⁰ Ο τηλεγράφος ήταν από την αρχή του πολέμου, ένα μέσο που προβλημάτιζε τόσο τις ελληνικές όσο και τις συμμαχικές αρχές. Ήταν το πρώτο μέσον στο οποίο επιβλήθηκαν περιορισμοί και έμμεση μορφή λογοκρισίας. Οι ελληνικές αρχές επέβαλαν περιορισμούς στον αριθμό και στον όγκο των αποστελλομένων τηλεγραφημάτων και απαγορεύσεις ακόμη και στα επίσημα έγγραφα των Προξενείων, ενώ το Γαλλικό Στρατηγείο διαμαρτυρήθηκε πολλάκις γιατί οι επικοινωνίες με τις μονάδες καθυστερούσαν μέχρι και πέντε ώρες. Επίσης τέθηκε απαγόρευση να μην διαβάζονται τηλεγραφήματα μετά τα μεσάνυχτα γιατί είναι δύσκολος ο έλεγχος τους και η αποστολή τους να είναι κρυπτογραφημένη. Η λογοκρισία των τηλεγραφημάτων και των ανταποκριτών, όσον αφορά τις δυνάμεις της Αντάντ, που στέλνονταν από τη Θεσσαλονίκη δεν γινόταν επί τόπου αλλά στη Μάλτα, τη Ρώμη, το Παρίσι και το Λονδίνο. Αυτό γινόταν γιατί η Ελλάδα διατηρούσε ουδετερότητα. Ο στρατηγός Σαράιγ από την αρχή της ανάληψης της διοίκησης του Στρατού της Ανατολής, αναζητούσε τρόπο ελέγχου του Τηλεγραφείου.

Επιπροσθέτως, στις 27 Σεπτεμβρίου του 1914, ο Αλφρέντ Καπί αστειευόμενος, αναφέρει ότι *«Αν δεν ανέφερε κάποιος στα γραπτά του τις αρχές, την κυβέρνηση, την πολιτική...τις τράπεζες, τους τραυματίες, τις κτηνωδίες των Γερμανών ή τις ταχυδρομικές υπηρεσίες, μπορούσε να εκφράσει οτιδήποτε ήθελε ελεύθερα, με την άδεια δύο ή τριών λογοκριτών»* (Ferguson, 2006: 439).

Τον Σεπτέμβριο του 1915 κηρύχτηκε ο Στρατιωτικός Νόμος³⁰¹ σε όλους τους νομούς της Μακεδονίας με τις πρώτες σαφείς οδηγίες εφαρμογής του Στρατιωτικού Νόμου - Λογοκρισίας να αναφέρονται στην εγκύκλιο του Υπουργείου Εξωτερικών - Τμήμα Τύπου, στις 13 Σεπτεμβρίου του 1915³⁰². Η αποβίβαση των Αγγλογάλλων στη Θεσσαλονίκη και η διοικητική τους εγκατάσταση, όπως υποστηρίζει ο Κανδυλάκης τους παρείχε το δικαίωμα της *manu militaris* (της στρατιωτικής βίας), το να μπορούν δηλαδή να λειτουργούν δικά τους στρατοδικεία, με επιβολή ακόμη και θανατικών ποινών. Το Γαλλικό Στρατηγείο στις αρχές του 1916 χρησιμοποίησε αυτό το δικαίωμα για επεμβάσεις στον Τύπο, με την αφαίρεση λέξεων, παραγράφων ή ολόκληρων κυρίων άρθρων και κειμένων, την οριστική ή μερική παύση της εκδόσεως εφημερίδων, την αναβολή δημοσίευσης κειμένου και την απέλαση δημοσιογράφων (Κανδυλάκης, 2015: 43).

Κάποια παραδείγματα εφαρμογής λογοκρισίας και παύσεως εφημερίδων μετά από διαταγές του συμμαχικού στρατηγείου, έγιναν: α) υπήρξε απαγόρευση εφημερίδας για δημοσίευση είδησης μετακίνησης στρατιωτικών τμημάτων, είδηση που θα έβλαπτε τα συμμαχικά συμφέροντα, β) απαγόρευση εφημερίδας γιατί έγραψε ότι σε κάποιον βομβαρδισμό σκοτώθηκαν 200 Άγγλοι, γ) απαγόρευση εφημερίδας γιατί δημοσίευσε την είδηση ότι μια γαλλική Μεραρχία μετέφερε την έδρα της στην περιοχή του Κιλκίς, δ) παύση εφημερίδας επειδή αμφισβήτησε την είδηση ότι καταρρίφθηκε ένα Ζέπελιν από τα συμμαχικά στρατεύματα, και ε) παύση εφημερίδων με την αιτιολόγηση *«επεικώς, ως μη συμμορφωθείσα προς τας διατάξεις του στρατιωτικού νόμου»*. Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του Βασιλείου Μεσολογγίτη, για την έκδοση της εφημερίδας Άγκυρα τα έτη 1915-1918: *«Έζησε πάλιν πέντε-εξ μήνας, αλλά επειδή η λογοκρισία ήτο αυστηρά πλέον και αι έκτακτοι εκδόσεις απηγορεύοντο [...] ανέστειλε την έκδοσίν της»* (Κανδυλάκης, 2012: 26).

Ο Demm, υποστηρίζει ότι ο προσηλυτισμός εφημερίδων για διάδοση προπαγανδιστικού υλικού σε ουδέτερες χώρες ήταν πολύ πιο εύκολος από ό,τι θα περίμενε κανείς, έναντι φυσικά κατάλληλης πληρωμής (Demm, 2016). Για παράδειγμα, η Γερμανία στην Ελλάδα (με πρωταγωνιστή τον Γερμανό βαρόνο Σενγκ) εξαγόραζε ή απλώς χρηματοδοτούσε αθηναϊκές αντιβενιζελικές εφημερίδες με στόχο τη δημοσίευση σκανδαλώδη και φιλογερμανικών άρθρων, φαινόμενο γνωστό ως *«αργυρώνητος Τύπος»* (Κανδυλάκης, 2012: 44). Η Tynaire Marcelle κατά την παρουσία της στη Θεσσαλονίκη αναφέρει: *«Οι πληρωμένες από τον βαρόνο Σενγκ εφημερίδες υπενθυμίζουν, πράγματι, κάθε μέρα στον ελληνικό λαό ότι δήθεν καταστρατηγούμε την εθνική κυριαρχία της χώρας τους»* (Tynaire, 2008: 49). Από τη

³⁰¹ Όλο το κείμενο του στρατιωτικού νόμου στην εφημερίδα Μακεδονία στις 18-9-1915.

³⁰² Αναλυτικά οι οδηγίες τις εγκυκλίου στο Κανδυλάκης, Μ. (2015). ό.π., σ. 41.

πλευρά της Γαλλίας, πρωταγωνιστής ήταν ο Γάλλος πλοίαρχος Ροκφέιγ, που με διπλωματικές δολοπλοκίες και κινήσεις παρασκηνιακές προσπαθούσε να διατηρήσει το γόητρο της χώρας του.

Εικόνα 33 - Η εφημερίδα Άγκυρα (22-5-1916) για το Γαλλικό Στρατιωτικό νόμο που κηρύχτηκε την ημέρα της ονομαστικής εορτής του Βασιλέως³⁰³

Στις 21 Μαΐου του 1916, ο στρατηγός Σαράιγ κήρυξε στρατιωτικό νόμο (παλιό ημερολόγιο 14 Ιουλίου 1917 – ημέρα εθνικής γαλλικής εορτής) **εικόνα 33**, και με στρατιωτικές δυνάμεις κατέλαβε το τηλεγραφείο, το λιμάνι, το διοικητήριο, το γραφείο τύπου (αναλυτικά στο 4^ο Κεφάλαιο). Στα απομνημονεύματα του θα πει: «*Του λοιπού, οι Έλληνες εν Θεσσαλονίκη δεν εβασίλευον πλέον ως κυρίαρχοι*» (Sarraïl, 1920). Σε έκθεση αναφοράς τους διευθυντή του Γραφείου Τύπου Θεσσαλονίκης Ι. Ιωσήφ αναφέρεται ότι το Γραφείον Τύπου «*καταργείται, του δικαιώματος της λογοκρισίας περιεχομένου εις τας Γαλλικάς αρχάς και ότι λαμβανόμενα μέτρα σκοπόν έχουσιν ουχί την κατάλυσιν των ελληνικών αρχών αλλά την ασφάλειαν των συμμαχικών στρατευμάτων*» (Κανδυλάκης, 2015: 50). Επίσης, ο αρχηγός των

³⁰³ Η εφημερίδα Άγκυρα εκδόθηκε το 1915. Εικόνα από το Κανδυλάκης, Μ. (2015). ό.π., σ. 51.

ολάκερη πάνω στο πεζοδρόμι. Τα φωτογράφιζαν και τα κινηματογραφούσαν όλη μέρα. Τα βγάλανε και κάρτ- ποστάλ» (Μυριβήλης, 1924: 77). Επίσης, προπαγάνδα των Γάλλων έγινε μετά την πυρκαγιά του 1917, όταν διέδωσαν παντού τη δημιουργία καταυλισμών πυροπαθών, όπου οι Σύμμαχοι μοίραζαν ψωμί και Γαλλίδες κυρίες ραπτομηχανές – για αυτό και υπάρχουν πολλές φωτογραφίες από την S.P.C.A.O. από την Θεσσαλονίκη με τους πυροπαθείς και τους πρόσφυγες (Χεκίμογλου, 2012).

Ο Σαράιγ με το Γαλλικό Στρατιωτικό Νόμο ήθελε την εφαρμογή ελέγχου λογοκρισίας σε όλες τις εγχώριες εφημερίδες που εκδίδονταν στα ελληνικά, γαλλικά, εβραϊκά και τουρκικά, ενώ στα ρωσικά, στα αγγλικά, στα ιταλικά και στα σερβικά τη λογοκρισία θα ασκούσαν τα ίδια τα επιτελεία τους. Φυσικά, την τελική κρίση την είχε πάντα ο ίδιος. Η συνεχής παρουσία δύο αποσπασμένων Γάλλων αξιωματικών στα γραφεία της λογοκρισίας, ελέγχοντας κείμενα και δοκίμια για να διαπιστωθεί η εφαρμογή των οδηγιών του Γενικού Στρατηγείου, αφήνει να εννοηθεί ότι τελικά γινόταν έλεγχος της ελληνικής λογοκρισίας και όχι του Τύπου (Κανδυλάκης, 2012).

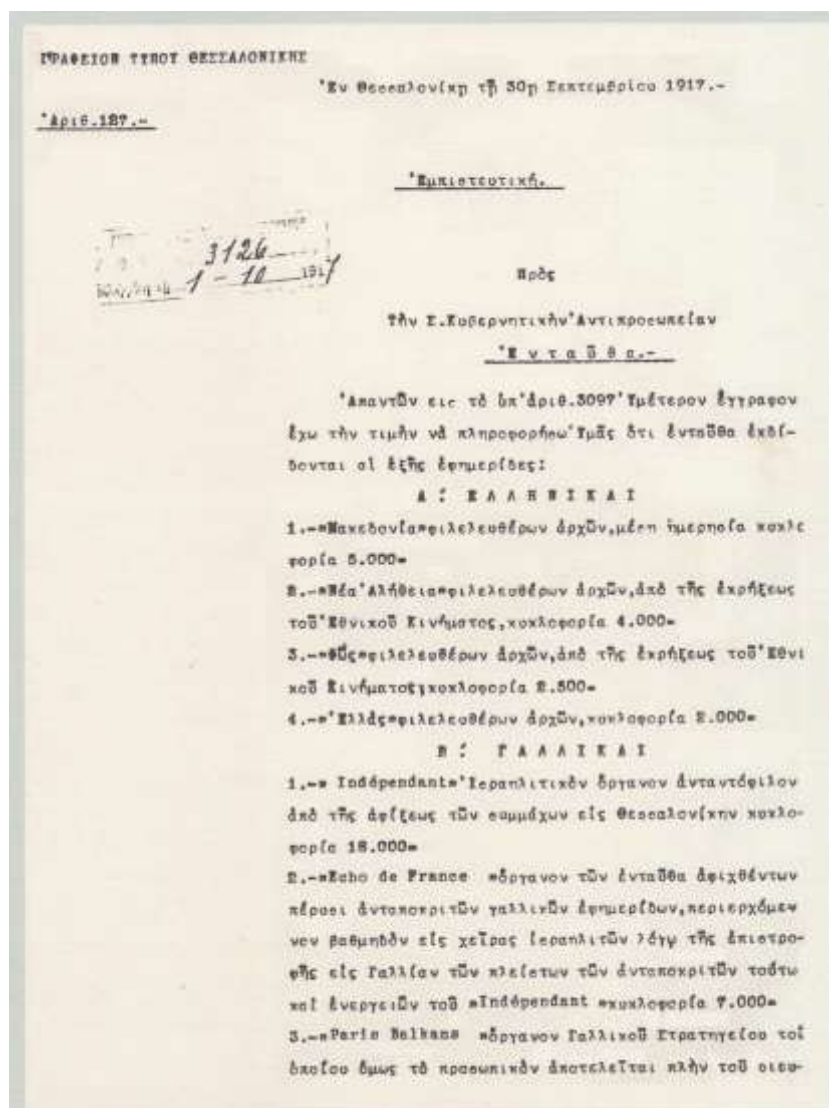
Εικόνα 35 - Άγγλοι στρατιώτες στα χαρακώματα διαβάζουν την εφημερίδα τους (The Balkan News³⁰⁵), καπνίζουν, αστειεύονται και περιμένουν να κινητοποιηθεί το Μακεδονικό Μέτωπο³⁰⁶.

Μετά την παρέμβαση του πρωθυπουργού πλέον Ελευθέριου Βενιζέλου και την αντικατάσταση του στρατηγού Σαράιγ, η προληπτική λογοκρισία εφημερίδων πέρασε στα χέρια των ελληνικών στρατιωτικών αρχών. Η ελληνική προληπτική λογοκρισία επίσημα επιβλήθηκε στις 19 Απριλίου 1918, αρκετά μετά την κήρυξη του πολέμου της Ελλάδας στο πλευρό της Αντάντ και συνεχίστηκε και μετά την ανακωχή του 1918. Στόχος της ελληνικής λογοκρισίας ήταν ειδήσεις που θα είχαν επιβλαβή

³⁰⁵ Αγγλική εφημερίδα, ιδιοκτησία των διευθυντών του Independent, κυκλοφορίας 25.000 φύλλων. Κυκλοφορούσε από το Νοέμβριο του 1915 ως το Μάιο του 1919.

³⁰⁶ Εικόνα από το Κανδυλάκης, Μ. (2015). ό.π., σ. 79.

επίδραση στην κοινή γνώμη δεν έπρεπε να δημοσιευτούν ή να δημοσιευτούν μόνο όταν θα έχουν ακυρωθεί από άλλες «νεότερες ή ευνοϊκότερες» (Κανδυλάκης, 2012: 72).

Εικόνα 36 - Περιγραφή και καταγραφή του Τύπου της Θεσσαλονίκης σε λεπτομερή εμπιστευτική Έκθεση του Γραφείου Τύπου Θεσσαλονίκης (30 -9-1917), με υπογραφή του Δ/τη Στυλ. Πρωτονοτάριου, για την κίνηση, την κυκλοφορία, την πολιτική στάση των εφημερίδων³⁰⁷.

³⁰⁷ Εικόνα από το Κανδυλάκης, Μ. (2015). ὀ.π., σ. 75. Αναλυτικά ολόκληρο το κείμενο στο ίδιο, σ.σ. 76 - 78.

Διαπιστώσεις Α΄ Μέρους

Ο Μεγάλος Πόλεμος εναποτέθηκε στην ιστορία της φωτογραφίας ως ένα σημαντικό γεγονός. Έγινε μέρος της μαζικής κουλτούρας, πρόβαλε τη προπαγάνδα ως όπλο, την επικοινωνία με την ευρεία έννοια, την καταλληλότητα των υψηλότερων πολιτικών και στρατιωτικών οργάνων των διαφόρων διεθνών δυνάμεων. Μπήκε σε κάθε σπίτι, σε όλο τον κόσμο, μετατρέποντας την παραδοσιακή εικόνα του στρατιώτη στο πεδίο της μάχης και του πολέμου (Guillot, 2014β).

Μια φωτογραφία το 1914 – 1918 αποτυπώνει τον κόσμο σε καιρώ πολέμου, μια στιγμή από τη δίνη των ανδρών, τα όπλα, την ταλαιπωρία και την καταπολέμηση της. Αλλά, η φωτογραφία έχει και άλλες λειτουργίες: προσπαθεί να εκθειάσει, να καθησυχάσει, να ενημερώσει ή αντίθετα να εξαπατήσει και να χειριστεί τα γεγονότα που διαδίδονται (Guillot, 2014α). Πολλαπλές λειτουργίες οι οποίες μετέτρεψαν στον Α΄Π.Π. τη φωτογραφία σε ένα «νέο ισχυρό όπλο», χρήση που επικυρώνεται στη τοποθέτηση του Ernst Jünger, το 1936, μιλώντας για τη φωτογραφία που ερασιτεχνικά άσκησε στη διάρκεια του Α΄Π.Π.: *«Η φωτογραφία είναι ένας τρόπος για να διορθώσουμε τα πράγματα που δίνουν τα πολύτιμα ντοκουμέντα. Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν το πρώτο μεγάλο γεγονός που πρέπει να καταχωρηθεί καθώς ... ότι η φωτογραφία είναι ένα όπλο. [...] Η θέαση είναι μια πράξη επιθετική [...] Μια κατάσταση μάχης μπορεί να γίνει ασυγκράτητη από τη στιγμή που θα καταγράψει στο στιγμιότυπο ενός εναέριου παρατηρητή (οπερατέρ)»* (Guillot, 2014β).

Στη Γαλλία, πριν την έναρξη του πολέμου η εξέταση της πιθανότητας χρήσης της φωτογραφίας ως εργαλείου για την ενημέρωση του κοινού ή για προπαγανδιστικούς σκοπούς, δεν υπήρχε. Στάση, που δεν άλλαξε ούτε με την έναρξη του πολέμου επειδή τόσο η πολιτική όσο και η στρατιωτική εξουσία της Γαλλίας δεν σκέφτονταν τη χρήση της φωτογραφίας προς όφελος του αγώνα κατά της Γερμανίας, θεωρώντας ότι η απειλή δεν ήταν άμεση (Guillot, 2014α). Η Γαλλία μπορεί να έγινε η πρώτη χώρα που επίσημα δημιούργησε το 1915 ένα στρατιωτικό φωτογραφικό και κινηματογραφικό τμήμα, αλλά στην πραγματικότητα απλά αντέδρασε και απάντησε στη πρωτοβουλία των Γερμανών. Οι Γερμανοί αναγνωρίζοντας αμέσως τις δυνατότητες της φωτογραφίας ως μέσο προπαγάνδας, δημιουργώντας μια ομάδα μη στρατιωτικών φωτογράφων από τον Τύπο, πλημμύρισαν πολύ γρήγορα την Ευρώπη με φωτογραφίες που υπέθαλπαν την αξιοπιστία της Γαλλίας στοχεύοντας στην προσέγγιση των ουδέτερων χωρών με την πλευρά των Κεντρικών Δυνάμεων (Lograin, 2017).

Ποια είναι η εικόνα του πολέμου όμως, που επιτρεπόταν να διαδοθεί; Αυτό το ερώτημα ίσως απασχολούσε συνέχεια τους φορείς της λογοκρισίας, όταν έρχονταν αντιμέτωποι με τις φωτογραφίες που είχαν στα χέρια τους. Μια λογοκρισία, που εφαρμόστηκε από τις πρώτες ώρες του πολέμου σε πολλές χώρες και ειδικότερα στη Γαλλία, επειδή η ελευθερία του Τύπου κατά τη διάρκεια του πολέμου 1870-1871 επέφερε την ήττα των Γάλλων όταν ο Κάιζερ είχε περικυκλώσει το γαλλικό στρατό μετά από δημοσιευμένο άρθρο στην εφημερίδα *«Le Temps»*, που αποκάλυψε τη θέση

(Demm, 2016). Τα κίνητρα των απαγορεύσεων ως προς τις φωτογραφίες δεν έχουν πλήρως τεκμηριωθεί και σύμφωνα με κάποιους ιστορικούς, οι λόγοι της λογοκρισίας δεν είναι πάντα προφανείς (Guillot, 2017). Το μεγάλο ερώτημα που τίθεται, λοιπόν, είναι ότι αφού οι φωτογράφοι γνώριζαν τις συνθήκες της λογοκρισίας και άρα τι έπρεπε ή δεν έπρεπε να φωτογραφίσουν και πολλές φορές και οι ίδιοι αναγκάζονταν να αυτολογοκριθούν, ειδικά σε θέματα νεκρών στρατιωτών, γιατί συνέχιζαν να βγάζουν τόσες πολλές φωτογραφίες; Η απάντηση επικυρώνεται από τον τρίτο σκοπό της δημιουργίας του τμήματος το 1915 *«για τη δημιουργία ενός αξιόλογου αρχείου που θα καταθέτει την ιστορία του πολέμου και θα μπορεί μελλοντικά να μελετηθεί»* (Guillot, 2010, 2014β).

Ως προς τη Λογοκρισία

Η λογοκρισία στον Α΄ Π.Π. ήταν άρρηκτα συνδεδεμένη με την προπαγάνδα, επιδίωκε τη μυστικότητα σχετικά με τις επιχειρησιακές πτυχές της στρατιωτικής δραστηριότητας. Όπως έγραψε στο ημερολόγιό του ο Κλεμανσώ το Σεπτέμβριο του 1914 *«Κάθε λογικός άνθρωπος θα καταλάβει ότι η λογοκρισία μπορεί να εφαρμοστεί μόνο σε στρατιωτικά θέματα»*. Η λογοκρισία δεν εφαρμόστηκε όμως μόνο για την απαγόρευση της διάδοσης στρατιωτικών πληροφοριών τις οποίες ο «εχθρός» θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει για να κερδίσει τον πόλεμο. Όταν δεν καλύφθηκαν οι στρατιωτικές ανταρσίες των στρατευμάτων του 1917 στη Γαλλία, ο Κλεμανσώ παραδέχτηκε ότι η λογοκρισία τελικά ίσχυσε και για *«διπλωματικές και στρατιωτικές πληροφορίες που πιθανόν μπορούν να διαταράξουν την εσωτερική ειρήνη»* και άρα στη διατήρηση της ψευδαίσθησης της «Ιερής Ένωσης» στα μάτια των Γάλλων (Guillot, 2014α).

Το αν πέτυχε ή όχι η λογοκρισία, ο Ferguson θεωρεί ότι σε καμία χώρα η λογοκρισία δεν έγινε σε ολοκληρωτική κλίμακα και δεν ήταν αποτελεσματική (Ferguson, 2006). Για παράδειγμα, στη Γαλλία επέτρεψαν πολλά περιοδικά και εφημερίδες να δημοσιεύσουν άρθρα και εικόνες, όπως η φωτογραφία που δημοσιεύτηκε στην *Le Miroir* στις 25 Ιουνίου του 1916 (εικόνα 1), ενώ από την άλλη πλευρά οι Γερμανοί ποτέ δεν απαγόρευαν τη δημοσίευση στρατιωτικών ανακοινωθέντων των Συμμάχων στις γερμανικές εφημερίδες. Η λογοκρισία ίσως να πέτυχε να κρατήσει αρκετά στοιχεία μυστικά, όπως το γεγονός ότι οι Γερμανοί δεν ήξεραν τίποτα για τις γαλλικές ανταρσίες του 1917, κάτι που ίσως να μην το γνώριζαν και οι ίδιοι οι Γάλλοι (Ferguson, 2006· Luckhurst, 2016).

Οι επίσημες φωτογραφίες των φωτογράφων του S.P.C.A. μπορεί να μην κάλυψαν πλήρως κάθε στιγμή, αλλά παρείχαν μία αναπαράσταση του πολέμου: οι συνθήκες και οι στόχοι παραγωγής που παρέχονταν στους αποδέκτες των εικόνων επιδίωκαν την αποτροπή οποιασδήποτε υπόνοιας τυχόν εξυπηρέτησης κάποιου άλλου λόγου πέρα από αυτό που επιθυμούσε ο παραγωγός και την αποφυγή οποιαδήποτε παρερμηνείας αυτών. Κάθε εμπόλεμο κράτος, μέσα από τις εικόνες, ακόμα και τις λογοκριμένες, καθρέφτιζε τα συμφέροντά του, σε αντίθεση με εκείνα των εχθρών του. Ωστόσο, κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών, όλοι αντιπροσώπευαν τα ίδια, που

δεν ήταν άλλα πέρα από τη βία του πολέμου και τις επιπτώσεις του στις κοινωνίες στις αρχές του εικοστού αιώνα (Demm, 2016).

Ως προς τη προπαγάνδα

Από τη πλευρά της η προπαγάνδα ίσως να πέτυχε κάτι, όπως καταδεικνύουν τα υψηλά νούμερα εισπράξεων των ταινιών και οι πωλήσεις παιχνιδιών και βιβλίων (Ferguson, 2006). Ο Demm από τη δική του πλευρά, θεωρεί ότι η αποδοχή και η απόρριψη της προπαγάνδας διακυμάνθηκε στο χρόνο, ανάλογα με την προσφορά και την στρατιωτική κατάσταση, από τον πρώιμο ενθουσιασμό του 1914 ως την αυξανόμενη απογοήτευση του 1916/1917. Παράδειγμα, το ηθικό των πολιτών του Βερολίνου παρέμεινε σταθερό ως το φθινόπωρο του 1915, βελτιώθηκε σημαντικά μετά από κάθε στρατιωτική επιτυχία, κορυφώθηκε στις αρχικές επιθέσεις του Λούντεντορφ την άνοιξη του 1918 και έφθασε στο χαμηλότερο σημείο μετά την καταστροφική ήττα της Γερμανίας τον Αύγουστο του 1918. Αντίθετα, την ίδια χρονιά οι χώρες της Αντάντ από τη γενική απελπισία πολύ γρήγορα εμφάνισαν σημάδια πλήρους αισιοδοξίας. Συνεπώς, όλοι αντιδρούν στην προπαγάνδα ανάλογα με το πλαίσιο ή την ιδιοσυγκρασία τους, ανάλογα με τις επιρροές της κοινωνικής τάξης τους, το κοινωνικό περιβάλλον τους και τις πολιτικές τους πεποιθήσεις, το βαθμός απογοήτευσης στη χώρα τους, την προσωπική τους κατάσταση, καθώς επίσης και από το παράγοντα χρόνο (Demm, 2016· Ridell, 2014).

Αυτό που δεν είναι ξεκάθαρο, σχετίζεται με το κατά πόσο ή όχι επηρεάστηκαν οι φίλιες ή ουδέτερες χώρες, αφού κάθε χώρα μπήκε στον πόλεμο για δικό της σκοπό, όπως για παράδειγμα οι ΗΠΑ (εισήλθαν στον πόλεμο ως αντίδραση στην οργή του υποβρυχίου πολέμου που ξεκίνησε από τη Γερμανία και τη βύθιση του επιβατηγού πλοίου Lusitania), και δεν δαπανήθηκαν αδίκως πολλά χρήματα στη προσέγγιση χωρών, όπως της Ιταλίας και της Ελλάδας (Ferguson, 2006· Ridell, 2014).

Ως προς την άποψη ότι μεταξύ των δύο πλευρών υπήρξε βαθιά διαφορά ως προς τις τεχνικές προπαγάνδας, σύμφωνα με τον Ferguson (2006: 430) δεν ισχύει κάτι τέτοιο γιατί: α) σε καμία χώρα ο τύπος δεν περιορίστηκε εντελώς, αλλά ούτε και επιβλήθηκε ποτέ ομοιομορφία στην παρουσίαση των γεγονότων, β) οι θεσμοί για τη λογοκρισία και τη διαχείριση των ειδήσεων στήθηκαν πολύ γρήγορα και άρα δεν λειτούργησαν αποτελεσματικά, γ) η περισσότερη προπαγάνδα απευθυνόταν στα ουδέτερα κράτη και ελάχιστα στους ίδιους τους άνδρες που πολεμούσαν.

Εικόνα 1 - Νεκροί στρατιώτες στοιβαγμένοι όλοι μαζί μετά την μάχη της Malancourt. Ο τίτλος γράφει: Στη πρώτη γραμμή στο Malancourt κατά τη διάρκεια της μάχης. Η εικόνα εκτυπώθηκε στην εφημερίδα Le Miroir στις 25 Ιουνίου του 1916. Πηγή: Gallica.

Η προπαγάνδα του ψεύδους δεν λαμβάνονταν υπόψη από εκείνους που πολεμούσαν, αν και προσπαθούσαν να ενημερωθούν μέσα από τον έντυπο τύπο, γιατί γνώριζαν καλύτερα από όλους τι κρυβόταν πίσω από τη σιωπή της αλήθειας. Η απομυθοποίηση των πληροφοριών προήλθε κυρίως από στρατιώτες, όταν άρχισαν να στέλνουν στον έντυπο εικονογραφημένο τύπο, τις αφηγήσεις και τις φωτογραφίες τους. Οι στρατιώτες γνώριζαν από προσωπική εμπειρία τα όσα διαδραματίζονταν στη πρώτη γραμμή, σε σχέση με τους πολίτες στα μετόπισθεν, που χρειάστηκε ένας χρόνος για να μάθουν.

Οι στρατιώτες διάβαζαν μανιωδώς εφημερίδες (750.000 αντίγραφα καθημερινά), αλλά επειδή σε καμία περίπτωση δεν συμφωνούσαν με αυτά που διάβαζαν και επειδή επιδίωκαν τόσο τη διαβεβαίωση όσο και την αιτιολόγηση των γεγονότων (Nelson, 2014), ξεκίνησαν στα χαρακώματα να παράγουν δικές τους εφημερίδες (75.000 με 132.000 αντίγραφα το μήνα), όπως το «Wipers Times», ένα σατιρικό περιοδικό που δημοσιεύτηκε από βρετανούς στρατιώτες που αγωνίζονταν στην Ύπρ (Luckhurst, 2016). Από τις 400 εφημερίδες των χαρακωμάτων (**εικόνα 2**) που γράφτηκαν εντός των ζωνών της Γαλλίας, οι μισές γράφτηκαν από μη αξιωματικούς όπως η Trenchman Echo του Δεκανέα Guillaume Apollinaire και ελάχιστες από αξιωματικούς, με την άδεια των ανωτέρων τους που μερικές φορές τους λογόκριναν, κυρίως για θέματα στρατιωτικών πληροφοριών (Tepperberg, 2014).

Οι εφημερίδες των στρατιωτών παρέχουν πολλές πληροφορίες σχετικά με το τι ήθελαν να διαβάσουν οι στρατιώτες και τι στην πραγματικότητα διάβαζαν (Nelson, 2014). Η κοινή γνώμη συνεπώς, διαμορφώθηκε, κατασκευάστηκε και κατακτήθηκε, αλλά και αντιστάθηκε και διέφυγε από προσπάθειες χειραγώγησης (Ridel, 2014). Ο Ferguson θεωρεί ότι η καλύτερη προπαγάνδα και η αποτελεσματικότερη είναι αυτή που μεταδίδει την αλήθεια, ηθικά στο οποίο οι χώρες της Αντάντ ήταν ανώτερες των Κεντρικών Δυνάμεων στον Α΄Π.Π., διαδίδοντας την αλήθεια ως προς τις ακρότητες που έγιναν στο Βέλγιο αλλά και τη βύθιση του εμπορικού πλοίου Lusitania, τονώνοντας την προθυμία και το ηθικό των στρατιωτών τους για πόλεμο, επιφέροντας το νικηφόρο αποτέλεσμα (Ferguson, 2006: 480).

Εικόνα 2 - Différents journaux de tranchées (Διάφορες εφημερίδες των χαρακωμάτων). MAP/2008.

Ως προς τα μητρώα του S.P.C.A.

Τα μητρώα του S.P.C.A. για τον Α΄Π.Π. υπάρχουν εις διπλούν για κάθε σειρά και διατηρούνται σε δύο μέρη, με τις δύο συλλογές να είναι συμπληρωματικές. Το ένα μητρώο υπάρχει στο Υπουργείο Πολιτισμού της Γαλλίας και μπορεί να ερευνηθεί από τη βάση δεδομένων «*Memoire*» της Βιβλιοθήκης Πολυμέσων Αρχιτεκτονικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς (M.A.P.). Το άλλο μητρώο υπάρχει στην E.C.P.A.D (l'Établissement de communication et de production audiovisuelle de la Défense – Ίδρυμα Επικοινωνίας και Οπτικοακουστικής Παραγωγής) του Υπουργείου Αμύνης και μπορεί να ερευνηθεί δια ζώσης στο φρούριο IVRY, όπου στεγάζεται η E.C.P.A.D.

Συνολικά, για τον Α΄Π.Π., στη βάση δεδομένων της M.A.P. υπάρχουν 30.721 φωτογραφίες, εκ των οποίων 5.169 σχετικές με την επιλογή «*Localisation – τοποθεσία*» Ελλάδα, ενώ στην E.C.P.A.D. υπάρχουν 90.000 κλισέ (cliché), προϊόν του τμήματος, 28.000 αρνητικά που στάλθηκαν ως δωρεές από 1777 φορείς (ιδιώτες)

και 2000 φιλμ (Guillot, 2010), εκ των οποίων 1900 φωτογραφίες και 138 φιλμ σχετικά με την επιλογή «*Localisation – τοποθεσία*» Ελλάδα.

Ως προς το Φωτογραφικό και Κινηματογραφικό Τμήμα της Ανατολής

Φωτογραφίες και φιλμ σχετικά με την καταγραφή της Ελλάδας στον Α΄Π.Π., που μπορούν να εντοπιστούν στα δύο μητρώα, παρήχθησαν από το S.P.C.A.O., παράρτημα του κεντρικού τμήματος της Γαλλίας στο Μακεδονικό Μέτωπο, με έδρα την πόλη της Θεσσαλονίκης. Το S.P.C.A.O. ξεκίνησε να στελεχώνεται από την πρώτη στιγμή της αποβίβασης των Αγγλογάλλων το 1915 στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και στεγάστηκε σε μία βίλα στην περιοχή των εξοχών.

Το τμήμα στη πόλη της Θεσσαλονίκης οργανώθηκε, στελεχώθηκε και λειτούργησε, σχεδόν, όπως και το κεντρικό τμήμα της Γαλλίας. Σχεδόν, γιατί ο αριθμός των φωτογράφων που το απάρτιζαν δεν ήταν πάντα σταθερός σε όλη τη διάρκεια του πολέμου, επειδή αρκετοί φωτογράφοι ερχόντουσαν από τη Γαλλία στο Μακεδονικό Μέτωπο για να καλύψουν συγκεκριμένες αποστολές και ξαναέφευγαν, όπως ο φωτογράφος Fernand Cuville. Ο κύριος σκοπός της λειτουργίας του τμήματος στο Μακεδονικό Μέτωπο επικεντρώθηκε στη δημιουργία ενός φωτογραφικού και κινηματογραφικού αρχείου για προπαγάνδα, στρατιωτικές πληροφορίες και ιστορική καταγραφή των γεγονότων του Α΄Π.Π. για μελλοντική ιστορική έρευνα.

Οι φωτογράφοι στο Μακεδονικό Μέτωπο στις αποστολές δούλευαν ανά δύο, φωτογράφος και κινηματογραφιστής μαζί, καταγράφοντας τα ίδια θέματα, όπως γίνονταν και στη Γαλλία. Πολλές φορές όμως, το ίδιο άτομο, έκανε ταυτόχρονα και τα δύο, εξαιτίας του μικρού αριθμού στελεχών. Οι φωτογραφίες και τα φιλμ στέλνονταν στη Γαλλία και η διάδοση τους επιτρεπόταν μόνο αν έπαιρναν έγκριση από την επιτροπή της στρατιωτικής λογοκρισίας. Οι φωτογράφοι του S.P.C.A.O., όπως και οι συνάδελφοί τους, είχαν πάντα την υποχρέωση να κρύβουν το όνομά τους υπέρ της γενικής μνείας του τμήματος. Αν και τα στοιχεία τους υπάρχουν πίσω από τα φύλλα καταγραφής αποστολών και σε μεμονωμένες φωτογραφίες, μερικοί, ωστόσο, έγιναν περισσότερο γνωστοί από άλλους φέροντας ξεχωριστό κωδικό.

Οι φωτογράφοι του S.P.C.A.O., στην αρχή, περιορίστηκαν σε αποστολές στα μετόπισθεν. Επιδόθηκαν στην καταγραφή διάφορων γεγονότων στρατιωτικής φύσεως, όπως την αποβίβαση ανδρών των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ και πολεμικού υλικού στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, την εκφόρτωση υλικού και υποζυγίων από τα πλοία, την μεταφορά και εγκατάσταση των στρατιωτών στα στρατόπεδα που δημιουργήθηκαν στη πόλη, το υλικό καταυλισμών, τα αποικιακά στρατεύματα που άρχισαν να καταφθάνουν και τις μετακινήσεις αυτοκινήτων και φορτηγών (Γιαννικοπούλου, 2007· Lemaire, 1997). Αυτό, που τους ενδιέφερε περισσότερο, ήταν να καταγράψουν τις εγγενείς δυσκολίες του Ανατολικού Μετώπου, του εφοδιασμού των στρατιωτών και της υγειονομικής περίθαλψης. Στις καταγραφές τους δεν υπάρχουν καθόλου εικόνες πραγματικής μάχης και νεκρών στρατιωτών.

Με τον άπλετο χρόνο που είχαν λόγω της στασιμότητας με την έλλειψη επί αρκετούς μήνες πολεμικών συγκρούσεων και τις ιδιαιτερότητες του Μακεδονικού Μετώπου, το ενδιαφέρον των φωτογράφων του S.P.C.A.O. μετατοπίστηκε σε άλλου είδους καταγραφές και αποστολές. Έτσι, κατέγραψαν την πόλη της Θεσσαλονίκης και τα περίχωρα της, την καθημερινή ζωή των στρατιωτών των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στα στρατόπεδα και στην πόλη της Θεσσαλονίκης, το «νόστο της Ανατολής», που συνέπαιρνε οπτικά τους φωτογράφους πραγματοποιώντας αποστολές σε διάφορες πόλεις της Μακεδονίας απαθανατίζοντας οτιδήποτε τους κινούσε την περιέργεια για τον πολιτισμό του ελληνικού λαού και τα ανατολίτικα τοπία. Επίσης, κατέγραψαν τον βομβαρδισμό και την κατάρριψη του Ζέπελιν στη Θεσσαλονίκη το 1916, τη Μεγάλη Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης το 1917 και πραγματοποίησαν μια πληρέστερη φωτογραφική καταγραφή σε διάφορες μονές του Αγίου Όρους (εντοπίζονται 2177 φωτογραφίες στη Μ.Α.Ρ.). Τέλος, συνεργάστηκαν με την Αρχαιολογική Υπηρεσία της Στρατιάς της Ανατολής, την συμμαχική αεροπορία και το τμήμα των ζωγράφων που δραστηριοποιούνταν παράλληλα στο Μακεδονικό Μέτωπο.

Όπως υποστηρίζει ο Challéat, το φωτογραφικό υλικό του S.P.C.A.O. μας επιτρέπει να συνδέσουμε πολλά ευρήματα και τεκμήρια που αφορούν τον Α΄ΠΠ και την παρουσία των στρατιωτών και των διάφορων υπηρεσιών στο Μακεδονικό Μέτωπο. Συλλογές, που δεν αποτελούν στην πραγματικότητα μόνο ίχνη της δραστηριότητας του γαλλικού στρατού από την αρχή του 20^{ου} αιώνα, αλλά μπορούν επίσης να τεκμηριώσουν θέματα κοινωνικής, πολιτικής και πολιτιστικής ιστορίας (Challéat, 2008). Ειδικά, για κάποιον που θέλει να ερευνήσει τις επιχειρήσεις στον βαλκανικό χώρο και να γνωρίσει τη Μακεδονία και τις άλλες πόλεις της περιόδου, το έργο που άφησε το S.P.A. είναι πολύτιμο, αρκεί να μην μελετηθεί μονόπλευρα, αγνοώντας κανείς τους πρωταρχικούς σκοπούς για τους οποίους δημιουργήθηκε.

Δυστυχώς το τμήμα και άρα και τα στελέχη του, στο Μακεδονικό Μέτωπο, ως προς τη λειτουργία και τις διαδικασίες λήψεων, επηρεάστηκε από την πολύπλοκη κοινωνικοπολιτική κατάσταση που επικρατούσε στο εσωτερικό της Ελλάδας κατά τον Α΄ Π.Π. με τα δύο εσωτερικά αντίπαλα στρατόπεδα που δημιουργήθηκαν σχετικά με τον προσανατολισμό της χώρας. Το τμήμα, για λόγους προπαγάνδας, αλλά και δημιουργίας ενώ πλούσιου αρχειακού υλικού για μελλοντικές μελέτες, ακολούθησε όσο οι συνθήκες το επέτρεπαν, τις ελληνικές εσωτερικές εξελίξεις που επέφερε ο «Εθνικός Διχασμός».

Η παρουσία των συμμαχικών δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη, η παρουσία του Στρατηγού Σαράιγ και τα συμφέροντα των Αγγλογάλλων, για την εμπλοκή ή μη της Ελλάδας στον Α΄Π.Π. και της αποπομπής του βασιλιά εξαιτίας της φιλογερμανικής του στάσης, επηρέασαν τις φωτογραφικές αποστολές του τμήματος. Στο αρχείο γίνεται διακριτή η προστασία της εικόνας της Γαλλίας (και των άλλων συμμάχων), από την παρουσία αλλά και την απουσία της, στην πολύπλοκη κοινωνικοπολιτισμική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα, γέροντας σε κάθε λήψη την πλάστιγγα υπέρ του Βενιζέλου και των συμμαχικών δυνάμεων και κατά του Βασιλιά και των οπαδών του. Στο αρχείο που παρήγαγαν οι φωτογράφοι του S.P.C.A.O. υπάρχουν

πολλές φωτογραφίες, από διαδηλώσεις, οπαδών του Βενιζέλου, που πραγματοποιήθηκαν σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, φωτογραφίες από την άφιξη του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη και την υποδοχή του από στρατιώτες/αξιωματικούς και πολίτες, ομαδικά πορτρέτα της Τριανδρίας και λοιπών πολιτικών και στρατιωτικών στελεχών αυτής, η καταγραφή της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης, η κατάληψη της Θεσσαλίας, η μετάβαση του Βενιζέλου στην Αθήνα και ο σχηματισμός της Νέας Κυβέρνησης το 1917 με την επίσημη είσοδο της Ελλάδας στον Α΄Π.Π., οι οποίες διαδόθηκαν στο εξωτερικό με αρκετά πρωτοσέλιδα και άρθρα σε Γαλλικές εφημερίδες.

Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις γεγονότων τα οποία εξαιτίας της λογοκρισίας αλλά και των αποφάσεων εκ των άνω, συγκαλύφθηκαν ή λογοκρίθηκαν. Τέτοια γεγονότα είναι η εφαρμογή του στρατιωτικού νόμου στη Θεσσαλονίκη, οι συγκρούσεις βενιζελικών – φιλοβασιλικών πολιτών και στρατιωτών στη πόλη της Θεσσαλονίκης, οι συλλήψεις Ελλήνων φιλοβασιλικών στρατιωτών, η αποβίβαση των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στον Πειραιά, τα Νοεμβριανά και τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην Αθήνα για τον εξαναγκασμό της παραίτησης του βασιλιά Κωνσταντίνου και η κατάληψη της Αθήνας. Ειδικά, για την κατάληψη των Γάλλων στην Αθήνα όσες φωτογραφίες εντοπίζονται είναι καθαρά προπαγανδιστικές, έχουν ληφθεί μετά την αποβίβαση του συμμαχικού στρατού και απεικονίζουν Γάλλους στρατιώτες, ως τουρίστες, να έχουν λάβει συγκεκριμένες στρατηγικές θέσεις της πόλης και με στραμμένα τα πυροβόλα όπλα και τα κανόνια προς το βασιλικό παλάτι.

Η λειτουργία αυτή των φωτογράφων του S.P.C.A.O. στο Μακεδονικό Μέτωπο έρχεται να επιβεβαιώσει ότι ως δέκτες *«έχουμε μάθει να πιστεύουμε ότι η άποψη του φωτογράφου είναι μια αντικειμενική πραγματικότητα που αναπαρίσταται στη φωτογραφία»*, (Guerin, 2016, σ. 70). Αν και οι επίσημες φωτογραφίες του τμήματος έχουν σταθερά χαρακτηριστικά και δεν επιτρέπουν να αποκαλυφθούν περισσότερα από αυτά που επρόκειτο να αποκαλύψουν, ή ήταν στις προθέσεις των φωτογράφων ή επιτρέπονταν από τη λογοκρισία, εξακολουθεί να υπάρχει ένα στοιχείο ιστορικής αμφιβολίας. Αυτό οφείλεται στο ότι *«η κάμερα μπορεί να καταγράψει όψεις που δεν ελέγχονται από τον φωτογράφο»* (Guerin, 2016, σ. 74). Επίσης, το νόημα των εικόνων αλλάζει και η ταυτότητα τους μεταβάλλεται κάθε φορά που από το γενικό αρχείο τις αναδιοργανώνουμε και τις τοποθετούμε σε μια άλλη συλλογή, δημιουργώντας έτσι νέα νοήματα. Ακόμα και όταν τις τοποθετήσουμε σε ένα βιβλίο ή σε μια εργασία, πάλι έχουμε πολλαπλασιασμό νοημάτων, εξαιτίας της θέσης της εικόνας στη νέα της αφήγηση (Guerin, 2016, σ. 65).

Παρατηρείται λοιπόν, ότι δεν υπάρχει καμία εικόνα που να μπορεί να προβληθεί, να αναλυθεί και να κατανοηθεί χωρίς να ληφθούν υπόψη οι συνθήκες κάτω από τις οποίες αυτή παράχθηκε. Πράγματι, η εικόνα ως αντικείμενο εύκολα εκτρέπεται από τις προθέσεις ή ακόμα και από την πραγματικότητα που ισχυρίζεται ότι εκπροσωπεί (Guillot, 2014a). Η τοποθέτηση αυτή της Guillot, έρχεται να υποστηρίξει το σκοπό της έρευνας της πρώτης μελέτης περίπτωσης της παρούσας εργασίας: α) Χωρίς την διερεύνηση της ιστορίας των τμημάτων δεν μπορεί να κατανοηθεί η μαρτυρία όλου αυτού του πλούσιου σε μέγεθος αρχειακού υλικού που

άφησαν παρακαταθήκη, β) οι εικόνες, άρα και η φωτογραφία, όπως τα κείμενα και οι προφορικές μαρτυρίες, αποτελούν και μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως αξιόπιστες μαρτυρίες για το παρελθόν καταγράφοντας τα γεγονότα ως «αυτόπτες μάρτυρες», όπως υποστηρίζει ο Burke (2001: 17). Αυτό μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο αν ο ερευνητής μπορεί να δει την ουσιαστική σημασία των εικόνων, δηλαδή τις «βαθύτερες αρχές, οι οποίες αποκαλύπτουν τη βασική στάση ενός έθνους, μιας περιόδου, μιας κοινωνικής τάξης ή κάποιας πίστης». Σε αυτό και μόνο το επίπεδο οι εικόνες προσφέρουν χρήσιμα στοιχεία για τους ιστορικούς του πολιτισμού (Burke, 2003: 47).

Ως προς τους φωτογράφους

Η Guillot (2011), μελετώντας αλληλογραφίες από τις επικοινωνίες των φωτογράφων και επίσημα έγγραφα από τα κεντρικά γραφεία της υπηρεσίας, παρατηρεί ότι επιβεβαιώνεται πλήρως το γεγονός ότι κάθε φωτογράφος του τμήματος έπρεπε να αναφέρει στις αρχές του τόπου που ήταν για αποστολή όλες τις δράσεις του, για να λάβει έγκριση ή ακόμα και το πρόγραμμα και τη διαδρομή της ημέρας, αλλιώς δεν μπορούσε να ταξιδέψει. Σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ένας αξιωματικός του 2^{ου} Γραφείου Πληροφοριών της περιοχής της αποστολής συνόδευε πάντα τους φωτογράφους και άρα τους καθοδηγούσε, με απλά λόγια, τους κατεύθυνε ως προς τι έπρεπε και μπορούσαν να φωτογραφίσουν, θέτει το ερώτημα ως προς το κατά πόσο υπήρχε πράγματι ελευθερία κινήσεων στο έργο των φωτογράφων και άρα κατά πόσο μπορούμε ή όχι να μιλάμε για «αυτόπτες μάρτυρες» ή στρατιώτες της μνήμης (Guillot, 2011). Βέβαια, οι συνθήκες με τις οποίες ήρθαν αντιμέτωποι και κάτω από τις οποίες εργάστηκαν οι φωτογράφοι στο Μακεδονικό Μέτωπο, δεν μπορούν με τίποτα να συγκριθούν με αυτές των ομολόγων τους στα άλλα δύο μέτωπα του Μεγάλου Πολέμου. Συνθήκες, που επηρέασαν σε μεγάλο βαθμό τις αποστολές που αναλάμβαναν, τη διαδικασία λήψεων των φωτογραφιών και το βαθμό ελέγχου της λογοκρισίας – αυτολογοκρισίας στις φωτογραφικές καταγραφές τους.

Αν πρέπει να δοθεί μια απάντηση, τότε οι φωτογράφοι του τμήματος ήταν και δεν ήταν αυτόπτες μάρτυρες. Ήταν, γιατί η αποστολή και οι εντολές που τους ανατέθηκαν, παράλληλα με την τριπλή σκοποθεσία της δημιουργίας του τμήματος, επιτεύχθηκαν. Ήταν, γιατί με τις άδειες πρόσβασης που λάμβαναν πήγαν σε τοποθεσίες και στη πρώτη γραμμή και έγιναν μάρτυρες γεγονότων και καταστάσεων σε αυτό και μόνο που θα μπορούσε να δει ο ίδιος και μόνο αυτός από ένα συγκεκριμένο σημείο σε μια συγκεκριμένη στιγμή, που άλλοι στρατιώτες ή πολίτες στα μετόπισθεν δεν είδαν ή δεν άκουσαν ποτέ. Ήταν, αρκεί να ερευνηθούν καλύτερα τα προσωπικά ημερολόγια που άφησαν, στα οποία δεν υπήρχε έλεγχος λογοκρισίας.

Δεν ήταν, γιατί δεν υπήρξε πλήρης καταγραφή του πολέμου επειδή τα τμήματα δημιουργήθηκαν έναν χρόνο μετά την έναρξη του πολέμου. Δεν ήταν, γιατί όπως το μάτι μπορεί και εστιάζει σε ένα και μόνο πράγμα, ακριβώς με τον ίδιο τρόπο και η φωτογραφική των φωτογράφων δεν μπορεί ταυτόχρονα να εστιάζει σε καθετί που την ίδια χρονική στιγμή γίνεται εμπρός η τριγύρω. Δεν ήταν, γιατί η φωτογραφία δεν έχει ουδέτερο χαρακτήρα. Ο δημιουργός της έχει επιλέξει τι επιθυμεί να απαθανατίσει και έχει αποκλείσει τι δεν επιθυμεί να απαθανατίσει. Δεν ήταν, γιατί οι αποστολές τους ήταν είτε πάρα πολύ ελεγχόμενες και έπρεπε να καλύψουν ένα συγκεκριμένο θέμα καθορισμένης αποστολής που τους ανατέθηκε, είτε ήταν ελεύθερες καλύπτοντας και μόνο τα τρέχοντα γεγονότα της τοποθεσίας στην οποία βρισκόντουσαν. Όλα γινόντουσαν για την παραγωγή προπαγάνδας, την καταγραφή

των στρατιωτικών πολεμικών γεγονότων του Α΄Π.Π. και τη δημιουργία ενός αρχείου για μελλοντική χρήση. Την στιγμή της λήψης των φωτογραφιών δεν τους ένοιαζε αν πρέπει να καταγράψουν ή όχι την αλήθεια. Για αυτό, παρά τις αντιδράσεις των πολιτών και των στρατιωτών για την «προπαγάνδα του ψεύδους», οι φωτογραφίες των φωτογράφων του S.P.C.A. χρησιμοποιήθηκαν και διαδόθηκαν περισσότερο από των ερασιτεχνών (Guillot 2010β).

Α΄Π.Π. και Β΄Π.Π.

Ότι «όπλο» πέτυχε ή απέτυχε στον Μεγάλο Πόλεμο, οι μετέπειτα εμπόλεμες χώρες του Β΄Π.Π. προσπάθησαν αντιστοίχως να το εξελίσσουν ή να το αντικαταστήσουν. Οι τρεις επικρατέστερες απόψεις των ιστορικών, ότι η ανώτερη συστηματική προπαγάνδα της Αντάντ έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων, ότι η Γερμανική προπαγάνδα ήταν μάλλον αποτυχημένη και πως ο τύπος επηρέασε σε μεγάλο βαθμό το ηθικό των Γερμανών, μάλλον προϋπήρχαν στις αντιλήψεις της εθνικοσοσιαλιστικής κυβέρνησης του Χίτλερ (Ferguson, 2006· Ξανθάκης, 2012).

Οι δηλώσεις των: α) Έριχ Λούντεντορφ ότι «Στην εποχή μας οι λέξεις έχουν γίνει μάχες. Σωστές λέξεις, μάχες κερδισμένες, λάθος λέξεις, μάχες χαμένες» (Ferguson, 2006: 426), β) Πάουλ φον Χίντενμπουργκ ότι η προπαγάνδα ήταν η αιτία κλειδί της κατάρτισης του ηθικού των στρατευμάτων το 1918 αφού «Μας είχαν υπνωτίσει όπως το φίδι υπνωτίζει το λαγό. Στις ουδέτερες χώρες υποβαλλόμασταν σε ένα είδος ηθικού αποκλεισμού» (Ferguson, 2006: 426) και γ) Αδόλφο Χίτλερ: «Η τέχνη της προπαγάνδας συνίσταται ακριβώς στο ότι εισχωρώντας στα σημεία, εκείνα, όπου χρειάζεται φαντασία, δηλαδή της μεγάλης μάζας που κυριαρχείται από τα ένστικτα, κατορθώνει, παίρνοντας ένα σχήμα ψυχολογικής οικειότητας, να βρει το δρόμο της καρδιάς της»³⁰⁸, φανερώνουν ότι οι Γερμανοί συνειδητοποίησαν την επιρροή που μπορούσε να ασκηθεί μέσω της προπαγάνδας στο λαό, εξελίσσοντας την σε ισχυρότατο μέσο πειθούς των μαζών, ώστε σε περίπτωση πολέμου η χώρα να προσαρμοστεί όσο το δυνατόν καλύτερα και ευκολότερα ως προς τη μεταβαλλόμενη στρατιωτική εξέλιξη των επιχειρήσεων (Ξανθάκης, 2012: 26).

Ο Χίτλερ επικροτώντας την άποψη ότι αν έπρεπε να μάθουν κάτι οι Γερμανοί από την προπαγάνδα της Αντάντ ήταν να ψεύδονται συστηματικά και σε μεγάλη κλίμακα, το 1933 ίδρυσε το Υπουργείο Ενημέρωσης του Λαού και Προπαγάνδας (Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda, RMVP or Propagandaministerium), ορίζοντας υπεύθυνο το Δρα Ιωσήφ Γκαίμπελς (Joseph Goebbels) με σκοπό τον έλεγχο των ΜΜΕ, της τέχνης και του πολιτισμού (Ξανθάκης, 2012: 26). Η προπαγάνδα άρτια και επιστημονικά οργανωμένη, επικεντρώθηκε στην εκπαίδευση της αποστροφής του βλέμματος από τα γεγονότα, απεικονίζοντας έναν πόλεμο τελείως διαφορετικό από αυτόν που γινόταν, πολιτική που ενυπάρχει στην άποψη του Sachsse: «μην αλλάζεις τις φωτογραφίες αφού αυτές τραβηχτούν (κάτι που έκανε η σοβιετική προπαγάνδα) απλώς άλλαξε την πραγματικότητα μπροστά από την κάμερα» (Sachsse, 2016).

³⁰⁸ Από την Περιοδική έκθεση (2016-2017), με τίτλο «Στο περιθώριο του πολέμου: Η Θεσσαλονίκη της Κατοχής (1941-1944) μέσα από τη φωτογραφική συλλογή Βύρωνα Μήτου», Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Β' Μέρος

Le vent se lève, il faut tenter
de vivre.
Paul Valéry

(σσ.). Οι λεζάντες των φωτογραφιών που υποβάλλονται σε όλο το Β' Μέρος είναι πρωτότυπες, γραμμένες από τους φωτογράφους (operator) των S.P.A./S.C.A./S.P.C.A./S.P.C.G.

Εικόνα σελίδας από το Άικμαγιερ, Π. (2016). *Ουδέν νεότερον από το δυτικό μέτωπο*, γκράφικ-νόβελ. Αθήνα: Γνώση.

(σ.τ.μ.) Le vent se lève, il faut tenter de vivre (μετ. Ο άνεμος δυναμώνει. Πρέπει να προσπαθήσουμε να ζήσουμε.

Κεφάλαιο 6^ο: Μεσίτες Ονείρων³⁰⁹ - Αιχμάλωτοι Πολέμου στον Α΄ Π.Π.

Κατά τη διάρκεια του Α΄ Π.Π., 8 εκατομμύρια στρατιώτες³¹⁰ που πολέμησαν και 2 εκατομμύρια άμαχοι (πολίτες)³¹¹ πιάστηκαν αιχμάλωτοι³¹² (αιχμάλωτοι πολέμου - Prisoner of War, εφεξής Pow) και φυλακίστηκαν για αρκετά χρόνια σε διάφορα στρατόπεδα της Ευρώπης, της Αφρικής, της Αμερικής, ακόμη και της Ιαπωνίας.

Πριν τον Α΄ Π.Π. υπήρχε μια ρομαντική άποψη για τους Pow, όπως καταδεικνύεται από ζωγραφικούς πίνακες του γαλλοπρωσικού πολέμου. Παράδειγμα ο **πίνακας** του Γερμανού καλλιτέχνη Anton von Werner «Kriegsgefangen» (1886), στον οποίο αναπαρίσταται ένας Γάλλος Pow να αποχαιρετά τη γυναικά του (τη φιλάει), ενώ ένας από τους φύλακες του κρατάει στοργικά στην αγκαλιά του το παιδί του (Jones, 2013:33).

Το 1914, λίγους μήνες από το ξέσπασμα του πολέμου, οι συμπεριφορές στην Ευρώπη και η κοινωνική τάση αρνιόντουσαν την ύπαρξη ιστορικής συσχέτισης μεταξύ πολεμικής αιχμαλωσίας, βίας και δύναμης εξουσίας, θεωρώντας ότι η ανεξέλεγκτη βία ήταν χαρακτηριστικό του άντρα στο πρωτόγονο του στάδιο (Kultur), ενώ οι Ευρωπαίοι λόγω της κοινωνικής ανάπτυξης, ζούσαν σε πολιτισμένες κοινωνίες (Civilisation), όπου η βία και οι βίαιες συμπεριφορές κατά των Pow είχαν εξαλειφθεί (Jones, 2013:34). Απόψεις που υπάρχουν και στους διεθνείς νόμους, όπως της Γενεύης του 1864 και του 1906, σύμφωνα με τις οποίες ένας Pow πρέπει: να

³⁰⁹ Ο τίτλος “Μεσίτες ονείρων” προέρχεται από το βιβλίο του Ρούλφο, Χ. (2003). *Πέδρο Πάραμο*. Γιαννοπούλου, Ε. (μετ.). Αθήνα: Πατάκη, σ. 55.

³¹⁰ Οι Pow ήταν ελαφρώς λιγότεροι σε σχέση με τους στρατιώτες που σκοτώθηκαν στις μάχες, που υπολογίζονται κάπου στα 9 με 10.000.000. Συνεπώς, από τους 9 άντρες που κινητοποιήθηκαν, σίγουρα ένας βίωσε την αιχμαλωσία. Συνολικά εκλήθησαν στα όπλα περισσότερα από 65.000.000 άτομα και λιγότεροι από τους μισούς κατάφεραν να μη σκοτωθούν, να μην τραυματιστούν και να μην αιχμαλωτιστούν από τους αντιπάλους. Αιτία του υψηλού αριθμού Pow, ήταν ο «κινούμενος» πόλεμος, όπως έγινε με τις ρωσικές απώλειες του 1917 (αιχμαλωτίστηκαν οι μισοί από τον συνολικό αριθμό των Pow), του Καπορέτο του 1917 (250.000 Ιταλοί Pow), το μέτωπο της Μεσοποταμίας (οι Οθωμανοί αιχμαλώτισαν 10.000), σε σχέση με τις μάχες των χαρακωμάτων και τον στατικό πόλεμο, από τις οποίες οι Γάλλοι και οι Άγγλοι αιχμαλώτισαν πολύ λίγους. Μόνο μετά τις εαρινές επιθέσεις του Λούντεντορφ το 1918 και τη συνθήκη ανακωχής, κατάφεραν να αιχμαλωτίσουν «μαζικά» 340.000 Γερμανούς.

³¹¹ Πολίτες αιχμαλωτίστηκαν λόγω γεωγραφικής τοποθεσίας (πολλοί ζούσαν στο εξωτερικό, σε χώρες αποικίες των τριών μεγάλων αυτοκρατοριών, χώρες εχθρικές), και επειδή βρέθηκαν απλά στο διάβα του πολέμου (περιοχές υπό εχθρική κατοχή). Από το Audoin - Rouzeau, S. & Becker, A. (2002). *14-18. Understanding the Great War*, Temeron, C. (trans.), New York: Hill and Wang, p. 71. Κατά το ξεκίνημα του πολέμου ένα επίσημο σύστημα προστασίας των πολιτών από εχθρική εισβολή δεν είχε επίσημα διαμορφωθεί από τον διεθνή νόμο παρά μόνο με μερικές αναφορές στα άρθρα 42 και 56 (μέρος 4) της Συνθήκης της Χάγης του 1907 για τα δικαιώματα των πληθυσμών που ζουν σε κατακτημένες περιοχές, με αποτέλεσμα οι πολιτικοί Pow να έχουν λιγότερα δικαιώματα από τους στρατιώτες και να είναι ευάλωτοι σε αντίποινα. Για παράδειγμα, το 1916 η Βουλγαρία και η Αυστροουγγαρία ανακοίνωσαν ότι η Σερβία δεν υπάρχει στον πολιτικό χάρτη και άρα οι πολίτες της δεν είχαν κανένα δικαίωμα, όπως αυτά της Χάγης, απαγορεύοντας την ύπαρξη του Σέρβικου Ερυθρού Σταυρού και τη διανομή γραμμάτων και δεμάτων. Από το Trifunović, B. (2014). *Prisoners of War and Internees (South East Europe)*. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

³¹² Η χρήση του αρκτικόλεξου Pow (prisoner of war – αιχμάλωτοι πολέμου) προτιμήθηκε έναντι της αναγραφής όλης της φράσης - αιχμάλωτοι πολέμου, για λόγους συντομίας, αλλά κυρίως για να συμβαδίζει με τη διεθνή ιστοριογραφική ορολογία.

λαμβάνει την ίδια μεταχείριση με τους στρατιώτες της χώρας που τον αιχμαλώτισε, να του επιστρέφονται όλα τα υπάρχοντα του, να πληρώνεται ανάλογα με το βαθμό του και να μην δουλεύει προς όφελος της πολεμικής προσπάθειας του κράτους αιχμαλωσίας του (Geneva Convention, 1864, 1906).

Ξαφνικά, με το ξέσπασμα του πολέμου, υπήρξε ένας διαχωρισμός στην εικόνα του ποιός νόμιμα θεωρείται εχθρός και υπήρξε διάκριση μεταξύ του εχθρού στρατιώτη και του εχθρού Pow. Για τον στρατό στο πεδίο της μάχης ο εχθρός έχει μια ιδιότητα, είναι στρατιώτης. Για μια χώρα που επιδιώκει με τη χρήση προπαγάνδας τον κοινωνικό έλεγχο, ο εχθρός, που βρίσκεται πλέον μέσα στη χώρα, μπορεί να έχει και άλλες ιδιότητες, όπως του ληστή, του κακού, του κλέφτη, του δολοφόνου. Έτσι, πολλές ήταν οι περιπτώσεις όπου σε πόλεις πολίτες³¹³ ενήργησαν βίαια³¹⁴ στη θέα του εχθρού Pow, που μεταφέρεται σε κάποιο στρατόπεδο κράτησης (Guelton, 2012).

Πίνακας ζωγραφικής του Anton Von Werner (1843-1915), «Kriegsgefangen» (1886).

³¹³ Τις πρώτες εβδομάδες του πολέμου πλήθος πολιτών συγκεντρωνόταν για να δει τη μεταφορά Pow, να δει τον πρώτο Pow σε στρατόπεδα κράτησης, φαινόμενο που ήταν ευρέως διαδεδομένο, ιδιαίτερα στη Βρετανία, τη Γαλλία και τη Γερμανία. Από το Demm, E. (2016). Propaganda at Home and Abroad. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

³¹⁴ Ο Quataert υποστηρίζει ότι τα πρώτα χρόνια του πολέμου, ένα μεγάλο μέρος της Σύμβασης της Γενεύης εντέλει εφαρμόστηκε, αφού οι περιπτώσεις χρήσης κραυγαλέας βίας εναντίον των Pow αυξήθηκαν, μετά το 1916 ως επί το πλείστον σε τοπικό επίπεδο. Από το Quataert, J., H. (2014). International Law and the Laws of War. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

Ανάλογος διαχωρισμός του ποιός νόμιμα θεωρείται εχθρός υπήρξε και μετά το τέλος του πολέμου. Πρώτον, μεταξύ των Γάλλων και των Γερμανών, σχετικά με το πώς έβλεπαν τον επαναπατρισμό των Pow, όπου για τους πρώτους, οι Γερμανοί Pow ήταν επικίνδυνοι «δράστες», που έπρεπε να τιμωρηθούν, ενώ για τους δεύτερους, όλοι οι Pow, ανεξαρτήτως εθνικότητας, ήταν αθώα θύματα του πολέμου. Ειδικότερα, οι δικοί τους Pow ήταν ήρωες³¹⁵ (Jones, 2013: 257). Δεύτερον, από τις ίδιες της χώρες καταγωγής τους, όπου ο εχθρός δεν είναι ο αντίπαλος Pow αλλά ο δικός τους επαναπατρισμένος, ο «δειλός»³¹⁶. Στη Γαλλία οι επαναπατρισμένοι Pow, βίωσαν την έντονη αποδοκιμασία από την κοινωνία και τους στρατιωτικούς κύκλους, που δεν τους αποδέχτηκαν ως πρώην μάχιμους, θεωρώντας ότι η αιχμαλωσία ήταν πλεονέκτημα, για να μείνουν ζωντανοί. Οι Pow ήρθαν αντιμέτωποι με το στίγμα του δειλού και του προδότη, εξαιτίας κυρίως των μαζικών αιχμαλωσιών του Αυγούστου – Σεπτεμβρίου του 1914, επιτρέποντας τους Γερμανούς να διαλαλούν προπαγανδιστικά ότι οι Γάλλοι στρατιώτες αιχμαλωτίζονται πολύ εύκολα (Jones, 2013: 327).

Στη Βρετανία, σύμφωνα με τον Spencer, στην διαδικασία του επαναπατρισμού κάθε Βρετανός Pow συμπλήρωνε μια επίσημη αναφορά (βλ. **εικόνα 1 στο Παράρτημα Β΄ Μέρους**), στην οποία έγραφε τις συνθήκες κάτω από τις οποίες αιχμαλωτίστηκε. Η αιτιολόγηση της αναφοράς οφειλόταν στη διαδικασία ελέγχου και εξακρίβωσης του ατόμου που τον αιχμαλώτισε αλλά και των συνθηκών κάτω από τις οποίες έγινε αυτή. Αν η αναφορά δεν κρινόταν ύποπτη από την επιτροπή ελέγχου, τότε ο Pow λάμβανε τα μετάλλια του και την σύνταξη του (Spencer, 2001: 91). Ο δειλός εχθρός, με μία απλή επιβεβαίωση, γίνεται εύκολα «ήρωας».

Από την αρχή του πολέμου υπήρξε η τάση σε ολόκληρη την Ευρώπη να διαχωριστούν οι στρατιώτες Pow (βλ. **εικόνες 5,6 στο Παράρτημα Β΄ Μέρους**), τόσο από τους internées - εσωτερικό πολιτικό και άμαχο πληθυσμό Pow ή εκτοπισμένο πολιτικό και άμαχο πληθυσμό Pow κατεχόμενων περιοχών (βλ. **εικόνα 4 στο Παράρτημα Β΄ Μέρους**), όσο και από τον τοπικό πληθυσμό. Επίσης, να διαχωριστούν οι στρατιώτες Pow από καλύτερη αντιμετώπιση, με βάση τα στρατιωτικά έθιμα και τις συνθήκες της Χάγης, ως προς τη μεταφορά τους, τις συνθήκες διαβίωσης στους χώρους κράτησης, τη μη χρήση τους για καταναγκαστική εργασία (απαλλάχθηκαν από την εργασία χάρη σε μια τροπολογία που προστέθηκε

³¹⁵ Στην Γερμανία οι επαναπατρισμένοι Pow ήταν οι μόνοι που είχαν την περισσότερη θετική αποδοχή από τους συμπολεμιστές τους το 1920 και συγκέντρωσαν ιστορική και πολιτική προσοχή σε εθνικό επίπεδο. Υπήρξε θετική αντιμετώπιση αυτών, κυρίως επειδή άργησαν οι σύμμαχοι να τους επαναπατρίσουν, πράξη που επέφερε την κοινωνική κατακραυγή του γερμανικού λαού και την πολιτική υποστήριξη του σωματίου βετεράνων πρώην Pow, το Reichsvereinigung ehemaliger Kriegsgefangener (ReK), το οποίο από το 1933 τους ενέταξε στην γερμανική πολεμική ιστορία. Από το Jones, H. (2013). *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914-1920*. New York: Cambridge University Press, σ.. 327.

³¹⁶ Ανάλογη μεταχείριση των Pow υπήρξε και από την Ιταλία που μετά το Καπορέτο, τους χαρακτήρισε δειλούς και προδότες και δεν τους έστειλε δέματα με φαγητά, αφήνοντας τους να πεθάνουν της πείνας. Από το Gorgolini, L. (2015). *Prisoners of War (Italy)*. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

στη Συνθήκη της Χάγης του 1907) και τη μηνιαία πληρωμή τους³¹⁷ (βλ. εικόνες 17-18 στο Παράρτημα Β΄ Μέρους).

Η γενική προσδοκία ενός «σύντομου πολέμου», που διακατείχε τα στρατιωτικά και κυβερνητικά επιτελεία των εμπόλεμων χωρών, επιδείνωσε τα προβλήματα των Ροω, αφού καμία χώρα δεν προετοιμάστηκε για τη στέγαση Ροω κατά τη διάρκεια του χειμώνα. Η Γερμανία³¹⁸, η Ρωσία³¹⁹ και η Αυστροουγγαρία δεν είχαν προβλέψει τη μεταφορά, στέγαση, σίτιση και ένδυση μεγάλου αριθμού Ροω και βρέθηκαν απροετοίμαστοι το 1914 μπροστά στον μεγάλο αριθμό Ροω που αιχμαλώτισαν. Σε μεγάλο μέρος της Γερμανίας, τις πρώτες ημέρες του πολέμου η μεταφορά των Ροω ήταν χαοτική. Βρετανοί αξιωματικοί Ροω μεταφέρθηκαν στη Γερμανία σιδηροδρομικώς σε φορτάμαξες, που είχαν προηγουμένως χρησιμοποιηθεί για τη μεταφορά αλόγων στην πρώτη γραμμή, συνθήκες ανθυγιεινές για τους τραυματίες (Panikos, 2014).

Αποτέλεσμα των «αυτοσχέδιων», μη οργανωμένων και ελλιπών συνθηκών κράτησης, που υπήρχαν για τους Ροω κατά τους πρώτους έξι μήνες του πολέμου ήταν να ξεσπάσουν τυφώδεις επιδημίες. Το 1915 τα γερμανικά και τα ρωσικά στρατόπεδα Ροω επλήγησαν δραματικά. Στη Ρωσία στο στρατόπεδο Totskoe τουλάχιστον 10.000 άνδρες έχασαν τη ζωή τους (Nachtigal & Radauer, 2014), 25.000 στη Γερμανία με επιδημίες στα στρατόπεδα Wittenberg και Gardelegen (Jones, & Hinz, 2014). Μετά τις επιδημίες του 1915, τόσο η Γερμανία³²⁰ όσο και η Ρωσία προχώρησαν σε ανακατασκευή και βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και υγιεινής των στρατοπέδων

³¹⁷ Στη Συνθήκη Χάγης του 1899 (που αναθεωρήθηκε από αυτήν του 1907), ως προς τον σεβασμό των κανονισμών και των εθίμων του πολέμου, αναφέρεται: α) στο τμήμα 1 – Κεφάλαιο 2 και άρθρο 6 ότι η εργασία κάθε Ροω πρέπει να αξιοποιείται με βάση τον βαθμό και την ικανότητα αυτού, β) στο ίδιο τμήμα και κεφάλαιο, το Άρθρο 17 αναγράφει ότι οι αξιωματικοί που αιχμαλωτίζονται θα **πρέπει** (η λέξη πρέπει αντικατέστησε την λέξη μπορεί στην συνθήκη της Χάγης του 1907) να λαμβάνουν πλήρη μισθό, αν και Ροω, με βάση τους κανονισμούς του κράτους τους, με το ποσό να επιστρέφεται από την Κυβέρνηση τους. Από το Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899.

³¹⁸ Από τα 8 εκατ. του συνολικού αριθμού Ροω η Γερμανία στο τέλος του πολέμου κατείχε περίπου 2,4 εκατ. Ροω από 13 έθνη: οι περισσότεροι ήταν Ρώσοι (1,4 εκατ.) που αιχμαλωτίστηκαν τον Οκτώβριο του 1918, 500.000 ήταν οι Γάλλοι. Το 1914 η Γερμανία έπιασε μεγάλους αριθμούς Ροω κυρίως στις μάχες του Τάνενμπεργκ. Το 1915 κατείχε πάνω από 1.000.000 Ροω. Η Uta Hinz παραθέτει αναλυτικούς αριθμούς Ροω υπό την κατοχή της Γερμανίας στο Jones, H. & Hinz, U. (2014). Prisoners of War (Germany). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin. Για τους Ροω στη Γερμανία βλ. και Hinz, U. (2006). *Gefangen im Großen Krieg. Kriegsgefangenschaft in Deutschland 1914-1921*. Essen: Klartext Verlag.

³¹⁹ Η Ρωσία το 1917 είχε τον δεύτερο μεγαλύτερο αριθμό Ροω, κάπου στα 2,5 εκατ. από τα 5 που αιχμαλωτίστηκαν στο Ανατολικό Μέτωπο και από τα 8 εκατ. του συνολικού αριθμού Ροω. Χρειάστηκαν να περάσουν δύο χρόνια από την έναρξη του πολέμου, για να κατασκευαστούν στη Ρωσία μεγάλα στρατόπεδα Ροω, φθάνοντας το 1917 τις 400 εγκαταστάσεις (2.000 με 5.000 χιλιάδες άτομα η κάθε εγκατάσταση) στην Ευρωπαϊκή Ρωσία και στη Σιβηρία τα 35.000 άτομα. Από το Nachtigal, R. & Radauer, L. (2014). *ό.π.*

³²⁰ Η Γερμανική κυβέρνηση βελτίωσε τις συνθήκες και την υγιεινή των στρατοπέδων κράτησης, για να αποφύγει την διάδοση κάποιας επιδημίας, όπως του τύφου, από τους Ροω στον ντόπιο πληθυσμό. Επίσης, παρουσιάζοντας την Γερμανία ως ένα πολιτισμένο κράτος, με μια καλά οργανωμένη πολεμική προσπάθεια, επιδίωξη ήταν η κατάπιξη της σχετικής προπαγάνδας των Γάλλων να πλήξουν την εικόνα της Γερμανίας, εκθειάζοντας ότι ο Α΄Π.Π. για αυτούς ήταν ένας αγώνας του γαλλικού πολιτισμού (Civilisation) με τη Γερμανική Kultur, της δημοκρατίας, δηλαδή, με τη βαρβαρότητα και την τυραννία. Από το Demm, E. (2016). *ό.π.* και Jones, H. & Hinz, U. (2014). *ό.π.*

Pow³²¹. Σε αυτήν την προσπάθεια αλλαγής των συνθηκών κράτησης των Pow, μεγάλη πίεση άσκησαν ο Ερυθρός Σταυρός, το Βατικανό και πολλές ουδέτερες χώρες. Στα Βαλκάνια, η αδύναμη διακυβέρνηση ήταν ένα σημαντικό πρόβλημα στην ανάπτυξη αποτελεσματικών δικτύων στρατοπέδων Pow **(για τους Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο αναλυτικά στο 6.1 Αιχμάλωτοι πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο, 1915 – 1919)**.

Οι αλλαγές στη δομή και τη λειτουργία των στρατοπέδων των Pow, μετά το 1914, ιδιαίτερα στη Δυτική Ευρώπη, σε συνδυασμό με τη χρήση νέων τεχνολογιών, μαζικών εμβολιασμών, σύνδεση με σιδηροδρομικά δίκτυα, καλύτερη διατήρηση των τροφίμων, επέτρεψαν την ανάπτυξη ενός σύγχρονου μαζικού στρατοπέδου αιχμαλωσίας. Καθώς ο πόλεμος συνεχιζόταν, η κρατική παρέμβαση αποτέλεσε τον γενικό κανόνα, καθώς οι κυβερνήσεις όλο και περισσότερο αναγκάζονταν να παρέμβουν σε υποθέσεις Pow εξασφαλίζοντας πρώτον αποτελεσματικότερη κατανομή της εργασίας αυτών (καταναγκαστική εργασία) στην εγχώρια πολεμική οικονομία και δεύτερον την επιβολή βασικών κανόνων σε όλα τα στρατόπεδα των Pow (Jones, 2013).

Όπως υποστηρίζει η Jones, ο Α΄ Π.Π. σημάδεψε τη μετάβαση από του 19^{ου} αιώνα ad hoc³²² διαχείριση των Pow στην του 20^{ου} αιώνα δημιουργία ενός πολυσύνθετου συστήματος στρατοπέδου Pow με γραφειοκρατική διαχείριση, εξορθολογισμό της χρήσης εργατικού δυναμικού των Pow και σύγχρονες σύνθετες μονάδες υλικοτεχνικής υποστήριξης και ασφάλειας (Jones, 2013, 2014a).

Δυστυχώς ο τρόπος που οι στρατιωτικοί και πολιτικοί Pow αντιμετωπίστηκαν από τη Γερμανία σε όλη την διάρκεια του Α΄Π.Π. επηρέασε έντονα τις στάσεις των υπολοίπων κρατών έναντι της αιχμαλωσίας, ειδικότερα της Γαλλίας, η οποία πολλές φορές προέβη στη χρήση αντιποίνων έναντι των πράξεων της Γερμανίας. Η διαχείριση των Pow στη Γαλλία βασίστηκε στην υπουργική απόφαση «Ministerial Instruction» της 21 Μαρτίου του 1893 και από το 1914 υπεύθυνο τμήμα του Υπουργείου Πολέμου ήταν το «Service Général des Prisonniers de Guerre», το οποίο το 1916, αντικαταστάθηκε από το «Inspection Générale des Prisonniers de Guerre». Η υπουργική απόφαση του 1893 σταδιακά θεωρήθηκε πολύ περιορισμένη και φιλελεύθερη και η Γαλλία εφάρμοσε την πολιτική³²³ της αντιμετώπισης των Pow με βάση την ιδέα της αλληλοβοήθειας και της αμοιβαιότητας (Jones, 2015). Μεταχειρίζομαι τους Pow που κατέχω, με βάση την πολιτική αιχμαλωσίας του εχθρού. Οι Αυστροούγγροι και οι Γερμανοί φέρονταν άθλια στους Γάλλους και τους

³²¹ Η επιδημία τύφου του 1915 δεν ήταν η μόνη μεγάλη επιδημία με την οποία ήρθαν αντιμέτωποι οι Pow, κάνοντας απαραίτητο τον εκσυγχρονισμό των συνθηκών διαβίωσης των στρατοπέδων κράτησης. Το 1918, η επιδημία ισπανικής γρίπης έπληξε τους έγκλειστους, αλλά και τον άμαχο πληθυσμό.

³²² Ορισμός: Επί τούτου ή για αυτό το σκοπό ή για τη συγκεκριμένη περίπτωση.

³²³ Η Γαλλία από την αρχή των εχθροπραξιών, εξαιτίας της κατοχής μεγάλου μέρους των βελγικών εδαφών από τους Γερμανούς, ως προς τα δικαιώματα και τη μεταχείριση των Pow, ενεργούσε προς όφελος και των Βέλγων. Από το Jones, H. (2015). Prisoners of War (Belgium and France). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

Βέλγους Pow, οδηγώντας τη Γαλλία στην εφαρμογή αντιποίνων³²⁴, μειώνοντας την ανεκτικότητα της ως προς την μεταχείριση των Pow που κατείχε. Όλες οι χώρες στον Α' Π.Π. εφάρμοσαν πολιτικές αιχμαλωσίας με βάση αυτές των εχθρών τους, για να εκθέσουν προπαγανδιστικά την ανηθικότητα του εχθρού ως προς τη μεταχείριση των Pow (Moritz & Walleczek-Fritz, 2014). Σε γενικές γραμμές, κατά τη διάρκεια του πολέμου υπήρξε ριζοσπαστικοποίηση της χρήσης των αντιποίνων των Pow για την επιβολή καλύτερης μεταχείρισης αυτών από τον εχθρό, με τις νέες αυτές τάσεις βίας και τη μετέπειτα κληρονομιά τους να αποτελούν βασικό σημείο καμπής στον 20ο αιώνα και την εξέλιξη των στρατοπέδων αιχμαλωσίας (Jones, 2013).

Στην Γαλλία, ωστόσο, τα στρατόπεδα των Pow παρέμειναν υπό πολιτικό κρατικό έλεγχο, σε αντίθεση με τη Γερμανία. Στη Γερμανία η διαχείριση των Pow ποίκιλε ανάλογα με το στρατόπεδο και την περιοχή μεταξύ της πρώτης γραμμής και της ενδοχώρας. Αν και υπήρχαν διαταγές από το Prussian Ministry of War (Πρωσικό Υπουργείο Πολέμου³²⁵), οι διοικητές τις αγνοούσαν, έχοντας μεγάλη ελευθερία στον τρόπο διαχείρισης και οι Pow ήταν στο έλεος του γερμανικού στρατού³²⁶. Επιπλέον, οι γενικές συνθήκες διαβίωσης στα Γαλλικά στρατόπεδα δεν επιδεινώθηκαν ποτέ, σε αντίθεση με τη Γερμανία εξαιτίας των επιπτώσεων της έλλειψης τροφίμων και του αποκλεισμού της γερμανικής πολεμικής οικονομίας (Jones, 2013).

³²⁴ Η πρώτη προειδοποίηση για χρήση αντιποίνων έγινε από την Γερμανία για την μεταφορά Γερμανών Pow το 1916 από την Γαλλία στη Νότια Αφρική. Η Γερμανία, στην άρνηση της Γαλλίας να τους αποσύρει, προχώρησε σε αντίποινα, με την αποστολή 30.000 Γάλλων στρατιωτών και πολιτών Pow σε κατεχόμενες περιοχές της Βαλτικής σε εργασία αποστράγγισης και ανάκτησης των ελών. Οι δύο χώρες ήρθαν σε συμφωνία τον Αύγουστο του 1916 με τη διαμεσολάβηση της Ισπανίας και τον επόμενο μήνα όλοι οι Γερμανοί Pow μεταφέρθηκαν σε στρατόπεδα στη μητροπολιτική Γαλλία και οι Γάλλοι Pow αποσύρθηκαν από τη Βαλτική. Η σκληρότερη μορφή αντιποίνων έγινε το 1916, όταν οι Γάλλοι χρησιμοποίησαν Γερμανούς Pow στην πρώτη γραμμή στην Μάχη του Βερντέν, ακόμη και κάτω από βομβαρδισμούς. Η Γερμανία τον Ιανουάριο του 1917, προειδοποίησε τη Γαλλία ότι αν δεν αποσύρει όλους τους Pow 30 χιλιόμετρα πίσω από τις πρώτες γραμμές, θα προβεί σε αντίποινα. Η Γαλλία δεν συμμορφώθηκε και η Γερμανία διέταξε αντίποινα προς όλους τους νεοσυλληφθέντες, μη τραυματίες, και τους τοποθέτησε στη πρώτη γραμμή. Υπό την πίεση της λαϊκής μάζας, η Γαλλία πρώτα και μετά η Γερμανία, τον Ιούνιο του 1917, απέσυραν τους Pow. Από Jones, H. & Hinz, U. (2014). ό.π. και Jones, H. (2014a). Prisoners of War. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin. Στο **Παράρτημα Β' Μέρος βλ. μαρτυρία γράμματος Pow**, του λοχία Albert Bard, του 9^{ου} Λόχου στο στρατόπεδο Kassel της Γερμανίας, για την εφαρμογή των αντιποίνων από την πλευρά των Γερμανών.

³²⁵ Στην εισαγωγή της Συνθήκης της Χάγης του 1899, που αναθεωρήθηκε το 1907, αναγράφεται ότι τα κράτη που την ενέκριναν δεσμεύονται στους όρους που υπογράφηκαν. Έτσι, το Άρθρο 1 αναφέρει ότι τα κράτη πρέπει να δίνουν οδηγίες στις στρατιωτικές τους ηγεσίες, σεβόμενα τις τηρούμενες νομικές αποφάσεις που πάρθηκαν. Οδηγίες που στην έξαψη του πολέμου δύσκολα τηρήθηκαν, όπως στην περίπτωση της Γερμανίας. Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899.

³²⁶ Στους κανονισμούς για την τήρηση των νόμων και των εθίμων του πολέμου, στο Τμήμα 1, παράγραφος 2 και άρθρο 4 της Συνθήκης της Χάγης του 1899 αναγράφεται ότι οι Pow από τη στιγμή της αιχμαλωσίας τους είναι υπό τον έλεγχο του κράτους που τους αιχμαλώτισε και όχι των πολιτών ή του στρατού. Συνεπώς σε αυτό το τμήμα υπήρξε παράβαση από την πλευρά της Γερμανίας. Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899.

Η μεταχείριση των Pow αποτελούσε, επίσης, θέμα της στρατιωτικής νομοθεσίας του κράτους που τους αιχμαλώτιζε³²⁷. Κάθε κράτος είχε διαφορετικούς στρατιωτικούς κώδικες και επιτρεπτές τιμωρίες, με τους οποίους δυστυχώς έπρεπε αυστηρά να συμμορφωθούν. Επίσης, οι Pow έπρεπε να ζουν υπό την απειλή των στρατιωτικών τιμωριών για συγκεκριμένα παραπτώματα και συχνά έχαναν συγκεκριμένα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα της άρνησης της εργασίας (Jones, 2013). Για παράδειγμα, ο γερμανικός στρατιωτικός νόμος επέτρεπε το 1915, την τιμωρία του «Anbinden», να δεθεί Pow σε στύλο σε όρθια θέση για μεγάλη περίοδο, αλλά αφαιρέθηκε το Μάιο του 1917 (Jones, 2013: 88). Οι Γάλλοι ως μορφή τιμωρίας εφάρμοζαν και αυτοί την τιμωρία του «Anbinden», ή του «Tambour», έκθεση κάποιων μελών του σώματος στον ήλιο (Jones, 2013).

Σε κάποια άλλα στρατόπεδα κοινή πρακτική τιμωρίας ήταν ένα ορθογώνιο βάτο, που δεν ξεπερνούσε τα 5 μέτρα ανά πλευρά, στο οποίο στρίμωνχαν τους Pow, χωρίς προστασία από τον ήλιο. Σε άλλα στρατόπεδα τιμωρία ήταν η *airêt* (φυλακή), μια μικρή κωνική σκηνή στο κέντρο του στρατοπέδου κλειστή με αγκαθωτό σύρμα, εκτεθειμένη στον ήλιο, λαμβάνοντας μόνο το ήμισυ τις μερίδες φαγητού (Comité International de la Croix-Rouge, 1920).

Η σημαντικότητα των Pow για την έκβαση³²⁸ του Μεγάλου Πολέμου, εξαρτάται από τη σημασία που κάθε πλευρά τους απέδιδε. Για τα στρατιωτικά επιτελεία και τους πολίτες στα μετόπισθεν, ο μεγάλος αριθμός Pow ήταν καλό σημάδι για την επίτευξη της νίκης. Από τη σκοπιά των στρατιωτικών ηγετών, ένας Pow υπολογιζόταν ως απώλεια παρόμοια με έναν νεκρό και αποτελούσε ίσως και μεγαλύτερη απώλεια, αφού όσο έμενε ζωντανός παρείχε στον εχθρό σημαντικές στρατιωτικές πληροφορίες, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως όμηρος, μπορούσε να χρησιμοποιηθεί ως παράδειγμα προς τους συντρόφους του (αν τον μεταχειριστείς καλά μπορείς να παροτρύνεις και τους άλλους να παραδοθούν)³²⁹ και να χρησιμοποιηθεί για φθηνή εργασία (δηλαδή μεταστροφή της αξίας του Pow σε οικονομικούς όρους)(Jones & Hinz, 2014).

Από την σκοπιά της χώρας που τους αιχμαλώτιζε ένας Pow ήταν βάρος, γιατί έπρεπε να τραφεί και να στεγαστεί, κάτι που είχε αντίκτυπο στους πόρους, αλλά όπως

³²⁷ Για την κακομεταχείριση των Pow στον Α΄Π.Π. στα στρατόπεδα κράτησης και την χρήση βίας βλ. Jones, H. (2013). *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914-1920*. New York: Cambridge University Press.

³²⁸ Για τη σημαντικότητα των Pow ως προς την έκβαση του αποτελέσματος του Μεγάλου Πολέμου βλ. Ferguson, N. (2006). *ό.π.*, τομ. 2, σ.σ. 550-561.

³²⁹ Τον Ιούλιο του 1918, κατά την υποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων, οι συμμαχικές δυνάμεις έριξαν από τον αέρα εκατομμύρια φυλλάδια με φωτογραφίες και περιγραφές της αντιμετώπισης των Pow που κατείχαν προσπαθώντας να πείσουν Γερμανούς στρατιώτες να παραδοθούν. Από το Aulich, J. (2014). *Graphic Arts and Advertising as War Propaganda*. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin. Γερμανοί στρατιώτες άρχισαν να παραδίδονται σε μεγάλους αριθμούς, ειδικά από τον Αύγουστο του 1918, όπου 34.000 Γερμανοί παραδόθηκαν μεταξύ της 18ης Ιουλίου και της ανακωχής. Σε λιγότερους από τρεις μήνες, από 30 Ιουλίου ως 21 Οκτωβρίου του 1918, οι Βρετανοί συνέλαβαν 157.047 στρατιώτες, ενώ σ' όλη την διάρκεια του πολέμου είχαν καταφέρει να συλλάβουν μόλις 190.797. Την τελευταία βδομάδα παραδόθηκαν 10.310 Γερμανοί, αριθμοί που φανερώνουν ότι ο πόλεμος τελείωνε και οι Γερμανοί ήταν εκείνοι που έχαναν. Ferguson, N. (2006). *ό.π.*, τομ. 2, σ.σ. 552 – 553 και σ. 692.

αναφέρθηκε, αποτελούσε πολύτιμη πηγή πληροφοριών και εργασίας. Ο ίδιος οι Row από τη δική τους σκοπιά θεωρούσαν ότι η μοίρα τους σε καθεστώς αιχμαλωσίας ήταν πολύ καλύτερη σε σύγκριση με εκείνη των εκατομμυρίων νεκρών και ακρωτηριασμένων³³⁰ και λιγότερη βίαιη από τη ζωή της πρώτης γραμμής και των χαρακωμάτων (Jones, 2013:24). Γνώριζαν ότι θα έμεναν ζωντανοί και κάποτε θα επέστρεφαν σπίτι τους. Από τη σκοπιά της χώρας καταγωγής τους, οι Row σε αντίθεση με τους τραυματίες, που κάποια στιγμή επέστρεφαν και ξαναπολεμούσαν, γίνονταν δηλαδή, ξανά ενεργοί και μάχιμοι, παρέμεναν στατικοί και αδρανείς, αναγκάζοντας τη χώρα τους σε στρατολόγηση νέων και πολλές φορές άπειρων στρατιωτών. Άρα, το να σκοτωθεί ήταν προτιμότερο³³¹, το να αιχμαλωτιστεί το ίδιο καλό και ίσως καλύτερο και το να τραυματιστεί ήταν το λιγότερο επιζήμιο (Ferguson, 2006: 552-553).

Παρόλα τα μεγάλα ποσοστά Row, δεν ήταν εύκολο να παραδοθεί κάποιος. Πρώτον, εξαιτίας του «εξαναγκασμού – contrainte»³³², δηλαδή της αναγκαστικής πειθαρχίας, που έδειχναν οι στρατιώτες στις εντολές των ανωτέρων τους (γινόταν με εκφοβισμό μέσω του συχνού φαινομένου του τυφεκισμού προς παραδειγματισμό³³³, όπως το παράδειγμα του συνταγματάρχη Γκράχαμ Σέτον Χάτσισον, ο οποίος πυροβόλησε 38 άντρες του όταν προσπάθησαν να παραδοθούν³³⁴) και δεύτερον,

³³⁰ Λαμβάνοντας υπόψη τα ποσοστά των νεκρών που πέθαναν στις μάχες, δηλαδή 12,9% από όλους τους βρετανούς που κινητοποιήθηκαν, 16,8% από τους Γάλλους και 15,4% από τους Γερμανούς ευδιάκριτες είναι οι προθέσεις των στρατιωτών να προτιμούν να αιχμαλωτιστούν. Από το Ferguson, N. (2006). *ό.π.*, σ. 550.

³³¹ Ήταν παράνομο να σκοτώσεις ή να τραυματίσεις έναν Row που είχε παραδοθεί, σύμφωνα με δύο διατάξεις της συνθήκης της Χάγης του 1907. Η πρώτη διάταξη 23(γ) απαγόρευε να σκοτώσεις ή να τραυματίσεις στρατιώτη που είχε παραδοθεί καταθέτοντας τα όπλα του και η δεύτερη διάταξη 23(δ) απαγόρευε την έκδοση της διαταγής να μην υπάρξει κανένα έλεος. Επίσης, από στρατηγικής άποψης το να σκοτώσεις ή να τραυματίσεις έναν στρατιώτη που είχε παραδοθεί μπορούσε να ενθαρρύνει την αντίσταση άλλων εχθρικών στρατευμάτων που διαφορετικά θα είχαν παραδοθεί.

³³² Λεμονίδου, Ε. (2016). *Ιστορία και μνήμη του Μεγάλου Πολέμου*. Στο Κόκκινος, Γ., Λεμονίδου, Ε., Κιμουρτζής Π. και Ντάλης Σ. (Επίμ.), *Ιστορικά τραύματα και Ευρωπαϊκή Ιδέα. Από τη φρίκη των πολέμων και των ολοκληρωτισμών στο όραμα της ενοποίησης* (17-104), Αθήνα: Παπαζήση. Αθήνα: Παπαζήση, σ. 73.

³³³ Σύμφωνα με την Λεμονίδου, το φαινόμενο των τυφεκισμών προς παραδειγματισμό, τα τελευταία χρόνια αποτελεί σημείο αναφοράς περί των συζητήσεων της ιστορίας του γαλλικού στρατού κατά τον Α΄Π.Π., σε επίπεδο δημόσιου διαλόγου και ακαδημαϊκής ιστορίας. Λεμονίδου, Ε. (2016). *ό.π.*, σ. 75.

³³⁴ Όλα αυτά τα φαινόμενα παραδειγματισμού μεγαλοποιούνταν από στόμα σε στόμα και φτάσαμε στο σημείο οι άνδρες να γίνονται διστακτικοί στην παράδοση. Ferguson, N. (2006). *ό.π.*, σ. 667. Για την πειθαρχία των στρατευμάτων, ειδικά των Γάλλων, πολλά είναι τα παραδείγματα των εκτελέσεων στρατιωτών για δειλία. Στο Κεφάλαιο της Λογοκρισίας – Προπαγάνδας, στη συζήτηση που έγινε για τη λογοκρισία φωτογραφιών όπου απεικονίζονται νεκροί, παρουσιάστηκε το παράδειγμα της εικόνας 10 με τέσσερις νεκρούς Γάλλους οι οποίοι καταδικάστηκαν σε θάνατο, επειδή δεν εγκατέλειψαν τα χαρακώματα τους σε επίθεση που διατάχθηκε την προηγούμενη ημέρα. Το θέμα των εκτελέσεων για δειλία και παραδειγματισμό επηρέασε και τον κινηματογράφο. Στην ταινία Paths Of Glory (Σταυροί στο μέτωπο) του 1957, σε σκηνοθεσία Stanley Kubrick, τρεις Γάλλοι στρατιώτες καταδικάζονται σε θάνατο από έναν στρατηγό, επειδή αρνήθηκαν να επιτεθούν σε εχθρικά χαρακώματα. Ο Kirk Douglas, στον ρόλο του Συνταγματάρχη Dax, προσπαθεί να υπερασπιστεί τους στρατιώτες του και να αλλάξει την καταδικαστική απόφαση. Η τακτική του τυφεκισμού εφαρμόστηκε και από το ελληνικό στρατηγείο, όπου, σύμφωνα με μαρτυρία του στρατιώτη Πολυχρονιάδη, επειδή καθημερινά λιποτακτούσαν άντρες και οι λόχοι άδειάζαν το στρατηγείο, αποφασίστηκε ο τυφεκισμός δύο συλληφθέντων λιποτακτών προς παραδειγματισμό, μιας και οι ημέρες ποινής φυλάκισης εκπληρώθηκαν. Κατά την εκτέλεση του τυφεκισμού παρέστησαν στρατιώτες από όλα τα σώματα στρατού. Μετά το πέρας της εκτέλεσης χαριτολογώντας ο Πολυχρονιάδης αναφέρει ότι η λιποταξία ως

εξαιτίας της διατήρησης του ηθικού. Ειδικότερα, στο Δυτικό Μέτωπο το να παραδοθεί κάποιος ήταν δυσκολότερο, θεωρώντας ότι ο κίνδυνος της παράδοσης είναι μεγαλύτερος από αυτόν της πολεμικής σύγκρουσης. Στη θεωρία του κινδύνου παράδοσης συνέβαλαν οι ωμότητες³³⁵ του Α΄Π.Π., όπου και στις δύο πλευρές υπήρξαν αρκετά περιστατικά νεκρών Pow κατά τη διάρκεια της παράδοσης αλλά και μετά (Ferguson, 2006).

Σύμφωνα με την Jones, η επιβίωση ενός Pow στον Α΄Π.Π. εξαρτήθηκε: α) από την εθνικιστική εχθρότητα που υπήρχε μεταξύ κάποιων εμπόλεμων λαών, όπως για παράδειγμα Σέρβων και Ρουμάνων που κατείχαν οι Βούλγαροι και οι Αυστροούγγροι (Trifunović, 2014) και την οποία οι εμπόλεμες χώρες προσπάθησαν προπαγανδιστικά να εκμεταλλευτούν, για να προσεγγίσουν τους «αυτόνομους πολιτισμούς», όπως οι Γάλλοι τους Αλσατούς, οι Γερμανοί τους Φλαμανδούς και οι Αυστροούγγροι τους Ουκρανούς και τους Πολωνούς καθώς και στις βαλτικές περιοχές Κοζάκους, Γεωργιανούς, Τάταρους και Καλμίκους, β) από τη γεωγραφική κατάσταση και τις κλιματολογικές συνθήκες, οι οποίες επηρέασαν πολύ την τύχη των Pow, όπως αυτών που οδηγήθηκαν στην Ουκρανία, την Ευρωπαϊκή Ρωσία, τη Σιβηρία (2,4 εκατ. Pow ήταν μόνο στη Σιβηρία) και την κεντρική Ασία, γ) από τον στρατιωτικό βαθμό (στρατιώτης ή αξιωματικός), δ) από τον χρόνο της αιχμαλωσίας. Για παράδειγμα, ένας Γάλλος που αιχμαλωτίστηκε στον Αύγουστο του 1914, δηλαδή στην αρχή των εχθροπραξιών, δεν ήρθε αντιμέτωπος με τις σφοδρές συγκρούσεις που ακολούθησαν. Αντιμετώπισε μειωμένο κίνδυνο σε σχέση με κάποιον που παρέμεινε σε μια γαλλική μονάδα πεζικού. Επίσης, με βάση τα ποσοστά θανάτου, σύμφωνα με τα οποία, εκείνα των Γάλλων ήταν μεγάλα το 14-15, όσοι αιχμαλωτίστηκαν μετά, το 17-18 δεν επωφελήθηκαν από την αιχμαλωσία, δ) από τη μεταχείριση των τοπικών αρχών των στρατοπέδων, ε) από το έτος αιχμαλωσίας. Σε όλες τις περιόδους του πολέμου δεν ήταν το ίδιο ευνοϊκό να είσαι Pow. Για παράδειγμα, από τον Οκτώβριο του 1917 ως τις 30 Σεπτεμβρίου του 1918, περίοδο που η Γερμανία αιχμαλώτισε τους περισσότερους Βρετανούς στις εαρινές επιθέσεις του Λούντεντορφ, ενώ το να είσαι Βρετανός στρατιώτης συνεπαγόταν με ποσοστό θανάτου 4.0%, το να είσαι Βρετανός Pow στα χέρια των Γερμανών είχε ποσοστό θανάτου 5,2%. (Jones, 2013: 25).

Στην ανακωχή του Νοεμβρίου του 1918 υπήρχαν τρεις κατηγορίες Pow: 1) αυτοί που ανήκαν στις Κεντρικές Δυνάμεις, 2) αυτοί που ανήκαν στις δυνάμεις της Αντάντ και 3) αυτοί που ανήκαν στη Ρωσία. Οι πρώτοι με βάση τις διατάξεις της

φαινόμενο «έπαυσε». Από το Πολυχρονιάδης, Α., Σ. (1999). *Απομνημονεύματα. Με τον τουρκικό στρατό στη Βαλκανική (Ιούλιος 1912-Φεβρουάριος 1913). Στο μακεδονικό μέτωπο του Α΄ παγκόσμιου πολέμου 1916-1918*. Πολυχρονιάδης, Σ., Α. (Επίμ.). Αθήνα: Εντός, σ. 79.

³³⁵ Για τη βία του Α΄Π.Π. βλ. Audoin-Rouzeau, S., Becker, A., Ingraio, Chr. & Rouso. H. (2002). *La violence de guerre. 1914-1914*. Belgium: Eds. Complexe και Audoin-Rouzeau, S. & Becker, A. (2002). *14-18. Understanding the Great War*. Temeron, C. (trans.), New York: Hill and Wang και Jones, H. (2013). *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914-1920*. New York: Cambridge University Press και Horne, J. (2014). Atrocities and war crimes. In Winter, J. (Ed.), *The Cambridge History of the First World War*. Volume I. The state (pp. 561 - 584). United Kingdom: Cambridge University Press, και το συναφές βιβλιογραφικό άρθρο στις σ.σ. 681-683 του ίδιου τόμου και Jones, H. (2014). Prisoners of war. In Winter, J. (Ed.), *The Cambridge History of the First World War*. Volume II. The state, (pp. 266 – 290). United Kingdom: Cambridge University Press και το συναφές βιβλιογραφικό άρθρο στις σ.σ. 692-695 του ίδιου τόμου.

Εκεχειρίας έπρεπε να επαναπατριστούν άμεσα (η Γερμανία έπρεπε να απελευθερώσει αμέσως όλους τους Pow των συμμάχων), οπότε η μοίρα των υπολοίπων εξαρτιόταν και από το αν ήταν στην κατοχή της Αντάντ ή των Ρώσων. Στη πρώτη περίπτωση, παρά τις ενέργειες της International Committee of the Red Cross (εφεξής I.C.R.C.), ο επαναπατρισμός των Γερμανών Pow δεν ξεκίνησε μέχρι το φθινόπωρο του 1919³³⁶. Στη δεύτερη περίπτωση, οι Αυστρογερμανοί Pow στη Ρωσία και οι Ρώσοι Pow στη Γερμανία έπρεπε να ελευθερωθούν με τη συνθήκη ειρήνης του Μπρεστ - Λιτόφσκ, αλλά στη πραγματικότητα αφέθηκαν στην τύχη τους μέσα στην πολιτική αναταραχή που επικράτησε στην Κεντρική Ευρώπη και τη Ρωσία. Τελικά, μετά από παρέμβαση της I.C.R.C. και τη συμφωνία Γερμανίας - Σοβιετικών Κυβερνήσεων (σταδιακά προσχώρησε η Αυστρία, η Ουγγαρία και η Τουρκία) οργανώθηκαν επαναπατρισμοί Pow από την άνοιξη του 1920 ως τις 30 Ιουνίου του 1922, με 500.000 χιλιάδες να επιστρέφουν στις χώρες τους.

Από την αρχή του πολέμου, οι υψηλότερες κρατικές και στρατιωτικές αρχές των εμπόλεμων κρατών συνειδητοποίησαν ότι ο πόλεμος δεν κερδίζεται μόνο στα πεδία των μαχών, αλλά κερδίζεται και με νέα γρηγορότερα «όπλα», όπως η φωτογραφία. Ειδικότερα, ως προς τη μεταχείριση των Pow, οι εμπόλεμες χώρες συνειδητοποίησαν ότι χειραγωγώντας την εικόνα των Pow, που κατείχαν, προστάτευαν τη δική τους εικόνα έναντι των εχθρικών καταγγελιών (Forcade, 2000), ενώ παράλληλα εξέθεταν προπαγανδιστικά την ανηθικότητα του εχθρού ως προς τη μεταχείριση των Pow, που αυτός κατείχε (Moritz & Walleczek-Fritz, 2014).

Όπως προαναφέρθηκε, για τους Γάλλους ο αγώνας κατά των Κεντρικών Δυνάμεων ήταν η σύγκρουση του γαλλικού πολιτισμού (Civilisation) με τη Γερμανική Kultur, της δημοκρατίας, δηλαδή, με τη βαρβαρότητα και την τυραννία (Demm, 2016). Στη Γαλλία με τη χρήση της φωτογραφίας και του κινηματογράφου για την απεικόνιση της μεταχείρισης των Pow (Guelton, 2012), οι Γάλλοι προσπάθησαν να αποδείξουν στο εσωτερικό μέτωπο, το στρατιωτικό μέτωπο, τα ουδέτερα κράτη και τον βάρβαρο εχθρό (Demm, 2016) ότι αυτοί, ως αντιπρόσωποι

³³⁶ Μετά την Εκεχειρία, η Γαλλία και η Βρετανία διατήρησαν τους Γερμανούς Pow, που κατείχαν. Η Βρετανία τους επαναπάτρισε τέλη του 1919. Αντιθέτως, η Γαλλία, με την απόφαση της να κρατήσει τους Γερμανούς Pow, στόχευε να πιέσει τη Γερμανία να δεχτεί την συνθήκη των Βερσαλλιών το 1919. Μετέφερε Γερμανούς Pow, 100.000 αρχικώς, σε πρώην πολεμικές περιοχές και τους χρησιμοποίησε για να καθαρίζουν τα πολεμικά μέτωπα. Ως το 1919 έφτασαν τους 270.000. Ο καθαρισμός των μετώπων ήταν σκληρή δουλειά και επικίνδυνη, έβγαζαν νάρκες και υπήρξαν πολλοί που σκοτώθηκαν. Η πολιτική αυτή της Γαλλίας προκάλεσε κατακραυγή στη Γερμανία και κινητοποίησε τεράστιους αριθμούς διαδηλώσεων διαμαρτυρίας, συμβάλλοντας έτσι στη μεταπολεμική εχθρότητα. Από το Jones, H. (2014a). Prisoners of War. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), 1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War. Freie Universität Berlin. Πρακτική ανάλογη ακολουθήθηκε και μετά το τέλος του Β'Π.Π., όταν Γερμανοί Pow μεταφέρθηκαν στη Δανία, ώστε να παροπλίσουν τις δύο εκατομμύρια νάρκες που έβαλε εκεί ο στρατός τους στις δυτικές ακτές. Μια υπέροχη ταινία που καταγράφει την ζωή των Γερμανών Pow στην Δανία και την καταναγκαστική εργασία αφαίρεσης ναρκών είναι η ταινία του Martin Zandvliet με τίτλο «Κάτω απ' την Άμμο - Under Sandet - Land of Mine» του 2015, υποψήφια για βραβείο Oscar ξενόγλωσσης ταινίας το 2017.

του πολιτισμού, φροντίζουν ή πρέπει να φροντίσουν επαρκώς τους Pow, που κατέχουν, τηρώντας τις υποχρεώσεις τους προς τις διεθνείς συμβάσεις της Χάγης (Guillot, 2014α).

Η προπαγάνδα της εικόνας στον Α΄Π.Π. δεν γεννήθηκε όμως αποκλειστικά και μόνο για τη διάδοση της μεταχείρισης των Pow. Η αξία τους ως φωτογραφικό «όπλο» και «διαπραγματευτικό χαρτί» προέκυψε μετά. Για τους Γάλλους, η προπαγάνδα της εικόνας δεν ήταν αρχικά αυτοσκοπός. Για τη Γαλλική Κυβέρνηση το S.C.A. αρχές του 1915 και το S.P.A. έναν μήνα μετά, αποτελούσαν μοχλούς της κυβερνητικής πολιτικής γραμμής πλεύσης «*παραγωγή και διάδοση, εκπαίδευση και μαρτυρία*» (Guillot, 2010, 2011, 2014β). Η μικρή ομάδα των 10 φωτογράφων που σχηματίστηκε και οι φωτογραφίες με τα κατεστραμμένα κτήρια αποσκοπούσαν μόνο στη δημιουργία ενός αρχείου και όχι στη χρήση τους ως προπαγανδιστικών στοιχείων ενάντια του εχθρού (Guillot, 2010, 2014β).

Η γραμμή πλεύσης των Γάλλων ως προς τη χρήση της εικόνας για προπαγανδιστικούς σκοπούς: α) άλλαξε με τη διπλωματική συμφωνία που υπογράφηκε τον Απρίλιο του 1915, σύμφωνα με την οποία σκοπός της δημιουργίας του S.P.A. ήταν η παραγωγή ενός αρχείου (αποθέματος) φωτογραφικών εικόνων, με το οποίο θα τροφοδοτούνταν η γαλλική προπαγάνδα και θα διοχετεύονταν σε έντυπα και εφημερίδες των ουδετέρων ή φίλων χωρών, μέσω στρατιωτικών ακολούθων των κατά τόπους Γαλλικών προξενείων (Γιαννικοπούλου, 2008), β) επικυρώθηκε τον Νοέμβριο του 1915, με την εγκύκλιο που εξέδωσε το Γραφείο Πληροφόρησης Τύπου, καθορίζοντας τους στόχους και τις προδιαγραφές των φωτογραφικών λήψεων (Guillot, 2010). Παρά την ανάπτυξη του S.P.A., οι Pow δεν αποτέλεσαν κάτι το αξιόλογο, για να καταγραφούν μιας και το Γενικό Ανώτατο Αρχηγείο (Grand Quartier Général) δεν ενδιαφερόταν ή τουλάχιστον δεν προέβλεπε τη χρήση φωτογραφιών Pow (Guillot, 2012).

Η Γαλλία άλλαξε πολιτική και στη μάχη έριξε και τα δύο νεοσύστατα τμήματα της, για να «πολεμήσουν» υπέρ της αξιοπιστίας της εικόνας της χώρας, που ήδη η Γερμανία υπέθαλπε από την αρχή του πολέμου με τη δημιουργία της k.u.k. Kriegspressequartier (KPQ) (Roberts, 2014). Σε αυτό ακριβώς το σημείο οι Pow επίσημα ξεκίνησαν να αποτελούν βασικό κομμάτι της ιστορίας της φωτογραφίας του Α΄Π.Π. Οι Γερμανοί πολύ γρήγορα πλημμύρισαν την Ευρώπη με φωτογραφίες και γερμανικές έντυπες εκδόσεις, που εκθειάζαν εντυπωσιακά στοιχεία σχετικά με τον αριθμό Γάλλων και συμμαχικών Pow, αλλά και όπλων, ενώ παράλληλα υποστήριζαν ότι οι Γάλλοι δεν είχαν ανάλογες επιτυχίες (Ministre de La Guerre XI, 1916). Βρισκόμενοι ακόμη στην αρχή του πολέμου, ο οποίος, όπως όλοι περίμεναν, θα ήταν σύντομος, η απεικόνιση των Pow προπαγανδιστικά έμμενε στην κατάδειξη τους ως τροπαίου μιας επερχόμενης νίκης που ακολουθεί (Guillot, 2014β). Οι Ευρωπαίοι ζούσαν σε πολιτισμένες κοινωνίες (Civilisation), οπότε δεν υπήρχε καμία περίπτωση ύπαρξης βίας και βίαιων συμπεριφορών ενάντια των Pow (Jones, 2013:34). Όταν οι εμπόλεμες χώρες συνειδητοποίησαν ότι ο πόλεμος δεν θα τελειώσει σύντομα και άρα πρέπει για την επίτευξη της νίκης να εφεύρουν νέα «όπλα», η χειραγώγηση της εικόνας των Pow από τη ρομαντική άποψη που επικρατούσε για αυτούς πριν τον

πόλεμο, στις νέες πολλαπλές ιδιότητες του «εχθρού», κρίθηκε αναγκαία (Guelton, 2012).

Το S.P.A., μεταξύ των ετών 1915 - 1919, ως το μόνο επίσημο όργανο παραγωγής της γαλλικής κρατικής φωτογραφίας, παρήγαγε χιλιάδες δεκάδες φωτογραφίες. Μέσα στο σύνολο των αρχείων, που άφησε παρακαταθήκη το τμήμα, υπάρχουν αρκετές φωτογραφίες με Pow. Οι πρώτες φωτογραφίες Pow τραβήχτηκαν το 1915, τη χρονιά της δημιουργίας του S.P.A., και οι τελευταίες μετά την ανακωχή, μέχρι το 1919. Οι Pow στο αρχείο του S.P.A. εντοπίζονται απομονωμένοι, ενώ ανακρίνονται, σε στρατόπεδα Pow και καταναγκαστικής εργασίας. Για παράδειγμα, σε στρατόπεδα εγκλεισμού από ένα αρχείο 11.000 φωτογραφιών μόνο το 4% αυτών απεικονίζουν Pow. Αν και μικρό το ποσοστό, προσφέρει μια επισκόπηση αρκετά ρεαλιστική σχετικά με το πώς παρήγαγε και σκηνοθετούσε την εικόνα του Pow το S.P.A. (Guillot, 2012).

Η πολιτική μεταχείρισης της Γερμανίας ως προς τους Pow, που κατείχε σε όλη τη διάρκεια του Α΄Π.Π., επηρέασε έντονα τις στάσεις των υπολοίπων κρατών έναντι της αιχμαλωσίας, όπως της Γαλλίας, η οποία δεν ακολούθησε την ίδια πολιτική μεταχείρισης των Pow σε όλη τη διάρκεια του πολέμου καταλήγοντας σε μια ριζοσπαστικοποίηση της χρήσης των αντιποίνων για την επιβολή καλύτερης μεταχείρισης των Γάλλων Pow από τους Γερμανούς (Moritz & Walleczek-Fritz, 2014). Αυτή η αλλαγή της στάσης της Γαλλίας, διοχετεύτηκε και στα υπουργεία της όπως αυτά που ήταν υπεύθυνα για τη λειτουργία του S.P.A., επηρεάζοντας εντέλει την επιτροπή λογοκρισίας (για το τι έπρεπε να επιτραπεί να διαδοθεί ως προς τους Pow), τις αναθέσεις λήψεων φωτογραφιών (για τις συνθήκες και τις τοποθεσίες από Pow που έπρεπε να καταγραφούν), τους φωτογράφους του S.P.A. (για το τί επιτρεπόταν και το πώς έπρεπε να φωτογραφίζουν Pow).

Ο έλεγχος των φωτογραφιών της Γαλλίας γινόταν από την επιτροπή στρατιωτικής λογοκρισίας, που συστάθηκε το 1915³³⁷ (Burte, 2015). Σκοπός της επιτροπής στρατιωτικής λογοκρισίας ήταν ο έλεγχος όλων των φωτογραφιών του Φωτογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού, ώστε να μην υπάρξει διάδοση φωτογραφιών, στις οποίες ο εχθρός, πραγματικός ή δυνητικός, απεικονίζεται σε κατάσταση τέτοια που θα πλήξει την εικόνα της Γαλλίας. Ειδικότερα, φωτογραφίες και φιλμ που καταγράφουν Pow επιτρέπεται να διαδοθούν ελεύθερα μόνο ως «τρόπαια» του πολέμου, αποτελώντας ένα τυφλό όργανο της κατάδειξης της νίκης (Guillot, 2014β). Απαγορεύονται να διαδοθούν φωτογραφίες στις οποίες οι Pow παρουσιάζουν εικόνα εξάντλησης και κακομεταχείρισης, αποτέλεσμα άσκησης βίας (σωματικής ή ψυχολογικής), μη παροχής φαγητού και ρουχισμού και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Η λογοκρισία της απεικόνισης των Pow, επίσημα, εντάχθηκε στη Γενική κατηγορία λογοκρισίας «Θέματα Διπλωματίας και Εσωτερικής

³³⁷ Από το 1917 και μετά το S.P.A. άλλαξε τη διαδικασία διάδοσης φωτογραφιών που τραβήχτηκαν από τους Γάλλους στη βρετανική ζώνη: Πλέον χρειαζόταν την άδεια της βρετανικής και της γαλλικής λογοκρισίας πριν από τη χρήση. Από το Guillot, H. (2012). *L'image officielle du soldat allemand pendant la Grande Guerre, Revue historique des armées*, 269, 36-45.

Πολιτικής» και στην ειδική κατηγορία «Εσωτερικά εκτοπισμένοι πληθυσμοί και πρόσφυγες» (Guillot, 2014α).

Η παραγωγή των φωτογραφιών για τη Γαλλία γινόταν από τους φωτογράφους του S.P.A., οι οποίοι είχαν ήδη αναπτύξει ένα «κριτικό βλέμμα», πριν ακόμα πιάσουν τη φωτογραφική μηχανή τους και καταγράψουν όσα διαδραματίζονταν. Ήταν το «βλέμμα» που τους επέβαλαν από την αρχή της δημιουργίας της υπηρεσίας το 1915, από τους κανονισμούς της επιτροπής λογοκρισίας, που έπρεπε να υπακούν, από την παρουσία συνοδού του γραφείου πληροφοριών, που τους ακολουθούσε και τους υποδείκνυε τι να φωτογραφίσουν, από την ίδια την αυτολογοκρισία, που ενσυναίσθητα ασκούσαν στις φωτογραφίες τους, άρα από τις προθέσεις που οι ίδιοι μετέδιδαν ως δημιουργοί με την παραγωγή κάθε φωτογραφίας. Αυτό το «κριτικό βλέμμα» τους έκανε να στρέφονται σε αυτά που έπρεπε να απεικονίσουν στο κάδρο τους (οι μικρές πλην, όμως, σημαντικές λεπτομέρειες), αγνοώντας άλλα (οι απουσίες) (Burke, 2003: 239).

Για παράδειγμα οι επίσημοι φωτογράφοι ενθαρρύνονταν να απαθανατίζουν πλάνα με τραυματισμένους Γερμανούς Pow να τους προσφέρονται ποτά και τσιγάρα, για να τους σπάσουν τα νεύρα, όπως στην ταινία «Η μάχη του Σομ», όπου το 10% αυτής δείχνει πλάνα Γερμανών Pow (Ferguson, 2006: 661). Ή η ενθάρρυνση λήψης αρκετών φωτογραφιών στις οποίες Pow απεικονίζονται να εργάζονται (Work portraits) δεν στόχευε μόνο στη διάδοση της χρήσης τους ως αντιποίνων έναντι αυτής που έκαναν οι Γερμανοί με Γάλλους Pow. Όλες οι χώρες τους χρησιμοποίησαν για εργασία μετά το 1916. Απλά η γαλλική κυβέρνηση ήθελε με κάποιο τρόπο να κατευνάσει από τη μία την πίεση και από την άλλη να διατηρήσει ή να εξυψώσει το ηθικό των Γάλλων και των γυναικών που χρησιμοποιούσε για εργασία, προβάλλοντας την εικόνα μιας χώρας η οποία απολαμβάνει τους καρπούς της ευημερίας (σαν τις εικόνες του Hine³³⁸ από την Αμερική του 1919) και της παραγωγής για την επιτυχία της νίκης (Σκαρπέλος, 2011).

Επιγραμματικά, η απεικόνιση Pow κατά τον Α΄Π.Π. από το S.P.A (Guillot, 2012):

1915) Οι πρώτες φωτογραφίες Pow, Δεκέμβριος του 1915, είναι από στρατόπεδα Pow. Οι συνθήκες διαβίωσης είναι πολύ καλές, οι Pow δεν στερούνται φαγητό και οι συνθήκες υγιεινής είναι άριστες. Γερμανοί Pow απεικονίζονται μπροστά από το στρατόνα τους με το φαγητό τους ή να πλένονται ή στον κοιτώνα τους να χαμογελούν.

1916) Το 1916 παρατηρείται αύξηση της παραγωγής φωτογραφιών Pow και το θέμα άρχισε να ενδιαφέρει και τις αρχές. Οι φωτογραφίες προέρχονται από τη Βόρεια Αφρική και δείχνουν κυρίως τις συνθήκες εγκλεισμού των Pow, αλλά σε

³³⁸ Ο Hine το 1917 βρέθηκε στην Ευρώπη για να φωτογραφίσει τις δραστηριότητες του Αμερικανού Ερυθρού Σταυρού. Το ταξίδι του ξεκίνησε από τη Γαλλία και το Βέλγιο, ενώ το 1918-1919 βρέθηκε στην Ιταλία, στην Ελλάδα και τη Σερβία. Ο Hine είναι ο πρώτος κοινωνιολόγος που χρησιμοποίησε τη φωτογραφία ως διδακτικό μέσο και κατέθεσε γραπτά τις απόψεις του για τις εκπαιδευτικές χρήσεις της, αλλά ταυτόχρονα αντιλαμβανόταν τη φωτογραφία ως πολιτικό και πολιτισμικό έργο. Από Σκαρπέλος, Γ. (2011). *Εικόνα και Κοινωνία*. Αθήνα: Τόπος.

σχέση με το προηγούμενο έτος, πλέον απεικονίζονται Pow να εργάζονται σε θέσεις που τους ανατέθηκαν, όπως εκφόρτωση πλοίων στα γαλλικά εμπορικά λιμάνια, γεωργικές εργασίες, λατομεία. Επίσης, καταγράφονται οι κοιτώνες, τονίζοντας την καλή μεταχείριση που λάμβαναν οι Pow. Στο Δυτικό Μέτωπο οι Pow καταγράφονται να συγκεντρώνονται και να αναμένουν τη μεταφορά τους προς χώρους εργασίας και πίσω. Επίσης, Pow καταγράφονται en masse, μετά από επιτυχημένες επιθέσεις, για να φανεί ο μεγάλος αριθμός αυτών, αλλά και οι εκφράσεις των προσώπων τους με στόχο την ταπείνωση τους, να διαδοθεί δηλαδή η επιτυχία της κατάληξης της μάχης και να απαξιωθεί ο Pow από την ταλαιπωρία και την παράδοση του. Το ξαφνικό ενδιαφέρον που προέκυψε για την προβολή των συνθηκών διαβίωσης και κράτησης Pow δεν αφορούσε τόσο τη χρήση Pow για εργασία, αλλά τη διαμάχη που ξέσπασε στις αρχές του 1916 για τις συνθήκες κράτησης Pow, κυρίως στη Βόρεια Αφρική, οι φωτογραφίες των οποίων απεικόνιζαν συνθήκες που δεν είχαν καμία σχέση με την πραγματικότητα.

1917-1919) Πλέον οι Pow φωτογραφίζονται κυρίως να εργάζονται. Όμως, υπάρχει και η παραγωγή και ως εκ τούτου η διάδοση φωτογραφιών Pow, ειδικά Γερμανών, ως εχθρών βάρβαρων που απειλούν τον πολιτισμό. Υπάρχουν πολλές φωτογραφίες που στόχο έχουν την ταπείνωση των Pow μέσω της καταγραφής τους σε χώρους εγκλεισμού. Υπάρχουν και φωτογραφίες που στόχο έχουν την πρόσκληση οργής, καταγράφοντας την καταστροφή εκκλησιών, σπιτιών και μνημείων και υποδεικνύοντας έμμεσα ως υπεύθυνο τον εχθρό. Τέλος, μετά τις καταγγελίες των Γερμανών για τα στρατόπεδα της Αφρικής, ο τρόπος που οι φωτογράφοι του S.P.A. απεικονίζουν τους Γερμανούς Pow άλλαξε ριζικά. Δεν καταγράφονται, για παράδειγμα, να είναι διατεθειμένοι να δεχθούν ιατρική περίθαλψη σε ένα νοσηλευτήριο.

Από τις φωτογραφίες των Pow που παρήγαγε το S.P.A. μπορούμε να μιλάμε για μία επίσημη εικόνα των Pow στον Α΄Π.Π.; Αν οι φωτογραφίες πάντα θα μας διδάσκουν και θα μας προβάλλουν την ιστορία ως «ίχνη» του παρελθόντος στο παρόν, οι φωτογράφοι του S.P.A., από τη στιγμή που ήταν εκεί και έκαναν τη λήψη, μπορούν να θεωρηθούν «αυτόπτες μάρτυρες» της ιστορίας των Pow ή, σύμφωνα με την Guillot, «στρατιώτες της μνήμης» των Pow; Στο ερώτημα αν οι φωτογράφοι μπορούν να θεωρηθούν Αυτόπτες Μάρτυρες ή στρατιώτες της μνήμης για την ιστορία των Pow, η απάντηση είναι και ναι και όχι. Ναι, γιατί αν δεν ήταν μάχιμοι, συμμετείχαν με τον δικό τους τρόπο στον Α΄Π.Π, συναναστράφηκαν με αρκετούς Pow και έμαθαν τις προσωπικές τους εμπειρίες. Ναι, γιατί με τις αποστολές τους ήρθαν αντιμέτωποι με πολλές καταστάσεις αιχμαλωσίας και μεταχείρισης, που δεν βίωσαν οι στατικοί στρατιώτες των μονάδων ή δεν διαδόθηκαν ποτέ στους πολίτες στα μετόπισθεν. Όχι, γιατί δεν ήταν μάχιμοι και δεν είχαν πρόσβαση σε αρκετά μέτωπα ή στην πρώτη γραμμή, στην έξαψη της μάχης όπου γινόντουσαν οι αιχμαλωσίες ή σημειώθηκαν οι ωμότητες. Όχι, γιατί δεν υπήρξε πλήρης καταγραφή της ιστορίας των Pow, κάτι αδύνατο, αφού μπορούσαν σε μια χρονική στιγμή να είναι μόνο σε ένα σημείο των πολεμικών εξελίξεων (άλλωστε, έχασαν την αρχή του πολέμου αφού το S.P.A. δημιουργήθηκε το 1915).

Ως προς το ερώτημα της δυνατότητας ύπαρξης μιας επίσημης εικόνας των Pow, η απάντηση είναι όχι. Οι φωτογράφοι του S.P.A. κατέγραψαν την αλήθεια ως προς τις συνθήκες ζωής και μεταχείρισης των Pow, αλλά αυτό ίσχυε μόνο για τη Γαλλία, για την οποία ενεργούσαν και παρήγαγαν υλικό. Οπότε, η αλήθεια των φωτογραφιών τους αποκτά νόημα ανάλογα για το ποιον είναι αλήθεια ή όχι η μαρτυρία αυτών των φωτογραφιών, ποιός ο σκοπός της δημιουργίας τους και φυσικά ποιός ο παραλήπτης. Οι φωτογραφίες τους δεν κατέγραψαν αρκετές καταστάσεις (ύπαρξη απουσίας) αφού πολλά θέματα, όπως οι τιμωρίες, η άσκηση βίας και οι ωμότητες του Α΄Π.Π., αποκλείονται συστηματικά από το κάδρο του φωτογράφου. Ίσως οι αυτοβιογραφίες των φωτογράφων του S.P.A. να μαρτυρούν περισσότερα για την ιστορία των Pow του Α΄Π.Π., απ' ότι οι φωτογραφίες τους.

Το S.P.A., προσπαθώντας να καταγράψει τα πολεμικά γεγονότα του Α΄Π. Π., για την επίτευξη των στόχων που τέθηκαν κατά τη δημιουργία του, πραγματοποίησε ανταποκρίσεις σε όλα τα μέτωπα του πολέμου. Στο Μακεδονικό Μέτωπο, μετά την αποβίβαση των συμμαχικών δυνάμεων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, σταδιακά σχηματίστηκε το S.P.A.O. (μετέπειτα S.P.C.A.O.), το οποίο άφησε μια πλούσια παρακαταθήκη φωτογραφικού και κινηματογραφικού υλικού. Για κάθε λήψη που γινόταν στο Μακεδονικό Μέτωπο οι φωτογράφοι του S.P.A.O. ήταν υποχρεωμένοι να στείλουν τα αρνητικά στη Γαλλία, για να περάσουν από την επιτροπή λογοκρισίας και να καταχωρηθούν στα μητρώα, πριν τη διάδοσή τους. Τα μητρώα υπάρχουν εις διπλούν για κάθε σειρά, φτάνοντας για τα έτη 1915-1919 τα 90.000 κλισέ (cliché) και 2000 φιλμ και 20.000 κλισέ από ιδιωτικές δωρεές, 3% του συνόλου (Guillot, 2010). Τα μητρώα διατηρούνται σε δύο μέρη: ένα στην *Établissement de communication et de production audiovisuelle de la Défense* (εφεξής E.C.P.A.D.), το οποίο βρίσκεται στη Γαλλία και η πρόσβαση μπορεί να πραγματοποιηθεί δια ζώσης και ένα στην *Médiathèque de l'architecture et du patrimoine* (εφεξής M.A.P.) στο οποίο υπάρχει πρόσβαση διαδικτυακά. Και οι δύο συλλογές είναι συμπληρωματικές (Guillot, 2011).

Ως προς τους Pow για τον Α΄Π.Π. στο αρχείο της βάσης δεδομένων της M.A.P.:

1) Αν πραγματοποιηθεί *Recherche libre* «ελεύθερη αναζήτηση» της λέξης «*Prisonnier – Αιχμάλωτος*», στη βάση δεδομένων της M.A.P. εντοπίζονται 396 φωτογραφικά αρχεία (εφεξής φ.α.). Αντιστοίχως για την λέξη «*Prisonniers – Αιχμάλωτοι*», στη βάση εντοπίζονται 1.228 φ.α., 2) Αν πραγματοποιηθεί αναζήτηση στο *Titre série* «τίτλος σειράς» της λέξης «*Prisonnier - Αιχμάλωτος*», στη βάση δεδομένων της M.A.P. εντοπίζονται 193 φ.α., ενώ αντιστοίχως για την λέξη «*Prisonniers – Αιχμάλωτοι*», εντοπίζονται 799 φ.α., 3) Αν πραγματοποιηθεί αναζήτηση στο *Légende* «λεζάντα» της λέξης «*Prisonnier - Αιχμάλωτος*», στη βάση δεδομένων της M.A.P. εντοπίζονται 238 φ.α., ενώ για την λέξη «*Prisonniers – Αιχμάλωτοι*», εντοπίζονται 1.002 φ.α., 4) Αν πραγματοποιηθεί αναζήτηση στο *Nom de l'édifice* «όνομα κτηρίου» της λέξης «*Prisonnier - Αιχμάλωτος*», στη βάση δεδομένων της M.A.P. εντοπίζεται 1 φ.α. (άκυρο θεματικά), ενώ για την λέξη «*Prisonniers*», εντοπίζονται 143 φ.α., αλλά ως μέρος της ευρύτερης αναζήτησης *Camp de prisonniers* «στρατόπεδο αιχμαλώτων» ή *Dépôt des prisonniers de guerre*.

Οι φωτογράφοι του S.P.A.O. για το Μακεδονικό Μέτωπο, σύμφωνα με το μητρώο της E.C.P.A.D. για την Ελλάδα, παρήγαγαν: 1900 φωτογραφίες και 138 φιλμ. Σύμφωνα με τη βάση δεδομένων της M.A.P., στην επιλογή αναζήτησης Recherche libre - «ελεύθερη αναζήτηση» για την επιλογή Guerre 1914-1918 (Α'Π.Π.) εντοπίζονται 5.169 φωτογραφίες σχετικές με την επιλογή «Localisation – τοποθεσία» Ελλάδα³³⁹. Σε αυτές τις 5.169 φωτογραφίες, 93 φωτογραφίες αφορούν τους αιχμαλώτους πολέμου (Pow) Ελλάδα. Ο εντοπισμός φωτογραφιών αιχμαλώτων πολέμου ανάμεσα στις 1.900 φωτογραφίες της E.C.P.A.D. για την Ελλάδα δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί στην παρούσα φάση λόγω μη προσβασιμότητας στο αρχείο.

Σκοπός του Β' Μέρους της παρούσης εργασίας είναι η διερεύνηση και παρουσίαση της εικόνας των Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά τη διάρκεια του Α'Π.Π., όπως αυτή επίσημα καταγράφηκε από το S.P.C.A.O. και μπορεί να εντοπιστεί στη βάση δεδομένων της M.A.P. Για την ουσιαστικότερη εξαγωγή συμπερασμάτων της δράσης των φωτογράφων του Στρατού της Ανατολής ως προς τη διαδικασία λήψης των φωτογραφιών και απεικόνισής των Pow, που υπήρχαν στο Μακεδονικό Μέτωπο υπό την κατοχή των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ, αλλά και του εντοπισμού σημαντικών πληροφοριών ή απουσιών ως προς τις συνθήκες διαβίωσης και μεταχείρισης των Pow υπό καθεστώς αιχμαλωσίας, απαραίτητη κρίνεται: α) η σύγκριση για εντοπισμό ομοιοτήτων – διαφορών των φωτογραφιών των Pow του Μακεδονικού Μετώπου που υπάρχουν στη βάση της M.A.P. με αυτές των Pow που εντοπίζονται στην ίδια βάση για τα άλλα μέτωπα του πολέμου, β) η τοποθέτηση της μαρτυρίας των φωτογραφιών των Pow στα συμφραζόμενα του «κριτικού βλέμματος» των φωτογράφων του S.P.C.A.O., αλλά και αυτών (τα συμφραζόμενα) του χρονικού, ιδεολογικού, κοινωνικού πλαισίου αναφοράς των εικόνων του Μακεδονικού Μετώπου, πάντα σε αναφορά και σύγκριση με τα συμφραζόμενα του «κριτικού βλέμματος» των φωτογράφων του S.P.A. (μετέπειτα S.P.C.A.) και αυτών (τα συμφραζόμενα) του χρονικού, ιδεολογικού, κοινωνικού πλαισίου αναφοράς των εικόνων στον Α'Π.Π..

6.1. Αιχμάλωτοι πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο (1915 – 1919)³⁴⁰

Στη διάρκεια του Α'Π.Π. στο Μακεδονικό Μέτωπο, υπήρξαν δύο κατηγορίες Pow, οι στρατιώτες και οι πολίτες, οι οποίοι μπορούν να υπό κατηγοριοποιηθούν σε αυτούς που αιχμαλώτισαν οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ (και μπορούν να εντοπιστούν φωτογραφίες στη βάση δεδομένων της M.A.P.) και αυτούς που αιχμαλώτισαν οι Κεντρικές Δυνάμεις (δεν μπορούν να εντοπιστούν φωτογραφίες στη

³³⁹ Ο αριθμός είναι σχετικός, γιατί ο ερευνητής της παρούσης εργασίας δεν προέβη σε έλεγχο - επιβεβαίωσης ότι και οι 5.169 φωτογραφίες, ως προς την τοποθεσία, τη χρονολογία και τα γεγονότα που απεικονίζουν, αφορούν μόνο την περίπτωση της Ελλάδας, σύμφωνα πάντα με τα τότε γεωγραφικά δεδομένα, αλλά και τα κριτήρια με τα οποία έγινε η καταχώρηση κάθε φωτογραφίας στη βάση δεδομένων. Τα προβλήματα που ο ερευνητής εντόπισε στη βάση κατά τη διαδικασία της έρευνας του καταγράφονται στο 2^ο Κεφάλαιο, σχετικό με τη μεθοδολογία συγγραφής της εργασίας.

³⁴⁰ Η χρονική περίοδος μελέτης των Pow μπορεί να διευρυνθεί ως το 1920, έτος στο οποίο ολοκληρώθηκε ο οριστικός επαναπατρισμός όλων των Βούλγαρων Pow που κατείχε η Ελλάδα.

βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. εξαιρουμένου κάποιων περιπτώσεων)³⁴¹. Στο Μακεδονικό Μέτωπο επίσημη συζήτηση περί της ύπαρξης Ροω μπορεί να ξεκινήσει μετά την αποβίβαση των συμμαχικών δυνάμεων στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης το 1915. Συνοπτικά, περιπτώσεις ύπαρξης Ροω στο Μακεδονικό Μέτωπο υπήρξαν:

1) πιθανώς κατά τη μεταφορά Ροω από τις συμμαχικές δυνάμεις στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης μετά την αποτυχημένη εκστρατεία τους στην Καλλίπολη³⁴², 2) τον Οκτώβριο – Δεκέμβριο του 1915 στην προσπάθεια των γαλλικών και βρετανικών μεραρχιών που προωθήθηκαν στα βόρεια, για να υποστηρίξουν τις σερβικές δυνάμεις που υποχωρούσαν³⁴³ και τις μάχες του Κρίβολακ και του Κοστούρινο, 3) στην εισβολή των Βουλγαρογερμανών το καλοκαίρι του 1916 στην Ανατολική και Δυτική Μακεδονία και την αιχμαλωσία του Δ' Σώματος Στρατού³⁴⁴, 4) στη φθινοπωρινή επίθεση των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ το 1916, οι οποίες οδήγησαν στην απελευθέρωση της Φλώρινας, στην κατάληψη του Καϊμακτσάλαν και την παραχώρηση του Μοναστηρίου στους συμμάχους, 5) στην επίθεση των συμμάχων τον Απρίλιο του 1917, αποτυγχάνοντας με μεγάλες απώλειες στις 21 Μαΐου του ίδιου έτους, 6) στην επίθεση του Στρατηγού Γκιγιωμά τον Μαΐου του 1918, με τη βοήθεια του ελληνικού Σώματος Στρατού Εθνικής Αμύνης, διοικητής των οποίων ήταν ο αντιστράτηγος Εμμανουήλ Ζυμβρακάκης, και την κατάληξη της βουλγαρικής θέσης στο Σκρα ντι Λεγκέν (Μάχη του Σκρα)³⁴⁵, 7) στην επιτυχημένη τελική επίθεση του

³⁴¹ Το S.P.A. προσπαθώντας να καλύψει όλα τα πεδία των μαχών και να εκθέσει προπαγανδιστικά τον "εχθρό" λαμβάνοντας υπόψη όλες τις οπτικές καταγραφές του, συμπλήρωσε το φωτογραφικό αρχείο παράλληλα με τις εξελίξεις του πολέμου από ιδιωτικά αρχεία, από εξουσιοδοτημένους αξιωματικούς ή στρατιώτες ή από γαλλικά φωτογραφικά πρακτορεία. Επίσης λάμβαναν υλικό από τα τμήματα των Συμμαχικών Δυνάμεων ή αγόραζαν από την Ελβετία υλικό από τα πρακτορεία Τύπου των εχθρών. Από το Guillot, H. (2014a). *Images interdites de la Grande Guerre*. Presses universitaires de Rennes : PUR/ECPAD.

³⁴² Στη Λήμνο, την οποία χρησιμοποίησαν ως βάση οι βρετανικές και συμμαχικές δυνάμεις για τις επιχειρήσεις τους κατά των Κεντρικών Δυνάμεων στην Καλλίπολη υπήρχαν προσωρινά στρατόπεδα Τούρκων και Αιγυπτίων Ροω. Δεν υπάρχουν, όμως, στοιχεία για το αν οι σύμμαχοι κατά τη διαδικασία εκκένωσης τους από το νησί, μετά την αποτυχία της εκστρατείας της Καλλίπολης, μετέφεραν στη Θεσσαλονίκη, έστω και προσωρινά, Ροω ή οδηγήθηκαν απευθείας σε λιμάνια της βόρειας Αιγύπτου, όπως η Αλεξάνδρα και το Πορτ Σαϊντ, ναυτικές βάσεις των βρετανικών και γαλλικών πλοίων. Rogan, E. (2016). *Η πτώση των Οθωμανών. Ο Μεγάλος Πόλεμος στη Μέση Ανατολή. 1914-1920*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 93.

³⁴³ Κατά την υποχώρηση του ο σέρβικος στρατός μετέφερε μερικές χιλιάδες Ροω Αυστροούγγρων. Περισσότερα στο ίδιο Κεφάλαιο – Η Λανθάνουσα εικόνα.

³⁴⁴ Για τη συνθηκολόγηση του Δ' Σώματος Στρατού βλ. σχετικά ΓΕΣ/ΔΕΣ. (1993). *Επίτομη ιστορία της Συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1914-1918*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας του Στρατού, σ.σ. 98-105, Αλεξάτος, Γ. (2015). *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*. Β' Εμπλουτισμένη. Θεσσαλονίκη: Δέσποινα Κυριακίδη, Αλεξάτος, Γ. (2010). Χαίρετε: ένα ελληνικό σώμα στρατού στο Γκαίρλιτς της Γερμανίας. Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων (185-198), Αθήνα: έκδοση του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία και Δορδανάς, Σ. (2011). Η εθελοντική αιχμαλωσία Ελλήνων στο Γκαίρλιτς. *Athens Review of Books*, 19, 18 - 19.

³⁴⁵ Η πιο σημαντική επιτυχία του ελληνικού στρατού ήταν η εκπόρθηση της οχυρής τοποθεσίας Σκρα ντι Λεγκέν (1096 μ.), που δέσποζε ως φυσικό παρατηρητήριο στο μέτωπο δυτικά του Αξιού ποταμού. Εκτός από την ισχυρή φυσική θέση είχε ενισχυθεί με πλήθος ορυγμάτων και χαρακωμάτων, με σειρές συρματοπλέγματος και πολυβολεία μέσα σε βράχους ή προστατευμένα από μετόν. Την επίθεση στις 29 Μαΐου 1918 ανέλαβε ο ελληνικός στρατός με κύριο τμήμα επίθεσης τη Μεραρχία Αρχιπελάγους και με βοηθητικές την Κρήτης και την Σερρών και την 122^η Γαλλική Μεραρχία. Η μάχη ξεκίνησε, όπως πάντα, με καταγισμό πυρός εναντίον των βουλγαρικών θέσεων. Οι ελληνικές δυνάμεις

1918 υπό τις διαταγές του Στρατηγού Φρανσέ ντ' Εσπερέ και τις μάχες του Ντόμπρο Πόλε (Καλό Πεδίο), 8) στην παράδοση και τον αφοπλισμό των Βούλγαρων στρατιωτών πριν και μετά την υπογραφή της Συνθήκης Ανακωχής της Βουλγαρίας στις 29 Σεπτεμβρίου 1918, 9) λόγω της περίπλοκης κοινωνικοπολιτικής κατάστασης που επικρατούσε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Α'Π.Π. υπήρξαν αρκετοί Ροω Έλληνες φιλοβασιλικοί, πολιτικοί αντίπαλοι του Βενιζέλου, μουσουλμάνοι και Βούλγαροι, και διάφοροι ξένοι (όπως οι διπλωμάτες των προξενείων) που αιχμαλωτίστηκαν από τις δυνάμεις της Αντάντ, οι οποίοι με την κατηγορία κυρίως της κατασκοπίας, της εχθρικής στάσης και της προπαγάνδας κατά της Αντάντ, στάλθηκαν σε στρατόπεδα Ροω στο Μακεδονικό Μέτωπο και άλλες περιοχές της Ελλάδας ή στη Γαλλία και την Μάλτα (Βλασίδης, 2015).

Ο αριθμός των Ροω των στρατιωτών των Κεντρικών Δυνάμεων, που οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ συνέλαβαν καθ' όλη τη διάρκεια των στρατιωτικών επιχειρήσεων στο Μακεδονικό Μέτωπο, ήταν κλιμακωτός και αυξανόταν έτος με έτος³⁴⁶. Στην αρχή, υπήρξε σχετικά μικρός αριθμός Ροω, μετά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις των συμμάχων το 1916 για την απελευθέρωση της Φλώρινας και την κατάληψη του Μοναστηρίου, ο αριθμός αυξήθηκε αρκετά, ενώ στις τελικές επιθέσεις του 1918 ως τη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας, ο αριθμός των Ροω ξεπερνούσε τις εκατοντάδες χιλιάδες. Οι περισσότεροι Ροω ήταν Βούλγαροι και Γερμανοί³⁴⁷. Επίσης, υπήρξαν Τούρκοι, Αυστριακοί, Πολωνοί, Τσέχοι, Γιουγκοσλάβοι, Ουκρανοί³⁴⁸. Επίσημα συγκεντρωτικά στοιχεία για τον συνολικό αριθμό Ροω που οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ συνέλαβαν δεν υπάρχουν (Βλασίδης, 2015).

Ενδεικτικοί αριθμοί Ροω, μπορούν να εντοπιστούν σε στρατιωτικά αρχεία της Γενικής Διεύθυνσης Στρατού³⁴⁹, στα αρχεία του ΙΑΥΕ³⁵⁰ στα οποία στηρίζεται η έρευνα του Βλασίδη, σε αρχεία στρατιωτικών δυνάμεων της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο (Γάλλων, Άγγλων, Σέρβων, Ρώσων), σε εκθέσεις επιθεωρήσεων της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού, ακόμη και σε ημερολόγια στρατιωτών

κατόρθωσαν να προελάσουν και να καταλάβουν τις εχθρικές θέσεις στα οχυρωματικά έργα του Σκρα ντι Λεγκέν, του Μπαστιόν ντι Σέγ και του Κρουπ ντε Κουρτουλούς. Στη μάχη του Σκρα η μεραρχία Αρχιπελάγους είχε 338 νεκρούς, 164 αγνοούμενους και 1.777 τραυματίες, συνέλαβε δε 1.835 Ροω. Η μεραρχία Κρήτης είχε λιγότερες απώλειες και πιο συγκεκριμένα 71 νεκρούς 314 τραυματίες και συνέλαβε 210 Ροω. Η μεραρχία Σερρών είχε 32 νεκρούς, 113 τραυματίες και κατόρθωσε να συλλάβει 18 Ροω. Πληροφορίες από το ΓΕΣ/ΔΙΣ. (1958). *Η Ελλάς και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια 1914-1918*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού.

³⁴⁶ Ο αριθμός των Ροω στο Μακεδονικό Μέτωπο ουδέποτε έφθασε αυτών που οι Γερμανοί, Γάλλοι και Ρώσοι κατείχαν στα δύο κύρια μέτωπα του Α'Π.Π., το Δυτικό και το Ανατολικό.

³⁴⁷ Μέγας, Γ. (2015α). *Τα συμμαχικά στρατεύματα: Η Βαβέλ των Φυλών*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press., σ. 21.

³⁴⁸ Οι συγκεκριμένες εθνικότητες καταγράφονται στην έκθεση της I.C.R.C., μετά από επιθεώρηση που πραγματοποίησε το 1919 στα στρατόπεδα των Ροω στο Μακεδονικό Μέτωπο. Comité International de la Croix-Rouge. (1920). *Documents Guerre (1914-1918). Rapport de MM. Paul Schazmann et Dr Roger Steinmetz sur leurs visites aux prisonniers de guerre en Grèce, à Salonique, en Macédoine et en Serbie. Juin - Septembre 1919*. Genève : Libraire Georg & Cie, Maison à Bale et à Lyon.

³⁴⁹ Στην τελική επίθεση Σεπτεμβρίου του 1918 που οδήγησε στη συνθηκολόγηση της Βουλγαρίας, το ΓΕΣ αναφέρει ότι πέρα του αριθμού των Ροω που παραδόθηκε σε εκτέλεση της ανακωχής, οι συμμαχικές δυνάμεις συνέλαβαν 90.000 Ροω, από τους οποίους οι 1.600 ήταν αξιωματικοί και μάλιστα οι 5 στρατηγοί ΓΕΣ/ΔΕΣ. (1993). *ό.π.*, σ. 282.

³⁵⁰ Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδος (ΙΑΥΕ).

που πολέμησαν στο Μακεδονικό Μέτωπο: «15 Σεπτεμβρίου 1916. Ο σερβικός στρατός που κατέβαινε από τα όρη Malka Nidze προς τη Gornitchevo (Κέλλη), είχε κατατροπώσει τους Βούλγαρους, τους πήρε 25 κανόνια από τα οποία τα δύο ήταν βαριά. [...] Πιο ανατολικά, οι Άγγλοι τους πήραν εννέα μυδραλιοβόλα και αιχμαλώτισαν καμιά εκατοστή (στρατιώτες)» (Γκόλια & Κασίδου, 2011: 41-42). Μία συστηματική έρευνα για την κατάρτιση επίσημου καταλόγου αριθμού Pow είναι απαραίτητη.

Από εκτιμήσεις γνωρίζουμε: οι Γερμανοί Pow που υπήρχαν στα στρατόπεδα της Θεσσαλονίκης τέλη του 1919 ήταν 20.000, ενώ οι Βούλγαροι Pow μόνο στο στρατόπεδο του Ζέϊτενλικ στις αρχές του 1919 ήταν 9.000 (Βλασίδης, 2015). Από τις δύο επιθεωρήσεις που πραγματοποίησε η Διεθνής Κοινότητα του Ερυθρού Σταυρού τα έτη 1918³⁵¹ και 1919³⁵², το έτος 1918 εντοπίστηκαν 4.430 Pow και το έτος 1919 εντοπίστηκαν 13.713. Ειδικότερα:

Πίνακας 1 - Αριθμός Pow Σεπτέμβριος – Νοέμβριος του 1918, από την έκθεση της I.C.R.C., έτους 1919.

<u>Διοίκηση</u>	<u>Σεπτέμβριος / Νοέμβριος 1918</u>	<u>Εθνικότητα</u>
Γαλλική	2.000 (50 αξιωματικοί)	Βούλγαροι
Αγγλική	-	-
Ιταλική	-	-
Σέρβικη	2.370 (207 αξιωματικοί)	Βούλγαροι 2.130/89 αξιωματικοί, Αυστρογερμανοί 108 αξιωματικοί και Τούρκοι 40
Ελληνική	60	Βούλγαροι

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία από τις επιθεωρήσεις σε 4 στρατόπεδα - τόπους φυλακίσεως Pow που έγιναν την περίοδο Σεπτέμβριος – Νοέμβριος του 1918, εντοπίστηκαν: 4.190 Βούλγαροι, 40 Τούρκοι και 108 Αυστρογερμανοί. Οι Γάλλοι κατείχαν 2.000 Pow (Βούλγαρους), οι Έλληνες κατείχαν 60 Βούλγαρους που είχαν μεταφερθεί στην Αθήνα για εργασία στο δρόμο προς την Ελευσίνα και οι Σέρβοι κατείχαν 2.370 Pow (Βούλγαρους 2.130, Τούρκους 40 και Αυστρογερμανούς 108). Σύνολο Pow 4.430, εκ των οποίων οι 257 αξιωματικοί.

³⁵¹ Comité International De La Croix-Rouge (1919). Documents Publiés a l'occasion de la guerre (1914 -1918). Rapport de MM. le Dr Ferrière, Georges Werner et lieutenant-colonel Redard sur leur mission à Salonique. Septembre à Novembre 1918. Vingt-unième série. Mars 1919. Genève Librairie Georg & Cie. Maison a Bale et à Lyon.

³⁵² Comité International de la Croix-Rouge. (1920). Documents Guerre (1914-1918). Rapport de MM. Paul Schazmann et Dr Roger Steinmetz sur leurs visites aux prisonniers de guerre en Grèce, à Salonique, en Macédoine et en Serbie. Juin - Septembre 1919. Genève : Librairie Georg & Cie, Maison à Bale et à Lyon.

Αντιστοίχως, από τις επιθεωρήσεις σε 13 στρατόπεδα – τόπους φυλακίσεως Pow που έγιναν την περίοδο Ιούνιος - Σεπτέμβριος του 1919, εντοπίστηκαν: 10.361 Βούλγαροι, 2.293 Τούρκοι, 447 Αυστροούγγροι, 311 Πολωνοί, 47 Τσέχοι, 135 Ουκρανοί, 34 Γιουγκοσλάβοι και 85 Γερμανοί. Σύνολο Pow 13.713³⁵³, εκ των οποίων οι 629 αξιωματικοί. Οι Γάλλοι κατείχαν 6.236 Pow (Βούλγαρους, Πολωνούς³⁵⁴, Τσέχους, Γιουγκοσλάβους, Αυστροούγγρους, Ουκρανούς), οι Άγγλοι 5.201 Pow (Βούλγαρους, Τούρκους, Γερμανούς, Αυστριακούς και μερικούς υπόπτους όπως χαρακτηρίζονται), οι Ιταλοί 868 (Βούλγαρους), οι Σέρβοι 547 (Βούλγαρους, Γερμανούς, Αυστριακούς) και οι Έλληνες 714³⁵⁵ (Βούλγαρους).

Επίσης, στην έκθεση του έτους 1919 αναφέρεται ότι δεν μπορεί να προσδιοριστεί ο ακριβής αριθμός Pow που κατέχει η Βουλγαρία. Οι Σέρβοι μιλάνε για 30.000 Pow και 25.000 απελαθέντες, ενώ οι Βούλγαροι για 20.000 Pow και 15.000 απελαθέντες. Στην έκθεση του 1920 αναφέρεται ότι οι Έλληνες στην Αθήνα, στο Παλιό Φάληρο, είχαν στην κατοχή τους 10.773 Pow Βούλγαρους και περίπου 50 Γερμανούς, μεταξύ των οποίων αρκετούς αξιωματικούς.

Πίνακας 2 - Αριθμός Pow Ιούνιος - Σεπτέμβριος του 1919 , από την έκθεση της I.C.R.C., έτους 1920.

<u>Διοίκηση</u>	<u>Ιούνιος/ Σεπτέμβριος του 1919</u>	<u>Εθνικότητα</u>
	σύνολο	
Γαλλική	6.236 (112 αξιωματικοί)	Βούλγαροι 5638, Πολωνοί 311, Τσέχοι 47, Γιουγκοσλάβοι 31, Αυστροούγγροι 208, Ουκρανοί 122.
Αγγλική	5.201	Βούλγαροι 2800, Τούρκοι 2278, Γερμανοί 54, Αυστριακοί 4, ύποπτοι 65.
Ιταλική	868 (39 αξιωματικοί)	Βούλγαροι
Σέρβικη	547 (30 αξιωματικοί)	Βούλγαροι 281, Γερμανοί 31, Αυστριακοί 235.
Ελληνική	714 (448 αξιωματικοί)	Βούλγαροι

³⁵³ Ο συνολικός αριθμός είναι, 13.566 (629 αξιωματικοί) καθαρός αριθμός, ή 13.713 εμπεριέχοντας και κάποιους από τους 629 αξιωματικούς. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι σε κάποια στρατόπεδα δεν υπάρχουν καθαροί αριθμοί στρατιωτών και αξιωματικών Pow. Γενικά, από τις εκθέσεις του Ερυθρού Σταυρού παρατηρείται η έλλειψη επίσημων καταλόγων ονομάτων Pow, που κατείχαν οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο, οξύνοντας περισσότερο το πρόβλημα κατάρτισης επίσημων συγκεντρωτικών στοιχείων.

³⁵⁴ Σύμφωνα με τους Γάλλους, δεν κατείχαν καθόλου Γερμανούς Pow. Συνεπώς, οι Πολωνοί, λόγω εθνότητας, δεν θεωρούνταν πλέον Pow και θα οδηγούνταν για εκπαίδευση μέσω του Fiume. Από το Comité International de la Croix-Rouge. (1920). ό.π.

³⁵⁵ Στον αριθμό αυτών προστέθηκαν και οι Pow του στρατοπέδου Camp Français de Samli, το οποίο, αν και ανήκε σε γαλλική διοίκηση, το 1919, λόγω του ότι οι Γάλλοι ήταν στη διαδικασία της εκκένωσης από τη Θεσσαλονίκη και άρα είχαν έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού, αποφασίστηκε η παράδοση του στρατοπέδου και των Βούλγαρων Pow, που κατείχαν, στους Έλληνες, με διοικητή τον Lieutenant Jean Giorgio. Από το Comité International de la Croix-Rouge. (1920). ό.π.

Η έλλειψη καταλόγου ονομάτων Ροω που ήταν υπό αιχμαλωσία, κάτι που οι επιθεωρητές στις δύο εκθέσεις το τονίζουν ότι πρέπει να λυθεί, οφειλόταν: στο Μακεδονικό Μέτωπο αν και υπήρχαν αρκετά στρατόπεδα Ροω, οι εμπόλεμες χώρες δεν είχαν προετοιμαστεί, ούτε αναπτύξει ένα οργανωμένο σύστημα στρατοπέδων μαζικής κράτησης και περίθαλψης Ροω. Η μαζικότητα των παραδόσεων των Ροω, ειδικά τα πρώτα έτη του πολέμου, τους ανάγκασε να προβούν σε πρόχειρες λύσεις, όπως το να μεταφέρουν Ροω από τα κέντρα των μετώπων πίσω στις μητροπόλεις τους. Την πολιτική της μεταφοράς Ροω, οι Αγγλογάλλοι την εφάρμοσαν και στο Μακεδονικό Μέτωπο, μεταφέροντας πολλούς Ροω στη Γαλλία και την Αγγλία³⁵⁶. Ή, όπως αναφέρει ο Βλασίδης, μετά την είσοδο της Ελλάδας στο πόλεμο, οι Ροω σκορπίστηκαν και σε όλη την ελληνική επικράτεια, Τρίπολη, Ιθάκη, Ικαρία, Ζάκυνθο, Κέρκυρα, Λάρισα, Κοζάνη ακόμη και στη Μικρά Ασία (Βλασίδης, 2015) (ανάλογη αναφορά γίνεται και στις εκθέσεις της I.C.R.C., έτους 1918 και 1919, όπου οι πληροφορίες σχετικά με τους «διασκορπισμένους» διασώθηκαν από την Πρεσβεία της Ολλανδίας, από Γερμανούς Ροω της Αθήνας και από κατάλογο ονομάτων που υπέβαλε ο Έλληνας διοικητής των Ροω στην Αθήνα)³⁵⁷.

Το πρόβλημα, της μη ύπαρξης ενός οργανωμένου συστήματος υποδοχής και κράτησης μεγάλου αριθμού Ροω, δεν εμφανίστηκε μόνο στο Μακεδονικό Μέτωπο, αλλά σε όλα τα μέτωπα των συγκρούσεων και για όλες τις εμπόλεμες χώρες. Μόνο μετά το 1916, επίσημα, μπορούμε να μιλάμε για μια μετάβαση από μία *ad hoc*³⁵⁸ διαχείριση των Ροω, σε ένα πολυσύνθετο σύστημα στρατοπέδου Ροω με γραφειοκρατική διαχείριση, εξορθολογισμό της χρήσης εργατικού δυναμικού των Ροω και σύγχρονες σύνθετες μονάδες υλικοτεχνικής υποστήριξης και ασφάλειας. Δηλαδή, τη δημιουργία ενός διεθνούς, παγκόσμιου συστήματος αιχμαλωσίας, με αυξημένο κρατικό έλεγχο και εκσυγχρονισμό, όπως στον Β΄Π.Π. (Jones, 2013).

Για τους Βούλγαρους Ροω στοιχεία εντοπίζονται από την έρευνα της Dimitrova, όπου σύμφωνα με το άρθρο 5 της Ανακωχής της Θεσσαλονίκης (29.9.1918) κάπου 150.000 Βούλγαροι Ροω από τρεις μεραρχίες του πρώτου και δεύτερου βουλγαρικού στρατού και κάποιοι Βούλγαροι γερμανικών τμημάτων αιχμαλωτίστηκαν από δυνάμεις της Αντάντ και χρησιμοποιήθηκαν για καταναγκαστική εργασία στο Μακεδονικό Μέτωπο. Η Dimitrova αναφέρει ότι οι Βούλγαροι Ροω απελευθερώθηκαν μετά από μακρόχρονη πολιτική διαδικασία το 1920, εκτός από έναν αριθμό που στάλθηκε σε διάφορα Βαλκανικά κράτη (συμμάχων της Αντάντ). Στα κράτη που μεταφέρθηκαν διασκορπίστηκαν σε 3 διαφορετικά στρατόπεδα ως το 1930, έμειναν από 2-4 μήνες ως 2-6 χρόνια δουλεύοντας σε βαριά εργασία σε διάφορες θέσεις, με μερικούς να μην επιστρέφουν ποτέ στην πατρίδα τους (Dimitrova, 2015).

³⁵⁶ Ο μεγαλύτερος αριθμός Ροω που κατείχαν οι Βρετανοί, ως το 1917, μεταφέρονταν στην Γαλλία για καταναγκαστική εργασία. Αυτό οφειλόταν σε συμφωνία που υπήρχε μεταξύ των δύο κρατών. Από Panikos, P. (2014). *Prisoners of War and Internees (Great Britain)*. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

³⁵⁷ Comité International de la Croix-Rouge. (1920). *ό.π.*

³⁵⁸ Ορισμός: Επί τούτω ή για αυτό το σκοπό ή για τη συγκεκριμένη περίπτωση.

Για την Ελλάδα ο συνολικός αριθμός απωλειών του Ελληνικού Στρατού, συμπεριλαμβανομένων αυτών που πέθαναν από κακουχίες και ασθένειες, ανέρχεται σε 496 αξιωματικούς και 23.834 οπλίτες, δηλωμένοι ως νεκροί και αγνοούμενοι (ΓΕΣ/ΔΕΣ, 1993: 304).

Τέλος, μία προσπάθεια αποτίμησης συνολικών απωλειών του Α' Π.Π., με βάση διάφορες πηγές, εντοπίζεται και σε έρευνα που πραγματοποίησε ο Ferguson (εικόνα 1). Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρουσιάζει, **κατά το τέλος του πολέμου**, ο αριθμός των Ελλήνων Row ήταν 1000 άνδρες, ο αριθμός των νεκρών 5.000 (ο αναθεωρημένος αριθμός νεκρών υπολογίζει 26.000) και ο αριθμός των τραυματιών 21.000. Συνολικός αριθμός απωλειών για την Ελλάδα 48.000 (Ferguson, 2006: 550). Στα στοιχεία που παραθέτει ο Ferguson υποσημειώνει ότι ο αριθμός των Row για την Ελλάδα περιλαμβάνει και τους αγνοούμενους, επομένως είναι πιθανώς αρκετά υψηλός. Για τους Βούλγαρους, από την ίδια ανάλυση, ο συνολικός αριθμός Row ήταν 10.623.

Χώρα προέλευσης των αιχμαλώτων	Ελάχιστος αριθμός	Μέγιστος αριθμός	Αιχμάλωτοι ως αναλογία των συνολικών απωλειών
Γαλλία	446.300	500.000	11,6
Βέλγιο	10.203	30.000	11,0
Ιταλία	530.000	600.000	25,8
Πορτογαλία	12.318	12.318	37,2
Μ. Βρετανία	170.389	170.389	6,7
Βρετανική Αυτοκρατορία	21.263	21.263	3,3
Ρουμανία	80.000	80.000	17,8
Σερβία	70.423	150.000	14,6
Ελλάδα	1.000	1.000	2,1
Ρωσία	2.500.000	3.500.000	51,8
ΗΠΑ	4.480	4.480	1,4
Σύνολο Συμμάχων	3.846.376	5.069.450	28,0
Βουλγαρία	10.623	10.623	4,2
Γερμανία	617.922	1.200.000	9,0
Αυστροουγγαρία	2.200.000	2.200.000	31,8
Τουρκία	250.000	250.000	17,2
Σύνολο Κεντρικών Δυνάμεων	3.078.545	3.660.623	19,9
Σύνολο αιχμαλώτων	6.924.921	8.730.073	24,2
Καθαρός αριθμός αιχμαλώτων	787.831	1.408.827	
Ποσοστιαία διαφορά	25	38	

Σημειώσεις: Τα δεδομένα για τους Έλληνες αιχμαλώτους περιλαμβάνουν και τους αγνοούμενους, επομένως κατά πάσα πιθανότητα υπερεκτιμούν τον αριθμό των αιχμαλώτων. Τα δεδομένα για τη Ρουμανία είναι κατά μεγάλο βαθμό προσεγγιστικά.
Πηγή: War Office, *Statistics of the Military Effort*, σελ. 237, 352-7. Terraine, *Smoke and the Fire*, σελ. 44.

Εικόνα 1 – Αιχμάλωτοι πολέμου, 1914-1918. (Ferguson, 2006: 663).

Η διαδικασία του επαναπατρισμού των Row που κατείχαν οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο, επίσημα ξεκίνησε τους πρώτους μήνες του 1919. Οι πρώτοι που επαναπατρίστηκαν ήταν αυτοί που ήταν άρρωστοι και ανίκανοι να εργαστούν³⁵⁹ - ανήκαν στην κατηγορία *Dédéagats*³⁶⁰. Μία ομάδα

³⁵⁹ Σύμφωνα με το 1^ο μέρος και τα άρθρα 1 και 2 της συνθήκης της Γενεύης του 1906: «οι τραυματίες και οι ανάπηροι πολέμου πρέπει να επιστρέψουν πίσω στις χώρες τους, ειδικότερα όσοι έχουν [358]

Βούλγαρων, 700 Pow έφυγε στις 15 Ιουλίου, μία ομάδα ακόμη 700 στις 18 Ιουλίου και μία ομάδα στις 27 Ιουλίου, ενώ τρία τρένα με Pow ανίκανους για εργασία είχαν ήδη φύγει από τη Θεσσαλονίκη. Μετά τις πρώτες αναχωρήσεις Βούλγαρων ανίκανων προς εργασία, είχε σχεδιαστεί ο επαναπατρισμός 470 Βούλγαρων Pow ανάπηρων πολέμου ή μη ικανών για εργασία και 150 Pow της 1ης Βουλγαρικής μεραρχίας. Θα ακολουθούσαν 2.000 Τούρκοι Pow και 23 Αυστρογερμανοί. Όπως αναφέρεται στην έκθεση του Ερυθρού Σταυρού του έτους 1919, για τον ταχύτερο επαναπατρισμό των Pow, προτάθηκε η μεταφορά κομβοί 2.000 Pow καθημερινά (Comité International De La Croix-Rouge, 1919). Η ταχύτητα του επαναπατρισμού θα εξαρτιόταν αποκλειστικά από τα μέσα μεταφοράς.

Η αποχώρηση των στρατευμάτων της Μαύρης Θάλασσας πραγματοποιήθηκε στις 24 Ιουνίου του 1919, ενώ η επίσημη ημερομηνία αναχώρησης των Γερμανών Pow ήταν η 21η Αυγούστου του 1919. Οι Πολωνοί, οι Γιουγκοσλάβοι, οι Τσεχοσλοβάκοι Pow στάλθηκαν όλοι πίσω στις αντίστοιχες κυβερνήσεις τους, επίσης το 1919, αφού πρώτα ταυτοποιήθηκαν τα στοιχεία τους³⁶¹ (Nachtigal & Radauer, 2014). Οι Τούρκοι αναχώρησαν με βάση τα βιλαέτια τους, από τους ανάλογους λιμένες που εξυπηρετούσαν αυτές τις επαρχίες. Οι Αυστριακοί επαναπατρίστηκαν από τη θάλασσα και μέσα από τη Γαλλία, γιατί φοβόντουσαν ότι σε περίπτωση διέλευσης των χωρών Τσεχίας – Σλοβακίας - Γιουγκοσλαβίας θα τους κρατήσουν (Comité International De La Croix-Rouge, 1920).

θεραπευτεί ή είναι σε θέση να ταξιδέψουν. Η επιστροφή τους πρέπει να γίνει μέσω ενός ουδέτερου κράτους». Η Ελβετία, από την αρχή του πολέμου ως διαμεσολαβητής (έπαιξε τον ρόλο του αποσυμπιεστή), ενήργησε για να γίνουν διαπραγματεύσεις μεταξύ των εμπόλεμων χωρών, ώστε οι ανάπηροι πολέμου και οι σοβαρά τραυματίες να γυρίσουν πίσω με αμοιβαία ανταλλαγή. Πληροφορίες από το Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906. Επίσης στο Τμήμα 3 - Κεφάλαιο 6 και άρθρα 57,58,59 60, της Συνθήκης της Χάγης του 1899 γίνεται αναφορά για την διαδικασία επαναπατρισμού τραυματιών μέσω ουδέτερου κράτους. Ως ουδέτερο για παράδειγμα χρησιμοποιήθηκε η Ελβετία, όπου σύμφωνα με το άρθρο 59 της ίδιας συνθήκης, δέχτηκε τη διέλευση τρένων αρκεί αυτά να μην μετέφεραν μάχιμους στρατιώτες ή πολεμικό υλικό. Από το Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899. Η πρώτη ανταλλαγή ανάπηρων πολέμου μεταξύ Γαλλίας και Γερμανίας έγινε το Μάρτιο του 1915 με 1.000 Pow, ενώ συνολικά σε 4 χρόνια επέστρεψαν με τον ίδιο τρόπο περίπου 90.000 στρατιώτες.

³⁶⁰ Σύμφωνα με λίστα που συντάχτηκε στις 5 Ιουνίου του 1915, μεταξύ της Γαλλίας και της Γερμανίας, επαναπατρισμό δικαιούνταν ανάπηροι ή τραυματίες για: 1) απώλεια ενός ή περισσότερων μελών (πόδι ή χέρι), 2) απώλεια χρήσης ενός άκρου από αγκύλωση ή μόνιμη παράλυση, 3) παράλυση από τραυματισμό, 4) βλάβη στον εγκέφαλο με σοβαρές συνέπειες (ημιπληγία), 5) μυελική βλάβη με σοβαρές βλάβες (παραπληγία), 6) απώλεια όρασης και από τα δύο μάτια, 7) ακρωτηριασμό του προσώπου και σοβαρό τραυματισμό στη στοματική κοιλότητα, 8) μόνιμη αναπηρία (παράλυτος), 9) πνευμονική φυματίωση, 10) παράλυτος από εσωτερική βλάβη, 11) ανίατες ψυχικές ασθένειες που σχετίζονται με τις περιπτώσεις 1,4,5,6,8,9,10 και 11. Πληροφορίες από το Fouillet, B. (2005). *La Ville De Lyon Au Centre Des Échanges De Prisonniers De Guerre (1915-1919). Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 86 (2), p. 26.

³⁶¹ Η εθνικότητα έπαιξε ρόλο για την αντιμετώπιση των Pow σε πολλές χώρες. Ως προς τους Σλάβους, υπήρξαν αρκετά προβλήματα με τα επίθετα τους, όπου κάποιοι δυστυχώς υπό την κατοχή των Ρώσων βρέθηκαν στη Σιβηρία, ενώ άλλοι επωφελήθηκαν από το σλαβικό όνομα τους. Για παράδειγμα, πολλοί πρώην σλάβοι Pow σχημάτισαν την Τσεχοσλοβακική Λεγεώνα (Czechoslovak Legion) και το σέρβικο εθελοντικό σώμα (Serbian Volunteer Corp) πολεμώντας στο πλευρό της Ρωσίας. Το ίδιο έγινε και στο Μακεδονικό Μέτωπο, όπου προς το τέλος του πολέμου εμφανίστηκε και μια τσεχοσλοβακική λεγεώνα (6.000 στρατιώτες), συγκροτημένη από Pow του Αυστροουγγρικού στρατού από το Ανατολικό Μέτωπο. Στο Mann A. J., (2010), *Το μέτωπο της Θεσσαλονίκης: Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918*. Μίχα, Ε. (μετ.), Μανουσάκης Γ. (Επίμ.). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Το ηθικό των Pow την περίοδο των επαναπατρισμών δεν ήταν καλό, γιατί ήταν ενοχλημένοι από την προσδοκία του επαναπατρισμού. Δεν μπορούσαν να διαβάσουν εφημερίδες, γνώριζαν ότι ο πόλεμος τελείωσε και πλέον είχαν το δικαίωμα για επαναπατρισμό, αλλά δεν μπορούσαν να καταλάβουν για ποιο λόγο ακόμη κρατούνται, αφού οι χώρες τους έπαψαν να είναι αντιμαχόμενες. Ήταν απογοητευμένοι από τις ψευδείς αναφορές και τις φήμες που κυκλοφορούσαν για το πότε θα φύγουν, ενώ κάποιοι φοβόντουσαν ότι θα τους κρατήσουν για πάντα. Πολλές ήταν οι περιπτώσεις όπου Γερμανοί Pow μεταφέρθηκαν στο λιμάνι για αναχώρηση, αλλά επέστρεψαν πίσω στο στρατόπεδο τους (Comité International De La Croix-Rouge, 1920).

Τα κυριότερα προβλήματα που υπήρξαν στη διαδικασία του επαναπατρισμού των Pow ήταν η έλλειψη καταλόγου ονομάτων και η χρήση μέσου μεταφοράς. Το σιδηροδρομικό δίκτυο που υπήρχε ήδη στην περιοχή του Μακεδονικού Μετώπου και οι σύμμαχοι εκσυγχρόνισαν θα επέτρεπε τη μαζική και γρήγορη μεταφορά Pow. Όμως, λόγω κατάληψης των σιδηροδρομικών γραμμών από δυνάμεις της Αντάντ για τους σκοπούς των πολεμικών επιχειρήσεων του 1918 και του 1919, η άμεση έναρξη των διαδικασιών του επαναπατρισμού, των Pow και των απελαθέντων καθυστέρησε.

Ως προς τη σύσταση καταλόγων, δεν υπήρξε επίσημη οργάνωση. Ενώ υπήρχαν μερικώς κατάλογοι ονομάτων Pow έγκλειστων σε στρατόπεδα (κυρίως στρατιωτών), δεν υπήρχαν καθόλου για τους άμαχους (απελαθέντες) και για όσους Pow έχασαν τη ζωή τους. Από το έτος 1916 ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός είχε λάβει κατάλογο με Βούλγαρους Pow της Θεσσαλονίκης και τον έστειλε στην βουλγαρική κυβέρνηση, ζητώντας άμεσα αντίστοιχο, αυτό δεν πραγματοποιήθηκε³⁶² (Palmieri, 2014). Καταλόγους και κάθε είδους βοήθεια παρείχαν και άλλες οργανώσεις, όπως η Comité Universel des Unions chrétiennes d'e Jeunes Gens de Genève, που διέθετε πληροφορίες σχετικά με τη μεταχείριση των Pow και την τύχη των εκτοπισμένων της Σερβίας και της Ελλάδας. Ή η Χριστιανική Ένωση Νέων Ανδρών (Union Chrétienne de Jeunes Gens). Καταλόγους με ονόματα παρείχαν και οι ίδιοι οι Pow, όπως ο στρατιώτης Hermann Ziefle, σκοπευτής του 250^{ου} ορεινού τμήματος της Βυρτεμβέργης, που έδωσε ονόματα με έναν συγκεκριμένο αριθμό συντρόφων του στους επιθεωρητές της I.C.R.C. που συνάντησε στην Αθήνα το 1919 (Comité International De La Croix-Rouge, 1919).

Ο Ερυθρός Σταυρός, με τις ενέργειες που κατέβαλλε, ήθελε να αποφύγει τον ανοργάνωτο επαναπατρισμό πολλών Pow και απελαθέντων, που ήταν ενήμεροι για το τέλος του πολέμου και επίσημα είχαν κάθε δικαίωμα να επιστρέψουν στις χώρες τους. Δυστυχώς, πολλοί ξεκίνησαν νωρίτερα από την προγραμματισμένη αναχώρηση τους με αποτέλεσμα να υποφέρουν από την πείνα και το κρύο και αναγκάστηκαν να γυρίσουν πίσω στις εγκαταστάσεις εγκλεισμού τους. Αρκετοί περίμεναν κοντά στους

³⁶² Αν και όλες οι χώρες που υπέγραψαν τη συνθήκη της Χάγης ήταν υποχρεωμένες να παρέχουν πληροφορίες και στοιχεία για τους Pow που κατείχαν, η Βουλγαρία δεν το έκανε ποτέ μέχρι το τέλος του πολέμου. Από το Trifunović, B. (2014). Prisoners of War and Internees (South East Europe). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

σιδηροδρομικούς σταθμούς, όπου μπορούσαν να βρουν στέγη και τροφή, για να προστατευτούν από το κρύο και την χαμηλή θερμοκρασία όσο θα κρατούσε η διαδικασία έναρξης του επαναπατρισμού. Στους σταθμούς αυτούς, διάφορες οργανώσεις, όπως ο Ερυθρός Σταυρός, παρείχε φαγητό, ρούχα και ιατρική περίθαλψη (Comité International De La Croix-Rouge, 1920).

Από το σύνολο του αριθμού των Pow που επαναπατρίστηκαν, εκτός αυτών που απέδρασαν και κατάφεραν να επιστρέψουν νωρίτερα στις χώρες τους, σύμφωνα με τον Βλασίδη, οι μόνοι που δεν επέστρεψαν αμέσως ήταν οι Βούλγαροι, τους οποίους η Ελλάδα κράτησε ως μοχλό πίεσης προς την Βουλγαρία, απαιτώντας διπλωματικά την επιστροφή όλων των Pow που είχε απομακρύνει η Βουλγαρία από την Ανατολική – Δυτική Μακεδονία και Θράκη και τη συναίνεση της στην κατάληξη της Δυτικής Θράκης από τον ελληνικό στρατό (Βλασίδης, 2015). Επίσης, οι Βούλγαροι Pow κρατήθηκαν επειδή παρείχαν αρκετή και δωρεάν εργασία - «*το χέρι εργασίας τους ήταν δημοφιλές στην Ελλάδα*» (Comité International De La Croix-Rouge, 1920). Ο οριστικός επαναπατρισμός όλων των Βούλγαρων Pow, περίπου στους 12.000, ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 1920.

6.1.1. Αιχμάλωτοι πολέμου των Κεντρικών Δυνάμεων στο Μακεδονικό Μέτωπο

6.1.1.1. Οι Έλληνες Pow της Καβάλας

Το έτος 1916, για την ιστορία της Ελλάδας την περίοδο του Α΄ Π.Π. μπορεί να χαρακτηριστεί έτος - σταθμός, εξαιτίας πλήθους γεγονότων που διαδραματίστηκαν, μεταξύ των οποίων διάφορες τακτικές και στρατιωτικές κινήσεις των αντιμαχόμενων δυνάμεων στο Μακεδονικό Μέτωπο. Στις 5/18 Αυγούστου του 1916, ο βουλγαρικός στρατός, εισήλθε στην Ανατολική Μακεδονία απειλώντας της αμυντικές γραμμές των συμμάχων με την αιτιολογία ότι ήταν σε πόλεμο με τα εκεί ευρισκόμενα Αγγλογαλλικά στρατεύματα με αιχμή προέλευσης το Σιδηρόκαστρο (Δεμίρ Ισάρ) και τις εκβολές του Στρυμόνα, ενώ ανατολικά άλλες μονάδες του ίδιου στρατού απειλούσαν τη Καβάλα (Αλεξιάτος, 2015). Παράλληλα, στη Δυτική Μακεδονία, μια ημέρα νωρίτερα η βουλγαρική εισβολή είχε ξεκινήσει εισχωρώντας νοτιότερα στο Μοναστήρι, καταλαμβάνοντας τελικά και την πόλη της Φλώρινας. Τα δύο αυτά γεγονότα συγκλόνισαν την κοινή γνώμη της εποχής, αποτέλεσαν τομές στην εμφάνιση του διχασμού και οδήγησαν στις μετέπειτα πολιτικές εξελίξεις.

Για το θέμα της κατάληψη της Καβάλας, ως ένα από τα σημαντικότερα στρατιωτικά – πολιτικά γεγονότα του Α΄ Π.Π. που έγιναν στο Μακεδονικό Μέτωπο, αλλά και την κόντρα Βενιζέλου – Βασιλιά, υπήρξαν πολλές τοποθετήσεις ιστορικών. Η «*απροκάλυπτη*» αμαχητί παράδοση της πόλης στις 29 Αυγούστου του 1916 και συνεπώς κατάλυση της εδαφικής ακεραιότητας της Ελλάδας, μετά την, επίσης, αμαχητί παράδοση των οχυρών του Ρούπελ στον βουλγαρικό στρατό (Δορδανάς, 2015), οδήγησε στην αιχμαλωσία του Δ΄ Σώματος Στρατού. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι αυτή (η κατάληψη) ήταν φυσιολογική, εξαιτίας της πολιτικής εμμονής του

Κωνσταντίνου³⁶³ για στάση ουδετερότητας έναντι της συμμετοχής της Ελλάδας στον Α΄Π.Π., η οποία στο τέλος ούτε ως ουδέτερη πολιτική μπορεί να χαρακτηριστεί καθώς «δεν πληρούσε τα διακριτά πολιτικά και γεωγραφικά κριτήρια ενός κράτους σε διακηρυγμένη ουδετερότητα» (Δορδανάς, 2012: 664).

Ίδια περίπτωση είναι και η τοποθέτηση του Βεντήρη, ο οποίος υποστηρίζει ότι η παράδοση της Καβάλας και του Δ΄ Σώματος Στρατού, οφείλεται στην αδιέξοδη και χρεοκοπημένη πολιτική του Κωνσταντίνου (Βεντήρης, 1970), ο οποίος πείστηκε από τις δεσμεύσεις της γερμανικής πλευράς (Φεργάδη-Τούντα, 1996). Ο Βήττος θεωρεί υπεύθυνους για την παράδοση του Δ΄ Σώματος Στρατού τους Συμμάχους αλλά και Έλληνες αξιωματικούς που εκβίασαν τον Χατζόπουλο³⁶⁴ να προσχωρήσει στο Κίνημα Εθνικής Αντίστασης, με αποτέλεσμα να μην έχει άλλη επιλογή από το να παραδοθεί στους Γερμανούς (Βήττος, 2008: 117).

Από τις ελληνικές δυνάμεις του 4^{ου} Σώματος Στρατού της Καβάλας³⁶⁵ (αποτελούμενο από τρεις μεραρχίες – την V (Δράμας), την VI (Σερρών) και την VII (Καβάλας), σύμφωνα με την επίσημη έκθεση του διοικητή μεταφέρθηκαν στη Γερμανία (Σεπτέμβριος του ίδιου έτους)³⁶⁶ 6.100 στρατιώτες, 430 αξιωματικοί, αποσπάσματα της χωροφυλακής, στρατιωτικοί υπάλληλοι, 93 γυναίκες και 5 παιδιά, οι οποίοι για 2μισή χρόνια έμειναν υπό περιορισμό «φιλοξενούμενων» του Κάιζερ όπως τους χαρακτηρίζει ο Αλεξάτος (Αλεξάτος, 2015:61, 79)³⁶⁷.

Η μεταφορά ή όχι του σώματος τέθηκε πολλές φορές στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων: ο Γερμανός Υπουργός Εξωτερικών Γκόττλημπ φον Γιάγκωφ πρότεινε «αντί να οδηγηθούν οι Έλληνες στην αιχμαλωσία, δεν θα ήταν προτιμότερο να μετακινηθούν (*Dislokierung*) κάπου βορειότερα;» (Αλεξάτος, 2015:53). Σύμφωνα με τον Αλεξάτο, οι Γερμανοί ήθελαν να μεταχειριστούν ιδιαίτερα τον ελληνικό στρατό πρώτον λόγω των ειδικών σχέσεων της Αυτοκρατορίας με το καθεστώς των Αθηνών, και δεύτερον για να αποφύγουν πιθανή αντίδραση του Βενιζέλου για προσπάθεια ανατροπής της μοναρχίας και την έξοδο της Ελλάδας στον Πόλεμο (Αλεξάτος, 2015).

³⁶³ Για τη δυσχερή θέση του Κωνσταντίνου και του περιβάλλοντος του και τις μυστικές επαφές με τη Γερμανία με την προοπτική επίθεσης ενάντια στις δυνάμεις της Αντάντ στη Θεσσαλονίκη βλ. Ενεπεκίδης, Π. (1992). *Η δόξα και ο διχασμός, 1908-1918: Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης*. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.

³⁶⁴ Λόγο απουσίας όλων των ανωτέρων στην Αθήνα, τον απόντα αντιστράτηγο αναπλήρωσε ο έως τότε διοικητής της VII μεραρχίας, συνταγματάρχης Ιωάννης Χατζόπουλος.

³⁶⁵ Το 4^ο Σώμα Στρατού διέθετε περίπου 8.500 άνδρες και 600 αξιωματικούς, επειδή λίγες εβδομάδες νωρίτερα υποχρεώθηκε να απολύσει τις εφεδρείες του, προς συμμόρφωση στις απαιτήσεις των συμμάχων. Στα γεγονότα της παράδοσης του 4^{ου} Σώματος Στρατού υπήρξαν περίπου 3000 άνδρες της VI Μεραρχίας του στρατηγού Χριστοδούλου και μερικών άλλων, 150 αξιωματικοί αλλά και άμαχος πληθυσμός που κατάφερε και πέρασε αρχικά στη Θάσο και μετέπειτα αρκετοί στη Θεσσαλονίκη για να ενταχθούν στην Εθνική Άμυνα. Από το Αλεξάτος, Γ. (2015). *ό.π.* σ.σ. 23-72.

³⁶⁶ Η μεταφορά έγινε σιδηροδρομικός μεταξύ 2/15 Σεπτεμβρίου και 14/27 Σεπτεμβρίου (καθημερινά αναχωρούσαν ένα με δύο τρέινα - συνολικά δέκα) μετά από ταξίδι δώδεκα ημερών, όπου οι αξιωματικοί έμειναν σε ενοικιαζόμενα σπίτια, ενώ οι οπλίτες σε στρατώνες. Από το ΓΕΣ/ΔΙΣ. (1958). *ό.π.*, σ. 104.

³⁶⁷ Στους αριθμούς αυτούς των Ρομ πρέπει να υπολογιστούν και αυτοί που μεταφέρθηκαν, επίσης, κατόπιν εντολής των Βουλγάρων, όπως η φρουρά Ελευθερουπόλεως και το 16ο Σύνταγμα Πεζικού από τις Σέρρες μαζί με την αστυνομική δύναμη. Από το ΓΕΣ/ΔΙΣ. (1958). *ό.π.* σ. 104. Επίσης, υπήρξαν περίπου 20 πολίτες ντυμένοι με στρατιωτικές στολές, κάποιοι γνωστοί Μακεδονομάχοι που καταδιώκονταν από τους εισβολείς και τους κομιτατζήδες. Από το Αλεξάτος, Γ. (2015). *ό.π.* σ. 63.

Ο ταγματάρχης φον Σβάνιτς, λειτουργώντας ως εκπρόσωπος της γερμανικής πλευράς στο τραπέζι των διαβουλεύσεων, στις 29 Αυγούστου/11 Σεπτεμβρίου παρέδωσε την απάντηση του στρατάρχη φον Χίντενμπουργκ, δεχόμενος την επιθυμία του Σωματάρχη Χατζόπουλου για μεταφορά του Σώματος Στρατού μαζί με τον βαρύ οπλισμό του στη Γερμανία, όπου οι άντρες δεν θα θεωρούνταν αιχμάλωτοι αλλά φιλοξενούμενοι των Γερμανών (ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1958).

Οι Νιου Γιρκ Τάιμς χαρακτήρισαν του Έλληνας τουρίστες και την πόλη του Γκαίρλιτς της Σιλεσίας ως προορισμό των διακοπών τους. Οι Γερμανοί από τη δική τους πλευρά, προπαγανδιστικά προώθησαν τη παράδοση ως γενναιόδωρη προσφορά προστασίας και φιλοξενίας, διαβεβαιώνοντας πως οι Έλληνες μόλις φθάσουν θα δουν την εντιμότητα και τις καλές προθέσεις τους (Αλεξάτος, 2015). Ο στρατιώτης Αριστείδης Λιβέριος θα γράψει: *«μας μοίραζαν διάφορα γλυκίσματα, τσιγάρα, αβγά.[...] η κίνηση απαγορευόταν αυστηρά για να περάσει ο ελληνικός στρατός, να κάνει παρέλαση. [...] όταν κατιβήκαμι, μας παρέδουσαν κι τον οπλισμό οι Γερμανοί απ' τα βαγόνια. Βάλαμι εφ' όπλου λόγην. Εμπρός, αρς»* (Αλεξάτος, 2015: 83). Με την άφιξη των Ελλήνων και την υποδοχή αυτών (**εικόνα 2**), φάνηκε ότι στόχος της Γερμανικής ηγεσίας, δρώντας προπαγανδιστικά προκειμένου να μην εισέλθει η Ελλάδα στο «παιχνίδι» του πολέμου στη λάθος πλευρά, ήταν οι Έλληνες να μην αισθανθούν λεπτό ότι ήταν αιχμάλωτοι. Ο ίδιος ο στρατηγός Λούντεντορφ υποστήριξε ότι *«Η παραμονή των ελληνικών στρατευμάτων παρέχει τη μοναδική ευκαιρία να μεταδώσουμε στην Ελλάδα κατανόηση για τα γερμανικά πράγματα, τη γερμανική εργασία και το γερμανικό μεγαλείο»* (Αλεξάτος, 2015:87). Η αντιμετώπιση που δέχτηκαν οι Έλληνες Pow του Γκαίρλιτς, ασχέτως την μετέπειτα είσοδο της Ελλάδας στο πλευρό των συμμάχων, δεν άλλαξε μέχρι το τέλος του πολέμου.

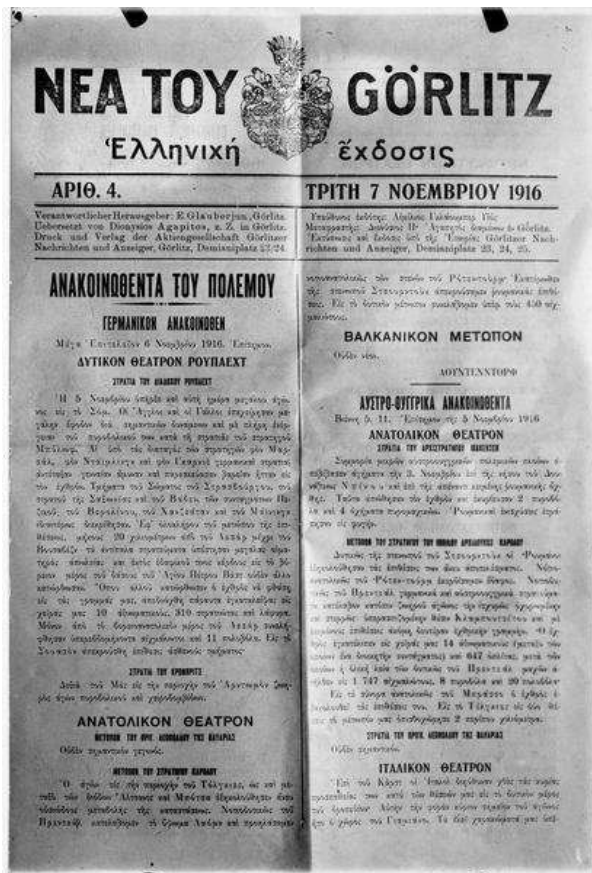

Εικόνα 2 – Troupes du 4ème Corps grec en route pour leurs cantonnements, 04/10/1916, Allemagne – Görlitz, Berliner Illustrations Gesellschaft (Στρατιώτες του 4^{ου} Σώματος Στρατού καθοδόν προς τα καταλύματα τους, 04/10/1916, Γερμανία – Γκαίρλιτς). M.A.P./2014.

Η παρουσία Ελλήνων στρατιωτών, ως έμπυχου υλικού, έδωσε την ευκαιρία σε κορυφαίους καθηγητές, φιλέλληνες και ελληνομαθείς, να πραγματοποιήσουν σπάνιες μελέτες, διατριβές, ηχητικές καταγραφές τραγουδιών και διαλέκτων, όπως και την ηχογράφιση μπουζουκιού (Αλεξάτος, 2015). Οι Έλληνες στρατιώτες ανέπτυξαν έντονους δεσμούς με την εκεί κοινότητα και αρκετοί ήταν αυτοί που αρραβωνιάστηκαν ή παντρεύτηκαν Γερμανίδες. Υπήρξαν πολλοί που έμαθαν τη γλώσσα, συστηματικά σε σχολεία, δούλεψαν σκληρά³⁶⁸, εκπαιδεύτηκαν και μετά τον πόλεμο εισχώρησαν στο εργατικό δυναμικό της χώρας. Στις 3 Νοεμβρίου του 1916, κυκλοφόρησε το πρώτο φύλλο της καθημερινής εφημερίδας (εκτός Κυριακής), Νέα

³⁶⁸ Το 1917 μετά από άδεια του διοικητή Χατζόπουλου, υπό τις πιέσεις τον Γερμανών ότι όποιος δεν εργάζεται δεν τρώει, πραγματοποιήθηκαν 100 περίπου αποστολές εργασίας συνολικής δύναμης 5.000 περίπου ανδρών, οι οποίοι διασκορπίστηκαν στη Γερμανία με επικεφαλής έμπιστους αξιωματικούς και εργάστηκαν σε ανθρακωρυχεία, εργοστάσια, αγροτικές εκμεταλλεύσεις, δημόσια έργα, κυρίως στην πολεμική βιομηχανία και αμείβονταν βάσει τοπικών συμβάσεων, δηλαδή οι συνθήκες εργασίας ήταν όμοιες με εκείνες των γηγενών. Από το Αλεξάτος, Γ. (2015). ό.π. σ.σ. 154-155.

του Γκαίρλιτς³⁶⁹(εικόνα 3). Η εφημερίδα ήταν ελληνόφωνη έκδοση της ομότιτλης τοπικής εφημερίδας Γκέρλιτσερ Ναχρίχτεν, και εκδιδόταν πάντα υπό τις διαταγές της γερμανικής υπηρεσίας λογοκρισίας (Αλεξάτος, 2015).

Εικόνα 3– Premier numéro du journal grec Nea Toy Görlitz, publication gouvernementale nationale en grec moderne, pour les Grecs résidant à Görlitz et pour les soldats grecs, 07/11/1916, Leipziger Presse-Büro (Πρώτο τεύχος της ελληνικής εφημερίδας Νέα του Γκαίρλιτς, εθνικής κυβερνητικής έκδοσης στη νεοελληνική γλώσσα, για Έλληνες που ζουν στο Γκαίρλιτς και για Έλληνες στρατιώτες). M.A.P./2014.

Ο Επαναπατρισμός των Ελλήνων Ροω από το Γκαίρλιτς ξεκίνησε με το τέλος του πολέμου, όπου κάποιιοι έφυγαν άτακτα³⁷⁰ και κάποιιοι οργανωμένα³⁷¹, εκτός αυτών που αποφάσισαν να μείνουν μόνιμα³⁷². Με την άφιξη τους όλοι οι επαναπατρισμένοι έλαβαν τη διαταγή να παρουσιαστούν στη Σούδα Χανίων που είχε

³⁶⁹ Περισσότερα για την εφημερίδα Νέα του Γκαίρλιτς στο Αλεξάτος, Γ. (2015). ό.π. σ.σ. 98-107.
³⁷⁰ Αρχικά υπήρξε η άτακτη φυγή κάποιων όπου κατά κύματα σε διάστημα λίγων ημερών 5.000 περίπου έφυγαν προς τη συνοριακή πόλη Ζαϊντενμπεργκ από την οποία με τρένα τάχτηκαν προς διάφορους προορισμούς. Οι πρώτοι εξ’ αυτών έφθασαν στην Ελλάδα στο τέλος του 1918, από το Λονδίνο και τη Μασσαλία, ενώ οι υπόλοιποι τον Ιανουάριο του 1919. Από το Αλεξάτος, Γ. (2015). ό.π. σ.σ. 193-196.
³⁷¹ Στις 21 Φεβρουαρίου του 1919 οργανωμένα αναχώρησε η πρώτη αμαξοστοιχία των εναπομεινάντων στο στρατόπεδο Ελλήνων αξιωματικών Ροω από το Γκαίρλιτς για το Φιούμε, μαζί με τις γυναίκες και τα παιδιά τους και την επόμενη ημέρα αναχώρησαν οι άρρωστοι και οι φυματικοί με τη συνοδεία ιατρικού και νοσηλευτικού προσωπικού. Ακολούθως αναχώρησε το στρατιωτικό υλικό και ο οπλισμός, ενώ οι τελευταίοι Ροω έφυγαν στις 24 Φεβρουαρίου του 1919. Από Αλεξάτος, Γ. (2015). ό.π. σ.σ. 200-201.
³⁷² Πάνω από 200 έμειναν στη Γερμανία για σπουδές, εκπαίδευση, οικογένεια και εργασία. Τον Οκτώβριο του 1920, 16 Έλληνες αξιωματικοί ήταν ακόμη εκεί, οι οποίοι μετά την αμνηστία που τους δόθηκε επέστρεψαν πίσω εκτός από έναν. Από το Αλεξάτος, Γ. (2015). ό.π. σ. 221.

συναρτηθεί ειδικό στρατόπεδο. Ένα εξάμηνο μετά, με βάση το πόρισμα που βγήκε, όλοι οι υπαξιωματικοί και οι οπλίτες απολύθηκαν. Το ταξίδι προς την ελευθερία των 320 αξιωματικών που με την άφιξη τους τέθηκαν αμέσως σε διαθεσιμότητα με την κατηγορία της έσχατης προδοσίας, κράτησε παραπάνω. Από αυτούς, οι περισσότεροι έπρεπε να περιμένουν μέχρι την άνοιξη του 1920, όπου με ομόφωνη απόφαση της βουλής πήραν γενική αμνηστία, ενώ των 5, που παραπέμφθηκαν σε δίκη για υποκίνηση σε αυτομολία και καταδικάστηκαν σε θάνατο, οι καταδίκες τους δεν εφαρμόστηκαν ποτέ εξαιτίας των εκλογών του 1920 (Αλεξάτος, 2015:205). Οι δίκες για την παράδοση της Ανατολικής Μακεδονίας, του Δ' Σώματος Στρατού και του άφθονου πολεμικού υλικού στους Γερμανοβούλγαρους και ειδικά η δίκη του Γενικού Επιτελείου από το έκτακτο Στρατοδικείο Αθηνών, για έρευνα προσφέρουν πλήθος στοιχείων με τις καταθέσεις, τις απολογίες των κατηγορουμένων και την εισηγητική γνωμάτευση (Δορδανάς, 2012).

6.1.1.2. Οι Έλληνες Pow της Φλώρινας

Αντίθετα με την περίπτωση των Pow του 4^{ου} Σώματος Στρατού της Καβάλας, στην άλλη πλευρά, της Δυτικής Μακεδονίας, αυτοί που αιχμαλωτίστηκαν από την εισβολή των Βούλγαρων στην πόλη της Φλώρινας, δεν έχουν μελετηθεί αρκετά (ως καθόλου). Οι Βούλγαροι από το Φεβρουάριο του 1916 δημιούργησαν ένα ασφυκτικό κλοιό γύρω από την πόλη της Φλώρινας (Ηλιάδου-Τάχου, 1995β), με σκοπό στην πρώτη ευκαιρία, να προελάσουν και να υπερκεράσουν αιφνιδιαστικά τις συμμαχικές δυνάμεις της περιοχής, ακολουθώντας το σχέδιο που τους ανέθεσε ο Στρατηγός Φον Φάλκενχαϊν³⁷³.

Στην κατάληψη της Φλώρινας³⁷⁴ υπήρξε απρόκλητη αιχμαλωσία από Γερμανοβούλγαρους της ελληνικής φρουράς της πόλης (Δορδανάς, 2012)³⁷⁵: «Γερμανικόν ανακοινωθέν από το Βαλκανικόν Θέατρον του πολέμου: Κατόπιν των μάταιων επιθέσεων της Συνεννοήσεως [...] Μετά μάχην κατά της Σερβικής του Δουνάβεως μεραρχίας κατελήφθη η Φλώρινα» (Δορδανάς, 2014: 362). Αυτή η προέλαση στην Δυτική Μακεδονία, η οποία από τη σύγχρονη βουλγαρική

³⁷³ Η Ανώτατη Γερμανική Διοίκηση πίστευε ότι η Ρουμανία θα προσχωρούσε στο πλευρό των δυνάμεων της Αντάντ, επιφέροντας σημαντικό πλήγμα στις στρατιωτικές επιχειρήσεις τους και στις ισορροπίες των δυνάμεων, εξαιτίας του μεγάλου αριθμού στρατιωτικών δυνάμεων που διέθετε – 620.000 άντρες. Επειδή η Αυστροουγγαρία ήταν στο τελευταίο όριο της αντοχής της και επειδή οι Γερμανοί την ίδια περίοδο, στρατιωτικά, ενδιαφέρονταν για τη μάχη του Σομ στο Δυτικό Μέτωπο, αποφασίστηκε οι Βούλγαροι, που ήταν αδρανείς, να χτυπήσουν στο Μακεδονικό Μέτωπο ταυτόχρονα σε δύο πλευρές, ώστε, αφού οι σύμμαχοι δεν θα έδειχναν αντίσταση, να σχηματίσουν αμυντική γραμμή από τη λίμνη της Βεγορίτιδας μέχρι το Στρυμόνα ποταμό, για να χτυπήσουν τη Ρουμανία. Πληροφορίες από το ΓΕΣ/ΔΙΣ. (1958). *ό.π.*, σ. 83-84. Βλ. επίσης στο Λεονταρίτης, Γ. (2005). *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. 1917-1918*. Οικονομίδης, Β. (μετ.). Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ.σ. 115-149.

³⁷⁴ Η Φλώρινα ήταν υπό την κατοχή των Γερμανοβούλγαρων από τις 4/17 Αυγούστου 1916 και για έναν μήνα ως την ανακατάληψη της από τις δυνάμεις του Σαράιγ στις 3/16 Σεπτεμβρίου 1916. Για την κατάληψη της Φλώρινας από τους Γερμανοβούλγαρους βλ. Ηλιάδου – Τάχου, Σ. & Παυλίδου, Μ. (1994). Από το αρχείο του Δήμου Φλώρινας. Ελληνογαλλικές σχέσεις. *Αριστοτέλης*, 227-228, 10-26.

³⁷⁵ Αναλυτικά η πρώτη βουλγαρική κατοχή της Φλώρινας κατά τον Α'Π.Π. στο Δορδανάς, Σ. (2014). Η πρώτη βουλγαρική «κατοχή» της Φλώρινας κατά τον Α'Π.Π. στο Φωτιάδης, Κ., Τάχου-Ηλιάδου, Σ. και Βλασίδης, Β. (Επίμ.). *Η Δυτική Μακεδονία: Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος έως σήμερα* (σ.σ. 362-373). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.

ιστοριογραφία καταγράφεται ως απελευθέρωση 2.500 τετραγωνικών χιλιομέτρων αλύτρωτου εθνικού εδάφους (Κωστόπουλος, 2016), με την ανοχή του βασιλιά, δεν κράτησε πολύ, αφού υπήρξε αντεπίθεση των Γάλλων και των Σέρβων (Hassiotis, 2015) και η επί έναν μήνα «αιχμάλωτη» πόλη της Φλώρινας απελευθερώθηκε από δυνάμεις Γάλλων και Ρώσων³⁷⁶ με την βοήθεια σέρβικων στρατευμάτων³⁷⁷.

Για την κατάληψη της Φλώρινας και την απελευθέρωση της, ο Χρηστίδης κάτοικος της πόλης αναφέρει: «4 Αυγούστου του 1916 εισήρθαν οι Γερμανοβούλγαροι στην Φλώρινα κωνηγώντας τους Σέρβους. Οι εισβολείς δεν έμειναν παρά έναν μήνα μιας και οι σύμμαχοι Γάλλοι τους απώθησαν από την πόλη απέναντι προς την διεύθυνσίν του λόφου του Αγίου Μάρκου. Για 17 ημέρες υπήρξε αδιάκοπη μονομαχία πεζικού και πυροβολικού. Οι Γερμανοβούλγαροι έχοντας ως ορμητήριο τον λόφο του Αγίου Μάρκου έριχναν κατά του λόφου του Αγίου Παντελεήμονα, όπου είχαν οι Γάλλοι πυροβολεία [...] οι Γερμανοβούλγαροι απωθήθηκαν πέραν των Ελληνικών συνόρων προς το Μοναστήρι» (Χρηστίδη, 1966: 39 και 41).

Λίγο πριν την βουλγαρική εισβολή στην Φλώρινα, η δύναμη της χωροφυλακής που βρισκόταν εκεί αποσύρθηκε και μεταφέρθηκε στο Αμύνταιο³⁷⁸, ενώ μετά την εισβολή, επανήλθε στην πόλη ο 5^{ος} λόχος του 33^{ου} Συντάγματος Πεζικού (Ηλιάδου-Τάχου, 2000)³⁷⁹ επιφορτισμένος με τα καθήκοντα της φρούρησης και της επιβολής της τάξης. Λίγες ώρες, όμως, πριν από την είσοδο των συμμαχικών δυνάμεων, ο Γερμανός λοχαγός Βερτόν στο γραφείο του φρούραρχου της πόλης (ίλαρχος φον Μπούσσεν) ανακοίνωσε στον διοικητή του λόχου, υπολοχαγό Στάμιο, ότι το Δ' Σώμα Στρατού ζήτησε «φιλοξενία» στην Γερμανία. Παρότρυνε τον υπολοχαγό να ακολουθήσει το παράδειγμα του στρατού της Καβάλας και να προβεί στις ίδιες κινήσεις παράδοσης, διαβεβαιώνοντας του, όπως αναφέρει ο ίδιος ο Υπολοχαγός, ότι θα τυγχάνουν εξαιρετικής περιποίησης στη Γερμανία και την εύνοια του Κάιζερ. Σύμφωνα με τον Δορδανά, η αιχμαλωσία του Δ' Σώματος Στρατού και του 5^{ου} λόχου της Φλώρινας έγινε βάσει σχεδίου για την αιχμαλωσία των

³⁷⁶ Για την παρουσία των Ρώσων στην ευρύτερη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας στις επιθέσεις του 1916, στην πόλη της Φλώρινας, στα πλαίσια της 100^{ης} επετείου των πρώτων στρατιωτικών επιχειρήσεων των ρωσικών στρατευμάτων στο Μακεδονικό Μέτωπο του Α'Π.Π. έγινε έκθεση φωτογραφίας στις 16 Σεπτεμβρίου του 2016 με τίτλο: «Τα Ρωσικά στρατεύματα στη Φλώρινα», από τον Δήμο Φλώρινας και από το Γενικό Προξενείο της Ρωσίας στη Θεσσαλονίκη.

³⁷⁷ Κατά την περίοδο πριν και μετά την εισβολή των Γερμανοβούλγαρων, πολλές είναι οι αναφορές που υπάρχουν για τη δράση στις περιοχές γύρω από την Φλώρινα του καπετάν Στέφου Γρηγορίου, επικεφαλής ενός άτακτου σώματος 150 ανδρών (Ελλήνων κοιμιτατζήδων, κατά τα γαλλικά αρχεία). Πληροφορίες για τον καπετάν Στέφο βλ. Καλλιανιώτης, Α. (2007). *Οι Πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)*, Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Μόδης, Γ. (1957). *Μακεδονικές ιστορίες*, Αθήνα και Κωστόπουλος; Τ: (2016). Απελευθερώσεις κατά συρροή, στο <http://www.efsyn.gr/arthro/apeleytheroseis-kata-syrroi> (Προσπελάστηκε 11.09.2016).

³⁷⁸ Στις 30 Ιουλίου έγινε η εκδίωξη της ελληνικής χωροφυλακής, που μεταφέρθηκε στο Σόροβιτς (νυν Αμύνταιο), ενώ παρόμοια εκτόπιση υπέστησαν και οι σταθμοί των χωριών Κλέστινα (νυν Κλεινές), Μπάνιτσα (νυν Βεύη) και Βοσταράνη (νυν Μελίτη).

³⁷⁹ Η παρουσία του 33^{ου} Συντάγματος Πεζικού στην περιοχή τεκμηριώνεται και από αναφορά επιθεώρησης που πραγματοποιήθηκε από ανωτέρους αξιωματικούς στην εφημερίδα Φλώρινα, φ. 10/26-3-1916 και φ. 11/2-4-1916. Από το Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2000). Η πολιτική, κοινωνική και οικονομική κατάσταση των κατοίκων του Μοναστηριού και Φλώρινας μέσα από την οπτική της εφημερίδας Φλώρινα του Ι. Θεοδοσίου, του έτους 1916, *Μακεδονικά*, 32, σ. 213.

αποκομμένων ελληνικών τμημάτων στις πόλεις που τελούσαν υπό Γερμανοβουλγαρικό έλεγχο, ενώ ο Βούλγαρος πρέσβης Πασσάρωφ απέδιδε την αιχμαλωσία του ελληνικού λόχου σε παρεξήγηση και απαραίτητα στρατιωτικά μέτρα, καθυστερώντας την ελληνική κυβέρνηση ότι τόσο αυτοί, όσο και οι Ροω της Καβάλας θα επιστρέψουν φυσικά σύντομα σώοι και αβλαβείς (Δορδανάς, 2014).

Το βράδυ της ίδιας ημέρας ο υπολοχαγός Στάμου, στο ίδιο γραφείο, επειδή απέρριψε κατηγορηματικά την πρόταση που του έγινε, άκουσε τον Λοχαγό Βερτόν να του ανακοινώνει ότι θα τους απαγάγουν με την άσκηση βίας, αποτελώντας πλέον Ροω των βουλγαρικών στρατευμάτων κατά την υποχώρησή τους. Οι Έλληνες «απαχθέντες» οδηγήθηκαν, αρχικώς, στο Μοναστήρι³⁸⁰, μετέπειτα, στο Περγλέ, στο Γκράτσο, για να καταλήξουν στην πόλη Νις της Σερβίας, όπου ενσωματώθηκαν μαζί με τους Ροω του Δ' Σώματος Στρατού, που έρχονταν με τρένο από την Καβάλα και οδηγήθηκαν στο Γκαίρλιτς (Αλεξάντορ, 2015). Έτσι, στους περίπου 7000 χιλιάδες Ροω της Καβάλας, προστέθηκαν ογδόντα στρατιώτες μαζί με τον υπολοχαγό Στάμο και δεκαέξι αστυνομικοί με τον μοίραρχο Πατεράκη (Δορδανάς, 2014)³⁸¹. Οι Ροω της Φλώρινας επαναπατρίστηκαν, μετά το τέλος του πολέμου με τις ίδιες διαδικασίες αυτών της Καβάλας.

6.1.2. Αιχμάλωτοι Πολέμου των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο

Για τον εντοπισμό φωτογραφικών αρχείων (φ. α. εφεξής) στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. σχετικών με αιχμαλώτους πολέμου (Ροω εφεξής), οι οποίοι βρίσκονται μόνο υπό την κατοχή των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο³⁸² ή αλλιώς της Στρατιάς της Ανατολής, καταγράφονται οι εξής επιλογές εντοπισμού αυτών:

1. Στην επιλογή αναζήτησης Recherche libre «ελεύθερη αναζήτηση» της βάσης δεδομένων, αν γίνει αναζήτηση της λέξης «Prisonnier – Αιχμάλωτος», εντοπίζονται 396 φ. α. από τα οποία 7 φ. α. αφορούν την Ελλάδα (Grèce). Αντιστοίχως, για την λέξη «Prisonniers – Αιχμάλωτοι» εντοπίζονται 1228 φ. α., από τα οποία 93 φ. α. αφορούν την Ελλάδα, ενώ για την λέξη «Prison – φυλακή» εντοπίζονται 267 φ. α., εκ των οποίων 5 φ. α. αφορούν την Ελλάδα.
2. Στην επιλογή αναζήτησης Titre série «τίτλος σειράς» της βάσης δεδομένων, αν γίνει αναζήτηση της λέξης «Prisonnier - Αιχμάλωτος», εντοπίζονται 193 φ. α.

³⁸⁰ Ο Κωστόπουλος στο άρθρο του αναφέρει ότι μια μέρα νωρίτερα, πριν την απελευθέρωση της Φλώρινας από τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ, η ελληνική φρουρά είχε μεταφερθεί στο Μοναστήρι, με εξαίρεση όμως 24 στρατιώτες και χωροφύλακες που αφέθηκαν πίσω «διά την ασφάλειαν της πόλεως». Στο Κωστόπουλος; Τ; (2016). Απελευθερώσεις κατά συρροή. Στο <http://www.efsyn.gr/arthro/apeleytheroseis-kata-syrgoi> (Προσπελάστηκε 11.09.2016).

³⁸¹ Ο Δορδανάς αναφέρει ότι στην διαδρομή κατάφεραν να αποδράσουν επτά με δεκαέξι άντρες. Δορδανάς, Σ. (2014). ό. π. σ. 371.

³⁸² Ως Μακεδονικό Μέτωπο για τα δεδομένα της βάσης του φωτογραφικού αρχειακού υλικού της Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine εννοείται αυτό που καλύπτει τα τότε γεωγραφικά όρια των εδαφών της Ελλάδας. Το Μοναστήρι (Μπίτολα), για παράδειγμα, στη βάση εντοπίζεται με τη χρήση των λέξεων Macédoine ή République Yougoslave de Macedoine (Ancienne – παλαιότερη ονομασία). Αν και με την λέξη Macédoine πολλά φ. α. περιλαμβάνουν και ελληνικές πόλεις, ακόμη και τη Θεσσαλονίκη γεγονός που αποτελεί ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα της βάσης. Η χρήση αυτής και των «λεπτόν» σημείων κάποιων λέξεων, αναλόγως ποιός τα χρησιμοποιεί και γιατί, απαιτεί μεγάλη προσοχή και επανέλεγχο όλων των δεδομένων με πολλαπλές αναζητήσεις.

από τα οποία 1 φ. α. αφορά την Ελλάδα, ενώ αντιστοίχως για την λέξη «*Prisonniers – Αιχμάλωτοι*» εντοπίζονται 799 φ. α, από τα οποία 87 φ. α. αφορούν την Ελλάδα.

3. Στην επιλογή αναζήτησης *Légende «λεζάντα»* της βάσης δεδομένων, αν γίνει αναζήτηση της λέξης «*Prisonnier - Αιχμάλωτος*» εντοπίζονται 238 φ. α., με μόλις 6 φ. α. να αφορούν την Ελλάδα. Αντιστοίχως για την λέξη «*Prisonniers – Αιχμάλωτοι*» εντοπίζονται 1002 φ. α. από τα οποία 88 φ. α. σχετίζονται με την Ελλάδα.
4. Στην επιλογή αναζήτησης *Nom de l'édifice «όνομα κτηρίου»* της βάσης δεδομένων, αν γίνει αναζήτηση της λέξης «*Prisonnier - Αιχμάλωτος*», εντοπίζεται 1 φ. α, το οποίο ως προς την ιστορική περίοδο του Α΄Π. Π. είναι θεματικά άκυρο, ενώ για την λέξη «*Prisonniers - Αιχμάλωτοι*» εντοπίζονται 143 φ. α., αλλά ως μέρος της ευρύτερης αναζήτησης *Camp de Prisonniers «στρατόπεδο αιχμαλώτων»* ή *Dérôt³⁸³ des Prisonniers de Guerre «Τόπος φυλάκισης αιχμαλώτων πολέμου»* από τα οποία κανένα δεν αφορά την Ελλάδα.

Ένας άλλος τρόπος εντοπισμού φ. α. Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο, εκτός των λέξεων που αναφέρθηκαν προηγουμένως, αν και πιο περίπλοκος, μπορεί να γίνει με βάση τον ευρύτερο σκοπό κατά τον οποίο έγινε η λήψη της φωτογραφίας. Είναι οι λεγόμενες πολλαπλές καταγραφές που εμφανίζονται για κάθε φωτογραφία στην επιλογή *Titre série «τίτλος σειράς»*. Με αυτόν τον τρόπο φ. α. μπορούν να εντοπιστούν:

1. Με την επιλογή «*L'Armée d'Orient commandée par le général Sarrail (3 octobre 1915 – 21 décembre 1917)*», δηλαδή Ο Στρατός της Ανατολής υπό την διοίκηση του Στρατηγού Σαράιγ (3 Οκτωβρίου 1915 – 21 Δεκεμβρίου 1917).
2. Με την επιλογή «*Sur le front de Florina et de Monastir (septembre 1916 – avril 1917)*», δηλαδή Στο μέτωπο της Φλώρινας και του Μοναστηρίου (Σεπτέμβριος 1916 – Απρίλιος 1917).
3. Με την επιλογή «*Opérations militaires dans la région du Gandac (janvier 1916 – août 1917)*», δηλαδή Στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή του Gandac (Ιανουάριος 1916 – Αύγουστος 1917).
4. Με την επιλογή «*Salonique, ville refuge transformée en camp retranché*», δηλαδή Θεσσαλονίκη, η πόλη καταφύγιο μετατράπηκε σε εδραιωμένο στρατόπεδο.

³⁸³ Για την λέξη *Dérôt*, σύμφωνα με το τέλειο Γαλλοελληνικό λεξικό Mandeson υπάρχουν αρκετές σημασίες: κατάθεσις (χρημάτων), αποθήκη (εμπορευμάτων), τόπος προς φύλαξιν, τόποι φυλακίσεως της Αστυνομίας Παρισίων. Στην περίπτωση των Pow, προτιμήθηκε για λόγους ευκολίας η ευρύτερη χρήση του όρου «Τόπος/τόποι φυλακίσεως» έναντι άλλων για δύο λόγους: σε γραπτά κείμενα, πέρα από το συγκεκριμένο, επίσημα δεν μπορεί να εξακριβωθεί αν η λέξη *Dérôt* σχετίζεται με αποθήκη, με κάποιο δωμάτιο δημόσιου κτηρίου (ίδρυμα, κάστρο, φρούριο, σχολείο, νοσοκομείο), δωμάτιο (θάλαμο – μπουντρούμι) κτηρίου φυλακής, ακόμη και στρατοπέδου αυτών. Στα φωτογραφικά αρχεία, αν και είναι πιο ξεκάθαρη η χρήση της λέξεως *Dérôt*, και πάλι υπάρχουν δυσκολίες, επειδή ως *Dérôt* σε φ. α. χαρακτηρίζεται το προαύλιο στρατοπέδου Pow, ή ακόμη και ένας αριθμός Pow, όπου για παράδειγμα περπατάνε σε κάποια παραλία καθαρίζοντας νάρκες (στην περίπτωση αυτή με την λέξη *Dérôt* προφανώς στόχος είναι η επικύρωση της ιδιότητας ύπαρξης και λειτουργίας αυτού του αριθμού Pow ως ομάδα υπό του καθεστώτος της αιχμαλωσίας). Mandeson, A. (1972). *Τέλειο Γαλλοελληνικό λεξικό*. Πριονίστη, Μ. (Επίμ.). Αθήνα: Διαγόρας, σ. 478.

5. Με την επιλογή «Le camp retranché de juillet à décembre 1916», δηλαδή το εδραιωμένο στρατόπεδο από τον Ιούλιο ως τον Δεκέμβριο του 1916.
6. Με την επιλογή «Logistique et opérations militaires alliées en 1916 et 1917», δηλαδή Επιμελητεία/εφοδιασμός/διοικητική μέρμινα και Συμμαχικές Στρατιωτικές Επιχειρήσεις το 1916 και το 1917.
7. Με την επιλογή «Transfert de l'armée serbe à Corfou (février – mai 1916)», δηλαδή Μεταφορά του σέρβικου στρατού στην Κέρκυρα (Φεβρουάριος – Μάιος 1916).
8. Με την επιλογή «Opérations militaires dans la région du Pella et de l'Emathie (septembre 1916 – avril 1917)», δηλαδή Στρατιωτικές επιχειρήσεις στην περιοχή της Πέλλας και της Ημαθίας (Σεπτέμβριος 1916 – Απρίλιος 1917).
9. Με την επιλογή «Positions défensives dans la région sud du lac Doïran (janvier – août 1916)», δηλαδή Αμυντικές θέσεις στην περιοχή της Λίμνης Δοϊράνης (Ιανουάριος – Αύγουστος 1916).
10. Με την επιλογή «Les événements politiques et militaires de 1916 à 1918», δηλαδή Πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα από το 1916 έως το 1918.
11. Με την επιλογή «Vie militaire δηλαδή Στρατιωτική ζωή.
12. Με την επιλογή «La conquête de la Thessalie (juin – août 1917)», δηλαδή Η κατάκτηση της Θεσσαλίας (Ιούνιος - Αύγουστος 1917).

Όπως πολύ εύλογα μπορεί να παρατηρήσει κανείς από τις παραπάνω καταγραφές των στοιχείων που παρουσιάστηκαν για τα φ. α. που εντοπίστηκαν στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. σχετικά με την παρουσία Ρow στο Μακεδονικό Μέτωπο, σε κάποιες επιλογές η βάση εντοπίζει 93 ή 87 ή 88 φ. α.. Το πρόβλημα αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην αναζήτηση που εντοπίζει 87 φ. α. λείπει ένα που αφορά την περιοχή της Φλώρινας, ενώ σε αυτήν που εντοπίζει 88 φ. α. λείπει ένα που αφορά τη Θεσσαλονίκη και συγκεκριμένα την περιοχή της Μίκρας και 4 που και πάλι αφορούν την Θεσσαλονίκη και ειδικότερα τους Ρow που αιχμαλωτίστηκαν μετά την κατάρριψη του Ζέπελιν το 1916 (σχετικά βλέπε στην παρούσα εργασία Κεφάλαιο 4^ο, 4.3.3. Ο βομβαρδισμός και η κατάρριψη του Ζέπελιν στη Θεσσαλονίκη).

Για να επικυρωθεί ο επίσημος αριθμός φ. α. – 93 φ. α. - που η βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. εντοπίζει σχετικά με τους Ρow στο Μακεδονικό Μέτωπο αποφασίστηκε η μελέτη του συνόλου των φ. α. ανά γεωγραφική περιοχή και πόλη, επιλογή αναζήτησης που η ίδια η βάση ήδη προσφέρει. Συνεπώς εντοπίζονται:

α) Για την γενική επιλογή Thessalonique (Θεσσαλονίκη) σύνολο φ. α. 43. Ειδικότερα, για την επιλογή Salonique 20 φ. α., για την επιλογή Salonique (environs), δηλαδή περίχωρα 1 φ. α., για την επιλογή Zeitenlik (anciennement)/Stavroupoli (actuellement), δηλαδή Ζεϊτενλικ (παλαιότερη ονομασία)/Σταυρούπολη (τωρινή ονομασία) 2 φ. α., για την επιλογή Mikra, δηλαδή Μίκρα 19 φ.α. και τέλος για την επιλογή Thessalonique 1 φ. α. (αυτό εμφανίζεται έτσι γιατί έχει γίνει καταχώρηση του με τα στοιχεία Grèce – Thessalonique, ενώ όλα τα υπόλοιπα με τα στοιχεία Grèce – Macédoine Centrale – Thessalonique).

β) Για την επιλογή Florina (Φλώρινα) σύνολο φ. α. 38. Ειδικότερα, για την επιλογή Vostaran (anciennement)/Meliti (actuellement), δηλαδή Vostaran (παλαιότερη ονομασία)/Meliti (τωρινή ονομασία) 3 φ. α., για την επιλογή Negotin (anciennement)/Negotsani ou Niki (actuellement), δηλαδή Negotin (παλαιότερη ονομασία)/Νεγκοτσάνι ή Νίκη (τωρινή ονομασία) 10 φ. α., για την επιλογή Sakulevo (anciennement)/Marina (actuellement), δηλαδή Sakulevo (παλαιότερη ονομασία)/Μαρίνα (τωρινή ονομασία) 2 φ. α., για την επιλογή Rhamanli, δηλαδή Ραχμανλή³⁸⁴ 1 φ. α., για την επιλογή Neokazi (anciennement)/Neokhorakion (actuellement), δηλαδή Neokazi (παλαιότερη ονομασία)/Νεοχωράκι (τωρινή ονομασία) 4 φ. α., για την επιλογή Kalenik (anciennement)/Kalliniki (actuellement) (environs), δηλαδή Kalenik (παλαιότερη ονομασία)/Καλλινίκη (τωρινή ονομασία) (περίχωρα) 1 φ. α., για την επιλογή Koutskovaini (anciennement)/Perasma (actuellement), δηλαδή Koutskovaini (παλαιότερη ονομασία)/Πέρασμα (τωρινή ονομασία) 1 φ. α., για την επιλογή Eksisu (anciennement)/Xinon Neron (actuellement), δηλαδή Eksisu (παλαιότερη ονομασία)/Ξινό Νερό (τωρινή ονομασία) 1 φ. α., για την επιλογή Leskovitsi (anciennement)/Leptokariai (actuellement), δηλαδή Leskovitsi (παλαιότερη ονομασία)/Λεπτοκαρυές (τωρινή ονομασία) 1 φ. α., για την επιλογή Pesosnitsa (anciennement)/Ammokhorion (actuellement), δηλαδή Pesosnitsa (παλαιότερη ονομασία)/Αμμοχώρι (τωρινή ονομασία) 2 φ. α., για την επιλογή Florina (Φλώρινα) 6 φ. α., για την επιλογή Virbeni (anciennement)/Itéa (actuellement), δηλαδή Virbeni (παλαιότερη ονομασία)/Ιτέα (τωρινή ονομασία) 5 φ. α. και τέλος 1 για την επιλογή Florina ξανά 1 φ. α. (ίδια περίπτωση με Θεσσαλονίκης που εξηγήθηκε στην παραπάνω πρόταση).

γ) Για την επιλογή Thessalie (Θεσσαλία) 3 φ. α.. Ειδικότερα για την επιλογή Larissa (Λάρισα) 3 φ. α..

δ) Για την επιλογή Kilkis (Κιλκίς) 5 φ. α.. Ειδικότερα, για την επιλογή Lumnista (anciennement)/Skra (actuellement) (environs), δηλαδή Λούμνιτσα (παλαιότερη ονομασία)/Σκρα (τωρινή ονομασία) (περίχωρα) 1 φ. α., για την επιλογή Kodza-Déré (environs)/Koupa (environs), δηλαδή Kodza-Déré (περίχωρα)/Κούπα (περίχωρα) 3 φ. α. και τέλος για την επιλογή Kirck (anciennement)/Kirec (actuellement), δηλαδή Kirck (παλαιότερη ονομασία)/Kirec³⁸⁵ (τωρινή ονομασία) 1 φ. α..

ε) Για την επιλογή Pella (Πέλλα) 1 φ. α.. Ειδικότερα για την επιλογή Vertekop (anciennement)/Skidra (actuellement), δηλαδή Vertekop (παλαιότερη ονομασία)/Σκύδρα (τωρινή ονομασία) 1 φ. α..

ζ) Για την επιλογή Iles Ioniennes (Ιόνια Νησιά) 2 φ. α.. Ειδικότερα για την επιλογή Ile de Vido (Νήσος Βίντο) 2 φ. α..

³⁸⁴ Ραχμανλή είναι η Ελεούσα, χριστιανικό χωριό που δεν υπάρχει πια στα σύνορα με ΠΓΔΜ, πιο πέρα από τον Μεσόκαμπο.

³⁸⁵ Είναι το χωριό Χωρύγι του Κιλκίς, το οποίο βρίσκεται δυτικά της πόλης του Κιλκίς και σε απόσταση 13 χιλιομέτρων από αυτήν. Η παλιά ονομασία του χωριού ήταν Κιρίτζι ή Κερέτζ ή Κιρέτσι, της κοινότητας Δραγομυρίου και η μετονομασία του χωριού έγινε το 1926 σε Χωρύγι. Η ονομασία Κιρίτζι / Κιρέτσι προέρχεται από το τουρκ. kirec που σημαίνει «ασβέστης».

η) Για την επιλογή Kozani (Κοζάνη) 1 φ. α..

Δύο ακόμη στοιχεία που μπορούν να εντοπιστούν από τα 93 φ. α. είναι η χρονική περίοδος που καλύπτουν: περίπου Απρίλιος του 1916 με 1918 και στοιχεία για τους φωτογράφους της S.P.C.A.O., που πραγματοποίησαν τις λήψεις αυτών για τους οποίους εντοπίζονται: 1) στον Γάλλο Weisweiller Jacques (capitaine) κατοχυρώνεται ένα φ. α.. Η πληροφορία αυτή δηλώνεται και στην φωτογραφία με την αναφορά «Cliché capitaine Jacques Weisweiller». Ο ίδιος, προφανώς με την προσωπική του φωτογραφική μηχανή, έκανε τις λήψεις και για τις άλλες τρεις (3) φωτογραφίες που απεικονίζουν τους Pow από την κατάρριψη του Ζέπελιν και δεν φέρουν καμία πληροφορία ως προς τα στοιχεία του φωτογράφου, μιας και ήταν παρών τη συγκεκριμένη στιγμή, 2) στον Opérateur T / Dubray κατοχυρώνονται 40 φ. α., 3) στον Opérateur V / Bilowski κατοχυρώνονται 10 φ. α., 4) στον Opérateur H / Gadmer Frédéric (photographe) κατοχυρώνονται 4 φ. α., 5) στον Opérateur Vaucher Robert 2 φ. α., 6) στον κωδικό Opérateur K³⁸⁶ 40 φ. α., 7) φ. α. χωρίς στοιχεία φωτογράφου 6 (περισσότερα στοιχεία για τους φωτογράφους της S.P.A. στο 3^ο Κεφάλαιο S.P.C.A.O. στο 4^ο Κεφάλαιο).

Με βάση τα 93 φ. α. που εντοπίζονται στη βάση δεδομένων της M.A.P. για τους Pow των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ, λαμβάνοντας υπόψιν την πολιτική απεικόνιση αυτών από το «κριτικό βλέμμα»³⁸⁷ των φωτογράφων της S.P.C.A.O. και την τοποθέτηση της μαρτυρία των φ.α. στα συμφραζόμενα³⁸⁸ τους (Burke, 2003: 239) παρατηρούνται:

6.1.2.1. Οι Αιχμάλωτοι Πολέμου ως «Τρόπαια»

Από την παρατήρηση αρκετών φωτογραφιών μπορεί να διατυπωθεί ότι για την λήψη αυτών τεχνικά από τον φωτογράφο προτιμήθηκε το ανοιχτό γενικό πλάνο, η πανοραμική λήψη ή το κλειστό πλάνο (πορτρέτο), στα οποία κεντρικό θέμα είναι οι Pow σε συνδυασμό με κάποια πράξη, ενέργεια, δράση. Ενδεικτικά παραδείγματα τέτοιων είναι οι φωτογραφίες από την Πέλλα (εικόνα 4) της οποίας η λεζάντα αναφέρει «*Dans le secteur de Verketop - Vodena (mars 1917). Prisonniers bulgares*

³⁸⁶ Αναφέρθηκε στο 3^ο Κεφάλαιο της παρούσης εργασίας ότι η χρήση του κωδικού K από τους φωτογράφους της S.P.C.A.O. μεταξύ των ετών 1915 – 1919, γινόταν υπέρ της γενικής μείας του τμήματος, επειδή είχαν την υποχρέωση να κρύβουν το όνομά τους.

³⁸⁷ Οι φωτογράφοι της S.P.C.A.O., όπως και οι συνάδελφοι τους σε όλα τα πολεμικά μέτωπα του Α΄Π.Π., πριν ακόμα πιάσουν τη φωτογραφική μηχανή τους και καταγράψουν όσα διαδραματίζονταν στο Μακεδονικό Μέτωπο, είχαν ήδη αναπτύξει ένα «κριτικό βλέμμα». Ήταν αυτό που τους επέβαλαν από την αρχή της δημιουργίας της υπηρεσίας το 1915, από τους κανονισμούς της επιτροπής λογοκρισίας που έπρεπε να υπακούν, από την παρουσία συνοδού του γραφείου πληροφοριών, που τους ακολουθούσε και τους υποδείκνυε τί να φωτογραφίσουν, από την ίδια την αυτολογοκρισία, που ενσυναισθητα ασκούσαν στις φωτογραφίες τους. Αυτό το «κριτικό βλέμμα» τους έκανε να στρέφονται σε αυτά που έπρεπε να απεικονίσουν στο κάδρο τους, αγνοώντας άλλα. Για να μελετηθούν, συνεπώς, οι φωτογραφίες της βάσης δεδομένων της M.A.P. ως μαρτυρίες για τους Pow πρέπει να ληφθούν υπόψιν οι μικρές πλην όμως σημαντικές λεπτομέρειες που εντοπίζονται, αλλά και οι απουσίες. Burke, P. (2003). *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, Ανδρέου, Α. (μετ.). Αθήνα: Μεταίχμιο, σ. 239.

³⁸⁸ Σύμφωνα με τον Burke, τα συμφραζόμενα ή μια σειρά από συμφραζόμενα στα οποία πρέπει να τοποθετείται η μαρτυρία των εικόνων, αφορούν, εκτός από τις προθέσεις του δημιουργού, και το χρονικό, ιδεολογικό, κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς των εικόνων. Burke, P. (2003). *ό.π.*, σ. 239.

et baraques incendiées - Στην περιοχή Verketop – Vodena - Έδεσσα (Μάρτιος 1917). Βούλγαροι κρατούμενοι και στρατώνες που καίγονται», της Κοζάνης (εικόνα 5) της οποίας η λεζάντα αναφέρει «Dans le secteur de Kozani (septembre 1916). Prisonniers bulgares, Kozani, 15/09/1916 (Στον τομέα της Κοζάνης, Σεπτέμβριος 1916. Pow Βούλγαροι, Κοζάνη, 15/09/1916)», του Κιλκίς (εικόνα 6) με λεζάντα «Combats dans le secteur de Kirck/ Kirec (juillet 1916). Un prisonnier bulgare pris dans le secteur de Doïran, 24/07/1916 (Μάχες στον τομέα του Kirk/ Χωρύγι (Ιούλιος 1916). Ένας Βούλγαρος Pow στον τομέα της Δοϊράνης)», ειδικότερα της Φλώρινας (εικόνες 7,8,9,10) με λεζάντα «Dans les rues de Florina (1916). Passage de prisonniers bulgares, 1916.08, Florina (Στους δρόμους της Φλώρινας, 1916. Πορεία Βούλγαρων Pow, 08/1916, Φλώρινα» και της Θεσσαλονίκης (εικόνα 11) με λεζάντα «Les prisonniers à Salonique (1916). Prisonniers bulgares, 1916.10, Salonique (Οι Pow στην Θεσσαλονίκη, 1916. Βούλγαροι Pow, 10/1916, Θεσσαλονίκη».

Εικόνα 4 - Dans le secteur de Verketop - Vodena (mars 1917). Prisonniers bulgares et baraques incendiées, Verketop/Skidra, 12/03/1917 (Στην περιοχή Verketop –Έδεσσα (Μάρτιος 1917). Βούλγαροι Pow και στρατώνες που καίγονται). M.A.P./2008.

Από την πρώτη ημέρα που επίσημα ξεκίνησαν οι εχθροπραξίες του Α΄Π.Π., τα στρατιωτικά επιτελεία και οι κυβερνητικές υπηρεσίες των εμπόλεμων χωρών άρχισαν έναν αγώνα χρήσης των γεγονότων αυτού, δίνοντας στη δημοσιότητα επιλεγμένες κυρίως οπτικές πηγές, με τη χρήση της φωτογραφίας και του κινηματογράφου για να χτίσουν την εικόνα του άλλου (Guelton, 2012). Δημιουργώντας κατάλληλες Φωτογραφικές και Κινηματογραφικές Υπηρεσίες, όπως οι Γάλλοι το S.P.C.A., οι εμπόλεμες χώρες προσπάθησαν να υπάρξει μια καταγραφή των πολεμικών γεγονότων, που θα επιτρεπόταν και κυρίως θα προωθούνταν από την

κεντρική επιτροπή λογοκρισίας, την κυβερνητική πολιτική των εμπόλεμων κρατών και θα επιβεβαίωνε την ομαλή λειτουργία των Υπηρεσιών αυτών.

Η Γαλλία, από τη μεριά της, κατέβαλε έντονη προσπάθεια με τη χρήση προπαγανδιστικών μέσων ώστε: α) να προσεγγίσει ή να προκαλέσει τις ουδέτερες ή φίλιες χώρες για την είσοδο τους στο στρατόπεδο των Συμμάχων (Ridel, 2014), β) να διασφαλίσει τη διατήρηση της ουδετερότητας τους (Ferguson, 2006), γ) να διατηρήσει την ένωση των δικών της στρατοπέδων, ενισχύοντας την «εθνική συνείδηση» για την συνέχιση των στρατιωτικών πολεμικών επιχειρήσεων (Bernstein, 2002· Guelton, 2012), δ) να προστατέψει την εικόνα της χώρας, έναντι των αντίπαλων καταγγελιών του «βάρβαρου εχθρού»³⁸⁹ (Forcade, 2000) και τέλος δ) να απομυθοποιήσει το βάρος της ευθύνης εμπλοκής της χώρας στις στρατιωτικές αντιπαραθέσεις του Α΄Π.Π. (Demm, 2016).

Όσον αφορά την προπαγάνδα σχετικά με τους Ρow, η Γαλλία από την αρχή του πολέμου έπρεπε να πολεμήσει τις πολλές γερμανικές έντυπες εκδόσεις, που παρουσίαζαν εντυπωσιακά στοιχεία σχετικά με τον αριθμό Γάλλων και συμμαχικών Ρow, αλλά και όπλων, ενώ παράλληλα υποστηρίζαν ότι οι Γάλλοι δεν είχαν ανάλογες επιτυχίες (Ministre de La Guerre, 1916). Αν και η επιτροπή λογοκρισίας της Γαλλίας απαγόρευε την διάδοση φωτογραφιών που απεικόνιζαν τον εχθρό σε κατάσταση τέτοια που θα έπληττε την εικόνα της, φωτογραφίες και φιλμ Ρow διαδίδονταν ελεύθερα μόνο ως «τρόπαια» του πολέμου και αποτελούσαν ένα τυφλό όργανο της κατάδειξης της νίκης (Guillot, 2014β). Για το σκοπό της κατάδειξης της νίκης η Γαλλία από το 1915 και μετέπειτα (τότε επίσημα δημιουργήθηκε το S.P.A), προωθούσε προς τους πολίτες στα μετόπισθεν αλλά και στις ουδέτερες ή φίλιες χώρες τα λεγόμενα «*Documents De La Section photographique de l'armée française*», αποτελούμενα από επίσημο λογοκριμένο φωτογραφικό υλικό της S.P.A.. Παράδειγμα «*Documents*» ήταν η έκδοση της σειράς «*La guerre*» από τον εκδοτικό οίκο Armand Colin με την επίσημη υποστήριξη του Υπουργείου Πολέμου της Γαλλίας³⁹⁰. Το τεύχος N11 με τίτλο «*Prisonniers et trophées - Αιχμάλωτοι Πολέμου και Τρόπαια*»³⁹¹, καταδεικνύει αυτήν την πολιτική.

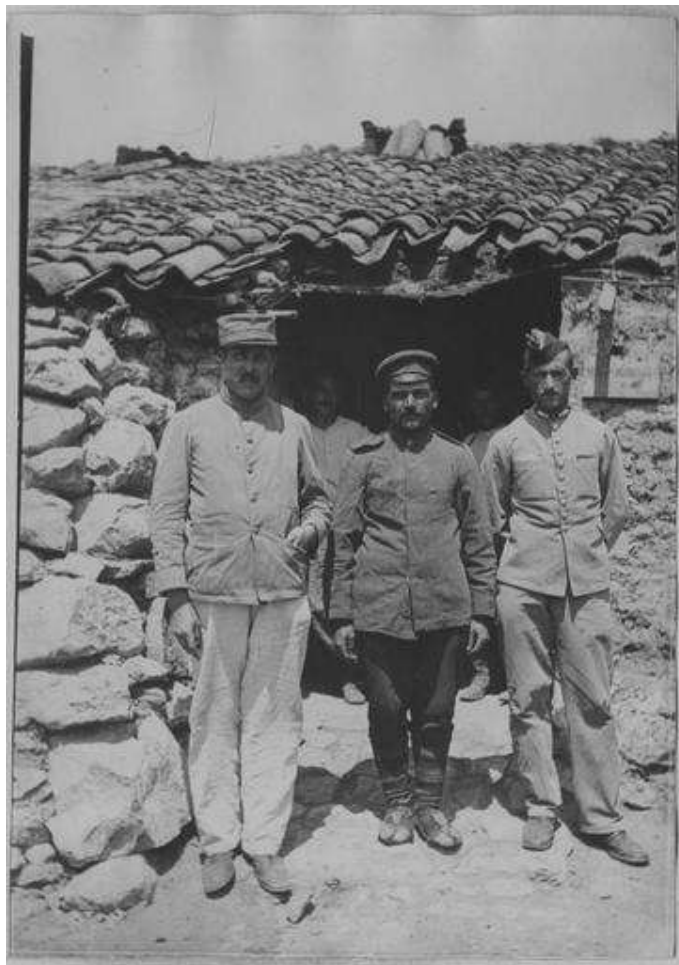
³⁸⁹ Πολιτική που συνεχίστηκε και μετά τον πόλεμο και την συνθήκη ειρήνης των Βερσαλλιών. Λεμονίδου, Ε. (2016). Ιστορία και μνήμη του Μεγάλου Πολέμου. Στο Κόκκινος, Γ., Λεμονίδου, Ε., Κιμουρτζής Π. και Ντάλης Σ. (Επίμ.), Ιστορικά τραύματα και Ευρωπαϊκή Ιδέα. Από τη φρίκη των πολέμων και των ολοκληρωτισμών στο όραμα της ενοποίησης (17-104), Αθήνα: Παπαζήση, σ. 19.

³⁹⁰ Ministre de la Guerre (1916). *La Guerre. Documents de la Section Photographique de l'Armée*. Tome Premier and Second. Paris : Librairie Armand Colin. ΙΣΠΚ.

³⁹¹ Ministre de la Guerre (1916). *La Guerre. Documents de la Section Photographique de l'Armée. Fascicule XI. Prisonniers et trophées*. Tome Second, Paris : Librairie Armand Colin. ΙΣΠΚ :

Εικόνα 5 - Dans le secteur de Kozani (septembre 1916). Prisonniers bulgares, Kozani, 15/09/1916 (Στον τομέα της Κοζάνης, Σεπτέμβριος 1916. Ροω Βούλγαροι, Κοζάνη, 15/09/1916). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 6 - Combats dans le secteur de Kirck/ Kirec (juillet 1916). Un prisonnier bulgare pris dans le secteur de Doïran, 24/07/1916 (Μάχες στον τομέα του Kirck/ Χωρύγι (Ιούλιος 1916). Ένας Βούλγαρος Ροω στον τομέα της Δοϊράνης). Μ.Α.Ρ./2008.

Οι φωτογραφίες που απεικονίζουν εχθρικές καταστροφές αποτέλεσμα μάχης – σύγκρουσης μαζί με την παρουσία Ρow (εικόνα 4) είχαν ως στόχο να καταδείξουν τον κύριο υπαίτιο της καταστροφής – τον «βάρβαρο εχθρό» και την πολεμική επιτυχία της μάχης - την ανάδειξη του Ρow ως τροπαίου. Στις περισσότερες φωτογραφίες μεταφοράς Ρow, τεχνικά από τον φωτογράφο καταγράφονται σε πανοραμικές λήψεις, για να φαίνεται ο μεγάλος αριθμός αυτών αλλά και η πορεία τους διαμέσου κύριων δρόμων και κατοικημένων περιοχών, με τον άμαχο πληθυσμό να τους παρατηρεί (βλ. **εικόνα 11 στο Παράρτημα Β΄ Μέρους**). Παράδειγμα τέτοιων φωτογραφιών είναι οι 4 φωτογραφίες με Βούλγαρους Ρow στην πόλη της Φλώρινας και αρκετές φωτογραφίες με Ρow στην πόλη της Θεσσαλονίκης.

Εικόνα 7 - Dans les rues de Florina (1916). Passage de prisonniers bulgares, 1916.08, Florina (Στους δρόμους της Φλώρινας, 1916. Πορεία Βούλγαρων Ρow, 08/1916, Φλώρινα), Μ.Α.Ρ./2008.

Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή του Β΄ Μέρους, για τον στρατό ο «εχθρός» είναι ο στρατιώτης, αλλά για τους πολίτες στα μετόπισθεν, ο εχθρός είχε πολλαπλές ιδιότητες. Ο εχθρός, πλέον μέσα στη χώρα, ακόμη και ως δέσμιος, μπορεί να γίνει «ληστής, κακός, κλέφτης, δολοφόνος και όχλος ανταρτών» (Guelton, 2012). Στο τεύχος N11 της έκδοσης της σειράς «*La guerre*» από τον εκδοτικό οίκο Armand Colin και τίτλο «*Prisonniers et trophées - Αιχμάλωτοι Πολέμου και Τρόπαια*» Γερμανοί Ρow απεικονίζονται σε μεγάλους αριθμούς να μεταφέρονται υπό τη συνοδεία Γάλλων στρατιωτών από προσωρινά στρατόπεδα συγκέντρωσης σε κύρια στρατόπεδα Ρow στη Γαλλία, όπως ήταν το Fort de Penthhièvre. Ακριβώς την ίδια τακτική χρησιμοποιούσαν και οι Γερμανοί, όπου σε ταχυδρομικά δελτάρια και ταινίες επικαίρων απεικονίζονται Ρow να βαδίζουν διερχόμενοι διαμέσου των γερμανικών πόλεων (Ferguson, 2006).

Επίσης, υπάρχουν πολλές φωτογραφίες στις οποίες καταγράφονται αρκετά υλικά «τρόπαια», στρατιωτικής φύσεως γερμανικά λάφυρα πολέμου, όπως γερμανικά όπλα, κράνη, κανόνια διαφόρων βεληνεκούς, πυρομαχικά, αεροπλάνα που καταρρίφθηκαν από τα πολυβόλα όπλα των αεροπόρων, καταρριφθέντα Ζέπελιν, οχήματα, ακόμη και σημαίες (βλ. εικόνα 9 στο Παράρτημα Β΄ Μέρους). Στόχος αυτών των φωτογραφιών ήταν να διαδοθεί στα μετόπισθεν, αλλά και στον εχθρό ότι οι καταρρίψεις γερμανικών αεροπλάνων που επιτυγχάνουν οι σύμμαχοι, είναι πολλές και καθημερινώς η λίστα αυξάνεται. Όλα τα «τρόπαια» απενεργοποιούνταν και εκτίθεντο σε μουσεία και αεροπορικά πάρκα, για να καθησυχάσουν τους πολίτες ότι δεν υπήρχε κανένας φόβος, ότι προστατεύονταν, αποκαλύπτοντας παράλληλα το μεγαλείο της γαλλικής πολεμικής επιτυχίας (Ministre de La Guerre, 1916). Παραδείγματα υλικών τροπαίων στο Μακεδονικό Μέτωπο ήταν η έκθεση σε κοινή θέα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης κοντά στον Λευκό Πύργο τόσο του καταρριφθέντος Ζέπελιν όσο και των δύο γερμανικών αεροπλάνων το 1916.

Εικόνα 8 - Dans les rues de Florina (1916). Passage de prisonniers dans la grande rue, 1916.08, Florina (Στους δρόμους της Φλώρινας (1916). Διάβαση Pow από κεντρικό δρόμο, 1916.08, Φλώρινα). M.A.P./2008.

Εικόνα 9 - Dans les rues de Florina (1916). Passage de prisonniers bulgares, 1916.08, Florina (Στους δρόμους της Φλώρινας, 1916. Διάβαση Βούλγαρων Ρωμ, 08/1916, Φλώρινα). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 10 - Dans les rues de Florina (1916). Passage de prisonniers bulgares, 1916.08, Florina (Στους δρόμους της Φλώρινας, 1916. Διάβαση Βούλγαρων Ρωμ, 08/1916, Φλώρινα). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 11 - Les prisonniers à Salonique (1916). Prisonniers bulgares, 1916.10, Salonique (Οι Pow στην Θεσσαλονίκη, 1916. Βούλγαροι Pow, 10/1916, Θεσσαλονίκη). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 12 - Camp de prisonniers bulgares (septembre 1916). Prisonniers bulgares, 1916.09, Mikra (Στρατόπεδο Βούλγαρων Pow, Σεπτέμβριος 1916. Βούλγαροι Pow. 09/1916, Μίκρα). Μ.Α.Ρ./2008.

6.1.2.2. Ανάκριση Αιχμάλωτων Πολέμου

Υπάρχουν αρκετές φωτογραφίες από την περιοχή του Κιλκίς και από την πόλη της Θεσσαλονίκης, στις οποίες απεικονίζονται Ροω να «ανακρίνονται». Σε όλες οι «ανακρίσεις» Βούλγαρων, Γερμανών και Τούρκων Ροω γίνονται από υψηλόβαθμα στελέχη των Γαλλικών και των Ελληνικών Δυνάμεων της Στρατιάς της Ανατολής, όπως τον στρατηγό Régnault³⁹² (εικόνα 14) και τον Στρατηγό Χριστοδούλου (εικόνα 13). Οι ερωτήσεις που τους τίθενται αφορούσαν κυρίως το συντάγματα και το σώμα στο οποίο ανήκαν και από ποιά κατεύθυνση ήρθαν στην επίθεση (Ministre de La Guerre, 1916)³⁹³. Η κυριότερη διαφορά των φωτογραφιών επικεντρώνεται στη επισημότητα της στιγμής της ανάκρισης, η οποία από την προχειρότητα του πεδίου της μάχης μεταφέρεται στην επισημότητα των κεντρικών γραφείων της πόλης της Θεσσαλονίκης (εικόνα 15).

Διαβάζοντας τη λέξη «ανάκριση», αμέσως, αυτόματα στο μυαλό ανασύρονται εικόνες έντονης άσκησης βίας, κυρίως σωματικής, σε κάποιο άτομο το οποίο βρίσκεται χειροπόδαρα σε κάποιο δωμάτιο δεμένο σε καρέκλα, «τυφλωμένο» από το έντονο φως κάποιας λάμπας, συνήθως, και υπό την παρουσία ενός με δύο άτομα τα οποία θα κάνουν ότι «περνάει από το χέρι τους», ασκώντας σωματική και ψυχολογική βία για να τον λυγίσουν και να του αποσπάσουν πολύτιμες πληροφορίες.

Αυτή η «κατασκευασμένη» εικόνα ανακρίσεων που ενυπάρχει ως «παραγόμενο» βίωμα σε αρκετούς θεατές, μέσα από την καταγραφή διαφόρων ιστορικών γεγονότων, που έλαβαν χώρα τον 20 αιώνα, όπως ο Α΄Π.Π., ο Β΄Π.Π., ο Εμφύλιος και η Δικτατορία, ειδικότερα, στην Ελλάδα, οφείλεται: α) στην έκθεση τους σε ανάγνωση επίσημης/ανεπίσημης γραπτής καταγραφής βιώματος τραυματικής εμπειρίας ανάκρισης στρατιωτικού ή πολιτικού προσώπου (αυτοβιογραφίες, ιστοριογραφική καταγραφή), β) στην έκθεση τους σε προσωπική εμπειρία επίσημου βιώματος ανάκρισης του ίδιου ή προφορικής μαρτυρίας συγγενικού ή φίλιου στρατιωτικού ή πολιτικού προσώπου (πολλοί ήταν αυτοί οι οποίοι ανακρίθηκαν ή τους μεταβιβάστηκε προφορικά μαρτυρία ανάκρισης συγγενικού ή φίλιου ατόμου), γ) στην έκθεση τους σε φωτογραφικό και κινηματογραφικό αρχειακό υλικό, στο οποίο είτε είχαν πρόσβαση λόγω της περίπτωσης α και β, είτε ως δέκτες, παθητικοί λόγω κινηματογραφικών ταινιών καθεστώσ υπό το οποίο επικύρωσαν ως έγκυρη την μετασχηματισμένη εικόνα μιας κατάστασης βίαιης «ανάκρισης», που όλα αυτά τα χρόνια προωθείται για λόγους διασκέδασης ή κερδοσκοπικούς, ενεργητικοί ή παθητικοί ανάλογα τον μετασχηματισμό στον οποίο οι ίδιοι επιτρέπουν να εκτεθούν λόγω κινηματογραφικών ταινιών (ντοκιμαντέρ) υπό τα οποία επικυρώνεται η

³⁹² Διοικητής των γαλλικών δυνάμεων από 30 Σεπτεμβρίου 1917 ως 31 Δεκεμβρίου 1917, από Μέγας, Γ. (2015α). *Τα συμμαχικά στρατεύματα: Η Βαβέλ των φυλών*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 24.

³⁹³ Τα στρατιωτικά επιτελεία, πέρα των ανακρίσεων, πολλές πληροφορίες έβρισκαν στα σημειωματάρια των στρατιωτών, όπου κατέγραφαν καθημερινά τις εντυπώσεις τους, με κυνισμό και ειλικρίνεια. Επίσης, από αυτά γνώριζαν την κατάσταση του ηθικού ορισμένων στρατευμάτων. Πληροφορίες έβρισκαν σε επιστολές νεκρών και τραυματιών. Πληροφορίες από το *Ministre de la Guerre* (1916). *La Guerre. Documents de la Section Photographique de l'Armée. Fascicule XI. Prisonniers et trophées*. Tome Second, Paris : Librairie Armand Colin.

μετασχηματισμένη ή μη εικόνα μιας κατάστασης βίαιης «ανάκρισης» που όλα αυτά τα χρόνια προωθείται για λόγους διασκέδασης, ενημέρωσης, γνώσης, τεκμηρίωσης παρελθοντικών καταστάσεων, δ) στην αλληλεπίδραση των α, β, γ, και της μεταξύ τους τραυματικής σχέσης.

Στις φωτογραφίες που εντοπίστηκαν στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ., σχετικά μόνο με τα γεγονότα του Α΄ Π.Π. και απεικονίζουν καταστάσεις καθεστώτων «ανάκρισης», δεν εντοπίζεται κανένα στοιχείο έντονης άσκησης βίας, σωματικής ή ψυχολογικής. Σε όλες οι Pow απεικονίζονται σωματικά και ψυχολογικά υγιείς, να «συζητούν» ή να παρέχουν πληροφορίες – σχεδόν σε όλες απεικονίζεται γεωγραφικός χάρτης ή άλλου είδους στρατιωτικό έγγραφο - με το καθεστώς αιχμαλωσίας τους, εικόνα που αντικρούει την «επίσημη» κατασκευασμένη αντίληψη που υπάρχει για την «ανάκριση».

Πριν τους μεταφέρουν με το τρένο οι Pow ανακρίνονταν από αξιωματικούς, υπαξιωματικούς και στρατιώτες. Από κάποιους οι αξιωματικοί αντλούσαν χρήσιμα στοιχεία. Οι ερωτήσεις αφορούσαν κυρίως το σύνταγμα και το σώμα στο οποίο ανήκαν και από ποιά κατεύθυνση επιτέθηκαν μέχρι να αιχμαλωτιστούν. Από το άθροισμα των απαντήσεων και την εξακρίβωση τους μπορούσαν τα στρατιωτικά επιτελεία να εξάγουν πολύτιμα συμπεράσματα. Πληροφορίες υπήρχαν και στα σημειωματάρια των Pow, όπου κατέγραφαν καθημερινά τις εντυπώσεις τους από τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, άλλοτε με κυνισμό και ειλικρίνεια. Ήταν τόσο πολύτιμα τα σημειωματάρια, αφού από αυτά τα στρατιωτικά επιτελεία γνώριζαν ακόμη και την κατάσταση του ηθικού ορισμένων στρατευμάτων. Πληροφορίες τέλος, εντοπίζονταν σε νεκρούς και τραυματίες (Ministre de La Guerre, 1916).

Ο Captain Haupt Heydemarck, στο ημερολόγιο του, αναφέρει ότι τα στρατεύματα των Κεντρικών Δυνάμεων στη Δράμα, έπαιρναν πληροφορίες σημαντικές για τον αντίπαλο είτε από αναφορές Pow είτε από αναφορές δικών τους ανθρώπων που δραπέτευσαν από την αιχμαλωσία, όπως από έναν Βούλγαρο Λοχία που δούλευε στο αεροδρόμιο της Θάσου για πολύ καιρό. Επίσης, εξιστορείται ότι μια φορά Βούλγαροι έπιασαν έναν λοχία ως κατάσκοπο, ανακαλύπτοντάς μετά ότι διοικούσε μια ομάδα πενήντα Γερμανών Pow στη Θεσσαλονίκη σε ένα αεροπορικό στρατόπεδο συγκέντρωσης, ο οποίος δραπέτευσε και τους έφερε ένα ολόκληρο σάκο με πληροφοριακό υλικό (Γεωργιάδης, 2012: 55).

Αυτό που ο θεατής δεν γνωρίζει είναι ότι κατά την διάρκεια καταγραφής όλων των στρατιωτικών γεγονότων του 20^{ου} αιώνα, η εικόνα μπορεί να μην λέει ή να λέει ψέματα ανάλογα πάντα για ποιόν. Ενώ σε όλες τις φωτογραφίες οι Pow φαίνεται να συνεργάζονται, πολλοί ήταν αυτοί που αρνούσαν να απαντήσουν, ήταν αλαζονικοί και δεν παρείχαν σημαντικές πληροφορίες (Ministre de la Guerre, 1916). Ειδικότερα για τον Α΄ Π.Π. και την απεικόνιση των Pow που είναι υπό μελέτη, ο θεατής δεν πρέπει να ξεχνάει ότι οι Pow καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου ήταν ένα χρήσιμο διαπραγματευτικό χαρτί, ένα «τρόπαιο» όπως αναφέρθηκε, του οποίου την εικόνα οι αντιμαχόμενες πλευρές προπαγανδιστικά μετασχημάτιζαν πάντα προς όφελος τους, όπως επισημάνθηκε στο 5^ο Κεφάλαιο: Προπαγάνδα και Λογοκρισία.

«Σχετικά με τους Άγγλους αεροπόρους θα πρέπει να παραδεχτώ - Captain Hautt Heydemarck - ότι σχεδόν όλοι αρνιούνται να μας δώσουν στρατιωτικές πληροφορίες. Μια φορά όταν προσπάθησα να πιέσω κάποιον μικρό αξιωματικό μου είπε χαμογελώντας: Αγαπητέ Διοικητά, εάν εσείς ή κάποιος από τους άνδρες σας καταρρίπτονταν από τους συντρόφους μου θα αποκαλύπτατε τα μυστικά; Μπορούσα μόνο να ανασηκώσω τους ώμους μου και να χαμογελάσω το ίδιο», (Γεωργιάδης, 2012: 55).

Εικόνα 13 - A l'ouest du Vardar, dans la région de Lumnitsa, mai 1917. Poste de commandement du général Christodoulos : Le général interroge des prisonniers allemands, Lumnista/Skra, 05/1917 (Στα δυτικά του Βαρδάρη, στην περιοχή Λούμνιτσα (Μάιος 1917). Θέση διοίκησης του στρατηγού Χριστοδούλου: ο στρατηγός ανακρίνει Γερμανούς Pow). M.A.P./2008.

Εικόνα 14 - A l'ouest du Vardar, dans la région de Kodza-Déré - Koupa (mai 1917). P.C. du général Régnauld près la cote 560 : Prisonnier allemand montrant à un officier les emplacements des batteries bulgares et allemandes, Kilkis, 05/1917, Opérateur T ; Dubray (Δυτικά από τον Vardar, στην περιοχή Kodza-Dere - Koupa (Μάιος 1917). Ο στρατηγός Regnauld, στον λόφο 560: Γερμανός Pow που επισημαίνει σε αξιωματικό τις θέσεις των βουλγαρικών και γερμανικών πυροβολαρχιών, Κιλκίς, 05/1917). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 15 - Les prisonniers à Salonique (1916). Interrogatoire d'un prisonnier bulgare, Salonique, Quartier général, 10/1916 (Οι Pow στην Θεσσαλονίκη το 1916. Ανάκριση Pow Βούλγαρου, Θεσσαλονίκη, Κεντρικά Γραφεία, 10/1916). Μ.Α.Ρ./2008.

6.1.2.3. Η οργάνωση των στρατοπέδων Pow, η αντιμετώπιση των Pow και η καθημερινή ζωή τους

Από τις φωτογραφίες της βάσης δεδομένων της M.A.P. δυστυχώς δεν μπορούν να εξαχθούν πολλά στοιχεία για την οργάνωση των στρατοπέδων των Pow, τις συνθήκες διαβίωσης τους, την καθημερινή ζωή, αλλά και την αντιμετώπιση τους από τις δυνάμεις που τους κατείχαν. Η αιχμαλωσία σε καιρό πολέμου διέπονταν από τις διεθνείς συμβάσεις της Χάγης του 1899 και του 1907, που επέβαλε κατ' ουσία, ότι οι Pow πρέπει να αντιμετωπίζονται «με τα υλικά και τα στρατιωτικά δικαιώματα με τον ίδιο τρόπο όπως οι στρατιώτες του στρατού». Οι συνθήκες κράτησης στα στρατόπεδα αλλά και η τήρηση και ο σεβασμός των άνω συμφωνιών υπόκεινται σε επισκέψεις της I.C.R.C., υποστηριζόμενες από τις ουδέτερες χώρες (Guillot, 2012)³⁹⁴.

Η Διεθνής Επιτροπή του Ερυθρού Σταυρού (εφεξής I.C.R.C.)³⁹⁵, αν και ξεκίνησε ως ένα τοπικό φιλανθρωπικό ίδρυμα, μικρό σε αριθμό (τον Αύγουστο του 1914 είχε με μόνο δέκα μέλη), παράλληλα με τα πολεμικά γεγονότα του Α΄Π.Π. εξελίχθηκε στη μορφή που είναι σήμερα. Ήδη από το 1864, η I.C.R.C. παρότρυνε την εγκαθίδρυση του «Geneva Convention» για τη βοήθεια των τραυματιών και αρρώστων στρατιωτών, που βρίσκονταν σε ουδέτερη κατάσταση, ενώ στο γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870-1871 πέρα των τραυματιών στρατιωτών, παρότρυνε τη βοήθεια και των Pow με τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με τη κατάστασή τους για την ενημέρωση των οικογενειών τους. Μέχρι την έναρξη του πολέμου η I.C.R.C. συνέχισε να προωθεί νόμους και κανονισμούς με σκοπό τη διαρκή προσαρμογή των νέων ανθρωπιστικών νόμων στις μεταβαλλόμενες πραγματικότητες του πολέμου.

Βασικό σκέλος της I.C.R.C. ήταν η International Prisoners of War Agency, που δημιουργήθηκε στις 21 Αυγούστου του 1914, με 1200 άτομα προσωπικό (στην αρχή εθελοντές, αλλά σταδιακά στελεχώθηκε και με υπαλλήλους) με βασικό στόχο την αποκατάσταση των σχέσεων μεταξύ των μελών οικογενειών που είχαν χωριστεί λόγω του πολέμου. Οι περισσότεροι υπάλληλοι ήταν γυναίκες (2/3) με την ιδιότητα

³⁹⁴ Στον Α΄Π.Π. αναπτύχθηκε ένα σύστημα πολυεθνικών ουδέτερων επιθεωρήσεων των στρατοπέδων Pow, όπου ουδέτερες χώρες, ως προστατευόμενες χώρες, «διαμεσολαβητές», με την εμπλοκή της I.C.R.C., έλεγχαν και υποκινούσαν την μεταχείριση των Pow και δημιουργούν διάφορες παραμέτρους για το τι θεωρούνταν ανεπίτρεπτη βία. Διαμεσολαβητές: η Ισπανία έλεγχε τη μεταχείριση των Γάλλων Pow από τους Γερμανούς, η Ελβετία των Γερμανών Pow από τους Γάλλους, η Αμερική των Γερμανών Pow από τους Βρετανούς, και των Βρετανών Pow από τους Γερμανούς. Μετά την είσοδο της Αμερικής στον πόλεμο, στη θέση της ανέλαβαν η Ελβετία και Δανία. Από το Jones, H. (2013). *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914-1920*. New York: Cambridge University Press.

³⁹⁵ Ο οργανισμός ιδρύθηκε το Φεβρουάριο του 1863 με την παρότρυνση πέντε πολιτών της Γενεύης, ένας εκ των οποίων ήταν ο Ερρίκος Ντυνάν (Henry Dunant). Όπως ο Ντυνάν αναφέρει στο περίφημο έργο του «Μια μνήμη του Σολφερίνο» [A Memory of Solferino], σκοπός της συστάσεως της οργάνωσης την εποχή εκείνη ήταν η δημιουργία μιας εθνικής κοινωνίας υπέρ της βοήθειας των τραυματισμένων στρατιωτών σε κάθε χώρα (το μέλλον των κοινωνιών του Ερυθρού Σταυρού). Ο Ντυνάν ήταν Ελβετός επιχειρηματίας, όπου αναπάντεχα πήγε στο Σολφερίνο της βόρειας Ιταλίας, τον Ιούνιο του 1859, όπου σε μια αποφασιστική μάχη, που πραγματοποιήθηκε υπέρ του αγώνα για την ιταλική ενοποίηση, στο πεδίο της μάχης αντίκρουσε 30.000 τραυματίες στρατιώτες και από τις δύο πλευρές με ανεπαρκή ιατρική περίθαλψη. Το «A Memory of Solferino» επανεκδόθηκε από τον Ερυθρό Σταυρό, βλ. σχετικά Dunant, H. (2015). *A Memory of Solferino*. Retrieved. Switzerland: ICRC.

της δακτυλογράφου (εικόνα 16). Ειδικότερα, για τους Ροω, η οργάνωση προσπαθούσε μέσω των κοινοτήτων του Ερυθρού Σταυρού να συγκεντρώνει πληροφορίες εντοπίζοντας τη θέση τους, δημιουργώντας σταδιακά ένα πολύπλοκο σύστημα καρτών – ευρετηρίων (complex card-index system), το οποίο συνεχώς ανανεωνόταν με βάση τις πληροφορίες που λαμβάνονταν, τόσο από τις οικογένειες όσο και από άλλου είδους πηγές. Στο τέλος του πολέμου, η οργάνωση στη Γενεύη είχε πάνω από **6 εκατομμύρια κάρτες** (παρακολουθώντας περίπου 2,5 εκατομμύρια ανθρώπους), από το Γερμανό – Αυστριακό - Ρωσικό μέτωπο με τη βοήθεια του Δανικού Ερυθρού Σταυρού, που είχε στήσει δικό του γραφείο πληροφοριών. Επίσης, η οργάνωση βοηθούσε και εσωτερικούς ή εκτοπισμένους πολιτικούς και άμαχους Ροω (internées), που ζούσαν σε κατεχόμενες περιοχές. Δεν ήταν η μόνη οργάνωση, αφού το 1916 στη Γενεύη υπήρχαν άλλες 50 οργανώσεις που δούλευαν υπέρ των θυμάτων (πολιτών και στρατιωτών) του πολέμου.

Εκτός από τον Ερυθρό Σταυρό, στον Α΄Π.Π. παρόμοια βοήθεια πρόσφερε και η Young Men's Christian Association (YMCA)³⁹⁶, η οποία ήταν χριστιανική φιλανθρωπική οργάνωση που ιδρύθηκε στο Λονδίνο το 1844 και στον Α΄Π.Π. παρείχε στους στρατιώτες φαγητό και καταλύματα για ξεκούραση. Μετά την ανακωχή η YMCA παρείχε δωρεάν γεύματα και εγκαταστάσεις για 70.000 Ροω και συνεργάστηκε με την BEF (British Expeditionary Force) στη Γερμανία, με έδρα την Κολωνία για τον επαναπαρισμό τους (Hanna, 2015).

Εικόνα 16 – Γυναίκες Δακτυλογράφοι στη Διεθνή Υπηρεσία Αιχμάλωτων Πολέμου στη Γενεύη της Ελβετίας. Πηγή: I.C.R.C. archives (ARR).

³⁹⁶ Αναλυτικά η ιστορία του YMCA στο <http://www.ymca.org.uk/about/leadership/history> και στο Hanna, E. (2015). Young Men's Christian Association (YMCA). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin. Στη βάση δεδομένων της M.A.P. σε ελεύθερη αναζήτηση (Recherche libre...) για τη λέξη «YMCA» εντοπίζονται 43 φωτογραφίες. Η λήψη όλων των φωτογραφιών έχει γίνει στη Γαλλία και καταγράφουν διάφορες δράσεις της YMCA για την ψυχαγωγία και εμπύχωση των στρατιωτών, όπως για παράδειγμα συναντήσεις με διάσημους ηθοποιούς της Αμερικής που πήγαιναν στα διάφορα μέτωπα.

Ένα σημαντικό έργο της I.C.R.C. ήταν η άσκηση πίεσης στα κράτη για τη δημιουργία διαμεσολαβητών (εκπρόσωποι της I.C.R.C.) στους οποίους παρέχόταν εξουσιοδότηση να επισκεφτούν στρατόπεδα Ρομ. Τον Ιανουάριο του 1915 ξεκίνησαν οι επισκέψεις στη Γερμανία, τη Βρετανία και τη Γαλλία, φτάνοντας συνολικά τις 54 αποστολές (524 στρατόπεδα στην Ευρώπη και διάφορα άλλα στη Τουρκία, Βόρειο Αφρική και Ασία, τις γαλλικές αποικίες στη Βόρεια Αφρική, την Ινδία, ακόμα και στην Ιαπωνία)(εικόνα 17). Σύμφωνα με την Jones, τα μόνα στρατόπεδα που δεν ελέγχθηκαν ήταν όσα ανήκαν σε περιοχές «*Zone des Armées*», δηλαδή στρατιωτικές ζώνες πίσω από το μέτωπο (Jones, 2015). Για την αποφυγή χρήσης αυτών των επισκέψεων (επιθεωρήσεων) για προπαγανδιστικούς σκοπούς, οι εκθέσεις υποβάλλονταν στις κυβερνήσεις ή εκδίδονταν και πωλούνταν.

Εικόνα 17 – Σημεία στρατοπέδων Ρομ ανά τον κόσμο, σύμφωνα με την ICRC. Τα νούμερα στους κύκλους υποδεικνύουν τον αριθμό των στρατοπέδων που εντοπίζονται στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή. Πηγή: I.C.R.C.

Εικόνα 18 – Σημεία στρατοπέδων Ροω στην Ελλάδα, σύμφωνα με την ICRC. Τα νούμερα στους κύκλους υποδεικνύουν τον αριθμό των στρατοπέδων που εντοπίζονται στην ευρύτερη γεωγραφική περιοχή. Πηγή: I.C.R.C.

Επίσης, προωθήθηκε η παροχή βοήθειας προς τους Ροω με αποφυγή αντιποίνων αλλά: «1) αμοιβαίας ανταλλαγής αρρώστων και τραυματιών που εγκατέλειψαν στο πεδίο της μάχης μετά από συμφωνία και 2) επαναπατρισμό στη χώρα αρρώστων και τραυματιών που έχουν αναρρώσει ή που είναι σε θέση να μεταφερθούν και δεν έχουν την επιθυμία να παραμείνουν αιχμάλωτοι. Μπορούν να σταλούν σε ουδέτερη χώρα, με τη συγκατάθεση του και υπό την προϋπόθεση ότι θα πρέπει να επωμιστεί τον εγκλεισμό του μέχρι τη λήξη των εχθροπραξιών» (Convention, 1906: Chapter I, Art.2). Τον Οκτώβριο του 1914, με άδεια της Ελβετίας ξεκίνησαν οι ανταλλαγές τραυματιών Ροω μεταξύ Γερμανίας και Γαλλίας, από τη Κωνσταντία στην Λυών³⁹⁷ και αντιστρόφως. Ανάλογες ανταλλαγές έγιναν και μέσω Ολλανδίας³⁹⁸.

Τέλος, η I.C.R.C. καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου προειδοποιούσε τις εμπόλεμες χώρες ως προς τη τήρηση των Συνθηκών του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου, δηλαδή της Πρώτης Σύμβαση της Γενεύης του 1864, η οποία αναθεωρήθηκε το 1906 (το ιατρικό προσωπικό αν αιχμαλωτιστεί πρέπει να επαναπατριστεί «το

³⁹⁷ Για την διαδικασία του επαναπατρισμού των Ροω του Α'Π.Π. η Λυών αποτέλεσε ένα κομβικό σημείο στην ανταλλαγή που υπήρξε μεταξύ των εμπόλεμων εθνών. Η μελέτη του Fouillet, B. το 2005 με τίτλο «La Ville De Lyon Au Centre Des Échanges De Prisonniers De Guerre (1915-1919)» - η πόλη της Λυών στο κέντρο της ανταλλαγής των Ροω (1915-1919), είναι εξαιρετική και παρουσιάζει λεπτομερώς τη διαδικασία ανταλλαγής Ροω Γαλλίας-Γερμανίας με κόμβο υποδοχής τον σιδηροδρομικό σταθμό της. Η Λυών επιλέχθηκε μετά από την συμφωνία Γαλλίας – Γερμανίας, οι οποίες ήθελαν η συγκέντρωση των Ροω να γίνει σε μία και μόνο πόλη, η οποία διέθετε επαρκές σιδηροδρομικό δίκτυο αποστολής και λήψης Ροω.

³⁹⁸ Η Ολλανδία, ως ουδέτερο κράτος κατά τη διάρκεια του Α'Π.Π., είχε τον ρόλο του διαμεσολαβητή μεταξύ των εμπόλεμων κρατών ως προς την προστασία των Ροω. Ενεργούσε ως διαμεσολαβητής των Βέλγων Ροω στην Γερμανία, και των Ελλήνων και Σέρβων στην Βουλγαρία.

προσωπικό που είναι υπεύθυνο για την αφαίρεση, μεταφορά και φροντίδα αρρώστων και τραυματιών, καθώς και τη διοίκηση υγειονομικών εγκαταστάσεων αν πέσουν στα χέρια του εχθρού δεν πρέπει να θεωρηθούν αιχμάλωτοι πολέμου και πρέπει να προστατευθούν και να σεβαστούν κάτω από όλες τις περιστάσεις», (Convention, 1906: Chapter III, Art 9.) ή της Συνθήκης της Χάγης του 1899³⁹⁹, με την τροποποίηση μερικών σημείων και προσθήκη άλλων το 1907⁴⁰⁰.

Πάλεψε για την απαγόρευση της χρήσης των ασφυξιογόνων, δηλητηριωδών ή άλλων αερίων και των βακτηριολογικών μεθόδων πολέμου (Γνωστό, επίσης, ως Πρωτόκολλο της Γενεύης της 17 Ιούνη 1925), αλλά και το 1929 στην υιοθέτηση της Σύμβασης της Γενεύης σχετικά με τη μεταχείριση των Ροω. Αυτό που οδήγησε στις διασκέψεις ήταν οι ανησυχίες εξαιτίας των γεγονότων του Κριμαϊκού πολέμου (1853-1856), οι εκστρατείες για την ιταλική ενοποίηση (1848-1870), οι γερμανικοί πόλεμοι της ενοποίησης (1864-1871), και ο Αμερικανικός Εμφύλιος Πόλεμος (1861-1865) (Quataert, 2014).

Αν γίνει ελεύθερη αναζήτηση (Recherche libre...) στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. της λέξης «Croix-Rouge» εντοπίζονται 271 φωτογραφίες, από τις οποίες μόλις 3 αφορούν την Ελλάδα, εκ των οποίων οι 2 δράσεις του Ερυθρού Σταυρού. Στις 2 αυτές φωτογραφίες, χρονικά τέλος του 1917 - αρχές του 1918, απεικονίζονται στη Θεσσαλονίκη, κυρίες του Ερυθρού Σταυρού και καλόγριες: α) να καταθέτουν λουλούδια στα νεκροταφεία του Ζέϊτενλικ (**εικόνα 19**) και β) να προσφέρουν βοήθεια και δώρα σε παιδιά μετά τη Μεγάλη Πυρκαγιά της Θεσσαλονίκης (**εικόνα 20**).

³⁹⁹ Στη Πρώτη διάσκεψη ειρήνης για τη Συνθήκη της Χάγης του 1899, παρευρέθηκαν είκοσι έξι χώρες και αποφασίστηκαν 100 επίσημες διατάξεις επάνω σε 4 κύριες κατευθύνσεις. Βασικός στόχος της συνθήκης ήταν οι «πάντα προοδευτικές ανάγκες του πολιτισμού» Πληροφορίες από το Quataert, J., H. (2014). International Law and the Laws of War. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

⁴⁰⁰ Στη δεύτερη διάσκεψη ειρήνης, που έγινε για να επεκταθεί επάνω στην αρχική Συνθήκη της Χάγης το 1907, ο αριθμός των κυρίαρχων κρατών που παρευρέθηκε στη διάσκεψη ανήλθε στα σαράντα τέσσερα και οι αντιπροσωπείες περιλάμβαναν πλέον όλες τις χώρες της Λατινικής Αμερικής, εκτός από την Κόστα Ρίκα και την Ονδούρα, και μια σειρά από νέα ευρωπαϊκά κράτη από προηγούμενα οθωμανικά εδάφη. Πληροφορίες από το Quataert, J., H. (2014). ό.π.

Εικόνα 19 - Cimetière de Zeitenlik, 1917. Le jour de la Toussaint : Dames de la Croix-Rouge apportant des fleurs (νεκροταφεία του Ζέϊτενλικ 1917. Γιορτή των Άγιων Πάντων: Κυρίες του Ερυθρού Σταυρού φέρνοντας λουλούδια). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 20 - Camp des sinistrés de l'incendie, janvier 1918. Ecole tenue par les soeurs de Saint-Vincent de Paul : Distribution des étrennes aux enfants, par les soeurs de Saint-Vincent de Paul et les Dames de la Croix-Rouge (Στρατόπεδο των θυμάτων της πυρκαγιάς, Ιανουάριος 1918. Σχολείο λειτουργεί από τις αδελφές του Saint-Vincent de Paul: Διανομή των Πρωτοχρονιάτικων δώρων στα παιδιά, από τις αδελφές του Saint-Vincent de Paul και τις κυρίες του Ερυθρού Σταυρού). Μ.Α.Ρ./2008.

Ειδικότερα, για την κατάσταση των στρατοπέδων των Ρομ και τη μεταχείριση τους από τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ στο Μακεδονικό Μέτωπο υπάρχουν

δύο εκθέσεις της I.C.R.C. από ανάλογες σε αριθμό αποστολές επιθεωρήσεων που πραγματοποιήθηκαν τα έτη 1918 και 1919. Η διαφορά της δεύτερης αποστολής με την πρώτη έγκειται στο γεγονός ότι η οργάνωση και η σκοποθεσία της είναι ξεκάθαρες από την αρχή - *visites aux prisonniers de guerre* (επίσκεψη Pow), καλύπτοντας περισσότερα στρατόπεδα Pow στην ευρύτερη περιοχή της Ελλάδας και του Μακεδονικού Μετώπου, συνολικά 44 στρατόπεδα Pow και μεγάλο αριθμό χώρων ιατρικής περίθαλψης. Ειδικότερα, για την Ελλάδα και τη Θεσσαλονίκη, ενώ στην πρώτη αποστολή επιθεωρήθηκαν 5 χώροι κράτησης Pow, (**πίνακας 3**), στη δεύτερη επιθεωρήθηκαν 13 (**πίνακας 4**), προσδίδοντας στην αποστολή την επισιμότητα που της αρμόζει⁴⁰¹.

Σε αυτόν τον ρόλο ίσως να βοήθησε η εμπειρία του ταξιδιού της πρώτης αποστολής και ο εντοπισμός των χώρων κράτησης και των προβλημάτων πρόσβασης αυτών, οι υπάρχουσες επαφές της πρώτης αποστολής με μέλη οργανισμών (όπως ο Ερυθρός Σταυρός⁴⁰²), εκπροσώπους ουδέτερων χωρών (διαμεσολαβητές) και υπουργούς διαφόρων κυβερνήσεων, όπως της Ελλάδας και της Σερβίας, συναντήσεις που προφανώς διευκόλυναν το έργο της αποστολής της I.C.R.C.. Επίσης, οι γενικότερες κοινωνικοπολιτισμικές συνθήκες που επικρατούσαν κατά τη διάρκεια της δεύτερης αποστολής είναι διαφορετικές με αυτές της πρώτης, όπου πλέον οι εχθροπραξίες είχαν ολοκληρωθεί, με την επικράτηση των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ, την υπογραφή των συνθηκών ανακωχής (Μούδρου και Κομπιέν), η την άνευ όρων συνθηκολόγηση της Γερμανίας πάνω στα Δεκατέσσερα Σημεία, που ήταν αποτέλεσμα αυτής της ανακωχής, που συντάχθηκαν από τη Διεθνή Διάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι τον Ιανουάριο του 1919 και τις μετέπειτα συνθήκες ειρήνης που ακολούθησαν (η κυριότερη η Συνθήκη των Βερσαλλιών που τερμάτισε επίσημα τον Α΄Π.Π.), εξελίξεις οι οποίες με τον έναν ή τον άλλον τρόπο αυξομείωναν τους αριθμούς των Pow των συμμαχικών στρατοπέδων του Μακεδονικού Μετώπου, δεν άφηναν περιθώρια για βελτιώσεις των στρατοπέδων, αλλά επηρέαζαν τις προσπάθειες των κρατών και των οργανισμών, όπως του Ερυθρού Σταυρού, για τον γρήγορο επαναπατρισμό τους.

Πριν την πραγματοποίηση των επιθεωρήσεων, τα μέλη της I.C.R.C. έπρεπε να λάβουν σχετική άδεια από τον Ανώτατο διοικητή της περιοχής. Για παράδειγμα, όταν η I.C.R.C. έφθασε στην πόλη της Θεσσαλονίκης στις 12 Οκτωβρίου του 1918, παρουσιάστηκε αμέσως στον στρατηγό Φρανσέ ντ' Εσπερέ, την περίοδο εκείνη Ανώτατο Διοικητή του Στρατού της Ανατολής, για να συζητηθεί η παροχή άδειας αλλά και η δυσκολία της πρόσβασης στα στρατόπεδα Pow. Η απάντηση του Ανώτατου διοικητή ήταν: «*Ο κ Αντισυνταγματάρχης Gli. Redard, επικεφαλής ιατρός*

⁴⁰¹ Στη δεύτερη αποστολή διανεμήθηκαν στα διάφορα στρατόπεδα και νοσοκομεία Pow φάρμακα, *des secours en nature* (είδη βοήθειας), και τα ακόλουθα εμβάσματα (σε δηνάρια): για τους Γερμανούς Pow 113,607, για τους Ούγγρους Pow 79,428, και για τους Βούλγαρους Pow 202,800. Στην περίπτωση των Ούγγρων, δεν πήραν λεφτά οι αντιφρονούντες και οι λιποτάκτες. Από τα εμβάσματα για τους Βούλγαρους Pow, ανά άτομο δόθηκαν 20 δηνάρια, αλλά η έλλειψη καταλόγου ονομάτων, ο μεγάλος αριθμός αυτών, ο μεγάλος αριθμός αναλφάβητων και η διασπορά τους σε πολλά στρατόπεδα δυσκόλεψε το έργο της διανομής. Πληροφορίες από Comité International de la Croix-Rouge. (1920). Documents Guerre (1914-1918). Rapport de MM. Paul Schazmann et Dr Roger Steinmetz sur leurs visites aux prisonniers de guerre en Grèce, à Salonique, en Macédoine et en Serbie. Juin - Septembre 1919. Genève : Libraire Georg & Cie, Maison à Bale et à Lyon.

⁴⁰² Ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός (Ε.Ε.Σ.), στο οποίο παρέδωσαν μια έκθεση με δράσεις. Αναλυτικά οι δράσεις του Ε.Ε.Σ. στην ίδια έκθεση, Annexe No 1., σ. 38.

της I.C.R.C. έχει τη δυνατότητα να επισκεφθεί τα στρατόπεδα αιχμαλώτων πολέμου στην περιοχή της Μίκρας και γύρω από τη Θεσσαλονίκη», (Comité International De La Croix-Rouge, 1919:25). Στην Αθήνα άδεια λάμβαναν από τον στρατηγό Γιαννακόπουλο, ανώτερο διοικητή των Pow στην Ελλάδα (Comité International De La Croix-Rouge, 1920).

Η παροχή άδειας επισκέψεων δεν δινόταν, όμως, από όλα τα εμπλεκόμενα κράτη. Υπήρξαν πολλές περιπτώσεις κατά τη διάρκεια του Α΄Π.Π. όπου τα ανώτατα στρατιωτικά διοικητικά στελέχη απαγόρευαν την επιθεώρηση στρατοπέδων κράτησης ή μονάδων εργασίας που βρίσκονταν μακριά από τους κύριους καταυλισμούς (Jones & Hinz, 2014). Ενώ, αρχικώς, ο στρατηγός Φρανσέ ντ' Εσπερέ, σαν Ανώτερος Διοικητής του Στρατού της Ανατολής επέτρεψε την I.C.R.C. να κινηθεί ελεύθερα και να επισκεφθεί όποιο στρατόπεδο ήθελε, οι Άγγλοι δεν επέτρεψαν τον Redârd να επιθεωρήσει τα Αγγλικά στρατόπεδα Pow (Camps de prisonniers des Anglais), με την αιτιολόγηση ότι απαιτούνταν ειδική άδεια από το Αγγλικό Υπουργείο Πολέμου (Les ministère de La Guerre Anglais). Ο Redârd έφυγε από την περιοχή με μια λιτή ενημέρωση του συνταγματάρχη Williers, Prénost Marshal⁴⁰³ στη Θεσσαλονίκη, ότι οι αιχμάλωτοι τους αντιμετωπίζονται, τρέφονται, στεγάζονται και ντύνονται καλά.

Πίνακας 3. Χώροι επιθεωρήσεων αποστολής της I.C.R.C. στην Ελλάδα, έτους 1918⁴⁰⁴.

Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού - Σεπτέμβριος / Νοέμβριος 1918							
A/A	Περιοχή	Ονομασία στρατοπέδου	Ημερ. Επίσκεψης	Αριθμ. αιχμ	Αξιωματικοί	Εθνικότητα	Διοικητής
1	Αθήνα	Un dépôt	4 με 11/10/1918	60	-	Βούλγαροι	-
2	Θεσ/νικη	Camp Français de Mikra	28/10/1918	2000	50	Βούλγαροι	Commandant Targens
3	Θεσ/νικη	Camp Serbe de Zeitenlick	29/10/1918	470	-	Βούλγαροι / Τούρκοι (40)	Major Maxim Bakowitch
4	Θεσ/νικη	Camp Serbe de Mikra	31/10/1918	1900 (1700 βουλγαροι)	207 (108 Αυστρογερμανοί και 89 Βούλγαροι)	Αυστρογερμανοί Βούλγαροι	Colonel Knajevitch
5	Θεσ/νικη	Camps de prisonniers des Anglais	4/11/1918	-	-	-	-

⁴⁰³ Ο τίτλος Prénost Marshal αναφέρεται στη Στρατιωτική Αστυνομία, αρμοδιότητα της οποίας είναι αποκλειστικά η αστυνόμευση των Ένοπλων Δυνάμεων. Ο τίτλος, επίσης, αναφέρεται και στον Φρούραρχο, δηλαδή τον Διοικητή της Στρατιωτικής Αστυνομίας.

⁴⁰⁴ Οι ονομασίες των στρατοπέδων διατηρήθηκαν με βάση τη διατύπωση του πρωτότυπου κειμένου της έκθεσης του 1919.

Πίνακας 4. Χώροι επιθεωρήσεων αποστολής της C.I. στην Ελλάδα, έτους 1919⁴⁰⁵.

Έκθεση της Διεθνούς Επιτροπής του Ερυθρού Σταυρού - Ιούνιος/ Σεπτέμβριος του 1919							
A/A	Περιοχή	Ονομασία στρατοπέδου	Ημερ. Επίσκεψης	Αριθμ. αιχμ	Αξιωματικοί	Εθνικότητα	Διοικητής
1	Αθήνα	Camp Grec du Vieux Phalère	24/6/1919	101	-	Βούλγαροι	Commandant Bouboulir
2	Θεσ/νικη	Camp Serbe de Mikra	10/7/1919	235	30	Αυστριακοί (συν 13 Ουκρανοί και 3 Γιουγκοσλάβοι)	Capitaine Dragoutine Danitchitch
3	Θεσ/νικη	Camp Serbe de Zeitenlik	10/7/1919	312	-	Βούλγαροι (281) / Γερμανοί (31)	Capitaine Ivan Ivadinovitch
4	Θεσ/νικη	Dépôt du ministère de la Guerre à Salonique	10/7/1919	50	-	Βούλγαροι	Gavrilo Gorditch
5	Θεσ/νικη	Camp Anglais de Dudular	11/7/1919	2270	-	Βούλγαροι (1054) / Τούρκοι (1216)	Major Alexander
6	Θεσ/νικη	Camp Anglais de Karáissi	11/7/1919	2688	-	Βούλγαροι (1746)/Τούρκοι (832)/Γερμανοί (41)/Αυστριακοί (4)/υποπτοι (64)	Lieut-colonel Stevenson
7	Θεσ/νικη	Camp Français de Mikra	12/7/1919	3024	108	Βούλγαροι/Πολωνοί/Τσέχοι/ Γιουγκοσλάβοι/Αυστροούγγροι /122 Ουκρανοί	Puymorin (assisté par le capitaine Heulle)
8	Θεσ/νικη	Camp Français de la Jonction	12/7/1919	2594	3	Βούλγαροι	Lieutenant Tarin
9	Θεσ/νικη	Port de Salonique	15/7/1919	31	-	Γερμανοί	lieutenant Charles Swoboda
10	Θεσ/νικη	Camp Italien de Zeitenlik	15/7/1919	868	39	Βούλγαροι	Capitaine Bordano
11	Θεσ/νικη	Camp Anglais de Kalamaria	16/7/1919	243		Τούρκοι (230)/Γερμανοί (13)	Major Noad
12	Θεσ/νικη	Camp Français des hôpitaux	17/7/1919	618	1	Βούλγαροι	Adjudant Cottet
13	Θεσ/νικη	Camp Français de Samli	17/7/1919	165	448	Βούλγαροι	Lieutenant grec Jean Giorgio s.

Η λειτουργία και η οργάνωση κάθε στρατοπέδου Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο ήταν διαφορετική. Για παράδειγμα, το Camp Français de Mikra (Γαλλικό στρατόπεδο στη Μίκρα) λειτουργούσε ως «*transit camp* - στρατόπεδο διέλευσης»⁴⁰⁶, επειδή σχεδόν καθημερινά γίνονταν εκατοντάδες αφίξεις και αναχωρήσεις Pow. Το Camp Serbe de Zeitenlik (Σέρβικο στρατόπεδο στο Ζέϊτενλικ) ήταν σταθερό, υπήρχε μόνιμη παραμονή Pow, ενώ το Camp Français de Mikra (Σέρβικο στρατόπεδο στη Μίκρα) λειτουργούσε και ως σταθερό και ως διέλευσης. Η διαφορετική λειτουργία των στρατοπέδων, ειδικά μετά το 1918, οφειλόταν στην παράλληλη εξέλιξη των

⁴⁰⁵ Οι ονομασίες των στρατοπέδων διατηρήθηκαν με βάση τη διατύπωση του πρωτότυπου κειμένου της έκθεσης του 1920.

⁴⁰⁶ Τα λεγόμενα «*transit camp*». Είκοσι δυο στρατόπεδα διέλευσης είχε δημιουργήσει στον Β'Π.Π. το Ράιχ, ως χώρους προσωρινής φιλοξενίας Pow από τις κατεχόμενες χώρες της Ευρώπης, πριν από τη μεταφορά τους σε χώρους καταναγκαστικής εργασίας στην ανατολική Αυστρία σε σύντομο χρονικό διάστημα. Τέτοιου είδους στρατόπεδο ήταν το Strasshof, σε ένα μικρό χωριό κοντά στην πρωτεύουσα της Αυστρίας, τη Βιέννη. Το στρατόπεδο είχε επιλεγεί ως «*transit camp*», επειδή ήταν κοντά στη Βιέννη αλλά και με την αιτιολόγηση του «Nordbahn», δηλαδή επειδή υπήρχαν κοντά εγκαταστάσεις μεταβιβάσεων, όπως η κύρια σιδηροδρομική γραμμή, που ένωνε την Βιέννη με την Ανατολική Ευρώπη. Πηγή: <http://www.vas-strasshof.at/>

πολεμικών γεγονότων και στην σχεδόν καθημερινή - en masse⁴⁰⁷ - αιχμαλωσία στρατιωτών των Κεντρικών Δυνάμεων, επηρεάζοντας τη σταθερότητα τους (Audoin - Rouzeau & Becker, 2002). Για παράδειγμα, το Γαλλικό στρατόπεδο στη Μίκρα, λόγω των καθημερινών αφίξεων και στέγασης μεγαλύτερου αριθμού Pow απ' ότι αρχικά είχε προβλεφθεί, επεκτεινόταν.

Οι Pow κατά την άφιξη τους στα στρατόπεδα χωρίζονταν με βάση τον βαθμό τους και υποβάλλονταν σε καθαρισμό, εμβολιασμό και πλύσιμο για την αποφυγή τυχών μολυσματικών ασθενειών και παράσιτων (κοριούς, ψείρες) (βλ. **εικόνα 3 στο Παράρτημα Β΄ Μέρους**). Ακολούθως, τους παραχωρούσαν στέγη. Αλλού στεγάζονταν οι απλοί στρατιώτες και αλλού οι αξιωματικοί, με τους δεύτερους να τυγχάνουν καλύτερης αντιμετώπισης με βάση τα στρατιωτικά έθιμα και τις συνθήκες της Χάγης, ως προς τη μεταφορά, τις συνθήκες διαβίωσης (χωρητικότητα σκηής ανά δύο και καλύτερες αιώρες), δεν συμμετείχαν στην καταναγκαστική εργασία (απαλλάχθηκαν από την εργασία χάρη σε μια τροπολογία που προστέθηκε στη Συνθήκη της Χάγης του 1907) και πληρώνονταν μηνιαίως⁴⁰⁸. Για παράδειγμα, στο Camp Italien de Zeitenlik, οι καλύβες των αξιωματικών ήταν εξοπλισμένες με όλα τα απαραίτητα: κάθε Pow είχε δική του αιώρα (στο Camp Français de Samli, οι αξιωματικοί κατασκεύαζαν δικά τους έπιπλα, με πολλούς να μην έχουν κρεβάτια και να κοιμούνται σε ποσοστό 34 άτομα ανά θάλαμο) και τη μέγιστη δυνατή άνεση, με ξεχωριστά αποχωρητήρια και ντουζιέρες και την ελευθερία βόλτας έξω από το στρατόπεδο χωρίς συνοδεία με επικεφαλής έναν Pow Ιταλό αξιωματικό (σε κάποια υπήρχε στέρηση των αξιωματικών να κάνουν βόλτες έξω από το στρατόπεδο εξαιτίας της έλλειψης προσωπικού).

Οι Pow στα στρατόπεδα έμεναν σε κωνικές σκηνές, τα «marabout» (βλ. **εικόνα 7 στο Παράρτημα Β΄ Μέρους**), ενώ σε κάποια άλλα έμεναν σε παράγκες, χτισμένες από πλίνθους χρώματος και πρόχειρα υλικά οι οποίες ήταν σε κάποια στρατόπεδα (όπως στο Camp Serbe de Mikra) ήταν σε κακή κατάσταση, πλημμύριζαν νερό από τη βροχή και οι άνδρες κοιμόντουσαν στο πάτωμα. Σε όλα

⁴⁰⁷ Μετ. «Μαζική». Μαζικές συλλήψεις Pow σημειώθηκαν περισσότερο στο Δυτικό Μέτωπο, το 1914 κατά την διάρκεια των πρώτων εβδομάδων ή μηνών του πολέμου και το 1918 με τις μαζικές παραδόσεις των Γερμανών στρατιωτών (μετά την κατάρπωση των εαρινών επιθέσεων που εξαπόλυσε ο Λούντεντορφ το 1918 και την ανακωχή, οι Αγγλογάλλοι κατάφεραν να αιχμαλωτίσουν «μαζικά» 340.000 Γερμανούς). Watson, A. (2008). *Enduring the Great War. Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914-1918*, Cambridge.

⁴⁰⁸ Στη Συνθήκη Χάγης του 1899 (που αναθεωρήθηκε από αυτήν του 1907) ως προς τον σεβασμό των κανονισμών και των εθίμων του πολέμου αναφέρεται: α) στο τμήμα 1 – Κεφάλαιο 2 και άρθρο 6 ότι η εργασία κάθε Pow πρέπει να αξιοποιείται με βάση τον βαθμό και την ικανότητα αυτού «*Το κράτος μπορεί να χρησιμοποιήσει την εργασία των αιχμαλώτων πολέμου, σύμφωνα με το βαθμό και την ικανότητά τους, οι αξιωματικοί εξαιρούνται*», β) στο ίδιο τμήμα και κεφάλαιο, το Άρθρο 17 αναγράφει ότι οι αξιωματικοί που αιχμαλωτίζονται θα πρέπει (η λέξη πρέπει αντικατέστησε τη λέξη μπορεί στη συνθήκη της Χάγης του 1907) να λαμβάνουν πλήρη μισθό, αν και Pow με βάση τους κανονισμούς του κράτους τους, με το ποσό να επιστρέφεται από τη Κυβέρνηση τους «*Αξιωματικοί που αιχμαλωτίστηκαν θα λαμβάνουν το ίδιο ποσοστό της αμοιβής με τους αξιωματικούς της αντίστοιχου βαθμού στη χώρα όπου κρατούνται, το ποσό πρέπει να επιστραφεί τελικά από τη δική κυβέρνηση τους*». Πληροφορίες από το Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899 και το Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907.

σχεδόν τα στρατόπεδα, οι Pow κοιμόντουσαν σε κούνιες (αιώρες), χαλιά, κουβέρτες, αυτοσχέδια ράντζα, καλυμμένα με χαλιά ή παλιά σακιά. Στο Γαλλικό στρατόπεδο στη Μίκρα, λόγω του αυξημένου αριθμού Pow, οι νεοαφιχθέντες κοιμόνταν στο πάτωμα (ακόμη και έξω). Σε κάποιες περιοχές, εκτός της Θεσσαλονίκης, ως χώροι φυλακίσεως, χρησιμοποιήθηκαν φρούρια, κάστρα, μοναστήρια, στρατώνες και διαφόρων ειδών κτηριακές εγκαταστάσεις, όπως «Οι φυλακές της Παλιάς Στρατόνας στο Μοναστηράκι»⁴⁰⁹. Στο εξωτερικό, ειδικότερα στη Γαλλία και στη Γερμανία, η χρήση χώρων όπως το Fort Penthièvre ή τα κτίρια του Barcelonnette μεταξύ της Προβηγκίας και του Πεδεμόντιο κοντά στις Άλπεις, κρίθηκαν αναγκαία λόγω του μεγάλου αριθμού Pow που μπορούσαν να στεγάσουν (βλ. εικόνες 4, 5, 6 στο **Παράρτημα Β΄ Μέρους**), προσφέροντας καλύτερες συνθήκες στέγασης και διαβίωσης (Ministre de La Guerre, 1916).

Το φαγητό⁴¹⁰ σε όλα τα στρατόπεδα ήταν πολύ καλό, όπως και το πόσιμο νερό, το οποίο χλωριωνόταν ή προερχόταν από μία μεγάλη δεξαμενή που τροφοδοτούσε όλα τα στρατόπεδα του Ζέϊτενλικ. Σε άλλα στρατόπεδα όπως το Camp Italien de Zeitenlik (Ιταλικό στρατόπεδο στο Ζέϊτενλικ), το πόσιμο νερό ερχόταν στο στρατόπεδο με βυτιοφόρα οχήματα. Υπήρχαν τουλάχιστον δύο γεύματα την ημέρα, πρωινό και βραδινό γεύμα. Το πρωί υπήρχε καφές ή τσάι. Οι μερίδες ήταν 600-700 γραμμάρια ψωμί, ρύζι, ζυμαρικά, όσπρια. 250 γραμμάρια κρέατος την ημέρα για όσους εργάζονταν, 150 γραμμάρια για εκείνους που δεν εργάζονταν. Διανομή καπνού μια φορά τον μήνα (οι μερίδες είναι ενδεικτικές, δεν ήταν ίδιες σε όλα τα στρατόπεδα). Σπάνιζαν τα λαχανικά. Οι ίδιοι οι Pow ήταν υπεύθυνοι για την ετοιμασία του φαγητού.

Σε όλα τα στρατόπεδα υπήρχε μια στοιχειώδης καντίνα, που πρόσφερε φαγητό και εφόδια, σε ανταγωνιστικές τιμές (κονσέρβες, καπνό, μικρές πολυτέλειες όπως σοκολάτα, αλλά όχι ποτά) (Panikos, 2014). Οι Pow είχαν την δυνατότητα μετά από σχετική άδεια να βγουν ανά ομάδες να ψωνίσουν στην πόλη υπό συνοδεία ή έδιναν τα χρήματά τους σε έναν από τους αξιωματικούς ή τις ομάδες που εργάζονταν στη Θεσσαλονίκη, για να πραγματοποιήσει τις επιθυμητές για αυτούς αγορές.

⁴⁰⁹ Στη βάση δεδομένων της M.A.P. υπάρχει μια φωτογραφία με λεζάντα «Façade sur rue», ονομασία κτηρίου «Prison de Monastraki» και ημερομηνία λήψης 18/10/1917. Στην φωτογραφία Οι φυλακές της Παλιάς Στρατόνας.

⁴¹⁰ Σύμφωνα με τη συνθήκη της Χάγης του 1907, άρθρο 7 οι εμπόλεμες χώρες έπρεπε: «Η κυβέρνηση στα χέρια της οποίας οι αιχμάλωτοι πολέμου έχουν πέσει χρεώνεται με τη συντήρησή τους. Στην απουσία ειδικής συμφωνίας μεταξύ των εμπόλεμων, οι αιχμάλωτοι πολέμου θα πρέπει να αντιμετωπίζονται στη στέγη, την τροφή, τον ρουχισμό με τον ίδιο τρόπο με τα στρατεύματα της κυβέρνησης που τους αιχμαλώτισε». Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907. Στη Γερμανία υπήρξε σοβαρό πρόβλημα με τη παροχή φαγητού εξαιτίας του θαλάσσιου αποκλεισμού των συμμαχικών δυνάμεων. Αποτέλεσμα ήταν, το 1915, να υπάρξει μείωση στις ποσότητες του φαγητού, επειδή πλέον γνώριζαν ότι θα οδηγηθούν σε μακροχρόνιο πόλεμο. Η αναλογία πλέον δεν ήταν ίδια με αυτή που έδιναν στους στρατιώτες τους, αλλά αντίστοιχη με αυτή των Γερμανών πολιτών. Το 1917 και μετά το ελάχιστο όριο θερμίδων (1000 την ημέρα), που έθεσε η γερμανική διοίκηση δεν υπήρξε τήρηση της συμφωνίας για τις ελάχιστες μερίδες των Pow (υπήρξε καθημερινή κατανάλωση 830 θερμίδων). Πληροφορίες από το Jones, H. & Hinz, U. (2014). Prisoners of War (Germany). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

Δυστυχώς στη βάση της M.A.P. φωτογραφίες από καντίνες υπάρχουν μόνο από στρατόπεδα της Γαλλίας και της Γερμανίας (βλ. εικόνες 8, 10 στο Παράρτημα Β' Μέρους).

Οι Pow ήταν υπεύθυνοι για το φαγητό, το πλύσιμο των ρούχων, την καθαριότητα των χώρων στέγασης και διαμονής τους και τις εργασίες συντήρησης και αποκατάστασης. Όμως, σε πολλές περιπτώσεις έδειχναν απροθυμία και δεν προσπαθούσαν να βελτιώσουν τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν. Για παράδειγμα, σε κάποια στρατόπεδα οι Pow δεν είχαν σκάψει αυλάκια γύρω από τις σκηνές τους, για την πρόληψη των όμβριων υδάτων από τη διείσδυση νερού ή δεν μπήκαν ποτέ στον κόπο να κατασκευάσουν απλές εγκαταστάσεις κουζίνας και πλυντηρίων. Η κατάργηση οποιασδήποτε πρωτοβουλίας οφειλόταν στην κυριαρχία της μοιρολατρίας και την ανασφάλεια του αύριο.

Το σύστημα αποχωρητήριων που υπήρχε ήταν «φυλλώδες», δηλαδή τρύπες στη γη, όπου επάνω τοποθετούσαν σανίδια, για να μπορούν να πατάνε και τα κάλυπταν με φύλλα, τις οποίες φρόντιζαν απολυμαίνοντας τακτικά και ευσυνειδήτα. Το βράδυ υπήρχαν κουβάδες έξω από τις σκηνές που το πρωί καθαρίζονταν. Η I.C.R.C. ζητούσε επανειλημμένος την αντικατάσταση τους με ένα υγιεινότερο σύστημα, όπως το τούρκικο.

Η έλλειψη μάνιου, ντουζιέρας και ποσότητας σαπουνιού ήταν κοινό πρόβλημα σε όλα σχεδόν τα στρατόπεδα. Οι Pow πολλές φορές πλένονταν σε διπλανά συμμαχικά στρατόπεδα, όσο συχνότερα μπορούσαν (το ελάχιστο μάνιο) ανάλογα τη θερμοκρασία, τις καιρικές συνθήκες και το είδος της εργασίας. Κάποιοι Pow είχαν να πλυθούν 6 βδομάδες (για παράδειγμα στο Camp Serbe de Zeitenlik) ή και 10 μήνες (Camp Français de Samli). Οι αξιωματικοί πλένονταν συχνότερα. Το καλοκαίρι πολλοί Pow πλένονταν στη θάλασσα, όπως του Γαλλικού στρατοπέδου της Μίκρας.

Σε όλα, σχεδόν, τα στρατόπεδα υπήρχε ανεπαρκής κατανομή ρούχων. Στα σέρβικα η διανομή ρούχων ήταν κάτω του 10% σε κάθε άτομο. Σε κάποια στρατόπεδα οι Pow είχαν να λάβουν ρούχα, ειδικά εσώρουχα, μήνες. Μερικές φορές οι Pow αγοράζαν ρούχα ή παπούτσια από στρατιώτες ή λάμβαναν αυτά που πρόσφερε ο Ερυθρός Σταυρός.

Σε πολλά στρατόπεδα δεν υπήρξαν θρησκευτικές υπηρεσίες⁴¹¹, εκτός του στρατοπέδου Sirkedji στην Κωνσταντινούπολη, του στρατοπέδου των Γερμανών αξιωματικών στην Νις και του Camp Anglais de Dudular (Αγγλικού στρατοπέδου στο Ντούντουλαρ). Εκτός από τους Pow, που κατείχαν οι Άγγλοι, οι υπόλοιποι στερούνταν της ανάγνωσης και της πνευματικής τροφής, συνθήκες που συνέβαλλαν σε μεγάλο βαθμό στην ανάπτυξη της θλίψης του νου, γίνονται σαν «cafard»

⁴¹¹ Πράξη αντίθετη με το άρθρο 18, του Τμήματος 1 του Κεφαλαίου 2, το οποίο αναφέρει ότι οι Pow πρέπει να λαμβάνουν κάθε ελευθερία σχετική με την άσκηση της θρησκείας τους, συμπεριλαμβανομένης της επισκέψεως στους χώρους λατρείας τους. Από το Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899.

(κατσαρίδες) en lingua castrensis (σε στρατιωτική γλώσσα) (Comité International De La Croix-Rouge, 1920).

Ως προς τις ιατρικές εγκαταστάσεις, σε όλα σχεδόν τα στρατόπεδα τα γραφεία και τα ιατρεία, στεγάζονταν σε στρατώνες, αλλά οι εγκαταστάσεις ήταν υποτυπώδεις, όπως μπορεί να χαρακτηριστεί ένας χώρος 2,50 επί 2,50 τ.μ. με ελλιπή φαρμακείο και μια καρέκλα στην οποία εξεταζόταν ο άρρωστος. Το ιατρικό προσωπικό των στρατοπέδων αποτελούταν κυρίως από γιατρούς Ρow, Γερμανούς, Αυστριακούς και Βούλγαρους με γνώσεις μερικών εξαμήνων σπουδών. Στα στρατόπεδα του Μακεδονικού Μετώπου εφαρμόστηκε η διάταξη της συνθήκης της Γενεύης του 1906, ως προς το ιατρικό και βοηθητικό προσωπικό που αιχμαλωτίζεται. Ενώ οι χώρες υποχρεούνταν να επαναπατρίσουν αμέσως το υπό αιχμαλωσία ιατρικό και βοηθητικό προσωπικό, είχαν το δικαίωμα να το κρατήσουν αρκεί αυτό να χρησιμοποιηθεί μόνο για την φροντίδα Ρow της χώρας τους (Jones, 2013: 105)⁴¹². Σε κάποια στρατόπεδα επισκέψεις γίνονταν από Γάλλους γιατρούς, δύο φορές την εβδομάδα και υπήρχαν και νοσοκόμες. Υπήρχαν πολλές ελλείψεις σε φάρμακα. Οι γιατροί είχαν το δικαίωμα να διατάζουν εκκένωση των ασθενών, ακόμη και επείγουσα, με τα σοβαρότερα περιστατικά να μεταφέρονται σε νοσοκομεία σε κοντινή απόσταση από τα στρατόπεδα.

Στα Αγγλικά στρατόπεδα, αντιθέτως, η ιατρική υπηρεσία λειτουργούσε πάρα πολύ καλά και οι γιατροί, δεν είχαν καμία καταγγελία, το αντίθετο μάλιστα, ήταν ευγνώμονες για την κατάλληλη θεραπεία που μπορούσαν να προσφέρουν στους συμπατριώτες τους. Στο Camp Anglais de Dudular ο γιατρός έμενε σε δικό του σπίτι με κήπο έξω από το στρατόπεδο. Παράδειγμα της άψογης συμπεριφοράς των Άγγλων, είναι η αποστολή δύο Γερμανών Ρow, ασθενών της νόσου του δέρματος, χωρίς κανένα κόστος στην Κωνσταντινούπολη για να συμβουλευτούν έναν ειδικό (Comité International De La Croix-Rouge, 1920).

Σύμφωνα με τον Βλασίδη, οι Ρow στα στρατόπεδα της Μακεδονίας το χειμώνα υπέφεραν από το κρύο και το καλοκαίρι από την ελονοσία, σε βαθμό σχεδόν ίδιο με τους στρατιώτες της Αντάντ (Βλασίδης, 2015). Η ελονοσία⁴¹³ ήταν ένα από τα

⁴¹² Από την αρχή του Α΄Π.Π. υπήρξε άμεση κοινοποίηση από τα ουδέτερα κράτη, όπως τις Ισπανία – Σουηδία – ΗΠΑ – Βατικανό – Ελβετία, αλλά και από ανθρωπιστικούς οργανισμούς όπως η I.C.R.C., για άμεσο επαναπατρισμό των Ρow των τομέων της υγείας (γιατροί, φαρμακοποιοί, νοσηλευτές, αχθοφόροι, αξιωματούχους της διοίκηση των υπηρεσιών υγείας), με βάση το 3^ο μέρος και τα άρθρα 9-10-11-12 της συνθήκης της Γενεύης του 1906. Σύμφωνα με τα άρθρα, το προσωπικό που σχετίζεται με την ιατροφαρμακευτική περίθαλψη τραυματιών και αρρώστων, στα χέρια του εχθρού δεν θεωρείται Ρow, συνεχίζει να εξασκεί τις υπηρεσίες του υπό την εξουσία του εχθρού και πρέπει να επιστραφεί άμεσα στη χώρα του όταν οι υπηρεσίες του δεν είναι πλέον απαραίτητες. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906. Περισσότερα στο Fouillet, B. (2005). La Ville De Lyon Au Centre Des Échanges De Prisonniers De Guerre (1915-1919). Vingtième Siècle. *Revue d'histoire*, 86 (2), 25 – 42.

⁴¹³ Άλλα κρούσματα για τα οποία οι υγειονομικές αρχές δραστηριοποιήθηκαν στον Α΄Π.Π. στο Μακεδονικό Μέτωπο ήταν η πανώλη, η χολέρα (την κόλλησαν από τον τουρκικό και βουλγαρικό στρατό), ο εξανθηματικός τύφος (τον κόλλησαν από το σέρβικο στρατό το 1915), η δυσεντερία, ο υποτροπιάζων πυρετός (από τις ψείρες και τα τσιμπούρια), ο πυρετός από σκνίπες, ο πυρετός των χαρακωμάτων, αφροδίσια νοσήματα, κρούσματα επιπεφυκίτιδας, το «trench's foot» (τα πόδια των στρατιωτών ήταν μονίμως υγρά και άρα ευάλωτα σε μολύνσεις και μυκητιάσεις, εξαιτίας της λάσπης που δημιουργούνταν στα χαρακώματα) και η Ισπανική γρίπη του 1918 (το 1918 ασθένησαν 124.326

σημαντικότερα υγειονομικά προβλήματα με τα οποία ήρθε αντιμέτωπη η Στρατιά της Ανατολής⁴¹⁴, λόγω της ιδιομορφίας του γεωγραφικού χώρου (εκτεταμένα έλη ήταν γεμάτα με κουνούπια) και της έλλειψης σωστού σχεδιασμού⁴¹⁵ (μη τήρηση θεραπευτικής αγωγής κινίνης από τους στρατιώτες⁴¹⁶ και τους πληθυσμούς)⁴¹⁷. Το πρόβλημα της ελονοσίας ήταν τόσο έντονο που το 1916 ο στρατηγός Σαράιγ σε τηλεγράφημα του στο Γαλλικό Αρχηγείο στο Παρίσι αναφέρει: «*Mon armée est immobilisée dans les hopitaux*» - Ο στρατός μου είναι ακινητοποιημένος μέσα στα νοσοκομεία (Γαρύφαλλος, Σαββαΐδης & Χριστοδούλου, 2015: 100).

«Πόσο κινίνο τρων οι Φράγκοι!!!», γράφει ο Μυριβήλης (Μυριβήλης, 1924:136), ενώ Γάλλοι στρατιώτες σε γράμματα στις οικογένειες τους αναφέρουν «*από την 1η Απριλίου παίρνουμε δύο κάμουλους κινίνη για να αντιμετωπίσουμε την μαλάρια (ελονοσία) και μπορείς να είσαι σίγουρη ότι δεν τις παραλείπω ούτε μια μέρα. Όμως, υπήρχαν ορισμένοι, οι οποίοι ήθελαν να κάνουν τους μάγκες, μη θέλοντας να πάρουν αυτά τα φάρμακα. Και τώρα έχουν υψηλό πυρετό, είναι ένας ή δύο Σενεγαλέζοι που πέθαναν ήδη από την αρρώστια*» (Γκόλια & Κασίδου, 2011:80).

Μια σημαντική ασθένεια, πέραν της ελονοσίας, με την οποία όλες οι εμπόλεμες χώρες ήρθαν αντιμέτωπες και είδαν να κατασπαράζει ειδικά τους Ρω ήταν η «*barbed wire fever*», η κατάσταση της κατάθλιψης που χαρακτηρίζει την

στρατιώτες στο Μακεδονικό Μέτωπο. Συνολικά εξόντωσε πάνω από τριάντα εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον πλανήτη). Πληροφορίες από το Ζαφειριάδης, Τ. & Χριστούλιας, Π. (2014). *Χαρακόματα. Ιστορίες από την οδό γάγγραινας*, Αθήνα: Jemma Press, σ. 76.

⁴¹⁴ Τον Ιούνιο του 1916, καταγράφηκαν 404 κρούσματα ελονοσίας. Σε διάστημα δύο μηνών, μέχρι το τέλος του Σεπτεμβρίου υπήρξε ταχεία ανάπτυξη των κρουσμάτων ελονοσίας, φτάνοντας τα 8.144, για να ακολουθήσει πτωτική πορεία ως το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, με 2.804 κρούσματα. Σε διάστημα 7 μηνών, ο συνολικός αριθμός των καταγεγραμμένων κρουσμάτων έφτασε τις 30.537 περιπτώσεις με μέσο όρο στρατιωτών τις 110.000. Ως το τέλος του 1918, οι αριθμοί των κρουσμάτων κυμάνθησαν σε σχετικά χαμηλούς αριθμούς (κοντά στις 1.500 περιπτώσεις), εκτός από τον Αύγουστο του 1917 όπου καταγράφηκαν σχεδόν 3.000 περιπτώσεις. Πληροφορίες από το Migliani, R., Meynard, J., B., Milleliri J., M., Verret, C. & Rapp, C. (2014). Histoire de la lutte contre le paludisme dans l'armée française : de l'Algérie à l'Armée d'Orient pendant la Première Guerre mondiale. History of malaria control in the French armed forces: from Algeria to the Macedonian front during the first World War. *Medecine et Sante Tropicales*, 24 (4), 349-361.

⁴¹⁵ Για τα αίτια της ελονοσίας και τις δράσεις της Στρατιάς της Ανατολής για την καταπολέμηση της βλ. αναλυτικά στο Σατραζάνης, Α. (2012α). *Η Γαλλική στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 123 - 126.

⁴¹⁶ Η μη συμμόρφωση στη θεραπευτική θεραπεία υπέκρυπτε ίσως και την επιθυμία των πασχόντων να επαναπατρισθούν ως ασθενείς. Οι στρατιώτες έκαναν ότι μπορούσαν για να γλυτώσουν από την πρώτη γραμμή, όπως το να τρίψουν τα χέρια τους σε ασθένειες του δέρματος άλλου ασθενή.

⁴¹⁷ Κατά τη διάρκεια των τριών χρόνων της εκστρατείας, δεκαπλάσιοι Βρετανοί στρατιώτες νοσηλεύτηκαν στα νοσοκομεία – μέσα και γύρω απ' την πόλη – για ελονοσία, απ' ότι για πολεμικά τραύματα. Σχεδόν το αντίστοιχο δύο μεραρχιών – 34.762 Βρετανοί αξιωματικοί και στρατιώτες – στάλθηκαν πίσω στην πατρίδα τους ως χρόνιες περιπτώσεις ελονοσίας, οι περισσότεροι στα 1918. Οι άλλοι εθνικοί στρατοί υπέφεραν λιγότερο από την ελονοσία, καθώς τα πιο νοσογόνα κουνούπια βρισκόνταν στα έλη του Στρυμόνα, δηλαδή σε έναν τομέα του μετώπου που ήταν επανδρωμένος σχεδόν αποκλειστικά από Βρετανούς. Πληροφορίες από το Σερέφας, Σ. (2015). «*Δεν υπήρξαν ήρωες εδώ..*» *Λογοτεχνικά κείμενα και μαρτυρίες*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 35. Επίσης, το 94,5% των Γάλλων στρατιωτικών που υπηρέτησαν στην τετραετία 1915-1918 στο Μακεδονικό μέτωπο νόσησε από *Maladies exotiques* (ελονοσία σε συντριπτικό βαθμό). Από τις 300.000 περίπου Βρετανούς και Γάλλους στρατιώτες, οι 120.000 (40%) τέθηκαν εκτός υπηρεσίας λόγω της νόσου. Πληροφορίες από το Γαρύφαλλος Α. – Σαββαΐδης Π. – Χριστοδούλου Δ., (2015), *Οι υγειονομικές υπηρεσίες στο Μακεδονικό μέτωπο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 97 και 100.

καθημερινή ζωή του στρατοπέδου Pow και τη μονοτονία του εγκλεισμού (Moritz & Waliczek-Fritz, 2014), την απελπισία και την concentration camp psychosis (ψύχωση των στρατοπέδων συγκέντρωσης) (Dimitrova, 2015). Η έντονα οδυνηρή υπαρξιακή κατάσταση του να είσαι Pow εντοπίζεται σε πολλά γράμματα αλλά και σε μεταπολεμικά μυθιστορήματα και αυτοβιογραφίες. Στις κατηγορίες του ψυχικά ασθενή για άμεσο επαναπατρισμό, που υποφέρει από νευρασθένειες⁴¹⁸, το Μάιο του 1918, εντάχθηκαν και όσοι Pow ήταν έγκλειστοι για μεγάλο χρονικό διάστημα⁴¹⁹ (Fouillet, 2005:26).

Οι Pow, για να μην υποφέρουν ψυχολογικά, δημιούργησαν ένα είδος «κουλτούρας στρατοπέδου», με ομάδες για εκμάθηση γλώσσας – επιστημών - νόμους - τέχνες, καφέ, αθλητικές ομάδες, θέατρα, μουσικές ομάδες, και εφημερίδες. Επίσης, δημιούργησαν εργαστήρια όπου παρήγαγαν τα δικά τους εργαλεία και ανέσεις ζωής, επαγγέλματα τα οποία εξάσκησαν μετά το τέλος του πολέμου. Στην Αγγλία, για παράδειγμα, οι Pow είχαν εκπαίδευση (το 1917 στο στρατόπεδο Handforth υπήρχαν 56 κύκλοι μαθημάτων με 1.600 μαθητές), δωρεές βιβλίων (το 1916 στο στρατόπεδο Handforth υπήρχαν κάπου στα 2.500 βιβλία από Γερμανικές φιλανθρωπίες), ορχήστρες, θέατρα, αθλητικές ομάδες, θρησκευτικές υπηρεσίες (Panikos, 2014). Για την «κουλτούρα του στρατοπέδου» στα στρατόπεδα Pow του Μακεδονικού Μετώπου, δυστυχώς δεν υπάρχει καμία φωτογραφία στη βάση δεδομένων της M.A.P., σε αντίθεση με δεκάδες που υπάρχουν για στρατόπεδα της Γαλλίας και τη Γερμανίας (βλ. εικόνες 13, 14 στο Παράρτημα Β΄ Μέρους).

Υπήρξαν πολυάριθμες καταγγελίες σχετικά με την ελαττωματική ταχυδρομική υπηρεσία και την αποστολή αλληλογραφίας⁴²⁰, δεμάτων⁴²¹ και εμβασμάτων στην

⁴¹⁸ Νευρασθένειες όπως: μανιακή κρίση, νευρικός κλονισμός, κατατονία, αδυναμία για περπάτημα, ομιλία ή ύπνο (ψυχολογική αναπηρία εξαιτίας των ακραίων συνθηκών του μετώπου, γνωστή ως Shell Shock ή ως υστερία ή άλλων παθολογικών ψυχογενούς αδυναμίας για συμμετοχή στις μάχες, αιτία των συνεχόμενων βομβαρδισμών) και το Πληροφορίες από το Λεμονίδου, Ε. (2016). *ό.π.*, σ.74 και το Ζαφειριάδης, Τ. & Χριστούλιας, Π. (2014). *ό.π.*, σ. 76.

⁴¹⁹ Η I.C.R.C., ήδη από το 1917, είχε προτείνει την άμεση ελευθέρωση και επιστροφή (όχι ανταλλαγή) των Pow που ήταν για πολύ μεγάλη περίοδο υπό αιχμαλωσία ασχέτως αν ήταν τραυματίες ή όχι. Στόχος ήταν η αποφυγή μαζικής ελευθέρωσης στρατιωτών που θα δημιουργούσε πανικό και σύγχυση. Η πρόταση απορρίφθηκε στην πράξη.

⁴²⁰ Προς το τέλος του Μεγάλου Πολέμου σε όλα τα μέτωπα των συγκρούσεων υπήρξε πρόβλημα με τις αλληλογραφίες. Στη Γερμανία, μετά την ανακωχή, κατέρρευσε το σύστημα διανομής γραμμάτων και δεμάτων. Σε πολλά στρατόπεδα η μη ύπαρξη καταλόγων ονομάτων δυσκόλευε τον εντοπισμό του παραλήπτη. Πολλά γράμματα και δέματα καθυστερούσαν εξαιτίας, της απόστασης (ως και 2 μήνες αυτά που στέλνονταν από τον Καναδά, την Αυστραλία), της λογοκρισίας ή της μη διάθεσης (σε πολλά στρατόπεδα οι διοικητές δεν τα μοίραζαν, όπως για παράδειγμα στο Soltau το 1918 υπήρχαν 200.000 δέματα). Μετά το τέλος της σύγκρουσης, 1,5 εκατομμύριο δέματα υπήρχαν ακόμα στο Sigmundsherberg (Lower Austria) και άλλα 72.000 ήταν σε αποθήκες στο Csót bei Para, της Ουγγαρίας. Πληροφορίες από το Hanna, M. (2014). War Letters: Communication between Front and Home Front. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

⁴²¹ Στη Γερμανία, με την κρίση στην παροχή επαρκούς ποσότητας φαγητού, οι Pow κυριολεκτικά ζούσαν από τα δέματα που λάμβαναν - αύξαναν τις θερμίδες από 950 σε 1200 (όπως ένας Γάλλος στρατιώτης που έλαβε 200 δέματα στους 30 μήνες αιχμαλωσίας). Η αποστολή δεμάτων ήταν ζωτικής σημασίας για την συναισθηματική ευημερία, την υλική, τη ψυχολογική άνεση, τη διατήρηση του ηθικού και της ευημερίας των στρατιωτών και των οικογενειών τους, με τους δευτέρους να στέλνουν δέματα με φαγητά στους στρατιώτες για την ενίσχυση των μερίδων φαγητού που τους αναλογούσαν.

Ανατολή. Οι Pow περιμέναν μήνες και χρόνια για να λάβουν νέα από τις οικογένειες τους. Η I.C.R.C. πρότεινε για να υπάρξουν ταχύτερες μεταφορές να χρησιμοποιηθεί η σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης – Κωνσταντινούπολης, πρόταση που έγινε δεκτή από τον διοικητή των Γαλλικών στρατευμάτων στην Μακεδονία, ενημερώνοντας παράλληλα τα Ιταλικά, Αγγλικά και Σέρβικα στρατεύματα. Ειδικότερα σε στρατόπεδα του εξωτερικού οι Pow κατάφεραν να μείνουν στη ζωή χάρη στα δέματα που τους έστελναν οι οικογένειες τους και οργανώσεις (βλ. εικόνες 15, 16 στο Παράρτημα Β΄ Μέρους).

Εν κατακλείδι: Οι τοποθεσίες που επιλέχθηκαν για την εγκατάσταση των στρατοπέδων ήταν ασφαλείς. Μπορεί οι Pow να στερούνταν άνεσης και οι συνθήκες στέγασης να ήταν πρωτόγονες, αλλά τα στρατόπεδα ήταν καθαρά. Οι Pow τρέφονταν και αντιμετωπίζονταν καλά. Μπορεί να διαμαρτύρονταν για τα πάντα και τα παράπονα τους να μεταφέρονταν στους διοικητές των στρατοπέδων, οι οποίοι υπόσχονταν να βελτιώσουν τις εγκαταστάσεις και τις συνθήκες, αλλά οι ίδιοι οι Pow ήταν αυτοί που έπρεπε να δείξουν προθυμία να τις βελτιώσουν (η απροθυμία τους ίσως να οφειλόταν στο γεγονός ότι γίνονταν συνέχεια αφίξεις και αναχωρήσεις Pow και δεν υπήρχαν σταθερές συνθήκες). Τα περισσότερα παράπονα εμφανίστηκαν στο Σέρβικο στρατόπεδο της Μίκρας, ειδικά από τους Αυστρογερμανούς, αλλά ο επιθεωρητής Redârd υποστηρίζει ότι οι Αυστρογερμανοί Pow δεν αντιδρούν όπως οι Βούλγαροι, γιατί ξεχνούν πολύ εύκολα ότι πρέπει να υποστούν τις συνέπειες του πολέμου γενικά και της αιχμαλωσίας ειδικότερα (Comité International De La Croix-Rouge, 1919: 33).

Τα σέρβικα στρατόπεδα Pow παρουσιάζουν τη λιγότερη θετική εντύπωση από εκείνα των άλλων συμμαχικών χωρών που υπήρχαν στο Μακεδονικό Μέτωπο. Η κατάσταση τους ήταν τόσο δυσμενής, που τα σέρβικα στρατόπεδα στην Σερβία,

Ειδικότερα, στην πρώτη γραμμή και στους Pow δέματα στέλνονταν μια φορά την εβδομάδα. Το 1914, για παράδειγμα, οι Γάλλοι καθημερινά έστελναν 200.000 δέματα κινητοποιώντας 100 βαγόνια τρένων, ενώ οι Άγγλοι 60.000 (4,5 εκατομμύρια δέματα στάλθηκαν μόνο τον Δεκέμβριο του 1916). Απαγορευόταν η αποστολή ποτών και μαγειρεμένου φαγητού. Έστελναν φρέσκα φρούτα, σπιτικά γλυκά κουταλιού, λουκάνικο, τυρί και καπνό. Επειδή η αποστολή των δεμάτων κρατούσε από μια εβδομάδα έως και 2 μήνες (αναλόγως τη χώρα αποστολής) στα δέματα έπρεπε να υπάρχουν φαγητά που θα διατηρούνταν. Δέματα, εκτός των οικογενειών, έστελναν ο Ερυθρός Σταυρός, φιλανθρωπικές οργανώσεις γυναικών και σχολικοί μαθητές, όπως έκαναν οι Γερμανοί με τα «Liebesgaben» - δώρα της αγάπης. Οι Pow μοιράζονταν πολλές φορές τα φαγητά του δέματος μεταξύ τους, ειδικά οι αξιωματικοί με τους στρατιώτες τους. Πληροφορίες από το Hanna, M. (2014). ό.π.. Δυστυχώς δεν είχαν όλοι οι στρατιώτες την ίδια τύχη ως προς την αποστολή δεμάτων. Η Ιταλία δεν επέτρεπε την αποστολή δεμάτων, επειδή πίστευε ότι τα δέματα δεν θα πάνε στους Pow αλλά θα τα καρπωθεί ο πληθυσμός του εχθρού. Επίσης, η άρνηση της Ιταλικής κυβέρνησης οφειλόταν σε πράξη της ανώτερης στρατιωτικής ηγεσίας που θεωρούσε ότι οι Pow ήταν υπεύθυνοι της δίκης τους αποτυχίας και προδότες που παραδόθηκαν εύκολα στον εχθρό για να αποφύγουν τις συνθήκες των χαρακωμάτων. Ειδικότερα, μετά την καταστροφή των Ιταλικών στρατιωτικών δυνάμεων στο Καπορέτο, υπήρξε διαταγή να μην στέλνουν δέματα με φαγητά στους Ιταλούς αιχμάλωτους στην Αυστρία και τη Γερμανία με την αιτιολόγηση ότι δεν υπήρξε κάποια συμφωνία μεταξύ της Ιταλίας και της Γερμανίας. Μόνο το 1918 ο πρωθυπουργός της Ιταλίας έστειλε κάποια βαγόνια με μπισκότα, αλλά έφθασαν μετά το τέλος του πολέμου. Πληροφορίες από το Gorgolini, L. (2015). Prisoners of War (Italy). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer, and Bill Nasson (Ed.), 1914-1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

εκτός του Semendrija⁴²², παρουσιάζαν καλύτερη εικόνα. Σύμφωνα με την έκθεση του Ερυθρού Σταυρού, αυτό οφείλεται εν μέρει στους πόρους που παρέχονται στα στρατόπεδα από την τοποθεσία που είναι (τα σέρβικα στρατόπεδα της Θεσσαλονίκης ήταν μακριά από τη Σερβία, η κεντρική διοίκηση των Ρομ ήταν στο Nisch, με ανώτερο διοικητή εγκατεστημένο εκεί, καθιστώντας δυσκολότερη τη τροφοδοσία και την εποπτικότητα τους από την Σέρβικη κυβέρνηση) (Comité International De La Croix-Rouge, 1920). Επίσης, σε άσχημη κατάσταση ήταν τα Ελληνικά στρατόπεδα και μετέπειτα τα Γαλλικά. Οι σύμμαχοι ήταν στη διαδικασία της εκκένωσης από την πόλη, ειδικά οι Γάλλοι, υπήρχε έλλειψη προσωπικού, και η μετάβαση της διαχείρισης των στρατοπέδων στους Έλληνες ήταν αναγκαία. Ίσως η διαδικασία αυτή, της μετάβασης, να επηρέασε τη λειτουργία και την οργάνωση όλων αυτών των στρατοπέδων, τόσο σε θέματα διοικητικού ελέγχου όσο και κάλυψης των βασικών αναγκών των Ρομ.

Εξαιρετική ήταν η κατάσταση στα Αγγλικά στρατόπεδα και στο Ιταλικό. Στο δεύτερο οι Ρομ είχαν πλήρη ελευθερία ως προς την ανάπτυξη των σκηνών τους. Στις 9 το πρωί, το στρατόπεδο ήταν σε αναταραχή, με κάποιους να πηγαίνουν σε δουλειές, άλλους σε ομάδες να βρίσκονται σε πρόχειρα καταλύματα, άλλους να παίζουν χαρτιά ή να συζητάνε και άλλους να κοιμούνται. Κατάσταση που έκανε την I.C.R.C. να ερωτηθεί κατά πόσο ή όχι ήταν σε στρατόπεδο Ρομ. Όπως τους δήλωσε ένας Βούλγαρος αξιωματικός «Οι Ιταλοί δεν μας αντιμετωπίζουν σαν αιχμαλώτους πολέμου, αλλά σαν φίλους» (Comité International De La Croix-Rouge, 1920: 53).

Οι Άγγλοι στο Μακεδονικό Μέτωπο εφάρμοσαν στα στρατόπεδα των Ρομ την ίδια πολιτική με αυτή της μητρόπολης τους, σεβόμενοι κάθε υποχρέωση της χώρας έναντι των διατάξεων της Συνθήκης της Χάγης και της Γενεύης. Τα Αγγλικά Στρατόπεδα ήταν τα καλύτερα. Υπήρχε τέλεια καθαριότητα και πλήρης απουσία επιβλαβών παράσιτων. Τα στρατόπεδα είχαν μεγάλες αυλές και κήπους λαχανικών (διένειμαν το πλεόνασμα των λαχανικών σε άλλα στρατόπεδα), πρακτικές εγκαταστάσεις καθαριότητας (ξεχωριστές ντουζιέρες) για μια φορά τη βδομάδα μπάνιο, κουζίνες πεντακάθαρες, σκηνές επιπλωμένες με έναν τρόπο που θα ζήλευαν τα άλλα στρατόπεδα, ενώ οι υπεύθυνοι του στρατοπέδου παρείχαν στους Ρομ αγγλικό καπνό, τσιγάρα και πακέτα.

Υπήρχαν γήπεδα τένις για τους Άγγλους αξιωματικούς, που τα χρησιμοποιούσαν και οι Ρομ. Στο τμήμα του τούρκικου στρατοπέδου (γιατί οι Τούρκοι και οι Βούλγαροι ήταν σε ξεχωριστά) υπήρχε ένα ειδικό περίβλημα με χαλιά στο πάτωμα, όπου κάθε Τούρκος πραγματοποιούσε τις τελετές και έλεγε προσευχές του Ισλάμ. Δίπλα σε αυτό το ιερό περίβολο, υπήρχαν πολλά μικρά σιντριβάνια. Σε μια ευρύχωρη αυλή, στην πλαγιά ενός λόφου, με θέα τη θάλασσα υπήρχαν πολυθρόνες με μαξιλάρια, σκηνές και κρεβάτια για τους ασθενείς Ρομ με νοσοκόμες να τους φροντίζουν και να τους συντροφεύουν με αναγνώσεις βιβλίων.

⁴²² Το στρατόπεδο Semendrija κοντά στο Βελιγράδι, η I.C.R.C. το χαρακτηρίζει ως το χειρότερο που έχει επισκεφθεί και χρειάζεται επείγουσα αλλαγή, με την κατάσταση της υγείας των ασθενών να κινδυνεύει, αφού τα δωμάτια έχουν μολυνθεί με παράσιτα, υπάρχει συνωστισμός αιχμαλώτων, το πόσιμο νερό είναι μολυσμένο, οι τουαλέτες είναι μολυσμένες, δεν υπάρχουν λουτρά σε τακτική βάση και ως προς την ιατρική υπηρεσία ο Βούλγαρος γιατρός δεν έχει τις απαραίτητες δεξιότητες. Comité International De La Croix-Rouge (1920). ό.π., σ. 32.

Οι Άγγλοι, χρεώθηκαν και με το παραπάνω τη φροντίδα και τη συντήρηση των Pow που κατείχαν, στον ίδιο βαθμό με των στρατιωτών τους. Το φαγητό των Pow ήταν τρεις φορές την ημέρα και δεν διαφέρει από εκείνο των Άγγλων στρατιωτών. Οι ώρες εργασίας ήταν ίδιες με των Άγγλων στρατιωτών και την Κυριακή ξεκουράζονταν, διαβάζοντας. Συνθήκες διαβίωσης και τρόπος αντιμετώπισης που δυστυχώς δεν είχαν οι Pow άλλων στρατοπέδων, ούτε καν οι στρατιώτες άλλων δυνάμεων.

Όλη αυτήν την κατάσταση που παρουσιάστηκε λεπτομερώς παραπάνω από την καθημερινή ζωή και τα στρατόπεδα των Pow, που βρίσκονταν στην περιοχή της πόλης της Θεσσαλονίκης, δυστυχώς δεν μπορούμε να την εντοπίσουμε στη βάση δεδομένων της M.A.P., γιατί δεν υπάρχουν φωτογραφίες. Στις λιγοστές φωτογραφίες που υπάρχουν απεικονίζονται Pow να περιμένουν στην ουρά να λάβουν φαγητό (εικόνα 21), να τρώνε σε ομάδες υπό την επιτήρηση κάποιου φρουρού (εικόνα 22) και να ξεκουράζονται. Η λήψη των εν λόγω φωτογραφιών έγινε για προπαγανδιστικούς σκοπούς.

Οι εμπόλεμες χώρες ήταν υποχρεωμένες να παρέχουν στους Pow, που κατείχαν, τις ίδιες ανέσεις και τα ίδια δικαιώματα με τους στρατιώτες τους, όπως αυτά ορίζονται από τις διεθνείς συμβάσεις της Χάγης του 1899 και του 1907 (Guillot, 2014a). Με τις συγκεκριμένες, συνεπώς, φωτογραφίες, οι Γάλλοι επιδίωκαν να αποδείξουν στη Γερμανία και τη διεθνή κοινότητα ότι στο Μακεδονικό Μέτωπο φροντίζουν επαρκώς τους Pow, που κατέχουν, ακριβώς το ίδιο, όπως φροντίζουν τους στρατιώτες τους, και να ασκήσουν πίεση στη γερμανική πλευρά αλλά και στις άλλες χώρες των Κεντρικών Δυνάμεων του Μακεδονικού Μετώπου, όπως για παράδειγμα τη Βουλγαρία, να μεταχειριστούν αναλόγως τους Γάλλους και τους στρατιώτες της Αντάντ γενικότερα, που κατείχαν.

Υπάρχουν όμως και άλλοι λόγοι, προπαγανδιστικοί, που δικαιολογούν την ύπαρξη αυτών των φωτογραφιών. Ένας λόγος αφορά την ίδια την επιτροπή στρατιωτικής λογοκρισίας των Γάλλων που συστήθηκε το 1915, στην οποία συμμετείχαν αποκλειστικά στελέχη, κυρίως από το 2ο Γραφείο Πληροφοριών (Burte, 2015).

Εικόνα 21 - Camp des prisonniers bulgares. Prisonniers bulgares à la soupe, 1916.10, Mikra (Στρατόπεδο Βούλγαρων Ρow. Βούλγαροι Ρow για την σούπα, 10/1916, Μίκρα). Μ.Α.Ρ./2008.

Σκοπός της επιτροπής στρατιωτικής λογοκρισίας ήταν ο έλεγχος όλων των φωτογραφιών του Φωτογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού, άρα και του αντίστοιχου Φωτογραφικού Τμήματος του Στρατού της Ανατολής το οποίο έστελνε στη Γαλλία αρνητικά από κάθε λήψη που γινόταν. Μια από τις κατηγορίες λογοκρισίας φωτογραφιών ήταν αυτές που ανήκαν στη Γενική κατηγορία «Θέματα Διπλωματίας και Εσωτερικής Πολιτικής» και στην ειδική «Εσωτερικά εκτοπισμένοι πληθυσμοί και πρόσφυγες» (Guillot, 2014α). Σύμφωνα με αυτή την κατηγορία, φωτογραφίες που απεικονίζουν τον εχθρό, πραγματικό ή δυνητικό, σε κατάσταση τέτοια, που θα πλήξει την εικόνα της Γαλλίας στο εξωτερικό, δεν επιτρέπονταν να διαδοθούν. Παράδειγμα δυνητικού εχθρού για τη Γαλλία ήταν οι Ρow, ειδικότερα αυτοί που εμφάνιζαν εικόνα εξάντλησης και κακομεταχείρισης, αποτέλεσμα άσκησης βίας (σωματικής ή ψυχολογικής), μη παροχής φαγητού και ρουχισμού και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης. Στην κατηγορία αυτή δεν ανήκουν προφανώς οι φωτογραφίες με τους Ρow των στρατοπέδων γαλλικής διαχείρισης, που υπήρχαν στη Θεσσαλονίκη.

Ένας ακόμη προπαγανδιστικός λόγος ύπαρξης των φωτογραφιών που απεικονίζουν τους Ρow να τρώνε, ειδικότερα της **εικόνας 22** όπου οι Ρow καθήμενοι τρώνε και ένας φρουρός τους παρακολουθεί, αφορά την ίδια την αιτία της έναρξης του Α΄Π.Π. Για τους Γάλλους ο αγώνας κατά των Κεντρικών Δυνάμεων, δεν ήταν τίποτα άλλο από τη σύγκρουση του γαλλικού πολιτισμού (Civilisation) με τη Γερμανική Kultur, της δημοκρατίας δηλαδή με τη βαρβαρότητα και την τυραννία (Demm, 2016). Το 1916, μεγάλος αριθμός Γερμανών Ρow στάλθηκε σε γαλλικά στρατόπεδα στη Νότιο Αφρική (Jones, 2015), η φρούρηση των οποίων ανατέθηκε στα αποικιακά στρατεύματα των Γάλλων, Ζουαβούς, υποστηρίζοντας ότι δεν ήθελαν

να στερήσουν τους χρήσιμους άντρες από τις πολύτιμες στρατιωτικές επιχειρήσεις και τις κρίσιμες μάχες⁴²³ (Jones, 2013).

Αυτή η χρήση των αποικιακών στρατευμάτων, επέφερε την αντιπάθεια λευκών – μαύρων στρατιωτών και δημιούργησε ταμπού και φοβίες, ειδικά στους Γερμανούς, οι οποίοι φοβούνταν ότι τα αποικιακά στρατεύματα θα τους σκοτώσουν⁴²⁴. Πεποίθηση που κληρονομήθηκε στα στρατεύματα, εξαιτίας της προηγούμενης εμπειρίας του Γερμανικού στρατού από τους αποικιακούς πολέμους, συγκεκριμένα τις ακρότητες σε νεκρά σώματα στρατιωτών από τους Herero τα έτη 1904-06 και τις φήμες για τις βαρβαρότητές που έγιναν το 1914-15 στα στρατόπεδα των POW της Αφρικής. Η Γερμανία ισχυρίστηκε ότι η χρήση αποικιακών στρατευμάτων στην Ευρώπη ανήκε στα εγκλήματα πολέμου (Jones, 2013: 74) και προχώρησε σε καταγγελίες για τις «απάνθρωπες» συνθήκες, που επικρατούσαν στα στρατόπεδα Pow στην Αφρική (Guelton, 2012), υποστηρίζοντας ότι ήρθαν αντιμέτωποι με ένα κύμα ξενοφοβίας και εθνικιστικής πολεμικής προπαγάνδας, κυρίως από τους Βρετανούς Νοτιοαφρικάνους, οι οποίοι τους φρουρούσαν (Dederling, 2015).

Η ύπαρξη, συνεπώς, του Σενεγαλέζου φρουρού στη φωτογραφία, οφείλεται στο ότι «*οι προπαγανδιστές αρέσκονται να μειώνουν, ο ένας την εθνική κουλτούρα του άλλου*», (Ferguson, 2006: 459). Η κατάδειξη της ανωτερότητας των Γάλλων έναντι των Γερμανών και τα καλά του ευρωπαϊκού πολιτισμού ήταν, επίσης, κάτι που οι Γάλλοι ήθελαν να δείξουν στους ντόπιους με την παρουσία τους στην Ελλάδα (Demm, 2016).

⁴²³ Την πολιτική της χρήσης αποικιακών στρατευμάτων για φρούρηση, μαγείρεμα και πολλές άλλες δευτερεύοντες εργασίες, οι Γάλλοι την εφάρμοσαν σε όλα τα μέτωπα του Α΄Π.Π..

⁴²⁴ Στην Ελλάδα ένα παράδειγμα ύπαρξης ταμπού και φοβίας ήταν η φήμη που διαδιδόταν ότι Ινδοκινέζοι στρατιώτες (Αναμίτες) έσφαζαν παιδιά και τα φούρνιζαν σε ταψιά με πατάτες. Κανδυλάκης, Μ. (2015). *Ο τύπος της Θεσσαλονίκης στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 21.

Εικόνα 22 - Camp de prisonniers bulgares (septembre 1916). La soupe, 1916.09, Μίκρα (Στρατόπεδο Βούλγαρων Pow, Σεπτέμβριος 1916. Η σούπα, 09/1916, Μίκρα). Μ.Α.Ρ./2008.

Ίσως τα περισσότερα στοιχεία για τα οποία μπορούν να εντοπιστούν πληροφορίες από τις φωτογραφίες του Μακεδονικού Μετώπου έχουν να κάνουν με τις σταδιακές αλλαγές στη δομή, τη λειτουργία και το νόημα των στρατοπέδων των Pow, (Jones, 2013, 2014α, 2015) και τις διαφορές μεταξύ των στρατοπέδων της πρώτης γραμμής με αυτά του συστήματος της ενδοχώρας (Jones, & Hinz, 2014).

Ειδικότερα, υπάρχουν αρκετές φωτογραφίες από την περιοχή Negotin/Negotisani ou Niki, δηλαδή το χωριό Νίκη της Φλώρινας, με την ίδια λεζάντα στις οποίες αναγράφεται: «*L'attaque de la cote 1248 devant Monastir (16-26 mars 1917). Camp des prisonniers des combats des 15 et 16 mars devant Monastir (Cervena Stena et cote 1248) : 1400 prisonniers la plupart bulgares, et quelques Allemands - Η επίθεση στον λόφο 1248 μπροστά στο Μοναστήρι (16-26 Μαρτίου 1917). Στρατόπεδο Pow από τις μάχες της 15ης και 16ης Μαρτίου πριν από το Μοναστήρι (Cervena Stena και λόφος 1248): 1400 Pow, οι περισσότεροι Βούλγαροι και ορισμένοι Γερμανοί*». Από τις φωτογραφίες παρατηρείται η δόμηση για τα στρατόπεδα προσωρινής κράτησης, τα « *Holding Camp*» (Jones, 2013: 179) που δημιουργούνταν κοντά σε τοποθεσίες στρατιωτικών επιχειρήσεων της 1^{ης} γραμμής ή κοντά σε τοποθεσίες μαχών, όπως για παράδειγμα της **εικόνα 23**, «4 χιλιόμετρα από το μέτωπο». Οι στρατιωτικές αρχές προτιμούσαν τοποθεσίες ανοιχτές, λιβάδια κυρίως, στις οποίες γινόταν μια πρόχειρη περιφράξη συγκεκριμένης γεωγραφικής θέσης, ανάλογα τον αριθμό των Pow που θα κρατούνταν. Για την περιφράξη τα υλικά ήταν απλά, ξύλινοι πάσσαλοι και συρματόπλεγμα, όπως φαίνεται στην **εικόνα 23**.

Εικόνα 23 – Pow στην Νίκη Φλώρινας. Μ.Α.Ρ./2008.

Στο εσωτερικό της περίφραξης τοποθετούνταν πολλές φορές σκηνές ή άλλου είδους πρόχειρες κατασκευές για την προστασία των Pow από την έκθεση του ήλιου ή τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες (**εικόνες 23 και 25**). Βέβαια αν ο αριθμός των Pow, ήταν μεγαλύτερος των σκηνών, αυτοί ξάπλωναν στο έδαφος (**εικόνες 25 και 28**). Για τη φύλαξη των Pow, χρησιμοποιούνταν ελάχιστοι φρουροί, στρατιώτες των αποικιακών δυνάμεων, αφού από μαρτυρίες χρησιμοποιούνταν διάφορες τεχνικές για την αποφυγή της απόδρασης (τους ζητούσαν να βγάλουν τις ζώνες των παντελονιών τους⁴²⁵). Κατά τη στιγμή της σύλληψης και αναμονής στους προσωρινούς χώρους κράτησης, πολλές φορές γινόταν ιατρικός έλεγχος, αποψίλωση και παροχή ιατρικής φροντίδας, όπως για παράδειγμα στην **εικόνα 24**, για την απεικόνιση της οποίας η λεξάντα δεν παρέχει πληροφορίες για τον λόγο όπου οι Pow της εικόνας αλλάζουν ρούχα. Υπάρχουν 8 φωτογραφίες από την ίδια ακριβώς τοποθεσία λήψης και μόνο σε αυτήν απεικονίζονται Pow να αλλάζουν ρούχα. Η μόνη υπόθεση που μπορεί να γίνει, επειδή φοράνε άσπρες σωβρακοφανέλες και τυλίγονται με κουβέρτες είναι ότι είτε πρόκειται για φορείς κάποιας μολυσματικής ασθένειας (παράδειγμα ελονοσία) είτε είναι φορείς «ζωυφίων», τα παράσιτα του πολέμου (ψύλλοι, κοριοί) και αναγκαστικά

⁴²⁵ Μία ανάλογη τακτική που εφαρμόζονταν σε Pow και σε λιποτάκτες ήταν να μην τους αφήνουν να βγουν από την σκηνή με το παντελόνι τους, αλλά με το εσώρουχο, ώστε να μην λιποτακτήσουν ή το σκάσουν. Πολυχρονιάδης, Α., Σ. (1999). *Απομνημονεύματα. Με τον τουρκικό στρατό στη Βαλκανική (Ιούλιος 1912-Φεβρουάριος 1913). Στο μακεδονικό μέτωπο του Α' παγκόσμιου πολέμου 1916-1918*. Πολυχρονιάδης, Σ., Α. (Επίμ.). Αθήνα: Εντός, σ. 80.

τους απομακρύνουν από τους υπόλοιπους 1400 Ρομ που υπάρχουν εκεί κοντά και τους αναγκάζουν να αλλάξουν ρούχα, τα οποία θα καούν.

Εικόνα 24 - Ρομ στην Νίκη Φλώρινα. Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 25 - Ρομ στη Νίκη Φλώρινας. Μ.Α.Ρ./2008.

Επίσης, οι τοποθεσίες που επιλέγονταν για την προσωρινή κράτηση των Ρομ, συνήθως βρίσκονταν κοντά σε οδικό δίκτυο, το οποίο επέτρεπε την προτεραιότητα της γρήγορης μεταφοράς των τραυματιών ή πολλές φορές και των ίδιων των Ρομ με

φορτηγά ή άλλο μέσο (**εικόνα 26**), αν και από το σύνολο των φωτογραφιών παρατηρείται ότι η μετακίνηση τους γινόταν με τα πόδια (**εικόνα 27**).

Εικόνα 26 - Dans le secteur de Florina (octobre 1916). Prisonniers bulgares blessés, 1916.10.31, Neokhorakion (Στον τομέα της Φλώρινας, Οκτώβριος 1916. Βούλγαροι Ροω τραυματίες, 31/10/1916, Νεοχωράκι). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 27 - Dans le secteur de Florina, octobre 1916. Convoi de prisonniers bulgares, 02/10/1916, Negotin/Negotiani ou Niki (Στον τομέα της Φλώρινας, Οκτώβριος 1916. Νηοπομπή Βούλγαρων Ροω, Νίκη Φλώρινας). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 28 - Dans le secteur de Florina (octobre 1916). Les prisonniers écrivant à leur famille, 10/1916, Virbeni/Itéa (Στον τομέα της Φλώρινας, Οκτώβριος 1916, Οι Ρωσ γράφουν – γράμμα – στη οικογένεια τους, Ιτέα). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 29 - Dans le secteur de Florina (octobre 1916). A 4 km du front de Monastir, un camp de 800 prisonniers bulgares pris par l'armée serbe le 8 octobre, 10/1916, Virbeni/Itéa (Στον τομέα της Φλώρινας, Οκτώβριος 1916. 4 χλμ. από την 1^η γραμμή του Μοναστηρίου, στρατόπεδο 800 Βουλγάρων Ρωσ που έλαβε ο σερβικός στρατός στις 8 Οκτωβρίου, 10/1916, Ιτέα). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 30 - Sur la route de Monastir (novembre 1916). Compagnie de chasseurs à pied allemands prisonniers des Serbes, 1916.11.17, Meliti (Στο δρόμο για το Μοναστήρι, Νοέμβριος 1916. Λόχος Κυνηγών επί ποδός για Γερμανούς Ροω των Σέρβων, 17/11/1917, Μελίτη). Μ.Α.Ρ./2008.

Μετά τα στρατόπεδα προσωρινής κράτησης, στα οποία οι Ροω κρατούνταν αναμένοντας την μεταφορά τους και έχοντας χρόνο για ξεκούραση, συγγραφή γράμματος στις οικογένειες τους (**εικόνα 28**), αλλά και παρέχοντας στους φωτογράφους την ευκαιρία για λήψη προπαγανδιστικών φωτογραφιών (**εικόνες 28, 29, 31**), ακολουθούσε η μεταφορά τους σε χωριό (**εικόνα 30**) ή πόλη στην οποία υπήρχε επαρκές οδικό ή σιδηροδρομικό δίκτυο (για γρήγορη και μαζική μεταφορά στα στρατόπεδα Ροω της Θεσσαλονίκης)(**εικόνα 31**).

Εικόνα 31 - Dans le secteur de Florina (octobre 1916). Prisonniers bulgares, 16/10/1916, Kalenik/Kalliniki (Στον τομέα της Φλώρινας, Οκτώβριος 1916. Ροω Βούλγαροι, 16/10/1916, Καλλινίκη). Μ.Α.Ρ./2008.

6.1.2.4. Η Λανθάνουσα εικόνα

Υπάρχουν δύο φωτογραφίες από τα Ιόνια νησιά/Νήσος Βίντο με ημερομηνία 23/04/1916 (εικόνα 32), οι οποίες, αν και αναφέρονται σε Pow, δεν απεικονίζουν Pow αλλά από τα συμφραζόμενα της εικόνας και της λεζάντας στην οποία αναγράφεται «*L'île de Vido devenue "l'île des morts" (février 1916). Une recrue habillée avec les effets d'un prisonnier autrichien mort pendant la retraite d'Albanie - Το νησί Βίντο μετατράπηκε σε «νησί των νεκρών» (Φεβρουάριος 1916). Ένας νεοσύλλεκτος ντυμένος με την κατάληξη ενός αυστριακού Pow που πέθανε κατά τη διάρκεια της υποχώρησης από την Αλβανία*»⁴²⁶, συμπεραίνεται ότι: οι φωτογραφίες δεν εντάσσονται στην ίδια κατηγορία με τις υπόλοιπες, γιατί δεν αναφέρονται άμεσα σε Pow, ούτε τους απεικονίζουν.

Η φυσική κατάληξη της χρήσης ρούχων κάποιου νεκρού στρατιώτη, στην συγκεκριμένη περίπτωση Pow, από συμπολεμιστή ή αντίπαλο στρατιώτη δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη, ειδικά σε συνθήκες, όπως αυτές στις οποίες υποβλήθηκαν οι Σέρβοι στρατιώτες. Αντιθέτως, αποτελούν έμμεσες μαρτυρίες που επικυρώνουν την μεταφορά Pow, 35.000 με 40.000 (Gorgolini, 2015), από τους Σέρβους κατά την υποχώρησή τους το 1915 μέσω της οδού δυτικά του Μαυροβουνίου και της Αλβανίας ως τις ακτές της Αδριατικής. Η μεταφορά Pow από τους Σέρβους υπό δυσμενείς συνθήκες (κακοκαιρία, κατεστραμμένοι δρόμοι, επιθέσεις Αλβανών φύλαρχων, έλλειψη ρουχισμού και τροφής και εμφάνιση ασθενειών⁴²⁷), κάτω από τις οποίες αρκετοί πέθαναν (24.000, οι 7000 κατά τη μεταφορά από την Αλβανία στην Ιταλία ή τις πρώτες ημέρες στην Αζινάρα⁴²⁸)(Gorgolini, 2015), μπορεί να χαρακτηριστεί πράξη χρήσης έμμεσης βίας σε Pow (σωματικής και ψυχολογικής), αλλά και αντιποίνων του σέρβικου στρατού έναντι του αυστριακού για τη βία που οι Αυστριακοί άσκησαν στους Σέρβους στις επιθέσεις του 1914, την «ήττα» τους και την αναγκαστική φυγή τους.

Έμμεση χρήση βίας που παρόμοια οι Γάλλοι το 1916 άσκησαν σε Γερμανούς Pow μεταφέροντας και χρησιμοποιώντας τους για εργασία στις πρώτες γραμμές στο Βερντέν κάτω από βομβαρδισμούς, σε περιοχές δηλαδή σε λιγότερο από 30

⁴²⁶ Ο «Αλβανικός Γολγοθάς», η υποχώρηση του Σερβικού στρατού το χειμώνα του 1915-1916 και η ενός μήνα σκληρή πορεία σε κακές καιρικές συνθήκες μέσω Μαυροβουνίου κι Αλβανίας στην Αδριατική κατά τον Α'Π.Π., χαρακτηρίστηκε σαν «έξοδος» του σερβικού στρατού και λαού μέσω εχθρικού εδάφους προς τα ελληνικά νησιά του Ιονίου, την Ιταλία και τη Βόρεια Αφρική, για να γλυτώσουν από την εισβολή των Κεντρικών Δυνάμεων στις επιθέσεις του Οκτωβρίου του 1915. Περισσότερα βλ. Μέγας, Γ. (2015α). *Τα συμμαχικά στρατεύματα: Η Βαβέλ των φυλών*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 78-85, ECPAD. (2014). *La Serbie et la première guerre mondiale dans les collections de l'ECPAD*, Tynaire, M. (2008), *Ένα καλοκαίρι στη Θεσσαλονίκη, Απρίλιος – Σεπτέμβριος 1916*. Αθήνα: Ασίνη, π. 31-34. Για την Σέρβικη παρουσία στην Ελληνική Μακεδονία κατά τη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου δες το άρθρο: Λουκιανός Χασιώτης (2015). *Η σερβική παρουσία*. Στο <http://www.efsyn.gr/arthro/i-serviki-paroysia> (Προσπελάστηκε 11.10.2015).

⁴²⁷ Το 1915 στον σέρβικο στρατό υπήρχαν αρκετά κρούσματα τύφου. Βλασίδης, Β. (2015). Αιχμάλωτοι πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο. Μια πρώτη προσέγγιση. Στο Διεθνές επιστημονικό συμπόσιο. *Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α' Παγκοσμίου πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης.

⁴²⁸ Η Αζινάρα είναι το έβδομο μεγαλύτερο ιταλικό νησί μετά τη Σικελία.

χιλιόμετρα από το από την πρώτη γραμμή⁴²⁹(Jones, 2013). Βία που επίσης άσκησαν το 1917 οι Γερμανοί όταν με απόφαση της Oberste Heeresleitung (OHL), ως αντίποινα στην πρακτική των Γάλλων, μετέφεραν όλους τους νεοσυλληφθέντες Γάλλους Pow στη πρώτη γραμμή στο Δυτικό Μέτωπο (Jones & Hinz, 2014), πριν η Γαλλία υπό την πίεση της λαϊκής μάζας και της διεθνούς κοινότητας αποσύρει όλους τους Pow της πρώτης γραμμής πίσω των 30 χιλιομέτρων, πολιτική που επικυρώθηκε το 1918 όταν Γαλλία και Γερμανία υπέγραψαν την συμφωνία «Berne Agreement» (Jones, 2015).

Εικόνα 32 - L'île de Vido devenue "l'île des morts" (février 1916). Une recrue habillée avec les effets d'un prisonnier autrichien mort pendant la retraite d'Albanie, 23/04/1916, Ile de Vido. M.A.P./2008.

⁴²⁹ Η πράξη τους αυτή σήμαινε παραβίαση του Άρθρου 5 του Τμήματος 1 του Κεφαλαίου 2 της Συνθήκης της Χάγης 1907, όπου αναγράφει ότι οι Pow δεν πρέπει να στεγαστούν σε πόλεις, φρούρια, στρατόπεδα, όχι όμως πέρα από κάποια καθορισμένα όρια. Πληροφορίες από Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907.

6.1.2.5. Pow και Εργασία

Στον Α΄Π.Π. χιλιάδες Pow χρησιμοποιήθηκαν ως εργάτες, για να καλύψουν την απουσία της ανθρώπινης δύναμης των αντρών, που είχαν κινητοποιηθεί για να πολεμήσουν. Στις περισσότερες πολεμικές οικονομίες, έγινε αισθητή ήδη από το φθινόπωρο του 1914 η οξεία και συνεχώς αυξανόμενη έλλειψη εργατικού δυναμικού, κατάσταση που επιδεινώθηκε περαιτέρω με τη μετάβαση των κρατών στην παραγωγή εξοπλισμών. Την έλλειψη εργατικού δυναμικού οι χώρες προσπάθησαν να την καλύψουν με τη χρήση Pow, στρατιωτών (εκτός των αξιωματικών και των μη ικανών για εργασία) και εκτοπισμένων αμάχων πολιτών⁴³⁰, αλλά και την απασχόληση γυναικών και νέων εργαζόμενων⁴³¹.

Αν και οι συνθήκες της Χάγης του 1899 και του 1907 απαγόρευαν τη χρήση Pow σε καθήκοντα που συνδέονταν με στρατιωτικές επιχειρήσεις⁴³², όλες οι εμπόλεμες πλευρές τους χρησιμοποίησαν, εκμεταλλευόμενες τον όρο «προπαρασκευαστική εργασία» για να δικαιολογήσουν τη χρήση τους, όρος που παρερμηνεύτηκε πολύ εύκολα. Συνεπώς, όπως υποστηρίζει η Jones, εκτός από τα

⁴³⁰ Οι επιθεωρητές της I.C.R.C. το 1918 στην Ανατολική Μακεδονία, σύμφωνα με μαρτυρίες κατοίκων, ανακάλυψαν ότι ο «εισβολέας» (οι Βούλγαροι το 1916) είχε αναγκάσει τις γυναίκες, ακόμη και τα παιδιά, να εργαστούν σε εργασίες στα χαρακώματα, γιατί ήταν ο μόνος τρόπος για να πάρουν ψωμί που ήταν απαραίτητο για να ζήσουν (Comité International De La Croix-Rouge, 1919: 15). Με βάση αυτήν την πληροφορία, μπορεί να ειπωθεί ότι ο ντόπιος πληθυσμός κατά την περίοδο της Βουλγαρικής κατοχής, μετατράπηκε σε ένα είδος «εσωτερικού Pow» και κάποιοι είτε απελάθηκαν στη Βουλγαρία είτε παρέμειναν στις κατεχόμενες περιοχές και εξαναγκάστηκαν σε διάφορες μορφές καταναγκαστικής εργασίας για να ζήσουν. Για αυτούς, τους πολίτες, δεν υπήρχε καμία διεθνής απόφαση που να προβλέπει την αιχμαλωσία, μεταφορά και καταναγκαστική εργασία τους. Υπήρχαν μόνο μερικές ασαφείς εκθέσεις σχετικά με την ελεύθερη ή υποχρεωτική εργασία του άμαχου πληθυσμού, στις οποίες αναφερόταν ότι οι πληθυσμοί των κατεχομένων εδαφών θα μπορούσαν να υποχρεωθούν να παρέχουν εργασία για τις δυνάμεις κατοχής τους σε περιορισμένο όμως βαθμό. Επιπλέον, η στρατιωτική κουλτούρα, όπως των γερμανικών ενόπλων δυνάμεων, επηρεάστηκε έντονα από την ιδέα της *Kriegsnotwendigkeit*, «ανάγκης του πολέμου» η οποία οδήγησε την στρατιωτική διοίκηση να επικρίνει κάθε πολεμικό περιορισμό από τον Διεθνή νόμο. Η στρατιωτική κουλτούρα και η αδύναμη νομική προστασία επιβάρυναν πολύ τους πληθυσμούς των κατεχομένων εδαφών στον Α΄Π.Π. Πληροφορίες από το Thiel, J., & Westerhoff, C. (2014). *Forced Labour*. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin και Audoin-Rouzeau, S. & Becker, A. (2002). *14-18. Understanding the Great War*, Temeron, C. (trans.), New York: Hill and Wang, p. 72.

⁴³¹ Στην Γερμανία υπήρξε η καθιέρωση υποχρεωτικής πατριωτικής εργασίας, υποχρεώνοντας ανέργους Γερμανούς ενήλικους να αναλάβουν εργασίες υπέρ της πολεμικής οικονομίας το φθινόπωρο του 1916. Από το Thiel, J., & Westerhoff, C. (2014). *ό.π.*

⁴³² Το Κεφάλαιο 2, άρθρο 6 της Συνθήκης της Χάγης για την εργασία αναφέρει: «*Το κράτος μπορεί να χρησιμοποιήσει την εργασία των αιχμαλώτων πολέμου, σύμφωνα με το βαθμό και την ικανότητά τους. Οι αξιωματικοί εξαιρούνται. Τα καθήκοντα δεν πρέπει να είναι υπερβολικά και δεν πρέπει να έχουν καμία σχέση με τις στρατιωτικές επιχειρήσεις. Οι αιχμάλωτοι επιτρέπεται να εργαστούν για τη δημόσια υπηρεσία, για ιδιώτες είτε για δικό τους λογαριασμό. Οι εργασίες που γίνονται για το κράτος θα πληρώνονται με βάση τις αμοιβές που ισχύουν για την εργασία του ίδιου είδους που γίνεται από τους στρατιώτες του εθνικού στρατού, ή, εάν δεν υπάρχουν σε ισχύ, σε ποσοστό σύμφωνα με την εκτελεσθείσα εργασία. Όταν η εργασία είναι για άλλους κλάδους της δημόσιας υπηρεσίας ή για τους ιδιώτες, οι όροι της αμοιβής διακανονίζονται σε συμφωνία με τις στρατιωτικές αρχές. Οι μισθοί των αιχμαλώτων θα πηγαίνουν προς βελτίωση της θέσης τους και η ισορροπία θα τους καταβληθεί με την απελευθέρωση τους, μετά την αφαίρεση του κόστους της συντήρησής τους».* Από το Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907.

τρία μεγάλα κράτη και τα μικρά, παραβιάζοντας τη συνθήκη της Χάγης του 1907, χρησιμοποίησαν Pow για εργασία υπέρ της πολεμικής προσπάθειας τους (Jones, 2013: 6). Για παράδειγμα οι Γάλλοι χρησιμοποίησαν Pow, ακόμη και για να σκάψουν χαρακώματα, ενώ οι Γερμανοί τους χρησιμοποίησαν ως στόχους σε στρατόπεδα για την αποτροπή βομβαρδισμών. Η παροχή εργασίας τους γινόταν για μια παράλογη πληρωμή, από την οποία τους δινόταν ένα ποσό συμβολικής αξίας σε άχρηστα "κουπόνια", παρά σε πραγματικό νόμισμα, μη αντικατοπτρίζοντας την αξία της εργασίας που κατέβαλαν (Ferguson, 2006).

Οι Pow ήταν σημαντική πηγή φτηνού εργατικού δυναμικού και από ένα σημείο και μετά η εργασία τους έχει γίνει απαραίτητη (Guillot, 2012). Για παράδειγμα το 1918 οι Γερμανοί αντιπροσώπευαν το 44% των εργατών της βρετανικής εκστρατευτικής δύναμης (Ferguson, 2006), ενώ στο Μακεδονικό Μέτωπο, το 1919 σε επιθεώρηση των στρατοπέδων των Pow από την I.C.R.C., οι επιθεωρητές έκπληκτοι διαπίστωσαν ότι η γαλλική εργασία αντικαταστάθηκε από την εργασία των Pow (Comité International De La Croix-Rouge, 1920).

Το 1915 εισήχθη από τις εμπόλεμες χώρες η καταναγκαστική εργασία Pow, δημιουργώντας δύο κατηγορίες εργατών: αυτούς που εργάζονταν στις πρώτες γραμμές και σε πολεμικές ζώνες⁴³³ και αυτούς που εργάζονταν στο εσωτερικό όπου οι συνθήκες ήταν πολύ καλύτερες.

Στη Ρωσία Pow χρησιμοποιήθηκαν σε αγροτικές περιοχές, στη βιομηχανία και στον δημόσιο τομέα, με τους μίσους το 1917 να χρησιμοποιούνται στα δυτικά αποτελώντας το 20 - 25% του ρωσικού εργατικού δυναμικού (πολλοί Pow προτίμησαν να εργαστούν για να γλυτώσουν από τις συνθήκες τις Σιβηρίας)(Nachtigal & Radauer, 2014). Για τη χρήση της εργασία Pow στην Ιταλία, απόφαση πάρθηκε την άνοιξη του 1916, 12 μήνες μετά την έναρξη του πολέμου, όπου χρησιμοποιήθηκαν σε αγροτικές και βιομηχανικές εργασίες ιδιωτικών και δημόσιων φορέων (Gorgolini, 2015).

Στην Αυστροουγγαρία η χρήση Pow για εργασία ήταν επιβεβλημένη και οικονομικά αναγκαία, ήδη από το 1914, αν και οι πρώτοι Pow που εργάστηκαν ήταν το 1915 (120.000 εργάτες με μόνο το 30% του συνόλου αυτών να στεγάζεται στα στρατόπεδα). Το 1916 ο αριθμός των εργαζόμενων Pow ξεπέρασε το ένα εκατομμύριο. Το 1917 με τη δημιουργία του «Armee im Felde» και την ανάθεση Pow για στρατιωτικούς σκοπούς πίσω από ή στις πρώτες γραμμές, υπήρξε από την Αυστροουγγαρία παραβίαση άρθρου 6 της Συνθήκης της Χάγης (Moritz & Walleczek-Fritz, 2014).

Στην Αγγλία Pow χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά ως εργάτες το 1916, για την παραγωγή ψωμιού, για την επιδιόρθωση ρούχων και παπουτσιών. Ως το τέλος του ίδιου έτους κανείς δεν μπορούσε να εργαστεί σε αγροκτήματα εξαιτίας της γερμανοφοβίας. Από τις αρχές του 1917 επετράπη η χρησιμοποίησή τους εκτός των

⁴³³ Παραβίαση του άρθρου 6 της Συνθήκης της Χάγης του 1899 και της αναθεωρημένης του 1907, όπου αναγράφει ξεκάθαρα ότι οι Pow δεν πρέπει να αναλαμβάνουν εργασίες που αφορούν στρατιωτικές επιχειρήσεις.

στρατοπέδων, αλλά με περιορισμούς και κανόνες. Γενικά, οι Pow δεν μπορούσαν να δουλέψουν μαζί με βρετανούς πολίτες ή πολίτες άλλων συμμαχικών δυνάμεων και δεν μπορούσαν να κάνουν αίτηση για αναζήτηση εργασίας μέχρι οι τοπικές εργατικές δυνάμεις να εξαλειφθούν. Συγκεντρωτικά από 3.832 Pow που δούλευαν το 1916, το 1917 ο αριθμός τους έφθασε τις 7.029, το Δεκέμβριο του 1917 τις 27.760, ενώ το Δεκέμβριο του 1918 τις 66.853 (1.356 ήταν πολίτες), αποτελώντας το 60,5% του συνολικού αριθμού εργαζομένων της Βρετανίας (Panikos, 2014). Στην Αγγλία οι Pow που εργάζονταν έπαιρναν μεγαλύτερες μερίδες φαγητού, φθάνοντας τις 3.300 (όσοι δεν εργάζονταν είχαν 2000 θερμίδες την ημέρα), όταν στην Γερμανία με το ζόρι έφθαναν τις 1000 θερμίδες.

Στη Γαλλία, από την αρχή του πολέμου, Pow χρησιμοποιήθηκαν για δημόσια έργα, σε στρατιωτικές θέσεις για τη φόρτωση πολεμικού υλικού σε πλοία, στην κατασκευή δρόμων και σιδηροδρομικών γραμμών, σε αγροτικές αναθέσεις και σε ορυχεία. Τον Ιούνιο του 1915 η Γαλλία με τη Γερμανία ισχυρίστηκαν ότι καθεμιά χρησιμοποιούσε τους Pow για πολεμική εργασία. Οι Γάλλοι απέστειλαν διαμαρτυρία στις 31 Αυγούστου του 1915, στο οποίο η Γερμανία δεν απάντησε. Τον Οκτώβριο του 1915 η Γαλλία ανακοίνωσε την αποχώρηση της από κάθε είδους διεθνείς υποχρεώσεις χρήσης των Pow για εργασία και το 1916 ξεκίνησε τη χρήση Γερμανών Pow σε μόνιμες θέσεις καταναγκαστικής εργασίας που δούλευαν απευθείας για το γαλλικό στρατό στο μέτωπο και σε πολεμικές περιοχές ακόμα και κοντά στην πρώτη γραμμή. Τον Ιανουάριο του 1917 22.915 Γερμανοί Pow δούλευαν σε τέτοιες θέσεις, αν και κάποιοι ιστορικοί ισχυρίζονται ότι αυτό το έκανε η Γαλλία ήδη από το 1915. Τον Ιούλιο του 1916, 50% των Γερμανών Pow δούλευαν για τη Γαλλία. Η Γαλλία παραβίασε με το άρθρο 6 της συνθήκης της Χάγης, ερμηνεύοντας, σύμφωνα με την Jones, την απαγόρευση χρήσης Pow για στρατιωτικούς λόγους χαλαρά: τους απαγόρευσε να χειρίζονται άμεσα τα πολεμοφόδια (Jones, 2015).

Το Βέλγιο λόγω της κατάκτησης σχεδόν όλης της επικράτειας του από τους Γερμανούς, από την αρχή του πολέμου προχώρησε σε συμφωνία με τη Γαλλία, παραχωρώντας της όλους τους Pow που κατείχε. Το 1917 η Γαλλία είχε 51 αξιωματικούς και 2.225 στρατιώτες Γερμανούς που αιχμαλωτίστηκαν από το Βέλγιο. Το 1918 το Βέλγιο ζήτησε από την Γαλλία την χρήση των Pow αυτών, για καταναγκαστική εργασία, επαναπατρίζονται ως το τέλος του 1919 (Jones, 2015).

Η Γερμανία από την αρχή του πολέμου έσπευσε να δημιουργήσει εταιρείες καταναγκαστικής εργασίας Pow στις εμπρός περιοχές της ενδοχώρας (Etappen), στα κατακτημένα εδάφη της Γαλλίας, του Βελγίου και της Ρωσίας (Jones, 2014). Οι πρώτες εταιρίες δημιουργήθηκαν το 1915, αποτελούμενες από Ρώσους Pow που στάλθηκαν δυτικά. Το 1916 στο Δυτικό Μέτωπο σε εταιρείες δούλευαν 250.000 Pow, οι οποίοι συχνά κακομεταχειρίζονταν και δούλευαν κάτω από άσχημες συνθήκες σε σχέση με αυτούς που δούλευαν στο εσωτερικό της Γερμανίας. Το 1918, οι συνθήκες διαβίωσης τους χειροτέρεψαν λόγω του περιορισμού του φαγητού και των προμηθειών και του μεγάλου αριθμού Pow που ο στρατηγός Λούντεντορφ αιχμαλώτισε τις πρώτες ημέρες της επίθεσης (70.000 βρετανούς), στους οποίους έγινε χρήση βίας και δεν είχαν πρόσβαση σε δέματα φαγητού (Jones & Hinz, 2014). Για

τους Pow που έστειλαν οι Γερμανοί να εργαστούν στις πρώτες γραμμές στο Ανατολικό Μέτωπο δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες.

Ως προς τα στρατόπεδα Pow στο εσωτερικό της Γερμανίας, υπήρξε μια μετάβαση από τα πρόχειρα στρατόπεδα των ετών 1914-15 που βρίσκονταν κοντά ή σε ήδη στρατιωτικούς κοιτώνες και αστικά κέντρα, σε ένα εξελιγμένο σύστημα μεγάλων στρατοπέδων βιομηχανικής κλίμακας (Stammlager) μέχρι το 1916, το οποίο περιλάμβανε ένα περίπλοκο μικρότερο σύστημα, θυγατρικών μονάδων εργασίας (Arbeitskommandos), επιτρέποντας την εργασία των Pow (Jones & Hinz, 2014). Τον Αύγουστο του 1916, το 90% όλων των κρατουμένων στη Γερμανία απασχολούνταν έξω από το στρατόπεδο εργασίας τους.

Τα όρια μεταξύ εκούσιας και καταναγκαστικής εργασίας⁴³⁴ στη διάρκεια του Α΄Π.Π. ήταν συχνά θολά. Σε πολλές περιπτώσεις, ελεύθερη, εθελοντική και καταναγκαστική εργασία συνυπήρχαν ή συγχωνεύθηκαν. Επίσης, διαφορετική ήταν η «δομή» της καταναγκαστικής εργασίας των πολιτών έναντι των Pow, με τους δεύτερους να προστατεύονται από το διεθνές δίκαιο και τις Συνθήκες. Οι περισσότερες κατακτημένες περιοχές κατά τη διάρκεια του Α΄Π.Π. βρισκόταν στα χέρια των Κεντρικών Δυνάμεων, στις οποίες λόγω έλλειψης υλικών και ανθρώπινου δυναμικού η εκμετάλλευση του εργατικού δυναμικού σε κατεχόμενα εδάφη ήταν πολύ μεγαλύτερη, απ' ό,τι στους Συμμάχους που θα μπορούσαν, για παράδειγμα, να χρησιμοποιήσουν το ανθρώπινο δυναμικό από τις αποικίες τους. Όμως, η γερμανική πολιτική εργασίας στα κατεχόμενα εδάφη χαρακτηριζόταν όλο και περισσότερο από τον εξαναγκασμό και όχι από τον εθελοντισμό⁴³⁵. Τέλος, δεν είναι πάντοτε δυνατόν να γίνει σαφής διάκριση μεταξύ καταναγκαστικής εργασίας και της δουλείας, μια ακραία μορφή της ελεύθερης εργασίας (Thiel & Westerhoff, 2014).

Οι στρατηγοί στον Α΄Π.Π. υποστήριζαν ότι η χρήση καταναγκαστικής εργασίας ήταν ο μόνος τρόπος να καταπολεμηθεί η ανεργία και να εξασφαλιστεί η προσφορά τροφίμων στα κατεχόμενα εδάφη. Ο Λούντεντορφ θεωρούσε ότι ένας μελλοντικός «ολοκληρωτικός πόλεμος» πρέπει να συνεπάγεται μια πληρέστερη και πιο αδίστακτη μεγάλη κινητοποίηση του συνόλου του εργατικού δυναμικού. Η μη

⁴³⁴ Το 1930, η Διεθνής Οργάνωση Εργασίας όρισε την καταναγκαστική εργασία ως «κάθε είδους εργασία ή υπηρεσία που απαιτείται από ένα άτομο υπό την απειλή τιμωρίας και η οποία δεν τέθηκε ελεύθερα». Από το Thiel, J., & Westerhoff, C. (2014). ό.π..

⁴³⁵ Τέλη Αυγούστου του 1916, οι δύο Γερμανοί στρατάρχες, Λούντεντορφ και Χίντενμπουργκ, έχοντας την πεποίθηση ότι ο πόλεμος θα μπορούσε να κερδηθεί μόνο μέσα από μια έντονη συγκέντρωση δυνάμεων, ψήφισαν το *Hilfsdienstgesetz*, «νόμος περί βοηθητικής υπηρεσίας», με βάση του οποίου στα κατεχόμενα εδάφη, οι εργαζόμενοι έπρεπε να υποχρεωθούν να εξυπηρετήσουν τη γερμανική πολεμική οικονομία, αν δεν το έπρατταν εθελοντικά. Οι εργαζόμενοι ανατέθηκαν στα *Zivil-Arbeiter-Bataillone* (ZAB), «*Τα τάγματα των πολιτικών εργαζομένων*». Συνολικά, περίπου 62.000 εργαζόμενοι από το Βέλγιο και τη Βόρεια Γαλλία ανατέθηκαν στα ZAB. Στα κατεχόμενα εδάφη της Βαλτικής, που στη συνέχεια ονομάστηκε «Ober Ost», η προτεραιότητα της στρατιωτικής διοίκησης ήταν η εκμετάλλευση των εκτεταμένων γεωργικών και δασικών πόρων για τη γερμανική πολεμική προσπάθεια. Στο Ober Ost οι Εβραίοι υπερεκπροσωπούσαν στην καταναγκαστική εργασία. Ο Γερμανός-Εβραίος συγγραφέας Arnold Zweig, ο οποίος υπηρέτησε στη διοίκηση του Ober Ost, περιέγραψε τα ZAB ως «ένα είδος Σιβηρίας». Οι «βελγικές απελάσεις» μαζί με τον υποβρύχιο πόλεμο επηρέασαν αποφασιστικά τη στροφή της Αμερικανικής κοινής γνώμης για την είσοδο στον πόλεμο στην πλευρά της Αντάντ, ενώ χαρακτηρίστηκαν ως εγκλήματα πολέμου από την Συνθήκη Ειρήνης του Παρισιού. Από το Thiel, J., & Westerhoff, C. (2014). ό.π..

εκμετάλλευση των κατεχόμενων εδαφών, ιδίως στην Ανατολική Ευρώπη, ήταν κρίσιμη για την ήττα τους. Οι λαοί της Ανατολικής Ευρώπης έπρεπε να χρησιμοποιηθούν αδυσώπητα, κάτι που ήταν δυνατό, επειδή η διεθνής κοινή γνώμη ενδιαφερόταν πολύ περισσότερο για τα γεγονότα της Δυτικής Ευρώπης. Στη δίκη του το 1924, ο Αδόλφος Χίτλερ δήλωσε ότι είχε διαβάσει με ενθουσιασμό το *Kriegführung und Politik* (πόλεμος και πολιτική) του Λούντεντορφ. Μετά το 1933, και ακόμη περισσότερο μετά το 1939, οι απόψεις του Λούντεντορφ για κινητοποίηση⁴³⁶ όλων των πόρων για πόλεμο νομιμοποιήθηκαν από το Γ Ράιχ, αν και με κάποιες τροποποιήσεις (Thiel, & Westerhoff, 2014).

Σε σχέση με τον αριθμό των επιθεωρήσεων των στρατοπέδων Pow, ο αριθμός επιθεωρήσεων των εργασιακών χώρων ή μονάδων εργασίας που βρίσκονταν μακριά από τους κύριους καταυλισμούς είναι μικρός (Jones & Hinz, 2014). Στη Θεσσαλονίκη, για παράδειγμα, το 1920 από την I.C.R.C. ελέγχθηκαν μόνο δύο εργασιακοί χώροι, το *Dépôt du ministère de La Guerre à Salonique*⁴³⁷ (Τόπος φυλακίσεως του Υπουργείου Πολέμου στη Θεσσαλονίκη) και το *Port de Salonique*⁴³⁸ (λιμάνι Θεσσαλονίκης).

Από τη βάση δεδομένων της M.A.P. για το Μακεδονικό Μέτωπο, εντοπίζονται 35 φωτογραφίες στις οποίες Pow που κατείχαν οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ «εργάζονται»⁴³⁹. Ειδικότερα, στο Μακεδονικό Μέτωπο οι Pow χωρίζονταν σε ομάδες εργασίας, για λογαριασμό της κυβέρνησης ή του στρατού και εργάζονταν σε διάφορα πόστα και περιοχές: στη δημιουργία δρόμων στις επαρχίες (δρόμων Φλώρινας – Μαρίνας – Αμυνταίου, **εικόνες 34, 35**)(Βλασίδης, 2015), στο γκρέμισμα υπόστεγων, σε αποθήκες του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού, στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης για φόρτωμα – ξεφόρτωμα πολεμικού εξοπλισμού και τροφίμων από τα πλοία, στην ιατρική αποθήκη στην Καλαμαριά, στη διακίνηση τροφίμων, στη φροντίδα των αλόγων, σε αγροκτήματα για συγκομιδή, σε ορυχεία, στον καθορισμό των βαγονιών τρένου, στην κατασκευή οχυρωματικών έργων, στην κατασκευή

⁴³⁶ Αρχικά, εφαρμόστηκε η συνολική κινητοποίηση του γερμανικού πληθυσμού και όχι των κατεκτημένων περιοχών. Ενώ οι Γερμανοί χρησιμοποιήθηκαν ως εργατικό δυναμικό μέχρι το 1939, η πρόσληψη και η απασχόληση εργαζομένων κατεκτημένων περιοχών δεν είχε ακόμη γίνει με εξαναγκασμό. Ακόμα και μετά το ξέσπασμα του Β'Π.Π., δεν υπήρξε συζήτηση για τη συστηματική χρήση αναγκαστικής εργασίας από το εξωτερικό. Οι γερμανικές αρχές απλά διεξήγαγαν πιο εστιασμένη και αποτελεσματικότερη πρόσληψη εργατικού δυναμικού στην Πολωνία. Στην κατεχόμενη Δυτική Ευρώπη, ειδικά στο Βέλγιο, εφαρμόστηκε και πάλι ένα καταναγκαστικό σύστημα εργασίας μεταξύ των ετών 1940 και 1944. Παρά τις αρνητικές εμπειρίες του Α'Π.Π., η γερμανική εργασία πολιτών κατέστη ριζοσπαστική κατά τη διάρκεια του πολέμου, ακολουθώντας το ίδιο μοτίβο της ελεύθερης και καταναγκαστικής εργασίας του Α'Π.Π.. Ωστόσο, πλέον το σύστημα εργασίας στη Δυτική Ευρώπη ήταν λιγότερο βίβανσο και εντατικό από αυτό της Ανατολικής Ευρώπης, όπου υπήρξε πλήρης εκμετάλλευση των Εβραίων. Το ολοκαύτωμα των Εβραίων στον Β'Π.Π. μετέβαλε την θεμελιώδη δομή της γερμανικής εργατικής πολιτικής και αποτέλεσε την τεράστια ρήξη με τον Α'Π.Π. όπου αν και οι Εβραίοι χρησιμοποιήθηκαν για εργασία δεν «δολοφονήθηκαν» συστηματικά. Από το Thiel, J., & Westerhoff, C. (2014). *ό.π.*

⁴³⁷ 50 Βούλγαροι Pow από το Σέρβικο στρατόπεδο του Ζέϊτενλικ απασχολούνταν στην σερβική αποβάθρα του λιμανιού της Θεσσαλονίκης, στην τοποθέτηση εξοπλισμού και τροφίμων.

⁴³⁸ 31 Pow Γερμανοί από το Σέρβικο στρατόπεδο του Ζέϊτενλικ εργάζονταν σε φαρμακευτική αποθήκη του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης.

⁴³⁹ Σύμφωνα με τον Βλασίδη, οι μόνοι που δεν εργάζονταν ήταν αυτοί που στάλθηκαν στα νησιά, οι αξιωματικοί και οι τραυματίες. Βλασίδης, Β. (2015). *ό.π.*

σιδηροδρομικών γραμμών (όπως της σιδηροδρομικής γραμμής Βεύη – Αμυνταίου και Σκύδρας – Αριδαίας, **εικόνα 33**) (Βλασίδης, 2015).

Εικόνα 33- La ligne de chemin de fer dans la plaine de Florina (décembre 1916). Prisonniers allemands et bulgares travaillant à la construction de la gare, 12/12/1916, Sakulevo/Marina (Η σιδηροδρομική γραμμή στην πεδιάδα της Φλώρινας (Δεκέμβριος 1916). Γερμανοί και Βούλγαροι Pow που εργάζονται για την κατασκευή του σταθμού, 12/12/1916, Μαρίνα Φλώρινας). M.A.P./2008.

Ένας Γερμανός Pow του Ζέϊτενλικ, ο Heinrich Muller, ήταν μάγεις για τους Σέρβους αξιωματούχους στη Θεσσαλονίκη. Pow απασχολήθηκαν στην κατασκευή του δικτύου διοχέτευσης νερού για την πόλη της Θεσσαλονίκης από τις πηγές στο βουνό Χορτιάτη. Το έργο σχεδιάστηκε από Γάλλους μηχανικούς κι εκτελέστηκε, σύμφωνα με πληροφορίες, από Σέρβους στρατιώτες ή Βούλγαρους Pow (Ρουμελιώτης, 2013). Σε κάποια στρατόπεδα, εξαιτίας της έλλειψης χρήσιμου έργου, οι ομάδες των εργαζομένων εναλλάσσονταν, δηλαδή εργάζονταν με τη σειρά. Υπήρξε και το φαινόμενο όπως το Camp Français de Samli (Γαλλικό στρατόπεδο στο Σαμλή), το οποίο αν και δεν ήταν στρατόπεδο εργασίας και οι άνδρες να μην πληρώνονται, να λειτουργεί ως εργασίας με ύπαρξη ομάδων εργασίας.

Από λίστα με τις κύριες γαλλικές υπηρεσίες εργοδοτών: 1) Tekeli/Τεκελή/Σίνδος (αποθήκη με άρρωστα άλογα), αριθμός Pow 400 Βούλγαροι, 2) Vatiluk/Βάτιλακ/ Βαθύλακκος (Αγροτική υπηρεσία), αριθμός Pow 440 Βούλγαροι, 3) Florina/Φλώρινα Σταθμός (δουλειές), αριθμός Pow 140 Βούλγαροι, 4) Vertekor/Βερτικοπ/Σκύδρα (πυροβολικό πάρκο, Λαζαρέτο), αριθμός Pow 250 Βούλγαροι, 5) Sedes/Σέδες/Θέρμη (κέντρο εκπαίδευσης), αριθμός Pow 150

Βούλγαροι, 6) Monastír/Μοναστήρι/Μπίτολα (πυροβολικό και μηχανικοί), αριθμός Pow 100 Βούλγαροι (Comité International De La Croix-Rouge, 1920: 51).

Εικόνα 34- Dans le secteur de Florina (octobre 1916). Prisonniers bulgares réparant les routes, 31/10/1916, Neokazi /Neokhorakion (Στον τομέα της Φλώρινας, Οκτώβριος 1916. Pow Βούλγαροι επιδιορθώνουν τον δρόμο, Νεοχωράκι). Μ.Α.Ρ./2008.

Από λίστα του Camp Italien de Zeitenlik (Ιταλικό στρατόπεδο στο Ζέϊτενλικ) ως προς την ανάθεση εργασίας Pow: 200 Pow απασχολούνται στην εκφόρτωση τρένων και πλοίων, οι άλλοι εργάζονται, 1) σε νοσοκομείο με απόσπαση, 2) στο Στρατόπεδο Αεροπορίας (Dudular/Ντούντουλαρ/Διαβατά), 3) σε υγειονομική αποθήκη, 4) στο Monastír/Μοναστήρι/Μπίτολα, 5) σε μηχανολογική αποθήκη της Θεσσαλονίκης, 6) στην Κτηνιατρική Υπηρεσία, 7) σε αποθήκη με ζωοτροφές, 8) σε αποθήκες ανεφοδιασμού, 9) σε χώρο στάθμευσης, σε αποθήκη πυροβολικού, 10) στην 6^η μηχανική (Decauville/ Ντεκοβίλ)⁴⁴⁰, 11) σε γραφείο στο Λιμάνι της Θεσσαλονίκης, 12) σε πλυντήρια ρούχων (Comité International De La Croix-Rouge, 1920: 55).

Οι ώρες εργασίας των Pow διέφεραν και εξαρτιόταν από την πολιτική του στρατοπέδου, το είδος της ανάθεσης της εργασίας και τον εργασιακό χώρο. Συνήθως ήταν από τις οκτώ το πρωί μέχρι της 12.00 το μεσημέρι και 14:00 το μεσημέρι με 17.00 ή 18.00 το απόγευμα, συνολικά 7 με 8 ώρες την ημέρα. Σε πολλές περιπτώσεις, οι ώρες εργασίας δεν συμφωνούσαν με το χρονοδιάγραμμα, ειδικά στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης οι ώρες εξαρτώνται από την κίνηση των πλωτών μεταφορών. Υπήρχαν ημέρες έντονης εργασίας και περίοδοι ανάπαυσης. Σε κάποια στρατόπεδα οι ώρες

⁴⁴⁰ Το «τρενάκι της Καρατζόβας» ή Ντεκοβίλ (Decauville).

εργασίας ήταν ίδιες με των στρατιωτών, πολιτική που εφαρμόζαν οι Άγγλοι. Σε κάποια στρατόπεδα οι Pow δεν δούλευαν την Κυριακή ή το Σάββατο το απόγευμα (όπως στο Camp grec du Vieux Phalère – Ελληνικό στρατόπεδο στο Παλαιό Φάληρο), ενώ σε άλλα δούλευαν (Camp serbe de Mikra – Σέρβικο στρατόπεδο της Μίκρας).

Εικόνα 35- Dans le secteur de Florina (octobre 1916). Prisonniers bulgares nettoyant les routes, 31/10/1916, Neokazi /Neokhorakion (Στον τομέα της Φλώρινας, Οκτώβριος 1916. Pow Βούλγαροι καθαρίζουν τον δρόμο). M.A.P./2008.

Μη εργαζόμενοι απασχολούνταν με τις δουλειές του στρατοπέδου. Οι Pow ήταν οι ίδιοι υπεύθυνοι για τις εργασίες του στρατοπέδου που αφορούσαν την κάλυψη δικών τους αναγκών, όπως η εργασία στην κουζίνα, στο πλύσιμο των ρούχων και επισκευές ρούχων και παπουτσιών. και στα ρούχα και παπούτσια τους. Έτσι, κάποιοι εργάζονταν ως ράφτες, υποδηματοποιοί, κομμωτές, ξυλουργοί. Σε πολλές περιπτώσεις όμως, οι Pow έδειχνα απροθυμία να εργαστούν, για να βελτιώσουν τις συνθήκες διαβίωσης τους. Υπήρξαν και περιπτώσεις καταγγελίας, όπως των Βούλγαρων γιατρών, για απασχόληση Pow, όπως των αχθοφόρων, σε εργασίες εκσκαφής στο στρατόπεδο. Σε πολλές περιπτώσεις, σπάνιες, η απροθυμία εργασίας τιμωρούνταν. Αλλά, γενικά, οι Pow ήταν υπάκουοι με βάση την ισχυρή αίσθηση της νόμιμης επιδίωξης ότι θα πάνε σύντομα σπίτια τους (Comité International De La Croix-Rouge, 1919).

Οι Αμοιβές που λάμβαναν οι Pow επίσης διέφεραν ανάλογο το στρατόπεδο και την ανάθεση της εργασίας. Πληρώνονται την ημέρα 1 και ½ ή 2 δραχμές και λίγο περισσότερο. Οι ειδικοί, όπως ξυλουργοί, ελαιοχρωματιστές, σιδεράδες, λάμβαναν 1 δραχμή ανά ώρα. Σε άλλες θέσεις ο μισθός ήταν 10 λεπτά ανά ώρα και ήταν επιβάρυνση των εργοδοτών. Οι εργαζόμενοι σε φάρμες λάμβαναν 3/4 ανά ώρα.

Στο Camp Italien de Zeitenlik (Ιταλικό στρατόπεδο στο Ζέϊτενλικ οι πληρωμές αναλυτικά ήταν: Η αμοιβή ήταν 0,05 δραχμές ανά ώρα εργασίας εκτός από το υπόλοιπο, που κατανεμόταν ως εξής: ο συνταγματάρχης σε Δρχ. 583.35 ανά μήνα, ο αντισυνταγματάρχης 441,66, ο Λοχαγός 300.00, ο Υπολοχαγός 183,33, ο Ανθυπολοχαγός 150.00, ο Δόκιμος αξιωματικός 100.00, ο Υπαξιωματικός 50, ο Δεκανέας 30 και οι Στρατιώτες 15. (Comité International De La Croix-Rouge, 1920: 55). Οι αξιωματικοί αν και δεν εργάζονταν, λάμβαναν 5 φράγκα ανά ημέρα σύμφωνα με την συνθήκη της Χάγης, από τα οποία πληρώνονταν το μισό (το υπόλοιπο μετά τον επαναπατρισμό). Μεγάλο μέρος των αμοιβών τους οι Pow το κατέβαλαν για την αγορά λαχανικών και άλλων προϊόντων (ξύλα για μαγείρεμα και εργασίες).

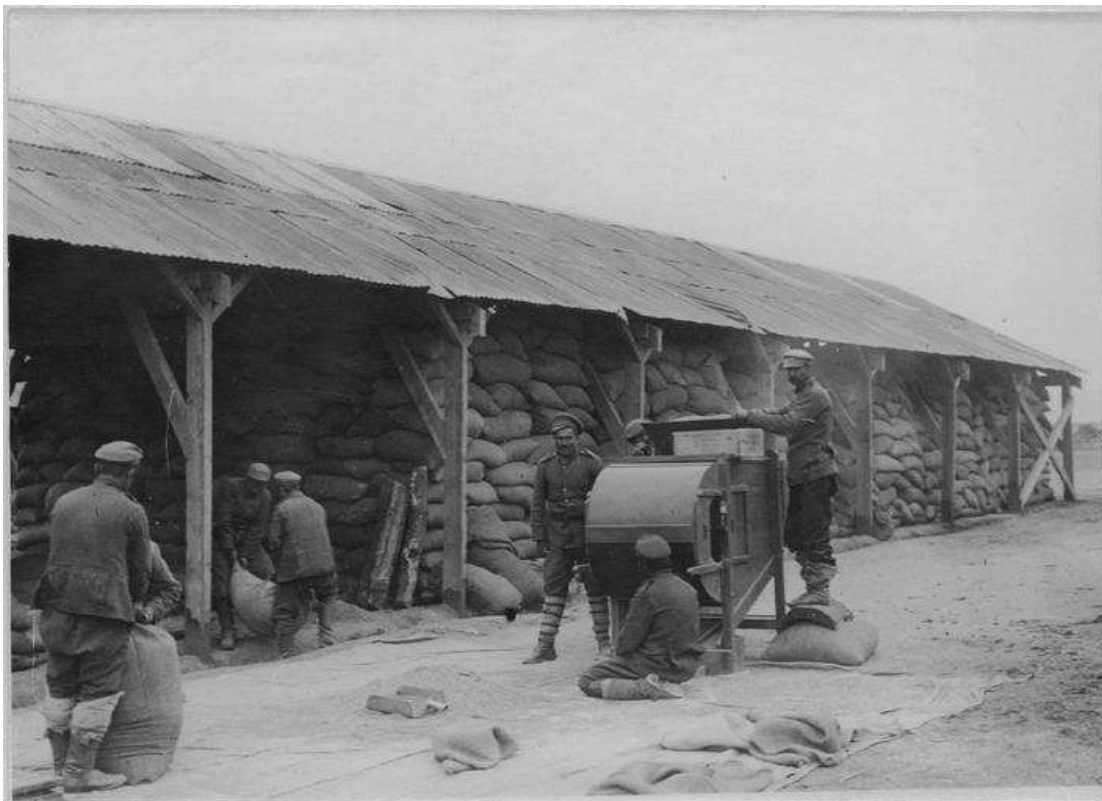

Εικόνα 36- Inauguration de la ligne du chemin de fer de Salonique à Mikra (29 mars 1917). Prisonniers bulgares travaillant au ravitaillement, 1917.03.29, Salonique (Εγκαίνια της σιδηροδρομικής γραμμής από τη Θεσσαλονίκη στη Μίκρα (29 Μαρτίου 1917). Βούλγαροι φυλακισμένοι που εργάζονται στις προμήθειες, 29/03/1917, Θεσσαλονίκη). Μ.Α.Ρ./2008.

Σύμφωνα με τον Βλασίδη, οι Pow στην αρχή της αιχμαλωσίας τους φορούσαν τις στολές τους. Σταδιακά, αυτές αντικαταστάθηκαν από στολές του στρατού στον οποίο υπάγονταν (Βλασίδης, 2015) και έφεραν σε κάποιο σημείο αυτής τα διακριτικά p.g. (Prisonnier de Guerre) (Comité International De La Croix-Rouge, 1920). Τέλος, σύμφωνα με την έκθεση του 1920, ο επιθεωρητής υποστηρίζει ότι οι άντρες που εργάζονται είναι πιο ευτυχισμένοι, γιατί πληρώνονται και αρρωσταίνουν λιγότερο και η μόνη παρατήρηση – πρόταση προς συμμόρφωση είναι όσοι εργάζονται να ξεκουράζονται λίγες ώρες το μεσημέρι, ειδικά όταν η θερμοκρασία είναι υψηλή.

Εικόνα 37 - Camp des prisonniers bulgares. Prisonniers bulgares au travail, 1916.10, Μίκρα (Στρατόπεδο Βούλγαρων Ροω. Βούλγαροι Ροω εν ώρα εργασίας, 10/1916, Μίκρα). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 38 - Camp des prisonniers bulgares. Prisonniers concassant du grain, 1916.10.03, Μίκρα (Στρατόπεδο Βούλγαρων Ροω. Ροω συνθλίβουν σιτηρά, 10/1916, Μίκρα). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 39 - Camp de prisonniers bulgares (septembre 1916). Prisonniers bulgares déchargeant un camion, 1916.09, Míkra (Στρατόπεδο Βούλγαρων Ρow, Σεπτέμβριος 1916. Ρow Βούλγαροι ξεφορτώνουν ένα φορτηγό, 09/1916, Μίκρα). Μ.Α.Ρ./2008.

6.1.2.6. Pow internées⁴⁴¹

Ήδη με την άφιξη τους ο γαλλικός και ο βρετανικός στρατός εγκατέστησαν στο Μακεδονικό Μέτωπο, υπηρεσίες πληροφοριών με στόχο να εντοπιστούν, κυρίως κάτοικοι της μακεδονικής υπαίθρου, Έλληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι, οπαδοί της ουδετερότητας, βουλγαρόφιλοι και αντιβενιζελικοί, όσοι δηλαδή θεωρούνταν εχθροί της Αντάντ και του Βενιζέλου. Η σύλληψη τους γινόταν με την κατηγορία της εχθρικής στάσης ή της κατασκοπίας.

Το Δεκέμβριο του 1915 μετά από αεροπορικές επιθέσεις γερμανικών αεροπλάνων, σκοτώθηκαν στο στρατόπεδο του Λεμπέτ 16 Αγγλογάλλοι, οδηγώντας το Στρατηγό Σαράιγ στη σύλληψη των προξένων της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Τουρκίας και της Βουλγαρίας και την απέλαση αυτών. «*Το τυχερό πραξικόπημα του στρατηγού Σαράιγ στα προξενεία της ελληνοαμερικανικής Θεσσαλονίκης*», θα αναφέρει η Le Miroir στις 23-1-1916 (εικόνα 40). Για την ενέργεια του αυτή, όπως αναφέρει ο Λαζαρίδης, ο στρατηγός επικαλέστηκε στρατιωτικούς λόγους (Λαζαρίδης, 2016).

⁴⁴¹ Είναι η περίπτωση Ελλήνων που αιχμαλωτίστηκαν και εξορίστηκαν από τις δυνάμεις τις Αντάντ. οι λεγόμενοι εσωτερικοί Ρow ή οι εκτοπισμένοι Ρow, που αιχμαλωτίστηκαν για πολιτικούς ή στρατιωτικούς λόγους.

Εικόνα 40 - Le Miroir, 23-1-1916, «L'heureux coup de filet du général Sarrail dans les consulats ennemis de Salonique». Πηγή: Gallica.

Ανάμεσα στους συλληφθέντες ήταν και ένας διευθυντής εφημερίδας⁴⁴²(της Νουβώ Σιέκλ Κοκ, στο προξενείο της Αυστρίας) και ένας δημοσιογράφος βουλγαρικής εφημερίδας (στο προξενείο της Βουλγαρίας) (Κανδυλάκης, 2015). Η Tynaire Marcelle αναφέρει ότι οι απελάσεις των προξένων έγιναν για λόγους κατασκοπείας: «Οι πρόξενοι του εχθρού απελάθηκαν και η κατασκοπεία είναι λιγότερο αποκάλυπτη, αν και παραμένει αποτελεσματική» (Tynaire, 2008: 53). Συνολικά συνελήφθησαν 20 Αυστριακοί, 5 Γερμανοί, 12 Βούλγαροι και 17 τούρκοι διπλωμάτες, που φωτογραφήθηκαν για λόγους προπαγάνδας από το φωτογράφο Boudet (Γιαννικοπούλου, 2007). Στο αρχείο της βάσης δεδομένων της M.A.P. δυστυχώς δεν εντοπίζεται καμία φωτογραφία σχετική με τους συλληφθέντες αυτούς.

⁴⁴² «Το Γαλλικό Στρατηγείο στις αρχές του 1916 είχε το δικαίωμα της επέμβασης στον Τύπο, με την αφαίρεση λέξεων, παραγράφων ή ολόκληρων κυρίων άρθρων και κειμένων, την οριστική ή μερική παύση της έκδοσης εφημερίδων, την αναβολή δημοσίευσης κειμένου και την απέλαση δημοσιογράφων». Από το Κανδυλάκης, Μ. (2015). *Ο τύπος της Θεσσαλονίκης στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 43.

Εικόνα 41 – Στο κείμενο που συνοδεύει την εικόνα αναφέρεται: «Σύλληψη Βουλγάρων υπόπτων για κατασκοπεία. Ο αριθμός κατασκόπων είναι μεγάλος στο Μακεδονικό Μέτωπο, με τον στρατηγό Σαράιγ να έχει την υποχρέωση να τους πατάξει», (Le Miroir, 22-4-1917). Πηγή: Gallica.

Οι συλλήψεις υπόπτων για κατασκοπεία δεν σταμάτησαν ποτέ (εικόνα 41), στη πόλη «φωλιά των κατασκόπων», επειδή ο αριθμός των κατασκόπων ήταν μεγάλος στο Μακεδονικό Μέτωπο, με τον στρατηγό Σαράιγ σύμφωνα με το κείμενο της *Le Miroir* στις 22/04/1917 να έχει την υποχρέωση να τους πατάξει. Ο Richard Davis στο αυτοβιογραφικό βιβλίο του *With the French in France and Salonika* (1916)⁴⁴³, αναφέρει ότι: «Στη Θεσσαλονίκη, η προβλήτα του λιμανιού είναι ελεύθερη σε όλους, σαν να πρόκειται για κάνα παγκάκι σε κάποιο πάρκο, ενώ από την προκυμαία ο κάθε κατάσκοπος – Γερμανός, Βούλγαρος, Τούρκος ή Αυστριακός – μπορεί να παρακολουθεί ανενόχλητος την κίνηση στο λιμάνι. Θα ήταν σαν να πρόσβαλλες τη νοημοσύνη τους αν υπέθετες ότι οι κατάσκοποι θα άφηναν να πάει χαμένη μια τέτοια ευκαιρία. Συνέρρεαν σε σμήνη. Παρατάσσονταν σύσσωμοι στην προκυμαία. Σχημάτιζαν επιτροπές για το καλωσόρισμα σε κάθε φουρνιά στρατιωτών που ξεμπάρκαρε. Κρατούσαν λογαριασμό για κάθε άντρα, κάθε άλογο, κάθε όπλο, κάθε κιβώτιο πυρομαχικών που κατέφθανε» (Σερέφας, 2015: 50).

⁴⁴³ Davis, R. H. (1916). *With the French in France and Salonika*. New York: Scribner.

Εικόνα 42 - Camp de Zeitenlik (décembre 1916). Prisonniers (macédonniens suspects) construisant eux-mêmes leur prison, composée de petites tentes entourées de plusieurs réseaux de fils de fer barbelés, 1916.12.30, Zeitenlik/Stavroupoli (Στρατόπεδο Ζέϊτενλικ, Δεκέμβριος 1916. Pow, Μακεδόνες ύποπτοι κατασκευάζουν τη δική τους φυλακή αποτελούμενη από μικρές σκηνές που περιβάλλονται από πολλά δίκτυα συρματοπλέγματος, 1916.12.30, Ζέϊτενλικ / Σταυρούπολη). M.A.P./2008.

Ο Ward Price στο βιβλίο του *«The Story of the Salonica Army (1918)»*, παραθέτει προσωπικές ενθυμίσεις από μεταμεσονύχτιες επιχειρήσεις της στρατιωτικής αστυνομίας, ως συνοδός, σε σπίτια πολιτών μετά από καταγγελίες ντόπιων κατασκόπων, τονίζοντας το γεγονός ότι ασχέτως αν η καταγγελία ίσχυε ή όχι, και οι εν λόγω «προδότες» είχαν ή όχι δίκιο, ήταν γραφτό τους να κάνουν πολύ καιρό να δουν τα σπίτια τους, καταλήγοντας στο Κάιρο για καταναγκαστικά έργα. Επίσης, ο ίδιος αναφέρει: «Για τον κατάσκοπο, η Θεσσαλονίκη είναι παράδεισος. [...] κι όπου οι τοπικές αρχές δεν είναι προκατειλημμένες απέναντι στους κατασκόπους, αλλά πρόθυμες να τους προφυλάζουν από τη στρατιωτική αστυνομία. Φανταστείτε τέτοιες συνθήκες και θα συνειδητοποιήσετε πόσο εύκολο ήταν για τον εχθρό να δράσει εναντίον μας και πόσο δύσκολο για τη δική μας αντικατασκοπεία να τους εξουδετερώσει» (Price, 1918)⁴⁴⁴. Την κατάσταση που επικρατούσε στη Θεσσαλονίκη των κατασκόπων, απέδωσε ο Γερμανός σκηνοθέτης W. Pabst στην κινηματογραφική ταινία του 1937, με τίτλο *«Θεσσαλονίκη, φωλιά των κατασκόπων»*⁴⁴⁵.

⁴⁴⁴ Price, G. W. (1918). *The story of the Salonica army*. New York: E. J. Clode.

⁴⁴⁵ Georg Wilhelm Pabst "Salonique, nid d'espions" που προβλήθηκε το 1937. Η ταινία κυκλοφόρησε και με τον τίτλο "Mademoiselle docteur".

Εικόνα 43- Les prisonniers à Salonique (1916). Prisonniers bulgares et macédoniens musulmans, 1916.07.09, Salonique (Οι Pow στην Θεσσαλονίκη, 1916. Pow Βούλγαροι και μουσουλμάνοι Μακεδόνες, 09/07/1916, Θεσσαλονίκη). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 44- Les prisonniers à Salonique (1916). Comitadjis bulgares et turcs, 1916.07.09, Salonique (Οι Pow στην Θεσσαλονίκη, 1916. Βούλγαροι και Τούρκοι Κομιτατζήδες, 09/07/1916, Θεσσαλονίκη). Μ.Α.Ρ./2008.

Οι συλλήψεις «κατασκόπων» συνεχίστηκαν και το έτος 1916, όπως φαίνεται από τις εικόνες 42, 43, 44 που απεικονίζουν «Μακεδόνες ύποπτους», Βούλγαρους, Μουσουλμάνους, Τούρκους Κομιτατζήδες, αλλά και μετά την άνοιξη του 1917 και για ολόκληρο το έτος 1917, σε αρκετές περιοχές της Μακεδονίας, όπως Πέλλας, Κοζάνης, Φλώρινας (Βλασίδης, 2015). Οι συλληφθέντες κρατούνταν σε στρατόπεδα

συγκέντρωσης σε διάφορες περιοχές της Ελλάδας, όπως για παράδειγμα το Ζέϊτενλικ της Θεσσαλονίκης, όπως οι «αντιφρονούντες» Ελληνικές στρατιωτικές Δυνάμεις της Λάρισας. Τελικώς, όλοι εκτοπίστηκαν στην Λέσβο, όπου παρέμειναν υπό την κατοχή των Γάλλων σε στρατόπεδο συγκέντρωσης επί τρία σχεδόν χρόνια. Στο εν λόγω στρατόπεδο συγκέντρωσης εκτοπίστηκαν συνολικά 850 άτομα, τα οποία φρουρούσαν Καμποτζιανοί και Σενεγαλέζοι στρατιώτες. Σύμφωνα με τον Βλασίδη, τους εξόριστους Έλληνες Ροω που βρίσκονταν στη Γαλλία, αλλά και τους εσωτερικούς εκτοπισμένους της Μυτιλήνης, της Λέσβου και της Θεσσαλονίκης, η κυβέρνηση του Βενιζέλου από το έτος 1917 και μέχρι το τέλος του πολέμου, προσπάθησε να τους επαναπατρίσει, παρά την άρνηση των γαλλικών αρχών. Τελικά, σταδιακά ελευθερώθηκαν αλλά με τον όρο να μην επιστρέψουν ποτέ στη Μακεδονία (Βλασίδης, 2015).

Στις παραπάνω περιπτώσεις Ελλήνων Ροω πρέπει να συνυπολογιστούν και διάφορες περιπτώσεις αιχμαλωσίας ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων, αποτέλεσμα της εθνικής διχόνοιας που επικρατούσε στο εσωτερικό της Ελλάδας. Με το ξέσπασμα του Κινήματος της Εθνικής Άμυνας στη πόλη της Θεσσαλονίκης, υπήρξαν αρκετές προσπάθειες προσχώρησης ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων σε αυτό (Μιχαηλίδης, 2015α). Εξαιτίας, όμως, της άρνησης αρκετών αξιωματικών, υποστηρικτών του βασιλιά, υπήρξαν περιπτώσεις συγκρούσεων μεταξύ Αμυνιτών και αντιβενιζελικών στρατιωτών και αξιωματικών. Τέτοιο παράδειγμα σύγκρουσης σημειώθηκε όταν Αμυνίτες προσπάθησαν να καταλάβουν τους στρατώνες στο Πεδίο του Άρεως στη Θεσσαλονίκη ερχόμενοι σε συμπλοκή με αντιβενιζελικούς στρατιώτες του Γ' Σώματος Στρατού, του επιτελάρχη συνταγματάρχη πυροβολικού Νικόλαου Τρικουπή. Μετά από παρέμβαση του Γαλλικού Υπουργείου, οι αντιβενιζελικοί στρατιώτες και αξιωματικοί που αρνήθηκαν να προσχωρήσουν στο Κίνημα της Εθνικής Άμυνας, αιχμαλωτίστηκαν και οδηγήθηκαν στο γαλλικό στρατόπεδο Ζέϊτενλικ⁴⁴⁶ (Λαζαρίδης, 2016). Τους συλληφθέντες προσπάθησαν να τους αναγκάσουν να αλλαξοπιστήσουν, με βασανιστήρια, αλλά ειδικότερα «*Το απόγευμα πολλοί Γάλλοι αξιωματικοί μας έπερναν φωτογραφικάς εικόνας. [...] Έστειλαν επίσης και κινηματογράφων – ο οποίος με περισσή αηδία και αγανάκτηση μας εξήναγκαζε να είμεθα εν διαρκεί κινήσει με τα νότα προς αυτόν εστραμμένα*» (Λαζαρίδης, 2016: 80).

Το βράδυ της ίδιας ημέρας όλοι οι συλληφθέντες αξιωματικοί μεταφέρθηκαν από το στρατόπεδο του Ζέϊτενλικ στο λιμάνι και από εκεί με γαλλικό υπερωκεάνιο στο Πειραιά (Μιχαηλίδης, 2015α· ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1958), αν και σύμφωνα με κάποιες εφημερίδες, όπως η Εμπρός και ημερομηνία άρθρου 21/08/1916, υπήρξε η φήμη της μεταφοράς όλων, αξιωματικών και στρατιωτών, στη Μασσαλία ως αιχμάλωτων πολέμου (Λαζαρίδης, 2016). Στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. δεν εντοπίστηκε επίσημα καμία φωτογραφία σχετική με τα τις άνω περιπτώσεις Ελλήνων Ροω, όπως, επίσης, και περιπτώσεις Ροω⁴⁴⁷ από τις συγκρούσεις των συμμαχικών δυνάμεων με

⁴⁴⁶ Στο Ζέϊτενλικ οδηγήθηκαν και αρκετοί αξιωματικοί και στρατιώτες της XI Μοίρας Ορειβατικού Πυροβολικού που στρατωνίζονταν στο μικρό Καραμπουρνού. Από Λαζαρίδης, Σ. (2016). ό.π. σ. 80.

⁴⁴⁷ Στις συγκρούσεις της Αθήνας συνελήφθησαν πολλοί αιχμάλωτοι και από τις δύο πλευρές, οι οποίοι ανταλλάχθηκαν με την υποχώρηση των αγημάτων. Από το ΓΕΣ/ΔΙΣ. (1958). ό.π., σ. 165-136.

το φιλοβασιλικό στράτευμα στην Αθήνα, στα επεισόδια ως «Νοεμβριανά»⁴⁴⁸. Η μόνη φωτογραφία που εντοπίστηκε, είναι αυτή της **εικόνα 45** με ημερομηνία 01/01/1917, στην οποία απεικονίζονται Έλληνες «βασιλικοί» να εργάζονται. Η μόνη υπόθεση που μπορεί να γίνει είναι ότι πρόκειται για Έλληνες στρατιώτες βασιλικούς που αιχμαλωτίστηκαν στα γεγονότα της Θεσσαλονίκης.

Εικόνα 45 - Camp de Zeitenlik (décembre 1916). Travail de prisonniers royalistes grecs, 1917.01.01, Zeitenlik/Stavroupoli (Στρατόπεδο Ζέϊτενλικ, Δεκέμβριος 1916. Έλληνες βασιλικοί Pow, εν ώρα εργασίας, 01/01/1917). M.A.P./2008.

Μία ακόμη περίπτωση Pow Ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων προέκυψε ερευνώντας τις φωτογραφίες της βάσης δεδομένων της M.A.P.. Ανάμεσα στις 93 φωτογραφίες, που αφορούν το Μακεδονικό Μέτωπο, υπάρχουν 3 φωτογραφίες για την πόλη της Λάρισας, στις οποίες καταγράφονται Έλληνες Pow (**εικόνες 46, 47, 48**). Όπως αναφέρθηκε στο 4^ο κεφάλαιο στο οποίο παρουσιάστηκε η πολύπλοκη κοινωνικοπολιτική κατάσταση της Ελλάδας κατά τον Α΄Π.Π., αρκετές συγκεντρώσεις και διαδηλώσεις πολιτών σημειώθηκαν, για να διαμαρτυρηθούν κατά της εισόδου των Βουλγάρων στην Ελλάδα και προς τιμή του Βενιζέλου, της Γαλλίας και των Συμμάχων. Διαδηλώσεις βενιζελικών στη Λάρισα, σύμφωνα με τις

⁴⁴⁸ Αν και στη βάση δεδομένων της M.A.P. για τα γεγονότα της Αθήνας, τα Νοεμβριανά, εντοπίζονται 357 φωτογραφίες, αλλά και 46 φωτογραφίες για τη κατάληψη της Αθήνας από τους Γάλλους με διοικητή το στρατηγό Régnault (22 Ιουνίου 1917 – 14 Ιουλίου 1917) και το σχηματισμό της νέας κυβέρνησης του Βενιζέλου, καμία εξ αυτών δεν απεικονίζει συγκρούσεις και Pow, γιατί τα γεγονότα δεν καλύφθηκαν από το S.P.C.A.O., αλλά από αξιωματικούς του γαλλικού Ναυτικού που ανήκαν στην αντικατασκοπία, ενώ αργότερα στάλθηκε ειδικό κλιμάκιο οπερατέρ από τη Θεσσαλονίκη με επικεφαλής τον ίδιο τον Delac. Πληροφορίες από το Γιαννικοπούλου, Θ., Ε. (2007). *Σημαδεύοντας μέσα από το Φακό: Η ιστορία της Φωτογραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Στρατού και η δράση της στα Βαλκάνια στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1915-1919)*. Ανέκδοτη διπλωματική διατριβή. Αθήνα: ΑΚΤΟ, σ. 29.

φωτογραφίες που υπάρχουν στην βάση, σημειώθηκαν στις 12 με 15 Ιουνίου 1917, ημερομηνίες στις οποίες είχε ήδη πραγματοποιηθεί από την Γαλλική Στρατιά η κατάληψη της Λάρισας, του Βόλου και των Τρικάλων. Συνεπώς, οι Row των τριών φωτογραφιών δεν σχετίζονται με τις διαδηλώσεις. Άλλωστε, η λεζάντα των φωτογραφιών και η ενδυμασία των Row δεν επιτρέπουν πολλά περιθώρια πέρα της αναζήτησης Ελλήνων στρατιωτών που αιχμαλωτίστηκαν από τις συμμαχικές δυνάμεις.

Στη Θεσσαλία επίσημα υπήρξε κατοχή⁴⁴⁹ για κάποιο διάστημα από τα γαλλικά στρατεύματα, σύνολο δυνάμεων αυτών πάνω από 20.000 άνδρες, υπό την διοίκηση του Γάλλου στρατηγού Βενέλ – Venel. Η κατάληψη της Θεσσαλίας οφειλόταν στις προσπάθειες πίεσης των συμμάχων να εκθρονιστεί ο Βασιλιάς Κωνσταντίνος, για να ενοποιηθεί το Ελληνικό κράτος υπό την φιλοανταντική κυβέρνηση του Βενιζέλου, ώστε με λύση του «ελληνικού προβλήματος» να βελτιωθεί η στρατιωτική κατάσταση στο Μακεδονικό Μέτωπο το 1917. Ένας άλλος λόγος ήταν η «μάχη της σοδειάς», όπου αν θεριζόταν η σοδειά του κάμπου της Θεσσαλίας, η Αθήνα θα είχε πρόσβαση σε τρόφιμα και, συνεπώς, θα χανόταν η ουσία του ναυτικού συμμαχικού αποκλεισμού. Από ελληνικής πλευράς στην Λάρισα υπό τις διαταγές του Έλληνα στρατηγού Ανδρέα Μπαϊρα βρίσκονταν 200 αξιωματικοί και 600 άνδρες της I ελληνικής Μεραρχίας (οι υπόλοιπες ελληνικές δυνάμεις ήταν στην Πελοπόννησο) (ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1958).

Η Γαλλική στρατιά έφθασε στην Λάρισα στις 12 Ιουνίου και στην είσοδο της πόλης ο στρατηγός Ανδρέας Μπαϊρας αν και έθεσε τις δυνάμεις του στην διάθεση του στρατηγού Βενέλ, συνελήφθη μαζί με τους αξιωματικούς του επιτελείου του⁴⁵⁰. Οι Γαλλικές μονάδες προχώρησαν στην αιχμαλωσία και τον αφοπλισμό και άλλων ελληνικών δυνάμεων μέχρι ωσότου έφθασαν στους κοιτώνες του 1/38 συντάγματος Ευζώνων, που βρισκόταν υπό τις διαταγές του Αντισυνταγματάρχη Αθανασίου Φράγκου, οι οποίοι αρνήθηκαν να παραδώσουν τα όπλα και τη σημαία τους και μαζί με το 5^ο Σύνταγμα Πεζικού έφυγαν προς την Λαμία. Το ιππικό των Μαροκινών Σπαχήδων τους κυνήγησε και μετά από μάχη και απώλειες εκατέρωθεν, υπήρξε αιχμαλωσία 49 Ελλήνων αξιωματικών και 269 Ελλήνων στρατιωτών (ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1958). Η μάχη αυτή έμεινε στην ιστορία ως η «μάχη της σημαίας» γιατί η σημαία των Ελλήνων μαζί με τους αντισυνταγματάρχη Φράγκου και αντισυνταγματάρχη Γρίβα μεταφέρθηκαν στη Θεσσαλονίκη στον Στρατηγό Σαράιγ⁴⁵¹.

Όλοι οι συλληφθέντες, μαζί με τους υπόλοιπους αντιβενιζελικούς, που οι Γάλλοι αιχμαλώτισαν στην Τσαριτσάνη, στην Ελασσόνα και στην Λαμία,

⁴⁴⁹ Στη βάση δεδομένων της Μ.Α.Ρ. η λέξη «κατοχή» χαρακτηρίζεται με το «La conquête de la Thessalie (juin – août 1917) - Η κατάκτηση της Θεσσαλίας (Ιούνιος - Αύγουστος 1917)». Πηγή: Ministère de la Culture (France) – Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine – Diffusion RMN.

⁴⁵⁰ Ο στρατηγός Μπαϊρας εξορίστηκε στην Κορσική, μαζί με τους υπόλοιπους πολιτικούς αντιπάλους του Βενιζέλου. Ο Βλασίδης αναφέρει ότι τους πιο επικίνδυνους τους έστειλαν εκτός Ελλάδας, σε Γαλλία και Μάλτα. Ο συνολικός αριθμός αυτών υπολογίζεται άνω των 600. Από το Βλασίδης, Β. (2015). Αιχμάλωτοι πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο. Μια πρώτη προσέγγιση. Στο Διεθνές επιστημονικό συμπόσιο. *Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α' Παγκοσμίου πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης.

⁴⁵¹ ΓΕΣ/ΔΙΣ. (1958). ό.π., σ.σ. 157-160.

οδηγήθηκαν στη Θεσσαλονίκη και χρησιμοποιήθηκαν σε καταναγκαστική εργασία σε έργα οδοποιίας στο Λιτόχωρο, ενώ οι αξιωματικοί μεταφέρθηκαν στην Κατερίνη (ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1958). Σταδιακά, όλοι εκτοπίστηκαν στην Λέσβο, υπό την κατοχή των Γάλλων σε στρατόπεδο συγκέντρωσης επί τρία σχεδόν χρόνια. Στο εν λόγω στρατόπεδο συγκέντρωσης εκτοπίστηκαν συνολικά 850 άτομα το οποίο φρουρούσαν Καμποτζιανοί και Σενεγαλέζοι στρατιώτες.

Μετά τη σύντομη ιστορική αναδρομή των γεγονότων που έλαβαν χώρα στη Θεσσαλία το 1917, παρατηρώντας τις τρεις φωτογραφίες που εντοπίστηκαν στη Μ.Α.Ρ. και απεικονίζουν Έλληνες Ροω, μπορεί να δοθεί εξήγηση για τις πληροφορίες των φωτογραφιών: 1) Η λήψη και των τριών φωτογραφιών έχει γίνει στον «*Gare ferroviaire – σιδηροδρομικό σταθμό*» (τον είχε καταλάβει ήδη ένα τάγμα των γαλλικών δυνάμεων από της 12 Ιουνίου⁴⁵², για αυτό και στην εικόνα...φαίνονται τοποθετημένες σκηνές) στις 15/06/1917, ημέρα προφανώς αναχώρησης των 49 Ελλήνων αξιωματικών και 269 Ελλήνων στρατιωτών Ροω (και όχι μόνο), από την Λάρισα για τους προορισμούς αιχμαλωσίας τους, 2) Η λεζάντα είναι κοινή και για τις τρεις φωτογραφίες «*La prise Larissa (12-15 juin 1917). Les prisonniers grecs, auteurs du guet-apens du 12 juin – Η κατάληψη της Λάρισας, 12-15 Ιουνίου 1917. Έλληνες Ροω, πρωταίτιοι της ενέδρας της 12ης Ιουνίου*». Προφανώς με τον χαρακτηρισμό «*auteurs du guet-apens du 12 juin - πρωταίτιοι της ενέδρας της 12ης Ιουνίου*», υποδεικνύεται η μάχη που πραγματοποιήθηκε σε ανοιχτό πεδίο μεταξύ των ελληνικών δυνάμεων και του Γαλλικού ιππικού και χαρακτηρίζεται «ενέδρα», γιατί οι ελληνικές δυνάμεις αρνήθηκαν να παραδώσουν τα όπλα τους και πραγματοποιήθηκε μετέπειτα μάχη με απώλειες και από την πλευρά των γαλλικών δυνάμεων.

Εικόνα 46 - *La prise Larissa (12-15 juin 1917). Les prisonniers grecs, auteurs du guet-apens du 12 juin*, (Η κατάληψη της Λάρισας, 12-15 Ιουνίου 1917. Έλληνες Ροω, πρωταίτιοι της ενέδρας της 12ης Ιουνίου). Μ.Α.Ρ./2008.

⁴⁵² ΓΕΣ/ΔΙΣ. (1958). ό.π., σ.σ. 157-160.

Εικόνα 47 – La prise Larissa (12-15 juin 1917). Les prisonniers grecs, auteurs du guet-apens du 12 juin, (Η κατάληψη της Λάρισσας, 12-15 Ιουνίου 1917. Έλληνες Ροω, πρωταίτιοι της ενέδρας της 12ης Ιουνίου). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 48 – La prise Larissa (12-15 juin 1917). Les prisonniers grecs, auteurs du guet-apens du 12 juin, (Η κατάληψη της Λάρισσας, 12-15 Ιουνίου 1917. Έλληνες Ροω, πρωταίτιοι της ενέδρας της 12ης Ιουνίου). Μ.Α.Ρ./2008.

Τέλος, ειδική περίπτωση εσωτερικών έγκλειστων Ροω στο Μακεδονικό Μέτωπο αποτελούν Ρώσοι στρατιώτες της ρωσικής στρατιωτικής δύναμης που
[431]

πολέμησε στο Μακεδονικό Μέτωπο. 30 Ιουλίου του 1916, ξεκίνησε στην πόλη της Θεσσαλονίκης η άφιξη ρωσικής δύναμης, η 2^η και 4^η ταξιαρχία, προκειμένου να ενσωματωθούν στη Στρατιά της Ανατολής (Μέγας, 2015α). Η συμμετοχή τους στις στρατιωτικές μάχες συνεχίστηκε ως το 1917 και την Οκτωβριανή επανάσταση. Μετά το πρώτο διάταγμα για ειρήνη των Σοβιετικών, οι Ρώσοι στρατιώτες ζήτησαν την επιστροφή τους στη Ρωσία. Η γαλλική διοίκηση, με την αιτιολόγηση ότι το διάταγμα δεν αφορούσε τα ρωσικά στρατεύματα του εξωτερικού, τους διατήρησε στην περιοχή. Τέλος του Φεβρουαρίου του 1918 όσοι εξ αυτών δεν πολέμησαν στο πλευρό των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ θεωρήθηκαν Ρow και σχημάτισαν ένα τάγμα εργασίας (Σαββαΐδης & Δεμερτζής, 2016·Μέγας, 2015α). Υπάρχει η υπόθεση ότι σε ομαδικό τάφο με ανθρώπινα οστά, που βρέθηκε έξω από τη Θεσσαλονίκη, τα οστά είναι των Ρώσων στρατιωτών του τάγματος εργασίας, που πιθανόν να εκτελέστηκαν από τους συμμάχους (Σαββαΐδης & Δεμερτζής, 2016: 125). Στα κοιμητήρια του Ζέϊτενλικ⁴⁵³, του Κοινοπολιτειακού Στρατιωτικού Κοιμητηρίου Μίκρας⁴⁵⁴ και του Κοινοπολιτειακού Στρατιωτικού Κοιμητηρίου Εξοχής – Χορτιάτη⁴⁵⁵, υπάρχουν σήμερα τάφοι Βούλγαρων Ρow του Μακεδονικού Μετώπου οι οποίοι τάφηκαν μαζί με τους συμμάχους (Βλασίδης, 2017: 64).

Ως προς την ύπαρξη φιλμ του Κινηματογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού (S.C.A.), μετέπειτα Φωτογραφικού και Κινηματογραφικού Τμήματος του Γαλλικού Στρατού (S.P.C.A.), από τον επίσημο κατάλογο της E.C.P.A.⁴⁵⁶, για τους Ρow εντοπίζονται 11 φιλμ, εκ των οποίων δύο για το Μακεδονικό Μέτωπο. Το πρώτο (πίνακας 5, α/α 1) φέρει τίτλο «Un groupe de prisonniers faits par notre armée d'Orient» - «Μία ομάδα αιχμαλώτων πολέμου που έλαβε ο Στρατός της Ανατολής». Στο φιλμ καταγράφονται οι επιχειρήσεις που έγιναν το 1915 από τις συμμαχικές δυνάμεις της Στρατιάς της Ανατολής στην προσπάθεια βοήθειας υποχώρησης του σέρβικου στρατού. Το δεύτερο (πίνακας, α/α 4) φέρει τίτλο «Les prisonniers du zeppelin à Salonique» - «Οι αιχμάλωτοι πολέμου του Ζέπελιν» με ημερομηνία λήψης 13 Μαΐου. Το φιλμ επικεντρώνεται στη πτώση του Ζέπελιν, που έγινε στη Θεσσαλονίκη το Μάιο του 1916, και τα συντρίμια, του οποίου συναρμολογήθηκαν και τοποθετήθηκαν στο Λευκό Πύργο. Αυτό το φιλμ είναι προπαγανδιστικό, επειδή συνήθως, φωτογραφίες και φιλμ Ρow διαδίδονται ελεύθερα μόνο ως «τρόπαια» του πολέμου και αποτελούν ένα τυφλό όργανο της κατάδειξης της νίκης (Guillot, 2014α).

⁴⁵³ Υπάρχουν τάφοι 45 Βουλγάρων Ρow.

⁴⁵⁴ Υπάρχουν τάφοι 98 Βουλγάρων και 3 Τούρκων Ρow.

⁴⁵⁵ Υπάρχουν τάφοι 58 Βουλγάρων Ρow.

⁴⁵⁶ Ο κατάλογος των φιλμ από το Lemaire, F. (1997). *Les Films Militaires Français. De la Première Guerre Mondiale : Catalogue des films muets d'actualité réalisés par le Service cinématographique de l'Armée*. Paris: ECPA.

Πίνακας 5 – Φίλμ του γαλλικού στρατού για τον Α΄Π.Π. (E.C.P.A. 1997).

"Les films militaires français de la première guerre mondiale - catalogue des films muets d'actualité" ECPA 1997							
Αιχμάλωτοι Πολέμου							
A/A	A/A G/C	Titre	Μετάφραση	Ημερομηνία	Cote ECPA	Unites	Distrubution
1	146	Un groupe de prisonniers faits par notre armée d'Orient	Μία ομάδα κρατουμένων που έλαβε ο Στρατός της Ανατολής	-	Non retrouvé	Armée d'Orient	Eclipse
2	188	La vie des prisonniers allemands	Η ζωή των Γερμανών αιχμαλώτων πολέμου	-	Non retrouvé	15ème Région	Gaumont
3	258	Un camp de prisonniers allemands en Tunisie	Ένα στρατόπεδο αιχμαλώτων πολέμου, Γερμανών, στην Τυνησία	-	Non retrouvé	19ème Région	Gaumont
4	317	Les prisonniers du zeppelin à Salonique	Οι αιχμάλωτοι του Ζέπελιν	13 Μαΐου	ECPA / A764	Armée d'Orient	Éclair
5	329	Prisonniers allemands des combats de Verdun	Γερμανοί αιχμάλωτοι από τις μάχες στο Βερντέν	Μάιος 1916	Non retrouvé	2ème Armée	Gaumont
6	388	Les prisonniers allemands de la bataille de la Somme	Γερμανοί αιχμάλωτοι στη μάχη του Σομ	Ιούλιος 1916	Non retrouvé	6ème Armée	Gaumont
7	391	Prisonniers de la Somme	Αιχμάλωτοι στη Σομ	Ιούλιος 1916	Non retrouvé	7ème Armée	Pathé
8	433	Les prisonniers au camp de C...	Αιχμάλωτοι πολέμου στο στρατόπεδο...	Αύγουστος 1916	Non retrouvé	-	Gaumont
9	490	Les 6000 prisonniers de Douaumont	6000 αιχμάλωτοι στο Douaumont	Νοέμβριος 1916	Non retrouvé	-	Éclair
10	658	Les annales de la guerre n°58	Τα χρονικά του πολέμου 58	18/4/1918	ECPA / A58	-	-
11	679	Les annales de la guerre n°71	Τα χρονικά του πολέμου 71	Ιουλ-18	ECPA / A71	-	-

Από τα φίλμ που αφορούν τα άλλα μέτωπα του πολέμου, ειδικά το Δυτικό, παρατηρείται η προσπάθεια των Γάλλων για να διατηρήσουν και να ενισχύσουν την «Union sacrée - Ιερής Ένωσης» με εικόνες μαζικής αιχμαλωσίας Pow από τις δύο «τραυματικές», αλλά καθοριστικές για τη διατήρηση του Δυτικού Μετώπου, μάχες του Α΄Π.Π (Beurier, 2014). Τα φίλμ «*Prisonniers allemands des combats de Verdun - Γερμανοί αιχμάλωτοι από τις μάχες στο Βερντέν*», «*Les prisonniers allemands de la bataille de la Somme - Γερμανοί αιχμάλωτοι στη μάχη του Σομ*», «*Prisonniers de la Somme - Αιχμάλωτοι στο Σομ*», αφορούν τις δύο μεγάλες μάχες που έγιναν το έτος 1916 στο Βερντέν⁴⁵⁷ και στο Σομ⁴⁵⁸ με εκατοντάδες χιλιάδες νεκρούς και

⁴⁵⁷ Η μάχη του Βερντέν ήταν μια από τις κρισιμότερες μάχες του Α' Π.Π. και έλαβε χώρα στο Δυτικό Μέτωπο. Αντίμαχοι ήταν ο γερμανικός και ο γαλλικός στρατός, που πολέμησαν από τις 21 Φεβρουαρίου μέχρι τις 19 Δεκεμβρίου 1916 γύρω από την πόλη Βερντέν (Verdun-sur-Ma'as), στη βορειοανατολική Γαλλία. Η μάχη του Βερντέν οδήγησε σε απώλειες δραματικού μεγέθους: πάνω από 250.000 νεκρούς και περίπου μισό εκατομμύριο τραυματίες. Ήταν η πιο μακροχρόνια μάχη και μια από τις πιο αιματηρές στον Α΄Π.Π..

⁴⁵⁸ Η Μάχη του Σομ, που έγινε το 1916, ήταν μια από τις πιο ολέθριες μάχες του Α΄Π.Π.. Με περισσότερα από ένα εκατομμύριο θύματα ήταν και μια από τις πιο αιματηρές μάχες στην ανθρώπινη ιστορία. Οι συμμαχικές δυνάμεις προσπάθησαν να περάσουν μέσα από το γερμανικό μέτωπο κατά μήκος μιας εκτάσεως 40 χλμ. βόρεια και νότια του ποταμού Σομ στη βόρεια Γαλλία. Ένας από τους

εκατομμύρια τραυματίες. Κατά τη διάρκεια των δύο αυτών μαχών, εκατέρωθεν των γραμμών αιχμαλωτίστηκαν πολλοί στρατιώτες. Τα φιλμ καταγράφουν τις ομάδες των Γερμανών Pow και τη μαζική μεταφορά τους σε στρατόπεδα στο Souilly (Meuse - Μιούς), όπου απεικονίζονται να τρώνε, να εξετάζονται από Γάλλους γιατρούς, αλλά και να εργάζονται. Ακριβώς τον ίδιο προπαγανδιστικό στόχο έχουν και τα φιλμ «*Les prisonniers au camp de C... - Αιχμάλωτοι πολέμου στο στρατόπεδο...*» και «*Les 6000 prisonniers de Douaumont - 6.000 αιχμάλωτοι στο Douaumont*⁴⁵⁹». Οι σημαντικές πληροφορίες των τίτλων, είναι ότι στο πρώτο η λογοκρισία έκοψε την ονομασία του στρατοπέδου, για να μην μπορεί να εντοπιστεί από τους Γερμανούς, ενώ στο δεύτερο η λογοκρισία επέτρεψε τον αριθμό 6.000, προφανώς για λόγους γοήτρου κατάδειξης του μεγάλου αριθμού.

στόχους της μάχης ήταν να αποσπάσουν τις γερμανικές δυνάμεις από τη μάχη του Βερντέν. Στο τέλος της μάχης, οι απώλειες στον Σομ ήταν μεγαλύτερες εκείνων του Βερντέν. Την πρώτη ημέρα της μάχης, την 1η Ιουλίου 1916, ο βρετανικός στρατός θρήνησε 57.470 θύματα, συμπεριλαμβανομένων 19.240 νεκρών. Η 1η Ιουλίου ήταν η πιο αιματηρή ημέρα στην ιστορία του βρετανικού στρατού. Τις ίδιες και παρόμοιες απώλειες είχαν, όμως, και οι άλλοι στρατοί. Ένας Γερμανός ανώτερος υπάλληλος (ο λοχαγός φον Χέντινγκ) περιέγραψε την ημέρα αυτήν ως τον «κλασπώδη τάφο του γερμανικού πεζικού». Ο Βρετανός ιστορικός Σερ Τζέιμς Έντμοντς δήλωσε: «Δεν είναι υπερβολή αν υποστηρίξουμε ότι τα θεμέλια της τελικής νίκης στο δυτικό μέτωπο τέθηκαν με την μάχη του Σομ το 1916». Για πρώτη φορά, ο Βρετανικός πληθυσμός γνώρισε τη φρίκη του πολέμου με την προβολή της προπαγανδιστικής ταινίας Η μάχη του Σομ, η οποία περιείχε αυθεντικές σκηνές γυρισμένες τις πρώτες ημέρες στο πεδίο της μάχης. Για τη μάχη του Σομ βλ. Keegan, J. (2010). *Το πρόσωπο της μάχης. Μια μελέτη των μαχών του Αζενκούρ, του Βατερλώ και του Σομ*. Ζάβαλος, Α. (μετ.). Αθήνα: Κέδρος.

⁴⁵⁹ Το Douaumont είναι γαλλική κοινότητα που βρίσκεται στο τμήμα του Meuse στην ευρύτερη περιοχή της Ανατολής. Είναι διάσημη για την φοβερή μάχη που έλαβε χώρα από το Μάρτιο μέχρι τον Οκτώβριο του 1916 και σήμερα υπάρχει οστεοφυλάκιο στρατιωτών του Α΄Π.Π..

Διαπιστώσεις Β΄ Μέρους

Ως προς το αρχείο

1) Για τη μελέτη των φωτογραφιών που απεικονίζουν Ρow στο Μακεδονικό Μέτωπο υπό την κατοχή των συμμαχικών δυνάμεων της Αντάντ δεν ακολουθήθηκε ως πρότυπο: α) αυτή με την οποία η Guillot μελέτησε την εικόνα των Γερμανών Ρow που κατείχε η Γαλλία, όπως μπορεί να εντοπιστεί στα αρχεία του S.P.A., δηλαδή χρονολογικά υπό το πρίσμα των διάφορων επιρροών ελέγχου και των διαταγών λήψης φωτογραφιών κατά τη διάρκεια του πολέμου, γιατί η εικόνα των Ρow ταλαντώνεται, χωρίς κανόνες, αλλά σύμφωνα με διάφορες τάσεις, μεταξύ της συνολικής κυριαρχίας, ακόμη και το μίσος, και τον σεβασμό (Guillot, 2012), β) αυτή με την οποία η Jones μελέτησε την ύπαρξη άσκησης βίας και κακομεταχείρισης των Ρow στα στρατόπεδα κράτησης της Γαλλίας, της Βρετανίας και της Γερμανίας, δηλαδή χρονολογικά υπό το πρίσμα της αλλαγής του συστήματος οργάνωσης των στρατοπέδων, αλλά και την ανάπτυξη της καταναγκαστικής εργασίας.

Εξαιτίας του μικρού αριθμού φωτογραφιών στη βάση της Μ.Α.Ρ. σχετικά με τους Ρow, 93 φωτογραφίες, προτιμήθηκε η μελέτη και παρουσίαση τους ανά θεματική, με βάση κάποιες από τις κυριότερες θεματικές για την απεικόνιση των Ρow που εντοπίζονται στα αρχεία του S.P.A. όπως αυτές προέκυψαν εξαιτίας της χειραγώγησης που οι εμπόλεμες χώρες επέβαλαν στην εικόνα των Ρow, που κατείχαν, για να προστατεύσουν τη δική τους εικόνα έναντι των εχθρικών καταγγελιών (Forcade, 2000), εκθειάζοντας παράλληλα προπαγανδιστικά την ανηθικότητα του εχθρού ως προς τη μεταχείριση των Ρow που αυτός κατείχε (Moritz & Walleczek-Fritz, 2014). Η μελέτη των φωτογραφιών ανά θεματική σε συνδυασμό με μία σειρά από εικόνες προσφέρει μια πιο αξιόπιστη μαρτυρία από ότι οι μεμονωμένες ή οι σποραδικές εικόνες και επιτρέπει τον ευκολότερο εντοπισμό αλλαγών σε αυτές (Burke, 2003:239). Οι θεματικές που δημιουργήθηκαν είναι: α) Οι Ρow ως «τρόπαια», β) Ανάκριση Αιχμάλωτων Πολέμου, γ) Η οργάνωση των στρατοπέδων Ρow, η αντιμετώπιση των Ρow και η καθημερινή ζωή τους, δ) Η Λανθάνουσα εικόνα, ε) Ρow και Εργασία και στ) Ρow internées.

Από τις συνολικά 93 φωτογραφίες, στο Β΄ Μέρος παρουσιάζονται 35, ενώ 7 παρουσιάζονται στο 4^ο Κεφάλαιο, στο πλαίσιο της καταγραφής διαφόρων γεγονότων που σημειώθηκαν στο Μακεδονικό Μέτωπο και το S.P.A.O. κατέγραψε, όπως η κατάρριψη του Ζέπελιν το 1916 στη Θεσσαλονίκη και η αιχμαλωσία των πιλότων και του προσωπικού του. Στο **Παράρτημα του Β΄ Μέρους** παρουσιάζονται 16 φωτογραφίες σχετικές ή μη από την αιχμαλωσία Ρow στα άλλα μέτωπα των πολεμικών επιχειρήσεων του Α΄Π.Π., κυρίως του Δυτικού Μετώπου, για τον εντοπισμό ομοιοτήτων – διαφορών και την σύγκριση των συμφραζόμενων των μαρτυριών αυτών των εικόνων με το Μακεδονικό Μέτωπο.

2) Από την μελέτη της βάσης δεδομένων της Μ.Α.Ρ. και την παρατήρηση των φωτογραφιών, επικυρώνεται η τοποθέτηση του Βλασίδη ότι το θέμα των Ρow στο Μακεδονικό Μέτωπο για τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ ήταν δευτερεύον (Βλασίδης, 2015). Στην επιλογή αναζήτησης Recherche libre - «ελεύθερη

αναζήτηση» της βάσης δεδομένων της M.A.P. για την λέξη «Prisonnier – Αιχμάλωτος», εντοπίζονται 396 φωτογραφίες από τις οποίες μόνο 7 αφορούν την Ελλάδα (Grèce). Αντιστοίχως, για την λέξη «Prisonniers – Αιχμάλωτοι» εντοπίζονται 1.228 φωτογραφίες, από τις οποίες μόνο 93 αφορούν την Ελλάδα. Συνολικά, για τον Α΄Π.Π. (Guerre 1914-1918) στη βάση δεδομένων υπάρχουν 30.721 φωτογραφίες, εκ των οποίων 5.169 αφορούν την Ελλάδα, αριθμός καθόλου καταφρονητέος.

Οι μόλις 93 φωτογραφίες Pow που εντοπίζονται για την Ελλάδα σε σύγκριση με τις 1.228 φωτογραφίες Pow, που εντοπίζονται για όλη τη διάρκεια του Α΄Π.Π. σε όλα τα μέτωπα, και τις 5.169 φωτογραφίες, που αφορούν την εμπλοκή της Ελλάδας στον Α΄Π.Π., κρίνονται ελάχιστες. Οι φωτογράφοι του S.P.A.O. στο Μακεδονικό Μέτωπο επιδόθηκαν στη καταγραφή διάφορων γεγονότων στρατιωτικής φύσεως, των δυσκολιών του Ανατολικού Μετώπου, την περίπλοκη κοινωνικοπολιτισμική κατάσταση που επικρατούσε στο εσωτερικό της Ελλάδας στη διάρκεια του Μεγάλου Πολέμου, τη καθημερινή ζωή των στρατιωτών των συμμαχικών δυνάμεων στα στρατόπεδα και στις πόλεις που περνούσαν, το ειρηνικό έργο της Στρατιάς της Ανατολής, οτιδήποτε τους κινούσε την περιέργεια για τον πολιτισμό του ελληνικού λαού και τα ανατολίτικα τοπία και συνεργάστηκαν με άλλες υπηρεσίες του γαλλικού στρατού, όπως η Αρχαιολογική Υπηρεσία, καταγράφοντας ελληνικά ιστορικά μνημεία και στοιχεία του ελληνικού και θρησκευτικού πολιτισμού (περισσότερα στο 4^ο Κεφάλαιο). Οι 93 φωτογραφίες των Pow σε σχέση με τις 2.177 που υπάρχουν στη βάση δεδομένων της M.A.P. από τη πληρέστερη φωτογραφική καταγραφή του Άγιου Όρους, επιβεβαιώνουν την «αδιαφορία» του S.P.A.O. και των φωτογράφων αυτού για τις συνθήκες διαβίωσης και μεταχείρισης των Pow που κατείχαν οι συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ.

Η ίδια κατάσταση, ο εντοπισμός μικρού αριθμού φωτογραφιών Pow, υπήρξε και σε αναζήτηση άλλων χωρών, όπως της Γερμανίας (78 φωτογραφίες), της Ιταλίας (24 φωτογραφίες), της Σερβίας (6 φωτογραφίες), της Πολωνίας (19 φωτογραφίες), της Ρουμανίας (25 φωτογραφίες), της Βουλγαρίας (4 φωτογραφίες), της Βρετανίας (97 φωτογραφίες) κτλ.. Αυτό που πρέπει να ληφθεί υπόψιν σχετικά με αυτούς τους χαμηλούς αριθμούς αφορά την χώρα προέλευσης της βάσης δεδομένων, τη χώρα στην οποία βρίσκονται τα αρχεία και, συνεπώς, της χώρας για την οποία οι φωτογράφοι το 1915 στελέχωσαν τα φωτογραφικά τμήματα καταγράφοντας επί 3 χρόνια τις εξελίξεις του Α΄Π.Π.. Στη βάση, για παράδειγμα, στο σύνολο των 1.228 φωτογραφιών, οι 715 σχετίζονται με Pow που κατείχε η χώρα δημιουργίας της βάσης, η Γαλλία. Η Γαλλία από την αρχή του πολέμου προσπάθησε να «πολεμήσει» για την αξιοπιστία της εικόνας της που η Γερμανία υπέθαλπε από την αρχή του πολέμου (Roberts, 2014). Όμως, σε σύγκριση με τις 13.000 φωτογραφίες που υπάρχουν στη βάση για τη Γαλλία και την εμπλοκή της στον Α΄Π.Π., οι 715 φωτογραφίες των Pow, επιβεβαιώνουν την τοποθέτηση της Guillot ότι: α) στόχος της δημιουργίας του S.P.A. στην αρχή ήταν μόνο η δημιουργία ενός αρχείου φωτογραφικών εικόνων (Guillot, 2010, 2014β) και β) μετά την τροποποίηση της στοχοθεσίας της δημιουργίας του S.P.A. η παραγωγή ενός αρχείου φωτογραφικών εικόνων, με το οποίο θα τροφοδοτούνταν η γαλλική προπαγάνδα. Οι Pow, τα πρώτα χρόνια του πολέμου (από

το 1915 και μετά) ούτε στην Γαλλία αποτέλεσαν κάτι το αξιόλογο, για να καταγραφεί, μιας και το G.Q.G. δεν ενδιαφερόταν ή τουλάχιστον δεν προέβλεπε τη χρήση φωτογραφιών Pow (Guillot, 2012). Αυτή η πολιτική της έλλειψης ενδιαφέροντος της Γαλλίας για την απεικόνιση των Pow ενυπάρχει στους χαμηλούς προς αναζήτηση Pow αριθμούς της βάσης και άρα στις 93 μόνο φωτογραφίες για το Μακεδονικό Μέτωπο, στο οποίο υπήρξε κατά πολύ μικρότερος αριθμός περιπτώσεων καταστάσεων αιχμαλωσίας και άρα αριθμού Pow.

3) Τα προβλήματα που εντοπίστηκαν στη βάση δεδομένων της M.A.P. σχετικά με τους Pow κατά τη διάρκεια της μελέτης αυτών ήταν: α) Έπρεπε να γίνει εξαρχής διαχωρισμός των φωτογραφιών που απεικονίζουν Pow, ώστε να εντοπιστούν μόνο αυτές που σχετίζονται με το Μακεδονικό Μέτωπο και απεικονίζουν Pow ή αυτές που σχετίζονται με την ευρύτερη εμπλοκή της Ελλάδας στον Α'Π.Π. και απεικονίζουν Pow. Το Μοναστήρι (Μπίτολα), για παράδειγμα, στη βάση εντοπίζεται και με τη χρήση των λέξεων Macédoine. Με την ίδια, όμως, επιλογή εντοπίζονται και πολλές φωτογραφίες που περιλαμβάνουν ελληνικές πόλεις, όπως τη Θεσσαλονίκη. Για να μην επηρεαστεί το δείγμα των 93 φωτογραφιών που μελετήθηκαν, αποφασίστηκε ως τοποθεσία μελέτης φωτογραφιών που απεικονίζουν Pow για το Μακεδονικό Μέτωπο, να ληφθούν υπόψιν όσες και μόνο αναφέρονται στα τότε γεωγραφικά όρια των εδαφών της Ελλάδας, β) ανάλογα με την επιλογή αναζήτησης με την οποία μπορούν να εντοπιστούν φωτογραφίες Pow, παρατηρήθηκε ότι η βάση της M.A.P. άλλοτε εντοπίζει 93 φωτογραφίες και άλλοτε 87 ή 88. Το πρόβλημα αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στην αναζήτηση που εντοπίζει 87 φωτογραφίες δεν υπάρχει μία που αφορά την περιοχή της Φλώρινας, ενώ στην επιλογή που εντοπίζει 88 φωτογραφίες λείπουν 5 που αφορούν τη Θεσσαλονίκη, μία από την περιοχή της Μίκρας και τέσσερις σχετικές με τους Pow που αιχμαλωτίστηκαν μετά την κατάρριψη του Ζέπελιν το 1916. Για να επικυρωθεί ο επίσημος αριθμός φωτογραφιών σχετικών με τους Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο, αποφασίστηκε η μελέτη του συνόλου των φωτογραφιών ανά γεωγραφική περιοχή και πόλη, επιλογή αναζήτησης που η ίδια η βάση ήδη προσφέρει.

Ως προς τη μεταχείριση των Pow

1) Οι αποδράσεις Pow από τα στρατόπεδα του Μακεδονικού Μετώπου ήταν συχνές, ειδικά των Βούλγαρων, επειδή πίστευαν ότι θα φτάσουν εύκολα στη χώρα τους που ήταν κοντά. Ιδιαίτερα αυξημένες είναι οι προσπάθειες αποδράσεων σε στρατόπεδα υπό την επιτήρηση Κροατών αξιωματικών, οι οποίοι δεν είχαν την πρόθεση να συνυπάρξουν με Pow, ειδικά Αυστριακούς. Το 1919, 120 Pow δραπέτευσαν κατά τη διάρκεια αλλαγής εργασίας από το Camp Serbe de Zeitenlik. Οι αποδράσεις εν ώρα εργασίας ήταν σπάνιες, αλλά τιμωρούνταν συχνότερα από άλλου είδους περιστατικά. Φρουροί στα σύνορα της Ελλάδας κατάφεραν πολλές φορές να συλλάβουν Pow που είχαν αποδράσει (Βλασίδης, 2015). Παράδειγμα 7 Γερμανοί που διέφυγαν από τις αυλές του Αμερικανικού Ερυθρού Σταυρού. Ή στις 25 Απριλίου του 1919, οι Γερμανοί στρατιώτες που δραπέτευσαν, αλλά πιάστηκαν από Έλληνες συνοριοφύλακες και μεταφέρθηκαν στην Ιθάκη. Ο Βλασίδης υποστηρίζει ότι οι αποδράσεις αυξήθηκαν όχι εξαιτίας της χειροτέρευσης της θέσης των Pow, αλλά

εξαιτίας της αύξησης του αριθμού αυτών (Βλασίδης, 2015). Για παράδειγμα, οι επιθεωρητές το 1919 έμειναν έκπληκτοί όταν σε έλεγχο του Camp Italien de Zeitenlik, διαπίστωσαν ότι παρόλο που οι Pow στα χέρια των Ιταλών αντιμετωπίζονται πολύ καλά από όλες τις απόψεις και το φαγητό τους είναι εξαιρετικό, υπάρχει μεγαλύτερος αριθμός αποδράσεων από ό,τι σε άλλα στρατόπεδα όπου οι Pow αντιμετωπίζονται χειρότερα (Comité International De La Croix-Rouge, 1920).

2) Από τις φωτογραφίες δεν μπορούν να εξαχθούν συμπεράσματα για την ύπαρξη άσκησης βίας ή κακομεταχείρισης των Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο, παρά μόνο ως προς τη χρήση των Pow για εργασία (καταναγκαστική εργασία), όπως αυτή αναλύθηκε στη θεματική Pow και εργασία. Η πολιτική αυτή της απεικόνισης Pow να εργάζονται εντοπίζεται από την Guillot και στις φωτογραφίες Pow που κατείχε η Γαλλία. Πολιτική που εμφανίζεται μετά το 1916 και αυξάνεται ραγδαία τα έτη 1917-1919 (Guillot, 2012). Από τις 93 φωτογραφίες που απεικονίζουν Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο, 35 απεικονίζουν Pow εν ώρα εργασίας και είναι όλες των ετών 1916-1918.

Για την ύπαρξη περιπτώσεων χρήσης βίας και κακομεταχείρισης πληροφορίες μπορούν να εντοπιστούν μόνο στις εκθέσεις της I.C.R.C. όπου: α) στο Camp Français de Samli, μετά από απόπειρα απόδρασης, αρκετοί αξιωματικοί Pow τραυματίστηκαν από την ελληνική φρουρά του στρατοπέδου και ξυλοκοπήθηκαν από τον ίδιο τον διοικητή, β) ο Δρ. Roger Steinmetz, στην έκθεση του 1920, καταγράφει ότι στο Νοσοκομείο N° 10 οι Βούλγαροι γιατροί ανέφεραν ότι είδαν χτυπήματα σε μερικούς από τους ασθενείς, που νοσηλεύονταν εκεί. Καταγγελία την οποία όμως δεν θα λάβει σοβαρά, εάν δεν αποδειχθεί (Comité International de la Croix-Rouge, 1920).

Για την εφαρμογή τιμωριών πληροφορίες και πάλι μπορούν να προκύψουν από τις εκθέσεις, όπου στα στρατόπεδα των Pow του Μακεδονικού Μετώπου εφαρμόστηκαν: η τιμωρία του «Tambour», έκθεση κάποιων μελών του σώματος στον ήλιο (Jones, 2013), η πρακτική τιμωρίας της τοποθέτησης Pow σε ένα ορθογώνιο βάτο που δεν υπέρβαινε τα 5 μέτρα ανά πλευρά, χωρίς προστασία από τον ήλιο και η *aigrêt* (φυλακή), μια μικρή κωνική σκηνή στο κέντρο του στρατοπέδου κλειστή με αγκαθωτό σύρμα, εκτεθειμένη στον ήλιο, λαμβάνοντας μόνο το ήμισυ τις μερίδες φαγητού. Οι Pow, μετά την έκτιση της ποινής φυλάκισης επέστρεφαν κανονικά στις εργασίες τους (Comité International de la Croix-Rouge, 1920).

Για τις συνθήκες διαβίωσης και μεταχείρισης των Pow εντός των στρατοπέδων, που δημιουργήθηκαν για τον εγκλεισμό τους, λεπτομερείς πληροφορίες υπάρχουν στις δύο εκθέσεις της I.C.R.C., από τις οποίες μπορεί να επικυρωθεί η τοποθέτηση του Βλασίδη ότι η κατάσταση των Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο ήταν καλή, όπως αυτών που κατείχαν οι Γάλλοι και οι Ιταλοί και άριστη όπως αυτών που κατείχαν οι Βρετανοί (εικόνα που παρουσίασαν οι Βρετανοί και στα στρατόπεδα της μητρόπολης τους σε όλη τη διάρκεια του Α΄Π.Π.). Η κατάσταση των Pow που κατείχαν η Σερβία και η Ελλάδα ήταν από υποφερτή ως προβληματική (Βλασίδης, 2015). Στα Βαλκάνια, η αδύναμη διακυβέρνηση ήταν ένα σημαντικό

πρόβλημα στην ανάπτυξη αποτελεσματικών δικτύων στρατοπέδων Pow, με ανάλογες συνθήκες διαβίωσης και μεταχείρισης (Jones, 2013). Τοποθέτηση που επιβεβαιώνει τις συνθήκες αλλά και την πολιτική μεταχείρισης που επικρατούσαν στα σέρβικα στρατόπεδα Pow της Θεσσαλονίκης και στα ελληνικά. Στα σέρβικα στρατόπεδα, γιατί η Σερβία έπρεπε να περιμένει ως το 1917, για να καταφέρει να ορθοποδήσει μετά τον «διωγμό» του στρατού και της κυβέρνησης της το 1915 και την αναδιοργάνωση της στην Κέρκυρα και τη Θεσσαλονίκη το 1916. Επίσης, η αποκεντροποίηση της σέρβικης κεντρικής διοίκησης των Pow από τα στρατόπεδα που κατείχε στη Θεσσαλονίκη με τη μεταφορά της στο Nisch το 1917, όξυνε περισσότερο τις άθλιες συνθήκες των στρατοπέδων, αφού λόγω απόστασης, ήταν δυσκολότερη η τροφοδοσία και η εποπτικότητα τους (Comité International De La Croix-Rouge, 1920). Στα ελληνικά στρατόπεδα εξαιτίας της περίπλοκης κοινωνικοπολιτισμικής κατάστασης που δημιούργησε ο Εθνικός Διχασμός. Δυστυχώς, όλες αυτές οι πληροφορίες δεν μπορούν να εξαχθούν από τις 93 φωτογραφίες της βάσης δεδομένων, που εντοπίστηκαν, γιατί υπάρχει η απουσία της καταγραφής των δομών οργάνωσης και λειτουργίας των στρατοπέδων.

Μία άλλη αιτία που σχετίζεται με τις διαφορετικές συνθήκες διαβίωσης και μεταχείρισης αλλά και οργάνωσης, που υπήρχε μεταξύ των στρατοπέδων, που δημιουργήθηκαν στο Μακεδονικό Μέτωπο, αφορά την εφαρμογή πολιτικής αιχμαλωσίας όλων των εμπόλεμων κρατών στη διάρκεια του Α΄Π.Π. ανάλογης των εχθρών τους, ώστε να εκθέσουν προπαγανδιστικά την ανηθικότητα του εχθρού ως προς τη μεταχείριση των Pow (Moritz & Walleczek-Fritz, 2014). Για το λόγο αυτό ίσως οι Σέρβοι και οι Έλληνες δεν φέρονταν καλά τους Βούλγαρους Pow, ή ίσως εξαιτίας του παραδοσιακού μίσους και της εχθρότητας, που υπήρχε μεταξύ των βαλκανικών λαών από τους βαλκανικούς πολέμους (Βλασίδης, 2015). Η ταπείνωση του «διωγμού» που υπέστησαν οι Σέρβοι από τους Βούλγαρους το 1915, και η εισβολή των Βούλγαρων το 1916 στην Ανατολική και Δυτική Μακεδονία με τις επακόλουθες συνέπειες, μείωσαν την ανεκτικότητα των Σέρβων και των Ελλήνων ως προς τη μεταχείριση των Βουλγάρων Pow. Από τη στιγμή που η μεταχείριση εξαρτιόταν καθαρά από τον διοικητή του στρατοπέδου έχοντας μεγάλη ελευθερία στον τρόπο διαχείρισης, οι Pow ήταν στο έλεος του (Jones, 2013).

Ως προς τη σύνδεση μεταξύ του Α΄Π.Π. και του Β΄Π.Π.

Οι έρευνες, για πιθανή σύνδεση Α΄Π.Π. και Β΄Π.Π., δεν είναι πολλές και λίγοι ιστορικοί έχουν προσπαθήσει να συνδέσουν τους δυο πολέμους με διαφορετικές καταλήξεις και συμπεράσματα.

Οι Audoin-Rouzeau και Becker υποστηρίζουν ότι οι πρακτικές βίας και αντιποίνων χρησιμοποιήθηκαν κατά τους αποικιακούς πολέμους του 19^{ου} αιώνα στους Κουβανούς από τους Ισπανούς το 1896-97, από τους Βρετανούς ενάντια στους Μπόερς της Δυτικής Αφρικής και άρα τα στρατόπεδα του Α΄Π.Π. συνέχισαν από εκεί που οι αποικιακοί πόλεμοι τελείωσαν και του Β΄Π.Π. εξελίχθηκαν με όσα εφαρμόστηκαν στον Α΄Π.Π. (Audoin- Rouzeau, & Becker, 2002: 71).

Ο Ferguson υποστηρίζει ότι ο επόμενος μεγάλος πόλεμος, ένας ολοκληρωτικός πόλεμος, ήταν με νέους κανόνες και παρουσίασε μεγάλη «πρόοδο» ως προς τις μεθόδους τρόμου: θάνατος για τους λιποτάκτες, κανένα έλεος στους Pow, παραδειγματική βία εναντίον των πολιτών, στοιχεία που συμπέραναν οι ηγέτες, όπως ο Χίτλερ, από την ήττα του Α΄ Π.Π. (Ferguson, 2006: 702).

Η Jones (2013) υπογραμμίζει ότι κρυμμένες επιρροές στις τρεις μεγάλες χώρες από τον Α΄ Π.Π. έπαιξαν ρόλο στη διάπλαση της αιχμαλωσίας των Pow το 39-45. Σε ποιο βαθμό ο Α΄ Π.Π. καθόρισε την αιχμαλωσία του Β΄ Π.Π. και αν υπήρξε συνέχεια η ασυνέχεια μεταξύ των δυο συγκρούσεων ή των συνδέσμων μεταξύ των πολιτών και των Pow του κράτους που τους κατείχε παραμένει ανεξερεύνητο στην υπάρχουσα βιβλιογραφία. Όπως, επίσης, άγνωστο παραμένει κατά πόσο ο Α΄ Π.Π. επηρέασε τη Σοβιετική Ρωσία και την Ισπανία του Φράγκο. Η Jones θεωρεί ότι είναι ξεκάθαρο ότι η αιχμαλωσία στον Α΄ Π.Π. επηρέασε τον Β΄ Π.Π. σε συμπεριφορές και αποφάσεις τόσο σε αντιπροσωπευτικούς όσο και πρακτικούς τρόπους. Αν και η μνήμη του Α΄ Π.Π. δεν αναφέρθηκε συχνά ρητά ήταν παρούσα στο γνωστικό πλαίσιο αναφοράς πολλών εμπλεκομένων στον πόλεμο του 39-45, ιδιαίτερα στην αρχή. Αυτό εξηγεί γιατί ο γερμανικός στρατός το 1940 κατέστρεψε τα μνημεία που θύμισαν τον Α΄ Π.Π. ή γιατί αφαίρεσαν μεγάλο αριθμό από πολεμικά αρχεία και υλικό σχετικό με τους αιχμάλωτους πολέμου από το Βέλγιο, τη Γαλλία και τα πήγαν στην Γερμανία. Άρα ο Α΄ Π.Π. ήταν ένα σκοτεινό, υποκειμενικό πλαίσιο αναφοράς για όσους ασχολήθηκαν με ζητήματα κρατουμένων στον Β΄ Π.Π.. Ως εκ τούτου, δεν γνωρίζουμε ακόμη αρκετά για την έκταση των συνεπειών και των ασυνεπειών που συνδέουν την υποκειμενικότητα στις δύο συγκρούσεις (Jones, 2013).

Η Annete Becker υποστηρίζει ότι η μεταχείριση των Γάλλων στρατιωτικών και πολιτών Pow λειτούργησε ως προηγούμενο για τις ακρότητες που έγιναν σε Pow στον Β΄ Π.Π. ενώ ο Odon Abbal υποστηρίζει ότι οι δυο πόλεμοι δεν συνδέονται. Η Annete Becker αναφέρει ότι η ρίζα της πολιτικής και ανθρωπιστικής αποτυχίας που συνδέθηκε με το ολοκαύτωμα και τα επακόλουθα του οφείλεται σε επιστημολογική παρεμπόδιση, απροθυμία ή ανικανότητα της αναγνώρισης και ενσωμάτωσης των ακροτήτων του Α΄ Π.Π.. Ο Richard Speed θεωρεί ότι η βιογραφία στο Β΄ Π.Π. ήταν ένα σαφές διάλειμμα με τους Pow του Α΄ Π.Π., που η μεταχείριση τους ήταν πιο ανθρώπινη, με καλοκάγαθες συμπεριφορές μεταξύ των Pow των εμπόλεμων χωρών.

Αν μπορούμε να παραθέσουμε κάποια κοινά για την αιχμαλωσία μεταξύ των δύο πολέμων, αυτά είναι: 1) Το 1916 στην Γερμανία δημιουργήθηκε μια νέα κατηγορία πολιτών Pow, που χρησιμοποιήθηκαν σε καταναγκαστικές εργασίες στις κατεχόμενες περιοχές της Γαλλίας και του Βελγίου, τα «τάγματα των πολιτικών εργαζομένων» ZAB (Zivil-Arbeiter-Bataillone). Συνολικά, περίπου 62.000 εργαζόμενοι από το Βέλγιο και τη Βόρεια Γαλλία ανατέθηκαν στα ZAB. Στη στολή τους φέραν ένα κόκκινο περιβραχιόνιο που υποδείκνυε ότι ο κάτοχος ήταν μέλος εργατικού στρατιωτικού τάγματος ή άσπρο περιβραχιόνιο για όσους ήταν μέλη δημοτικού συμβουλίου. Τα άτομα αυτά λόγω του αποκλεισμού τους δεν είχαν πρόσβαση σε φαγητό και οι Γερμανοί στα μετόπισθεν δεν γνώριζαν την ύπαρξη τους.

Οι σκληρές συνθήκες, η βίαιη μεταχείριση, οι ασθένειες και ο υποσιτισμός οδήγησαν σε υψηλή θνησιμότητα με πηγές να αναφέρουν 1.056 νεκρούς ή 1.298 νεκρούς. Δυστυχώς δεν υπάρχουν επίσημοι αριθμοί νεκρών. Αν και στον Α΄ Π.Π. κανείς δεν μπορούσε να καταλάβει το νόημα του περιβραχιόνιου, στο Β΄ Π.Π. πλέον θα αποτελέσει εξέλιξη της οργάνωσης των στρατοπέδων συγκέντρωσης (Audoin-Rouzeau, & Becker, 2002: 71), 2) Ο Α΄ Π.Π. εισήγαγε την νόρμα ότι οι Ροω πρέπει να τρέφονται χάρη στα δέματα με φαγητά που στέλνονταν και όχι όπως λέει ο διεθνής νόμος από το έθνος που τους αιχμαλώτισε, κάτι που έγινε και στον Β΄ Π.Π., όπου οι Βρετανοί και οι Αμερικανοί Ροω έζησαν χάρη στα δέματα, 3) ο διεθνής νόμος αγνοήθηκε στον Α΄ Π.Π. για τους Ροω όταν αυτό ήταν σε εθνικό ενδιαφέρον, για χάρη αντιποίνων, για να επηρεάσουν τον εχθρό, ή όταν ήταν απαραίτητο να αυξήσουν την παραγωγή από την εργασία των Ροω, 4) στον Α΄ Π.Π. ξεκίνησε η απαραίτητη επιθεώρηση των στρατοπέδων από τις ουδέτερες χώρες για την προστασία των Ροω, κάτι που οδήγησε σε πολύ εμπιστοσύνη όσον αφορά τη δύναμη των επιθεωρήσεων για τον περιορισμό των καταχρήσεων. Μια αφελής εμπιστοσύνη σε θετικές αναφορές επιθεωρήσεων που μπορεί σε κάποιο βαθμό να τύφλωσαν τον Ερυθρό Σταυρό στην μεταλλασσόμενη γενοκτονική φύση του γερμανικού συστήματος αιχμαλωσίας στα στρατόπεδα του 1939-45, 5) ο Α΄ Π.Π. εγκαθίδρυσε το στρατόπεδο σαν ένα είδος εκπαιδευτικού πειραματισμού, όπου γινόντουσαν μαθήματα γλώσσας, πολιτικής και ιστορίας, που μοιάζει με την εφαρμογή των τάξεων επανεκπαίδευσης που εισήγαγαν οι σύμμαχοι στους Γερμανούς Ροω στον Β΄ Π.Π., 6) οι ανθρωπολογικές και γλωσσικές έρευνες που έγιναν στον Α΄ Π.Π. στα στρατόπεδα Ροω της Γερμανίας και της Αυστροουγγαρίας υπηρέτησαν κατά ένα τρόπο στα επιστημονικά πειράματα που έκαναν οι ναζί σε Ροω και πολίτες στο Β΄ Π.Π., 7) σε κάποιες περιοχές στρατόπεδα που είχαν χρησιμοποιηθεί στον Α΄ Π.Π., χρησιμοποιήθηκαν και πάλι στον Β΄ Π.Π..

Επίσης στον Β΄ Π.Π. οι Γάλλοι ζήτησαν αποζημιώσεις για την εργασία των Ροω, υπήρξαν προβλήματα με την οργάνωση του φαγητού και μετά το τέλος του Β΄ Π.Π. υπήρξε μια περίοδος διαταραχής της μνήμης, σιωπών και αμνησίας. Η κληρονομιά του Α΄ Π.Π. ως προς την αιχμαλωσία σε μεγάλο βαθμό αναδύθηκε το 39-45 μέσω «σύνηθες πρακτικών, προγράμματα αθέτησης, κρυφές παραδοχές και ανεμπόδιστα γνωστικά πλαίσια» που επηρέασαν την οργανωτική και στρατιωτική δράση. Παραδείγματα τέτοιων πρακτικών που συνδέουν τους δυο πολέμους: α) στον Α΄ Π.Π. υπήρξε στη Γερμανία η πεποίθηση ότι η κυβέρνηση σπαταλάει σημαντικά αποθέματα φαγητού σε Ροω σε βάρος του πληθυσμού, κάτι που οδήγησε στην κατάρρευση του κράτους. Αυτή η πεποίθηση συνεχίστηκε στον Β΄ Π.Π. και σε αυστηρές συμπεριφορές προς τους Ροω που κατείχε η Γερμανία, β) στον Β΄ Π.Π. χρησιμοποιήθηκαν για τη δημιουργία προπαγάνδας αντίποινων αρχεία του Α΄ Π.Π. με κακομεταχείριση Γερμανών Ροω από τους συμμάχους αλλά και έκδοση μαρτυριών Ροω (Jones, 2013).

Ως προς την επιτρεπτή απεικόνιση και την αναγκαστική απουσία

Μια από τις μεγαλύτερες δυσκολίες που εντοπίστηκαν ως προς τη μελέτη των φωτογραφιών της βάσης δεδομένων της M.A.P. σχετικών με την απεικόνιση Ροω στο

Μακεδονικό Μέτωπο αφορά την αιχμαλωσία Ελλήνων στρατιωτών και πολιτών Ρow, όπως, για παράδειγμα, των τριών φωτογραφιών από την κατάληψη της Θεσσαλίας.

Το S.P.C.A.O., παράρτημα του S.P.A. στο Μακεδονικό Μέτωπο, ως προς τη λειτουργία του ακολουθούσε τους ίδιους κανόνες με το κεντρικό τμήμα της Γαλλίας. Συνεπώς, με τα ίδια κριτήρια γινόταν ο καθορισμός των φορέων στα γεγονότα που λάμβαναν χώρα στο Μακεδονικό Μέτωπο, η ανάθεση των αποστολών και η επιλογή των θεματικών των ρεπορτάζ και των λήψεων (Burte, 2015). Το τμήμα, σύμφωνα με την εγκύκλιο που εξέδωσε το Γραφείο Πληροφόρησης Τύπου, καθορίζοντας τους στόχους και τις προδιαγραφές των φωτογραφικών λήψεων, έπρεπε να παράγει φωτογραφίες για την προπαγάνδα της εικόνας, που ασκείται στο εξωτερικό σε ουδέτερες και φίλιες χώρες, έναντι της προπαγάνδας του εχθρού. Οι φωτογραφίες θα μπορούν να διαδοθούν, αρκεί ο εχθρός, πραγματικός ή δυνητικός, να μην απεικονίζεται σε κατάσταση τέτοια που θα πλήξει την εικόνα της Γαλλίας.

Εχθρός για τη Στρατιά της Ανατολής στο Μακεδονικό Μέτωπο υπό τη διοίκηση του Γάλλου στρατηγού Σαράιν ήταν οι οπαδοί της ουδετερότητας, οι βουλγαρόφιλοι και οι αντιβενιζελικοί, όσοι δηλαδή θεωρούνταν εχθροί της Αντάντ και του Βενιζέλου. Στη βάση, για παράδειγμα, εντοπίζονται αρκετές φωτογραφίες Ρow πολιτών - κάτοικοι της μακεδονικής υπαίθρου, Έλληνες, Τούρκοι, Βούλγαροι και στρατιωτών βουλγαρόφιλοι και οι αντιβενιζελικοί. Η καταγραφή τους έγινε καθαρά για προπαγανδιστικούς λόγους. Το πρόβλημα που υπάρχει είναι δεν μπορεί να γίνει χρήση της μαρτυρίας αυτών των φωτογραφιών χωρίς το συγκείμενο τους, δηλαδή, σύμφωνα με τον Burke, την τοποθέτηση τους στα συμφραζόμενα τους ή μια σειρά από συμφραζόμενα, όπως και το χρονικό, ιδεολογικό, κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς (Burke, 2003). Ειδικά για τις τρεις φωτογραφίες με τη λεζάντα «Έλληνες Ρow, πρωταίτιοι της ενέδρας της 12ης Ιουνίου», που αφορούν την κατάληψη της Θεσσαλίας, αν ο ερευνητής δεν γνωρίζει την αλληλουχία των γεγονότων που εξελίχθηκαν, πριν την πραγματοποίηση της συγκεκριμένης λήψης, μπορεί πολύ εύκολα να οδηγηθεί σε λάθος συμπεράσματα.

Με την επιλογή αναζήτησης στη βάση δεδομένων της M.A.P. «*Les événements politiques et militaires de 1916 à 1918 - Πολιτικά και Στρατιωτικά γεγονότα από το 1916 έως το 1918*», οι μόνες φωτογραφίες που εντοπίζονται και αφορούν την απεικόνιση Ρow είναι οι 6, αυτές που απεικονίζουν τους πιλότους και το προσωπικό του Ζέπελιν που καταρρίφθηκε το 1916 στη Θεσσαλονίκη. Η απουσία φωτογραφιών Ρow από τις συγκρούσεις, απόρροια της πολύπλοκης εσωτερικής κατάστασης που επικρατούσε στην Ελλάδα, όπως το γεγονός ότι οι αντιβενιζελικοί στρατιώτες και αξιωματικοί αρνήθηκαν να προσχωρήσουν στο Κίνημα της Εθνικής Άμυνας αιχμαλωτίστηκαν και οδηγήθηκαν στο γαλλικό στρατόπεδο Ζέϊτενλικ ή οι Ρow από τις συγκρούσεις των συμμαχικών δυνάμεων με το φιλοβασιλικό στράτευμα στην Αθήνα, στα επεισόδια ως «Νοεμβριανά», υπάρχει εξαιτίας της επιτροπής λογοκρισίας και της Γενικής κατηγορίας «Θέματα Διπλωματίας και Εσωτερικής Πολιτικής» και της ειδικής «Εσωτερικά εκτοπισμένοι πληθυσμοί και πρόσφυγες» (Guillot, 2014a). Φωτογραφίες που θα μπορούσαν να πλήξουν την εικόνα της Γαλλίας στο εξωτερικό ως προς τη προσέγγιση φίλων ή ουδέτερων χωρών και να

περιπλέξουν ακόμη περισσότερο την κατάσταση που υπήρχε ήδη στο εσωτερικό της Ελλάδας, δεν επιτρέπονταν να διαδοθούν, στις συγκεκριμένες περιπτώσεις να παραχθούν. Οι τρεις φωτογραφίες που απεικονίζουν Έλληνες στρατιώτες και αξιωματικούς Pow από τα γεγονότα της Θεσσαλίας, ενώ μπορούσαν να λογοκριθούν για το λόγο που προαναφέρθηκε, προφανώς παρήχθησαν και διαδόθηκαν ως προπαγανδιστικά αντίποινα για τις γαλλικές απώλειες που υπήρξαν κατά τη σύγκρουση με τις ελληνικές δυνάμεις. Προπαγανδιστικός σκοπός που υποκρύπτεται κάτω από την λεζάντα «*Έλληνες Pow, πρωταίτιοι της ενέδρας*».

Από τις φωτογραφίες των Pow που παρήγαγε το S.P.A.O. μπορούμε να μιλάμε για μία επίσημη εικόνα των Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο κατά τον Α' Π.Π.; Οι φωτογράφοι του S.P.A.O., ως δημιουργοί των φωτογραφιών, μπορούν να θεωρηθούν «αυτόπτες μάρτυρες» της ιστορίας των Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο; Η απάντηση θα είναι η ίδια με αυτήν που αναλύθηκε στην αρχή του Β' Μέρους της παρούσης εργασίας. Και ναι και όχι. Ναι, γιατί συναναστράφηκαν με αρκετούς Pow μαθαίνοντας τις προσωπικές τους εμπειρίες (οι φωτογραφίες με τους Βούλγαρους Pow από το Κιλκίς, τη Φλώρινα, την Κοζάνη, τα στρατόπεδα Pow της Θεσσαλονίκης). Ναι, γιατί με τις αναθέσεις αποστολών που λάμβαναν ήρθαν αντιμέτωποι με πολλές καταστάσεις αιχμαλωσίας και μεταχείρισης, που δεν βίωσαν οι στατικοί στρατιώτες των μονάδων ή δεν διαδόθηκαν ποτέ στους πολίτες στα μετόπισθεν (όλες οι φωτογραφίες που εντοπίζονται στη βάση για το Μακεδονικό Μέτωπο). Όχι, γιατί δεν είχαν πρόσβαση στην πρώτη γραμμή, στην έξαψη της μάχης, όπου γίνονταν οι αιχμαλωσίες ή σημειώθηκαν οι ωμότητες και σε πολλές περιπτώσεις όπου καλέστηκαν να πραγματοποιήσουν λήψεις Pow, αυτές έγιναν για προπαγανδιστικούς σκοπούς και πολύ μετά από την εξέλιξη των γεγονότων (για παράδειγμα οι εικόνες από τη Λάρισα και οι επιλεκτικές φωτογραφίες που έγιναν στα στρατόπεδα). Όχι, γιατί δεν υπήρξε πλήρης καταγραφή της ιστορίας των Pow στο Μακεδονικό Μέτωπο. Όχι, γιατί στο Μακεδονικό Μέτωπο το θέμα των Pow για τις συμμαχικές δυνάμεις της Αντάντ ήρθε σε δεύτερη μοίρα.

Ως προς το ερώτημα για το αν οι φωτογραφίες τους κατέγραψαν την αλήθεια ως προς τις συνθήκες ζωής και την μεταχείριση των Pow και μπορούμε να μιλάμε για μια επίσημη εικόνα, η απάντηση και πάλι είναι και ναι και όχι. Απεικονίζουν την αλήθεια, αλλά για ποιον είναι αλήθεια ή όχι. Ειδικά στην περίπτωση της απεικόνισης των Pow, πολλές φορές οι μαρτυρίες των φωτογραφιών διαψεύστηκαν από τους ίδιους τους Pow (και πάλι εδώ πρέπει να υπάρξει προσοχή στις προφορικές μαρτυρίες των Pow, γιατί δεν βίωσαν όλοι τις ίδιες συνθήκες). Οι φωτογραφίες από το Μακεδονικό Μέτωπο καταγράφουν την απουσία, των Pow από πολλά γεγονότα, όπως αυτά που είχαν σχέση με την ιδιόρρυθμή εσωτερική κατάσταση που επικρατούσε στην Ελλάδα, αποκλείστηκαν συστηματικά από το κάδρο. Για να μελετηθούν καλύτερα οι φωτογραφίες των Pow, ως αξιόπιστες μαρτυρίες, απαραίτητη είναι η χρήση μιας σειράς από φωτογραφίες και όχι η μεμονωμένη μελέτη. Ακόμη και αν το δείγμα είναι μικρό, όπως οι 93 φωτογραφίες από το Μακεδονικό Μέτωπο, μια επισκόπηση αρκετά ρεαλιστή μπορεί να γίνει για την εικόνα των Pow. Για τη μελέτη των φωτογραφιών του S.P.A.O. για τους Pow πρέπει να λαμβάνονται

πάντα υπόψιν το «κριτικό βλέμμα» των φωτογράφων του τμήματος και η τοποθέτηση της μαρτυρίας των φωτογραφιών στα συμφραζόμενα τους ή μια σειρά αυτά (Burke, 2003: 239).

Στην **εικόνα 49** ένας Ρώσος αιχμάλωτος πολέμου ψαρεύει. Η λήψη της φωτογραφίας έγινε στις 15/9/1917 στην πόλη Έστεργκομ της Ουγγαρίας από τον Αντρέ Κερτέζ. Αυτά είναι τα μόνα στοιχεία που καταγράφονται για τη συγκεκριμένη φωτογραφία. Για κάποιον που θα δει τη φωτογραφία αποσπασματικά, ένας Ρώσος στρατιώτης, αιχμάλωτος πολέμου, ψαρεύει. Για κάποιον που θα αποφασίσει να αναζητήσει τη μαρτυρία της φωτογραφίας, «Ein Bild sagt mehr als 1000 Worte» (Μια εικόνα λέει περισσότερα από όσα χίλιες λέξεις), Kurt Tucholsky (Burke, 2003: 11).

Εικόνα 49 - Prisonnier de guerre russe pêchant à la ligne (Ρώσος αιχμάλωτος πολέμου ψαρεύει), Ουγγαρία - 15/09/1917, Kertész André⁴⁶⁰. M.A.P./2016.

⁴⁶⁰ Ο Αντρέ Κερτέζ (Andor Kertész) ήταν αυτοδίδακτος Ούγγρος φωτογράφος. Περισσότερα βλ. Ριβέλλης, Π. και Ιωακειμίδης, Β. (2007). *André Kertész: Καθρέφτης μιας ζωής*. Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης: Άγρα.

Βιβλιογραφία

- Afflerbach, H. (2005). Greece and the Balkan Area in German Strategy, 1914-1918. Στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the Great War*. (p.p. 53-66). Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Αικμαγιερ, Π. (2016). *Ουδέν νεότερων από το δυτικό μέτωπο*, γκράφικ-νόβελ. Αθήνα: Γνώση.
- Aksakal, M. (2008). *The ottoman Road to War in 1914*. New York: Cambridge University Press.
- Aksakal, M. (2014). Η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923* (σ.σ. 25-48). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Αλεξιάτος, Γ. (2010). Χαίρετε: ένα ελληνικό σώμα στρατού στο Γκαίρλιτς της Γερμανίας. *Ορόσημα ελληνο-γερμανικών σχέσεων* (σ.σ. 185-198). Αθήνα: έκδοση του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.
- Αλεξιάτος, Γ. (2015). *Οι Έλληνες του Γκαίρλιτς 1916-1919*. Β' Εμπλουτισμένη. Θεσσαλονίκη: Δέσποινα Κυριακίδη.
- Αναστασιάδης, Γ. (1994). *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Αναστασιάδης, Γ. (2012). Ο Τύπος της πόλης ως Κιβωτός της μνήμης. Θεσσαλονίκη. Με τα σημάδια της ιστορίας στις (παλιές) εφημερίδες της. Στο Κοτσιφός Γ. (Επίμ.), *Θεσσαλονίκη 1912 – 2012. Μεγάλα γεγονότα στον καθρέφτη του τύπου* (σελ. 12-23). Μορφωτικό ίδρυμα ένωσης συντακτών ημερήσιων εφημερίδων Μακεδονίας – Θράκης.
- Αναστάσιος Α. & Μότσιανός, Ι. (Επίμ.). (2012). *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια: Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/Σέδες*. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Ανδρέου, Α. (Επίμ.). (2004). Πρακτικά συνεδρίου. *Φλώρινα 1912-2002. Ιστορία και πολιτισμός*. Φλώρινα.
- Αννίδη, Θ. (1995). Ιστορία του Τύπου της Θεσσαλονίκης. *Επτά Ημέρες της εφημερίδας Η καθημερινή*, 2-32.
- Aslet, C. (2014). *The Birdcage: a novel of Salonika*. Players' Account.
- Audoin-Rouzeau, S. & Becker, A. (1998). *La Grande Guerre. 1914-1918*. Paris: Découvertes Gallimard.

- Audoin-Rouzeau, S. & Becker, A. (2002). *14-18. Understanding the Great War*. Temeron, C. (trans.). New York: Hill and Wang.
- Audoin-Rouzeau, S. & Becker, A. (dir.). (2004). *Encyclopédie de la Grande Guerre. 1914-1918. Histoire et culture*. Paris: Bayard.
- Audoin-Rouzeau, S., Becker, A., Ingrao, Chr. & Rousso. H. (2002). *La violence de guerre. 1914-1914*. Belgium: Editions Complexe.
- Aulich, J. (2014). Graphic Arts and Advertising as War Propaganda. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Bach, A. (2010). La mort en 1914-1918. *Revue historique des armées*, 259, 23-32.
- Βακαλόπουλος, Ε., Α. (2005). *Νέα ελληνική ιστορία. 1204-1985*. Κγ'. Έκδοση. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Ball, M. & Smith, G. (1992). *Analyzing Visual Data*. United States: SAGE Publications Inc.
- Banks, A. (1997). *A military Atlas of the First World War*. England: Leo Cooper.
- Barbero, A. (2017). *Caporetto*. Italia: Laterza Cultura storica.
- Barbusse, H. (1916). *Le feu: Journal d'une escouade*. Folio. Στα ελληνικά Μπαρμπίς, Ανρί. (1998). *Η φωτιά. Ημερολόγιο μιας ομάδας*. Αλάτσης Κ. (μετ.). Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Becker, A. (1998). *Oubliés de la Grande Guerre. Humanitaire et culture de guerre, 1914-1918. Populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre*. Paris :Pluriel.
- Βελένη, Α., Π. (2012). Θεσσαλονίκη: Οι αρχαιότητες στην πρώτη γραμμή....Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ.49-51). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Βεντήρης, Γ. (1970). *Η Ελλάδα του 1910-1920*, 2 τόμοι. Αθήνα: Ίκαρος.
- Berelson, B. (1952). *Context analysis in communication research*. N. Y.: Hafnere Press.
- Bermond, D. (2008). Armand Colin. Histoire d'un éditeur de 1870 à nos jours. Armand Colin.

- Berstein, S. (2002). *Δημοκρατίες, αυταρχικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα στον 20^ο αιώνα. Προς μια συγκριτική πολιτική ιστορία του ανεπτυγμένου κόσμου*. Β' έκδοση. Αθήνα: Ποιότητα.
- Bernstein, R. (2002). The Origins of Totalitarianism: Not History but Politics. *Social Research*, 69 (2), 381-401.
- Berstein, S. & Milza, P. (1997). *Ιστορία της Ευρώπης (δεύτερος τόμος). Η Ευρωπαϊκή Συμφωνία και η Ευρώπη των Εθνών 1815-1919*. Δημητρακόπουλος Αναστάσιος (μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Beurier, J. (2014). Press/Journalism (France). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Βήττος, Χ. (2008). *Ο εθνικός διχασμός και η γαλλική κατοχή (1915-1920)*. Θεσσαλονίκη: Όλυμπος.
- Βλασίδης, Β. (2015). Αιχμάλωτοι πολέμου στο Μακεδονικό Μέτωπο. Μια πρώτη προσέγγιση. Στο *Διεθνές επιστημονικό συνέδριο. Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α' Παγκοσμίου πολέμου*. Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης.
- Βλασίδης, Β. (2016). *Μεταξύ μνήμης και λήθης. Μνημεία και κοιμητήρια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στη Μακεδονία (1915-1918)*. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα.
- Βλασίδης, Β. (2017). *Η μνήμη του Μεγάλου Πολέμου. Κοιμητήρια του Μακεδονικού Μετώπου στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Boissonnas, F. (1919). *L'image de la Grèce. Salonique, la ville des belles églises*. Avec introduction de Daniel Baud-Bovy, Genève.
- Bosworth, R. & Finaldi, G. (2014). Ιταλική Αυτοκρατορία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923* (σ.σ. 49-75). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Burke, P. (2003). *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*. Ανδρέου, Α. (Μετ.). Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Burte, C. (2015). Un corpus pour la recherché : 100.000 photographies de la Grande Guerre sur internet. *Journal de la BDIC* (La Bibliothèque de documentation internationale contemporaine & ses lecteurs), 38, 7 - 8.

- Carozzola, C. (2014). Η Αυτοκρατορία των Ηνωμένων Πολιτειών. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923* (σ.σ. 349-376). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Cartier-Bresson, A. (2008). *Le Vocabulaire technique de la photographie*. Paris : Marval et Paris Musées.
- Γαρούφαλλος Α., Σαββαϊδης Π. & Χριστοδούλου, Δ. (2015). *Οι υγειονομικές υπηρεσίες στο Μακεδονικό μέτωπο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- ΓΕΣ/ΔΙΣ. (1958). *Η Ελλάδα και ο πόλεμος εις τα Βαλκάνια 1914-1918*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας του Στρατού.
- ΓΕΣ/ΔΕΣ. (1993). *Επίτομη ιστορία της Συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1914-1918*. Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας του Στρατού.
- Γεωργιάδης, Ι., Π. (2012). *Αεροπορικός Πόλεμος στη Μακεδονία 1916-1917*. Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Challéat, V. (2008α). Le cinéma au service de la défense, 1915-2008. *Revue historique des armées*, 252, 3-15.
- Challéat, V. (2008β). Le Service cinéma des armées. 1895 - Mille huit cent quatre-vingt-quinze. 55, 174-180.
- Γιαννικοπούλου, Θ., Ε. (2007). *Σημαδεύοντας μέσα από το Φακό: Η ιστορία της Φωτογραφικής Υπηρεσίας του Γαλλικού Στρατού και η δράση της στα Βαλκάνια στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1915-1919)*. Ανέκδοτη διπλωματική διατριβή. Αθήνα: ΑΚΤΟ.
- Γκόλια, Π. & Κασίδου, Σ. (2011). *Ένα χάδι από τη Φλώρινα. Στρατιά της Ανατολής: 1916-1918*. Φλώρινα: 5^ο Δημοτικό Σχολείο Φλώρινας.
- Clark, C. (2014). *Οι υπνοβάτες. Πως η Ευρώπη πήγε στον πόλεμο του 1914*. Κουρεμένος, Κ. (μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K. (2007). *Μεθοδολογία εκπαιδευτικής έρευνας*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Comité International de la Croix-Rouge. (1919). *Documents Guerre (1914-1918). Rapport de MM. le Dr Ferrière, Georges Werner et lieutenant-colonel Redârd sur leur mission à Salonique. Septembre a Novembre 1918*. Genève : Libraire Georg & Cie, Maison à Bale et à Lyon.
- Comité International de la Croix-Rouge. (1920). *Documents Guerre (1914-1918). Rapport de MM. Paul Schazmann et Dr Roger Steinmetz sur leurs visites aux*

- prisonniers de guerre en Grèce, à Salonique, en Macédoine et en Serbie. Juin - Septembre 1919.* Genève : Libraire Georg & Cie, Maison à Bale et à Lyon.
- Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899.
- Convention (IV) respecting the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 18 October 1907.
- Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906.
- Cool, K. (2002). *Het leven van de Vlaamse krijgsgevangenen in Duitsland in de Eerste Wereldoorlog.* Brussel.
- Γούναρης, Β. (2000). Στη Μακεδονία τον καιρό του μεγάλου πολέμου (1914-1919), *Θεσσαλονικέων Πόλις* (1), σ. 179-192.
- Coutin, C. (2014). Camouflage. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War.* Freie Universität Berlin.
- Creswell, W., J. (2011). *Η έρευνα στην εκπαίδευση. Σχεδιασμός, διεξαγωγή και αξιολόγηση της ποσοτικής και ποιοτικής έρευνας.* Αθήνα: ΕΛΛΗΝ.
- Γρηγορίου, Α. & Χεκίμογλου, Ε. (2008). *Η Θεσσαλονίκη των περιηγητών 1430-1930.* Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών. Θεσσαλονίκη: Μιλήτος.
- Davis, R. H. (1916). *With the French in France and Salonika.* New York: Scribner.
- Dedering, T. (2015). Prisoners of War and Internees (Union of South Africa). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War.* Freie Universität Berlin.
- Dejan, D. (2003). *Yugoslavism: histories of a failed idea, 1918-1992.* London, England: C. Hurst & Co. Ltd.
- Demm, E. (2016). Propaganda at Home and Abroad. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War.* Freie Universität Berlin.
- Derrida, Z. (2006). *Θέσεις.* Μπέτζελος Τ. (Μετ.). Αθήνα: Πλέθρον.

- Δημητριάδης, Σ., Β. (2012). Η Θεσσαλονίκη κατά την κρίσιμη δεκαετία 1912-1922. Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ. 41-43). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Dickinson, R., F. (2014). Η Ιαπωνική Αυτοκρατορία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923* (σ.σ. 293-317). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Dimitriou, A. (2005). The Greek fighter on the Macedonian Front during World War I, Στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the Great War*. (p.p. 173-183). Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Dimitrova, S. (2015). Prisoners of War in Bulgaria (1915 - 1918) – Law, Practices and Everyday life. In *International Symposium on First World War Centenary* (pp. 443-463). Turkey: History Department of Dokuz Eylul University.
- Δορδανάς, Σ. (2011). Η εθελοντική αιχμαλωσία Ελλήνων στο Γκαίρλιτς. *Athens Review of Books*, 19, 18 - 19.
- Δορδανάς, Σ. (2012). Το θερμό καλοκαίρι 1916: Η εισβολή των Γερμανοβουλγάρων και η κατάληψη της Ανατολικής Μακεδονίας μέσα από τις πηγές, σε ψηφιακά Πρακτικά, Νικ. Β. Ρουδομέτωφ (Επίμ.), *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια, η Καβάλα και η Θράκη: Από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ιστορία-Τέχνη-Πολιτισμός, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών* (17-18 Σεπτεμβρίου 2010) τομ. Β' (σ.σ. 663-681). Καβάλα: Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας.
- Δορδανάς, Σ. (2014). Η πρώτη βουλγαρική «κατοχή» της Φλώρινας κατά τον Α΄Π.Π. στο Φωτιάδης, Κ., Τάχου-Ηλιάδου, Σ. και Βλασίδης, Β. (Επίμ.). *Η Δυτική Μακεδονία: Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος έως σήμερα* (σ.σ. 362-373). Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Δορδανάς, Σ. (2015). Ο εχθρός προ των πυλών: Η Θεσσαλονίκη ως διακύβευα κατά τον Α΄Π.Π. Στο Καιρίδης, Δ. (Επίμ.), *Θεσσαλονίκη, μια πόλη σε μετάβαση. 1912-2012* (σελ. 244-255). Αθήνα: Επίκεντρο.
- Dossier de presse. (2015). *Centenaire du cinema et de la photographie des armees*. Paris : ECPAD.
- Dossier de presse. (2017). Exposition «Images interdites de la Grande Guerre», au service historique de la Défense.
- Dunant, H. (2015). *A Memory of Solferino*. Retrieved. Switzerland: ICRC.

- E.C.P.A.D. (2014). *La Grèce et la première guerre mondiale dans les collections de l'ECPAD*. Paris : ECPAD.
- E.C.P.A.D. (2014). *La Serbie et la première guerre mondiale dans les collections de l'ECPAD*. Paris: ECPAD.
- Ενεπεκίδης, Π. (1992). *Η δόξα και ο διχασμός, 1908-1918: Από τα μυστικά αρχεία Βιέννης, Βερολίνου και Βέρνης*. Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Farnoux, A. (2012). Η Στρατιά της Ανατολής και η Αρχαιολογία. Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ. 83-85). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Ferguson, N. (2006). *Α' Παγκόσμιος Πόλεμος. Στρατιωτική, διπλωματική, οικονομική και κοινωνική ιστορία, 1914-1918*. τομ.1 και 2. Αθήνα: Ιωλκός.
- Ferro, M. (1997). *Ο πρώτος παγκόσμιος πόλεμος 1914-1918*. Κατσιλιέρη, Τ. (μετ.). Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Fieschi, C., Joschke, C. & Petiteau, A. (2014). Photographier la guerre en amateur. In Dreyfuss Housin S. (Ed.), *Vu du front. Représenter la Grande Guerre* (pp. 79-88). Paris : Somogy Musée de l'armée.
- Florian, S. (2006). Les yeux de la guerre. A côté de la plaque revoir la Grand Guerre en relief in : Verdun, *la guerre en relief*, Serpenoise.
- Flusser, V. (1998). *Προς μια φιλοσοφία της Φωτογραφίας*. Duennebier, I. και Παπαϊωάννου, Η. (μετ.), Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Freund, G. (1996). *Φωτογραφία και κοινωνία*. Τζίμας, Δ. (Επίμ.). Μαυροειδή, Ε. (Μετ.). Αθήνα: Εκδόσεις περιοδικού φωτογράφος.
- Fogarty, S., R. (2014). Η Γαλλική Αυτοκρατορία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923* (σ.σ. 161-190). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Forcade, O. (2000). Censure, secret et opinion en France de 1914 à 1919. Le secret en histoire. *Matériaux pour l'histoire de notre temps*, 58, 45-53.
- Ford, R. (2011). *Ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος στη Μέση Ανατολή. Από την Εδέμ στον Αρμαγεδδώνα*. Χαλαζιά, Ε. (μετ.). Αθήνα: Ψυχογιός.
- Fouillet, B. (2005). La Ville De Lyon Au Centre Des Échanges De Prisonniers De Guerre (1915-1919). *Vingtième Siècle. Revue d'histoire*, 86 (2), pp. 25 – 42.

- Garton, S. (2014). Οι αυτοκυβερνώμενες κτήσεις, η Ιρλανδία και η Ινδία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923* (σ.σ. 225-264). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Gavra, E. & Vlasidis, V. (2007). Military cemeteries of the First World War in Macedonia region: routes of reading history in search the common cultural heritage. In Avramidou, N. (Ed.), 1st Specialty International Conference on Monumental Cemeteries. Knowledge, Conservation, Restyling and Innovation, vol. 1, (pp.179-189). Roma.
- Geffroy, G., Lacour, L. & Lumet, L. (1916). *La France Héroïque et ses Alliés, 1914-1916*. Tome Premier. Paris : Librairie Larousse.
- Geffroy, G., Lacour, L. & Lumet, L. (1919). *La France Héroïque et ses Alliés, 1916-1919*. Tome Second. Paris : Librairie Larousse.
- Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.). (2014). *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923*. Αστερίου, Ε. (μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ghiglione, R. (1980). *Manuel d 'analyse de contenu*. Paris: Armand Colin.
- Gilbert, M. (1995). *First World War*. Harper Collins.
- Gombrich, E., H. (1995). *Το χρονικό της τέχνης*. Κασδαγλη Α. (μετ.). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Gondos, E. (2015). *Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και η προϊστορία του (1870-1918)*. Βαβίτσας, Γ. (μετ.). Αθήνα: Σύγχρονη εποχή.
- Gorgolini, L. (2015). Prisoners of War (Italy). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Gorokhoff, G. and Korliakov, A. (2003). *Le corps expéditionnaire russe en France et à Salonique, 1916-1918*. Paris.
- Guelton, F. (2012). Éditorial. *Revue historique des armées*, 269, 1-3.
- Guerin, F. (2016). The revelation and resistance of amateur images at war: Thessaloniki in the Byron, Metos Collection. Στο Κατσαρίδου Η. & Μότσιανος Ι. (Επίμ.), *Αναπαραστάσεις της Κατοχής: φωτογραφία, ιστορία, μνήμη* (σελ. 62-79). Θεσσαλονίκη : Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Guillot, H. (2010). La section photographique de l'armée et la Grande Guerre. *Revue historique des armées*, 258, 110-117.
- Guillot, H. (2011). Le métier de photographe militaire pendant la Grande Guerre. *Revue historique des armées*, 265, 87-102.

- Guillot, H. (2012). L'image officielle du soldat allemand pendant la Grande Guerre, *Revue historique des armées*, 269, 36-45.
- Guillot, H. (2014α). *Images interdites de la Grande Guerre*. Presses universitaires de Rennes : PUR/ECPAD.
- Guillot, H. (2014β). Sur le front photographique, la propagande officielle par l'image. In Dreyfuss Housin S. (Ed.), *Vu du front. Représenter la Grande Guerre* (pp. 64-72). Paris : Somogy Musée de l'armée.
- Guillot, H. (2017). *Les soldats de la mémoire : La section photographique de l'armée, 1915-1919*. Paris : Presses universitaires de Paris Ouest.
- Hanna, M. (2014). War Letters: Communication between Front and Home Front. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Hanna, E. (2015). Young Men's Christian Association (YMCA). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Haslinger, P. (2014). Η Αυστροουγγαρία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923* (σ.σ. 109-133). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hassiotis, L. (2014). Greece. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Hassiotis L. (2015). Macedonia in the Great War (1914-1918). *Macedonian Studies Journal*, 2(1), 9 - 18.
- Herrmann, I., & Palmieri, D. (2017). International Committee of the Red Cross. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Higgins – Pearce, A. (1909). *The Hague peace conferences and other international conferences concerning the laws and usages of war: texts of conventions with commentaries*. London: Cambridge Press.
- Hinz, U. (2006). *Gefangen im Großen Krieg. Kriegsgefangenschaft in Deutschland 1914-1921*. Essen: Klartext Verlag.

- Hobsbawn, E. (2002). *Η εποχή των άκρων. Ο σύντομος 20ος αιώνας, 1914-1991*. Ε΄ έκδοση, Καπετανγιάννης, Β. (μετ.). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Horne, J. (2014). The Great War at its Centenary. In Winter, J. (Ed.), *The Cambridge History of the First World War*. Volume I. Global War (pp. 618-639). United Kingdom: Cambridge University Press.
- Horne, J. (2014). Atrocities and war crimes. In Winter, J. (Ed.), *The Cambridge History of the First World War*. Volume I. The state (pp. 561 - 584). United Kingdom: Cambridge University Press.
- Ηλιάδου – Τάχου, Σ. & Παυλίδου, Μ. (1994). Από το αρχείο του Δήμου Φλώρινας. Ελληνογαλλικές σχέσεις. *Αριστοτέλης*, 227-228), 10-26.
- Ηλιάδου – Τάχου, Σ. (1995α). Περίοδος αποδέσμευσης από τα οθωμανικά πρότυπα (1912-1916), *Αριστοτέλης*, 233-234, 15-42.
- Ηλιάδου – Τάχου, Σ. (1995β). Απόπειρες αυτοπροσδιορισμού της πόλης μέσα στη δίνη του 1ου Παγκοσμίου Πολέμου (1917-1922), *Αριστοτέλης*, 233-234, 43-69.
- Ηλιάδου-Τάχου, Σ. (2000). Η πολιτική, κοινωνική και οικονομική κατάσταση των κατοίκων του Μοναστηρίου και Φλώρινας μέσα από την οπτική της εφημερίδας Φλώρινα του Ι. Θεοδοσίου, του έτους 1916, *Μακεδονικά*, 32, 205-217.
- Jones, H. (2013). *Violence against Prisoners of War in the First World War. Britain, France and Germany, 1914-1920*. New York: Cambridge University Press.
- Jones, H. (2014). Prisoners of war. In Winter, J. (Ed.), *The Cambridge History of the First World War*. Volume II. The state, (pp. 266 – 290). United Kingdom: Cambridge University Press.
- Jones, H. (2014α). Prisoners of War. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Jones, H. (2014β). Prisoners of war. In Winter, J. (Ed.), *The Cambridge History of the First World War*. Volume II. The state, (pp. 266 – 290). United Kingdom: Cambridge University Press.
- Jones, H. (2014γ). Η Γερμανική Αυτοκρατορία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923* (σ.σ. 77-107). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Jones, H. (2015). Prisoners of War (Belgium and France). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Jones, H. & Hinz, U. (2014). Prisoners of War (Germany). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Ιγνατιάδου, Δ. (2012). Ανασκαφή Τσαουσίτσας. Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των ταραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ. 113-114). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Καλλιανιώτης, Α. (2007). *Οι Πρόσφυγες στη Δυτική Μακεδονία (1941-1946)*. Ανέκδοτη Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Καμπούρη – Βαμβούκου, Μ. (2016). *Η τέχνη στα χρόνια του πολέμου των χαρακωμάτων. Στρατιώτες – Ζωγράφοι της Στρατιάς της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κανδυλάκης, Μ., (2012). Θεσσαλονίκη 1912-2012. Συνοπτικά στοιχεία για τις σημαντικότερες ελληνικές εφημερίδες. Στο Κοτσιφός Γ. (Επίμ.), *Θεσσαλονίκη 1912 – 2012. Μεγάλα γεγονότα στον καθρέφτη του τύπου* (σελ. 24-65). Μορφωτικό ίδρυμα ένωσης συντακτών ημερήσιων εφημερίδων Μακεδονίας – Θράκης.
- Κανδυλάκης, Μ. (2015). *Ο τύπος της Θεσσαλονίκης στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κανδυλάκης, Μ.. (1998 – 2008). *Εφημεριδογραφία της Θεσσαλονίκης. Από την Τουρκοκρατία ως το 1967*. Τόμοι 4, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Καραδήμου – Γερόλυμπου, Α. (1985-1986). *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Καραδήμου - Γερόλυμπου, Α. (2016). *Οχυρωμένο στρατόπεδο, ανοχύρωτη πόλη. Η Θεσσαλονίκη στον Α Παγκόσμιο Πόλεμο. Καταστροφή και αναμόρφωση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

- Κατσαρίδου, Η. & Μότσιανος, Ι. (2016). Κατασκευάζοντας αναμνήσεις: προπαγάνδα και φωτογραφικές αναπαραστάσεις της Θεσσαλονίκης κάτω από τη γερμανική κατοχή. Στο Κατσαρίδου Η. & Μότσιανος Ι. (Επίμ.), *Αναπαραστάσεις της Κατοχής: φωτογραφία, ιστορία, μνήμη* (σελ. 81-101). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Κατσαρίδου, Η. & Μότσιανος, Ι. (Επίμ.). (2016). *Αναπαραστάσεις της Κατοχής: φωτογραφία, ιστορία, μνήμη*. Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Κατσαρίδου, Η. & Μότσιανος, Ι. (2016). Αναπαραστάσεις της Κατοχής: μια εισαγωγή. Στο Κατσαρίδου, Η. & Μότσιανος, Ι. (Επίμ.), *Αναπαραστάσεις της Κατοχής: φωτογραφία, ιστορία, μνήμη* (σελ. 13- 23). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Κατσιγέρας, Μ. (2009). *Ελλάδα. 20^{ος} αιώνας. Οι φωτογραφίες*. Αθήνα: Ποταμός.
- Keegan, J. (1999). *The First World War*. New York: Alfred A. Knopf.
- Keegan, J. (2001). *An Illustrated history of The First World War*. New York: Alfred A. Knopf.
- Keegan, J. (2010). *Το πρόσωπο της μάχης. Μια μελέτη των μαχών του Αζενκούρ, του Βατερλώ και του Σομ*. Ζάβαλος, Α. (Μετ.). Αθήνα: Κέδρος.
- Kershaw, I. (2016). *Στην Κόλαση των Δύο Πολέμων. Ευρώπη, 1914-1949*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κεφαλίδου, Ε. (2012), Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης. Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ.91-93). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Κιλεσοπούλου, Κ. (2011). *Οι καλές τέχνες στη Θεσσαλονίκη κατά την περίοδο 1912-1967*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Kinnaird, R. W., (1997). *Με τους Έλληνες στη Θεσσαλία*, Κασσεσιάν, Ι., Γ. (μετ.). Λάρισα: Κούριερ.
- Knightley, P. (2000). *The First Casualty: The War Correspondent as Hero and Myth-maker from the Crimea to Kosovo*. USA: Johns Hopkins University Press.
- Κόκκινος, Γ. (2014α). Η ανάδυση της ευρωπαϊκής ιδέας ως συνείδηση της καταστροφής από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. *Το Δέντρο*, 199-200, 93-100.
- Κόκκινος, Γ. (2014β). Οι συνέπειες του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. *Το Δέντρο*, 201-202, 9-13.

- Κόκκινος, Γ., Λεμονίδου, Ε., Κιμουρτζής Π. και Ντάλης Σ. (2016). *Ιστορικά τραύματα και Ευρωπαϊκή Ιδέα. Από τη φρίκη των πολέμων και των ολοκληρωτισμών στο όραμα της ενοποίησης*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Κολώνας, Β. (1983). Η Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. *Περιοδικό Αρχαιολογία*, 8, 45-53.
- Κολώνας, Β. (2012). Η Θεσσαλονίκη στη διάρκεια του Πρώτου Παγκόσμιου Πολέμου. Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ. 65-69). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Κολώνας, Β., Σ. (2016). *Η Θεσσαλονίκη εκτός των τειχών. Εικονογραφία της συνοικίας των εξοχών (1885- 1912)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Krivanec, E. (2014). Staging War. Theatre 1914-1918. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*, Freie Universität Berlin.
- Κυριαζή Ν., (2002). *Η Κοινωνιολογική έρευνα. Κριτική Επισκόπηση των μεθόδων και των τεχνικών*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Κωτίδης, Α. (2000). *Κωνσταντίνος Μαλέας (1879-1928)*. Αθήνα: ΑΔΑΜ.
- L'académie d'Amiens. (2004). *La Photographie et sa Place Dans Le Reportage De Guerre. La représentation du soldat pendant la Grande Guerre. Dossier du service éducatif et culturel de l'Historial de Péronne. Somme France*.
- Lang, P. (2002). *Documents diplomatiques français : 1915. Vol.2 Tome I. 1er janvier- 25 mai 1915*. Paris : Ministère des Affaires étrangères.
- Launey, S. (2008). Les services cinématographiques militaires français pendant la Seconde Guerre mondiale. *Revue historique des armées*, 252, 27-40.
- Λαζαρίδης, Σ. (2016). *Εκείθεν τις Αγίας Παρασκευής. Το τοπίο της Δυτικής Υπαίθρου της Θεσσαλονίκης (1914-1919)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Lemaire, F. (1997). *Les Films Militaires Français. De la Première Guerre Mondiale: Catalogue des films muets d'actualite realises par le Service cinematographique de l'Armee*. Paris: ECPA.
- Λεμονίδου, Ε. (2016). Ιστορία και μνήμη του Μεγάλου Πολέμου. Στο Κόκκινος, Γ., Λεμονίδου, Ε., Κιμουρτζής Π. και Ντάλης Σ. (Επίμ.), *Ιστορικά τραύματα και Ευρωπαϊκή Ιδέα. Από τη φρίκη των πολέμων και των ολοκληρωτισμών στο όραμα της ενοποίησης* (17-104), Αθήνα: Παπαζήση.

- Λεονταρίτης, Γ. (2005). *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. 1917-1918*. Οικονομίδης, Β. (μετ.). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Λιόντης, Κ. (1997). Αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης. *Επτά Ημέρες της εφημερίδας Η Καθημερινή*, 2-31.
- Livio, R. (1963). *La Grande Guerre - 1914 - 1918 - L'Histoire en images*. Paris : Cercles Européen du Livre.
- Λόβελινγκ, Β. (2014). Ημερολόγιο πολέμου. Πούλου, Ν. (απόδ.). *Το Δέντρο*, 199-200, 32-38.
- Luckhurst, T. (2016). War Correspondents. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- MacDonald, J. (2015). *Caporetto and the Isonzo Campaign. The Italian Front 1915-1918*. UK: Pen & Sword Books Ltd.
- MacMillan, M. (2013). *The War that ended peace. How Europe abandoned peace for the First World War*. London: Profile Books.
- Μακέδα Αικατερίνη (2002), «Θεσσαλονίκη: Μετά την πυρκαγιά το 1917», *Θεσσαλονίκη*, 6, 263-271.
- Malvern, S. (2016). Art. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Mandeson, A. (1972). *Τέλειο Γαλλοελληνικό λεξικό*. Πριονίστη, Μ. (Επίμ.). Αθήνα: Διαγόρας.
- Mann A. J., (2010), *Το μέτωπο της Θεσσαλονίκης: Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος 1914-1918*. Μίχα, Ε. (μετ.), Μανουσάκης Γ. (Επίμ.). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.
- Μαυρομάτης, Β. (1997). Αύγουστος 1917. Η Θεσσαλονίκη στις φλόγες. *Ελληνικό Πανόραμα*, 133-157.
- Μαυρομάτης, Β. και Μαζαρακίδου, Α. (1990). *Πρώτες ιστορικές πληροφορίες για τη σιδηροδρομική σύνδεση Θεσσαλονίκης – Μοναστηριού στα τέλη του 19^{ου} αιώνα*. Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης.
- Mazower, M. (2006). *Θεσσαλονίκη. Πόλη των φαντασμάτων. Χριστιανοί, Μουσουλμάνοι και Εβραίοι 1430-1950*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Mazower, M. (2008). *Τα Βαλκάνια*. Αθήνα: Πατάκης.

- Μέγας, Γ. (Επίμ.). (2014). *Η Θεσσαλονίκη στον Α'Π.Π.*. Θεματική σειρά δεκατεσσάρων βιβλίων. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Μέγας, Γ. (2015α). *Τα συμμαχικά στρατεύματα: Η Βαβέλ των Φυλών*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Μέγας, Γ. (2015β). *Η κατάρριψη του ζέπελιν (Μάιος 1916)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Μήτος, Β. (2009). *Η Θεσσαλονίκη και το Μακεδονικό Μέτωπο*. Αθήνα: Ποταμός.
- Μήτος, Β. (2016). Συλλέγοντας πολεμικές φωτογραφίες. Μαρτυρίες των καιρών της Κατοχής. Στο Κατσαρίδου Η. & Μότσιανος Ι. (Επίμ.), *Αναπαραστάσεις της Κατοχής: φωτογραφία, ιστορία, μνήμη* (σελ. 25-39). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Minchev, D. (2005). The Bulgarian army at the Salonica Front. Στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the Great War* (p.p. 133-141). Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Migliani, R., Meynard, J., B., Milleliri J., M., Verret, C. & Rapp, C. (2014). Histoire de la lutte contre le paludisme dans l'armée française : de l'Algérie à l'Armée d'Orient pendant la Première Guerre mondiale. History of malaria control in the French armed forces: from Algeria to the Macedonian front during the first World War. *Medecine et Sante Tropicales*, 24 (4), 349-361.
- Ministre de la Guerre (1916). *La Guerre. Documents de la Section Photographique de l'Armée*. Tome Premier and Second. Paris : Librairie Armand Colin.
- Ministre de la Guerre. (1916). *La Guerre. Documents de la Section Photographique de l'Armée. Fascicule III. Les Allies A Salonique*. Tome Premier. Paris : Librairie Armand Colin.
- Ministre de la Guerre. (1916). *La Guerre. Documents de la Section Photographique de l'Armée. Fascicule XVI. En Orient. Ministre de la Guerre*. Tome Premier. Paris : Librairie Armand Colin.
- Ministre de la Guerre (1916). *La Guerre. Documents de la Section Photographique de l'Armée. Fascicule XI. Prisonniers et trophées*. Tome Second. Paris : Librairie Armand Colin.
- Μιχαηλίδης, Ι. (2015α). *Το κίνημα της Εθνικής Αμύνης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

- Μιχαηλίδης Ι. (2015β). Πολεμικοί ανταποκριτές στο Μακεδονικό Μέτωπο. Στο διεθνές επιστημονικό συμπόσιο: *Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου*: Θεσσαλονίκη.
- Μόδης, Γ. (1950). *Μακεδονικός αγών και Μακεδόνες αρχηγοί*. Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών.
- Μόδης, Γ. (1957). *Μακεδονικές ιστορίες*. Αθήνα.
- Mombauer, A. (2002). *The origins of the First World War. Controversies and Consensus*. London: Longman.
- Moritz, V. & Walleczek-Fritz, J. (2014). Prisoners of War (Austria-Hungary). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Μορτάκη, Α., Σ. (2014). *Η μετανάστευση Ελλήνων καλλιτεχνών στο Παρίσι από το 190 στον 20ο αιώνα. Η περίπτωση του Κωνσταντίνου Ανδρέα*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μπονίδης, Κ. (1998). *Έρευνα των προδιαγραφών της διδασκαλίας των εν χρήσει σχολικών εγχειριδίων του γλωσσικού μαθήματος υπό το πρίσμα της Παιδαγωγικής της Ειρήνης*. Θεσσαλονίκη: Τομέας Παιδαγωγικής Α.Π.Θ.
- Μουρέλος, Ι., (2007). *Τα «Νοεμβριανά» του 1916. Από το αρχείο της μεικτής επιτροπής αποζημιώσεων των θυμάτων*. Αθήνα: Πατάκης.
- Μουρέλος, Ι., (2012). Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος και εθνικός διχασμός. Στο Αντωνάρας, Α. & Μότσιανός, Ι. (Επίμ.), *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια, Αρχαιολογική τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/ Σέδες* (σελ.23-26). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Mourellos, I. (2015). The Salonica theatre of operations and its part in the outcome of the First World War. *Macedonian Studies Journal*, 2(1), 19- 24.
- Μυριβήλης, Σ. (1924). *Η ζωή εν τάφω, Το βιβλίο του πολέμου*, Αθήνα: βιβλιοπωλείο Εστίας Ι.Δ. Κολλάρου & Σίας Α.Ε.
- Nachtigal, R. (2005). *Kriegsgefangenschaft an der Ostfront, 1914 bis 1918: Literaturbericht zu einem neuen Forschungsfeld*. Frankfurt: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Nachtigal, R. & Radauer, L. (2014). Prisoners of War (Russian Empire). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan

- Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Nagornaja, O., S. (2010). *Drugoj voennyj opyt. Rossijskie voennoplennye Pervoj mirovoj vojny v Germanii (1914–1922) [Eine andere Kriegserfahrung. Russländische Kriegsgefangene im Ersten Weltkrieg in Deutschland (1914–1922)]*. Moscow.
- Nelson, R., L. (2014). Soldier Newspapers. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Νικόλτσιος, Β. (2012). Το Μακεδονικό Μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στο Αντωνάρας, Α. & Μότσιανός, Ι. (Επίμ.), *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια, Αρχαιολογική τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/ Σέδες* (σελ.31-40). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Ξανθάκης, Α. (2008). *Ιστορία της Ελληνικής Φωτογραφίας 1839-1970*. Αθήνα: Πάπυρος.
- Ξανθάκης Α. (2012). *Φωτογραφία και Προπαγάνδα. Μονάδες Προπαγάνδας του Γερμανικού Στρατού στην Ελλάδα 1941-1944*. Τομ. Α και Β΄. Αθήνα: Μίλητος.
- Πάλλη, Ο. (2012). Η Τούμπα Θεσσαλονίκης. Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ. 99-100). Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη.
- Palmer, A. (1965). *The Gardeners of Salonika: The Macedonian Campaign, 1915-1918*. London: Andre Deutsch Ltd.
- Palmieri, D. (Ed.) (2014). *Les Procès-Verbaux de l'Agence internationale des Prisonniers de Guerre (AI PG)*. Genève: Comité international de la Croix-Rouge.
- Panikos, P. (2014). Prisoners of War and Internees (Great Britain). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Papadakis N.E. (2005). Eleftherios Venizelos. Strategic Goals and the Salonica Theatre of Operations. Στο *The Salonica Theatre of operations and the*

- Outcome of the Great War, Proceedings of the International Conference* (p.p. 97-108). Thessaloniki.
- Παπαθανάσης, Η. (2007). Ο πόλεμος των χαρακωμάτων. Αγώνας θανάτου μέσα στη λάσπη. *Panzer*, (31). Αθήνα: Περισκόπιο.
- Παπαστάθης Χ. & Χεκμύγλου Ε. (2003). Η Θεσσαλονίκη της πυρκαγιάς 18-19 Αυγούστου 1917. *Θεσσαλονικέων Πόλις*, 11, 11-77.
- Paris, M. (2014). Film/Cinema (France). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Παυλόβ Α. Ι. (2014). *Η Ρωσία και το μέτωπο της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη.
- Perin, A. (2017). *Caporetto la disfatta*. Italia: Dario De Bastiani.
- Pichon, Y. (1984). *1902-1962: Des soldats et des Hommes. Archives photographiques de l'Armée*. Paris: Arthaud.
- Πολυχρονιάδης, Α., Σ. (1999). *Απομνημονεύματα. Με τον τουρκικό στρατό στη Βαλκανική (Ιούλιος 1912-Φεβρουάριος 1913). Στο μακεδονικό μέτωπο του Α' παγκόσμιου πολέμου 1916-1918*. Πολυχρονιάδης, Σ., Α. (Επίμ.). Αθήνα: Εντός.
- Pope, S. & Wheal, E., A. (1995). *The dictionary of first world war*. New York: At. Martin's Press.
- Price, G. W. (1918). *The story of the Salonica army*. New York: E. J. Clode.
- Procacci, G. (200). *Soldati e Prigionieri Italiani nella Grande Guerra, con una Raccolta di Lettere Inedite*. Turin: Bollati Boringhieri.
- Proctor, L. (2013). *The Long Shadow*. Leicester: Troubador.
- Πυργιωτάκης, Ι. (2000). *Εισαγωγή στην παιδαγωγική επιστήμη*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Quataert, J., H. (2014). International Law and the Laws of War. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Rachamimov, A. (2002). *POWs and the Great War. Captivity on the Eastern Front*. New York: Berg.
- Ρεμάρκ, Ε. (2014). *Ουδέν νεώτερον από το δυτικό μέτωπον*. Δελιγιάννη-Αναστασιάδη, Γ. (μετ.). Αθήνα: Μίνωας.

- René, J. & Ford, C. (1947). *Histoire encyclopédique du Cinéma, t.1, Le Cinéma Français, 1895 -1929*. Paris : R. Laffont.
- Ριβέλλης, Π. και Ιωακειμίδης, Β. (2007). *André Kertész: Καθρέφτης μιας ζωής*. Μουσείο Φωτογραφίας Θεσσαλονίκης: Άγρα.
- Ribeiro de Meneses, F. (2014). Η Πορτογαλική Αυτοκρατορία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923* (σ.σ. 265-291). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Ridel, C. (2014). Propaganda at Home (France). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Roberts, H. (2014). Photography. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Rogan, E. (2016). *Η πτώση των Οθωμανών. Ο Μεγάλος Πόλεμος στη Μέση Ανατολή. 1914-1920*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Rogerson, S. (2009). *Στα χαρακώματα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αναμνήσεις από τη Μάχη του Σομ 1916*. Αθήνα: Ιωλκός.
- Ρομάνο, Σ. (2014). Ο άλλος τριακονταετής πόλεμος. Πασχαλίδου, Α. (απόδ.). *Το Δέντρο*, 199-200, 12-16.
- Ρουδομέτωφ, Ν. (Επίμ.) (2007). Η Καβάλα και τα Βαλκάνια, η Καβάλα και το Αιγαίο από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, *Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Συνεδρίου Βαλκανικών Ιστορικών Σπουδών*, 15-18 Σεπτεμβρίου 2005, 2 τόμοι, Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας.
- Ρούλφο, Χ. (2003). *Πέδρο Πάραμο*. Γιαννοπούλου, Έ. (μετ.). Αθήνα: Πατάκη.
- Σαββαΐδης, Π., & Δεμερτζής, Σ. (2016). *Η χαρτογραφική παραγωγή στο μέτωπο της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Sanborn, J. (2014). Η Ρωσική Αυτοκρατορία. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923* (σ.σ. 135-159). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σατραζάνης Α. (1994). Το ειρηνικό έργο του Γαλλικού στρατού στη Μακεδονία. Στο Χεκίμογλου Ε. (Επίμ.), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος στη Θεσσαλονίκη* (σ.σ. 91-112). Θεσσαλονίκη: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος - Πολιτιστικό Κέντρο Βορείου Ελλάδος.

- Σατραζάνης, Α. (2012α). *Η Γαλλική στρατιά στη Θεσσαλονίκη. Το ειρηνικό έργο της στη Μακεδονία (1915-1918)*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Σατραζάνης, Α. (2012β). Η Γαλλική Στρατιά της Ανατολής στη Θεσσαλονίκη. Στο Αναστάσιος Α. & Μότσιανός, Ι. (Επίμ.), *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια: Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/Σέδες* (σ.σ. 83-92). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Σατραζάνης, Α. (2015). *Οι τρεις Γάλλοι αρχιστράτηγοι της «Στρατιάς της Ανατολής» στη Θεσσαλονίκη*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Sachsse, R. (2016). Private and official German Photography during the Occupation of Greece. A preliminary account. Στο Κατσαρίδου Η. & Μότσιανος Ι. (Επίμ.), *Αναπαραστάσεις της Κατοχής: φωτογραφία, ιστορία, μνήμη* (σελ. 41-61). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Sarrail, M. (1920). *Mon commandement en Orient, 1916-1918*. Paris: Flammarion.
- Sbrava, D. (2011). La guerre des gaz 1915-1918 vue à travers les archives de l'ECPAD, ECPAD.
- Sené, X. (2015). Création de la Section cinématographique de l'armée. *Commémorations Nationales. Recueil 2015*. Editions ou partioine centre des Monuments Nationaux, 34-35.
- Σερέφας, Σ. (1991). *Η Θεσσαλονίκη εξ αποστάσεως. Βλέμματα από τα χρόνια του Μεγάλου Πολέμου 1914-1919*. Θεσσαλονίκη: Εντευκτηρίου.
- Σερέφας, Σ. (2015). «Δεν υπήρξαν ήρωες εδώ...» *Λογοτεχνικά κείμενα και μαρτυρίες*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Shapland, A. (2012). Η συλλογή της British Salonica Force στο Βρετανικό Μουσείο. Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των ταραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ. 75-78). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Singer, D. (1972). *The Wages of War 1816-1965: A statistical Handbook*. New York.
- Σκαρπέλος, Γ. (2011). *Εικόνα και Κοινωνία*. Αθήνα: Τόπος.
- Σκόνδρα, Α., Σ. (1969). *Εικονογραφημένη Ιστορία του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου 1914-1918*. τομ. Α'. Αθήνα: Κέδρος.
- Smith, V., L. (2014). Οι αυτοκρατορίες στη συνδιάσκεψη ειρήνης του Παρισιού. Στο Gerwarth, R. & Manela, E. (Επίμ.), *Αυτοκρατορίες σε πόλεμο. 1911-1923*. (σ.σ. 377-410). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

- Smither, R. (2015). Film/Cinema. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Sontag, S. (1993). *Περί φωτογραφίας*. Παπαϊωάννου, Η. (μετ.). Αθήνα: Εκδόσεις Περιοδικού Φωτογράφος.
- Spahidis, P. (2005). The Greek Army in World War I, Στο *The Salonica theatre of operations and the outcome of the Great War* (p.p. 153-172). Thessaloniki: Institute for Balkan Studies.
- Speed, R. (1990). *Prisoners, Diplomats and the Great War. A Study in the Diplomacy of Captivity*. New York: Greenwood.
- Spencer, W. (2001). *Army Service Records of the First World War*. 3rd expanded edition. United Kingdom: Public Record Office Publication.
- Stevenson, D. (2012). *1914-1918: The History of the First World War*. Penguin.
- Στεφανή, Ε. (2012). Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Αρχαιότητα και εθνική ιδεολογία ή πως η συλλογική μνήμη συναντά τις προσωπικές αναμνήσεις στο μουσείο. Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ. 19-25). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Strachan, H. (1998). *The Oxford Illustrated History of the First World War*. Oxford University Press.
- Strauss, D. (2012). *Between the Eyes: Essays on photography and politics*. New York: Aperture.
- Σφέτσας, Σ. (2009). *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία. τομ. Α'. Από την Οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων μέχρι τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο (1354-1918)*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Taylor, A., J. (2009). *The First World War: An Illustrated History*. UK: Penguin.
- Tepperberg, C. (2014). War Press Office (Austria-Hungary). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Ther, V. (2014). Propaganda at Home (Germany). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.

- Thiel, J. (2007). *Menschenbassin Belgien. Anwerbung, Deportation und Zwangsarbeit im Ersten Weltkrieg*. Essen: Klartext.
- Thiel, J., & Westerhoff, C. (2014). Forced Labour. In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Τόπης, Α. (Επίμ.). (2000). *Βαλκανικοί πόλεμοι 1912-1913. Το φωτογραφικό λεύκωμα των Ρωμαΐδη-Ζέιτζ*. Αθήνα: Κέδρος.
- Tournes, J., D. (1916). L'art dans la tranchée, *Revue Franco-Macédonienne*, 3, 47-50.
- Traverso, E. (2013). *Δια πυρός και σιδήρου. Περί του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου. 1914-1945*. Ευαγγέλου, Γ. (μετ.). Αθήνα: Εκδόσεις Εικοστού Πρώτου.
- Trifunović, B. (2014). Prisoners of War and Internees (South East Europe). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Τσούτσας, Γ. (2012). Ο ζωγράφος Emile Gerlach στη Θεσσαλονίκη. Στο Βελένη, Α., Π. & Κουκουβού, Α. (Επίμ.), *Αρχαιολογία στα μετόπισθεν. Στη Θεσσαλονίκη των παραγμένων χρόνων 1912-1922* (σελ. 121-122). Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης.
- Tworek, H., J., S. (2014). Bild - und Filmamt (BUFA). In Ute Daniel, Peter Gatrell, Oliver Janz, Heather Jones, Jennifer Keene, Alan Kramer and Bill Nasson (Ed.), *1914-1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Freie Universität Berlin.
- Tynaire, M. (2008). *Ένα καλοκαίρι στη Θεσσαλονίκη, Απρίλιος – Σεπτέμβριος 1916*. Αθήνα: Ασίνη.
- Watson, A. (2008). *Enduring the Great War. Combat, Morale and Collapse in the German and British Armies, 1914-1918*, Cambridge.
- Wilkin, B. (2012). «L'impérialisme britannique vu par la Gazette des Ardennes durant la Première Guerre mondiale», *Revue historique des armées [En ligne]*, 269, 26-35.
- Wilkin, B. (2014). Propagande militaire aérienne et législation durant la Première Guerre mondiale, *Revue historique des armées [En ligne]*, 274, 87-94.
- Winkler, H., A. (2011). *Βαϊμάρη: Η ανάπηρη δημοκρατία 1918-1933*. Αθήνα: Πόλις.

- Winter, J. (ed.). (2014). *The Cambridge History of the First World War*. Three Volumes. United Kingdom: Cambridge University Press.
- Φεργάδη – Τούντα, Α. (1996). *Θέματα ελληνικής διπλωματικής ιστορίας (1912-1940)*. Αθήνα : Σιδέρης Ι.
- Φωτογραφικό λεύκωμα. (1991). *Η Θεσσαλονίκη μέσα από το φακό του μεγάλου πολέμου. Φωτογραφίες της Στρατιάς της Ανατολής (1915-1919)*. Θεσσαλονίκη: Εθνική τράπεζα της Ελλάδος.
- Φωτιάδης, Κ., Ηλιάδου – Τάχου, Σ. & Βλασίδης, Β. (Επίμ.). (2014). *Η Δυτική Μακεδονία: Από την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος έως σήμερα*. Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Χεκίμογλου, Ε. (2012). Επιδράσεις της συμμαχικής παρουσίας στη Θεσσαλονίκη (1915-1918). Στο Αντωνάρας Α. & Μότσιανός, Ι. (Επίμ.), *Η Στρατιά της Ανατολής στα Βαλκάνια: Αρχαιολογικά τεκμήρια ενός νοσοκομείου στη Θέρμη/Σέδες* (σελ. 51-63). Θεσσαλονίκη: Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.
- Χρηστίδη, Γ. (1966). Αναμνήσεις εκ του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. *Αριστοτέλης, 56, 39-58*.
- Χρυσάφης, Ι. (1996). Θεσσαλονίκη: 80 χρόνια από την εκστρατεία των Αγγλογάλλων. *Επτά Ημέρες, Καθημερινή*.
- Ζαφειριάδης, Τ. & Χριστούλιας, Π. (2014). *Χαρακώματα. Ιστορίες από την οδό γάγγραινας*. Αθήνα: Jemma Press.

Πηγές φωτογραφιών

- Gallica
- ICRC archives (ARR).
- Ministère de la Culture (France). Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine – Diffusion RMN (M.A.P.).
- E.C.P.A.D.
- State Library of New South Wales (NSW)

Ταινίες

- Georg Wilhem Pabst "Salonique, nid d'espions" «Θεσσαλονίκη, φωλιά των κατασκόπων» που προβλήθηκε το 1937. Η ταινία κυκλοφόρησε και με τον τίτλο "Mademoiselle docteur".
- «Η Μεγάλη Χίμαιρα» (La Grande Illusion – 1937) του Ζαν Ρενουάρ.
- «Σταυροί στο Μέτωπο» (Paths of Glory - 1957) του Στάνλεϊ Κιούμπρικ.
- «Κάτω απ' την Άμμο» (Under Sandet - Land of Mine – 2015) του Martin Zandvliet.
- Η μάχη του Σομ

- War Horse. έτους 2012, σε σκηνοθεσία Steven Spielberg.
- Andre Singer (2014). Night will Fall (Θα πέσει η νύχτα), Documentary, History, War (UK), 1h 15min.
- Aurine Crémieu. (2015). Photographes au front. Film. Camera Lucida – Histoire – ECPAD.

Εφημερίδες

Excelsior
Le Miroir
Pages de gloire
The Sphere

Εκθέσεις φωτογραφίας

Αθήνα 1917: Με το βλέμμα της Στρατιάς της Ανατολής - Athens 1917 Through the eyes of the Army of the Orient. Διοργάνωση: École Française d'Athènes (Γαλλική Σχολή Αθηνών), Μουσείο Μπενάκη, Établissement de Communication et de Production Audiovisuelle de la Défense, Médiathèque de l'Architecture et du Patrimoine, Mission du Centenaire de la Première Guerre Mondiale.

Images interdites de la Grande Guerre: une exposition sur la censure en 1914-18
07/02/2017 Revue de presse – E.C.P.A.D.

Musée suisse de l'appareil photographique.

Περιοδική έκθεση (2016-2017), με τίτλο «Στο περιθώριο του πολέμου: Η Θεσσαλονίκη της Κατοχής (1941-1944) μέσα από τη φωτογραφική συλλογή Βύρωνα Μήττου», Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού.

Τα Ρωσικά στρατεύματα στη Φλώρινα από τον Δήμο Φλώρινας και το Γενικό Προξενείο της Ρωσίας στη Θεσσαλονίκη (16 Σεπτεμβρίου του 2016).

Ιστοσελίδες – Internet

A bird's-eye view of the battlefield: aerial photography :
<http://www.telegraph.co.uk/history/world-war-one/inside-first-world-war/part-eight/10742060/aerial-photography-world-war-one.html>

Academia.edu <https://www.academia.edu/>

Archives des Monuments historiques & patrimoine photographique de l'État
<http://www.mediathèque-patrimoine.culture.gouv.fr/#>

Armand Colin στο: https://fr.wikipedia.org/wiki/Armand_Colin.

Baumann, P. R. (2014). History Of Remote Sensing, Aerial Photography
<https://www.oneonta.edu/faculty/baumanpr/geosat2/RS%20History%20/RS-History-Part-1.htm>.

Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου <https://www.loc.gov/>

Brady, M. <http://www.mathewbrady.com/>

Brady, M. <https://gr.pinterest.com/jeremy2392/matthew-brady/>.

Brady, M. <http://www.civilwar.org/education/history/biographies/mathew-brady.html>.

Βρετανικό Μουσείο: <http://www.britishmuseum.org/>.

Bonnot, M. (2016). La photographie officielle britannique dans les albums de la Section photographique de l'armée. <http://argonnaute.u-paris10.fr/Blog-des-collections/p68/La-photographie-officielle-britannique-dans-les-albums-de-la-Section-photographique-de-l-armee> (Προσπελάστηκε 26/09/2016).

Centenaire 1914-1918 της ECPAD στο: <http://centenaire-14-18.ecpad.fr/>

- Γκλαρνετατζής, Γ. (2012). Ζέπελιν υπεράνω της πόλης (1916). Στο <http://www.alterthess.gr/content/zeppelin-yperano-tis-polis-1916-toy-gianni-gklarnetazi> (Προσπελάστηκε, 22 Apr, 2012).
- Γραμματικοπούλου, Α. (2012). Η Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος στην ανατολή του 20ού αιώνα. Στο <http://agioritikesmimes.blogspot.gr/2012/11/2311.html> (Προσπελάστηκε 30 Νοεμβρίου 2012).
- CRID 14–18: <http://www.crid1418.org/agenda/>
College Archives Digital Collections στο: <http://cdm16122.contentdm.oclc.org/cdm/landingpage/collection/p15370coll2>
- Coppelman, A. (2012). It's Not the Camera, It's the Pigeon. http://www.slate.com/blogs/ behold/2012/10/29/julius_neubronner_and_the_a_mazing_world_of_pigeon_photography.html (προσπελάστηκε 29 Οκτωβρίου 2012).
- Éclair [https://en.wikipedia.org/wiki/Eclair_\(company\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Eclair_(company)).
- E.C.P.A.D. <http://www.ecpad.fr/>
- E.C.P.A.D. (2017). Le centenaire de la bataille du Chemin des Dames, dite aussi offensive Nivelles, est officiellement commémoré le 16 avril 2017. <http://www.ecpad.fr/le-centenaire-de-la-bataille-du-chemin-des-dames-dite-aussi-offensive-nivelles-est-officiellement-commemore-le-16-avril-2017/> (Προσπελάστηκε 13 Απριλίου 2017).
- E.C.P.A.D. Les techniques du cinématographe. Film <http://centenaire-14-18.ecpad.fr/EFG-> www.europeanfilmgateway.eu.
- Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας στο: <http://www.bnf.fr/fr/acc/x.accueil.html>.
- Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών στο: <https://www.didaktorika.gr/eadd/>.
- Ελληνικό ψηφιακό περιεχόμενο επιστήμης και πολιτισμού <http://www.openarchives.gr/>
- Emile Paul Frères εκδοτικός οίκος στο: https://fr.wikipedia.org/wiki/%C3%89mile-Paul_Fr%C3%A8res.
- European Film Gateway EFG1914 - project.efg1914.eu/ Europeana 1914-1918 – histoires inédites et histoires officielles de la Première Guerre mondiale <http://www.europeana1914-1918.eu/fr>.
- François-Guillaume Lorrain (2017). Le Point. L'autre "enfer" de la Grande Guerre. http://www.lepoint.fr/culture/l-autre-enfer-de-la-grande-guerre-02-02-2017-2102007_3.php (Προσπελάστηκε 02/02/2017).
- Guillot, H. (2017). Images de la Grande Guerre censures. <http://www.historia.fr/interviews/images-de-la-grande-guerre-censur%C3%A9es> (Προσπελάστηκε 20 Απριλίου 2017).
- Gaumont <https://fr.wikipedia.org/wiki/Gaumont>
- Henry Kistemaeckers https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_Kistemaeckers.
- ICRC archives στο: <https://www.icrc.org/en/archives>.
- Imperial War Museums: <http://www.iwm.org.uk/>
<https://fr.wikipedia.org/wiki/Draeger>
- International Committee of the Red Cross (ICRC) στο: <https://www.icrc.org/en>.
- Κωστόπουλος, Τ. (2015). Η άλλη Κατοχή. Στο <http://www.efsyn.gr/arthro/i-alli-katohi> (Προσπελάστηκε 11.10.2015).
- Κωστόπουλος, Τ. (2016). Απελευθερώσεις κατά συρροή. Στο: <http://www.efsyn.gr/arthro/apeleytheroseis-kata-syrroi> (Προσπελάστηκε 11.09.2016).
- Laws of War: Laws and Customs of War on Land (Hague IV); October 18, 1907. The Convention στο: http://avalon.law.yale.edu/subject_menus/lawwar.asp.

La Flambée https://fr.wikipedia.org/wiki/La_Flambée.

Les Escadrilles Françaises de la Grande Guerre <http://albindenis.free.fr/>

Mémoire des hommes <http://www.memoiredeshommes.sga.defense.gouv.fr/en/>

Ministère de la Culture <http://www.culturecommunication.gouv.fr/>

Mission Centenaire 14-18 <http://centenaire.org/fr/credits>

Musée suisse de l'appareil photographique <http://www.cameramuseum.ch/>

<http://www.lagrandecollecte.fr/lagrandecollecte/>

<http://www.hist.auth.gr/el/macedonianfrontconference>

Μπακουνάκης, Ν. (2001). Ο ουτοπιστής Αλσατός. (Προσπελάστηκε <http://www.tovima.gr/culture/article/?aid=129568> 07/01/2001).

Ονομασίες χωριών και οικισμών της Θεσσαλονίκης στο: <http://www.lithoksou.net/t/xoria-tis-thessalonikis-2009>

Pathé ή Pathé Frères <https://en.wikipedia.org/wiki/Path%C3%A9>.

PREMIERE GUERRE MONDIALE : LA GUERRE DES BALKANS (1915-1918) http://www.mediatheque-patrimoine.culture.gouv.fr/fr/archives_photo/visites_guidees/balkans.html

Ρουμελιώτης, Β. (2013). Ο πολυφυλετικός χαρακτήρας της Στρατιάς της Ανατολής και ο Χορτιάτης. Στο <http://www.hortiatis570.gr/images/stories/Article/hortiatis1916.pdf> (Προσπελάστηκε 18 Απριλίου 2013).

Ρουμελιώτης, Β. (2014). Το στρατόπεδο του Γαλλικού Κέντρου Εκπαιδύσεως του Χορτιάτη. Στο <http://www.hortiatis570.gr/component/k2/item/368-to-stratopedo-tou-gallikoy-kentrou-ekpaideyseos-tou-xortiati> (Προσπελάστηκε 24 Ιανουαρίου 2014).

Strasshof στρατόπεδο στο: <http://www.vas-strasshof.at/>.

Τα φύλλα των εμπλεκόμενων Εμπόλεμων Εθνών από την ECPAD στο: <http://centenaire-14-18.ecpad.fr/fiche-nations-belligerantes/>

Τα φύλλα των Γαλλικών Τμημάτων από την ECPAD στο: <http://centenaire-14-18.ecpad.fr/fiches-departements-francais/>

Treaties, States Parties and Commentaries. Convention for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armies in the Field. Geneva, 6 July 1906 στο: <https://www.icrc.org>.

Φωτορεπορτάζ του Jeffrey Gusky για λογαριασμό του National Geographic με τίτλο «The Hidden World of World War I». Βλ. σχετικά στο <https://jeffgusky.com/>.

Φωτορεπορτάζ του Roberto Giacobbo για το τηλεοπτικό πρόγραμμα «Voyager - Ai confini della conoscenza – μετ. Στα όρια της γνώσης», του ιταλικού καναλιού Rai Due, παρήγαγε ένα ντοκιμαντέρ για τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στο ντοκιμαντέρ παρουσιάζει ιστορίες και ντοκουμέντα του «La Guerra Bianca – του λευκού πολέμου», βλ. <http://www.museomarmoladagrandeguerra.com/en/the-ice-city/>

Φωτογραφίες της Θεσσαλονίκης στο: <http://thessaloniki.photos.vagk.gr/el/>

Χασιώτης, Λ. (2015). Η σερβική παρουσία. Στο <http://www.efsyn.gr/arthro/i-serviki-paroysia> (Προσπελάστηκε 11.10.2015).

«Χαίρετε» Ένα ελληνικό σώμα στρατού στο Γκαίρλιτς στο: <https://argolikivivliothiki.gr/2015/08/31/prisoners-of-war-in-gorlitz/> (προσπελάστηκε Αύγουστος 31, 2015).

XYMCA - Archive of the National Council of YMCAs (Young Men's Christian Association) στο: <http://calmview.bham.ac.uk>.

Ψηφιακή βιβλιοθήκη Gallica στο: <http://gallica.bnf.fr/>

YMCA στο: <http://www.ymca.org.uk/>.

YMCA and other British volunteer organizations 1914-1918 στο: <http://www.longlongtrail.co.uk/>.

Συνέδρια

Διεθνές επιστημονικό συμπόσιο υπό την αιγίδα του Δήμου Θεσσαλονίκης «Το θέατρο επιχειρήσεων της Θεσσαλονίκης στο πλαίσιο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου», Θεσσαλονίκη, 22 - 24 Οκτωβρίου 2015.

Διεθνές συνέδριο με θέμα «The Birth of Military Cinemas (1914-1930)», Namur and Brussels, 29-30 November and 1 December 2017.

Ελληνογαλλική ημερίδα «Γαλλία – Ελλάδα 1915-1995, αρχεία – ιστορία – μνήμη» (France – Grèce 1915-1995, archives –histoire– memoire), της Γαλλικής Σχολής Αθηνών (French School at Athens) και των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Archives Générales de l'Etat Grèce – AGE), 21 Δεκεμβρίου 2016.

Επετειακή ημερίδα «Η Θεσσαλονίκη στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», της Περιφερειακής Διεύθυνσης Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Κεντρικής Μακεδονίας, 2 Φεβρουαρίου 2017.

Summer School: Macedonian front: a forgotten front of the great war (1915-1918) Thessaloniki, August 28-September 3.

The Salonica Theatre of Operations and the Outcome of the Great War. Proceedings of the International Conference organized by the Institute for Balkans Studies and the National Research Foundation “Eleftherios K. Venizelos”, Thessaloniki 16-18 April 2002, Θεσσαλονίκη, 2005.

Παράρτημα

Παράρτημα Α Μέρους

Οι οπερατέρ του S.C.A. - Αλφαβητικός κατάλογος		
Επίθετα	Ημερομηνίες της πρώτης και τελευταίας εμφάνισης του ονόματος του Οπερατέρ	
Agie	Ιούλιος 1917 - Ιούλιος 1917	
Baye	Φεβρουάριος 1917 - Οκτώβριος 1918	
Beaudoin	Απρίλιος 1917 - Δεκέμβριος 1918	
Blanc	Ιούνιος 1917 - Δεκέμβριος 1918	
Boullisset	Νοέμβριος 1918 - Δεκέμβριος 1918	
Bressoles	Σεπτέμβριος 1918 - Δεκέμβριος 1918	
Chaix	Οκτώβριος 1917 - Δεκέμβριος 1918	
Costil	Φεβρουάριος 1917 - Δεκέμβριος 1918	
Daniau	Μάρτιος 1917 - Ιούλιος 1917	
Denière	Ιανουάριος 1919 - Ιούλιος 1919	
Dantan	Ιανουάριος 1919 - Ιούλιος 1919	
Daret	Φεβρουάριος 1917 - Νοέμβριος 1918	
Didier	Ιανουάριος 1919 - Ιούλιος 1919	
Dutertre	Ιανουάριος 1919 - Ιούλιος 1919	
Eywinger	Ιούνιος 1917 - Νοέμβριος 1918	
Faivre	Μάρτιος 1917 - Δεκέμβριος 1918	
Floury	Απρίλιος 1917- Ιούλιος 1918	
Fouquet	Νοέμβριος 1917 - Νοέμβριος 1918	
Gelbert	Σεπτέμβριος 1918 - Νοέμβριος 1918	
Gibory	Φεβρουάριος 1917 - Δεκέμβριος 1918	
Haon	Φεβρουάριος 1917 - Νοέμβριος 1918	
Hayer	Σεπτέμβριος 1918 - Σεπτέμβριος 1918	
Hémard	Ιανουάριος 1919 - Ιούλιος 1919	
Josset	Νοέμβριος 1918 - Νοέμβριος 1918	
Lavanture	Σεπτέμβριος 1918 - Δεκέμβριος 1918	
Lavinay	Σεπτέμβριος 1918 - Δεκέμβριος 1918	
Le Saint	Μάιος 1917 - Μάρτιος 1918	
Lemoine	Φεβρουάριος 1917 - Δεκέμβριος 1918	
Lenoir	Μάρτιος 1917 - Νοέμβριος 1918	
Machin	Φεβρουάριος 1917 - Οκτώβριος 1918	
Maës	Φεβρουάριος 1917 - Φεβρουάριος 1917	
Martel Ch.	Ιούνιος 1917 - Μάρτιος 1918	
Martel M.	Ιούνιος 1917 - Δεκέμβριος 1918	
Maurice	Ιούνιος 1917 - Ιούλιος 1917	
Mestre	Ιανουάριος 1919 - Ιούλιος 1919	
Meunier	Φεβρουάριος 1917 - Δεκέμβριος 1918	
Morrin	Φεβρουάριος 1917 - Νοέμβριος 1918	
Pansier	Μάιος 1918 - Σεπτέμβριος 1918	

Perin	Μάρτιος 1917 - Σεπτέμβριος 1918
Pierre	Απρίλιος 1917 - Ιούλιος 1919
Portier	Μάρτιος 1917 - Ιούλιος 1919
Prache	Ιανουάριος 1918 - Δεκέμβριος 1918
Quintin	Νοέμβριος 1918 - Νοέμβριος 1918
Raoul	Δεκέμβριος 1918 - Μάρτιος 1918
Rebière	Σεπτέμβριος 1918 - Νοέμβριος 1918
Renand	Φεβρουάριος 1917 - Δεκέμβριος 1918
Rose de	Ιούλιος 1917 - Νοέμβριος 1917
Roser	Ιανουάριος 1919 - Ιούλιος 1919
Samama Chikly	Μάρτιος 1917 - Οκτώβριος 1918
Sauvageot	Δεκέμβριος 1918 - Απρίλιος 1917
Schlayer	Ιούλιος 1918 - Οκτώβριος 1918
Stuckert	Μάιος 1917 - Σεπτέμβριος 1918
Tapie	Ιανουάριος 1919 - Ιούλιος 1919
Weber	Απρίλιος 1917 - Δεκέμβριος 1918

Κατάλογος φιλμ του Κινηματογραφικού Τμήματος του Στρατού που αφορούν το Μακεδονικό Μέτωπο και τις επιχειρήσεις σε αυτό:

"Les films militaires français de la première guerre mondiale - catalogue des films muets d'actualité" ECPA 1997							
Μακεδονικό Μέτωπο							
A/A	A/A G/C	Titre	Μετάφραση	Ημερομηνία	Cote ECPA	Unites	Distrubution
1	16	Nos troupes dans les Balkans	Τα στρατεύματά μας στα Βαλκάνια	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Eclipse
2	111	Avec l'Armée d'Orient. De Marseille à Salonique sur l' «Amiral Obry»	Με το στρατό της Ανατολής. Από Μασσαλία προς Θεσσαλονίκη με το «Amiral Obry»	-	ECPA / A736	Armée d' Orient	Gaumont
3	112 bis	Vers Salonique	Προς Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Eclipse
4	119	Corps expéditionnaire français à Salonique	Γαλλικό εκστρατευτικό σώμα στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / A732	Armée d' Orient	Pathé
5	123	Les Alliés à Salonique	Οι Σύμμαχοι στη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
6	126	Les Alliés à Salonique	Οι Σύμμαχοι στη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
7	127	Le travail de nos avions à Salonique	Το έργο των αεροσκαφών μας στη Θεσσαλονίκη	Νοέμβριος 1915	ECPA / A775	Armée d' Orient	Éclair
8	130	M. Denys Cochin à Salonique	Ο κ Denys Cochin στη Θεσσαλονίκη	20-Νοε-15	ECPA / A730	Armée d' Orient	Éclair
9	133	La guerre en Serbie, Valandovo	Ο πόλεμος στη Σερβία, Βαλάντοβο	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair

10	134	La revue de Valandovo	Η αναθεώρηση του Βαλάντοβο	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
11	136	Un camp anglais à Salonique	Ένα αγγλικό στρατόπεδο στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / 125	Armée d' Orient	Pathé
12	138	Les troupes françaises en Serbie	Γαλλικά στρατεύματα στη Σερβία	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
13	138 bis	La retraite du Corps expéditionnaire à Krivolak	Η αποχώρηση της Εκστρατευτικής Δύναμης στο Κρίβολακ	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
14	139	Les forces alliées pendant la retraite de Guevgueli	Οι Συμμαχικές δυνάμεις κατά τη διάρκεια της υποχώρησης από τη Γευγελή	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
15	143	L'Armée française sur la rive grecque	Ο γαλλικός στρατός σε ελληνική ακτή	-	ECPA / Coll R. Charles	Armée d' Orient	Eclipse
16	146	Un groupe de prisonniers faits par notre armée d'Orient	Μια ομάδα κρατουμένων που έλαβε ο Στρατός της Ανατολής	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Eclipse
17	147	Salonique, sur le front de l'Armée anglaise	Θεσσαλονίκη, στην πρώτη γραμμή του βρετανικού στρατού	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
18	148	Le Service de l'intendance en Serbie	Η Υπηρεσία διαχείρισης στη Σερβία	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
19	152	Salonique, les consulats	Θεσσαλονίκη, προξενεία	-	ECPA / A1464	Armée d' Orient	Pathé
20	153	Sedd Ul Bahr et le cap Heles pendant l'occupation des Alliés	Sedd Ul Bahr και ακρωτήριο Heles κατά τη διάρκεια της συμμαχικής κατοχής	-	ECPA / A744	Armée d' Orient	Gaumont
21	157	Salonique, réception du 1er janvier chez le général Sarrail	Θεσσαλονίκη, υποδοχή στις 1η Ιανουαρίου του Στρατηγού Σαράιγ	1-Ιαν-16	ECPA / A766 - 2ο μέρος	Armée d' Orient	Pathé
22	158	Salonique, soldats serbes	Θεσσαλονίκη, Σέρβοι στρατιώτες	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
23	163	Les Alliés continuent le débarquement des troupes et des munitions à Salonique	Οι Σύμμαχοι συνεχίζουν την αποβίβαση των στρατευμάτων και των πυρομαχικών στη Θεσσαλονίκη	Ιανουάριος 1916	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
24	164	Le port de Salonique	Το λιμάνι της Θεσσαλονίκης	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
25	165	La jeune armée serbe au camp de Zeitenlick	Ο νεαρός Σέρβικος στρατός στο στρατόπεδο του Ζέιτενλικ	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
26	178	Un dirigeable allemand sur Salonique	Ένα γερμανικό αερόπλοιο στη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Eclipse
27	182	Les troupes anglaises occupent les forts du golfe de Salonique	Τα βρετανικά στρατεύματα ενισχύουν τις δυνάμεις τους στον Κόλπο της Θεσσαλονίκης	-	ECPA / Coll R. Charles	Armée d' Orient	Éclair

28	183	Les troupes alliées occupent Kara-Burun	Συμμαχικά στρατεύματα κατέλαβαν το Καραμπουρνάκι	28-Ιαν-16	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
29	191	Les jeux du cirque des Alliés à Salonique	Τα παιχνίδια του τσίρκου των συμμάχων στη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
30	192	Joyeuse cavalcade organisée par les troupes Françaises de Salonique	Χαρούμενη πομπή που διοργανώνονται από τα γαλλικά στρατεύματα της Θεσσαλονίκης	-	ECPA / A790	Armée d' Orient	Pathé
31	193	Occupation du Fort de Tolza par les troupes françaises	Κατάληψη του Φρουρίου Tolza από τα γαλλικά στρατεύματα	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
32	198	La défense de Salonique	Η άμυνα της Θεσσαλονίκης	18/2/1916	ECPA / A727	Armée d' Orient	Eclipse
33	200	En Orient, à Vatiluk	Στην Ανατολή, στο Vatiluk	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
34	201	L'Armée anglaise à Salonique	Ο βρετανικός στρατός στη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
35	202	Le général Mahon distribue des décorations anglaises aux soldats français	Ο Στρατηγός Μαχόν βραβεύει με αγγλικά μετάλλια Γάλλους στρατιώτες	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
36	204	Autour du camp retranché de Salonique	Γύρω από το εδραιωμένο στρατόπεδο της Θεσσαλονίκης	-	ECPA / A588	Armée d' Orient	Gaumont
37	205	Un avion allemand abattu par nos aviateurs	Ένα γερμανικό αεροπλάνο καταρρίφθηκε από αεροπόρους μας	-	ECPA / A756	Armée d' Orient	Gaumont
38	206	Sur la route de Salonique à Monastir	Στο δρόμο από Θεσσαλονίκη προς Μοναστήρι	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
39	208	Visite du général Sarrail au roi Constantin à Athènes	Επίσκεψη του Στρατηγού Σαράι στο βασιλιά Κωνσταντίνο στην Αθήνα	Μάρτιος 1916	ECPA / A784	Armée d' Orient	Eclipse
40	209	La Camargue grecque	Η ελληνική Καμάργκ	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
41	210	Les défenses de Dogantzi	Οι άμυνες στο Dogantzi	-	ECPA / A760	Armée d' Orient	Éclair
42	211	Actualités militaires d'Orient	Στρατιωτικές ειδήσεις της Ανατολής	-	ECPA / B 93	Armée d' Orient	Éclair
43	217	Organisation des travaux de défense par le général Mahon, commandant les troupes anglaises en Orient	Οργάνωση της άμυνας εργασίας από το στρατηγό Μαχόν, διοικητή των βρετανικών στρατευμάτων στην Ανατολή	-	ECPA / A756	Armée d' Orient	Eclipse
44	218	En Orient, le ravitaillement des troupes anglaises en montagne	Στην Ανατολή, προμήθειες των βρετανικών στρατευμάτων στα βουνά	-	ECPA / A757	Armée d' Orient	Eclipse
45	219	Le front français sur le Vardar	Οι γαλλικές πρώτες γραμμές στο Βαρδάρη	-	ECPA / A719	Armée d' Orient	Éclair

46	220	Nos zouaves à Tekeli	Οι Ζουάβοι στο Τεκελί	-	ECPA / A727	Armée d' Orient	Éclair
47	221	L'organisation du kilomètre 17	Η οργάνωση των 17 χιλιομέτρων	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
48	222	Un camp français installé sur les rives pittoresques du Gallico	Ένα γαλλικό στρατόπεδο στις γραφικές όχθες του Γαλλικού ποταμού	-	ECPA / A719	Armée d' Orient	Éclair
49	228	Armée d'Orient, exercice de mitrailleuses anglaises en montagne	Ο Στρατός της Ανατολής, άσκηση των αγγλικών πολυβόλων στα βουνά	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
50	229	Le Corps expéditionnaire de Salonique, le service sanitaire de campagne anglais	Το εκστρατευτικό σώμα στη Θεσσαλονίκη, η ιατρική υπηρεσία της αγγλικής εκστρατείας	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
51	230	Armée d'Orient, la vie au camp anglais	Ο Στρατός της Ανατολής, η ζωή στο αγγλικό στρατόπεδο	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
52	231	Les défenseurs de Salonique	Οι υπέρμαχοι της Θεσσαλονίκης	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
53	232	Actualités du front d'Orient	Ειδήσεις από το Ανατολικό Μέτωπο	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
54	238	Dans l'île de Corfou	Στο νησί της Κέρκυρας	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
55	239	Le prince de Serbie accompagné de l'amiral de Gueydon passe l'inspection des bâtiments de l'escadre française	Ο Σέρβος πρίγκιπας που συνοδεύεται από το ναύαρχο Gueydon περνάει ελέγχει του γαλλικού στόλου	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
56	242	Le général Sarrail inspecte le front anglais	Ο Στρατηγός Σαράιγ επιθεωρεί τη βρετανική πρώτη γραμμή	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
57	244	Actualités d'Orient	Ειδήσεις της Ανατολής	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	-
58	251	Les généraux Sarrail et Mahon visitent l'organisation du camp retranché de Salonique	Οι Στρατηγοί Σαράιγ και Μαχόν επισκέπτονται την οργάνωση του εδραιωμένου στρατοπέδου της Θεσσαλονίκης	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
59	252	Concert donné à Salonique en l'honneur du général Sarrail par la musique du ...ème de Ligne	Συναυλία στη Θεσσαλονίκη προς τιμήν του στρατηγού Σαράιγ από τη μουσική του ...της γραμμής	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
60	255	L'aviation maritime anglaise à Salonique	Το αγγλικό Ναυτικό Αεροπορίας στη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Eclipse
61	256	L'aéronautique anglaise en Orient	Η αγγλική αεροπορία στην Ανατολή	-	ECPA / A1176	Armée d' Orient	Eclipse
62	259	Les troupes serbes au camp	Σερβικά στρατεύματα στο στρατόπεδο	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont

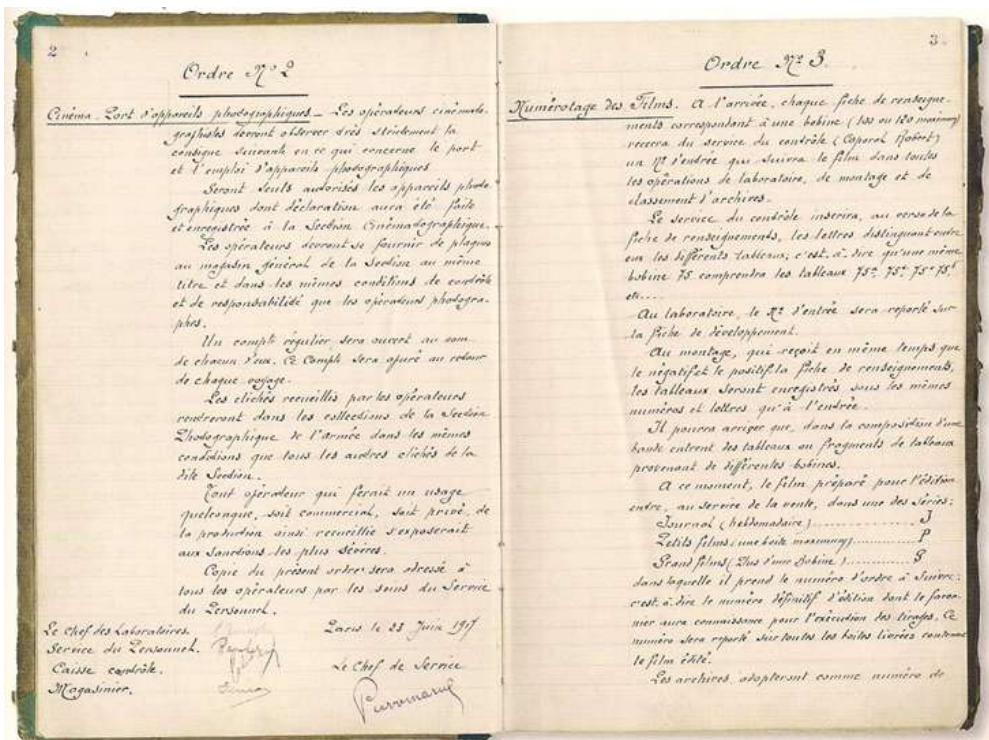
63	260	Avec l'Armée d'Orient, au camp de l'intendance anglaise	Με το Στρατό της Ανατολής, στο στρατόπεδο της επιστάσις των Άγγλων	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
64	262	Avec l'Armée d'Orient, le canon de campagne anglais	Με το Στρατό της Ανατολής, τα κανόνια της αγγλικής εκστρατείας	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
65	263	Les Alliés à Corfou	Οι Σύμμαχοι στην Κέρκυρα	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
66	264	A l'Armée d'Orient, l'oeuvre de la Croix-Bleue anglaise	Στο Στρατό της Ανατολής, το έργο του αγγλικού Ερυθρού Σταυρού	-	ECPA / A1198	Armée d' Orient	Pathé
67	266	L'artillerie et l'intendance françaises à Salonique	Το πυροβολικό και η διαχείριση των Γάλλων στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / A753	Armée d' Orient	Eclipse
68	267	Fête de l'indépendance grecque à Salonique	Γιορτή της ελληνικής ανεξαρτησίας στη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Eclipse
69	284	Actualités du front d'Orient (2ème série)	Ειδήσεις από το Ανατολικό Μέτωπο	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
70	289	Le prince de Serbie dans l'île de Corfou	Ο Σέρβος πρίγκιπας στην Κέρκυρα	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
71	294	Sur le front d'Orient, une imposante cérémonie au camp anglais	Στο Ανατολικό Μέτωπο, μια εντυπωσιακή τελετή στο αγγλικό στρατόπεδο	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
72	295	La vie au camp serbe	Η ζωή στο σερβικό στρατόπεδο	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
73	297	L'Armée serbe reconstituée	Ο ανασυνταχθέν σέρβικος στρατός	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
74	298	La Slava	Η Σλάββα	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
75	302	Une fête au camp de cavalerie à Salonique	Γιορτή στο στρατόπεδο του ιππικού στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / A763	Armée d' Orient	Éclair
76	303	Les vainqueurs du Zeppelin abattu à Salonique	Οι νικητές του Ζέπελιν γυρίζουν στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / A765	Armée d' Orient	Pathé
77	304	Le prince régent de Serbie passe en revue le détachement de chasseurs alpins partant pour Salonique	Ο σέρβος πρίγκιπας αντιβασιλέας επιθεωρεί την απόσπαση των στρατευμάτων των Άλπεων πριν την αναχώρηση για τη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
78	305	L'Armée serbe débraquée à Salonique	Ο Σέρβικος στρατός αποβιβάζεται στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / A733	Armée d' Orient	-

79	307	Un bel exploit aérien, un zeppelin abattu tombe dans l'estuaire de Vardar, le 5 mai 1916	Ένα όμορφο εναέριο κατόρθωμα, ένα χτυπημένο Ζέπελιν πέφτει στην εκβολή του Βαρδάρη, 5, Μαΐου, 1916	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
80	308	Caserne Allatini	Στρατόνες Αλλατίνη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
81	311	En Orient, occupation des positions avancées	Στην Ανατολή, καταλαμβάνοντας προηγμένες θέσεις	-	ECPA / A757	Armée d' Orient	Eclipse
82	312	La fête des zouaves présidée par les généraux Sarraill et Bailloud	Το σώμα των Ζουάβων παρελάσει υπό του Στρατηγού Σαράιγ και Bailloud	-	ECPA / A367	Armée d' Orient	Eclipse
83	314	Les bataillons serbes continuent de débarquer à Salonique	Τα τάγματα των Σέρβων συνεχίζουν να αποβιβάζονται στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / A1237	Armée d' Orient	Pathé
84	317	Les prisonniers du zeppelin à Salonique	Οι αιχμάλωτοι του Ζέπελιν	13 Μαΐου	ECPA / A764	Armée d' Orient	Éclair
85	333	Le débarquement des troupes annamites à Salonique	Η αποβίβαση των Ανναμιτών στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / A731	Armée d' Orient	Eclipse
86	338	A Salonique, l'Armée anglaise en route vers le front	Στη Θεσσαλονίκη, ο βρετανικός στρατός γύρο από το μέτωπο	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
87	339	Les troupes serbes à Salonique	Ο σέρβικος στρατός στη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
88	343 bis	A l'armée d'Orient, dans les ajoncs du Vardar	Ο Στρατός της Ανατολής στους ακανθώδεις θάμνους του Βαρδάρη	-	ECPA / A759	Armée d' Orient	Pathé
89	344	Les hydravions français au travail à Salonique	Τα γαλλικά υδροπλάνα εργάζονται στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / A774	Armée d' Orient	Pathé
90	345	Les actualités d'Orient	Τα Ανατολικά νέα	22/5/1916	ECPA / A763	Armée d' Orient	Éclair
91	346	Actualités d'Orient, les Malgaches à Salonique	Ειδήσεις από την Ανατολή, οι Μαδαγασκαρινοί στη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
92	353	La marine marchande grecque bloquée par les alliés dans le port de Salonique	Το ελληνικό εμπορικό ναυτικό αποκλείστηκε από τους συμμάχους στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
93	357	Une fête militaire serbe	Μια σέρβικη στρατιωτική γιορτή	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
94	358	Les Annamites sur le front d'Orient	Οι Ανναμίτες στο μέτωπο της Ανατολής	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
95	362	En rade de Salonique	Στο γύρο της Θεσσαλονίκης	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
96	363	Chasse à l'aigle et à la tortue dans les marais du Vardar	Το κυνήγι του αετού και της χελώνας στα έλη του Βαρδάρη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
97	364	Un cantonnement français sur le	Ένα γαλλικό στρατόπεδο στο	-	ECPA / A758	Armée d' Orient	Pathé

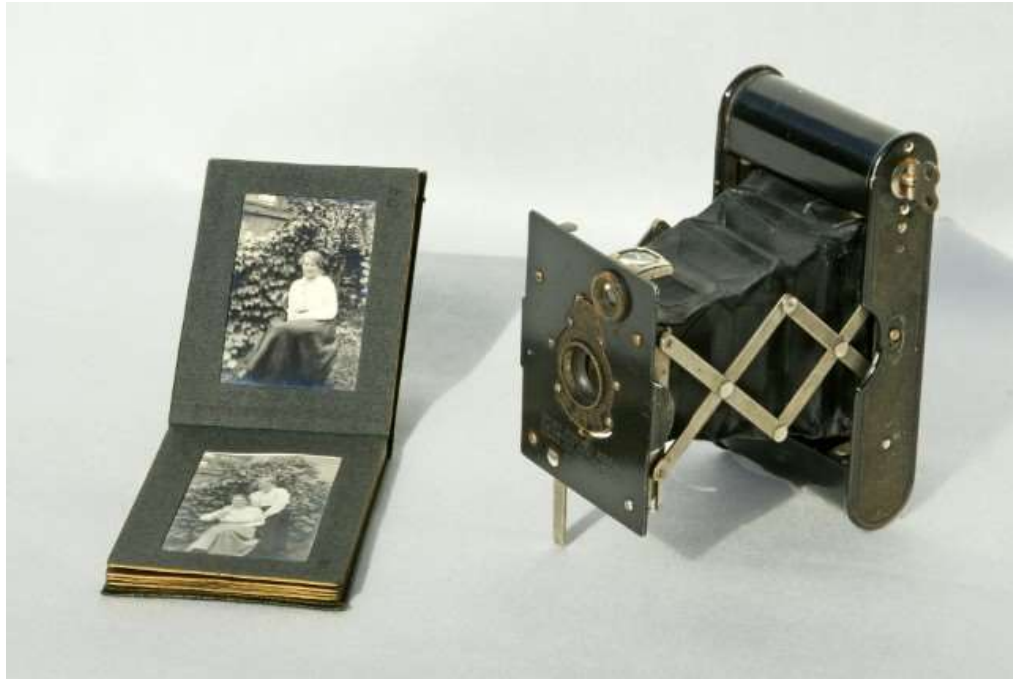
		Vardar	Βαρδάρη				
98	365	L'artillerie de campagne au front d'Orient	Το σύνταγμα πυροβολικού στο ανατολικό μέτωπο	-	ECPA / A754	Armée d' Orient	Pathé
99	374	Aux côtés du général Sarrail, le général Boyovitch chef de l'Armée serbe passe l'inspection de ses troupes	Παράλληλα με το Στρατηγό Σαράιγ, ο στρατηγός Βογονιτς επικεφαλής του Σερβικού Στρατού επιθεωρεί τα στρατεύματα του	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
100	382	La Croix Rouge française en Orient	Ο γαλλικός ερυθρός σταυρός στην Ανατολή	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
101	408	Le général Sarrail reçoit le baptême de l'air	Ο Στρατηγός Σαράιγ έλαβε το βάπτισμα του αέρα	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Éclair
102	419	Le 14 juillet à Salonique	14 Ιουλίου στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / A789	Armée d' Orient	-
103	426	Débarquement de contingent russe à Salonique	Αποβίβαση του ρωσικού τμήματος στη Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Gaumont
104	430	Actualités d'Orient	Ειδήσεις από την Ανατολή	-	ECPA / A766	Armée d' Orient	-
105	435	Italiens à Salonique	Οι Ιταλοί στη Θεσσαλονίκη	11/8/1916	Coll R. Charles	Armée d' Orient	-
106	439	Salonique	Θεσσαλονίκη	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	-
107	448	Réception des Russes par les Serbes à Sedes	Υποδοχή των Ρώσων από τους Σέρβους στο Σέδες	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	-
108	451	La guerre en Orient	Ο πόλεμος στην Ανατολή	-	Non retrouvé	Armée d' Orient	Pathé
109	456	Le mouvement national en Macédoine	Το εθνικό κίνημα στη Μακεδονία	-	Non retrouvé	-	Éclair
110	461	Le réveil de la Grèce	Το ξύπνημα της Ελλάδα	-	Non retrouvé	-	-
111	467	Le mouvement national en Grèce	Το εθνικό κίνημα στην Ελλάδα	-	Non retrouvé	-	Pathé
112	469	L'oeuvre pacifique française en Orient	Η γαλλική ειρηνική εργασία στην Ανατολή	-	ECPA / A777	-	Éclair
113	475	Notre action navale en Grèce	Η ναυτική δράση στην Ελλάδα	-	Non retrouvé	-	Pathé
114	477	Les Serbes rentrent en Serbie	Οι Σέρβοι επιστρέφουν στη Σερβία	-	Non retrouvé	-	Gaumont
115	482	L'avance française vers Monastir	Η προκεχωρημένη γραμμή των Γάλλων γύρω από το Μοναστήρι	-	ECPA / A749	-	-
116	483	Les troupes franco-russes en Macédoine	Τα Γαλλορωσικά στρατά στη Μακεδονία	-	Non retrouvé	-	-
117	487	Sur le champ de bataille de Kajmakalan	Στο στρατόπεδο του τάγματος στο Καϊμακτσαλάν	-	Non retrouvé	-	-

118	488	Arrivée de M. Vénizélos à Salonique	Η άφιξη του Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη	-	ECPA / A779	-	-
119	489	Actualités du front d'Orient	Ειδήσεις από το Ανατολικό Μέτωπο	-	Non retrouvé	-	-
120	492	La prise de Florina	Λαμβάνοντας Φλώρινα	-	ECPA / A82	-	-
121	510	En Grèce	Στην Ελλάδα	-	ECPA / A781	-	-
122	517	L'artillerie française sur le front de Monastir	Το γαλλικό πυροβολικό στο μέτωπο του Μοναστηρίου	-	ECPA / A752	-	-
123	518	Les villes libérées de la Macédoine, Florina	Οι απελευθερωμένες πόλεις της Μακεδονίας, Φλώρινα	-	Non retrouvé	-	-
124	519	Pages de la guerre d'Orient	Σελίδες του πολέμου στην Ανατολή	-	Non retrouvé	-	-
125	521	Actualités du front d'Orient n°4	Ειδήσεις από το μέτωπο της Ανατολικής ν 4	-	ECPA / A768 B93	-	-
126	524	La prise de Monastir	Καταλαμβάνοντας το Μοναστήρι	-	ECPA / A750	-	-
127	531	Difficultés du ravitaillement en Macédoine	Μακεδονία δυσκολίες ανεφοδιασμού	-	ECPA / A755	-	-
128	532	Monastir	Το Μοναστήρι	-	Non retrouvé	-	-
129	553	Sur le front anglais de la Strouma	Στο βρετανικό μέτωπο στο ποταμό Στρυμόνα	-	Non retrouvé	-	-
130	564	Actualités du front d'Orient n°5	Ειδήσεις από το μέτωπο της Ανατολικής ν 5	-	Non retrouvé	-	-
131	565-1	Les troupes franco-russes au Mont Athos	Τα Γαλλορωσικά στρατά στο Άγιο Όρος	-	Non retrouvé	-	-
132	594	Les annales de la guerre n°12	Τα χρονικά του πολέμου 12	9/5/1917	IWM108-12	-	-
133	596	Les annales de la guerre n°14	Τα χρονικά του πολέμου 14	24/5/1917	ECPA / B14	-	-
134	598	Les annales de la guerre n°16	Τα χρονικά του πολέμου 16	13/6/1917	ECPA / A16	-	-
135	599	Les annales de la guerre n°17	Τα χρονικά του πολέμου 17	4/6/1917	ECPA / A17	-	-
136	601	Les annales de la guerre n°19	Τα χρονικά του πολέμου 19	Ιουν - Ιουλ 1917	ECPA / A19	-	-
137	608	Les annales de la guerre n°26	Τα χρονικά του πολέμου 26	29/8/1917	ECPA / B26	-	-
138	609	Les annales de la guerre n°27	Τα χρονικά του πολέμου 27	-	ECPA / B27	-	-
139	615	Les annales de la guerre n°31	Τα χρονικά του πολέμου 31	-	ECPA / A31	-	-
140	622	Les annales de la guerre n°35	Τα χρονικά του πολέμου 35	1/11/1917	-	-	-
141	646	Les annales de la guerre n°48	Τα χρονικά του πολέμου 48	21/1/1918	ECPA / B405	-	-
142	659	Les annales de la guerre n°59	Τα χρονικά του πολέμου 59	-	ECPA / B59	-	-
143	665	Le roi Constantin à Athènes	Ο βασιλιάς Κων/νος στην Αθήνα	-	Non retrouvé	-	-

144	672	Les annales de la guerre n°68	Τα χρονικά του πολέμου 68	18/6/1918	ECPA / B68	-	-
145	696	Les annales de la guerre n°82	Τα χρονικά του πολέμου 82	-	ECPA / A86	-	-
146	713	Les annales de la guerre n°92	Τα χρονικά του πολέμου 92	23/11/1918	ECPA / A92	-	-
147	717	Belgrade, le général Henrys commandant l'Armée française d'Orient passe en revue les troupes françaises	Βελιγράδι, ο στρατηγός Henry διοικεί το γαλλικό στρατό της Ανατολής ανασκόπηση των γαλλικών στρατευμάτων	Ιανουάριος 1919	ECPA / A96	-	-
148	721	La victoire décisive de l'Armée d'Orient	Η αποφασιστική νίκη του Στρατού της Ανατολής	15 με 29-9-1918	ECPA / A728 A791	-	-
149	722	Salonique et Actualités	Θεσσαλονίκη και Ειδήσεις	-	Non retrouvé	-	-
150	731	Les fêtes de la Victoire a Paris, le 14 juillet 1919 -1,	Οι Γιορτές της Νίκης στο Παρίσι, 14 Ιουλίου του 1919-1, 2ο μέρος	14-Ιουλ-19	ECPA / B337	-	-
151	734	Les fêtes de la Victoire a Paris, le 14 juillet 1919 -4	Οι Γιορτές της Νίκης στο Παρίσι, 14 Ιουλίου του 1919-4	14-Ιουλ-19	ECPA / A977	-	-
152	735	Les fêtes de la Victoire a Paris, le 14 juillet 1919-5	Οι Γιορτές της Νίκης στο Παρίσι στις 14 Ιουλίου 1919-5	14-Ιουλ-19	ECPA / A978	-	-

Εικόνα 1 - Εκτός από φωτογραφίες, οι φωτογράφοι άφησαν και ένα πλούσιο αρχείο προσωπικών μαρτυριών από τις αποστολές τους κατά τη διάρκεια του Α'Π.Π. Πηγή: E.C.P.A.D.

Εικόνα 2 - Vest Pocket Kodak camera ή or 'VPK.

Εικόνα 3 - Un Cinématographe de l'armée américaine tournant un film (Αμερικανός κινηματογραφιστής του στρατού γυρνάει ένα φιλμ). Πηγή Gallica.

Deuxième Année. — N° 56

TOUS LES DIMANCHES
15^c
Le Numéro

Dimanche 26 Décembre 1915.

PAGES DE GLOIRE

DIRECTION, ADMINISTRATION: 3, Rue de Rocroy, Paris.

ABONNEMENTS. — En Av. et Seine et Seine-et-Oise: 8 fr.; Départements: 9 fr.; Étranger: 12 fr. Europe mandat-poste à l'Administration.

A SALONIQUE

Un de nos soldats, près du factionnaire grec qui monte la garde devant le quartier général de l'armée hellène.

Εικόνα 4 - Εφημερίδα Pages de gloire – εξώφυλλα 26/12/1915. Πηγή Gallica.

DEUXIÈME ANNÉE. — TOUS LES DIMANCHES

15 Centimes.

N° 67. — Dimanche 12 Mars 1916.

PAGES DE GLOIRE

DE SCIENCES & D'ACTUALITÉS

ABONNEMENTS. — Un An : Seine et Seine-et-Oise (8 fr.) ; Département (9 fr.) ; Étranger (12 fr.) — DIRECTEUR : J. BOUILLON, Paris.

NOTRE ARMÉE EN ORIENT

Sur la terrasse d'une maison d'où la vue embrasse le panorama de Salonique, deux de nos soldats partagent leur repas avec un vieil indigène.

Εικόνα 5 - Εφημερίδα Pages de gloire – εξώφυλλο 12/3/1916. Πηγή Gallica.

NOUVELLE SÉRIE. — N° 14.

15 Centimes.

Dimanche 22 Avril 1917.

PAGES DE GLOIRE

LECTURES ILLUSTRÉES

RÉDACTEUR EN CHEF: LUCIEN CORNET, Sénateur.

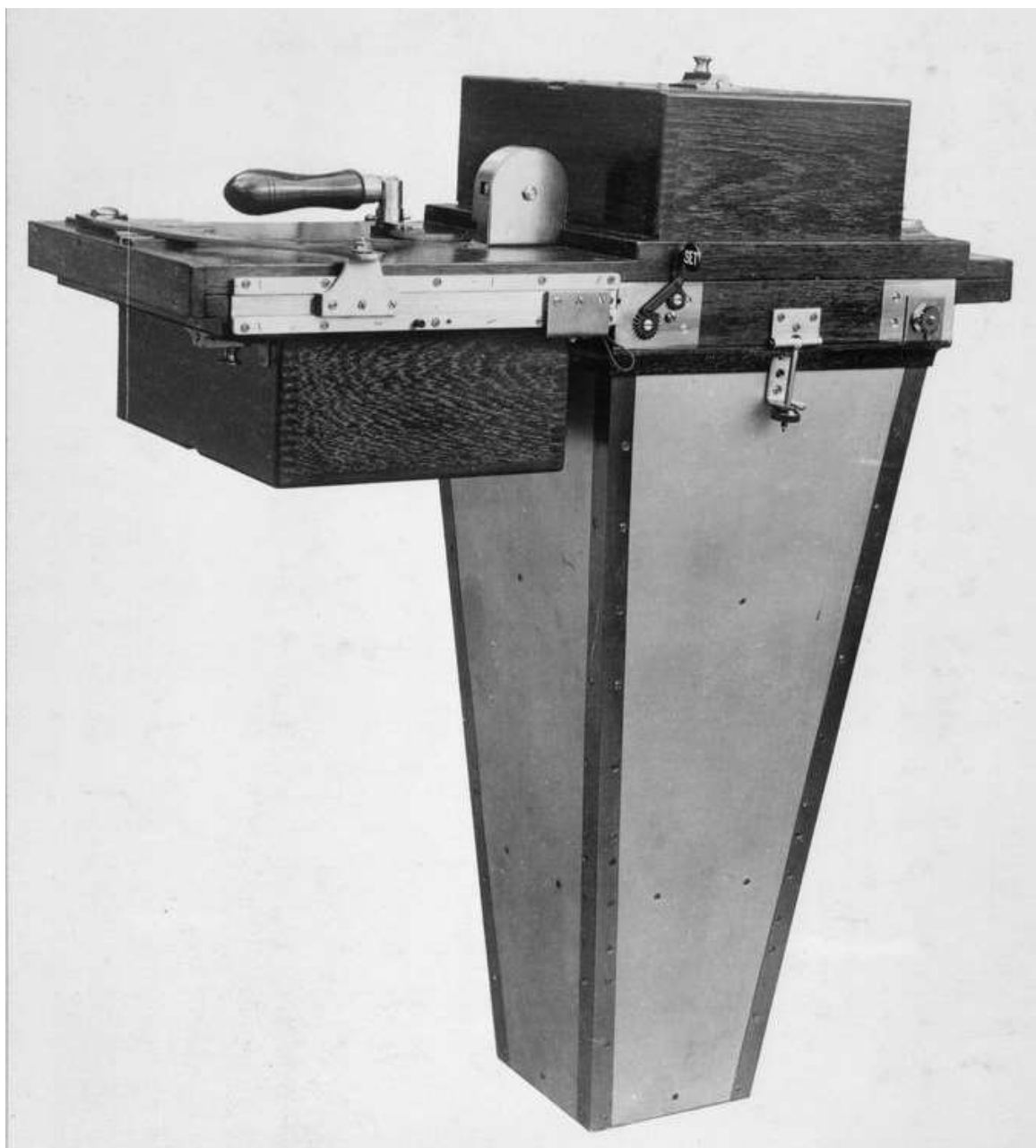
ABONNEMENTS.— De An : Sime et Sime et Cie : 1 fr. ; Départements : 2 fr. ; Étranger : 4 fr. ; DIRECTEUR : 3, Rue de la Harpe, Paris

EN MACÉDOINE

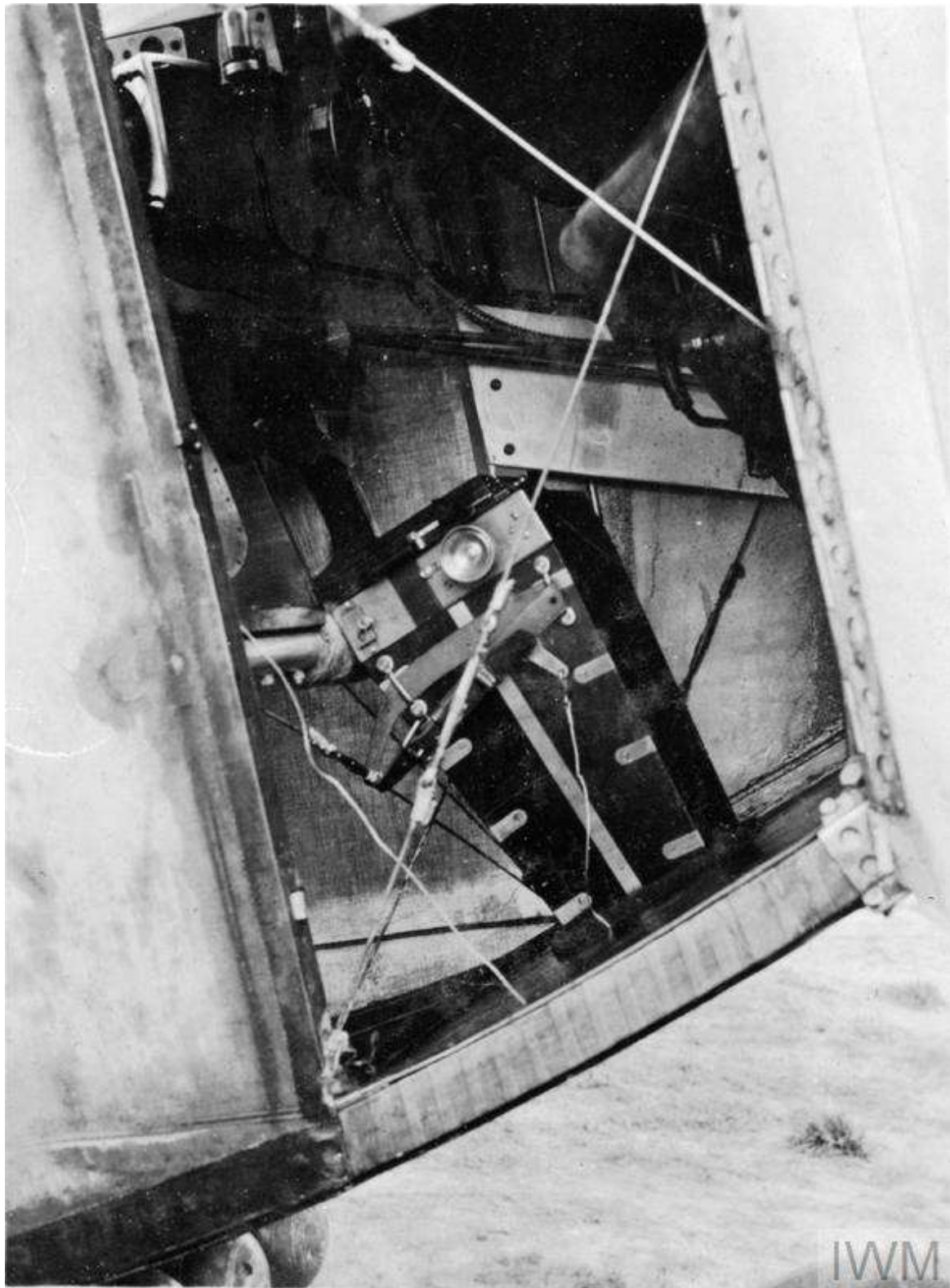

Enfants de Monastir, l'un coiffé du casque français, transportant de l'eau pour nos soldats.

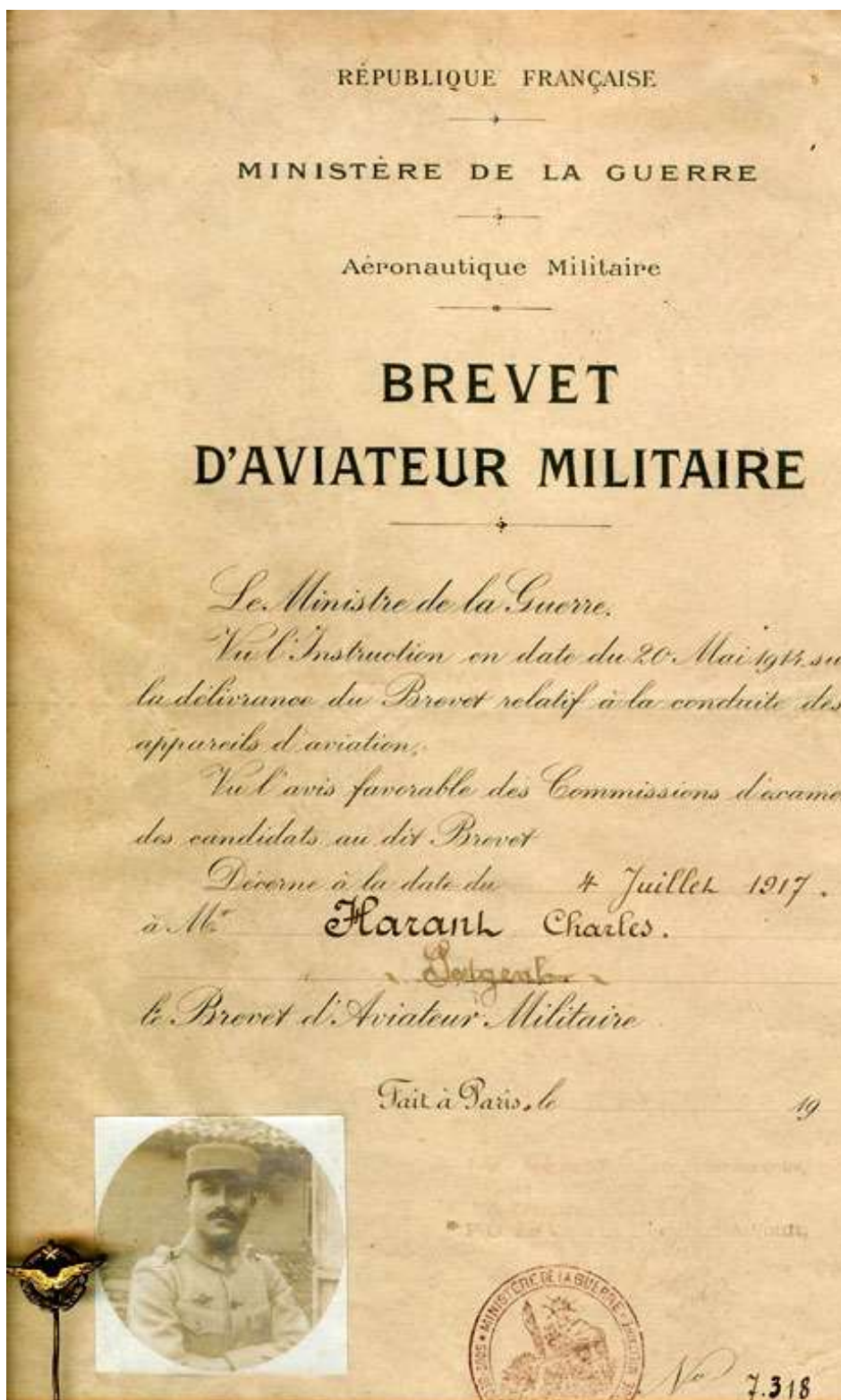
Εικόνα 6 - Εφημερίδα Pages de gloire – εξώφυλλο 29/4/1917. Πηγή Gallica.

Εικόνα 7 - Type B κάμερα με μηχανισμό αλλαγής των Royal Flying Corps, 1916. Imperial War Museums. Πηγή IWM.

Εικόνα 8 - Thornton-Pickard 'A' Type κάμερα εγκατεστημένη κάτω από το πιλοτήριο ενός αεροσκάφους Nieuport των Royal Flying Corps, 1915. Πηγή: IWM.

Εικόνα 9 - Αριθμός Άδειας στρατιωτική πιλότου 7318 εκδίδεται με δεκανέας Τσαρλς Harant στη Στρατιωτική Σχολή Αεροπορίας Αβόρ, 4 Ιούλη του 1917 - Metal Badge της Στρατιωτικής Pilot No B 5756 - Ήταν πιλότος της Μοίρας 504⁴⁶¹. Πηγή Gallica.

⁴⁶¹ Γαλλικός τίτλος: Brevet de pilote militaire n° 7318 délivré au Caporal Charles Harant à l'école d'aviation militaire d'Avord, le 4 juillet 1917 - Insigne métallique de pilote militaire n° B 5756 - Il a été pilote de l'escadrille 504.

Εικόνα 10 - Οι πιλότοι της 531 μοίρας. Ο Ζάννας είναι στο κέντρο. Πηγή Gallica.

Εικόνα 11 - Ομαδική φωτογραφία των αεροπόρων Moira B (πτήση 533) της Μικράς Ασίας το 1921, κατά τη διάρκεια του ελληνο-τουρκικού πολέμου. Πηγή Gallica.

Παράρτημα Β' Μέρους

Μαρτυρία⁴⁶² γράμματος Pow, του λοχία Albert Bard, του 9^{ου} Λόχου στο στρατόπεδο Kassel της Γερμανίας, προς τον πρόεδρο της I.C.R.C., ημερομηνίας 23 Φεβρουαρίου 1917, για την εφαρμογή αντιποίνων:

«Χωρίς αμφιβολία γνωρίζουμε τη θλιβερή κατάσταση στην οποία βρισκόμαστε εξαιτίας των αντιποίνων των 7-8 χιλ. από την πρώτη γραμμή του πυρός. Η μεταχείριση στην οποία υποβαλλόμαστε είναι απερίγραπτη. Τι φρίκη, τι βαρβαρότητα [...] είμαστε σε ένα υπόστεγο όπου μπορούμε να ξεκουραστούμε μόνο όταν σκύψουμε (λόγω έλλειψης χώρου) και που εκτίθεται στη βροχή και τον άνεμο. Κάθε πρωί πηγαίνουμε από εκεί προς τα εμπρός⁴⁶³ μεταφέροντας υλικό για οχυρώσεις. Τα ζώα που σέρνουν το φορτίο είναι λιγότερο εξαντλημένα από εμάς. Το πιο θλιβερό θέαμα που αντικρύζουμε είναι αυτό των συντρόφων μας να καταρρέουν από την αδυναμία. Το φαγητό είναι ανεπαρκές: το πρωί μαύρος καφές, το βράδυ νερουλή σούπα, ένα κομμάτι ψωμί περίπου 300 ή 400 γραμμάρια και ένα κουταλάκι του γλυκού μαρμελάδα. Επίσης, ο χώρος εργασίας και οι χώροι εργασίας μας βρίσκονται υπό συνεχή βομβαρδισμό. Κύριε λυπηθείτε μας και επισημάνετε τη βελτίωση της κατάστασης των κρατουμένων».

⁴⁶² Μαρτυρίες Pow αποτελούν μια πρωτογενή πηγή «αυτόπτη μάρτυρα» για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έζησαν και εργάστηκαν και αν δέχθηκαν κακομεταχείριση ή αντίποινα του εχθρού. Πρέπει όμως να δοθεί μεγάλη προσοχή στη θέση και στον βαθμό που είχαν. Για παράδειγμα αξιωματικοί ή Pow ειδικών κατηγοριών όπως γιατροί και νοσηλευτικό προσωπικό να μην ήταν αυτοί που άφησαν πολλές μαρτυρίες λόγω κοινωνικής θέσης και μορφωτικού επιπέδου, που τους επέτρεψε να το κάνουν, αλλά ήταν και αυτοί που αντιμετωπίστηκαν και εγκαταστάθηκαν σε πολύ καλύτερες συνθήκες σε σχέση με τους απλούς σε βαθμό στρατιώτες. Από το Audoin- Rouzeau, S. & Becker, A. (2002). 14-18. *Understanding the Great War*. Temeron, C. (trans.). New York: Hill and Wang, σ. 88.

⁴⁶³ Το κενό που υπάρχει εδώ οφείλεται στην λογοκρισία που δεν επέτρεπε να αποκαλύψουν τοποθεσίες οι οποίες θα ήταν πολύτιμες για τον εχθρό.

Boots of Shoes 117.

CONFIDENTIAL.

2.A.

Reference 119843/5 (A.G.S.) (Dec. 31, 1918) Dated, Jan. 2nd 1919
 Name in full Malcolm Murray Ryan Rank in time of Capture 2nd Lieut.
 Date of Capture 26 / 11 / 18 Place of Capture Beaumont-Hamel (near) Senne
 If wounded or otherwise, Slight bayonet wound in left foot.
 *Company etc. 'C' Unit 16th (S) Bact. Highland L.I. 97th D. Brigade.
 22nd Division.
 Whether Escaped or Repatriated. Repatriated Date of Escape or Repatriation 21 / 11 / 18
 Date of arrival in England. 29 / 11 / 18
 Present address. 8 Sherwood Rise. Nottingham.

(NOTE:—Refers to Unit etc., in which serving at time of capture).

STATEMENT regarding circumstances which led to capture:—

We attacked on the morning of Nov. 18, 1918, the purpose being to capture the German first and second lines.

I reached the second line with my platoon, but no forces came up on right or left, and the Germans regained possession of their first line.

About mid-day of the same day we discovered we were surrounded & dug ourselves in. Throughout the day shells & wounded came into us & the wounded were put in the dug-out. Each night patrols went out, but reported that it was impossible to get through the German lines unless we left our wounded. (now numbering 60). In view of this & the shortage of bombs etc, and the very slight chance of any of us getting through if we did by a rush ~~attempt~~: we decided to hold on and wait relief.

Of the nine officers, only three of us were able to do duty, & one of these (Lieut. Stewart, 10. H.L.I.) was captured on the third night. The others, either being wounded or suffering from shell shock had to remain in the dug-out.

X 11

The Germans attacked us each day but were driven off, largely owing to the devotion to duty of our Lewis gunners, all of whom were killed or wounded before the end. On the fifth day a Brigade attempted to relieve us but was unable to penetrate the German lines. Meanwhile our food & water supply had given out & it was difficult to keep the seriously wounded alive. The Germans continued to attack us — unmercifully — and we took about 15 prisoners.

On the eighth afternoon (Nov. 26, 1918) the sentries were on line before they could raise the alarm. The dug-out was bombed and we were taken prisoner.

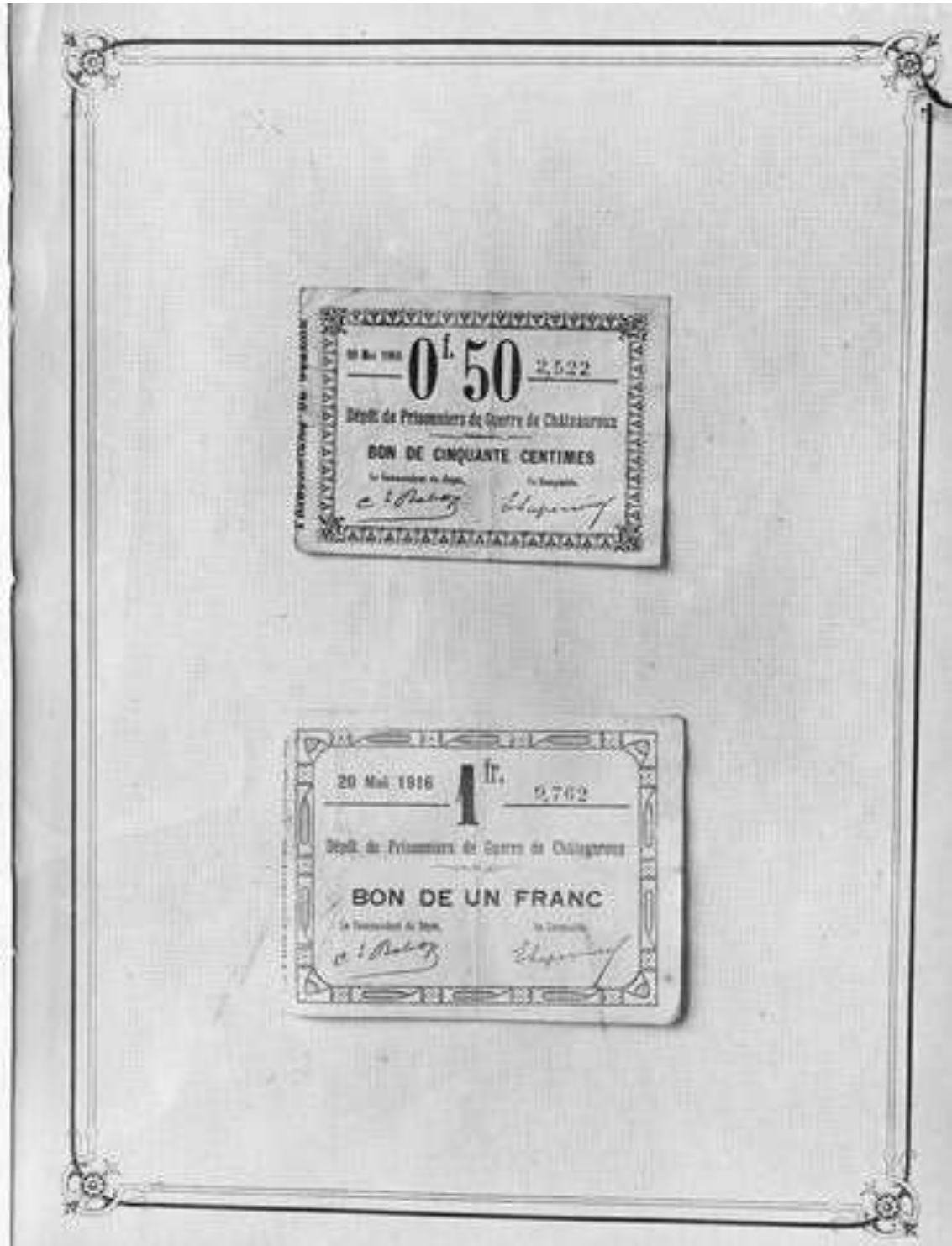
To
The Secretary, War Office,
Whitehall, London, S.W.1.

(1063) W7/16/HP2609 24,000 11/18 C.A.P.Ltd. H/1345

(signed)

Malcolm M. Ryan. Lieut.
3/21/18 Highland Light Inf.

Εικόνα 1 – Παράδειγμα Αναφοράς Επαναπατρισμού αξιωματικού, στην οποία καταγράφει λεπτομερώς την διαδικασία αιχμαλωσίας του (Spencer, 2001: 93).

Εικόνα 2 - Papier-monnaie de Châteauroux, Indre. Dépôt de prisonniers, 1917 (χαρτονομίσματα από το Σατωρού του γαλλικού διαμερίσματος Ίντρε, στρατόπεδο Ρow, 1917). Μ.Α.Ρ./2011.

Εικόνα 3 - Les prisonniers sont nettoyés à l'eau chaude et enduits d'huile camphrée. Les vêtements sont passés à l'étuve, 26/09/1915, Pas-de-Calais (Οι Pow καθαρίζονται με ζεστό νερό και επικαλύπτονται με λάδι καμφοράς. Τα ρούχα τοποθετούνται σε κλίβανο, Πα-ντε-Καλαί). Μ.Α.Ρ./2012.

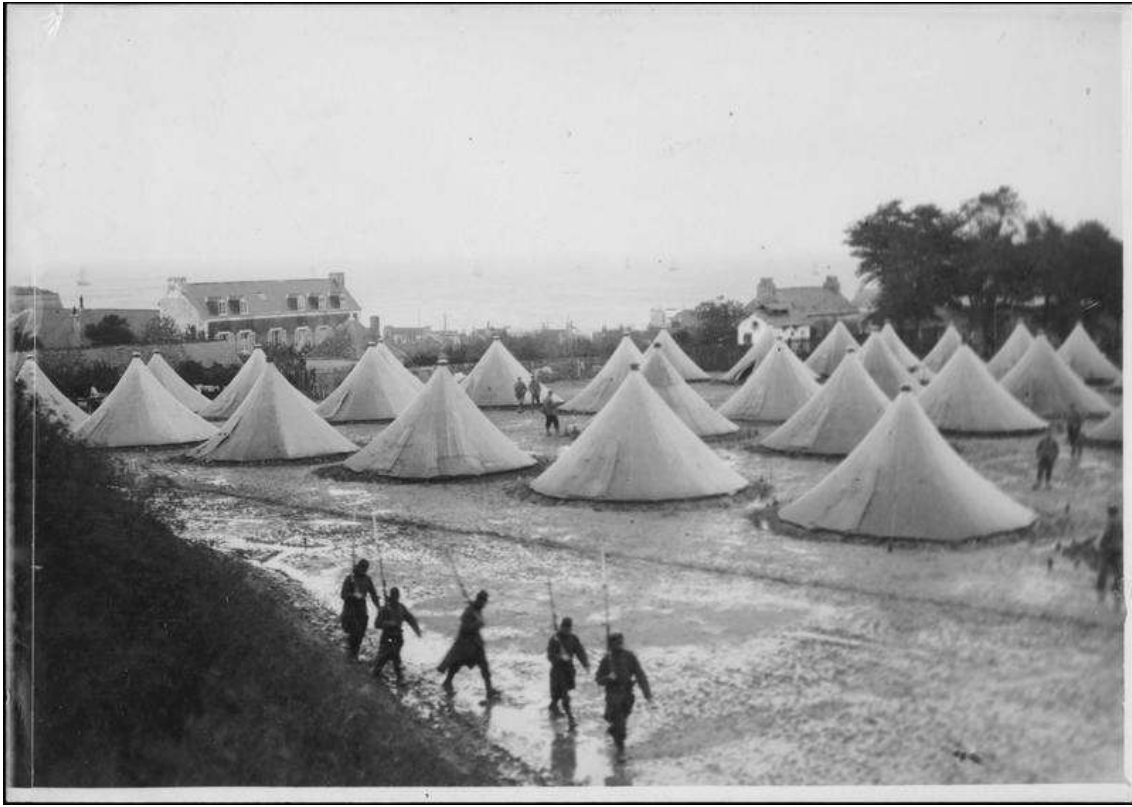
Εικόνα 4 - Dépôt d'internés. Une chambrée, Citadelle, Saint-Tropez, 1916 (Αποθήκη/κελί/ τόπος φυλακίσεως εσωτερικών Pow. Ένας θάλαμος, Ακρόπολη, Σαιν-Τροπέ, 1916). Μ.Α.Ρ./2012.

Εικόνα 5 - Dépôt de prisonniers. Salle des blessés, 26/12/1916, Romans-sur-Isère (Τόπος φυλάκισης Ρow. Δωμάτιο τραυματιών). Μ.Α.Ρ./2012.

Εικόνα 6 - Dépôt de prisonniers allemands. Coin de chambrée, 01/1916, Grenoble (Τόπος φυλάκισης Γερμανών Ρow. Γωνία δωματίου, Γκρενόμπλ). Μ.Α.Ρ./2012.

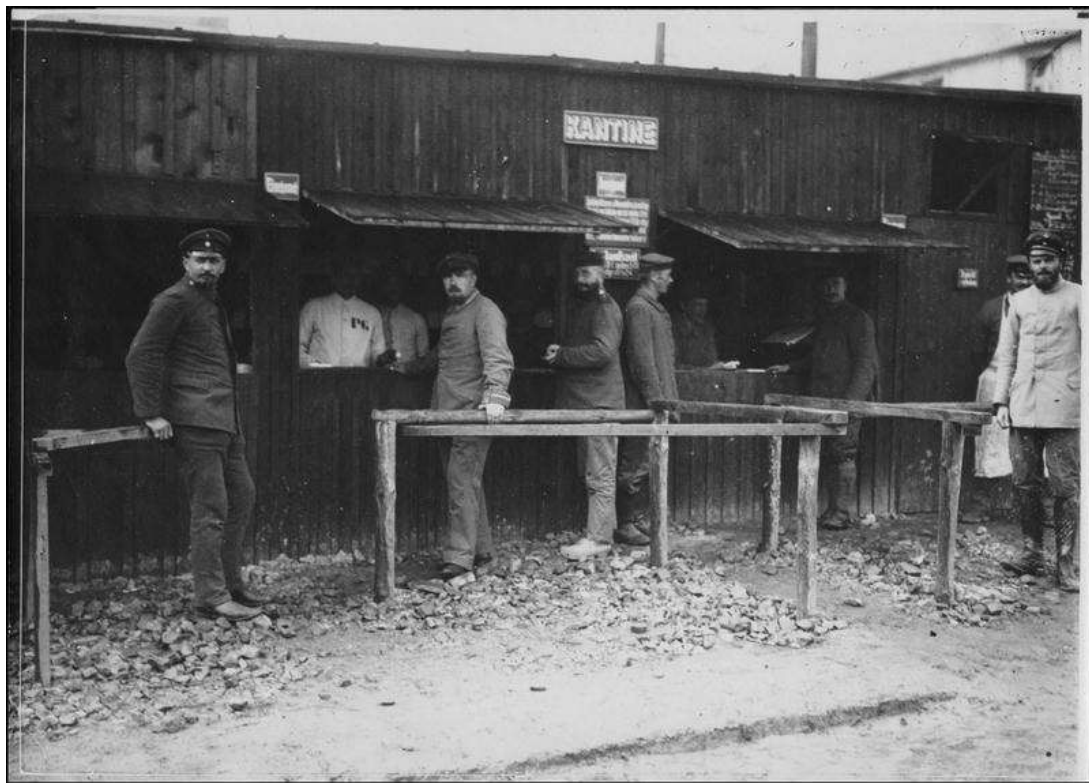
Εικόνα 7 - Camp de Willaumez. Vue générale du camp, 31/10/1915, Le Palais (Στρατόπεδο Willaumez. Γενική θέα του στρατοπέδου). Μ.Α.Ρ./2012.

Εικόνα 8 - Dépôt de prisonniers. La cantine, 1915.12.26 (Αποθήκη POW. Η Καντίνα). Μ.Α.Ρ./2012.

Εικόνα 9 - Dans la boucle de la Cerna (avril 1917). Un Minenwerfer de 170 mm pris par le 175ème d'infanterie le 15 mars 1917 sur les hauteurs de Magarevo. Autour, prisonniers bulgares, 04/1917 (Στον βρόχο της Cerna, Απρίλιος 1917. Ένα Minenwerfer 170 χιλιόμ. που ελήφθη από το 175ο Πεζικό στις 15 Μαρτίου 1917 στα ύγη του Magarevo. Τριγύρω, Βούλγαροι φυλακισμένοι). Μ.Α.Ρ./2008.

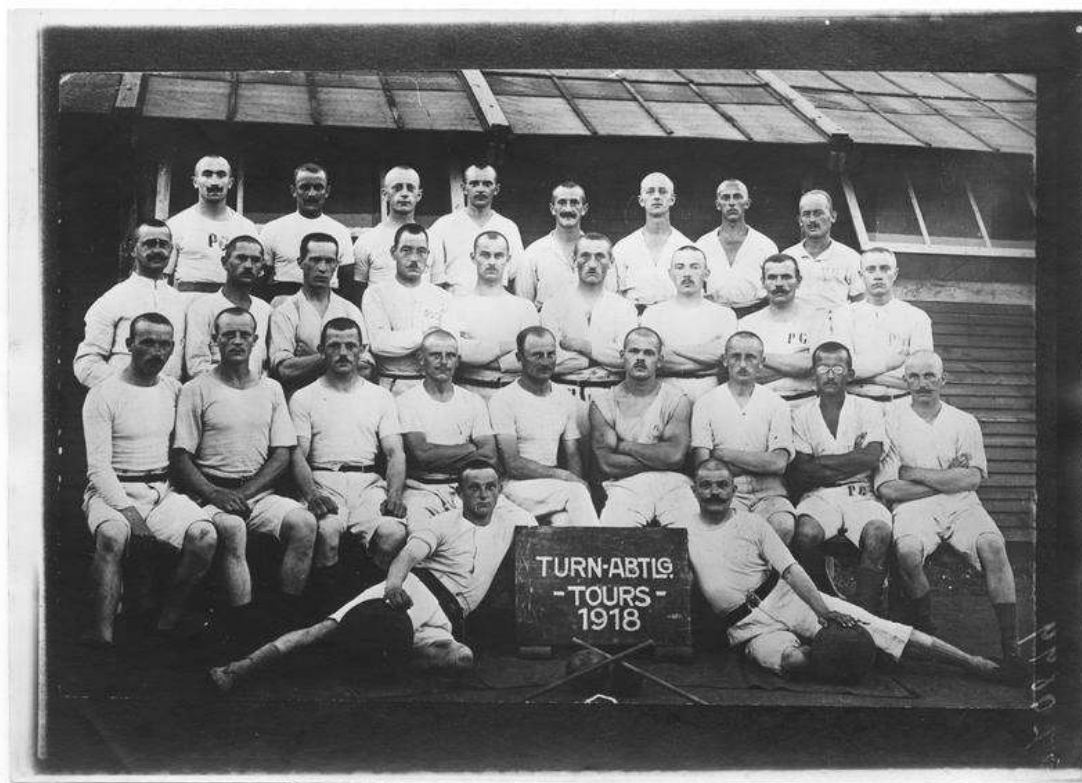
Εικόνα 10 - Camp de prisonniers à Coëtquidan. La cantine organisée par les prisonniers, 1915.10.22 (Στρατόπεδο Row στο Coëtquidan. Το κυλικείο οργανωμένο από τους φυλακισμένους). Μ.Α.Ρ./2012.

Εικόνα 11 - Arrivée des 1ères troupes françaises et russes à Monastir (19-22 novembre 1916). Convoi de prisonniers le long de la rivière, 19/11/1916, Opérateur V ; Bilowski (Αφιξη των πρώτων γαλλικών και ρωσικών στρατευμάτων στο Μοναστήρι, 19-22 Νοεμβρίου 1916. Νησομπή Ρωσ κατά μήκος του ποταμού). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 12 - Arrivée des 1ères troupes françaises et russes à Monastir (19-22 novembre 1916). Prisonniers bulgares, 20/11/1916, Opérateur V ; Bilowski (Αφιξη των πρώτων γαλλικών και ρωσικών στρατευμάτων στο Μοναστήρι, 19-22 Νοεμβρίου 1916. Βούλγαροι Ρωσ). Μ.Α.Ρ./2008.

Εικόνα 13 - Portrait de groupe, prisonniers de guerre allemands, gymnastes. «Turn-Abteilung», 1918, Tours (Ομαδικό πορτρέτο, Γερμανών Ρω, γυμναστών «Turn-Abteilung», 1918 στην Τουρ). Μ.Α.Ρ./2012.

Εικόνα 14 - Quartier dit "La Colonie". Concert donné par les prisonniers, 30/10/1915, Le Palais (Η συνοικία που ονομάζεται "Η αποικία". Συναυλία που έδωσαν οι Ρω). Μ.Α.Ρ./2012.

Εικόνα 15 - Armée allemande. Ouverture des colis envoyés aux soldats pour Noël, Allemagne, 1915 (Γερμανικός Στρατός. Άνοιγμα των δεμάτων που αποστέλλονται στους στρατιώτες για τα Χριστούγεννα, Γερμανία 1915). Μ.Α.Ρ./2012.

Εικόνα 16 - L'armée transporte 200.000 cadeaux de Noël chaque année, mais beaucoup arrivent dans un piteux état. Une inspection, puis une réparation des paquets sont très souvent nécessaires, Etats-Unis, 11/02/1918 (Ο στρατός μεταφέρει 200.000 Χριστουγεννιάτικα δώρα κάθε χρόνο, αλλά πολλά καταφθάνουν σε θλιβερή κατάσταση. Η επιθεώρηση και η επισκευή των συσκευασιών είναι πολύ συχνά απαραίτητη, Ηνωμένες Πολιτείες). Μ.Α.Ρ./2012.

Εικόνα 17 - Dépôt de prisonniers allemands. Une chambrée d'adjudants, 03/1916, Cervione (Τόπος φυλάκισης Γερμανών Pow. Δωμάτιο Ανθυπασπιστών). Μ.Α.Ρ./2012.

Εικόνα 18 - Dépôt d'officiers allemands. Chambre d'un colonel allemand, 01/1916, Barraux (Τόπος φυλάκισης Γερμανών αξιωματικών Pow. Δωμάτιο Γερμανού Συνταγματάρχη). Μ.Α.Ρ./2012.